III-13.206

Bernard Guenée

Historia

ISTORIE ȘI CULTURĂ ISTORICĂ ÎN OCCIDENTUL MEDIEVAL

POLIROM

BIBL. CENTR. UNIV.
M. „EMINESCU" IAȘI
ISTORIE
III-13.206

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

HISTORIA

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Colecţia *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Bernard Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*

© Aubier, a department of Editions Flammarion, Paris, 1980 and 2011

© 2019 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea prin orice mijloace şi sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum şi alte fapte similare săvîrşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Pe copertă: Jean Miélot la pupitrul său, Bibliothèque royale de Belgique, MS 9278, fol. 10r

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,
sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

GUENÉE, BERNARD

Istorie şi cultură istorică în Occidentul medieval / Bernard Guenée; trad. din lb. franceză de Ovidiu Pecican. – Iaşi: Polirom, 2019
Index

ISBN print: 978-973-46-7511-1
ISBN ePub: 978-973-46-7644-6
ISBN PDF: 978-973-46-7645-3

I. Pecican, Ovidiu (trad.)

94

Printed in ROMANIA

BUCHAREST UNIVERSITY LIBRARY

III-13.206

Bernard Guenée

ISTORIE ȘI CULTURĂ ISTORICĂ ÎN OCCIDENTUL MEDIEVAL

Traducere de Ovidiu Pecican

ACU-13.06.2019
860.890
0 000008 60890 BCU IAȘI

POLIROM
2019

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BERNARD GUENÉE (1927-2010), cunoscut istoric francez, specialist în istoria Evului Mediu. În 1981 a fost ales membru al Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. A fost profesor la Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne şi director de studii la Ecole pratique des hautes études. Dintre lucrările publicate: *L'Occident aux XIVe et XVe siècles: les Etats* (1971); *L'Opinion publique à la fin du Moyen Age* (2002); *La folie de Charles VI: roi Bien-Aimé* (2004); *Du Guesclin et Froissart: la fabrication de la renommée* (2008).

ACU-13.06.2019
B.C.U. „A. Philippide" IAŞI
ISTORIE
860.890

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Cuprins

Lista ilustraţiilor 9
Cuvînt înainte la ediţia în limba română 11
Mulţumiri 13
Avertisment 15

Introducere 17
Note 22

Capitolul I. Ce este istoria? 23
I. Definirea istoriei 23
§1. O povestire simplă şi adevărată 23
§2. Spaţiul şi timpul 24
§3. Obiectul relatării 26
II. Locul istoriei 28
§1. Istoria, ştiinţă auxiliară 28
§2. Morala şi istoria 29
§3. Teologia şi istoria 31
§4. Dreptul şi istoria 34
§5. Cucerirea autonomiei 35
Note 37

Capitolul II. Profiluri de istorici 43
Istoria, activitate secundară 43
I. La adăpostul mănăstirilor 44
§1. Episcopi şi canonici 44
§2. Monahi 45
§3. Fraţi 51
II. La bunul-plac al curţilor şi al pieţelor 53
III. În agitaţia birourilor 58
IV. Amatori, eruditi, anticari 61
Note 63

Capitolul III. Munca istoricului: documentarea 68
I. Natura izvoarelor 68
§1. Mărturii şi tradiţii orale 69
§2. Monumente şi inscripţii 73

BCU "Ion Creangă" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

§3. Carte şi arhive 78
§4. Cărţi şi biblioteci 84
II. Căutarea izvoarelor 90
§1. Căutarea documentelor 90
§2. Constituirea dosarelor 92
§3. Preocuparea pentru referinţe 94
Note 98

Capitolul IV. Munca istoricului: elaborarea 107
I. Critica mărturiilor 107
§1. Importanţa autorităţilor 107
§2. Autenticul şi apocriful 110
§3. Originalul şi falsul 115
II. Stăpînirea timpului 120
§1. „*Distinctio temporum*": vîrstele lumii 120
§2. „*Supputatio annorum*": calculul datelor 125
§3. „*Ratio temporum*": timp şi critică 132
III. Simţul spaţiului 133
§1. Rutina cărţilor 133
§2. Roadele experienţei 137
IV. Preocuparea pentru număr 142
V. Pasiunea etimologiei 146
Note 151

Capitolul V. Munca istoricului: construcţia 160
I. Alegerea titlului 160
II. Alegerea genului 162
§1. Anale, cronici, istorie 162
§2. Faptele şi cauzele lor 165
III. Punerea în operă 167
§1. Erudiţia compilatorului 167
§2. Limba autorului 169
IV. În ajutorul cititorului 178
§1. Cărţi, capitole şi table de materii 178
§2. Note marginale şi indexuri alfabetice 181
§3. Ilustraţiile 186
Note 188

Capitolul VI. Succesul operei 195
I. Măsura succesului 195
§1. Din punct de vedere cantitativ 195
§2. Din punctul de vedere al locului 202
§3. Din punctul de vedere al timpului 214

BCU "LUCIAN BLAGA" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

II. Motivele succesului 217
§1. Fondul 217
§2. Forma 220
III. Căile succesului 223
§1. Catedrale şi mănăstiri 223
§2. Patronii 225
§3. Oraşele 228
Note 232

Capitolul VII. Cultura istorică 237
I. Istoria istoricilor 237
§1. Fondul comun 237
§2. Diversităţile 242
II. Istoria celorlalţi 248
§1. Clerici şi laici 248
§2. De la lumină la întuneric 254
Note 258

Capitolul VIII. Greutatea istoriei 261
I. Puterile şi istoria 261
§1. Propaganda istorică 261
§2. Istoria oficială 264
II. Exemple şi precedente 271
III. Istorie şi adevăr 274
Note 276

Concluzii 279
Note 286

Abrevieri 287

Referinţe bibliografice 289
§1. Studii pregătitoare 289
§2. Generalităţi 289
§3. Studii pe ţări 291
§4. Frontierele istoriei 294
§5. Profiluri de istorici 294
§6. Profiluri de patroni 296
§7. Cărţi şi biblioteci 296
§8. Istorie sacră, istorie veche 298
§9. Cataloage şi genealogii 299
§10. Critica istorică 300
§11. Timpul 300
§12. Spaţiul 301

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

§13. Numărul 302
§14. Etimologia 302
§15. Forma 302
§16. Ilustraţia 303
§17. Istorie şi politică 303
§18. Cîţiva autori 305
§19. Cîteva lucrări anonime 318
§20. Alte documente 320

Supliment bibliografic 323

Index de autori şi editori moderni 351
Index de autori şi editori moderni citaţi în „Suplimentul bibliografic" 359
Index de persoane 365
Index de opere anonime 377
Index de locuri 379

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Lista ilustraţiilor

Legendele hărţilor 204
Harta nr. 1. Prezenţa manuscriselor din *Historia tripartita* 205
Harta nr. 2. Prezenţa manuscriselor din *Liber Pontificalis* 206
Harta nr. 3. Prezenţa manuscriselor din *Chronica* lui Hugo de Saint-Victor 207
Harta nr. 4. Prezenţa manuscriselor din *Chronica* lui Otto de Freising 208
Harta nr. 5. Prezenţa manuscriselor din *Chronica* lui Robert de Torigni 209
Harta nr. 6. Prezenţa manuscriselor din *Flores historiarum* de Matthew Paris 210
Harta nr. 7. Prezenţa *Analelor* lui Flodoard 211
Harta nr. 8. Prezenţa manuscriselor din *Chronicon Turonense Magnum* 212
Harta nr. 9. Reforma monastică şi difuzarea culturii istorice 213

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Biblioteca Centrală Universitară
"Mihai Eminescu" Iaşi
ISTORIE

BCUIAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Biblioteca Centrală Universitară
"Mihai Eminescu" Iași
157.081E

Cuvînt înainte la ediţia în limba română

Faptul că Ovidiu Pecican a tradus cartea mea în română e pentru mine o mare onoare şi o mare fericire. Sînt bucuros că lucrarea mea a atras atenţia unui istoric român, cu atît mai mult cu cît în România, de multă vreme deja, istoria istoriografiei este o disciplină autonomă, cultivată cu succes.

În Franţa, dimpotrivă, o bună bucată de vreme, istoria istoriografiei nu s-a bucurat deloc de favorurile istoricilor. Firește, aceştia cunoşteau importanţa izvoarelor narative. Dar nu vedeau în naraţiunile cronicarilor, pe care le credeau naive, decît nişte „cariere de fapte". Şi luînd de aici o dată, de dincolo alta, îşi constituiau propria naraţiune, pe cît de coerentă şi de verosimilă era posibil, fără a se preocupa să afle ce va fi vrut să spună fiecare dintre cronicarii pe care-i utilizau. Ei nu se interesau de altfel decît de partea „originală" a fiecărei cronici, cea în care cronicarul relata vremea sa. Neglijau total părţile anterioare unde cronicarul, făcînd operă de savant „compilator", se silise să reconstruiască trecutul. În mod curios, aceşti istorici refuzau ideea că avuseră nişte predecesori în Evul Mediu. Din fericire, astăzi nu mai sîntem în aceeaşi situaţie. Fiecare ştie că au existat nişte istorici în Evul Mediu şi că ei s-au izbit de constrîngeri în cercetarea lor, că au existat nişte idei în discursul lor de care este mai bine să fii conştient înainte de a le utiliza operele.

În ce mă priveşte, pe mine istoria politică m-a împins către istoria istoriografiei. Am urmat o formaţie istorică într-un timp cînd domnea ca o dogmă ideea că totul se explică prin economie. Din realităţile economice decurgea în mod mecanic tot restul. Dar această idee prea simplă nu mă satisfăcea. Mă interesa mai mult ponderea politicului. Am studiat statul, instituţiile sale, finanţele, armatele, slujbaşii săi. Pentru a conchide că, cel puţin în Evul Mediu, instituţiile statale nu erau suficient de puternice pentru a-i constrînge pe oamenii care nu acceptau statul. Deci statul îşi extrăgea principala sa forţă din faptul de a fi acceptat. Pentru a o explica, studiul instituţiilor mi-a părut curînd mai puţin important decît cel al mentalităţilor. Şi printre toate ideile, toate convingerile, toate sentimentele care asigurau coeziunea statului, ceea ce numim sentiment naţional ocupa un loc esenţial.

Nimic mai dificil de definit decît sentimentul naţional. E insesizabil. Componentele sale variază de la o ţară la alta. În fiecare ţară, formează un ghem de o redutabilă complexitate, căruia nu i se vede începutul, căruia i se disting greu ţelele. Studiez de treizeci şi cinci de ani sentimentul naţional francez la sfîrşitul Evului Mediu. Şi vorbesc despre el cu tot mai puţină siguranţă. Cred totuşi că pot să spun că regatul Franţei, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, a rezistat, în pofida tuturor necazurilor sale, pentru că a existat sentimentul naţional francez. Şi una dintre componentele esenţiale ale acestui sentiment naţional era convingerea francezilor că aveau în comun un trecut. În construirea Franţei, istoria şi istoricii au jucat deci un rol esenţial. La sfîrşitul unui lung şi epuizant război, englezii au fost învinşi de către tunarii şi arcaşii lui Carol al VII-lea, dar şi de Clovis, primul rege creştin, de Carol cel Mare, marele împărat, şi de Sfîntul Ludovic, regele sfînt.

Am fost deci îmboldit în mod cu totul natural dinspre istoria politică spre istoria istoriografiei. Am dorit să-i studiez pe istorici şi să-i văd la lucru. Trebuie să spun că aici am fost ajutat de numeroase şi admirabile cercetări erudite. Dacă necesitatea istoriei istoriografiei nu era deloc evidentă pentru istoricii francezi, arheologia cărţii manuscrise, istoria bibliotecilor, ca să nu citez decît aceste două discipline, ajungeau în schimb la rezultate spectaculoase de care istoria istoriografiei trebuia să profite. Şi astfel am încercat să arăt grandoarea şi servituţile meseriei de istoric, prins între fapte şi ideile sale. Faptele pe care le extrăgea din naraţiunile pe care le asculta, din cărţile pe care le citea, din arhivele pe care le despuia, de care era mai mult sau mai puţin constrîns. Şi convingerile religioase sau politice care îl împingeau să scrie. Ar trebui de altfel să spun convingeri religioase *şi* politice, căci regele este imaginea lui Dumnezeu; ambii domină împreună lumea în care trăiesc istoricii şi cititorii lor; sacrilegiul şi lezmajestatea au aceeaşi natură. Ni se va obiecta că istoricii şi cititorii lor sînt o minoritate. Şi ce este atunci la ceilalţi cultura istorică? Cu ce greutate a apăsat asupra lor trecutul? Din ce componente este alcătuit sentimentul lor naţional? Cît priveşte Evul Mediu, istoria noastră politică şi istoria noastră culturală nu pot, din păcate, atinge decît elitele. Este adevărat că în vremuri obişnuite soarta statului depinde de aceste elite.

Au trecut treisprezece ani de cînd a fost publicată această carte. În aceşti treisprezece ani am continuat să studiez istoria statului şi istoria istoriografiei în Franţa la sfîrşitul Evului Mediu. Regăsind astăzi această sinteză, sînt străbătut de un sentiment dublu, de stupefacţie şi de satisfacţie. Stupefacţia de a o fi cutezat atunci, cînd cunoştinţele mele erau, trebuie să o spun, după doar zece ani de cercetări, atît de fragile. Satisfacţia că, cu toate acestea, cercetările celor treisprezece ani care au urmat n-au ruinat prea tare generalităţile pe care am cutezat să le formulez. Dar simt nevoia de a-i cunoaşte mai intim pe toţi aceşti savanţi ale căror eforturi au dăruit Franţei trecutul său. În Anglia, în Germania, în Italia, în Spania, excelente sinteze fac bilanţul istoriografiei medievale din fiecare dintre aceste ţări. Va trebui ca într-o bună zi şi Franţa să dispună de o punere la punct similară. Aceasta e o operă de largă respiraţie, la care mă încurajează interesul arătat de Ovidiu Pecican primei mele lucrări. Îi mulţumesc, din nou, foarte călduros.

Paris, 25 mai 1993
Bernard Guenée

BCUIAŞI/CENTRALĂ

Mulțumiri

Am început această carte în 1970.

Aproape zilnic am profitat de biblioteca Sorbonei şi am avut privilegiul de a putea utiliza bibliotecile de neînlocuit de la Ecole des Chartes.

În 1974 am petrecut cîteva luni la All Souls College, Oxford. În 1976 am petrecut cîteva luni la Institut for Advanced Study, Princeton. Aceste două sejururi au fost, în elaborarea lucrării mele, două momente decisive.

În fine, în 1980, Ecole pratique des Hautes Etudes (Secţia a IV-a) a creat pentru mine o direcţie de studii de Istoriografie medievală.

Ţin să recunosc aici datoriile pe care le-am contractat faţă de toate aceste instituţii care m-au ajutat şi au avut încredere în mine. Nu pretind că această carte le-ar putea plăti.

Aceste datorii nu sînt nimic faţă de ceea ce datorez celor vreo cincisprezece auditori fideli care, în seminarul meu, la Universitatea Paris I, au văzut primii paşi ai cercetării mele şi, în decursul anilor, au susţinut-o mai mult decît îşi dau seama.

Lor le dedic, dacă acceptă, această carte.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Avertisment

Cartea aceasta n-are decît o ambiţie. Prea mulţi inşi încă mai cred că Evul Mediu n-a avut istorici. Prea mulţi inşi îndrăznesc încă să spună că nimeni în Evul Mediu n-a avut măcar simţul trecutului. Aş vrea doar să conving că în Evul Mediu au existat istorici şi că au avut cititori.

Au existat chiar mulţi istorici, care au avut mulţi cititori şi auditori; cîmpul literaturii şi culturii istorice, în întreg Occidentul, de-a lungul a zece secole, e atît de vast încît văd prea bine cîţi dintre cititorii mei, dînd de titlul meu şi sperînd mai mult, vor fi decepţionaţi.

Nu pretind defel să ofer o panoramă completă şi detaliată a literaturii istorice medievale. Lipsesc multe nume, şi chiar multe nume importante. Din lipsă de loc. Dar şi, pur şi simplu, din lipsă de cunoştinţe. Căci dacă istoriografia franceză îmi este întru cîtva mai familiară, lacunele mele, dincolo de hotarele acesteia, nu sînt decît prea evidente.

N-am mai auzit să se trateze despre ideile istoricilor. Aveau idei, cu certitudine. Dar le împărtăşeau cu timpul lor. Şi, dacă aş fi vrut să vorbesc despre ele, aş fi fost în mod fatal silit să studiez întreaga gîndire a Evului Mediu prin intermediul operelor istoricilor. Ar fi trebuit să scriu cîteva volume groase, unde ţelul meu precis s-ar fi diluat.

Ţelul meu precis era să pun cîteva întrebări. Care a fost în Evul Mediu locul istoriei? Cine a fost istoric? Cum au muncit aceşti istorici? Prin ce efort şi-au reconstituit trecutul apropiat şi îndepărtat? Cine i-a citit? Cine i-a înţeles? Ce sumă de cunoştinţe, ce imagine a trecutului au putut lăsa moştenire contemporanilor şi succesorilor lor? Şi cît de mult au putut influenţa aceste cunoştinţe şi această imagine mentalităţile şi comportamentele?

Cred că nimeni nu-şi imaginează că puteam răspunde acestor întrebări altfel decît prin ipoteze. Să nu ne înşelăm. Frazele mele aparent cel mai bine întemeiate nu sînt, în fapt, cel mai adesea, decît idei propuse. Cartea mea nu e decît un eseu a cărui singură ambiţie a fost de a pune cîteva întrebări şi de a formula cîteva incertitudini. Şi voi relua bucuros, pentru mine însumi, deviza unuia dintre predecesorii mei îndepărtaţi, Jean Lemaire de Belges, despre a cărui modestie nu se va şti niciodată, de altfel, dacă nu era puţin simulată:

Din puţin, destul.

BCUIASI/C

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Introducere

Evul Mediu s-a născut din dispreţ. În secolul al XVI-lea, istoricii erau încă fideli periodizărilor tradiţionale. În istoria lumii se succedau şase vîrste sau patru imperii; în istoria Franţei, trei dinastii. Iar aceste periodizări tradiţionale aveau în comun marcarea unei continuităţi. A şasea vîrstă începuse la naşterea lui Hristos şi continua să dureze. Al patrulea imperiu era Imperiul Roman; acesta exista încă. Şi, din secolul al X-lea, descendenţii lui Hugo Capet continuau să domnească.

Dar încă din secolul al XIV-lea Petrarca avusese ideea că dacă, după o perioadă de splendoare, literatura romană decăzuse, acum venise o vreme a reînnoirii. În secolul al XV-lea, Ghiberti a văzut în arte o evoluţie analoagă şi a identificat în mod precis debutul acestei renaşteri cu Giotto. După ei a devenit un loc comun, în Franţa, ca şi în Italia, să distingi în istoria literaturii şi a artelor, între timpul splendorii romane şi timpul renaşterii, un timp al barbariei, al ignoranţei şi întunecimii, care nu era altceva decît o paranteză, un interval. Astfel s-au ivit în chip firesc sub pana istoricilor literaturii şi artelor expresii ca *media tempestas* (începînd cu 1469), *media antiquitas* (începînd cu 1494), *medium tempus* (începînd cu 1531), *saeculum medium* (în 1596). Iar *media aetas* a apărut în 1551, *medium aevum* în 1596. Pithou vorbeşte de *moyen aage* în 1572 şi Camden de *middle age* în 1605. Prin urmare, *media aetas*, *medium aevum*, *moyen âge* au fost de folosinţă curentă în Franţa, dar multă vreme au rămas izolate în domeniul erudiţiei, al literaturii şi al artelor, astfel încît dicţionarul lui Furetière în 1690 şi cel al Academiei în 1694 recunosc expresia de „Ev Mediu", dar vorbesc exclusiv despre „autorii Evului Mediu". Şi totuşi, chiar în acelaşi moment, „Evul Mediu" se impunea în Germania drept una dintre marile perioade ale istoriei universale. Christoph Keller, zis Cellarius, era pe cale de a-şi scrie istoria universală al cărei al doilea volum, apărut în 1688, era istoria Evului Mediu, *Historia medii aevi*. În Germania, imperiul era prea slăbit pentru ca sentimentul continuităţii politice să se mai impună, iar protestanţii erau prea bucuroşi să calce în picioare toate secolele care separau reforma de Biserica din perioada de început a creştinismului. În Franţa, dimpotrivă, teologii puteau să nu aprecieze scolastica, iezuiţii puteau dispreţui „tenebrele gotice", galicanii puteau să se arate neîncrezători faţă de o epocă în care triumfase papalitatea, toţi aceşti catolici puteau nutri, pentru Evul Mediu, oricît de puţină simpatie; ei trebuiau totuşi să se proclame solidari cu el, în faţa protestanţilor. Şi mai ales, cum ar fi putut respinge în bloc aceşti fideli supuşi ai regelui Franţei vremea lui Clovis, a lui Carol cel Mare şi a Sfîntului Ludovic? Pînă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, nici o carte de istorie franceză nu a făcut din Evul Mediu o perioadă istorică. Dar curînd filosofii au ciuruit cu săgeţile lor aceste secole de ignoranţă, de tiranie clericală şi de cîrmuire „feudală". Sub aceste desconsiderări acumulate, Evul Mediu a crescut şi s-a impus. În ediţia sa din 1798, dicţionarul Academiei ştie că „Se numeşte Ev Mediu vremea care s-a scurs de la Constantin

pînă la renaşterea literaturii din secolul al XV-lea". Şi sînt numeroase de acum încolo cărţile în care Evul Mediu e o perioadă esenţială, parcă evidentă, a istoriei.

Evul Mediu se născuse din dispreţ. Şi totuşi, încă din secolul al XVIII-lea, patriotismul îi împiedica pe mulţi să condamne autorii vechi. Tot mai numeroşi au fost cei care au apreciat „naivitatea" şi „simplitatea" lor. Ideea pe care o aveau despre progresul continuu al spiritului uman le-a impus chiar şi filosofilor să-i găsească Evului Mediu cîteva virtuţi. Nobilii s-au interesat de „secolele cavalerismului". Mai tîrziu, la începutul secolului al XIX-lea, liberalii au scrutat vremea cînd, în comune, libertatea făcuse primii paşi. Catolicii, deveniţi ultramontanişti, i-au reţinut grandoarea romană. Şi mai cu seamă romantismul triumfător a impus totala reabilitare a Evului Mediu. De vreme ce doar dispreţul crease ideea Evului Mediu, apărătorii secolelor calomniate şi-ar fi putut lua sarcina de a o face să dispară. Nu s-a întîmplat deloc aşa. Toată ambiţia lor a fost aceea de a înţelege mai bine un Ev Mediu a cărui existenţă nu o contestau. Reabilitat, Evul Mediu rămînea o persoană. Devenea chiar o instituţie. În 1838, programele învăţămîntului secundar prevedeau studiul Evului Mediu. În 1856, Henri Martin publica prima istorie a Franţei articulată în trei perioade, printre care şi Evul Mediu. În 1863, istoricii care se consacrau Evului Mediu începură să-şi zică „medievişti". În 1874, în sfîrşit, după ce „medievat" [*moyenagé*], „medievalist" [*moyenagiste*] şi „medievos" [*moyenageux*] înfloriseră de cîteva decenii, a apărut „medieval" [*médiéval*]. Şi de un secol, cele mai înzestrate spirite se întreabă cînd începe şi cînd se sfîrşeşte Evul Mediu sau încearcă să definească spiritul medieval[1].

Orice medievist ştie astăzi că Evul Mediu n-a existat niciodată, iar spiritul medieval nici atît. Cine s-ar mai gîndi astăzi să pună în aceeaşi oală oamenii şi instituţiile din secolele al VII-lea, al XI-lea şi al XIV-lea? Dacă trebuie să periodizăm, anul 1000 sau anul 1300 n-au nici mai multe, nici mai puţine drepturi decît sfîrşitul secolului al V-lea sau al celui de-al XV-lea. Adevărul este că, în această ţesătură complexă care este istoria, evoluţiile, în diferitele domenii şi, în fiecare domeniu, la diferite niveluri, nu sînt concomitente. O periodizare e cu atît mai contestabilă cu cît e mai generală. La limită, nu e decît o umbră, un cuvînt comod pentru a desemna o anumită bucată de timp, dar despre care ar fi periculos să vrem să spună mai mult şi de care nu trebuie să ne lăsăm păcăliţi.

Cu toate acestea, e adevărat că, într-un Occident care se opune Orientului grec şi care, din Spania şi din Italia, se întinde pînă la a cuprinde ţările nordului, Polonia şi Ungaria[2] , în decursul unei perioade de aproape un mileniu care începe între secolele al IV-lea şi al VI-lea şi se termină între secolele al XIV-lea şi al XVI-lea, dincolo de diversitatea ţărilor şi a vremurilor, se regăseşte o anumită unitate: aceste ţări şi aceste timpuri sînt cele ale creştinătăţii latine; ele recunosc preeminenţa pontifului roman; limba lor de cultură e latina; au în comun cel puţin anumite credinţe, anumite idei şi anumite lecturi. Nu e deci, poate, nelegitim să îmbrăţişăm dintr-o privire cultura acestei perioade, chiar dacă marcînd cum se cuvine diferenţele şi evoluţiile. Şi pare natural ca un istoric să-şi pună întrebări mai ales asupra celor care au fost, în Occidentul medieval, înaintaşii săi.

Şi totuşi, deşi e adevărat că, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, erudiţii şi istoricii citeau cu pasiune, pentru a cunoaşte mai bine Evul Mediu, izvoarele sale narative, unii dintre ei nu căutau, precum Dom Bouquet înaintea lor[3], „decît fapte", iar ceilalţi nu reţineau decît relatările originale. Medievistii din acea vreme nu prea se

preocupau de istoricii propriu-zişi ai Evului Mediu, se sinchiseau prea puţin de construcţiile şi intenţiile lor, nu luau în considerare ansamblul unei literaturi istorice pentru care, de altfel, nici măcar nu aveau un nume. Primii care au simpatizat cu adevărat din interior cu istoricii Evului Mediu au fost cîţiva eruditi formaţi la Ecole des Chartes care, în anii 1840, sub influenţa conjugată a romantismului şi a unui catolicism de acum ultramontanist, au vrut să înţeleagă şi să reabiliteze toate operele Evului Mediu, atît operele istorice, cît şi pe celelalte. S-au interesat deci de munca şi filosofia istoricilor Evului Mediu. Dar, la drept vorbind, aceşti istorici nu au depăşit stadiul intenţiilor, deoarece cei mai buni dintre ei, ca L. Gautier, pentru a-şi apăra mai bine în faţa unui public larg convingerile religioase, şi-au îndreptat atenţia spre nişte sarcini de vulgarizare pe care le considerau mai urgente. Reabilitarea totală a istoricilor Evului Mediu a venit în cursul formidabilei revoluţii care, între 1866 şi 1876, a transformat complet ştiinţa istorică franceză[4]. Artizanii săi, Gaston Paris, Paul Meyer, Gabriel Monod şi alţii, grupaţi în jurul agresivei *Revue critique d'histoire et de littérature*, erau pătrunşi de perspectivele şi de metodele germane. Erau deci convinşi în mod absolut natural că în Evul Mediu existase o literatură istorică demnă de interes. Şi nu e o întîmplare dacă vocabula „istoriografie", în sensul de literatură istorică pe care îl avea de foarte multă vreme în Germania, a apărut, după cunoştinţa mea, pentru întîia oară în Franţa în 1869, sub pana alsacianului Rodolphe Reuss, în *Revue critique d'histoire et de littérature*[5].

Ce-i drept, în franceza contemporană, cuvîntul „istoriografie" este de o redutabilă ambiguitate. Din 1845, Bescherelle îl primise în dicţionarul său, dar, evident influenţat de şcoala poloneză din rîndul căreia unii membri veniseră să se refugieze la Paris după evenimentele din 1830-1831, îi dăduse sensul în care-l înţelegeau Lelewel, Wroński şi Plebański. Istoriografia era pentru el „arta de a scrie istoria", iar cele mai recente dicţionare ale noastre repetă încă această definiţie. Apoi, după 1869, „istoriografie" s-a răspîndit cu sensul german de „literatură istorică", iar istoricii francezi care au început să studieze această literatură istorică s-au consacrat în mod cît se poate de natural „istoriei istoriografiei", aşa cum germanii cultivau *Geschichte der Historiographie*, iar italienii *storia della storiografia*. Din păcate, cînd Littré a primit cuvîntul „istoriografie", nu în dicţionarul din 1876, ci în suplimentul său din 1877, nu i-a dat sensul de „literatură istorică". El a definit istoriografia drept „istoria literară a cărţilor de istorie". Istoriografia este deci pentru el ceea ce alţii numeau în acelaşi moment istoria istoriografiei. Şi, de la Littré încoace, numeroşi sînt în Franţa cei pentru care istoriografia este o provincie a istoriei literare, o ştiinţă auxiliară a istoriei. Trei sensuri pentru un singur cuvînt. Iar dacă un adjectiv vrea să precizeze despre ce istoriografie se intenţionează a se vorbi, confuzia devine şi mai mare. Spunînd „istoriografie medievală", unii înţeleg astăzi operele scrise de istoricii Evului Mediu, dar alţii se gîndesc la operele pe care istoricii contemporani le consacră studiului Evului Mediu, iar alţii vor mai precis să desemneze operele din zilele noastre consacrate studiului istoricilor din Evul Mediu. Pentru un plus de claritate, voi folosi mereu „istoriografie" în sensul de „literatură istorică", iar „istoriografie medievală" nu va fi niciodată pentru mine decît ansamblul operelor scrise de istoricii Evului Mediu. Dar fapt este că, fără a da înapoi în faţa altor ambiguităţi la fel de redutabile, francezii au utilizat adeseori de un secol încoace, pentru a vorbi despre „literatura istorică", pe lîngă „istoriografie", simplul termen „istorie". Folosind nediferenţiat, pentru a vorbi de literatura istorică medievală, cele două cuvinte „istoriografie" sau „istorie", voi urma deci un uzaj francez secular conform căruia studiul literaturii istorice

este mai puţin ades „istoria istoriografiei" decît, pur şi simplu, cum spunea A. Lecoy de la Marche încă din 1861 şi cum au spus-o mulţi alţii după el, „istoria istoriei".

G. Monod ştia încă din 1872 importanţa şi miza istoriei istoriografiei medievale. „Aceste lucrări de erudiţie şi de critică", spunea el prefaţîndu-şi lucrarea *Etudes critiques sur les sources de l'histoire mérovingienne*, „îi dezgustă uneori printr-o aparenţă de sărăcie şi monotonie pe cei care nu le-au abordat încă. Totuşi, nici un studiu nu ne face să pătrundem mai profund în cunoaşterea vremurilor trecute. Criticul e obligat să trăiască împreună cu istoricii a căror operă o analizează; el încearcă să le surprindă viaţa clipă de clipă, maniera de lucru, mobilurile ascunse ale ideilor şi cuvintelor lor. El asistă la compunerea scrierilor lor, vede manuscrisele aşezate pe masa lor şi izvoarele pe care ei le consultă, ba chiar merge uneori pînă la a descoperi ce pasaje au citit, pe care altele le-au înţeles greşit. Iar cînd criticul extinde acest studiu la o întreagă epocă, cînd marchează legăturile care unesc între ele diversele izvoare istorice, cînd descoperă cum se copiază sau se imită unele pe altele, cum aceleaşi idei, aceleaşi sentimente se repetă sau se transformă de la o perioadă la alta, nu lucrează el la însăşi istoria spiritului uman?"[6]. Sub impulsul lui Gabriel Monod, la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, istoricii francezi publicau lucrări despre istoriografia medievală care nu erau cu nimic mai prejos decît numeroasele lucrări apărute în acelaşi moment în Germania, în Anglia sau în Italia.

Dar în vreme ce istoria istoriografiei medievale continua mai apoi să prospere în cele trei ţări şi rămînea în universităţi obiectul unui proces de învăţămînt în sensul deplin al cuvîntului, cel mai blînd lucru care se poate spune este că în Franţa puţini studenţi mergeau mai departe de o plecăciune grăbită în faţa lui Villehardouin, Joinville, Froissart şi Commynes; şi nu magiştrii lor i-au încurajat să facă mai mult. *Revue de synthèse historique* pe care Henri Berr o fondase în 1900 reflecta asupra teoriei şi metodologiei istoriei, întrebîndu-se cum trebuiau istoricii secolului XX să scrie istoria. Iar această meditaţie pasionată asupra „artei de a scrie istoria" (sau istoriografiei) îi deturna pe mulţi, în primul rînd pe G. Monod, de la studiul literaturii istorice (sau al istoriografiei) timpurilor trecute. În acelaşi moment, numeroşi medievişti francezi au început să pătrundă în cîmpuri noi şi imense, ca istoria instituţională, apoi istoria economică şi socială, pentru care nu le ajungea timpul pe care îl aveau la dispoziţie. Pe de altă parte, moştenitori mai mult sau mai puţin conştienţi ai pozitiviştilor, medieviştii francezi au suspectat în general ceea ce putuseră povesti oamenii Evului Mediu; au preferat cronicilor soliditatea cartularelor. Mai presus de toate, urgenţa de a inventaria toate izvoarele care permiteau mai buna cunoaştere a Evului Mediu cerea să nu se piardă vremea prea mult cu sursele narative. A. Molinier fusese elevul lui G. Monod la Ecole pratique des Hautes Etudes. Cunoaştea deci marile ambiţii ale istoriei istoriografiei medievale. Şi, de altfel, tocmai el a dat cea mai bună istorie a istoriografiei medievale franceze de care dispunem pînă acum[7]. Dar în catalogul său, în loc să se rezume la istoricii Evului Mediu, zorit de necesitate, a sfîrşit prin a aduna toate izvoarele de toate felurile de pe urma cărora medievistul putea spera să tragă folos. În acest efort imens şi atît de profitabil, istoria istoriografiei se diluase. În măsura în care, în sfîrşit, istoricii se interesau încă de sursele narative, nerăbdători să ajungă la ceea ce fusese cu adevărat, ei continuau să urmărească în fiecare operă ceea ce era „original" şi se mulţumeau să ignore orice altceva construiseră antecesorii lor. Se cunoaşte importanţa *Marilor Cronici ale Franţei*. Ele ne arată ce idee îşi făcea despre istoria Franţei un istoric din a doua

jumătate a secolului al XIII-lea, iar succesul operei a impus această idee tuturor francezilor cultivaţi din secolele al XIV-lea şi al XV-lea. O ediţie critică a acestui text capital era deci fundamentală pentru istoria istoriografiei medievale franceze. J. Viard s-a înhămat la ea şi a publicat primul volum în 1921. În darea sa de seamă, L. Halphen constată că acest prim volum nu depăşeşte anul 585 şi că vor trebui multe pînă „să se ajungă la partea originală a cronicii, care nu e pentru perioadele vechi decît o traducere a unor opere al căror text original a ajuns pînă la noi. Probabil că ar fi fost mai înţelept, în aceste timpuri de criză de hîrtie şi a librăriilor, să se condenseze începutul compilaţiei..."[8]. I-a trebuit un mare curaj lui J. Viard pentru a duce la liman, în zece volume, ediţia sa din *Marile Cronici*. Rezerva medieviştilor confirmă ideea moderniştilor că nu existase, înainte de vremurile moderne, nici un istoric demn de acest nume. Dispreţul moderniştilor i-a întărit pe medievişti în reţinerea lor. În cronicile pe care le-a publicat în *Revue historique* în 1953, în 1957 şi în 1965, H.-I. Marrou s-a plîns că n-avea nimic de recenzat asupra istoriografiei medievale. Istoria istoriografiei medievale se putea asemui cu o rudă săracă.

De fapt, această carenţă era mai curînd aparentă decît reală. Focul mocnea sub cenuşă. Un mare efort erudit al cărui obiect nu era exact istoria istoriografiei medievale lustruia armele de care urma să aibă nevoie într-o bună zi. Critica cea mai tradiţională a izvoarelor, soră a *Quellenforschung*-ului german, dădea numeroase texte în ediţii ireproşabile. Generalizînd principiile pe care Dom Quentin le preconizase pentru editarea Vulgatei şi fondînd Institutul de cercetare şi de istorie a textelor, F. Grat făcea să progreseze studiul tradiţiei manuscrise care i-a obişnuit pe istorici să nu mai considere pur şi simplu o operă numai la naşterea sa, ci de-a lungul vieţii şi succesului ei. Arheologia cărţii manuscrise, căreia Ch. Samaran i-a dat numele de „codicologie", îi obişnuia pe istorici să nu mai considere o operă în sine, ci în contextul manuscrisului în cuprinsul căruia fusese copiată. Istoria bibliotecilor îi obişnuia, în fine, pe istorici să nu mai considere o operă în sine, ci în contextul unei întregi culturi. De progresele spectaculoase ale acestor discipline istoria istoriografiei medievale ar putea profita îndată ce-şi va fi reafirmat obiectul.

Or, în 1921, în pofida criticilor săi, L. Halphen ştia bine că *Marile Cronici ale Franţei* prezentau un anume interes de vreme ce se legau de „marea mişcare de curiozitate enciclopedică a secolului al XIII-lea, pentru care Vincent de Beauvais este, într-o altă ordine de idei, unul dintre cei mai iluştri reprezentanţi"[9]. Totuşi, istoricii Evului Mediu nu au redobîndit cu adevărat simpatia şi consideraţia succesorilor lor decît, într-o anumită măsură, odată cu M. Bloch şi revista *Annales* şi, mai ales, odată cu istoricii catolici de felul lui E. Gilson şi H.-I. Marrou. Afirmînd continuitatea tradiţiei istorice de la Homer pînă în zilele noastre[10], H.-I. Marrou le reda istoricilor Evului Mediu demnitatea. Medieviştii erau de acum încolo convinşi că studiul trecutului nu fusese în Evul Mediu nici abandonat, nici neputincios. Problema lor nu mai era să se întrebe dacă existaseră în Evul Mediu istorici a căror operă merita să fie studiată, ci de a şti care au fost ei şi care le-a fost opera. Sigură pe metodele sale, istoria istoriografiei medievale era mai conştientă ca niciodată de obiectul ei.

Mi s-a părut atunci că nu era, poate, inutil să încerc să clarific situaţia şi să arăt cum nenumărate lucrări franceze şi străine ne permit astăzi să definim şi să situăm istoria în Occidentul medieval, să vedem ce fel de oameni au fost istoricii şi să le înţelegem corect munca.

Voi merge chiar mai departe. Într-adevăr, studiul istoriei politice m-a convins că în definitiv viaţa şi trăinicia statelor depind mai puţin de instituţiile lor decît de ideile, de sentimentele şi de credinţele celor guvernaţi. Dar aceste mentalităţi politice înseşi nu sînt în mare măsură modelate de trecutul pe care fiecare crede că l-a avut? Un grup social, o societate politică, o civilizaţie se definesc în primul rînd prin memoria lor, adică prin istoria lor, nu istoria pe care au avut-o cu adevărat, ci aceea pe care le-au confecţionat-o istoricii. Dornic să înţeleg istoria Evului Mediu, mi s-a părut indispensabil să iau în considerare nu doar istoria în Evul Mediu, ci şi ponderea pe care ea a putut să o aibă. Mă interesează istoricul, dar mai ales publicul său; opera istorică, dar mai ales succesul ei; istoria, dar mai ales cultura istorică.

Într-un cuvînt, mi s-a părut legitim şi necesar să trec în revistă concomitent istoria şi cultura istorică din Occidentul medieval.

Note

1. Despre toate acestea, Voss (65).
2. Guenée (3), 57-60.
3. *RHF*, t. I, Paris, 1738, p. ix.
4. Ch.-O. Carbonell, *Histoire et historiens. Une mutation idéologique des historiens français, 1865-1885*, Toulouse, 1976.
5. Anul 1869, pp. 77, 78, 139.
6. Monod (524), 19.
7. Molinier (106), V, i-clxxxvii.
8. *RH*, 138 (1921), 228.
9. *RH*, 138 (1921), 229.
10. *RH*, 217 (1957), 272.

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul I

Ce este istoria?

I. Definirea istoriei

§1. O povestire simplă şi adevărată

Definind istoria, în Occidentul medieval era suficient să reiei cuvintele Antichităţii. Pentru Cicero, vechii istorici romani precum Cato, Fabius Pictor sau Calpurnius Piso erau „cei care povesteau lucrurile", *„narratores rerum"*[1]; pentru Aulus Gellius, istoria era „povestirea a ceea ce se petrecuse", *„rerum gestarum narratio"*[2]. În *Etimologiile* sale, Isidor de Sevilla dă aceeaşi definiţie: *„Historia est narratio rei gestae"*[3]. Ecoul ei se repetă de-a lungul întregului Ev Mediu[4] şi chiar dincolo de el.

Pornind de aici, sensul cuvîntului „istorie" s-a putut deforma de-a lungul timpului. Unii autori au putut avea o tendinţă absolut naturală de a înţelege prin istorie nu povestirea evenimentelor, ci înseşi evenimentele[5]. Printr-o mişcare la fel de naturală, alţii au înţeles prin istorie nu povestirea evenimentelor, ci opera, cartea unde se găsea această povestire[6]. Din secolul al IX-lea, liturgiştii închid istoria într-un sens tehnic precis; ei numesc *historia* o povestire care urmăreşte în esenţă să spună viaţa unui sfînt şi serveşte ca bază a compunerii de *repons* care vor fi rostite la slujba în cinstea sfîntului respectiv[7]. Dar indiferent cum stau lucrurile cu aceste alunecări de sens, în general vorbind, istoria este pentru întregul Ev Mediu ceea ce spusese Isidor de Sevilla în secolul al VII-lea, *„narratio rei gestae"* – sau, cum va spune La Popelinière în secolul al XVI-lea, „istorisirea lucrurilor făptuite"[8].

La Popelinière spune chiar „istorisirea adevărată şi osebită a lucrurilor făptuite". Prin aceasta el marchează simplu, după alţi o sută, de-a lungul secolelor, calitatea primordială care a fost întotdeauna cerută unei relatări istorice: să fie adevărată. Istoria, spusese Cicero, este lumina adevărului, *„lux veritatis"*. Istoricul nu trebuia deci să îndrăznească să spună altceva decît adevărul, întregul adevăr[9]. Reluînd aceste cuvinte[10], traducîndu-le[11], comentîndu-le[12] sau inspirîndu-se din ele, fiecare istoric din Evul Mediu este de acord că istoria nu trebuie „să se abată pe nici o cărare greşită de la drumul drept al adevărului"[13]; că „istorie înseamnă să povesteşti lucrurile vechi care au fost cu adevărat"[14]. De aceea, istoricul doreşte să urmărească adevărul a ceea ce s-a petrecut[15], să atingă certitudinea completă a ceea ce s-a petrecut[16], să nu accepte o frază despre care nu crede că ar „conţine adevărul"[17]. Retorica clasică distinsese *historia*, care spune adevărul, *argumentum*, care spune nu adevărul, ci verosimilul, şi *fabula*, a cărei

relatare nu e nici adevărată, nici verosimilă[18]. Această triplă distincţie n-a fost uitată în Evul Mediu[19]. Dar, în ansamblul lor, autorii Evului Mediu n-au reţinut decît opoziţia fundamentală între „istorie, care se străduie să ajungă la adevăr, şi fabulă, care împleteşte ficţiuni"[20], între adevărul istoric şi ficţiune[21], între istorie şi poezie. Fără îndoială că unii jongleri fără scrupule au putut încerca în mod abuziv să-şi acopere invenţiile cu vălul adevărului, dar istoricii denunţă fabulele lor şi îşi roagă publicul să nu facă confuzie. Geoffroy Gaimar marchează bine ce este a sa *Istorie a englezilor* (*Histoire des Anglais*):

> Nici poveste, nici închipuire nu-i cartea aceasta,
> Ci din adevărata istorie e scoasă[22].

Istorie adevărată, dar şi simplă istorie, care aspiră în primul rînd să fie crezută literal. Cînd primii creştini au început să-şi construiască doctrina, ar fi putut pur şi simplu să respingă Vechiul Testament, ale cărui învăţături erau prea adeseori contrare spiritului Evangheliei. Fapt e că ei l-au adoptat ca parte integrantă a moştenirii lor. Dar nu puteau admite să lase textului sacru valoarea sa literală, aşa cum se impunea ea evreilor. L-au supus deci unei reinterpretări radicale şi au căutat îndărătul a ceea ce spunea el ceea ce voia să spună. De atunci, un spirit creştin a fost învăţat să distingă în Biblie, apoi în orice text, litera de spirit, sensul literal de interpretarea alegorică. Or, acest sens literal este tocmai ceea ce întreaga cultură medievală numeşte sensul său istoric. Istoria ia lucrurile drept ceea ce sînt şi dă cuvintelor sensul lor primar[23]. Chiar dacă, de pildă, cuvîntul e încărcat de interpretări alegorice, istoriceşte vorbind, Ierusalimul nu e nimic altceva decît cetatea cu acest nume situată în Palestina[24]. Singura ambiţie a istoricului e de a oferi relatarea literală a ceea ce s-a petrecut[25].

§2. Spaţiul şi timpul

Dacă îl urmăm pe Hugo de Saint-Victor, cunoaşterea istorică se reduce la trei date fundamentale: „persoanele datorită cărora se petrec evenimentele, locurile unde se petrec şi timpul cînd se petrec"[26]. De altfel, Cicero o constatase deja – „faptele cer să se respecte ordinea cronologică exactă, să se descrie locurile"[27]. Trebuie totuşi recunoscut că, în general vorbind, istoricii din Evul Mediu n-au resimţit ca indispensabilă situarea în spaţiu. În mod cert, după Orosius şi Beda, unii istorici, mai ales istorici englezi, au ţinut să dea relatării lor o introducere geografică. Alţii, ca Lambert de Saint-Omer sau Matthew Paris, au înţeles necesitatea hărţilor. Dar, începîndu-şi cronica universală, Otto de Freising se mulţumeşte să lichideze în cîteva cuvinte descrierea lumii şi să trimită pentru mai multe detalii la Orosius. Şi numeroşi sînt cei care nu acordă nici măcar acest semn de respect geografiei. Făcînd din loc o dată fundamentală a cunoaşterii istorice, Hugo de Saint-Victor se situa deasupra unui mare număr de istorici ai Evului Mediu. În schimb, Cicero subliniase deja mai ales că istoria e martorul vremurilor[28] şi, secole după el, toţi au căzut de acord asupra acestei evidenţe că istoria se înscria în timp.

Istoricii păgîni vedeau istoria lumii sub o formă ciclică. Civilizaţiile se năşteau, înfloreau şi mureau una după alta. Istoria studia timpuri mereu reîncepute. Însă creştinismul a impus o concepţie liniară despre timp. Întreaga istorie a lumii, de la crearea

şi pînă la sfîrşitul ei, se derula într-un singur timp. Un istoric creştin consecvent trebuia deci să urmărească dintr-o singură mişcare întreaga istorie a lumii, de la crearea sa pînă la sfîrşitul ei. În primele şapte cărţi ale *Cronicii* sale, Otto de Freising merge de la Adam la epoca sa, dar a opta carte oferă o povestire detaliată a sfîrşitului lumii. La începutul lucrării sale *Speculum historiale*, Vincent de Beauvais declară că va relata istoria lumii „*ab initio seculi usque ad finem*"[29]. Şi de fapt această *Oglindă* se termină printr-un epilog tratînd în douăzeci şi patru de capitole *de ultimis temporibus*. Pentru a relata vremurile din urmă, dar şi vremurile de început, Otto şi Vincent se sprijină pe texte biblice. Gioacchino da Fiore însuşi nu vrea să fie altceva decît un erudit utilizînd, pentru a înţelege scrierile profetice ale Vechiului Testament şi deci pentru a pătrunde misterul viitorului, metodele puse la punct, în secolul al XII-lea, de critica biblică[30]. Nu există diferenţă de natură între istorie şi profeţie. De altfel, în bibliotecile engleze, la sfîrşitul Evului Mediu încă, lucrările de istorie şi profeţiile sînt cel mai adesea grupate împreună. Riguros vorbind, pentru un istoric creştin nu există decît un singur timp.

Este totuşi o diferenţă fundamentală între lucrurile trecute şi cele viitoare. Anume că, în ceea ce priveşte lucrurile viitoare, chiar şi atunci cînd Dumnezeu a lăsat să se întrevadă derularea lor, nimeni nu poate spune *cînd* vor veni. Nimeni, de exemplu, oricît de mult ar dori, nu poate spera să ştie cînd se va sfîrşi lumea. Cum spune Lambert de Saint-Omer: „Nici un profet, nici un înger, nici un arhanghel, nici chiar fiul lui Dumnezeu nu cunoaşte cînd va veni ziua Judecăţii, numai singur Tatăl"[31]. Există aşadar o mare diferenţă între evenimentele trecute, a căror dată e sigură, şi evenimentele viitoare, a căror dată, pentru a nu vorbi decît despre ea, este incertă. Resemnat, istoricul distinge, în cursul uniform al timpului, trecutul şi viitorul. Viitorul este domeniul profetului, dar istoricul îşi are regatul în trecut. Aşa cum precizează Henry Knighton în prefaţa cronicii sale reluînd *historia testis temporum* a lui Cicero, dar cu preocuparea de a înlătura orice ambiguitate: „istoria este martora timpurilor trecute" (*testis transactorum temporum*)[32].

Limitat la trecut, istoricul doreşte cel puţin să-l acopere în întregime, de la începutul lumii pînă în vremea sa. Hélinand de Froidmont, ne spune Nicholas Trivet, şi-a scris cronica *ab initio usque ad tempus suum*[33]. Ranulf Higden şi-a propus să evoce istoria lumii *ab initio macrocosmi usque ab nostram aetatem*[34]. La fel şi mulţi alţii, înainte şi după ei. În această ţesătură continuă care este timpul trecut, singurul moment decisiv este, la drept vorbind, moartea istoricului. Cît trăieşte, n-are nici un motiv să nu-şi continue relatarea. Doar moartea sa îi pune capăt. Aici a pus, murind, punct final cronicii sale Sigebert de Gembloux, ne spune Guillaume de Nangis în anul 1113 (*moriens finem chronicae suae fecit*)[35]. Astfel, ne spune continuatorul lui Robert of Reading, şi-a încheiat Robert şi cronica, şi viaţa (*cronicarum, vitae quoquae suae, finem conclusit*)[36]. Contrar păgînilor din Antichitate, conştiinţa creştină medievală are deci foarte intens sentimentul unităţii timpului trecut.

Şi întregul efort al istoricului va consta deci în păstrarea memoriei acestor vremuri trecute, *memoria temporum*[37], în povestirea faptelor vremurilor, *gesta temporum*[38], în descrierea vremurilor, *temporum descriptio*[39], în mai buna cunoaştere a „succesiunii vremurilor"[40], *series temporum*[41], în stabilirea certitudinii vremurilor, *temporum certitudo*[42]. Dedicîndu-se mai ales cunoaşterii adevărului lucrurilor înseşi, rostindu-şi dispreţul faţă de cronologie, proclamîndu-şi dorinţa de a studia mai mult faptele vremurilor decît vremurile faptelor[43], Petru Venerabilul ataca natura istoriei, îşi exprima ostilitatea

faţă de istorie aşa cum era ea concepută tradiţional. Este neîndoielnic că pentru toţi istoricii Evului Mediu istoria era, ca şi pentru Engelbert de Admont, „relatarea lucrurilor trecute în ordinea în care s-au petrecut"[44]. Istoriografia medievală nu s-a situat bine în spaţiu, dar a trăit în timp însăşi esenţa sa. Asupra ei a apăsat tirania cronologiei.

§3. Obiectul relatării

Istoricul nu acordă atenţie timpului şi spaţiului decît pentru a spune mai bine ce s-a întîmplat. Întreaga ambiţie a istoriei medievale este să fie evenimenţială. Nu lipseau cuvintele cărora etimologia le dădea vocaţia de a desemna evenimentul. E cazul mai multor substantive formate plecînd de la verbe care semnifică „a surveni", „a se produce", ca *accidere*, *evenire*, *advenire*. Dar fapt e că folosirea lui *accidens* sau *accidentia* cu sensul de eveniment istoric e rarisimă[45] şi că folosirea lui *eventus* e doar cu puţin mai frecventă[46]; cît despre *adventus*, el n-are, s-ar părea, niciodată sensul de eveniment, chiar dacă uneori acesta e cazul franţuzescului *aventure*[47]. Dacă Evul Mediu foloseşte puţin aceste cuvinte, motivul este că el consideră mai puţin evenimentele în sine decît în raport cu autorii lor[48]. Vorbeşte mai puţin despre ceea ce s-a întîmplat decît de ceea ce s-a făcut. Cuvintele cel mai des folosite sînt deci substantive formate pornind de la verbe care înseamnă „a face". De exemplu, *actus*, *facta*, *gesta*, *res gestae*. *Actus*, actele, a necesitat întotdeauna precizarea celui care acţionează[49]. A rămas de o folosinţă mai limitată. În schimb, întîlnim mai frecvent *facta* şi *gesta*, urmate şi ele, în mod normal, de numele celui sau celor care făceau, dar au putut deopotrivă să capete o valoare absolută şi să desemneze „faptele" în general[50]. Încă de la origini, francezii au utilizat bucuroşi traducerea franceză a lui *facta* şi au vorbit despre *faits*[51]. În schimb, *facta* însuşi n-a fost prea frecvent. Şi în latină *res gestae*, *gesta* au fost cel mai curent şi mai constant mod de a spune „fapte" sau „evenimente". Aşa încît *res gestae*, *gesta* (la neutru plural), *gesta* (la feminin singular), în franceză *geste* sau *faits*, sînt cuvintele pe care istoricul le-a folosit în mod absolut natural pentru a desemna ansamblul faptelor a căror relatare o întreprindea. Franceza modernă contopeşte în acelaşi cuvînt, *histoire*, faptele înseşi şi relatarea lor. Dar germana modernă distinge bine ceea ce s-a petrecut (*das Geschehen*) de povestirea a ceea ce s-a petrecut (*die Geschichte*). La fel, dacă Evul Mediu califică uneori în mod abuziv ceea ce s-a întîmplat drept „istorie"[52], iar relatarea a ceea ce s-a întîmplat drept „gestă"[53], şi face deci din *historia* şi din *gesta* două sinonime[54], în general menţine clară distincţia între evenimentele înseşi (*gesta*) şi relatarea lor (*historia*). Istoricul e cel care spune „istoria" [*l'estoire*] unei „fapte" [*geste*[55]], cel care scrie o „*historia de rebus gestis*". El nu se îndoieşte vreo clipă că sarcina sa n-ar fi să povestească evenimentele.

E chiar încurajat de Cicero să spună totul despre ceea ce a fost cu adevărat. Din nefericire, „cum multitudinea evenimentelor este infinită"[56], a spune totul şi a reţine totul e peste puterea oamenilor. Singur Dumnezeu poate asta[57]. Istoricul trebuie să aleagă din oceanul faptelor. „Memoria vremurilor" – e o evidenţă – nu va nota decît ceea ce e demn să rămînă în memorie[58], doar evenimentele memorabile[59], remarcabile, doar *notabilia facta*, faptele notabile[60]. Nişte fapte pot fi notabile în sine. Numeroşi istorici au fost astfel atenţi la lucrurile uimitoare, la minuni, la „faptele cele mai minunate care au survenit în diverse locuri"[61]. Cu atît mai mult cu cît aceste minuni, aceste prevestiri

care puteau anunţa fiilor oamenilor foametele şi morţile în masă pe care li le trimitea mînia lui Dumnezeu din pricina păcatelor lor trebuiau să incite spiritele creştine la penitenţă[62]. Pe de altă parte, abreviatorii din Imperiul Roman Tîrziu, ca Festus, acordau deja o importanţă primordială evenimentelor războaielor, *eventus bellorum*[63]. Nişte spirite creştine nu puteau decît să insiste şi mai mult asupra lor pentru a arăta nenorocirile unei lumi schimbătoare şi ezitante[64]. Nu e deci de mirare că autorul lucrării *Eulogium Historiarum*, spre exemplu, a ales să trateze mai cu seamă *„de mirabilibus, de bellis"*[65]. Dar de vreme ce Evul Mediu consideră mai puţin ceea ce s-a întîmplat decît ceea ce a fost făcut, evenimentele vor fi pentru el îndeobşte mai puţin remarcabile prin ele însele decît prin cei care le realizează. Istoricul Evului Mediu se va interesa deci mai puţin de faptele remarcabile decît de actele oamenilor remarcabili. Biserica distinge spiritele serioase de histrioni şi jongleri prin aceea că primii cîntă „acţiunile prinţilor şi vieţile sfinţilor"[66]. Hugo de Fleury îşi asumă sarcina de a relata acţiunile împăraţilor şi ale cîtorva oameni plăcuţi lui Dumnezeu[67]. Dar cum sfinţii constituie în primul rînd domeniul hagiografiei, sarcina esenţială a istoricului va fi să scrie despre prinţi, despre cei puternici. La începutul *Analelor* sale, Nicholas Trivet ne spune că se va interesa cu precădere de istoria poporului englez, însă pricepem iute că el se va limita la ce au făcut regii Angliei, la care va adăuga, atunci cînd îi vor fi ajuns la cunoştinţă, „faptele memorabile ale pontifilor şi împăraţilor romani, ale regilor Franţei şi ale altor cîtorva contemporani ai zişilor regi ai Angliei"[68]. Matthew Paris, ne spune Thomas Walsingham, şi-a petrecut viaţa aşternînd în scris evenimente diverse şi uimitoare, dar mai cu seamă faptele şi gesturile celor mari, atît laici, cît şi ecleziastici[69].

Sînt foarte rari istoricii care socotesc necesar să meargă mai departe. Cel mult, legile genului biografic îi incită uneori să realizeze portrete mai complexe ale eroilor lor. În secolul al XII-lea, Jean de Marmoutier dorea să nareze ce făcuseră conţii d'Anjou, dar şi viaţa şi moravurile lor[70]. Wace apreciază că lucrările de istorie sînt făcute

> Pentru a aminti de-ale strămoşilor
> fapte şi spuse şi năravuri[71].

În secolul al XIII-lea, Vincent de Beauvais reţine în *Speculum historiale* faptele, dar şi spusele memorabile[72]. La fel, Joinville scrie o „Carte a vorbelor sfinte şi a faptelor bune ale sfîntului nostru rege Ludovic". Oamenii mari sînt deci adeseori mai puţin schematici. Pe de altă parte, urmînd exemplul lucrării *De viris illustribus* a Sfîntului Ieronim şi cu ajutorul vanităţii literare, anumiţi istorici, dintre care Sigebert de Gembloux e cel mai remarcabil, n-au ezitat să realizeze cataloage de autori şi să-şi extindă în direcţia culturii interesele lor de istorici. S-a putut întîmpla astfel ca gustul pentru minuni şi miracole să desferece o mai largă curiozitate. Încă de la sfîrşitul secolului al XII-lea, în *Topographia Hibernica*, Gerald of Wales îşi propunea nu doar să nareze minuni şi miracole, ci şi să studieze moravurile irlandezilor[73]. La sfîrşitul secolului al XIV-lea, Thomas Burton nota cu interes că Marco Polo, negustor veneţian, după ce călătorise vreme de douăzeci şi şase de ani, descrisese „minunile lumii, precum şi popoarele, religiile şi ţările în diversitatea lor"[74]. De altfel, în ultimele două secole ale Evului Mediu încep să fie tot mai numeroşi istoricii care dau disciplinei lor un obiect mai vast. „Există şapte feluri de persoane", spune Ranulf Higden în a sa *Polychronicon*, „ale căror acte sînt mai adesea amintite în istorii, şi anume principele în regatul său, cavalerul la război,

judecătorul la tribunal, episcopul printre clerici, omul politic în societate, stăpînul în casa sa, monahul în mănăstirea sa. Acestora le corespund şapte feluri de acţiuni, şi anume construcţia de cetăţi, victoria asupra inamicilor, aplicarea dreptului, pedepsirea fărădelegilor, organizarea treburilor politice, chivernisirea gospodăriei, dobîndirea mîntuirii"[75]. Lectura lui Aristotel îl inspirase în mod evident pe istoricul englez. Perspectivele umaniste sînt cele care l-au incitat pe Leonardo Bruni să se intereseze nu doar de războaie, ci şi de istoria internă a statului, de instituţiile sale[76]. Deci, ici şi colo, la sfîrşitul Evului Mediu istoria devine mai ambiţioasă. Dar, în ansamblu, aceste începuturi nu reprezintă mare lucru. Istoria rămîne în esenţă nararea faptelor memorabile. Şi atunci cînd, la începutul secolului al XVI-lea, Jean Lemaire de Belges îşi fixează drept scop să „făurească o istorie totală, care lucru încă n-a fost întreprins de vreun altul, din cîte ştiu, nici în franceză, nici în latină", să nu ne imaginăm nu ştiu ce iniţiativă încărcată de viitor îndepărtat. Se opunea pur şi simplu acelora dintre confraţii săi care, în cea mai bună tradiţie medievală, doreau să trieze faptele de ţeţinut şi îşi afişa ambiţia de a spune absolut totul, pînă şi „micile particularităţi" ale eroilor săi[77]. Condamnat să povestească fapte, el, care voia să ducă mai sus ştiinţa sa, să-şi etaleze mai pe larg erudiţia şi să nu se mai limiteze la faptele memorabile, n-avea altă soluţie decît faptele mărunte.

II. Locul istoriei

§1. Istoria, ştiinţă auxiliară

Să scrii istorie nu e întotdeauna o plăcere. Iar dacă un William of Malmesbury, cvadragenar, recunoaşte că s-a „jucat de-a istoria"[78] în tinereţe, atîţia alţii vorbesc mai curînd despre ce dificil lucru e şi cum au trudit[79]. Cel puţin au trudit, e consolarea lor, pentru plăcerea celor care îi vor citi sau îi vor asculta. Căci cititorii şi auditorii aşteptau de la relatarea istorică în primul rînd ceea ce Quintilian cerea de la orice relatare – să fie pentru ei o distracţie şi un divertisment. În secolul al XII-lea, la Ardres, în zilele ploioase, trei bătrîni cavaleri spuneau povestiri istorice cu schimbul, „spre desfătarea celor ce-i ascultau", *„ad aurium delectationem"*[80]. La începutul secolului al XIV-lea, la Saint-Denis, abatele şi călugării îi cereau fratelui Yves să scrie „vreun tratat sau vreo frumoasă istorisire care să le fie pe placul auzului"[81] ; înainte şi după el, numeroşi au fost călugării a căror intenţie era, scriind istorie, să ofere o „recreere", *„recreatio"*, celor care se opreau un moment din muncă şi din rugăciune[82]. În 1338, în prioratul său din Sixhill, Robert Manning traducea în engleză cronica lui Peter of Langtoft

6 nu pentru învăţaţi, ci pentru cei umili
pentru cei ce trăiesc în astă ţară
şi nu ştiu nici latină, nici franceză,
ca să le aducă un pic de mîngîiere (*solace*)
10 cînd vor sta cu toţii la un loc,

şi le cerea tuturor, în prologul său, să se roage lui Dumnezeu pentru el,

134 eu care am trudit pentru mîngîierea (*solace*) voastră[83].

Pe scurt, pentru toţi, în decursul întregului Ev Mediu, cum spune autorul tratatului *Trandafirul războaielor*, „e o mare desfătare şi bună petrecere a timpului să asculţi recitarea lucrurilor trecute"[84]. Istoria nu e atît de departe de literatură.

Dar întrucît relatarea istorică povesteşte ceea ce s-a petrecut cu adevărat, istoria e în acelaşi timp mult mai serioasă; e mult mai puţin aproape de literatură decît de ştiinţă. Spunînd adevărul primar asupra lucrurilor, ea este chiar, dacă îl credem pe Hugo de Saint-Victor, „fundamentul oricărei ştiinţe", *„fundamentum omnis doctrinae"*[85]. Cu toate acestea, istoria însăşi nu era o disciplină esenţială, ca teologia sau dreptul. Mai mult, pentru magiştrii secolului al XII-lea, ea nu a fost, aidoma gramaticii, retoricii sau dialecticii, o „artă" care să fi putut face obiectul unui învăţămînt particular. Şi de vreme ce, după Aristotel, nu există decît ştiinţă a generalului, influenţa Stagiritului, în secolul al XIII-lea, întărea convingerea universitarilor că istoria, care îşi fixa drept scop să depene faptele trecute în singularitatea lor, nu putea fi o artă[86]. Şi cum clasificarea bibliotecilor, atunci cînd exista una, reflecta structura învăţămîntului universitar, cărţile de istorie din biblioteci nu erau niciodată în acelaşi moment grupate toate laolaltă. Şi nimeni nu avea de gînd să mediteze asupra istoriei şi a naturii sale. Aparent, ultimul tratat teoretic asupra istoriei nici măcar compus, ci doar copiat în Evul Mediu a fost cel de la Benevento, din secolul al VIII-lea. Mai dormea încă acolo la mijlocul secolului al XV-lea[87]. Istoria nu era o artă autonomă.

Totuşi, ea exista. Avea un nume. Şi avea obiectul ei. Unii autori îşi spuneau istorici şi se simţeau solidari cu cei care, cîteodată *historici*, *cronici* sau *historiologi*, cel mai adesea *chronographi* sau *historiographi*, se dedicau ca şi ei studiului trecutului[88]. Istoria era cel puţin o cunoaştere, o practică, iar utilitatea sa nu era contestată de nimeni. În prologul la lucrarea sa *Historia pontificalis*, John of Salisbury ne spune că scopul său e acelaşi cu al cronicarilor care l-au precedat: să le fie util contemporanilor săi şi succesorilor lor. Ne precizează chiar şi prin ce anume este utilă istoria. Ea dă exemple de răsplată şi de pedeapsă care ne învaţă să trăim. Revelează invizibilul divin. Ajută la stabilirea sau abolirea obiceiurilor, la întărirea sau distrugerea privilegiilor[89]. Istoria serveşte deci morala, teologia şi dreptul. E acasă la ea la facultatea de drept, la facultatea de teologie, ca şi la facultatea de arte. Trei secole mai tîrziu, într-o cu totul altă atmosferă, pe cînd Lorenzo Valla îşi scria disertaţia critică asupra donaţiei lui Constantin, el avea conştiinţa că aceasta era o operă oratorică, *opus oratorium*, care interesa deopotrivă dreptul canonic, *res canonici juris*, şi teologia, *res theologiae*[90]. Istoria era încă comună cu teologia, cu dreptul şi cu artele. Istoria nu era autonomă. Nu era decît o ştiinţă auxiliară. Însă nu exista vreo mare disciplină care să nu aibă nevoie de ea.

§2. Morala şi istoria

Deja pentru Cicero istoria era „şcoala vieţii", *„magistra vitae"*[91]. Secole întregi după el, nici un istoric nu s-a îndoit că istoria n-ar trebui să indice calea de urmat, *„via vitae"*[92], exemplul de imitat, *„exemplum vitae"*[93]. Nu există istoric care să nu fi anunţat în prefaţa sa intenţia de a da „bunul exemplu" pentru a-i „îndrepta spre virtuţi" pe cititorii săi[94] sau, mai general, de a scrie pentru ca ei „să vadă clar ce trebuie să evite cu grijă şi ce trebuie să caute mai cu seamă"[95], „pentru ca înţeleptul să ştie respinge răul şi alege binele"[96]. La sfîrşitul Evului Mediu, Cicero – dacă totuşi aşa ceva era posibil – a fost

şi mai bine înţeles. Istoricii italieni sau germani pătrunşi de cultura umanistă nu doreau altceva decît predecesorii cei mai tradiţionali. Voiau ca istoria să dea exemple. Voiau să fie profesori ai vieţii[97]. Fără îndoială că un Erasmus se neliniştea. În prea multe cărţi de istorie se găseau exemple foarte rele[98]. Dar vocea sa rămînea izolată. Fiecare istoric aştepta de la istorie răspunsul pe care l-a obţinut Jean Lemaire de Belges:

— Istorie, ce faci tu?
— Pun la cale urmarea celor buni[99].

Orice carte de istorie putea da această învăţătură, povestea unui om ca şi cea a unei mănăstiri ori a unui popor. Sfîntul Pavel o spusese: „*Quaecumque scripta sunt ad nostram doctrinam scripta sunt*", „Şi tot ce a fost scris mai înainte a fost scris pentru învăţătura noastră"[100]. Totuşi, istoria sacră era o adevărată mină de exemple de urmat şi de evitat exploatată mai frecvent[101]. Căutînd exemple, Guillaume de Saint-Denis folosea Biblia, care îi era familiară. Dar cita şi autorii clasici şi, printre ei, numeroşi istorici[102]. Istoricii Antichităţii făcuseră uz de retorica lor pentru a satisface ambiţiile istoriei ciceroniene şi, pentru toţi clericii, ca şi pentru toţi laicii din Evul Mediu, operele lor erau minunate culegeri de exemple. Toţi erau convinşi că, citindu-le,

...ar trebui să iei exemplu
să laşi răul şi să tinzi spre bine[103].

Istoriile din vechime îi plăceau în mod deosebit lui Jean de Courcy, autorul cronicii *La Boucquechardière*, pentru că aveau „substanţă de fapt vrednic de ţinut minte, colorată cu culoare istoricească şi iz de moralitate"[104]. Acest iz de moralitate adulţii îl puteau respira, dar era şi mai important pentru copiii care trebuiau formaţi. Citindu-i pe vechii istorici din cea mai fragedă pruncie, elevii învăţau deopotrivă reguli gramaticale şi maxime de înţelepciune. Studiind numeroasele discursuri cu care aceşti istorici îşi presărau lucrările, învăţau pînă şi secretele stilului[105]. De aceea, nu e de mirare că lectura cărţilor de istorie era cel mai adesea prevăzută în clasele de gramatică, iar uneori, mai ales în Italia, unde predarea retoricii a rămas întotdeauna mai plină de vitalitate, în clasele de retorică[106]. Şi operele istoricilor Antichităţii sau compilaţiile de istorie antică au fost de multe ori legate, într-un manuscris, alături de tratate morale[107]. Cărţile de istorie antică au fost cel mai adesea rînduite alături de cărţile de gramatică. Glosele de care adeseori au fost împînzite nu prea comentau decît discursurile[108]. Indexurile cu care au fost uneori prevăzute nu prea au avut alt scop decît regăsirea exemplelor morale[109].

Această strînsă dependenţă dintre istorie, morală şi retorică a avut drept rezultat măcar faptul că istoria antică a fost bine cunoscută în Evul Mediu. Titus Livius, Lucan, Sallustius, Suetoniu, Valerius Maximus şi alţii au fost din abundenţă citiţi, copiaţi şi traduşi. Într-un mod mai general, întreaga istorie a rămas prezentă. În consecinţă, nu poţi fi surprins să găseşti în istoriografia medievală trăsături retorice şi moralizatoare. În plus, de vreme ce istoricul spunea adevărul pentru a-l incita spre virtute pe cititorul său, el a fost uneori tentat să treacă sub tăcere unele fapte care îi păreau mai puţin potrivite[110]. Morala îl îndepărta astfel de datoria de a spune întregul adevăr. Mai cu seamă păstorii de suflete au înţeles foarte repede că dacă un exemplu veridic era salutar, o istorioară

bine aleasă putea fi la fel de salutară, ba chiar mai mult[111]. Or, începînd de pe la 1130, *cura animarum*, preocuparea de a predica, devenise una dintre preocupările majore ale clericilor[112]. S-a întîmplat că istoricii, atunci cînd erau clerici, au fost mai atenţi la eficacitatea pastorală decît la adevăr. În prologul la *Flores historiarum*, Adam de Clermont declara că s-a ocupat mai puţin de faptele sigure decît de faptele interesante[113]. Chiar şi un Ranulf Higden, povestind o istorie pe care o citise, nu dorea să jure că era în întregime adevărată, căci, explica el, apostolul n-a spus: „Tot ce a fost scris este adevărat", ci: „Tot ce a fost scris mai înainte a fost scris pentru învăţătura noastră"[114]. Slujind morala, la început istoria profitase. Dar pe parcurs ea şi-a pierdut din exigenţa în privinţa adevărului. Simţul său critic s-a tocit. Istoria risca să se scufunde în oceanul exemplelor.

§3. Teologia şi istoria

„Daniel a luat cuvîntul şi a zis: «Binecuvîntat să fie Numele lui Dumnezeu, din veşnicie în veşnicie! Ale Lui sînt înţelepciunea şi puterea. El schimbă vremurile şi împrejurările; El răstoarnă şi pune pe împăraţi...»."[115] Dumnezeu *„qui mutat tempora et transfert regna"*, citează exact Inocenţiu al III-lea[116]; Dumnezeu *„qui secundum voluntatem suam transfert regna et mutat imperia"*, regăseşte expresia un notar catalan, în 1149, într-o aproximare datorată memoriei sale[117]; Dumnezeu „care face schimbările regatelor, provinciilor şi principatelor, şi le împarte şi desparte după bunul său plac şi după cum îi pare lui bine", comentează, cu verbozitatea sa, Pierre Le Baud[118]. În Evul Mediu, fiecare ştie că ceea ce se întîmplă survine prin voinţa lui Dumnezeu. Istoria are sarcina nobilă de a spune ce a făcut Domnul, *gesta Dei*. Ea e prin esenţă religioasă.

De altfel, încă din secolul al VI-lea, Cassiodor selecţionase cîţiva „istorici creştini" a căror lectură o aprecia drept necesară unei formaţii religioase. Printre ei, Flavius Josephus, Eusebiu din Cezareea, *Istoria tripartită*, Orosius[119]. Pe urmele sale, fiecare mănăstire carolingiană a avut în biblioteca sa o secţiune de istorici creştini[120]. La începutul secolului al X-lea, cel de-al doilea conte de Olanda, ne spune Johannes de Beke, a reconstruit în piatră mănăstirea din Egmond şi a înzestrat-o cu dărnicie: i-a oferit între altele textul celor patru evanghelii într-o legătură preţioasă şi *Istoria tripartită*[121]. La sfîrşitul secolului al XV-lea, Hartmann Schedel rînduia printre cărţile sale de teologie mai multe opere istorice[122], iar unele dintre ele erau chiar cele pe care le reţinuse Cassiodor, acelea ale lui Flavius Josephus, Orosius şi mai cu seamă *Istoria ecleziastică* a lui Eusebiu din Cezareea.

În *Istoria ecleziastică*, Eusebiu nu scrisese o istorie a Bisericii în sensul în care, din secolul al XVI-lea încoace, o înţelegem noi, ci istoria unui întreg popor, adunat într-o singură Biserică, năzuind să se mîntuiască[123]. Făcuse operă de teolog. După el, numeroşi creştini au fost deopotrivă teologi şi istorici. Scriindu-şi istoria, singurul lor ţel era să muncească pentru lauda şi slava lui Dumnezeu[124]. Îşi situau în mod absolut natural istoria într-o perspectivă teologică, încît ar fi zadarnic să pretinzi a le înţelege lucrările istorice odată ce le-ai separa artificial de reflecţiile şi scrierile lor teologice[125]. Istoria şi teologia aveau legături foarte strînse – sau să spunem, mai degrabă, că istoria era foarte strîns legată de această regină a ştiinţelor care e teologia. Pentru mulţi, de-a lungul întregului Ev Mediu, istoria a fost, ca pentru Hugo de Saint-Victor, fundamentul doctrinei sacre[126]. Pentru mulţi, ca şi pentru Tolomeo da Lucca, istoria aparţinea în primul rînd teologilor[127].

Nu e greu de surprins în general afinitatea ce exista între teologi, istorici şi Biblie, care e „istoria divină", „istoria sacră", „istoria sfîntă" – într-un cuvînt, „istoria"[128]. E poate mai puţin uşor să o precizezi[129]. Celui care ar încerca să facă acest lucru, influenţa Bibliei asupra istoricilor i-ar părea, probabil, mai puţin puternică şi mai puţin constantă decît se crede adesea. Căci, în primele secole ale Evului Mediu, au fost foarte puţini cei care au posedat o Biblie completă, o „bibliotecă"[130]. Să ai din Biblie cărţile cerute de liturghie, adică evangheliile, epistolele şi, mai ales, psalmii, era deja mult. Cultura imensei majorităţi a laicilor şi chiar a clericilor se hrănea, inclusiv în perioada carolingiană, nu atît din Biblie cît doar din Psaltire[131]. Cărţile istorice ale Bibliei sînt cunoscute de o minoritate, dar pe aceasta o interesează numai sensul lor spiritual, căutînd doar alegorii. Aşa încît, pentru multă vreme, istoria pare să rămînă la distanţă de Biblie. Beda cunoaşte admirabil cartea sacră, dar nimic din ea nu transpare în lucrarea sa *Istoria ecleziastică a poporului englez*[132]. La începutul secolului al XII-lea încă, operele teologice şi exegetice ale lui Rupert din Deutz se hrănesc din Scripturi, însă, în opera sa istorică, citatele biblice sînt rare, pur ornamentale, iar autorul îi urmează mai ales pe istoricii profani, cum ar fi Sallustius[133].

Dar în acelaşi moment, reforma monastică, înmulţirea şcolilor, entuziasmul pe care l-au suscitat cruciadele pentru războaiele din Israel şi Iudeea favorizau o mai bună cunoaştere a Bibliei în general şi a cărţilor sale istorice în particular[134]. Iar dacă mănăstirile preferau să continue a le cerceta sensul moral, şcolile se interesau tot mai mult de studiul sensului lor literal. Ştiinţa iudaică se consacrase întotdeauna studierii sensului literal al Bibliei, aşa încît Părinţii Bisericii opuneau deja *sensus judaïcus* lui *sensus mysticus*[135]. Dar începînd cu secolul al X-lea, în Spania, apoi în Franţa, rabinii aprofundaseră cunoaşterea Bibliei printr-o abordare sistematică deopotrivă lingvistică şi istorică, iar efortul lor condusese la comentariul lui Rashi. În secolul al XII-lea, şcolile creştine au profitat imens de pe urma exegezei iudaice. Au înţeles mai bine litera Bibliei. Şi niciodată ca în aceste vremuri nu au mai fost atît de apropiaţi unii de alţii teologii care se sprijineau pe Scripturi, exegeţii care se interesau de sensul lor istoric şi istoricii.

În cartea de istorie care era de acum Biblia, istoricii găseau mai întîi o justificare a disciplinei lor: „Întreabă pe cei din generaţia dinainte şi ia aminte la experienţa părinţilor tăi... Creşte papura fără baltă? Creşte trestia fără umezeală?"[136]. Omul raţional trebuie să cunoască trecutul; el se distinge astfel de brută şi de animalele „care ignoră de unde vin, îşi ignoră rasa, ignoră istoria ţării lor şi, mai mult chiar, nici nu vor să o ştie"[137]. Istoricii datorează de asemenea lecturii Bibliei unul dintre modurile lor de a înţelege timpul. De fapt, din cei trei redactori principali ai Bibliei, primii doi, Iahvistul şi Elohistul, erau povestitori orientali puţin prea preocupaţi de cifre şi cronologie. În schimb, al treilea, Cronicarul, era foarte preocupat de ele şi îşi turna cronologia în cadrul generaţiilor succesive. Genealogia era pentru el auxiliarul cronologiei[138]. Citindu-l, exegeţii biblici au multiplicat tabelele genealogice[139]. Abundenţa genealogiilor în secolul al XII-lea are, desigur, numeroase alte explicaţii, dar trebuie oare să ne mirăm că marele moment al genealogiilor e şi marele moment al erudiţiei biblice? Pe de altă parte, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, studiul Bibliei va suscita crearea unui mare număr de instrumente de lucru (împărţiri şi subîmpărţiri ale textelor din nevoia unor referinţe precise; elaborarea de indexuri, lexicuri, concordanţe...) de care va profita istoria. Dar utilitatea majoră a cărţilor istorice ale Bibliei este şi de a-i furniza istoricului singura relatare pe care o are

asupra timpurilor de început ale umanității. „Dacă ne gîndim, spune Alfonso cel Înțelept în prologul la *Crónica de España*, la beneficiul pe care îl putem obține de pe urma Sfintelor Scripturi, vedem că el constă în faptul că ne instruiește asupra creării lumii, venirii patriarhilor, ieșirii din Egipt, a legilor date de Dumnezeu lui Moise, a domniei regilor Țării Sfinte la Ierusalim, a exilului lor, a promisiunii venirii domnului nostru Iisus Hristos, a patimilor sale, a învierii și înălțării sale."[140]

În veacul al XII-lea școlile se interesaseră de cunoașterea mai aprofundată a acestei istorii biblice. Iar întregul lor efort culminase în opera lui Pierre Le Mangeur (Mîncăul), în latină Petrus Comestor. Pierre Mîncăul era din Champagne, ca și Rashi. A început învățătura la Troyes, unde trăise Rashi. Pe urmă cariera sa a fost în întregime pariziană. În 1160 era deja celebru prin cunoștințele sale. Cîțiva ani mai tîrziu devenea cancelar, adică se ocupa de conducerea școlii de la Notre-Dame. Înainte de 1173 își încheiase *Istoria* sau *Istoriile*, din care nu lipseau glosele alegorice, dar unde explica în esență sensul literal al Scripturilor. Opera „Magistrului Istoriilor" a avut un succes enorm. A fost atît de citită în școli, încît a păstrat titlul de *Historia scholastica*[141]. În numeroase biblioteci teologice, ea și-a găsit locul alături de Flavius Josephus, de Eusebiu și de Orosius. *Istoria scolastică*, în textul latin al lui Pierre Mîncăul, în adaptarea franceză pe care a făcut-o Guiart des Moulins la sfîrșitul secolului al XIII-lea, prin toate operele care au copiat-o sau au rezumat-o, a fost vreme de trei secole unul dintre stîlpii culturii istorice din Occident, continuînd să ateste cu strălucire legăturile strînse care uniseră, în secolul al XII-lea, teologia, exegeza și istoria.

Din nefericire, acest succes durabil marca și o scleroză. El arăta cum își pierduse suflul istoria biblică după Pierre Mîncăul. Încă din prima jumătate a secolului al XIII-lea, Guillaume d'Auvergne se plîngea că „unii se mulțumeau să înțeleagă preliminariile Sfintei Scripturi, cum sînt *Istoriile* sau alte cîteva opere. Restul îl neglijau"[142]. Și această scleroză a fost cu atît mai rapidă cu cît, începînd din veacul al XII-lea, teologia nu se mai voise scripturară, ci speculativă. Chiar în momentul cînd Hugo de Saint-Victor își fonda teologia pe istorie, magiștri de la școlile din Paris și Laon, distanțîndu-se de Scripturi, voiau să și-o construiască pe a lor în afara timpului, întemeindu-se pe logică și rațiune[143]. Critica istorică putea profita foarte bine de logică. În 1121, pentru a rezolva problema de a ști dacă cel care fondase abația Saint-Denis era chiar Dionisie Areopagitul, Abélard aplica textelor istorice pe care le adunase tocmai principiile pe care le enunța atunci în tratatul său *Sic et non*. Dar este cert că, triumfînd în școli și universități, logica și teologia atemporală i-au îndepărtat pe mulți de istorie. Elita clerului, consacrată teologiei, se mulțumea să citească *Istoria scolastică* pentru a se informa despre vremurile anterioare lui Hristos; pentru vremurile ulterioare, scurta cronică scrisă pentru ei pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea de Martin Polonezul le ajungea. Erau prea fericiți dacă citeau sau posedau aceste două cărți. În veacurile al XIV-lea și al XV-lea, mulți teologi nu aveau nici o carte de istorie în bibliotecile lor; mulți nici nu împrumutau vreuna[144]. Iar atunci cînd, în ajunul Reformei, Scripturile au cunoscut o renaștere a interesului din partea teologilor, istoria nu a profitat de ea. Ca odinioară pe Sfinții Părinți, nu sensul literal al istoriei sacre, ci sensul ei spiritual i-a interesat pe teologi. După Sfîntul Pavel, Erasmus era convins că „litera ucide, duhul dă viață"[145]. Duhul dădea viață, dar, suflînd prea tare, făcea ca istoria să devină aridă.

§4. Dreptul şi istoria

Pentru a-şi apăra drepturile, începînd cu secolul al X-lea şi, mai ales, din veacul al XI-lea, mănăstirile au compilat cartulare; în cele mai multe dintre acestea, cartele puteau fi precedate de un titlu şi de o analiză mai mult sau mai puţin dezvoltată, dar erau copiate fără comentariu şi ignorau istoria. Cu începere din a doua jumătate a secolului al XII-lea, renaşterea dreptului roman nu a făcut decît să consolideze această tendinţă; urmînd exemplul lui Iustinian, şcoala i-a obişnuit pe jurişti să studieze, să interpreteze şi să-şi utilizeze textele într-o lume plată, atemporală, cu scopul unic de a le plia pe nevoile lor prezente. Ştiinţă sau practică, dreptul medieval putea deci respinge istoria. În Sicilia, în secolul al XV-lea, istoria era aproape absentă, căci cultura era în mîinile juriştilor, iar juriştii nu aveau, ca să spunem aşa, în bibliotecile lor nici o carte de istorie[146].

Uneori totuşi, încă de la începturile Evului Mediu, unii jurişti manifestaseră nevoia de a-şi pune textele în perspectivă istorică, de a le situa mai bine în timp şi în spaţiu. De aceea *Liber Pontificalis* însoţeşte adesea o colecţie sau nişte texte canonice; analele carolingiene ne-au parvenit adesea în manuscrise care sînt preponderent sau chiar exclusiv culegeri de legi sau capitularii[147]; cronica saxonă este un apendice la *Sachsenspiegel* [*Oglinda saxonilor*], la fel cum şi *Könige Buch* [*Cartea regilor*] este un apendice la *Schwabenspiegel*[148]. Spre sfîrşitul veacului al XIII-lea, Martin Polonezul dădea o istorie a papilor şi a împăraţilor cît mai scurtă cu putinţă, într-un opuscul al cărui autor speră că teologii îl vor putea adăuga la *Istoriile scolastice*, iar specialiştii în drept canonic îl vor putea anexa decretelor sau decretalelor[149]. Speranţa nu i-a fost înşelată – cartea sa a avut un mare succes. Dar tocmai acest succes marchează modestia rolului pe care juriştii îl atribuiau istoriei. Le ajungeau cîteva nume, cîteva date, rutina unui aide-mémoire. În facultăţile de drept, istoria mai mult a supravieţuit decît a trăit.

Istoria era mai intim şi mai fructuos legată de practica dreptului. La Farfa, la sfîrşitul secolului al XI-lea şi începutul celui de-al XII-lea, după ce compusese cele două cartulare ale mănăstirii, călugărul Gregorio di Catino a integrat documentaţia transcrisă anterior într-o povestire istorică continuă înţesată de referinţe documentare, *Chronicon Farfense*[150]. În 1200, Pérégrin, abatele cistercian de la Fontaine-les-Blanches, scria în două cărţi istoria mănăstirii sale, oferind în prima relatarea întemeierii şi suita abaţilor săi, iar în doua – lista privilegiilor şi posesiunilor ei; la începutul celei de a doua cărţi, îşi încuraja succesorii să-i continue opera „nu doar pentru recreerea cititorilor, ci şi pentru cunoaşterea, apărarea şi menţinerea posesiunilor noastre"[151]. Ca şi ei, alţi compilatori de cartulare şi-au inserat documentele într-o relatare mai mult sau mai puţin lungă şi mai mult sau mai puţin dibace. Ocazia mai precisă a unui proces obliga la compunerea unui dosar sau a unui memoriu care, aşezînd documentele în succesiunea lor cronologică, putea deveni o veritabilă istorie. Încă de la sfîrşitul secolului al XI-lea, *Historia monasterii Figiacensis* era un fel de memoriu judiciar în favoarea abaţiei din Figeac contra celei din Conques[152]. Mai apoi, sporirea numărului de proceduri scrise a favorizat înmulţirea dosarelor şi a tratatelor istorice. Nu e o întîmplare dacă admirabila înflorire istorică a anilor 1090-1130 din Anglia se situează în momentul cînd marile mănăstiri, după cucerire, trebuie să-şi apere drepturile şi chiar existenţa însăşi: ea s-a născut în parte din această necesitate[153]. Mai tîrziu, Gervase of Canterbury a fost călugăr

la Christ Church; pentru a apăra drepturile acesteia împotriva arhiepiscopului şi pentru a se sprijini pe nişte precedente, în 1185 a început, la cererea comunităţii sale, să studieze istoria[154]. John Wessington a fost prior de Durham din 1416 pînă în 1446; tocmai stăpînind enormele arhive ale catedralei pentru a-şi susţine lungile şi numeroasele procese a devenit el unul dintre cei mai buni istorici englezi ai secolului al XV-lea[155].

Studiul dreptului putuse uneori să-i fie de oarecare folos istoricului. Aimoin de Fleury, de exemplu, pregătindu-şi operele istorice, făcuse fişe, îşi combinase şi citase sursele precum obişnuia să facă în calitate de specialist în drept canonic[156]. Dar nu s-a subliniat suficient de des cu cît mai mult îl pregătea pe istoric pentru stăpînirea tehnică a meseriei sale simpla compilare a unui cartular sau elaborarea unui dosar juridic[157]. Trebuia mai întîi să citească documentele şi să dea dovadă de competenţă paleografică. Trebuia, apoi, să devină arhivar pentru a le clasa ori a le regăsi. Ca să le dateze, trebuia să poată şi să ştie să se servească de tabele cronologice, de cataloage de papi, împăraţi, regi, episcopi şi chiar de genealogii familiale. Din masa documentară astfel adunată şi pregătită, putea, în sfîrşit, să facă sinteza, construind genealogii[158], scriind istorii alimentate de documente şi chiar, cu atît mai mult cu cît fondurile arhivelor erau mai bine clasate şi mai accesibile, de documente originale. Pentru a răspunde, în fine, adversarilor săi, trebuia să fie capabil, la nevoie, să denunţe falsurile; trebuia, de asemenea, să enunţe principii critice care să-i permită demonstrarea superiorităţii propriei sale documentaţii. În şcoli, istoria îşi găsea repede limita. Dar de la cartularist la jurist şi de la jurist la istoric, practica dreptului dusese, fără întreruperea continuităţii, la o istorie bogat documentată, foarte distinctă de istoria retorică sau de istoria teologică şi din care, în definitiv, se inspiră direct erudiţia noastră contemporană.

§5. Cucerirea autonomiei

Împărţită între teologie, drept şi arte, istoria nu a deţinut niciodată, în universitatea medievală, decît un loc secundar. Cum clasarea bibliotecilor reflecta structura învăţămîntului, cărţile de istorie erau dispersate în cadrul ei ici şi colo. Însă încet, foarte încet, lucrurile au evoluat. Istoria şi-a dobîndit autonomia.

În primul rînd, încercînd să înrădăcineze în trecut dragostea faţă de principe şi ţară, pasiunile naţionale tot mai vii îi împingeau pe mulţi spre istorie şi contribuiau în destul de mare măsură la ruinarea structurilor unui învăţămînt pe care Biserica îl dorise universal. Progresul statului a favorizat apoi reflecţia politică. Or, reflecţia politică se situa în mod tradiţional pe două planuri. Pe de o parte, ea dorea să determine ce conduită trebuia să adopte un om politic; pe de alta, se preocupa de examinarea şi compararea diferitelor forme de guvernămînt posibile. Teoria politică şi morala politică se puteau dezvolta în afara timpului. O oglindă a principilor sau un tratat politic pot foarte bine neglija total istoria[159]. Dar mulţi erau convinşi, ca Engelbert de Admont, că nimic nu putea ghida mai bine decizia politică decît cunoaşterea trecutului[160]. Şi mulţi, ca Marsilio da Padova, au încercat să-şi justifice prin istorie teoriile politice[161]. Însă ştiinţa politică – iniţiată şi continuată aici în cadrul retoricii, dincolo în cadrul teologiei, unde ea e teologia practică[162], iar în altă parte în cadrul filosofiei, unde ea e filosofia morală – nu se simte deloc în largul său în structurile universitare clasice şi, dezvoltîndu-se, tinde să le zdruncine.

În sfîrşit, umaniştii, repetîndu-l pe Cicero, admirîndu-i pe Titus Livius şi Sallustius, au contribuit nu puţin la impunerea ideii că istoria era importantă şi trebuia să fie independentă[163].

În aceste noutăţi nu totul era un profit pentru istorie. În preocuparea lor pasionată pentru formă, mulţi istorici umanişti s-au arătat interesaţi doar să-şi rescrie predecesorii şi nu au avut decît dispreţ pentru erudiţie. Departe de a se pregăti la şcoala istoriei, ştiinţa politică, prea adesea, se folosea de ea şi – puţin păsîndu-i de cercetarea istorică aprofundată, mulţumindu-se cu rudimente de istorie – o adapta vederilor sale. Istoria nu le scăpa teologilor şi juriştilor decît pentru a servi ştiinţa politică, *„historia ancilla scientiae politicae"*[164]. Totuşi, odată cu umaniştii şi publiciştii, istoria a făcut progrese decisive: în loc doar să înregistreze fapte şi să constate voinţa Domnului, ea a început să gîndească; voia să explice; îşi organiza discursul în jurul unei idei sau al unei teme. Opera lui Leonardo Bruni e originală prin aceea că are la bază ambiţia de a arăta construirea statului florentin, dezvoltarea instituţiilor florentine[165].

Datorită ambiţiilor ei sporite, istoria a dobîndit o siguranţă şi o demnitate noi. În 1437, Lapo da Castiglionchio cel Tînăr scria o lungă epistolă ale cărei idei, de altfel, nu erau noi. Fuseseră repetate, după Cicero, de sute de ori de-a lungul întregului Ev Mediu. Însă autorul, păşind pe un teren unde se angajaseră deja Coluccio Salutati şi George din Trapezunt, a avut cel puţin meritul de a grupa aceste propoziţii dispersate într-o expunere sistematică. El a dat astfel – primul – un veritabil tratat asupra istoriei, *ars historica*[166]. În 1482, Bartolomeo della Fonte, profesor de poezie şi de retorică la Universitatea din Florenţa, şi-a început cursul anual, în care îşi propunea să vorbească despre Lucan şi Cezar, printr-un discurs asupra istoriei. El a expus vederi perfect tradiţionale, dar a dat şi ceea ce se poate considera a fi prima istorie a istoriografiei[167]. Puţin cîte puţin, istoria îşi dobîndea autonomia, chiar şi la universitate. Încă de la sfîrşitul secolului al XIII-lea, Nicholas Trivet ne povesteşte cum, fiind student la Paris, îmboldit de iubirea pentru patria sa, citea cu pasiune istorii şi cronici pentru a reţine din ele tot ce avea legătură cu trecutul englezilor[168]. Nicholas Trivet era, poate, la vremea sa, o excepţie. Dar în Anglia, în secolul al XV-lea, în *Inns of Court*, „cea mai mare parte a studenţilor", ne spune John Fortescue, „se dedicau în cursul săptămînii studierii dreptului, iar în zilele de sărbătoare, după slujbă, lecturii Sfintelor Scripturi şi cronicilor"[169]. Şi asta nu e tot. În Polonia, istoria a devenit obiect de învăţămînt. Magistrul Wincenty, zis Kadłubek, mort ca episcop de Cracovia în 1223, scrisese o *Chronica Polonorum*. Jan z Dąbrowski, profesor la Universitatea din Cracovia, prezenta de la catedra sa, în 1436-1437, un comentariu care, copiat şi modificat, a fost la originea unui veritabil manual universitar de istorie, larg difuzat şi foarte potrivit pentru a susţine orgoliul polonez[170]. În fine, în 1504, la Mainz se înfiinţa o catedră de profesor de istorie. A fost efemeră[171], dar înfiinţarea sa marca încununarea îndelungatei mişcări care avea să impună curînd istoria ca disciplină majoră. În paralel, bibliotecile, atente la evoluţia învăţămîntului, reflectau în cataloagele lor progresele istoriei. Începînd cu 1338, catalogul bibliotecii de la Sorbona avea o secţiune de *Historie* şi o secţiune de *Cronice*. Însă prima reunea doar numeroasele exemplare din *Istoria scolastică* a lui Pierre Mîncăul pe care le poseda colegiul de teologie, iar a doua – operele hagiografice, precum *Legenda aurea* a lui Jacopo da Varagine. În schimb, în catalogul pe care fraţii augustini din York îl întocmeau în 1372 pentru biblioteca lor apăreau, pe lîngă secţiuni clasice ca *logicalia et philosophia...*, *grammatica*, *rhetorica*, secţiuni noi care marcau progresele istoriei: *Hystorie ecclesiastice* unde se găsesc trei

exemplare din opera lui Pierre Mîncăul, dar şi *Historie gencium*, *Hystorie et cronice*. În 1498, Hartmann Schedel nu doar că îi clasa separat pe istorici cînd redacta catalogul propriei biblioteci, ci distingea totodată *Historici greci*, *Latini veteres*, *Moderniores historici* şi chiar *Cosmographi et geographi*[172].

Istoria nu mai era doar o servitoare, însă nici nu-şi reteza legăturile cu gramatica, teologia sau dreptul. Astfel încît progresele filosofiei, controversele religioase[173], practica judiciară[174] au fost nicovala pe care istoricii şi-au făurit tehnicile de cercetare şi metodele critice. Multă vreme istoria a continuat să trăiască în acelaşi mediu ştiinţific. Însă totul se schimbase, astfel încît, majoră acum, profita din plin de legăturile care, ca servitoare, o imobilizaseră.

Note

1. Cicero (460), II, 12; t. II, p. 27.
2. Aulus Gellius (443), V, 18; t. I, p. 234.
3. Isidor de Sevilla, *Etimologii*, I, 41; *PL* 82, 122.
4. „Hystoria est rerum gestarum narratio", Green (579), 490-491. „Res enim gestas scribere... proposuimus", Otto de Freising (676), VI, 23; p. 466. „Quum historia sit rerum gestarum diligens expositio", George din Trapezunt (510), 509.
5. „Historiae sunt res verae quae factae sunt", Isidor de Sevilla, *Etimologii*, I, 44; *PL* 82, 124.
6. „Non me tamen per hec librum vel historiam texturum expectetis", Jean de Montreuil (624), II, 68. „Je, Enguerran de Monstrelet... me suis entremis et occupé d'en faire et composer ung livre ou histoire en prose", Enguerran de Monstrelet (473), I, 3.
7. Jonsson (37). Această remarcă îşi are importanţa sa: o istorie poate fi naraţiunea pe care clericii trebuie să o citească, „legenda" unui sfînt, o operă liturgică într-un sens foarte precis. Nu este, deci, surprinzător să găsim într-un inventar de bibliotecă *Historia de Sanco Karolo Magno* în sacristie, printre cărţile corului.
8. J. Ehrard şi G. Palmade, *L'histoire*, Paris, 1964, p. 120.
9. „Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis...", Cicero (460), II, 9; t. II, p. 21. *Ibid.*, II, 15; t. II, p. 31.
10. Vincent de Beauvais, *Speculum doctrinale* (751), III, 127; col. 297. Ullman (649), 50.
11. „Histoire... est tesmoingz des tempoires, lumiere de verité, vie de memoire, maistresse d'anchienneté", Cronică zisă a lui Baudouin d'Avesnes, *MGH, SS*, XXV, 419. *Cf.* Sayers (117), 154.
12. Jean de Montreuil (624), II, 68.
13. *Gesta Cnutis regis*, *MGH, SS*, XIX, 511. *Cf.* Lacroix (41), 134.
14. Brunetto Latini. *Cf.* Keuck (39), 62.
15. „Sic nimirum in doctrina fieri oportet, ut videlicet prius historiam discas et rerum gestarum veritatem", Hugo de Saint-Victor (577), VI, 3; p. 113. „Rerum gestarum veritatem prosequentes", Guillaume de Tyr (549), p. 3.
16. „Desiderans in cunctis et singulis veritatis certitudinem plenius invenire", Bernard Gui, *Flores chronicarum*, prolog; *RHF*, XXI, 692.
17. Pierre Le Baud, *Chroniques*, prolog; Chauvois (695), 163.
18. Melville (347), 66.
19. Isidor de Sevilla, *Etimologii*, I, 44; *PL* 82, 124. Vincent de Beauvais, *Speculum doctrinale* (751), III, 127; col. 297. George din Trapezunt (510), 31.
20. „Historia, que veritate nititur, et fabula, que ficta contexit", Walter Map (500), 62.

21. Nicholas Trivet (665), 1.
22. Geoffroy Gaimar (501), 207. *Cf.* Sayers (117), 499.
23. Lubac (294), I, *passim. Cambridge History of the Bible* (252), II, 157-173.
24. Etienne de Tournai (479), 101.
25. „Hystoria est rerum gestarum narratio per primam litterae significationem expressa", Green (579), 491.
26. Green (579), 491. *Cf.* Lacroix (41), 21, 85.
27. Cicero (460), II, 15; t. II, p. 31.
28. *Cf. supra*, n. 9.
29. Oursel (754), 262.
30. Southern (59), 173-174.
31. Lambert de Saint-Omer (640), fol. 220.
32. Henry Knighton (565), I, 2.
33. Nicholas Trivet (665), 180.
34. Ranulf Higden (699), I, 8.
35. *RHF*, XX, 725.
36. *Flores historiarum* (657), I, xiv.
37. Lorenzo Valla. *Cf.* Kelley (38), 27.
38. Lacroix (41), 19, 25.
39. Robert de Torigni (716), I, 91.
40. „Manuel d'histoire" de Philippe VI de Valois, prolog; P. Paris, *Les manuscrits français de la Bibliothèque du Roi*, t. V, Paris, 1842, p. 349. De asemenea: *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France*, t. XI, Paris, 1890, p. 355.
41. Vincent de Beauvais; Oursel (754), 262.
42. Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, VI, 10; Chibnall (671), III, 306.
43. „Quae namque utilitas est in hujusmodi re nosse quid prius quidve posterius gestum sit, dum vero constet quod fuerit? Multo enim magis gesta temporum quam tempora gestorum inquirenda fecit", Petru Venerabilul, *De miraculis*, I, 9; *PL* 189, 871. *Cf.* A. Guerreau, *La fin du comte*, dactilografiat, Paris, 1975, p. 334.
44. Fowler (472), 150.
45. „Veteres hystoriographos qui a primordio mundi ad sua usque tempora accidentia temporum descripserunt", *Chronicon Vedastinum*, *MGH, SS*, XIII, 677.
46. „Telam eventuum", Henry Knighton (565), I, 2.
47. „...un livere engleis
U il trovad escrit des reis
E de tuz les emperurs
Ke de Rome furent seignurs
E de Engleterre ourent treu,
Des reis ki d'els curent tenu,
De lur vies e de lur plaiz,
Des aventures e des faiz,
Coment chascuns maintint la terre,
Quel amat pes e li quel guere",
Geoffroy Gaimar (501), v. 6463-6472; pp. 204-205. „J'ai ainsi que les temps l'ont porté ensuivi la mutabilité de fortune et répété les aventures tant adverses que prospères, lesquelles j'ai trouvé être advenues en ladite Bretagne armoricaine durant le temps desdits rois et princes", Pierre Le Baud, *Chroniques*, prolog; Chauvois (695), 162.
48. *Cf. supra*, n. 26.
49. Hugo de Fleury, *Liber qui modernorum regum Francorum continet actus*; Vidier (178), 79. „Intentio igitur nostra est vitam, mores et actus antecessorum tuorum Andegavorum consulum in propatulo demonstrare", Jean de Marmoutier; Halphen şi Poupardin (815), 163.

50. „Romanorum pontificum nomina et tempora quibus Christi ecclesiae praefuerunt, necnon insignia gesta et notabilia facta quae sub eorum temporibus evenerunt scire gestiens...", Bernard Gui, *Flores chronicarum*, prolog; *RHF*, XXI, 692.
51. Geoffroy Gaimar, *cf. supra*, n. 47. Wace, *cf. infra*, n. 53. Şi să ne gîndim pur şi simplu la *Faptele romanilor*.
52. *Cf. supra*, n. 5.
53. „Pur remembrer des ancessurs
les feiz e les diz e les murs,
les felunies des feluns
e les barnages des baruns,
deit l'um les livres e les gestes
e les estoires lire a festes",
Wace (762), III, v. 1-6; t. I, p. 161.
54. „Historiam sive gestam Andegavorum consulum", Jean de Marmoutier; Halphen şi Poupardin (815), 163.
55. „Longue est la geste des Normanz
e a metre est grieve en romanz.
Se l'on demande qui ço dist,
qui ceste estoire en romanz fist,
jo di e dirai que jo sui:
Wace...",
Wace (762), III, v. 5297-5302; t. II, pp. 83-84.
56. „Gesta temporum infinita pene sunt", Green (579), 491. „Cum infinita sunt temporum gesta", *Chronicon Turonense*; Martène şi Durand (820), 917.
57. „Dei potius est quam hominis omnium habere memoriam", Richard de San Germano. *Cf.* Schulz (296), 13.
58. „In rebus magnis memoriaque dignis", Cicero (460), II, 15; t. II, p. 32. „Memoranda tantum ea scilicet quae digna memoria esse videntur", Gervase of Canterbury (512), I, 89.
59. „Actus videlicet antiquorum imperatorum et quorundam Deo amabilium virorum pariter memorabiles actus", Hugo de Fleury; Jedin (574), p. 563, n. 20.
60. *Cf. supra*, n. 50.
61. *Cf. supra*, n. 40.
62. Robert de Torigni (716), I, 92.
63. Festus (482), 58.
64. Otto de Freising (676), II, 32; p. 164.
65. *Eulogium* (785), I, 2.
66. Sayers (117), 55.
67. *Cf. supra*, n. 59.
68. Nicholas Trivet (665), 3.
69. „Gesta magnatum, tam saecularium quam ecclesiasticorum, necnon casus et eventus varios et mirabiles in scriptis plenarie redegit", Thomas Walsingham (744), I, 394-395.
70. *Cf. supra*, n. 49.
71. *Cf. supra*, n. 53.
72. Oursal (754), 262.
73. Gerald of Wales (515), V, 7-8.
74. „Scripsit de mundi mirabilibus et de diversitatibus gentium, rituum et provinciarum, sicut in peregrinatione sua vidit et audivit", Thomas Burton (738), II, 244.
75. Ranulf Higden (699), I, 34.
76. „Nam cum duae sint historiae partes et quasi membra, foris gesta et domi, non minoris sane putandum fuerit domesticos status quam externa bella cognoscere", Joachimsen (92), 21.
77. Jodogne (618), 410-411.

78. William of Malmesbury (536), I, cxxii.
79. Gerald of Wales (515), VI, 163. Şi *cf. infra*, n. 83.
80. *MGH, SS*, XXIV, 607.
81. *HLF*, XXXIII, 386.
82. Salmon (826), 273. *Eulogium* (785), I, 4.
83. Robert Manning (715), I, 1 şi 5.
84. Bibl. nat., Fr. 1238, 2 v^0.
85. Green (579), 491.
86. „Porro quarta et ultima, videlicet historialis, licet ad philosophiam non pertinant, eo quod singularia rerum gestarum tantum enarrat, de quibus scilicet singularibus secundum Aristotilem ars non est, plurimum tamen et admirationis et recreationis et utilitatis habet...", Vincent de Beauvais; citat de Schneider (757), 180.
87. Miglio (105), 54.
88. Guenée, *L'historien* (9), 3-4.
89. John of Salisbury (629), 3.
90. Setz (647), 46, 51, 54, 83.
91. *Cf. supra*, n. 9.
92. Huygens (517), 99.
93. Chenu (136), 116.
94. Jean de Montreuil (624), II, 92.
95. Hariulf (556), 1-2.
96. Geoffroy de Vigeois; Labbe (818), II, 279.
97. De exemplu: Ullman (649), 329. Lhotsky (98), 67.
98. Bietenholz (475), 17.
99. Jodogne (618), 392.
100. *Romani* 15.4. „Si enim oculo rationis quae geruntur inspexeris, ad doctrinam universorum quaecunque scripta sunt reperies, ut sciat reprobare malum vir prudens, et eligere bonum", Geoffroy de Vigeois; Labbe (818), II, 279.
101. Henry of Huntingdon (564), 2. Robert de Torigni (716), 92.
102. Leclercq (170), 135-137.
103. Istoria veche pînă la Cezar; Raynaud de Lage (796), 369.
104. Monfrin (260), 163.
105. Rupert din Deutz mărturiseşte despre frecventa lectură a discursurilor pe care Lucan le atribuie eroilor săi din *Pharsalia*: „Cum in scholis quoque pueri lectitent ducem nobilem dicentem militibus suis..."; Silvestre (720), 151.
106. Hugo de Saint-Victor (577), 45. Aeneas Sylvius Piccolomini (418), 76-77.
107. De exemplu *Compendial historical* al lui Henri Romain; Dupré La Tour (569), 153-154.
108. Smalley (722).
109. Guenée (7), 275-276.
110. Janik (646), 398-399.
111. Walter Map (500), 61-62. Nicholas Trivet (665), 95.
112. A. Vauchez, *La spiritualité du Moyen Age occidental, VIIIe-XIIe siècles*, Paris, 1975, pp. 99-100.
113. Melville (347), 75.
114. Ranulf Higden (699), I, 18. *Cf.* Taylor (700), 48.
115. *Daniel* 2.21.
116. *PL* 151, 331.
117. Zimmermann (355), 49.
118. Chauvois (695), 158.
119. Cassiodor (456), I, 17; pp. 55-57.
120. Lesne (227), 774.
121. Johannes de Beke (590), 61.

122. Stauber (558), 128-131.
123. Zimmermann (411), 24.
124. Lacroix (41), 157, 160.
125. Ray (52), 43-47.
126. Hugo de Saint-Victor (577), VI, 3; p. 116. Zinn (581), 135.
127. Tolomeo da Lucca, *Historia ecclesiastica nova*; Muratori, XI, 751.
128. Lehmann (46), V, 63.
129. *Biblia* (249), 134.
130. *CHB* (252), II, 108-109.
131. *Biblia* (249), 107-108, 297-298, 645. Riché (237), 94-95.
132. *Biblia* (249), 132-133, 632-634.
133. Silvestre (720).
134. *Biblia* (249), 645. *CHB* (252), II, 437, 444, 458.
135. *CHB* (252), II, 256.
136. *Iov* 8.8-10.
137. Henry of Huntingdon (564), 2-3. În acelaşi spirit, iată-l, mai tîrziu, pe Joan Margarit: „Quis enim futuram agere vitam excogitat, qui diem sue nativitatis ignorat aut quis quo tendat scire potest, qui unde venit nesciat?"; Tate (620), 147-148.
138. *Biblia. Vechiul Testament*, ed. E. Dhorme, t. I, Paris, 1956, pp. xxxiii-xxxiv.
139. *CHB* (252), II, 206.
140. *CHB* (252), II, 470.
141. Daly (696).
142. Citat fără referinţă de J.-P. Virat, *La pauvreté dans l'œuvre de Pierre Le Mangeur*, lucrare de licenţă dactilografiată, Paris, 1970, p. 17.
143. *Cf. supra*, n. 126.
144. Un singur exemplu: J. Vielliard, „Martin Talayero, familier des rois d'Aragon, *socius sorbonicus* au XVe siècle", *Economies et sociétés au Moyen Age. Mélanges offerts à Edouard Perroy*, Paris, 1973, pp. 666-677.
145. Bietenholz (475), 13.
146. Bresc (191).
147. Werner (311), 145.
148. Joachimsen (92), 6.
149. *MGH, SS*, XXII, 397.
150. Toubert (126), I, 77-79.
151. Salmon (826), 273.
152. Molinier (106), nr. 1535.
153. Southern (60), 246 şi urm.
154. Gransden (89), 253.
155. Brentano (634), 331. Dobson (635).
156. Werner (427), 82-85.
157. Genet (288), 95-129.
158. G. Duby demonstrează în mod convingător că *Genealogiile angevine* publicate de Poupardin (279) au fost alcătuite pentru a servi drept temei unor proceduri de divorţ pentru consangvinitate.
159. *Four English Political Tracts of the Later Middle Ages*, ed. J.-Ph. Genet, Londra, 1977.
160. Fowler (472), 150 şi urm.
161. Guenée (12).
162. Genet, *op.cit. supra*, n. 159, p. xiv.
163. Gilbert (384), 203 şi urm.
164. Fueter (29), 67, 79.
165. Joachimsen (92), 21.
166. Miglio (105), 31-59.

167. Trinkhaus (444). Gilbert (384), 207.
168. Nicholas Trivet (665), 2-3.
169. John Fortescue, *De Laudibus Legum Anglie*, ed. S.B. Chrimes, Cambridge, 1942, pp. 118-119. *Cf.* Genet (140), 333.
170. Zwiercan (760).
171. Goez (290), 31-32.
172. Guenée (10), 273.
173. Kendrick (253), 114-115.
174. Kelley (38).

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul II

Profiluri de istorici

Istoria, activitate secundară

În Evul Mediu se întîmplă ca istoricul să se desemneze singur sau să fie desemnat prin cuvinte specifice care marchează fără ambiguitate activitatea sa de istoric. Să nu urmărim aici diferenţa de sens care poate, desigur, să existe, cel puţin pînă în secolul al XIII-lea, între *historia* şi *chronica*. Şi să reţinem doar că ambele cuvinte sînt la originea mai multor substantive care disting bine, dintre toţi autorii, pe cei care s-au străduit să transmită, într-o manieră sau alta, memoria timpurilor trecute. În primele secole ale Evului Mediu, *historicus* sau *chronicus* au putut fi utilizate. În ce-l priveşte, Hugo de Fleury folosea bucuros cuvîntul *historiologus*. Dar, cel puţin începînd cu secolul al XIII-lea şi pînă la sfîrşitul Evului Mediu, cele mai constante două cuvinte au fost *historiographus* şi *chronographus*, primul desemnîndu-l la început cu exactitate pe cel care a compus o istorie, iar al doilea pe cel care a scris o cronică, pînă cînd cele două cuvinte au devenit perfect sinonime. După spusa lui Thomas Walsingham, Matthew Paris a fost un „*historiographus ac chronographus magnificus*".

Prin precizia lor, *historiographus* şi *chronographus* subliniază originalitatea şi solidaritatea micului grup de autori dedicaţi studierii trecutului. Astfel, Thomas Wykes, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, marchează bine unde anume doreşte să se situeze atunci cînd declară „*Venerabilis Beda, Willelmus de Newburge, Matthaeus de Parys et plurique praedecessores nostri historiographi famosissimi gesta Anglorum sufficienter conscripserunt, nihil memorabile relinquentes*". Dar este remarcabil că *historiographus* şi *chronographus* sînt în general destul de puţin folosite. Lambert de Saint-Omer citează numeroşi istorici, dar nu dă decît unui foarte mic număr dintre ei calificativul de *historiographus*. În *De viris illustribus*, Sigebert de Gembloux menţionează numeroşi istorici, însă nu foloseşte niciodată unul dintre cuvintele formate din *historia* sau *chronica*. Aceasta fiindcă în Evul Mediu există autori care scriu opere istorice, dar sînt foarte rari cei care se consacră exclusiv istoriei, sînt foarte rari cei care şi-ar spune în primul rînd istorici. *Historiographus* şi *chronographus* există, dar sînt folosite relativ mai puţin frecvent pentru că, la drept vorbind, în Evul Mediu se face adeseori istorie, însă rareori eşti istoric. A-ţi spune sau a ţi se spune istoric marchează o activitate, nu un statut. Istoria este o activitate secundară[1].

Or, cei care au practicat-o au fost, de la o epocă la alta şi de la o ţară la alta, sau chiar în aceeaşi ţară şi în aceeaşi epocă, oameni cu profiluri foarte variate. Numai această diversitate a istoricilor poate explica diversitatea istoriei pe care au făcut-o.

I. La adăpostul mănăstirilor

§1. Episcopi şi canonici

Istoricii pe care îi citează Sigebert de Gembloux în lucrarea sa *De viris illustribus* pentru primele secole ale Evului Mediu sînt aproape în exclusivitate episcopi, ca Hydatius în secolul al V-lea, Grégoire de Tours în secolul al VI-lea ori Fréculphe în veacul al IX-lea. Este adevărat că episcopii au rarul privilegiu de a fi instruiţi, de a putea dispune de biblioteci bune şi de a fi, prin poziţia lor, la curent cu marile probleme ale timpului. Una dintre trăsăturile remarcabilului episcopat german din secolele al XI-lea şi al XII-lea este că furnizează încă istorici. Un Thietmar, episcop de Merseburg, şi mai ales un Otto, episcop de Freising, au fost istorici de prim-plan, care şi-au dominat contemporanii prin superioritatea informaţiei, scrisă ori orală, şi prin ideile lor înalte.

Totuşi, începînd cu perioada carolingiană, un episcop era un om prea ocupat pentru a se consacra în general el însuşi istoriei. Dar foarte adesea îi încuraja pe cei din jurul lui să o studieze, căci chiar în momentul cînd îşi reorganiza biserica, îi reconstruia edificiile, îi restructura spaţiul sacru, istoria îi era indispensabilă pentru a o ancora în timp, pentru a regăsi numele şi figurile predecesorilor săi, pentru a demonstra continuitatea acestora, pentru a dovedi sfinţenia lor şi pentru a ajunge prin ei pînă la sfinţenia apostolilor şi a martirilor. La fel, în numeroase oraşe din Occident, canonici, inspirîndu-se din *Liber Pontificalis* de la Roma, utilizînd biblioteca şi arhivele catedralei lor, ba chiar folosindu-se uneori de morminte şi ruine, au scris istoria diocezei lor sau, mai precis, a episcopilor acesteia. Un exemplu este *Liber Pontificalis* redactată de Agnellus la Ravenna, între 830 şi 846. Alte exemple sînt *Actus pontificum* din Le Mans şi *Gesta pontificum* din Auxerre, redactate şi una, şi cealaltă de canonicii oraşului, între 832 şi 863 prima, pe la 873-876 cea de a doua[2]. În secolele al X-lea şi al XI-lea, capitulii catedrali continuau să fie centre istorice active. Flodoard, canonic la Reims, îşi încheia *Historia ecclesiae Remensis* în 948. Bertharius, canonic la Saint-Vanne, compunea istoria episcopilor de Verdun la începutul secolului al X-lea. În 1066-1067, Adam era adus de la Bamberg la Bremen de arhiepiscopul Adalbert; aici devenea canonic şi scria *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*[3].

În acelaşi timp, canonicii din Auxerre continuau, pontificat după pontificat, istoria episcopilor din Auxerre. Interesul lor a slăbit atît de puţin, încît singurul manuscris care s-a păstrat din lucrarea lor a fost copiat în 1167, iar alte notiţe i-au fost adăugate mai tîrziu chiar. Dar această continuitate este o excepţie. La momentul acela, în general vorbind, istoria abandonase de mult capitulii catedrali. Canonicii nu se mai puteau sprijini pe nişte biblioteci de acum prea sărace şi prea puţin dotate cu opere istorice. Şi, mai ales, biserica lor nu le mai inspira o dragoste suficient de vie pentru ca ei să se aplece asupra trecutului său. În Romagna, chiar şi în secolul al XIV-lea, canonicii au fost destul de des istorici. Dar atunci cînd, la Cesena, prin 1334, canonicul Francesco s-a apucat să pună în ordine întreaga producţie istoriografică a oraşului începînd din secolul al XII-lea, fără îndoială că el se sprijinea pe instituţia capitulară, însă dragostea sa pentru biserică îl mîna mai puţin decît cea faţă de comună[4].

§2. Monahi

Studiile istorice abandonaseră capitulii catedrali fiindcă, mai ales începînd cu anul 1000, îşi găsiseră în mănăstiri lăcaşul de predilecţie. Cu certitudine, nu orice mănăstire a fost un centru istoriografic, departe de aşa ceva. Nu trebuie să ne imaginăm nici măcar că o mănăstire medievală era în mod necesar un centru cultural. Fără îndoială că necesităţile liturghiei le impuneau în mod normal călugărilor să ştie să citească. Dar lectura şi scrisul erau deprinse separat, şi e sigur că mulţi călugări nu ştiau să scrie. În 1289, în dioceza Konstanz, majoritatea membrilor prioratului augustin din Ittingen, cu priorul în frunte, nu ştiau să scrie, le lipsea *scribendi peritia* şi, ca să semneze un act, trebuiau să recurgă la serviciile unui notar al curiei din Basel[5]. La Saint-Pons, în apropiere de Nisa, în 1320, din optsprezece monahi (dintre care zece erau în mod cert preoţi) doar doi erau capabili să scrie[6]. Este vorba aici de scrierea curentă. Numărul monahilor care puteau caligrafia un manuscris trebuie să fi fost şi mai redus încă. Nu orice monah e un scrib, nu orice mănăstire are un *scriptorium*.

Şi nu orice scriptoriu a avut ambiţia de a cultiva istoria. Atmosfera pur benedictină a fost foarte favorabilă studierii ei. În schimb, spiritualitatea clunisiană nu o prea încuraja. Cluny avea un scriptoriu foarte activ şi o bibliotecă superbă, unde se găseau marii istorici ai Antichităţii păgîne, Sallustius, Titus Livius sau Suetoniu, şi marii istorici creştini, Flavius Josephus, Eusebiu sau Orosius. Dar preocuparea primordială a clunisienilor era perfecţiunea cultului, care cerea stăpînirea limbii latine şi deci studiul aprofundat al clasicilor. La istoricii păgîni căutau în primul rînd lecţii de stil[7]. Pe de altă parte, reflecţia clunisiană se preocupa puţin de cronologie[8], voind să-l găsească pe Dumnezeu dincolo de timp şi de istorie; şi, în măsura în care o interesa trecutul, ducea mai mult către filosofia istoriei decît spre cercetarea istorică. De aceea, Richard le Poitevin este, în secolul al XII-lea, singurul istoric de obedienţă strict clunisiană[9].

Sfîntul Bernard spunea că nu are încredere în cultură. Statutele ordinului cistercian interziceau oricărui abate, monah sau novice să scrie cărţi fără autorizaţia capitulului general al abaţilor. William of Newburgh, el însuşi canonic la prioratul augustinian din Newburgh, povesteşte cum, în 1196, Ernald, abatele mănăstirii cisterciene de la Rievaulx, i-a cerut să scrie o istorie a Angliei, nu fiindcă la Rievaulx lipseau talentele necesare, ci pentru că nu voia să o facă propriii săi monahi[10]. Istoria ar fi putut vegeta în mănăstirile cisterciene. În realitate, numeroşi abaţi cistercieni au scris sau măcar au pus să se scrie istoria propriului lor lăcaş de la întemeiere, din pietate şi pentru a-i apăra drepturile[11]. Ba mai mult. Însuşi Sfîntul Bernard îl încurajase pe Ailred, abatele de la Rievaulx, să scrie, iar acesta nu a ezitat să scrie cărţi, ba chiar cărţi de istorie[12]. În 1155-1157 a compus povestirea faimoasei bătălii a Stindardului în care, în 1138, oştirea engleză îi pusese pe fugă pe invadatorii scoţieni. În general, ajutate de dragostea de ţară şi duşmănia faţă de scoţieni, în secolul al XII-lea, tinerele abaţii cisterciene din nordul Angliei au fost centre active ale istoriei engleze în general şi ale istoriei northumberiene în particular[13]. Pe la 1165-1170, scriptoriul abaţiei din Sawley a produs două cărţi care formau un dosar consistent asupra istoriei Northumbriei[14]. În acelaşi moment sau aproape, în 1161, în Danemarca, episcopul de Roskilde le dădea cistercienilor mănăstirea din Soroe şi încredinţa erudiţiei lor grija de a scrie analele regatului[15]. În Danemarca, la fel ca şi în

nordul Angliei, în secolul al XII-lea, noul ordin susţinea tinerele pasiuni naţionale. Iar pe la 1200, în întregul Occident, scrupulele pe care le avusese în privinţa scrierii istoriei primele generaţii cisterciene se domoliseră. Operele lui Ralph of Coggeshall, Hélinand de Froidmont, Aubri de Trois-Fontaines şi ale atîtor altor cistercieni au sporit producţia istorică monastică fără ca nimic, de altfel, să le distingă de lucrările benedictine.

E un loc comun să notezi istovirea istoriografiei monastice începînd cu secolul al XIII-lea. Fără îndoială că mănăstirile nu au mai avut atunci cvasiexclusivitatea istoriei savante pe care şi-o asiguraseră la un moment dat. Însă Ranulf Higden, care şi-a petrecut, vreme de mai bine de şaizeci de ani, cea mai mare parte a timpului în scriptoriul abaţiei benedictine Saint-Werburgh, în Chester, a fost unul dintre cei mai mari istorici ai secolului al XIV-lea. Dar la începutul veacului al XV-lea, istoria este cît se poate de vie la Saint-Denis ca şi la Saint Albans[16], e practicată cu măiestrie atît de Aimeri de Peyrat, abatele abaţiei clunisiene din Moissac, ca şi de Thomas Burton, abatele abaţiei cisterciene din Meaux, în Anglia. În secolul al XV-lea, în Austria şi în Germania meridională, mănăstirile benedictine reformate sînt centre istoriografice foarte active[17], iar Johannes Trithemius, care moare în 1516 după ce fusese abate de Sponheim, apoi abatele mănăstirii scoţienilor din Würzburg, e încă prototipul acestor istorici monastici ale căror trăsături nu s-au prea schimbat de la anul 1000 încoace.

Lui V.H. Galbraith îi plăcea să afirme că sarcina de a scrie istoria fusese încredinţată, în mănăstiri, rataţilor (*misfits*)[18]. Să nu ne lăsăm induşi în eroare de umorul oxonian al marelui istoric atunci cînd le vorbea colegilor săi despre înaintaşii lor îndepărtaţi. De fapt, cel mai mărunt dintre istoricii monastici era deja deasupra multora dintre fraţii săi prin simplul fapt că muncea în scriptoriu. El se consacra anevoioasei şi nobilei activităţi de copist. Era întotdeauna un tehnician al scriiturii, un caligraf atît de înzestrat încît putea fi uneori, ca Adémar de Chabannes[19] şi mai ales ca Matthew Paris[20], un veritabil artist. Dar adeseori calităţile istoricilor monastici au fost suficient de sclipitoare pentru a li se încredinţa responsabilităţi cu mult superioare celor de simplu scrib. Mulţi au fost astfel şefi de scriptoriu. Iar Abbon a condus şcoala capitolului la Fleury ca şi Sigebert la Gembloux; tehnicile şi literatura triviumului le erau deci familiare. William a fost bibliotecar la Malmesbury[21] ca şi Ranulf Higden la Chester[22]; puteau stăpîni fără efort o vastă cultură livrescă. Cu titlul de *chimiliarchus*, Helgaud era la Fleury cel care avea în grijă relicvele şi tezaurul[23]; cu titlul de *custos*, Gislebert avea la Saint-Trond responsabilitatea arhivelor, a tezaurului şi relicvelor[24], adică îi erau familiare nu doar documentele originale, ci şi literatura hagiografică legată de preţioasele rămăşiţe pe care le păzea. Helgaud a fost şi prim cantor la Fleury, ca şi Thomas Walsingham mai tîrziu la Saint Albans[25], la fel cum Michel Pintoin a fost cantor la Saint-Denis[26]; erau deci versaţi în muzică şi liturghie. În concluzie, istoria nu era decît una dintre multele activităţi cărora li se dedica, cu sau fără titlul de *armarius*, monahul pe care talentele sale îl făcuseră, în mănăstirea sa, „depozitarul întregului patrimoniu intelectual, paznicul manuscriselor, responsabilul pentru starea bună şi buna calitate a textelor, pentru învăţămînt şi cîntări, pentru lectură şi liturghie, cel care, în fine, organiza şi de care depindea esenţialul vieţii monastice"[27]. Era normal ca acest monah să fie în centrul vieţii de relaţii a mănăstirii, la curent cu toate ştirile şi însărcinat, aproape oficial, să le culeagă[28]. Cu cît trecea timpul, cu atît părea să se înalţe şi poziţia istoricului. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, cu titlul de sacristan sau de *bursarius*, a fost adesea însărcinat să administreze bunurile pămînteşti

ale mănăstirii sale[29]; capacităţile sale juridice şi administrative l-au făcut adesea un prior sau abate[30] care ştia ce sînt nişte documente şi un dosar. Istoricii monastici nu sînt nişte rataţi. Sînt pur şi simplu intelectuali de talent, iar uneori chiar administratori competenţi.

Poziţia dominantă a istoricului în mănăstirea sa explică prima trăsătură a istoriei monastice: ea e colectivă, e rodul unei munci de echipă. Pentru a scrie *Gesta Francorum*, Aimoin a fost ajutat de numeroşi monahi de la Fleury care au citit şi corectat textele şi au ales extrasele[31]. La San Vincenzo al Volturno, monahul Giovanni a fost cu siguranţă coordonatorul lucrării *Chronicon Vulturnense*; i-a compus chiar prologurile şi notiţele mai importante; dar doi confraţi de vîrsta sa au scris restul, alţi şapte, dintre care trei mai tineri, au pregătit documentele, şi mai sînt şi alţi colaboratori care au încorporat la începutul textului extrase morale şi liturgice, au pregătit rubricile, au realizat miniaturile[32]. De asemenea, la Saint Albans trebuie să vedem, în jurul lui Matthew Paris, un adevărat roi de monahi ajutîndu-l să-şi alcătuiască, să-şi scrie şi să-şi ilustreze opera[33]. Neglijînd adesea să precizeze numele „autorului", căruia erudiţia contemporană îi acordă atîta importanţă, şi nereţinînd decît numele mănăstirii unde a fost elaborată opera, Evul Mediu marca ce este în primul rînd istoria monastică: o muncă de atelier.

În fruntea acestui atelier, responsabilului operei i se poate spune pe bună dreptate „autor". Dar, cum acest autor, şef de scriptoriu şi scrib el însuşi, copiază adesea întreaga operă sau o parte din ea, el o „scrie" astfel în ambele sensuri pe care cuvîntul le avea în mod curent începînd din Antichitate, de a compune şi de a copia. Istoricului i se poate spune cu adevărat *scriptor*. De fapt, cuvîntul nu e prea des folosit în Evul Mediu. *Scribere* şi *scriptor* sînt prea ambigue. Spiritele exacte suferă din această cauză. Matthew Paris îşi scrisese *Chronica majora* în ambele sensuri ale termenului. *Scriptor* venea deci în mod natural sub pana sa: *„scriptor hujus libri"*, *„hujus paginae scriptori"*. Dar scribul care a reprodus mai tîrziu manuscrisul său autograf a avut grijă să scrie, regăsind aceste pasaje: *„confector hujus libri"*, *„hujus paginae compositori"*. Vrînd deci să dea copistului ce este al copistului şi autorului ce este al autorului, Evul Mediu nu s-a prea folosit de *scriptor* pentru a desemna istoricul. Dar rămîne un fapt că istoria medievală îşi trage rădăcinile din copie şi că rămîne profund marcată de ea. Într-adevăr, scribii puteau fi mediocri, neatenţi şi pasivi. Dar încă din perioada carolingiană cei mai buni dintre ei au ştiut să ia iniţiative şi responsabilităţi. Au refuzat mai întîi să copieze fără să înţeleagă, făcînd corecţiile necesare, comparînd chiar, atunci cînd puteau, două manuscrise diferite, consacrîndu-se astfel unei veritabile activităţi de editare şi critică. Pe de altă parte, nu se mulţumeau să copieze o operă; copiau mai multe una în continuarea celeilalte pentru a constitui un dosar; extrăgeau dintr-una sau din mai multe opere pasajele care corespundeau intenţiei lor; copiau aceste extrase unul după altul, adăugau cîteva cuvinte, cîteva fraze de legătură... Prin tranziţii insesizabile, scribul nostru devenise istoric. Fiindcă el însuşi era scrib şi fiindcă ajutoarele lui erau instruite să-i furnizeze extrase, istoricul monastic ajungea în mod natural să compună o operă din extrase juxtapuse. În perioada carolingiană, *excerpere* desemna această tehnică de compoziţie fundamentală în cultura medievală. În secolul al XII-lea, *excerpere* şi *excerptor* au dispărut aproape de tot în favoarea lui *compilare* şi *compilator*. În secolul al XIII-lea a apărut în franceză „a compila" [*compiler*][34]. Începînd cu secolul al XVI-lea, este de bonton să stigmatizezi caracterul de „compilaţie" al prea multor istorii medievale. Dar la urma urmei, între o „compilaţie" din secolul al XII-lea şi cutare teză erudită din secolul al XIX-lea

sau XX singura diferenţă este că teza modernă prezintă în note extrasele folosite, le numeşte citate şi le dă adesea referinţe mai precise. Diferenţa este de prezentare, dar intenţia este aceeaşi: ca şi erudiţia modernă, istoria monastică medievală se vrea savantă. Iar noi trebuie să luăm marile compilaţii monastice drept ceea ce voiau ele să fie: produsul finit al unei istorii savante.

Această istorie savantă nu neglijează în mod obligatoriu prezentul. Sigebert de Gembloux e un scriitor angajat, un polemist antigregorian; după ce a scris *Gesta regum Francorum*, adică o istorie a Angliei pînă la 1120, William of Malmesbury începe o *Historia novella* care povesteşte evenimentele contemporane şi este în acelaşi timp un pamflet în favoarea lui Robert of Gloucester; şi lui Matthew Paris îi face în mod vizibil mai multă plăcere să-şi povestească epoca decît vremurile vechi. Dar Ranulf Higden care, deşi trăieşte marile momente ale domniei lui Eduard al III-lea, n-are pic de interes pentru evenimentele contemporane[35], e mai reprezentativ, căci în general monahii, care nu prea sînt atraşi de lucrurile lumeşti şi sînt intelectuali de scriptoriu, îşi consacră toate eforturile reconstruirii trecutului. O fac cu arhivele mănăstirii lor şi mai ales cu cărţile din biblioteca ei sau din bibliotecile vecine. Istoria monastică este o istorie livrescă.

Această istorie savantă şi livrescă este în fine marcată de o preocupare obsedantă pentru cronologie. Anumiţi monahi din primele secole creştine voiseră, pentru a-şi trăi mai bine credinţa, să refuze cultura. Se putuseră dispensa de toate cărţile cu excepţia uneia singure: un calendar care le permitea să sărbătorească Paştile, în fiecare an, în aceeaşi zi ca toţi fraţii lor creştini. Exigenţele liturghiei au reintrodus astfel în mănăstiri întreaga cultură, căci stabilirea unei tabele pascale punea probleme destul de complexe pentru a suscita dezvoltarea unei discipline, computul, care punea în joc toate cunoştinţele ştiinţifice ale acelor vremuri. În plus, adoptarea unei ere creştine necesita să se ştie cu certitudine în ce an se născuse Hristos. Or, soluţia acestei probleme centrale depindea de o confruntare anevoioasă între textele Scripturii, pe de o parte, şi datele calendarului, pe de alta. Dezbaterile şi incertitudinile au durat secole întregi. La sfîrşitul veacului al XI-lea, Marianus Scotus îşi construia cronica plecînd de la un an al întrupării anterior cu douăzeci şi doi de ani datei tradiţionale. Unii istorici îl urmau încă în secolul al XII-lea. Cu alte cuvinte, în acel moment problema ştiinţifică nu era încă rezolvată. Mulţi erau convinşi că anul întrupării adoptat în mod tradiţional era fals. Însă, cum pe atunci era general acceptat, dezbaterea şi-a pierdut interesul, iar febra legată de comput a scăzut[36]. Cu toate acestea, vreme de secole ştiinţa computului şi preocuparea faţă de timp, stimulate de pasiunea liturghiei, marcaseră profund cultura monastică. După Beda, numeroşi istorici monastici, ca Abbon de Fleury sau Sigebert de Gembloux, au fost specialişti ai computului. Nu este de mirare că istoria lor a dus atît de departe preocuparea faţă de cronologie.

Oricît de pasionat de istorie ar fi fost un monah, el rămînea totuşi în primul rînd monah. Nu putea şi nici nu voia deci să consacre acestui domeniu decît o mică parte din timpul său. El trebuia să petreacă ore întregi rugîndu-se. Numeroasele ocupaţii ale lui Suger, ne spune biograful său, fratele Guillaume, nu-l împiedicau să fie zelos la slujbele religioase; şi nu se mulţumea să asculte în linişte – era primul la citit şi psalmodiat; se pătrundea, de asemenea, de Sfintele Scripturi; şi cum memoria sa funcţiona fără greş, ştia pe de rost texte sacre şi liturgice[37]. Suger era un istoric de un tip oarecum ieşit din comun – nu era un istoric de scriptoriu. Dar nici măcar un istoric de scriptoriu nu-şi petrecea tot timpul în scriptoriu, făcînd istorie. Din cele treizeci şi cinci de opere

ale lui Beda, douăzeci comentează Scripturile, şase sînt consacrate computului şi măsurării timpului, două hagiografiei etc. ; numai două sînt opere istorice[38]. Cînd, la sfîrşitul lucrării *De viris illustribus*, Sigebert de Gembloux dă propria sa bibliografie, el enumeră manualele sale şcolare, scrierile sale polemice, comentariile la Scripturi, studiile sale liturgice, îşi expune în detaliu operele hagiografice, comentează îndelung cercetările sale asupra computului, dar îşi prezintă foarte pe scurt cronica. William of Malmesbury găsea că era foarte bine în tinereţea lui să se „joace de-a istoria", însă, în pragul vîrstei de patruzeci de ani, considera mai potrivit să-l comenteze pe Ieremia[39]. Pentru un monah, istoria nu putea fi o pasiune exclusivă. Nu era nici măcar o ocupaţie esenţială. Era o activitate secundară.

De altfel, monahul nu avea sentimentul că timpul pe care-l consacra istoriei i-l fura lui Dumnezeu, căci istoria nu era pentru el decît o altă modalitate de a-l slăvi şi de a-l sluji. Într-adevăr, studiind istoria, nu este exclus ca monahii să fi meditat la vreun personaj puternic sau la binefăcătorii mănăstirii lor[40]. Nu este exclus nici ca ei să fi avut uneori ambiţia de a instrui un public mai larg, cum o dovedesc operele lor în limbi vernaculare, mai puţin rare decît se crede adesea[41]. Dar în general activitatea istorică a unui monah se înscria strict în cadrul mănăstirii sale : era încurajat de abate şi de fraţii săi ; scria pentru ei ; voia să le furnizeze texte pentru meditaţie, ba mai mult, texte care să poată fi citite la „gustare" sau în refectoriu. Istoria lui Orderic Vitalis era citită fraţilor săi pe măsură ce era compusă. Ea avea, în concepţia autorului, o destinaţie fundamental liturgică[42]. Cultura liturgică a istoricilor şi funcţia liturgică a operei lor dau istoriei monastice un caracter liturgic care a fost pus în valoare recent. R.D. Ray a observat că sistemul de punctuaţie al lui Orderic Vitalis, calitatea prozei sale, ba chiar şi alegerea surselor sale ar fi incomprehensibile dacă n-am ţine seama de scopul scriitorului : să furnizeze fraţilor săi textul unei *lectio*. De exemplu, Orderic ştie foarte bine că Foucher de Chartres oferă cea mai bună relatare a primei cruciade şi că Baudri de Bourgueil e mai departe de adevăr ; totuşi îl urmează pe Baudri, al cărui text e mai bine adaptat discursului său liturgic[43]. Aşa încît, la modul general, cum spune L. Arbusow, editorul unui istoric medieval ar trebui să regăsească printr-o metodă bună nu doar frazele pe care le-a împrumutat de la alţi istorici, nu doar pe cele pe care le-a luat din Biblie şi din Sfinţii Părinţi, ci şi pe toate cele care ar trebui căutate în textele liturgice pe care le utiliza în mod obişnuit[44].

În fine, ca şi liturghia, hagiografia dă şi ea culoare istoriei monastice. În principiu, hagiografia şi istoria sînt două genuri distincte. Scopul hagiografului este să-şi înalţe şi să-şi instruiască cititorul, vorbindu-i despre virtuţile şi puterile supranaturale ale unui sfînt. El apelează deci la un mare număr de exortaţii şi predici care nu-şi au locul într-un text istoric. Beda a scris de trei ori viaţa Sfîntului Cuthbert : mai întîi între 705 şi 716, în 976 de hexametri ; apoi, cel tîrziu în 721, o mai lungă *Viaţă* în proză ; în fine, între 725 şi 731, în ultimele capitole ale celei de-a patra cărţi a *Istoriei ecleziastice* a poporului englez[45]. Or, Beda suprimă din *Istoria* sa toate predicile şi toate exortaţiile *Vieţii* în proză. Atent să instruiască, hagiograful e mai puţin interesat de trăsăturile individuale ale unui om decît de un tip de sfinţenie, un catalog de vituţi. În vreme ce timpul este un element fundamental al istoriei, hagiografia este atemporală[46] : Beda nu oferă în *Viaţa* în proză a Sfîntului Cuthbert datele pe care le furnizează în *Istoria* sa. Dimpotrivă, în *Viaţă* povesteşte pe larg copilăria eroului său, pe care nu consideră potrivit să o reia în *Istorie*. O povestire hagiografică şi o povestire istorică au fiecare propria materie, iar

cînd Helgaud de Fleury compune *Viaţa regelui Robert cel Pios* fără a face un secret din intenţiile sale hagiografice, el expune pe larg virtuţile regelui, dar trece explicit peste „restul, adică luptele sale în lume, duşmanii înfrînţi, onorurile dobîndite prin forţă şi inteligenţă, în privinţa cărora le lasă istoricilor grija de a le aşterne în scris"[47]. De asemenea, relatările hagiografice sînt pline de miracole şi aduc mereu în scenă forţe supranaturale care, în general, sînt mult mai discrete în scrierile istorice. A. Momigliano a observat că invazia dracilor în literatură precedase şi însoţise invazia barbarilor în Imperiul Roman; dar că batalioanele lor respectaseră genurile literare, stabilindu-se masiv în biografie şi nefăcînd irupţie decît ocazional în anale[48]. În fine, mai preocupat de ceea ce trebuie să fi fost decît de ceea ce a fost în realitate, un hagiograf atît de scrupulos precum Hucbald de Saint-Amand nu crede să „contravină credinţei catolice" atunci cînd, „lipsindu-i materia", „împrumută" din alte vieţi. O spune în mod expres[49]. Alţi o sută o fac fără să spună, şi cu atît mai lesne cu cît memoria lor a înmagazinat, citite şi recitite, nenumărate vieţi de sfinţi[50]. În ansamblu, diferenţa poate fi netă între hagiografie şi istorie. Precizînd izvoarele pentru ale sale *exemple* Etienne de Bourbon are grijă să distingă istoriile, apoi cronicile şi, în fine, vieţile, patimile şi miracolele sfinţilor[51].

Totuşi, în mănăstire, operele istorice au aceeaşi preocupare pentru edificare ca şi operele hagiografice, au aceeaşi funcţie liturgică, sînt destinate aceluiaşi public, sînt scrise de aceiaşi autori care, în plus, sînt hagiografi înainte de a fi istorici şi, ca Eadmer, spre exemplu, îşi datorează adesea hagiografiei formaţia lor de istorici[52]. Era inevitabil ca monahii să-şi înmoaie pana istorică în cerneala lor hagiografică. Deja stilul *Istoriilor* lui Grégoire de Tours, pe care erudiţia modernă l-a calificat prea adeseori drept simplu şi naiv, era, la drept vorbind, stilul unei povestiri hagiografice[53]. Forma, însă şi fondul: Orderic Vitalis avea ambiţia de a scrie o „simplă istorie"; încetul cu încetul, el a trebuit să cedeze presiunii fraţilor săi care îi reproşau nu doar că ar consacra istoriei prea mult timp, că nu copiază destul manuscrise liturgice şi hagiografice, ci şi că scrie o istorie în care alegoriile, miracolele, supranaturalul ocupau prea puţin loc. Şi încă a cedat atît de puţin şi atît de fără voie în faţa mustrărilor lor, încît opera sa prea personală nu a avut, în mănăstiri, nici un succes[54]. Amprenta hagiografiei asupra istoriei a fost uneori şi mai profundă. Cînd, la sfîrşitul secolului al XI-lea, nişte monahi de la Saint-Germain-des-Prés au continuat opera lui Aimoin, ei dispuneau pentru prima jumătate a secolului al IX-lea de lucrări istorice pe care le-au urmat în mod natural. Dar pentru cea mai mare parte din a doua jumătate a secolului al IX-lea au trebuit să se mulţumească cu izvoare hagiografice[55]. De altfel, nu au văzut în asta nici un inconvenient şi, în general – înclinaţie sau necesitate –, istoricii monastici nu au ezitat să-şi împăneze opera istorică cu extrase hagiografice. Limita dintre hagiografie şi istorie nu era clară. De altminteri, în 1338, la biblioteca de la Sorbona, operele hagiografice ca *Legenda aurea* a lui Jacopo da Varagine erau grupate într-o secţiune de „Cronici"[56]; în secolul al XV-lea, William Worcester nu vedea nimic ciudat în a spune că găsise în biblioteca unei mănăstiri o „carte de cronici" tratînd „despre vieţile sfinţilor din Anglia"[57]. Întregul Ev Mediu admitea astfel raporturile privilegiate ţesute de Biserică între hagiografie şi istorie. Oricît de erudită şi savantă a fost istoria monastică, ea nu era, în acelaşi timp, decît un „subprodus al religiei"[58].

§3. Fraţi

În secolul al XIII-lea au apărut călugării cerşetori, despre care se poate spune cel puţin că istoria nu se afla în centrul preocupărilor lor. Prin urmare, în total, la dominicani şi la franciscani au existat foarte puţini fraţi care să o cultive. Însă unii dintre ei, mînaţi de vremurile noi şi de spiritualitatea ordinului lor, au dat istoriei o altă înfăţişare.

La mijlocul secolului al XIII-lea, dominicanul Vincent de Beauvais a reuşit să compună o enormă *Oglindă* în care voia să se reflecte toate cunoştinţele timpului său. Partea care nara istoria universală din această enciclopedie era încă foarte aproape de tradiţia monastică: istoria era deopotrivă savantă şi religioasă. *Speculum historiale* sau *Oglinda istoriei* e, de fapt, o magistrală compilaţie erudită care a putut fi realizată numai de o echipă. Vincent de Beauvais însuşi mărturiseşte că nu a fost decît coordonatorul lucrării[59]. Dar în acelaşi timp „dă mai mult de 500 de povestiri hagiografice care fac din această lucrare una dintre cele mai importante culegeri de legende ale Evului Mediu"[60]; sprijinindu-se pe texte biblice, el împinge istoria lumii pînă la finalul ei[61]; o atmosferă religioasă o impregnează în întregime. În secolul al XIV-lea, istoria lui Bernard Gui nu e mai puţin savantă; cea a lui Nicholas Trivet, care studiază Antichitatea doar pentru a-l înţelege mai bine pe Augustin[62], nu e mai puţin religioasă. Şi totuşi, oricît de savantă şi religioasă a putut fi uneori, istoria dominicană se distingea tot mai clar de istoria monastică. Mai întîi pentru că un dominican nu era ancorat, ca un istoric monastic, în apropierea unei biblioteci bogate în cărţi de istorie şi, mai ales, în preajma unui mare fond arhivistic. În cursul vieţii, mergea dintr-o casă a ordinului său într-alta. Nu era nicidecum familiarizat cu arhivele lor sărace. Istoria dominicană se hrănea rareori cu documente originale; era aproape exclusiv livrescă. Şi cum ordinul dominican dorea să dea călugărilor săi o formaţie universitară orientată mai cu seamă spre arte şi teologie, iar bibliotecile dominicane aveau drept unic scop să faciliteze aceste studii, dominicanul care voia să se dedice istoriei nu beneficia de sprijinul unei biblioteci istorice bogate. În general deci, un dominican nu avea cu uşurinţă acces la mijloacele cercetării istorice. Nici nu era prea atras de ele, căci, marcat de experienţa sa de student şi, adesea, de profesor, era produsul pur al unei instituţii care rezerva istoriei un loc foarte meschin. Şi dacă, pentru a satisface gusturile lui Ludovic al IX-lea, Vincent de Beauvais muncise la început la *Speculum historiale*, cu cît îşi remania enciclopedia, cu atît istoria, care nu era o ştiinţă de vreme ce nu poate exista ştiinţă a particularului, era mai depreciată în imaginile ei în comparaţie cu tratatele „filosofice" şi „ştiinţifice"[63]. Vincent de Beauvais suportase în acelaşi timp o altă presiune. Numeroşi fraţi din ordinul său îi ceruseră să-şi rezume opera şi să o reducă la dimensiunile unui manual. A fost prea ocupat ca să o facă[64]. Dar succesorii săi au înţeles că, odată cu veacul al XIII-lea, vremea erudiţilor de scriptoriu trecuse. Difuzarea culturii dădea prioritate vulgarizării. Istoricii dominicani s-au priceput mai puţin să facă cercetări decît să scrie manuale. Cronica pe care Martin Polonezul a publicat-o în 1272-1274 nu e decît un scurt opuscul pentru uzul teologilor şi juriştilor[65]. În 1312-1314, Bernard Gui publica o cronică a regilor Franţei, un catalog al regilor Franţei şi un arbore genealogic al regilor Franţei pe care le-a revăzut de mai multe ori în următorii douăzeci de ani. În 1331 îi oferea lui Filip al VI-lea un scurt catalog al papilor şi împăraţilor. Cu alte cuvinte, realizarea de manuale simple, clare, uneori

ilustrate, era deosebit de importantă pentru el. O mare parte din producţia sa istoriografică era marcată de această preocupare pentru vulgarizare. Pentru dominicani manualul era la fel de natural ca şi compilaţia pentru benedictini.

Benedictinii se distingeau de dominicani prin unele nuanţe. De franciscani îi separa însă o lume. Nu numai că preocuparea pastorală era grija aproape exclusivă a franciscanilor, ci, în plus, aceştia aveau voinţa de a propovădui celor umili, de a rivaliza, în preajma acestora, cu jonglerii, de a fi jonglerii lui Dumnezeu, *joculatores Domini*[66]. Evocînd trecutul, un franciscan nu căuta deci nimic altceva decît exemple care puteau reţine atenţia oamenilor simpli şi fără educaţie şi a copiilor cărora dorea să le fie apropiat. Relatarea sa respingea regulile retoricii şi tirania *cursus*-ului. Salimbene folosea o latină foarte puţin aleasă, pentru a fi înţeles de nepoata sa. Nimic mai simplu, nimic mai spontan decît o istorie franciscană. Istorie cu atît mai facilă cu cît nu se caracteriza prin erudiţie. Franciscanul ignora totul în privinţa arhivelor. În materie de cărţi, el nu utiliza decît cîteva compilaţii recente, mereu aceleaşi: *Istoria scolastică* a lui Pierre Mîncăul, *Oglinda istoriei* a lui Vincent de Beauvais, *Legenda aurea* a lui Jacopo da Varagine, cronica lui Martin Polonezul. De altfel, trecutul îndepărtat, îngropat în cărţi, îl interesa mai puţin. Domeniul său era trecutul apropiat. Se introducea bucuros în opera proprie. Povestea cele la care fusese martor. Se făcea, mai ales, ca Johannes Vitoduranus, „ecoul viu al poveştilor care cutreierau prin societatea minunat de guralivă care era o mănăstire franciscană"[67], reflectîndu-i naiv interesele, emoţiile şi prejudecăţile[68]. Evrei, erezii, cruciade îi populau astfel istoria. Şi cum franciscanii au fost mari călători, cum mergeau încontinuu dintr-o casă franciscană într-alta, iar mulţi chiar au vizitat, mai ales în Asia, ţinuturi îndepărtate, aceste spirite curioase, aceşti geografi şi aceşti etnologi amatori au contribuit la lărgirea orizonturilor istoriei medievale, la a-i da acesteia simţul spaţiului şi al diversităţii umane[69]. Giovanni da Pian del Carpine, trimis în ţara tătarilor în 1245, a fost un martor precis al mongolilor. Giovanni de' Marignolli, trimis în ambasadă la marele han în 1338, ajuns la Pekin în 1343 şi întors în Italia în 1353, a fost, poate, singurul istoric al Evului Mediu care a cunoscut direct Extremul Orient. Fără îndoială că a fost un martor dezamăgitor deoarece cunoştinţele sale lingvistice erau prea puţine, iar Biblia a pus întotdeauna între experienţa sa şi el însuşi un ecran supărător, dar mărturia sa e impregnată de curiozitatea, de simpatia şi de comprehensiunea franciscane[70]. Istoria franciscană era deci contrariul unei istorii livreşti. Ea se hrănea din experienţe, mărturii, povestiri populare care constituie astăzi bucuria folcloristului, dintr-o foarte vie tradiţie orală care sfîrşea prin a transmite mai mult fals decît adevăr. Dar moraliştii pasionaţi şi curioşi care erau franciscanii nu aveau nici mijloacele unei critici austere, nici înclinaţie către aceasta. Erau prompţi în a primi favorabil orice exemplu frapant[71]. *Gesta Romanorum*, născute în mediul franciscan, din care cel mai vechi manuscris existent astăzi a fost copiat la Innsbruck în 1342, nu sînt, în pofida numelui lor, decît o culegere de exemple în care fantasticul şi legendarul au sfîrşit prin a înăbuşi adevărul[72]. Ele sînt, cumva, un fel de încununare firească a istoriografiei franciscane.

II. La bunul-plac al curţilor şi al pieţelor

În jurul anului 1000, Dudon de Saint-Quentin era un cleric din Vermandois, un discipol probabil al lui Adalbéron, un ştiutor de carte, un retor pasionat de proza frumoasă, un poet exersat în metrii cei mai dificili[73]; la cererea lui Richard I şi a lui Richard al II-lea, el a scris istoria prinţilor normanzi. Géraud era, în a doua jumătate a secolului al XI-lea, un cleric care slujea în capela lui Hugo d'Avranches; pietatea sa îl incita să-i convertească pe cei din jurul său; le povestea luptele sfinţilor cavaleri, ale lui Dimitrie şi Gheorghe, Theodor şi Sebastian, Mauriciu şi legiunea sa tebană[74]. Guernes de Pont-Sainte-Maxence era cleric şi jongler; primit, în 1172, pentru un timp la Christ Church din Canterbury, a scris acolo viaţa foarte recentului martir Thomas Becket. Ambroise era, la sfîrşitul secolului al XII-lea, jongler; avea în repertoriul său numeroase

vechi cîntece de gestă
Din care jonglerul face o atît de mare sărbătoare;

cînta despre Alexandru şi despre Troia, despre Arthur, despre Pepin şi despre Carol cel Mare; ştia, pare-se, mai ales, *Chanson d'Aspremont* şi *Chanson des Saisnes*[75]; revenit din a treia cruciadă, a compus un poem care spunea povestea ei, pentru a-l recita în public. Toţi aceştia erau jongleri pe care Biserica îi admitea, deoarece cîntau „faptele prinţilor şi vieţile sfinţilor"[76]. În secolul al XIV-lea, Froissart era cleric cu tonsură, dar, în primul rînd, un menestrel pe care dulceaţa traiului de la curţi îl satisfăcea din plin; îşi folosea darurile de poet şi de prozator spre a-i distra pe seniorii şi doamnele pe lîngă care trăia; pentru ei şi-a compus lungile poeme alegorice, cîntecele, baladele, virelaiurile, rondelurile şi cele patru cărţi ale cronicilor sale în proză. Jean Lemaire de Belges era un cleric care dăduse pe la universitate şi care, mînuind cu egală uşurinţă proza şi versul, excelînd în rimele cele mai complicate, îşi punea clocotitorul talent literar în serviciul persoanelor importante care-l protejau; în 1500 a abordat un subiect la modă, tocmai potrivit pentru a fi pe placul publicului de la curte; l-a urmărit cu răbdare, în paralel cu multe alte proiecte, şi, în 1513, şi-a încheiat în cele din urmă *Illustrations de Gaule et singuralités de Troie*[77]. Regăsim astfel, de-a lungul secolelor, un tip de istoric cu multiple avataruri, în orice caz, foarte diferite de istoricii protejaţi care erau monahi şi fraţi din ordinele călugăreşti: „oameni de litere" pentru care istoria nu era decît o ramură a literaturii; clerici, jongleri, menestreli care îşi cîştigau traiul de scris, aflaţi la dispoziţia curţilor şi a pieţelor, autori profesionişti care spuneau pe şleau ce erau pentru ei operele lor istorice – în primul rînd un mijloc de existenţă. La sfîrşitul lucrării sale *De moribus et actis primorum Normanniae ducum*, Dudon de Saint-Quentin nu uită să-şi ceară salariul[78]. Alţi o sută după el spun că speră să dobîndească din munca lor „oarece rod", o „demnă răsplată"[79], o „recompensă", o „remuneraţie decentă"[80]. Istoria este mijlocul de a-şi cîştiga existenţa al acestor clerici şi al acestor jongleri[81]. Ei speră să trăiască din ea[82] şi încă visează să trăiască bine:

— Viteaz n-am fost
Dar beat sînt de iubire pentru tine

îi spune Jean Lemaire de Belges istoriei, care îi răspunde:

— Să ai unealtă ascuţită;
Te voi face să trăieşti bine[83].

Ca să reuşeşti să o faci trebuie să treci proba dificilei cuceriri a unui public. Géraud d'Avranches voia să se adreseze „oamenilor de curte", „marilor seniori, simplilor cavaleri şi copiilor de spiţă nobilă"[84]. La începutul secolului al XII-lea, Gallus Anonymus narase „triumfurile şi victoriile regilor şi ducilor" Poloniei pentru ca ele să fie recitate „în şcoli şi palate"; speranţele sale au fost înşelate; opera sa a căzut în gol (*in vacuum*); el a trebuit să conchidă că aceasta avea „nevoie de aprobarea capelanilor şi a preoţilor" şi tocmai spre acest public de clerici s-a orientat în cele din urmă[85]. În esenţă, e acelaşi public căruia Gerald of Wales a vrut să-i facă cunoscută în 1189 lucrarea sa *Topographia Hibernica* [*Topografia Irlandei*] printr-un efort de publicitate fără precedent şi absolut original: „Atunci cînd, în sfîrşit, opera a fost terminată şi corectată, nevoind să pună candela pe care o aprinsese sub obroc, ci pe un candelabru, ca ea să strălucească"[86], relatează Gerald vorbind despre sine însuşi la persoana a treia, „a decis să o citească în faţa unui auditoriu larg, la Oxford, unde erau clericii cei mai cultivaţi din întreaga Anglie. Şi cum cartea sa era împărţită în trei, lectura a durat trei zile la rînd, fiind citită în fiecare zi cîte o parte. În prima zi, el i-a a chemat pe săracii din tot oraşul şi le-a oferit o masă; a doua zi a fost rîndul tuturor doctorilor de la diferitele facultăţi şi al elevilor lor cei mai notabili; a treia zi, al tuturor celorlalţi studenţi, al cavalerilor din oraş şi a numeroşi burghezi. A fost un lucru costisitor şi magnific, care a reînviat, într-un fel, un obicei bun pe care-l aveau poeţii din timpurile străvechi. Şi nimeni nu-şi aminteşte ca în Anglia, nici în trecut, nici în zilele noastre, să se fi făcut ceva asemănător"[87]. De fapt, din fericire, acest lucru costisitor şi magnific nu a fost deloc zadarnic, căci, ne spune mai departe Gerald, după lectura publică de la Oxford, opera s-a răspîndit în diverse locuri şi a ajuns pînă la urmă în mîinile unui canonic din Salisbury, care a apreciat-o foarte mult[88]. În ce-l priveşte pe Robert Manning, el viza un public mult mai modest; nu scria nici pentru curţi, nici

pentru învăţaţi, ci pentru cei umili,
pentru cei ce trăiesc în astă ţară
şi nu ştiu nici latină, nici franceză,
ca să le aducă un pic de mîngîiere
cînd stau cu toţii la un loc[89].

A-ţi găsi un patron care să ştie să te impună era, fără îndoială, cel mai bun mijloc de a cuceri un public. Era şi un scop în sine, căci doar acest patron îi putea da nefericitului autor puţin din siguranţa zilei de mîine şi din bunăstarea la care el aspira. Dar să-ţi găseşti un bun patron era o adevărată artă. Printre cei puternici erau unii „cărora scrierile le făceau greaţă şi care, cînd li se ofereau cărţi, le vîrau îndată într-un cufăr şi astfel le condamnau la închisoare perpetuă"[90]. Din fericire, aceşti „măgari încoronaţi" de care Evul Mediu şi-a bătut joc atît de mult erau mai puţin numeroşi decît a crezut adeseori secolul XX. Într-adevăr, multe dintre personajele cu o poziţie importantă în societate au iubit cultura. Încă din prima jumătate a secolului al XI-lea, un mare senior meridional

ca Guillaume al III-lea cel Mare, conte de Poitiers şi duce de Aquitania, primise, după cum spune Adémar de Chabannes, învăţătură ; ştia să citească şi să scrie ; avea în palatul său o bibliotecă bună şi citea singur seara înainte de a adormi[91]. În nordul Franţei, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, seniorul d'Ardres nu era încă o persoană educată, dar ştia să asculte, să asimileze şi să reţină ce se spunea în jurul lui[92]. Ceea ce le plăcea să citească sau să asculte acestor persoane importante nu era întotdeauna istorie, ci putea fi şi istorioară. Amaury de Ierusalim era un ascultător avid de istorioare şi, cum avea o memorie infailibilă, le putea repeta cu o fidelitate perfectă. Tot istorioare prefera să asculte şi fratele său Baudouin al III-lea. La fel şi nepotul lor Henric al II-lea al Angliei. Ginerele lui Henric al II-lea, faimosul Henric Leul, îşi petrecea nopţile de insomnie ascultînd lectura vechilor cronici[93]. Trei secole mai tîrziu, Carol Temerarul „nu se culca pînă nu punea să se citească înaintea lui vreme de două ceasuri, şi deseori citea înaintea lui seniorul de Humbercourt, care prea bine citea şi reţinea ; şi punea atunci să se citească nobilele istorii ale Romei şi mult se desfăta cu *Faictz des Rommains*"[94]. Era firesc ca toţi aceşti amatori de istorie să ajute istoricii. Le ofereau găzduire, ca Alexandre de Blois, episcop de Lincoln (1123-1148), căruia Peter of Langtoft, două secole mai tîrziu, îi cunoştea încă reputaţia de „iubitor de viaţă bună", de gazdă bună[95]. Îi încurajau să scrie, îi ajutau în cercetările lor, le deschideau propriile biblioteci, le procurau cărţi. Le difuzau operele, ca Robert of Gloucester, care a contribuit astfel la succesul lucrării *Historia regum Britanniae* a protejatului său Geoffrey of Monmouth[96]. Dar, mai ales, le dădeau acele recompense după care alergau toţi. Îi făceau capelanii, secretarii, preoţii lor, le acordau beneficii[97]. Graţie lor şi graţie istoriei, mulţi „s-au înălţat astfel cu mult peste punctul care le fusese statornicit prin naştere"[98].

Pe cît putea istoria monastică, solid ancorată în *scriptoria*, să-şi fie fidelă sieşi, pe atît această istorie lăsată la bunul-plac al curţilor şi al pieţelor trebuia să se adapteze nevoilor publicului său, să răspundă gusturilor patronilor săi, să se plece în faţa modelor. Pentru a fi înţeleşi de un public mai larg, clericii din secolul al XII-lea trebuiau să renunţe la imposibila latină pe care o învăţaseră în şcoli, să scrie într-o latină simplă şi uşoară[99]. Însăşi folosirea latinei a fost foarte curînd pusă în discuţie. Încă de la începutul secolului al XII-lea, Gallus Anonymus conchidea cu privire la eşecul operei sale că avea „nevoie de aprobarea capelanilor şi a preoţilor", dar şi „că trebuia tradusă"[100]. Iar la începutul secolului al XIII-lea, gentilul Walter Map îi explica lui Gerald of Wales, pe care-l chinuia ambiţia unui mare succes literar şi pe care celebritatea lui Gautier îl umplea de amărăciune : „Ceea ce ai scris domnia ta e mult mai remarcabil şi va fi mult mai durabil decît ceea ce am spus eu, însă ceea ce eu am spus, în limba vulgară, e mult mai accesibil, pe cînd ceea ce ai scris domnia ta în latină nu ajunge decît la un număr mult mai mic de oameni"[101]. Începînd cu secolul al XII-lea, numeroşi istorici de-ai noştri şi-au scris istoria în limba vulgară şi în versuri, fiindcă rima părea atunci necesară oricărei opere în limba vulgară. Apoi, în secolul al XIII-lea, rima a devenit suspectă. „Nici că-i adevărată vreo poveste rimată", scria la începutul veacului al XIII-lea Nicolas de Senlis începînd traducerea în proză a cronicii zise a lui Turpin[102]. Iar Jean de Flixicourt, traducîndu-l în 1262 pe Dares Frigianul, explica de ce : „Romanele despre Troia puse pe rime conţin multe lucruri pe care nu le găsim în latină, căci cei care le-au făcut nu au putut altfel găsi rime frumoase"[103]. Autorii serioşi au lăsat deci rima în seama literaţilor, care nu manifestau o preocupare pentru adevăr. Iar istoria, încetul cu încetul, s-a

transformat în proză. În acelaşi timp, ea se străduia să trateze teme apte de a-i captiva auditoriul. Şi aşa, după ce a doua cruciadă a pus atîţia cavaleri în contact cu civilizaţia bizantină, a făcut „romanul" antic furori vreme de vreo cincisprezece ani. Pe urmă, odată cu Chrétien de Troyes, a triumfat „materia din Bretania". Apoi s-au impus carolingienii, cam tot atunci cînd cruciadele a treia şi a patra înmulţeau povestirile de cruciadă. Mai tîrziu, în secolul al XIII-lea, fără a exclude, de altfel, ceva, istoria Romei şi istoria Franţei au fost – în Franţa, evident – subiectele predilecte ale istoricilor şi ale publicului lor[104].

Anumiţi patroni au avut cîteodată o erudiţie exigentă. Baudouin al V-lea, conte de Hainaut (1171-1192), era pasionat de istoria carolingiană; aşa încît, după cum i-a declarat el însuşi lui Frederic Barbarossa, şi-a trimis clericii şi notarii să facă cercetări în bibliotecile de la Cluny, Tours şi Saint-Denis[105]. Era o excepţie. În general, clericii şi jonglerii se mulţumeau cu cele cîteva cărţi pe care le putea conţine mica bibliotecă a seniorului lor. Adeseori, chiar dacă nu ţinuseră în mîini decît o singură carte, era suficient să o traducă ori să o adapteze spre a se potrivi cerinţelor momentului. Nimic mai puţin livresc decît istoria lor. În schimb, ea era alimentată din abundenţă cu informaţii şi tradiţii orale. După spusele lui Orderic Vitalis, savanţii care au trăit la curtea lui William Cuceritorul nu au avut numai avantajul de a profita de bogăţiile sale, „ci au avut" şi „ştire despre faptele sale, despre evenimentele diverse şi glorioase ale domniei sale; ei nu au ignorat intenţiile sale secrete şi profunde" şi astfel au avut „material din belşug pentru a compune mai multe lucrări"[106]. Fără îndoială, Orderic se gîndea, printre alţii, la Guillaume de Poitiers, a cărui relatare e alimentată de mărturii orale. La fel, în 1153, autorul *Istoriei seniorilor d'Amboise* îşi propune să nareze „ceea ce a găsit în anumite scrieri, precum şi ceea ce l-au învăţat spusele bătrînilor"[107]. Două secole mai tîrziu, Jean Froissart, mergînd de la o curte la alta pentru a lua interviuri, îşi construia şi el cronicile pornind de la relatările orale ale unor martori. Dar dincolo de martorii oculari, mergînd spre un trecut mai îndepărtat, aceşti istorici utilizau în mod absolut natural tradiţii orale şi cîntece de gestă. La începutul secolului al XI-lea, opera lui Dudon de Saint-Quentin era plină de ele[108]. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, Jean Le Clerc, un personaj din anturajul lui Antoine de Chabannes, folosea romanul *Theseus* pentru a-şi începe genealogia conţilor de Dammartin[109]. Astfel, prin natura surselor sale, prin cultura literară a autorilor săi, prin gusturile publicului căruia i se adresa, această istorie era irezistibil atrasă spre epopee. Respira aerul acesteia. Se preocupa prea puţin de cronologie. N-avea nici un scrupul în a amesteca adevărul cu poezia[110]. Faţă de această istorie prea literară, erudiţii din mănăstiri nu aveau decît neîncredere şi dispreţ: despre Sfîntul Guillaume, zice Orderic Vitalis, „e cîntată în public de către jongleri o cantilenă, însă nu vom greşi defel dacă îi vom prefera relatarea autentică pentru scrierea căreia savanţi pioşi şi-au dat toată osteneala şi pe care lectori studioşi o citesc cu respect monahilor strînşi laolaltă"[111].

Adevărul acestei istorii nu era disimulat decît prin literatură. Foarte rari au fost patronii care, încurajîndu-i pe clerici să scrie şi pe jongleri să cînte, nu se gîndeau decît să se distreze ori să se instruiască. Un patron voia în primul rînd să contribuie la propria sa glorie. Guillaume Longchamp, episcop de Ely, cancelar al Angliei în absenţa lui Richard Inimă de Leu, „pentru a-şi spori renumele, cerşise cîntece şi ritmuri plăcute şi atrăsese, prin darurile sale, din regatul Franţei, cîntăreţi şi jongleri pentru ca aceştia să cînte despre

el în pieţe; şi curînd se spunea peste tot că nu exista nicăieri în lume altul ca el"[112]. Iniţiativă vrednică de dispreţ stigmatizată de duşmanii săi, pe care partizanii lui o vedeau, fără îndoială, cu totul altfel: istoria în care Dudon de Saint-Quentin a povestit faptele de arme ale ducilor de Normandia este, după părerea lui Orderic Vitalis, un „panegiric" elocvent[113]; narînd, mult mai tîrziu, viaţa şi pontificatul papei Paul al II-lea, Michele Canensi avea conştiinţa că abordează nobilul gen *laudatio*[114]. Aceste biografii măgulitoare nu erau doar problema unui om. Erau problema întregii sale spiţe. Istoricul care, la începutul secolului al XIII-lea, a scris, în mai mult de nouăsprezece mii de versuri, *Istoria lui Guillaume le Maréchal* la cererea fiului său cel mai mare nu s-a înşelat:

Cînd rudele, frate şi surori
Vor avea astă [carte], mult se vor veseli la inimile lor,
. . . . . .
Căci ştiu bine că mult se vor bucura
De astă (carte), cînd o vor avea,
Pentru marele bine şi pentru onor
Ce l-or avea de la strămoşul lor![115]

Secolul al XV-lea a fost un alt moment cînd s-au înmulţit „spre gloria marilor familii biografiile domestice, cele ale lui Ludovic de Bourbon, Boucicaut, Arthur de Richemont, Gaston de Foix"[116]. Dar pentru a glorifica o familie, un monument şi mai potrivit era istoria acelei familii, începînd cu cei mai îndepărtaţi strămoşi ai săi. G. Duby a arătat foarte bine cum, pentru a-şi creşte reputaţia propriei spiţe, mai precis pentru a-şi sprijini strategia matrimonială şi pentru a putea contacta alianţe mai avantajoase, în secolul al XII-lea, mari principi şi mici seniori au patronat o abundentă literatură genealogică[117]. În marile familii domnitoare, preocupările genealogice erau de altă natură: deveneau pe atunci o problemă de stat[118]. Iar cînd, în zorii secolului al XVI-lea, împăratul Maximilian declanşa şi supraveghea foarte îndeaproape lucrările genealogice ale lui Ladislaus Sunthaym şi ale lui Jakob Mennel, ambiţia sa de a-şi glorifica dinastia conducea la cele mai vaste proiecte politice[119]. Astfel au proliferat la curţile medievale biografii, genealogii, istorii care numai inocente nu erau. Religia nu ocupa în ele nici un loc, dar politica era prezentă pretutindeni. Erau „scrieri politice redactate la o dată anume pentru o cauză anume"[120], justificînd ambiţii, impunînd o ideologie; texte în care problemele prezente transpăreau întotdeauna de sub vălul prea subţire al trecutului. În această literatură de „propagandă" supusă intereselor patronilor, în această producţie mercenară sensibilă la profiturile autorilor, adevărul nu prea era la el acasă. Reputaţii făcute sau desfăcute, hiperbolizare sau tăcere, uneori motivele acestora trebuiau căutate foarte jos. La Antiohia, în 1096, Arnaud de Guines avusese o conduită remarcabilă. Şi totuşi, istoria nu-i păstrează urma. Lambert d'Ardres îl deplînge şi ne spune de ce: autorul „Cîntecului Antiohiei" era mînat de cupiditate; era avid de cîştiguri materiale; şi fiindcă Arnaud îi refuzase o pereche de încălţări stacojii, în „Cîntecul" său, unde, de altfel, falsul se îmbină cu adevărul, acest bufon mizerabil i-a refuzat laudele şi gloria pe care le merita, nici măcar nu l-a menţionat[121].

III. În agitaţia birourilor

Dudon de Saint-Quentin îşi spunea capelanul, dar şi cancelarul ducelui de Normandia[122]; nu era doar un curtean, ci şi primul pion al unei administraţii rudimentare. În secolul al XV-lea încă, în Burgundia ca şi în Italia, între curte şi cancelarie legăturile erau strînse. Timp de secole, n-a fost întotdeauna uşor să distingi între curteni şi oamenii administraţiei. Cu toate acestea, lumea curţilor şi cea a birourilor nu se suprapuneau decît foarte puţin, iar birourile au secretat istorici foarte diferiţi de istoricii de curte.

În Italia, o viaţă comunală intensă a făcut din secolele al XII-lea şi al XIII-lea vîrsta de aur a notariatului[123], iar acei laici care erau notarii au devenit foarte curînd extrem de numeroşi. La nord de Alpi, în schimb, primii care au avut instrucţia necesară pentru a îndeplini sarcinile pe care oraşele şi, mai cu seamă, principii aşteptau să le vadă rezolvate de ei au fost clericii seculari, iar în prima jumătate a secolului al XII-lea aceşti clerici de cancelarie erau încă foarte rari. Progresele birocraţiei au mărit apoi numărul cancelariilor, al curţilor de justiţie şi al instituţiilor financiare şi au sporit numărul clericilor care lucrau în cadrul fiecăreia dintre ele. Să nu mai vorbim de oamenii de finanţe, care n-au manifestat faţă de istorie nici cel mai mic interes. Dar în cancelarii şi la curţile de justiţie, pe lîngă clerici, laicii ocupau un loc din ce în ce mai important[124]. În cele din urmă, dincolo, ca şi dincoace de Alpi, numărul lor a crescut lent prin cei care frecventaseră universitatea şi dobîndiseră o cultură juridică mai mult sau mai puţin aprofundată. Clerici sau laici, savanţi legişti ori modeşti notari, mişunînd într-o cancelarie princiară puternică sau în preajma unei importante curţi de justiţie ori trudind, aproape izolaţi, într-un umil birou de oraş, toţi aveau în comun faptul că preocupările lor scripturistice cotidiene îi pregăteau pentru a fi istorici[125]. Şi, de fapt, istoricii au fost numeroşi printre ei; mult mai numeroşi, de altfel, în cancelariile Evului Mediu decît la curţile de justiţie. Şi operele istorice ale arhidiaconului Renaud, care juca în secolul al XI-lea rolul de cancelar al contelui d'Anjou, chiar dacă instituţia încă era tînără pentru ca el să-şi asume întotdeauna titulatura[126]; ale lui Galbert, notar care la începutul secolului al XII-lea lucra în serviciul castelanului comital de Bruges[127]; ale lui Gislebert de Mons, notar şi cancelar, la sfîrşitul secolului al XII-lea, al contelui de Hainaut Baudouin al V-lea; ale notarului Rolandino da Padova, care era magistru de gramatică şi de retorică la *studium*-ul din Padova pe vremea cînd îşi scria, între 1260 şi 1262, cronica[128]; ale lui Giovanni Cavallini, *scriptor* în cancelaria pontificală din 1325 pînă la moartea sa, în 1349; ale lui Jean de Montreuil, funcţionar în cancelaria regelui Franţei, Carol al VI-lea; ale lui Laurentius din Březová, care în anii 1420 şi 1430 a lucrat la cancelaria Oraşului Nou din Praga; ale lui Leonardo Bruni, cancelar al Florenţei din 1427 pînă la moartea sa, în 1444; ale lui Jan Długosz, căruia episcopul Cracoviei îi încredinţase conducerea cancelariei sale[129]; oricît ar fi de diverse, cele ale altor o sută de cancelari iluştri sau notari obscuri au în comun trăsături originale pe care le datorează faptului că, într-un fel, sînt subproduse ale administraţiei.

Cînd aceşti birocraţi conştiincioşi şi competenţi fac operă istorică, istoria lor este reflexul propriei experienţe profesionale. Mai mult chiar decît călugării, aceşti notari şi aceşti secretari sînt în primul rînd prin meserie scribi şi chiar tehnicieni ai scrisului. Moştenitor al minusculei caroligiene, scrisul din secolul al XIII-lea era fracţionat, adică

fiecare literă era executată din două-trei mişcări. Rezultatul acestor ridicări constante ale penei era o scriitură lizibilă, dar lentă, care nu-i mai putea satisface pe scribii grăbiţi. În căutarea unui duct mai economic, în zorii secolului al XIV-lea, clericii din cancelaria regelui Franţei au învăţat să ridice mai rar pana de pe pergament sau de pe hîrtie şi au inventat scriitura mixtă care, din progres în progres, urma să ducă la scriitura legată a secolului al XV-lea[130]. Această cursivă gotică avea avantajul că era rapidă; pentru umanişti, ea a avut neajunsul de a fi prea îndepărtată de vechile canoane. Literaţii din Trecento au folosit o minusculă livrescă inspirată din *littera antiqua*, pornind de la care Poggio Bracciolini, la începutul secolului al XV-lea, a inventat scriitura umanistă. Or, încă din 1415, Jean de Montreuil a introdus-o pe aceasta în Franţa şi a folosit-o în lucrările sale erudite. În cancelarii, scriitura era o tehnică atît de chibzuită, încît Jean de Montreuil îşi tăia pana în mai multe chipuri[131], iar Jean Lebègue a compilat în 1431 o culegere de reţete de cerneluri şi culori[132]. Limbile, ca şi scriitura, au trebuit să răspundă nevoilor birocraţilor, care le-au influenţat puternic destinele. La sfîrşitul secolului al XIII-lea, laicii au invadat în Germania cancelariile urbane şi princiare; ei au fost cei care au difuzat în scris folosirea limbii germane[133]. Un secol mai tîrziu, cum latina rămăsese limba relaţiilor internaţionale, Jean de Montreuil, pentru a face mai bine auzită vocea magistrului său, a abandonat latina mediocră pe care o întrebuinţa cancelaria Franţei şi s-a dus la şcoala cancelarului Florenţei, Coluccio Salutati, a cărui latină elegantă avea reputaţia de a fi de o redutabilă eficacitate[134]. În fine, în Anglia secolului al XV-lea, unde latina rămînea limba şcolii, iar franceza limba justiţiei, clericii din administraţia centrală au fost cei care au făurit engleza scrisă şi au impus folosirea ei[135]. Ce e de mirare dacă aceşti tehnicieni ai scriiturii şi ai limbii au imprimat istoriilor lor o formă originală? După propria lor mărturie, în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, notarii italieni scriau istoria aşa cum îşi scriau contractele[136]. Discursurile cu care îşi împodobeau povestirea nu le compuneau pur şi simplu fiindcă, citindu-i pe autorii antici, deveniseră pasionaţi de ei, ci pentru că, fiind adesea *dictatores* ai comunei lor şi redactînd toate discursurile oficiale, discursul era capodopera lor profesională[137]. În secolul al XV-lea, latina destul de stîngace a lui Jean de Montreuil vehicula multe turnuri împrumutate din formularele cancelariei franceze[138], dar frumoasa latină a umaniştilor italieni era şi cea care fusese creată pentru nevoile cancelariei lor. Seacă, neîndemînatică ori somptuoasă, istoria birocraţilor e totdeauna, în formă, o lucrare de birou.

Pentru a se documenta, notarii sau clericii ştiu să culeagă mărturii orale directe[139]. În lipsă de altceva mai bun, ei pot chiar folosi tradiţii orale. Însă aceşti oameni de cabinet sînt şi mai neîncrezători decît călugării în privinţa „cîntecelor flecare ale jonglerilor" şi „poveştilor mincinoase ale ţăranilor"[140]. Totul îi îndeamnă să prefere scrisul. Trăind în oraş şi în îndestulare, situaţia lor le permite să consulte şi chiar să obţină numeroase cărţi. Spre exemplu, tocmai fiindcă este *scriptor* în cancelaria pontificală şi trăieşte în apropierea marelui tîrg de cărţi care este Avignonul a putut dobîndi Giovanni Cavallini un Valerius Maximus, pe care-l acoperă cu notaţii marginale şi glose, şi mai ales copia unică, realizată de Pierre Guillaume în 1142, a lucrării *Liber Pontificalis* continuată de Pandolfo, pe care, de asemenea, o adnotează[141]. Istoria birocraţilor este în primul rînd o istorie livrescă. Dar e mai ales o istorie bazată pe documente originale. Avînd acces la arhive, antrenaţi să nu se piardă în ele, capabili să înţeleagă şi să-şi adnoteze documentaţia[142], obişnuiţi să constituie dosare[143], clericii şi notarii au ştiut să îşi alimenteze

istoriile din surse diplomatice. Dudon de Saint-Quentin utilizase deja în istoria sa carte ale ducelui Normandiei Richard I; nu le citase cuvînt cu cuvînt[144]. Galbert de Bruges dă perfect sensul documentelor sale; el nu se crede obligat să le reproducă exact[145]. Dar cu cît trece timpul, cu atît succesorii lor doresc mai mult să dea citate şi piese justificative corecte. Jean de Montreuil e preocupat de o exactitate riguroasă atunci cînd îşi citează textele[146], iar transcrierile lui Laurentius din Březová sînt atît de fidele, încît astăzi putem foarte bine spune care dintre documente le-a avut în mîini în original[147]. Tocmai în *scriptoria* monastice, dar şi în birourile administratorilor medievali şi-a creat erudiţia modernă exigenţele sale.

Birocraţii dobîndesc uşurinţa lucrului cu documentele originale din experienţa lor profesională, dar arhivele pe care le folosesc sînt de fapt cele ale instituţiei unde lucrează. Iar această instituţie se scaldă într-un mediu ale cărui idei şi pasiuni le reflectă şi chiar le orientează sau le susţine. Fără să se poată vorbi cu adevărat de istorie oficială, există deci între istoria unui birocrat şi mediul cu care este solidar o înţelegere, o complicitate profundă pe care o subliniază uneori o ceremonie solemnă. La 3 aprilie 1262, lectura publică a cronicii pe care notarul Rolandino o scrisese plecînd de la notele tatălui său şi ale sale proprii se face în mănăstirea Sant'Urbano din Padova, în faţa magiştrilor şi studenţilor *studium*-ului; doctorii o aprobă cu autoritatea lor şi fac astfel din ea un document autentic în care comunitatea urbană a Padovei să-şi poată găsi adevărata sa istorie[148]. În 1439, primele nouă cărţi ale *Istoriei poporului florentin* de Leonardo Bruni sînt prezentate în mod solemn Signoriei; dar această ceremonie nu face decît să constate legăturile strînse pe care fiecare le cunoştea deja dintre Florenţa şi opera cancelarului său: cînd, în 1429, Leonardo Bruni publicase primele şase cărţi ale *Istoriei* sale, arhiepiscopul de Milano nu spusese: „Leonardo Bruni tocmai a încheiat primele şase cărţi ale lucrării sale *Istoria poporului florentin*", ci „Florentinii tocmai au încheiat primele şase cărţi ale istoriei lor"[149]. Astfel se elaborează opere istorice din care se hrăneşte memoria unui popor, unde se recunosc şi care alimentează mîndria civică sau pasiunea naţională. În Franţa, abaţia Saint-Denis a fost, vreme de secole, căminul istoriei naţionale; ea a rămas astfel şi sub Carol al VI-lea; dar tocmai atunci, pana unui secretar al cancelariei, Jean de Montreuil, a apărat cu cea mai mare pasiune drepturile regelui şi interesele regatului[150]. În Polonia, sub Vladislav Iagełło (1386-1434), pentru a susţine lupta regelui împotriva Ordinului Cavalerilor Teutoni, elita intelectuală adunată în cancelaria Cracoviei face un efort de documentare istorică fără de care marea istoriografie naţională polonă a secolului al XV-lea n-ar fi fost posibilă[151]. În Ungaria, cancelaria regală a „format conştiinţa istorică a maghiarilor"[152]. La Florenţa, din 1424 pînă în 1494, cinci umanişti au fost succesiv cancelari; patru dintre ei au făcut operă istorică, printre ei aflîndu-se Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini şi Bartolomeo della Scala, care, toţi trei, au lucrat la istoria Florenţei[153]. Cancelariile au fost creuzetul istoriei naţionale la fel de natural cum fuseseră şi mănăstirile pentru istoria universală şi curţile pentru istoria dinastică.

Pentru activitatea sa de istoric, călugărul îşi aştepta recompensa în lumea de dincolo. Curteanul recunoştea fără ascunzişuri că o aştepta de la patronul său încă din această lume pămîntească. Originalitatea birocratului este că pasiunea sa e gratuită. Trăind mai mult sau mai puţin confortabil din activitatea sa profesională, el nu aştepta de la istoria sa nici o binefacere particulară. Astfel se crea teptat imaginea ideală a unei erudiţii dezinteresate. Ca atîţia alţi *scriptores* ai cancelariei pontificale, Giovanni Cavallini ar fi putut să-şi consacre tot timpul măririi propriilor venituri; totuşi, şi-a lăsat colegii pradă

cupidităţii şi a trăit modest studiind istoria. Vreme de treizeci de ani şi pînă la moartea sa, Flavio Biondo a fost unul dintre secretarii papei; în 1463, ne spune Pius al II-lea, „muri sărac, aşa cum i se potriveşte unui erudit"[154]. Este oare o întîmplare dacă Giovanni Cavallini şi Flavio Biondo, întorcînd spatele unei istorii mai actuale şi mai fierbinţi, au pus în studiul monumentelor şi instituţiilor Romei o pasiune de anticar? În acest mediu favorabil culturii istorice care erau birourile, pentru mulţi, studiul istoriei nu a fost decît un nou instrument al pasiunilor lor politice. Dar alţii, mai detaşaţi de bunurile acestei lumi şi de evenimentele pe care le trăiau, au văzut în studiul istoriei un mijloc de a scăpa de grijile lor profesionale şi au gustat fără remuşcări plăcerea calmă a unei erudiţii inutile.

IV. Amatori, eruditi, anticari

De altfel, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, odată cu progresul culturii în general şi al culturii istorice în particular, a crescut numărul celor pasionaţi de istorie şi care şi-au consacrat timpul liber scrierii de cărţi istorice fără alt scop decît propria plăcere. Thomas Gray of Heaton „prizonier era prins de război" şi se plictisea în castelul Edinburgh; a început să citească cărţi de istorie şi „rău îl apăsa că nu avusese mai devreme o mai bună cunoaştere a curgerii veacului"; el s-a încumetat în scurt timp să scrie o istorie[155]. Tocmai atunci cînd nu a mai putut „să slujească la război" şi era „împovărat de zile şi părăsit de tinereţe", „spre a se feri de o viaţă trîndavă", s-a apucat Jean de Courcy să studieze vechile istorii, sfîrşind prin a scrie *La Boucquechardière*[156]. Dacă Goro Dati este autorul lucrării *Istoria di Firenze*, motivul e că a fost unul dintre acei comercianţi mediocri cărora afacerile le lăsau timp să scrie[157]. Guillaume Saignet şi-a compus istoria universală pe cînd, proaspăt ieşit de pe băncile universităţii, nu intrase încă în vîrtejul unei cariere administrative şi politice care avea să fie deosebit de activă[158]. William Worcester a trebuit să aştepte pensionarea pentru a se dărui cercetărilor sale. Din ce în ce mai des la sfîrşitul Evului Mediu, istoria a fost odihna războinicului, a negustorului sau a funcţionarului.

Povestind despre vremurile moderne, aceste opere ale amatorilor se mulţumeau, cel mai adesea, să relateze ce văzuseră şi auziseră autorii lor. Vorbind despre timpurile vechi, ceea ce frapează este baza documentară slabă a relatării lor. Niciodată, ca să zicem aşa, aceşti istorici cumsecade nu folosesc izvoare non-narative. Ei nu aveau acces la nici un depozit de arhive şi, de altfel, chiar să fi avut în mîini vreun document, n-ar fi putut, probabil, face nimic cu el. Cavalerul Hans Ebran von Wildenberg nu ia în considerare decît un document original, scrisoarea de întemeiere a unei mănăstiri, şi n-a citit din ea nimic altceva decît data, pe care o dă[159]. Istoria lor se bizuie deci, în cel mai bun caz, pe cărţi, sau mai degrabă pe cîteva cărţi, adesea chiar pe una sau două. Thomas Gray a scris o istorie a Angliei în care toată cunoaşterea pare să vină din cronica pierdută a franciscanului Thomas Otterbourne[160]. Pentru a-şi compune istoria universală, Guillaume Saignet s-a mulţumit să rezume foarte răspînditul *Manual de istorie al lui Filip al VI-lea de Valois*. Arestat de Ludovic al XI-lea în 1463, Jean de Hangest, cavaler, senior de Genlis, şi-a ocupat timpul cu rezumarea lui Valerius Maximus[161]. Aceste cărţi sînt deci mai curînd opera unor cititori atenţi decît a unor cercetători. În primul rînd fiindcă aceşti amatori de istorie nu dispuneau de vreuna din acele mari biblioteci care ar fi fost necesare

pentru o cercetare aprofundată. Dacă ar fi avut această şansă, n-ar fi avut răgazul de a o folosi, şi nici mijloacele. Nu pentru că n-ar fi ştiut limbi străine. Thomas Gray a citit, cel puţin aşa se laudă, „cărţi de cronici rimate şi în proză, în latineşte, franţuzeşte şi în englezeşte"[162]. Ceea ce nu e deloc neverosimil. Aceşti nobili dedicaţi armelor ştiau latina mai adesea decît s-a crezut uneori. Dar ca să citeşti o latină savantă şi, în plus, într-o scriere veche, trebuia să faci un pas pe care ei nu-l puteau face. Hans Ebran a putut folosi cronica lui Otto de Freising, ne mărturiseşte el, doar „cu ajutorul a doi preoţi învăţaţi"[163].

Nu e deci deloc de mirare dacă aceşti autori scriu în limba lor maternă. Scriind astfel, ei folosesc, fără îndoială, reguli retorice ce se lipsesc de cineva care, în Evul Mediu, a frecventat oricît de puţin şcolile, dar pana lor regăseşte totodată metaforele, proverbele, formulările familiare sau triviale care colorează limbajul mediului social şi profesional cu care sînt solidari[164] şi căruia îi reflectă, în istoria lor, ideile şi pasiunile. Bertrand Boysset e un burghez modest din Arles ; cronica pe care o scrie în provensală e animată de un adevărat patriotism local[165]. Goro Dati e un negustor mediocru din Florenţa ; lucrarea sa *Istoria di Firenze* laudă etica mercantilă, cîntă Florenţa şi a sa *libertas*[166] şi făureşte, printre primele, acel umanism civic florentin drag lui Hans Baron[167]. Problemele religioase nu îl mişcă pe cavalerul Hans Ebran ; pasiunea lui e Bavaria, iar spiritul său critic nu e niciodată mai viu ca atunci cînd denunţă istoricii care au încercat să glorifice Austria în detrimentul Bavariei[168]. Pietro da Villola şi fiul său Floriano au avut, în Bologna, o prăvălie de papetărie ; din 1324 pînă în 1376, ei au consemnat evenimentele survenite în oraş şi şi-au lăsat, în mod constant, cronica expusă în prăvălia lor, în plin centrul Bolognei[169]. Cum putea această istorie să nu fie strîns solidară cu mediul său ?

De la istoria acestor amatori şi pînă la erudiţia heralzilor e cale lungă. Adeseori de origine modestă, însă foarte apropiaţi de nobilii ale căror viaţă şi campanii le împărtăşeau, heralzii scriau totuşi la sfîrşitul Evului Mediu opere istorice foarte departe de cele ale unui Thomas Gray sau Jean de Hangest. De multă vreme, o serie de clerici urmau armatele pentru a le descrie luptele. Dar cînd combatanţii au luat obiceiul de a purta blazoane pentru a se recunoaşte unii pe alţii, principii au început să aibă nevoie de specialişti pentru a le identifica. Indispensabili operaţiunilor dintr-o campanie, heralzii au apărut la început ocazional, ajungînd în cele din urmă să constituie, odată cu începutul secolului al XIV-lea, un corp permanent. Fiecare principe a avut unul. Or, aceşti heralzi nu s-au mulţumit să relateze confruntările la care asistau, să fie martori ascultaţi. Obişnuiţi să descrie, să deseneze şi să justifice blazoane, heralzii au ştiut să utilizeze arhivele pentru a întocmi genealogii, au avut mîna şi ochiul suficient de exersate pentru un desen exact. Nu numai că stăpînirea tehnicii descifrării documentului şi preocuparea pentru acesta le-au permis heralzilor să-şi ducă la bun sfîrşit, cu strălucire, cercetările genealogice şi heraldice, dar ele le-au şi alimentat istoria cu o erudiţie bogată şi precisă[170].

Ca şi ei, numeroşi amatori au ajuns să studieze trecutul pentru el însuşi, punînd la lucru, în slujba pasiunii lor de anticari, o erudiţie exigentă. Îi ajuta formaţia lor ; mulţi erau medici sau jurişti. Au profitat mai ales de o documentaţie mai sistematică şi mai accesibilă. Încă înainte de inventarea tiparului, ei şi-au putut constitui biblioteci mai bogate în cărţi mai ieftine. De asemenea, înţeleseseră interesul pe care îl prezentau colecţiile – de inscripţii sau de monumente, de exemplu – şi începuseră să le adune. Lui Giovanni Marcanova, un medic, i se datorează una din primele colecţii de texte epigrafice,

care avea dublul merit de a fi importantă şi bine clasată[171]. Tiparul a înzestrat şi mai bine erudiţia anticarilor, punîndu-le la dispoziţie colecţii mai numeroase de obiecte mai exact şi regulat reproduse şi multiplicînd cărţile, clasice sau noi, pe care le era uşor să le citească[172]. Tiparul îi permite deja unui amator ca Hans Ebran să utilizeze *Etimologiile* lui Isidor de Sevilla, *Istoria ecleziastică* a lui Pierre Mîncăul şi chiar *Fasciculus Temporum* de Werner Rolevinck, apărută recent, în 1476[173]. Cu mult mai bogată era erudiţia lui Hartmann Schedel, un medic din Nürnberg, a cărui cultură istorică putea nu doar să se bazeze pe o bibliotecă de peste şase sute de volume, printre care mai mult de o sută de cărţi de istorie, dar şi să profite de lucrările şi informaţiile pe care i le comunicau camarazii săi de erudiţie, burghezi din oraşele Germaniei meridionale în general şi din Nürnberg în particular. Căci aceşti amatori cultivaţi, lipsiţi de patroni, dacă nu şi de mecena, ţinîndu-şi la distanţă mediul de apartenenţă, erau solidari mai cu seamă cu acele mici societăţi savante care s-au înmulţit la începutul timpurilor moderne în oraşele Occidentului.

*

Există deci în Evul Mediu numeroase moduri de a fi istoric. „Oamenii de litere" au avut, cu certitudine, stilul cel mai seducător. Astfel încît, atunci cînd vorbim de istoricii Evului Mediu, numele care vine mai întîi în minte este, spre exemplu, unul cum e acela al lui Froissart. Iar discursul umaniştilor i-a impresionat atît de mult pe succesorii lor, încît aceştia au făcut din ei părinţii istoriei „moderne". Dar dacă se consideră că trăsătura distinctivă a istoricului nu este discursul, ci acel efort lent, ingrat şi obscur care îi permite în cele din urmă să descopere şi să reconstruiască trecutul în adevărul său, strălucirea oamenilor de litere păleşte foarte mult. Iar istoria „modernă", plină de erudiţie, pe care înţelegem să o practicăm astăzi are în realitate rădăcini mult mai profunde, şi medievale, însă trebuie să mergem să le căutăm în *scriptoria* călugărilor, în birourile administratorilor şi în cabinetele anticarilor. Mai cu seamă acolo îl vom putea vedea la lucru pe istoric.

Note

1. Guenée (9), 3-5.
2. M. Sot, „Organisation de l'espace et historiographie épiscopale dans quelques cités de la Gaule carolingienne" (31), 31-43.
3. Wattenbach, Holtzmann şi Schmale (130), 563 şi urm.
4. Ortalli (108), 28, 32; şi (109), 624-625.
5. *Scriptoria Medii Aevi Helvetica. Denkmäler schweizerischer Schreibkunst des Mittelalters*, t. X, *Schreibschulen der Diözese Konstanz*, ed. A. Bruckner, Geneva, 1964, p. 36.
6. Wendehorst (179).
7. Wilmart (245). Giocarinis (451).
8. *Cf. supra*, p. 25, n. 43.
9. Lamma (169), 12-13, 34 şi urm.
10. Gransden (89), 263.

11. *Cf. supra*, p. 34, n. 151.
12. Knowles (167), 643-645.
13. Taylor (125), 9-14.
14. Hunter Blair (729).
15. Leclercq (170), 148.
16. Galbraith (162).
17. Joachimsen (92), 40-41.
18. Galbraith (87), 10-11.
19. Gaborit-Chopin (416).
20. Vaughan (659), 205-234.
21. William of Malmesbury (537), xiii şi 1.
22. Taylor (700), 2.
23. Helgaud de Fleury (560), 18.
24. Tombeur (518), 445.
25. Galbraith (162), xxxvii.
26. Grévy-Pons şi Ornato (662).
27. Gasparri (212), 237.
28. Gransden (89), 116.
29. *Ibid.*, 396, 452. Thomas Burton (738), I, liv şi urm.
30. *Cf. supra*, pp. 34 şi 46.
31. Werner (427), 86.
32. Leclercq (171), 74.
33. Vaughan (659), 226.
34. Guenée (9), 6-7, 10.
35. Taylor (701), 646.
36. Cordoliani (299, 300 şi 412). Beda (447). Jones (143).
37. Suger (733), 381.
38. Southern (61), 5.
39. William of Malmesbury (536), I, cxxii.
40. Ray (673), 23.
41. Legge (172), 3.
42. Ray (672), 1117. *Id.*(673), 33.
43. Ray (672), 1125.
44. Arbusow (340), 88.
45. Wolpers (151), 77-79. Traducerea *Vieţii* în proză se găseşte în: *Lives of the Saints*, ed. J.F. Webb, Harmondsworth, 1965, pp. 69-129. În *Istoria ecleziastică*, viaţa Sfîntului Cuthbert este la capitolele 27-32 din cartea IV, pp. 430-449.
46. Wolpers (151), 22, 34.
47. Helgaud (560), 138. *Cf.* Carozzi (561), 1.
48. Momigliano (51), 93.
49. Van der Essen (573), 551.
50. Gaiffier d'Hestroy (139), 146.
51. Etienne de Bourbon (476), 5-7.
52. Gransden (89), 129.
53. Walter (525).
54. Ray (673).
55. Lemarignier (425).
56. *Cf. supra*, p. 36.
57. William Worcester (553), 164.
58. Gransden (89), 14.
59. Schneider (757), p. 182, n. 28.

BABEŞ-BOLYAI UNIVERSITY LIBRARY

60. *Ibid.*, 182.
61. *Cf. supra*, p. 25.
62. Smalley (264), 62-63.
63. Schneider (757), 176, 179-180.
64. *Ibid.*, 188.
65. *MGH, SS*, XXII, 397.
66. Baethgen (154). Gransden (89), 487-507.
67. M. Bloch, în *RH*, 158 (1928), 109.
68. Brentano (76), 328.
69. *Ibid.*, 332-337.
70. Den Brincken (621).
71. Baethgen (154), 343-345. Smalley (264), 306.
72. Krepinsky (791). Smalley (264), 8, 183.
73. Prentout (467), 15-19.
74. Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, VI, 2; Chibnall (671), III, 216-217.
75. Ambroise (435), viii-ix.
76. Faral (159), 44.
77. Jodogne (618), 404 şi urm.
78. Prentout (467), 21.
79. Gerald of Wales (515), V, 410-411.
80. Miglio (105), 67, 84.
81. „Hunc laborem suscepi... ut otium evitarem, et dictandi consuetudinem conservarem, et ne frustra panem Polonicum manducarem"; Gallus Anonymus, *MGH, SS*, IX, 463.
82. „Quer nuls qui de trouver volt vivre", *Histoire de Guillaume le Maréchal* (797), v. 11101; t. II, p. 35.
83. Jodogne (618), 392.
84. *Cf. supra*, n. 74.
85. David (81), 40-42.
86. *Matei* 5.15.
87. Gerald of Wales (515), I, 72-73.
88. *Ibid.*, 413-414.
89. Robert Manning (715), I, 1.
90. Gerald of Wales (515), VI, 161.
91. Adémar de Chabannes (415), 176-177.
92. *MGH, SS*, XXIV, 598. Text tradus de J. Paul, *Histoire intellectuelle de l'Occident médiéval*, Paris, 1973, pp. 143-144.
93. *Gesta regis Henrici secundi* (790), I, xviii-xix.
94. Guenée (7), 283.
95. Pierre de Langtoft (691), I, 286.
96. Gransden (89), 208-209.
97. Dudon de Saint-Quentin, capelanul ducelui de Normandia Richard al II-lea (Fauroux [466]); ducele Richard I îi dăduse două privilegii în regiunea Caux (Prentout [467], 14). Guillaume de Poitiers, capelanul lui William Cuceritorul (Guillaume de Poitiers [546], xii). Geoffroy Gaimar, capelanul unui mare senoir englez (Sayers [117], 111). Melis Stoke, cleric sau capelan al contelui de Olanda Wilhelm al III-lea (Molinier [106], nr. 2893). Pierre Le Baud, secretarul lui Jean de Derval, apoi paznic al milosteniilor al lui Guy al XV-lea de Laval, canonic la Madeleine din Vitré, cantor la Saint-Tugdual de Laval (Chauvois [695], 27).
98. Orderic Vitalis vorbind despre literaţii care-l înconjurau pe William Cuceritorul, *Historia ecclesiastica*, IV, 1; Le Prévost (671), II, 162.
99. Gerald of Wales (515), V, 207-208.
100. David (81), 42.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

101. Gerald of Wales (515), V, 410-411.
102. Auracher (745), 262. Sayers (117), 287.
103. Woledge (409), 315.
104. Guenée (7), 265-268.
105. Smyser (748), 110.
106. *Cf. supra*, n. 98.
107. Halphen şi Poupardin (815), 75.
108. Prentout (467), 326-328, 427-431.
109. R. Bossuat (811), 572-573.
110. Frappier (138), 6.
111. Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, VI, 3; Chibnall (671), III, 218-219.
112. Roger of Hoveden (719), III, 143.
113. Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, III, prolog; Le Prévost (671), II, 2.
114. Miglio (105), 66.
115. *Histoire de Guillaume le Maréchal* (797), v. 19201-19202, 19207-19210; II, 330-331.
116. R. Bossuat (811), 573.
117. Duby (270).
118. Guenée (11).
119. Lhotsky (98), 61-63.
120. Prentout (467), 23.
121. *MGH, SS*, XXIV, 626-627. Duparc-Quioc (770), 234.
122. Fauroux (466).
123. Arnaldi (153), 300.
124. Strayer (177). Prevenier (175).
125. Vezi în particular pentru Anglia: Genet (140).
126. Guenée (11), 451-452.
127. Sproemberg (495), 248.
128. Arnaldi (153), 302-306.
129. David (81), 244.
130. E. Poulle, *Une histoire de l'écriture*, *BEC*, 135 (1977), 137-144.
131. Ouy (625), 60.
132. Ouy (612), 371.
133. Lhotsky (98), 27.
134. Jean de Montreuil (624), II, xv.
135. Fisher (160).
136. Arnaldi (153), 302, 309.
137. *Ibid.*, 301-302.
138. Jean de Montreuil (624), II, xviii.
139. Arnaldi (153), 300. Jean de Montreuil (624), II, xiv.
140. Malyusz (174), 68.
141. Diener (596). Billanovich (804).
142. Gransden (89), 234.
143. Jean de Montreuil (624), II, 62.
144. Chibnall (284), 4-5.
145. Sproemberg (495), 248 şi urm.
146. Jean de Montreuil (624), II, xiv.
147. Hlaváček (645), 181, 183.
148. Arnaldi (67), 85-107.
149. „Florentini nuper in scriptis suis sua gesta fecerunt sex libris distincta"; Wilcox (132), 3, 8.
150. Jean de Montreuil (624), II, xii.
151. Krzyżaniakowa (168).

CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

152. Malyusz (174), 226.
153. Wilcox (132), 2.
154. Hay (484), 99-101.
155. Thomas Gray (742), 1-2.
156. Monfrin (260), 162-163.
157. Bec (156), 153.
158. Coville (157), 320-323.
159. Hans Ebran (605), lxx.
160. Smalley (264), 13-14.
161. Monfrin (260), 170.
162. Thomas Gray (742), 2.
163. Hans Ebran (605), lix.
164. Bec (156), 153-159.
165. Coville (157), 497.
166. Bec (156), 160, 164, 169.
167. Guenée (3), 315.
168. Hans Ebran (605), lxxviii.
169. Ortalli (109), 630.
170. Kendrick (253), 114-115. Exemple de heralzi istorici sau eruditi: Gilles Le Bouvier, zis Heraldul Berry, herald al regelui Franței Carol al VII-lea; Guillaume Revel, herald al ducelui de Bourbon; Jean Lefèvre de Saint-Rémy, zis Lînă de Aur, herald al ducelui Burgundiei Filip cel Bun.
171. Weiss (266), 148.
172. Eisenstein (27). Guenée (10), 274.
173. Hans Ebran (605), lxx-lxxxi.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul III

Munca istoricului: documentarea

I. Natura izvoarelor

Dificil. Acesta e cuvîntul care revine de trei ori sub pana lui Gerald of Wales atunci cînd descrie diferitele etape ale muncii sale. Iar prima dificultate de care se loveşte istoricul e documentarea: trebuie să facă „o anchetă sigură asupra fiecărei chestiuni particulare"[1]. Or, o anchetă exhaustivă trebuie să se întemeieze pe izvoare de naturi diferite. Pentru un istoric medieval e banal să amintească faptul că le-a folosit pe toate. Deja Orosius distingea ceea ce văzuse, ceea ce auzise şi ceea ce citise[2]. Beda nu făcea decît să-l urmeze atunci cînd spunea că-şi compusese *Istoria ecleziastică a poporului englez* „cu ceea ce putuse afla din scrierile celor din vechime sau prin povestirile înaintaşilor ori cu ceea ce ştia el însuşi fiindcă fusese martor"[3]. Alţi o sută după Beda, şi pînă la sfîrşitul Evului Mediu, spun ca şi el[4].

Ceea ce relatează istoricul cel mai uşor şi cel mai fidel, cu cea mai mare siguranţă şi cu cele mai multe detalii, e ceea ce a văzut cu propriii săi ochi, *oculis propriis*[5], lucrurile la care a fost martor ocular, *fide oculata*[6]. De altfel, pentru greci, ἵστωρ fusese la început „cel care ştie fiindcă a văzut", „martorul", de unde, pentru ἱστορία, sensul prim de „ceea ce ştii pentru că ai fost martor". Romanii îşi amintiseră de etimologia cuvîntului „istorie". Iar Isidor de Sevilla spusese după ei că *historia* era un cuvînt grecesc provenit din ἱστωρεεῖν, care însemna „a vedea" sau „a cunoaşte", şi că „la cei din vechime nimeni nu scria o istorie dacă nu fusese martor [la întîmplările ei]". Autorii Evului Mediu au repetat cu atît mai bucuroşi cuvintele lui Isidor cu cît evanghelia Sfîntului Ioan le amintea creştinilor superioritatea celui care a văzut: „Faptul acesta este adeverit de cel ce l-a văzut: mărturia lui este adevărată şi el ştie că spune adevărul, pentru ca şi voi să credeţi"[7]. Istoricul înţelege deci să relateze în primul rînd lucrurile la care a fost martor, are grijă să precizeze adesea că el însuşi era acolo şi că a văzut cu ochii săi[8] şi respectă mai cu seamă relatările celor despre care ştie sau despre care crede că au fost martori oculari, ca Dares[9], Cezar[10] sau Widukind[11].

Dar istoricul nu poate, evident, să dea mărturie decît despre ceea ce s-a întîmplat în vremea sa. Mai mult, el n-a putut vedea personal decît o infimă parte din ceea ce s-a petrecut. Relatarea sa, pe care o vrea completă, nu va putea deci să se mulţumească cu ceea ce a văzut personal. Trebuie să solicite sau, cum spune Guillaume de Tyr, „să cerşească" mărturia altora[12]. În mod cert, spunînd ceea ce a auzit, şi nu doar ceea ce a văzut, istoricul va fi mai puţin prolix şi mai puţin sigur[13], dar dacă e adevărat, cum spune Sfîntul Ioan şi cum aminteşte Guibert de Nogent, că omul demn de crezare dă

SOURCE: BABEŞ-BOLYAI UNIVERSITY LIBRARY

mărturie despre ceea ce a văzut şi a auzit, îi este absolut îngăduit istoricului să spună nu doar ceea ce a văzut, ci şi ceea ce a auzit de la martori demni de crezare[14].

§1. Mărturii şi tradiţii orale

Istoricul era foarte conştient că izvoarele orale nu acopereau suficient trecutul. El cunoştea evenimentele din vremurile cele mai recente nu doar prin ceea ce văzuse el însuşi, ci şi graţie unor numeroşi martori, cu atît mai siguri cu cît văzuseră cu propriii lor ochi ceea ce relatau. Povestirile lor detaliate dădeau nume exacte, locuri precise, urmăreau înlănţuirea faptelor şi le situau bine în timp. Desigur, cu unele excepţii, nu dădeau anul cînd se petrecuse cutare eveniment; anul întrupării Domnului nu era prima dată pe care şi-o amintea o minte medievală; dar apreciau foarte exact duratele, timpul scurs de la un eveniment la altul, căci, în Evul Mediu, fiecare era obişnuit să „numere mereu anii aşa cum veneau"[15]. Dincolo de această primă tranşă de timp pe care istoricul o cunoaşte prin tradiţia orală şi în cazul căreia tradiţia orală îi e cu atît mai necesară cu cît el nu dispune, în general, pentru a o relata, de nici o naraţiune deja scrisă, se deschide o a doua perioadă, a cărei tramă a fost adesea deja fixată în scris, dar pe care mărturiile orale o pot încă îmbogăţi. Mărturii, e adevărat, acum mult mai rare. Şi indirecte: istoricul nu mai este informat de martori oculari, ci de terţi care deţin datele de la martori oculari. Şi imprecise: cu trecerea anilor, detaliile au fost uitate, cunoaşterea persoanelor şi locurilor s-a înceţoşat, înlănţuirea faptelor s-a rupt, punctele de reper cronologice au dispărut; memoria oamenilor nu mai duce cu sine decît relatări sumare ale unor evenimente marcante şi izolate. Pentru această a doua perioadă, tradiţia orală nu mai este exclusivă; e imperfectă, dar rămîne importantă.

E relativ dificil de precizat durata fiecăreia dintre cele două perioade. De altfel, ea e foarte variabilă. Un autor oarecare cunoaşte în mod natural faptele a căror amintire o păstrează încă o întreagă generaţie. De aceea, trecutul apropiat al unui istoric numără întotdeauna cel puţin vreo treizeci de ani[16]. Dar sînt numeroşi oamenii vîrstnici, *seniores et longaevi, annosi et vetusti homines*[17], a căror mărturie directă o poate provoca un istoric scrupulos, mergînd astfel mult mai departe înapoi pe firul timpului. Dominicanul Etienne de Bourbon, odată retras din viaţa activă, după ce a trecut de şaizeci de ani, începe să compună, pe la 1250 sau puţin mai tîrziu, o culegere bogată de *exempla*. Printre altele, povesteşte, cu multe detalii pe care le avea de la martori direcţi, începuturile sectei valdeze la Lyon şi precizează că ele se situează în vremea arhiepiscopului Jean Belles-Mains, pe la 1180. Etienne poate deci să raporteze evenimente precis datate, vechi, la momentul la care scria el, de aproximativ şaptezeci de ani[18]. Relatînd evenimentele din 23 mai 1430 de la Compiègne, Alain Bouchart precizează una din sursele sale: „Şi aceste cuvinte le-am auzit spuse la Compiègne, an 1498, în luna lui iulie, de doi bătrîni şi vechi bărbaţi din oraşul Compiègne, în vîrstă unul de 97 de ani, iar celălalt de 91, carele zic că au fost de faţă în biserica Saint-Jacques din Compiègne atunci cînd sus-zisa fecioară rosti acele vorbe"[19]. Să admitem că o mărturie directă care merge înapoi în timp şaptezeci de ani e tot atît de excepţională pe cît de banală e una despre fapte ce datează doar de treizeci de ani şi să spunem că, interogînd martori oculari, un istoric poate spera în mod normal să acopere în jur de cincizeci de ani. În 1200, Pérégrin, abatele mănăstirii cisterciene de la Fontaine-les-Blanches, începe să povestească în scris

istoria acesteia. De la 1171 pînă la 1200, el se bazează pe propriile sale amintiri. De la 1149 pînă la 1171, reuşeşte încă să ofere relatări detaliate şi repere cronologice sigure sprijinîndu-se pe cele auzite de la martori oculari. Dincolo de aceşti cincizeci de ani, istoria pe care o extrage din relatările unor povestitori care ei înşişi o aflaseră de la martori oculari se pierde într-o pîclă cronologică[20]. În 1096, Foulques le Réchin, născut în 1043, aşterne în scris ceea ce a aflat din tradiţia orală despre istoria conţilor d'Anjou, strămoşii şi predecesorii săi. Începînd cu domnia lui Geoffroy Martel (1040-1060), adică pentru puţin mai mult de cincizeci de ani, relatarea sa, întemeiată pe ceea ce el însuşi a văzut şi pe ceea ce i-a povestit unchiul său Geoffroy, regăseşte fără efort faptele în ordinea lor cronologică. Dar dincolo de 1040 Foulques renunţă să mai urmeze firul timpului şi nu poate da asupra fiecărei domnii decît un bilanţ global, de altfel tot mai succint[21]. Cînd, pe la 830, Eginhard se apucă să scrie viaţa lui Carol cel Mare, el renunţă să vorbească „despre naşterea sa, despre primii săi ani de viaţă şi chiar despre copilăria lui" pentru că „nu se vorbeşte despre asta la nici un autor şi nu se mai găseşte nimeni astăzi care să spună că e informat asupra acestei perioade a vieţii sale" ; el începe direct cu relatarea războiului din Aquitania (769), pe care de altfel o preia în întregime din *Analele regale* şi pe care nu o sprijină încă pe nici o mărturie orală[22]. Cifra rotundă de cincizeci de ani dă atît de bine durata aproximativă a trecutului recent, încît Jean de la Gogue, după ce a relatat conduita admirabilă şi moartea lui André de Chauvigny în bătălia de la Poitiers, conchide „că prea mare vîlvă a fost în spaţiul a cincizeci de ani despre vitejia sa"[23].

Dincolo de acest trecut recent, mărturiile indirecte îi permit istoricului să regăsească mai imperfect un trecut mai îndepărtat şi să meargă înapoi pe firul timpului cel puţin un secol. Beda îşi încheie *Istoria ecleziastică a poporului englez* în 731. Într-un anumit moment al relatării sale, el povesteşte cum episcopul Paulin botezase, în prezenţa regelui Edwin, o mare mulţime de oameni în rîul Trent. El precizează că aflase faptul de la abatele mănăstirii din Partney, numit Deda, care îl auzise de la un bătrîn botezat în acea zi. Or, întîmplarea nu poate fi decît anterioară anului 633, cînd Paulin părăsea nordul Angliei pentru a merge în Kent[24]. Povestind istoria conţilor d'Anjou, Foulques le Réchin poate încă face un bilanţ relativ onorabil al domniei lui Foulques Nerra (987-1040), ceea ce ne duce aproximativ cu o sută de ani înaintea timpului povestirii[25]. Dincolo de care autorul recunoaşte că nu mai ştie practic nimic. În 1152, Lambert de Waterlos, canonic din Cambrai, se apucă să scrie o cronică în care intercalează, între notaţiile extrase din Sigebert de Gembloux şi din continuatorii săi, propriile sale amintiri. O singură dată îşi depăşeşte propriul timp şi face apel la mărturii orale, pentru a întocmi genealogia strămoşilor săi. Din această anchetă răsare o lume forfotitoare, populată de şaptezeci şi trei de indivizi. Cel mai îndepărtat este, în a patra generaţie, „un bărbat căruia i se află urma printre documentele de arhivă în jurul anului 1050 şi care, prin urmare, era activ cu vreo şaizeci de ani înainte de naşterea lui Lambert, cu ceva mai mult de un secol înainte de momentul cînd acesta îşi redactează" cronica[26]. În 1196, William of Newburgh începe să scrie *Historia rerum anglicarum*, pe care apucă să o încheie înainte să moară, în 1198. Or, cînd ajunge să vorbească de înmormîntarea lui William Cuceritorul, în 1086, relatează în legătură cu aceasta un eveniment memorabil pe care-l cunoaşte, după cum ţine să precizeze, „printr-o relatare demnă de crezare"[27]. Această tradiţie orală, fără îndoială indirectă, ne poartă cu o sută zece ani în urmă. Povestind, în anii 1420, istoria seniorilor de Châteauroux, Jean de la Gogue ajunge să pomenească războiul care l-a

opus pe Guillaume, zis Dent de May, fiilor lui şi pe care erudiţia modernă îl situează în 1314[28]. Iar autorul adaugă cu privire la acest război următorul detaliu: „Şi spunea tatăl meu că tatăl tatălui său fusese prizonierul lor"[29]. Grija cu care notează aceşti autori calea urmată de mărturie arată cît sînt de conştienţi că au ajuns la limita extremă a posibilităţilor unei tradiţii orale exact jalonate şi deci demne de crezare. Şi, de altfel, adeseori cifra rotundă şi aproximativă de o sută de ani e cea care îi vine în minte celui care vrea să marcheze distanţa în timp pînă la care bate memoria oamenilor[30].

Istoricii Evului Mediu sînt atît de conştienţi de importanţa mărturiei orale în ultimii cincizeci sau o sută de ani, încît uneori fac din ea piatra de încercare cu ajutorul căreia ritmează trecutul. Într-adevăr, începînd cu secolul al V-lea, în ţesătura continuă a trecutului istoricii disting în mod tradiţional timpurile vechi şi timpurile moderne. Nu le lipsesc cuvintele pentru a opune perioadei desemnate ca *prisca tempora*, *vetera tempora*, *antiqua tempora*, *antiquitas* perioada pe care o numesc *dies hodiernus*, *nostrum saeculum*, *nostrum tempus*, *nostra tempora*, *nostra aetas*, *aetas praesens* etc., dar pe care o califică, cel mai adesea şi cel mai spontan, drept „modernă"[31]. Punctul de ruptură între vremurile vechi şi vremurile moderne a variat mult de la o epocă la alta: primii istorici creştini distingeau vremea lor de o Antichitate pe care o situau înaintea naşterii lui Hristos; mai tîrziu, succesorii lor opuneau vremii în care trăiau timpurile vechi ale Sfinţilor Părinţi ai Bisericii şi ai marilor sinoade. Punctul de ruptură a variat şi de la o ţară la alta, după placul istoriilor naţionale: în secolul al XII-lea, spre exemplu, istoricii francezi punctau uneori trecutul lor cu epoca carolingiană, pe cînd ruptura din 1066 se impunea atenţiei istoricilor englezi. Dar dincolo de această diversitate, într-o manieră mai mult sau mai puţin conştientă, un anumit număr de autori disting vremurile vechi de vremea lor în funcţie de natura izvoarelor care îi ajută să le cunoască. Ei numesc timpuri vechi acele perioade la care doar scrisul le permite să ajungă; timpurile lor sînt cele cărora ei înşişi le sînt martori[32]. Dar atunci unde trebuie înglobate vremurile cunoscute în esenţă prin mărturie orală? În vremurile vechi ale scrisului sau în vremea cînd a trăit autorul? Într-un pasaj remarcabil, Regino de Prüm, care scrie probabil între 906, dată la care se opreşte cronica sa, şi 915, data morţii sale, distinge trei perioade în trecut: cea mai veche, care merge pînă la moartea lui Carol cel Mare, în 814, o cunoaşte în esenţă din scrieri, pe care le-a putut completa cu cîteva mărturii orale; pentru a doua, care merge de la 814 pînă la moartea lui Lothar, în 855, dispune de izvoare scrise şi informaţii orale, de altfel la fel de rare şi unele, şi altele; iar acestor două perioade, pe care le cunoaşte din ceea ce a citit şi auzit şi pe care nu le poate povesti în detaliu, le opune „timpul său", ale cărui evenimente le va relata mai pe larg, fiindcă a fost personal martor la ele[33]. Regino de Prüm nu e urmat de alţi istorici, iar succesorii săi disting, pare-se spontan, între un trecut îndepărtat pe care nu-l cunosc decît prin intermediul scrisului şi o perioadă recentă care e aceea despre care au auzit vorbindu-se sau pe care au văzut-o cu ochii lor[34]. Walter Map merge chiar pînă la a fixa durata acestor timpuri moderne. Nu ne vom mira că le dă un secol, durată pe care o consideră limita extremă a tradiţiei orale directe ori indirecte: „Prin «epoca noastră» înţeleg", spune el, „perioada care pentru noi este modernă, adică plaja acestor o sută de ani cărora acum le zărim sfîrşitul şi ale căror evenimente notabile sînt încă toate suficient de proaspete şi de prezente în memoria noastră, în primul rînd fiindcă mai trăiesc vreo cîţiva centenari, dar şi pentru că nenumăraţi fii au de la taţii şi bunicii lor relatări foarte sigure asupra a ceea ce ei personal n-au văzut"[35]. Şi sentimentul lui Walter

Map e atît de natural, încît îl simţim mai apoi, ici-colo, împărtăşit în mod implicit. Cu certitudine, nu e o întîmplare dacă Etienne de Conty opune situaţiei vremurilor vechi (*antiquitus*) pe cea a prezentului (*hodiernis temporibus*), adică a ultimilor o sută de ani (*jam sunt centum anni elapsi*)[36]. E deci o idee destul de răspîndită în Evul Mediu că epoca modernă, care acoperă ceva mai mult sau mai puţin de o sută de ani, este cea pe care istoricul o cunoaşte pentru că a văzut-o sau a auzit vorbindu-se despre ea.

Asta nu înseamnă că din trecutul mai îndepărtat nu-i parvine nici un ecou. Iar el e foarte atent la ceea ce numeşte *fama*, *publica terrae fama*[37], *vulgaris opinio*[38]. În mod cert, în faţa acestei rumori difuze şi anonime, pe care ştie foarte bine să o distingă de relatările exacte ale unor oameni cunoscuţi şi demni de crezare, resimte o anume nelinişte; ştie că memoria populară nu e fidelă[39], că ea vehiculează prea multe legende şi poveşti de adormit copiii[40]; e încă şi mai neîncrezător faţă de ceea ce brodează jonglerii pornind de la ea[41]. Dar, deşi prudent, nu vrea să se lipsească de toate acestea, căci adeseori, la urma urmei, ceea ce se spune nu e scris, însă ar fi putut să fie[42], şi numai asta permite completarea unor izvoare scrise sărace. În plus, cum spunea Sfîntul Augustin, ceea ce spune gura tîrgului nu trebuie să fie nici în întregime acceptat, nici în întregime respins[43]. Încă dinainte de secolul al XII-lea, ici şi colo, unii istorici îşi alimentaseră relatarea cu texte epice. Dar în acest moment de mare înflorire istoriografică reprezentat de secolele al XII-lea şi al XIII-lea, pretutindeni în Europa, istoricii, preocupaţi să clarifice mai bine un trecut prea întunecat, au utilizat sistematic relatări populare şi texte epice. Deja Sigebert de Gembloux îşi îmbogăţea cronica cu informaţii pe care nu putea să le fi aflat decît din *Cîntecul lui Roland* şi din *Cîntecul lui Girart de Roussillon*[44]. În 1096, contele de Anjou Foulques le Réchin nu-şi cunoştea nici un strămoş înainte de Ingelger şi recunoştea că nu ştia mare lucru despre Geoffroy Grisegonelle; cîteva decenii mai tîrziu, *Gesta consulum Andegavorum* vorbeau pe larg, înainte de Ingelger, de Tertullus şi, în legătură cu Geoffroy Grisegonelle, repetau tot ceea ce jonglerii puteau spune despre el[45]. La fel se întîmpla şi în Ungaria, unde, la începutul secolului al XII-lea, autorul lucrării *Gesta Ladislai regis* folosea copios cîntecele de gestă maghiare[46]. La fel în Castilia: pe la 1160, *Crónica Najerense* reia conţinutul a cinci *cantars* epice; Lucas de Tuy în 1236 şi Rodrigo Ximénez de Rada în 1243 reiau conţinutul a unsprezece *cantars*; iar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, compilatorii care lucrau sub ordinele regelui Alfonso al X-lea la redactarea lucrării *Primera Crónica General de España* folosesc, într-un mod mult mai sistematic, cel puţin paisprezece *cantars*[47]. La fel şi în Anglia, unde, în secolul al XII-lea, Geoffroy Gaimar mergea în Lincolnshire să culeagă legendele orale cu privire la Havelok Danezul[48] şi unde, în secolul al XIII-lea, Matthew Paris se folosea, pentru a vorbi despre Offa I, de poeme epice şi naraţiuni populare[49]. Şi toţi aceşti autori greşeau oare chiar atît de tare ţinînd cont de toate aceste tradiţii orale, de vreme ce erudiţia secolului XX admite că, în fapt, cîntecele de gestă franceze conservau întotdeauna „cel puţin cîteva firicele de adevăr istoric"[50], uneori chiar mult mai mult de atît, şi că saga şi *cantars* erau şi mai fidele istoriei?[51] Nu e deci cazul să ne mirăm, cum fac prea adesea unii, că marii istorici ai secolelor al XII-lea şi al XIII-lea au putut reproduce atîtea legende populare şi opere epice în pofida simţului critic de care dau altminteri dovadă. Mai curînd s-ar cuveni spus că folosirea acestor izvoare orale a fost o decizie deliberată a erudiţiei lor.

Nenorocirea este că, încetul cu încetul, operele epice s-au îndepărtat tot mai mult de istorie. Ele au făcut tot mai mult loc aluziilor contemporane, imaginarului. Iar istoricii

secolelor al XIV-lea şi al XV-lea, fiindcă aveau spiritul critic mai puţin ascuţit, dar şi pentru că apetitul lor pentru succesul literar îi împingea să caute naraţiunile care aveau să placă cititorilor lor, au utilizat cu mai puţină reţinere opere mai îndoielnice[52]. Scriind istoria seniorilor de Châteauroux, Jean de la Gogue se folosea de documentaţia de care s-ar folosi şi erudiţia noastră, însă utiliza şi o operă perfect romanescă ce povestea aventurile lui André de Chauvigny în Ţara Sfîntă. Relatînd cuceririle lui Carol cel Mare, David Aubert copia uneori literal *Marile Cronici ale Franţei*, însă prelua şi din cîntecele de gestă, fără a se pronunţa asupra veracităţii lor, numeroase episoade romaneşti[53]. Compunînd în 1478, pentru plăcerea lui Henri Bolomier, canonic din Lausanne, *Romanul lui Fierabras*, Jean Baignon scotea cărţile I şi a III-a ale acestuia din Vincent de Beauvais, însă cartea a II-a nu era decît rezumatul în proză al unui vechi roman francez[54]. În ce măsură au fost aceşti autori şi atîţia alţii nişte istorici păcăliţi de izvoarele lor? Şi în ce măsură au fost nişte literaţi conştienţi de efectele lor? Las altora, mai ştiutori sau mai puţin prudenţi, grija de a decide. Pot doar să spun că problema se pune, ambiguitatea există doar fiindcă, în secolul al XII-lea, erudiţia istorică, fără a ignora pericolele implicite, optase pentru utilizarea la maximum a izvoarelor orale.

Pe scurt, două trăsături caracterizează aici istoriografia medievală: aceiaşi autori tratează concomitent istoria timpurilor vechi şi istoria contemporană[55]; iar dacă istoricii povestesc evenimentele timpului lor exclusiv pornind de la ceea ce au văzut şi au auzit, pentru ansamblul epocii moderne şi chiar pentru vremurile mai vechi ei cutează încă să recurgă la izvoare orale. În secolul al XIX-lea, din contră, erudiţii şi anticarii ce studiau vremurile trecute, pe de o parte, ziariştii şi memorialiştii care dădeau mărturie despre timpul prezent, pe de altă parte, erau foarte departe unii de alţii, iar oralul era, în raport cu scrisul, foarte devalorizat; istoricii din secolul al XIX-lea nu aveau, în mod cert, nimic care să-i facă să-şi aprecieze predecesorii îndepărtaţi. Dar astăzi, cînd studiul prezentului tinde să fie reintrodus în cîmpul istoriei şi cînd tradiţiile orale îşi regăsesc demnitatea de izvoare fundamentale – dificile, însă fundamentale –, poate că sîntem într-o situaţie mai favorabilă pentru a-i înţelege mai bine pe istoricii Evului Mediu.

§2. Monumente şi inscripţii

Peste tot, în Evul Mediu, sub ochii tuturor răsăreau ruine ale unor construcţii vechi. Oricine putea contempla rămăşiţele Chesterului, în Anglia, cum a făcut Ranulf Higden[56], cele ale Carnuntumului, pe Dunăre, cum a făcut Thomas Ebendorfer[57], cele ale Sagontei sau ale Numantiei, în Peninsula Iberică, precum Joan Margarit[58], cele ale Romei, mai cu seamă, cum au făcut mii de călători. Mai mult, pămîntul era plin de obiecte de aur sau argint, cioburi de ţiglă, bucăţi de vase, monede, sarcofage care se iveau la întîmplare de sub o brazdă[59] sau din vreun şantier[60]. Aceste descoperiri întîmplătoare s-au înmulţit în secolul al XI-lea şi, mai ales, în secolul al XII-lea, cînd avîntul Occidentului îndemna la construcţii şi defrişări[61]. Ele au fost în mod natural mai rare ulterior, dar nu au încetat niciodată. Desigur, adesea, războiul, zelul religios au distrus statui şi monumente vechi; cupiditatea a făcut să dispară obiecte şi monede; pietrele au fost smulse din ruine pentru realizarea unor noi construcţii; în zece secole, interesul, indiferenţa sau ostilitatea oamenilor au şters în mare măsură vestigiile trecutului. Însă pasiunea i-a împins pe clerici şi pe laici, de asemenea, să le venereze şi să le conserve. Uneori a fost vorba de

dragoste de ţară: în 1162, senatul Romei a ordonat restaurarea Columnei lui Traian şi a vrut ca ea să rămînă intactă cît va dăinui lumea, pentru a onora întregul popor roman[62]. Cel mai adesea, de pietate dinastică: spre exemplu, francezii mergeau în număr mare să vadă mormintele regilor lor la Saint-Denis, unde au fost scrise mai multe ghiduri pentru a satisface curiozitatea vizitatorilor[63]. Dar, în general, a fost vorba de devoţiune religioasă: cultul sfinţilor incita la regăsirea mormintelor lor. Mutarea relicvelor obliga la deschiderea unor morminte al căror mobilier dădea mărturie despre un trecut diferit[64]. Şi nenumăraţi pelerini vizitau, cu ghidul în mînă, biserici şi morminte[65]. Probabil cea mai mare parte dintre ei treceau pe acolo fără vreun folos. Dar iată-l, în 1190, pe Guy de Bazoches: pleacă în cruciadă, iar călătoria sa de la Châlons la Marsilia devine o lungă excursie literară şi arheologică[66]. În 1375, medicul Giovanni Dondi merge în pelerinaj la Roma; el petrece atîta timp cu măsuratul monumentelor antice şi cu descoperirea inscripţiilor de pe ele, încît te poţi întreba dacă s-a gîndit cu adevărat să viziteze bisericile[67]. În 1450, cu ocazia jubileului, John Capgrave merge la Roma; pelerin conştiincios, vizitează bisericile, dar se interesează şi de multe dintre monumentele antice şi copiază cu grijă numeroase inscripţii[68]. Pe la 1480, credinţa îl împinge pe William Worcester din biserică la mănăstire, în Anglia, dar nu uită niciodată să scotocească prin biblioteci, să observe şi să măsoare monumente, să citească inscripţii. Uneori, piosul făcea astfel loc turistului, iar turistul, anticarului. Arheologia a fost, un pic, fiica religiei.

Nu trebuie deci să ne mirăm că, în ansamblu, de-a lungul întregului Ev Mediu, de la galul Nennius[69] în secolul al IX-lea la bavarezul Hans Ebran la sfîrşitul secolului al XV-lea[70], iluştri sau mai umili, istorici mai numeroşi decît s-ar fi crezut la prima vedere, ajunşi din întîmplare sau din pietate în faţa unor ruine, obiecte vechi sau monumente din trecut, se interesează de ele, caută şi altele, vorbesc despre ele şi le descriu. Fără îndoială că ne putem întreba dacă un Agnellus de Ravenna, în secolul al IX-lea, n-a urmărit textele mai des decît a privit monumentele[71]. Fără îndoială că putem deplînge slaba calitate a descrierilor din *Mirabilia Romae*, în secolul al XII-lea[72]. Dar, foarte curînd, istoricii, mai cu seamă istoricii monastici, au avut ochiul destul de exersat şi destul de exigent pentru a oferi descrieri precise[73]; şi, ca să fie şi mai precişi, unii au ajuns, la sfîrşitul Evului Mediu, să ofere măsurători şi desene. Încă din secolul al XIV-lea, cu un veac înainte de William Worcester, un călugăr de la mănăstirea Sfîntul Augustin din Canterbury dădea o listă remarcabilă a clădirilor mănăstirii sale, cu dimensiuni cu tot, iar în secolul al XV-lea, Thomas Elmham desena altarul mare al aceleiaşi mănăstiri într-un mod atît de detaliat şi atît de precis, încît anticarii, din secolul al XVII-lea încoace, sînt fascinaţi de el[74]. Şi istoricii noştri nu se mulţumesc să descrie. Ei simt aceste monumente şi aceste ruine ca pe nişte vestigii ale trecutului, ale unui trecut revolut şi diferit. Şi o spun explicit. Pentru a dovedi că romanii au ocupat întreaga Anglie la sud de zidul despre care tocmai a vorbit, Beda invocă „oraşele, farurile, podurile şi drumurile care atestă acest lucru şi astăzi"[75]. În secolul al XII-lea, autorul cronicii conţilor de Anjou ştie foarte bine să distingă un frumos zid antic de sărmanele ziduri pe care erau capabili să le ridice contemporanii săi[76]. Guibert ştie foarte bine să recunoască drept păgîne mormintele descoperite în mănăstirea sa din Nogent: dispunerea lor, mobilierul pe care-l conţin nu-i permit să creadă că sînt creştine[77]. Autorul lucrării *Historiae Tornacenses* datează corect ca fiind din Antichitate sarcofagele descoperite la Laon, la Reims şi la Tournai, în exteriorul zidurilor romane, de vreme ce niciodată, remarcă el,

trupurile nu erau îngropate, în Antichitate, în interiorul zidurilor urbane[78]. Matthew Paris nu se îndoieşte că ruinele descoperite cu prilejul construirii noii biserici de la Saint Albans sînt ruine ale anticului Verulamium, căci ele atestă credinţe şi obiceiuri diferite[79]. Ranulf Higden ştie foarte bine că pietrele enorme din care s-au construit zidurile Chesterului sînt opera romanilor sau a unor uriaşi, dar nu a britonilor[80]. S-a spus şi s-a repetat prea adesea – în particular, de către cei mai buni specialişti în Renaştere[81] – că oamenii din Evul Mediu nu se interesau de ruine, n-aveau simţul trecutului. Cîte dovezi vor trebui adunate pentru a-i convinge că mulţi, în Evul Mediu, şi în special mulţi istorici, se interesau de ruine, nu ezitau să le descrie şi aveau, în mod evident, simţul trecutului?

E o altă problemă să aflăm dacă ei au putut face din arheologie o ştiinţă auxiliară a istoriei. Unii, ca Agnellus de Ravenna[82] sau Etienne Maleu[83], şi-au afişat voinţa în acest sens. Dar ce au reuşit să facă? Există un gen de monumente de care toţi istoricii Evului Mediu au dorit să se folosească şi de care au putut profita efectiv: mormintele. Cu toţii – unii mai sporadic, alţii mai sistematic – au căutat mormintele şi au copiat epitafurile inscripţionate pe ele sau în preajma lor pentru a-şi alimenta istoriile. Încă din epoca carolingiană, autorii de cataloage episcopale foloseau, atunci cînd puteau, inscripţiile funerare. În secolul al XI-lea, Raoul Glaber a fost un epigrafist atît de abil, încît mai multe mănăstiri l-au angajat să descifreze şi să restaureze vechile lor epitafuri măcinate de vreme[84]. Cînd, la începutul secolului al XIV-lea, s-a apucat să scrie istoria bisericii Saint-Junien, Etienne Maleu s-a folosit, fără îndoială, de o listă de şaptesprezece decani sau şefi ai capitulului care se succedaseră acolo şi a aflat, prin intermediul unui pomelnic, ziua morţii lor; însă a încercat mereu şi să le găsească mormintele. Pentru primii unsprezece, istoricul nu a putut decît să recunoască insuccesul căutărilor sale; doar începînd cu al doisprezecelea a putut să precizeze locul unde era îngropat, să-i citească epitaful şi să dea anul morţii sale: 1226. Cînd, la mijlocul secolului al XIV-lea, un istoric al cărui nume nu ne este cunoscut s-a apucat să stabilească genealogia conţilor de Savoia, el a făcut sistematic uz de epitafurile pe care le-a putut copia de pe mormintele membrilor familiei care fuseseră îngropaţi la abaţia din Hautecombe. Sarcina sa a fost cu atît mai uşoară cu cît, în 1342, contele Amédée pusese ca acele corpuri să fie transferate din mănăstirea abaţiei în capela care tocmai fusese construită la cererea lui şi cu cît această mutare favorizase, fără îndoială, studierea mormintelor şi a epitafurilor. Autorul a putut astfel să-i îmbogăţească genealogia cu date precise, începînd din 1239[85]. La începutul secolului al XV-lea, Jean de la Gogue descifrează epitaful lui Guillaume I de Chauvigny (mort în 1234) în biserica din Déols[86]. Thomas Ebendorfer vede mormîntul lui Ottokar al II-lea (mort în 1278) şi îi copiază inscripţia[87]. În 1479, vizitînd abaţia St. Benet of Hulme, în apropiere de Norwich, William Worcester nu omite să noteze epitaful abatelui Thustan (mort în 1064)[88]. În 1492, alcătuind un rezumat al cronicii de la Saint-Riquier pe care o scrisese Hariulf, Jean de la Chapelle l-a îmbogăţit cu cîteva epitafuri... Aceştia şi mulţi alţii. În Evul Mediu, chiar şi cel mai modest dintre istorici cunoaşte interesul pe care îl prezintă mormintele şi epitafurile. Ştie să recurgă la ele, cînd are ocazia. Religia medievală acordă mare importanţă mormintelor; la fel şi erudiţia medievală.

Totuşi, istoricul nu trebuia să ceară mormintelor prea mult. Fără a mai vorbi de numeroasele morminte anonime, o inscripţie tumulară nu oferea, cel mai adesea, decît un nume şi un statut: episcop, abate sau canonic, conte sau cavaler etc. Pe multe nu

era trecut decît un simplu nume. Rare erau cele care spuneau mai mult, fie şi numai o relaţie de rudenie sau un fapt marcant din viaţa defunctului. În Poitou şi Charentes, din nouăzeci şi două de epitafuri săpate în piatră înainte de anul 1300 şi care s-au păstrat, abia unul din cinci este ceva mai puţin laconic[89]. Un istoric medieval e cît se poate de capabil să tragă foloase dintr-o asemenea întîmplare norocoasă: Jean de la Gogue ştie foarte bine să folosească epitaful lui Guillaume I de Chauvigny pentru a stabili un aspect al genealogiei seniorilor de Châteauroux[90]. În esenţă, totuşi, în aceste inscripţii funerare, istoricul căuta în general anii precişi ai decesului, care altfel i-ar fi lipsit. Or, numărul de morminte care oferă această informaţie fundamentală e limitat. Nu atît în epoca carolingiană: din zece morminte din secolele al VIII-lea şi al IX-lea păstrate în Poitou şi Charentes, cinci datează decesul prin anul din domnia suveranului şi unul prin anul de la întruparea Domnului. Dar, în secolul al X-lea, patru dintre cele şase morminte păstrate nu dau nici o indicaţie temporală; celelalte două dau numai indicaţia liturgic necesară pentru a se celebra memoria defunctului, adică luna şi ziua decesului. În secolul al XII-lea, din patruzeci şi şase de morminte păstrate, douăzeci şi unu nu au dată, nouăsprezece nu dau decît luna şi ziua şi doar şase, adică 13%, dau anul de la întruparea Domnului, însoţit sau nu de indicarea lunii şi a zilei. În secolul al XIII-lea, anul de la întrupare e precizat mult mai adesea; totuşi, nu este indicat decît pentru opt morminte din şaisprezece, adică în 50% din cazuri. În pofida acestor lente progrese ale preciziei cronologice, este evident că inscripţiile tumulare sînt făcute pentru a atrage rugăciunile credincioşilor, nu pentru a satisface curiozitatea istoricilor. Aşa încît, per ansamblu, o descoperire veche bogată în învăţăminte era mereu posibilă, însă cine voia să facă din morminte un obiect de folosinţă sistematică nu putea ajunge atît de departe, fie pentru că morţii din vechime se pierduseră la faţa locului în anonimatul mormintelor fără epitaf sau în mulţimea de epitafuri fără interes, fie pentru că istoricul nu prea avea mijloacele de a descoperi, în afara cadrului său limitat şi familiar, inscripţia de care ar fi avut nevoie. Aşa se face că Etienne Maleu, care studia decanii sau şefii de capitul de la Saint-Junien, ca şi autorul care a întocmit genealogia conţilor de Savoia, ambii muncind în prima jumătate a secolului al XIV-lea, s-au împiedicat de prima jumătate a secolului al XIII-lea. Nu mai găseau mormintele celor care muriseră anterior sau acestea erau fără dată. Deci mormintele nu jalonau aici un trecut mai lung decît cel pe care-l acoperea, de obicei, tradiţia orală. Şi chiar şi în prestigiosul „cimitir al regilor" care era abaţia Saint-Denis, la mijlocul secolului al XII-lea, memoria celei mai mari părţi a mormintelor merovingiene era pierdută[91]. Mormintele nu au adus istoriei decît un ajutor limitat.

Dar dacă exploatarea lor nu mergea prea departe, studierea altor monumente, fără inscripţii, nu putea nici măcar începe, de vreme ce nimic nu permitea datarea lor, nici măcar cu aproximaţie. La începutul secolului al XIV-lea, Etienne Maleu poate să descrie biserica Saint-Junien; poate chiar să-i distingă părţile mai vechi de cele mai recente; dar crede că părţile vechi, despre care noi ştim că sînt romanice şi consacrate în jurul anului 1100, reprezintă biserica a cărei construcţie a decis-o episcopul Roricius şi care era aproape încheiată la sfîrşitul veacului al VI-lea[92]. Aproape neputincioşi în faţa monumentelor medievale, istoricii Evului Mediu sînt neputincioşi de-a binelea în faţa vestigiilor antice. Ei nu le datează. Nu le identifică. N-au nici un mijloc de a înţelege chiar şi cea mai neînsemnată inscripţie romană. În secolul al IX-lea, pelerinul din Einsiedeln încă poate copia şi interpreta unele dintre aceste inscripţii[93], dar ulterior nimeni nu mai e

capabil să le citească, fiindcă lectura majusculelor latine, care nouă ni se pare atît de evidentă, este pentru ei de acum imposibilă şi, totodată, pentru că prescurtările folosite în mod tradiţional sînt pentru ei insolubile. „Altădată", remarcă un autor din veacul al XIII-lea, „se făceau sculpturi admirabile în marmură excelentă; pe ele erau săpate litere pe care nu le mai putem nici citi, nici înţelege astăzi"[94]. La cumpăna secolelor al XII-lea şi al XIII-lea, Magister Gregorius, un vizitator englez al Romei, admiră superba tablă de bronz ce putea fi zărită înaintea palatului Lateran; şi adaugă: „Se spune că această tablă interzice păcatul. Am citit mult din această tablă, dar puţin am priceput, căci acestea sînt fraze în care aproape toate cuvintele sînt subînţelese"[95]. Mai tîrziu, în secolul al XIII-lea, juristul bolognez Odofredus (mort în 1265), examinînd aceeaşi tablă de bronz, vede în ea o parte din Legea celor douăsprezece table[96]. În 1300, în timpul reconstruirii bisericii parohiale din Enns, în pardoseala vechiului edificiu este găsită o piatră romană. Această piatră şi inscripţia de pe ea există şi astăzi. Ele păstrează amintirea unui tînăr mort la douăzeci şi cinci de ani. Autorul istoriei Kremsmünsterului semnalează descoperirea, copiază de bine de rău inscripţia, mărturiseşte că „sensul acestor litere nu-i este clar celui care le citeşte", dar crede că poate conchide, în orice caz, că biserica unde se găsea piatra fusese fondată în anul 25 după Iisus Hristos şi deci, fără nici o îndoială, de către Sfîntul Hermagoras, botezat la Aquileia de însuşi evanghelistul Marcu[97]. În satul Petronell din apropierea Vienei se ofereau privirii rămăşiţele unui impunător oraş roman. Numeroase inscripţii i-ar fi spus cu uşurinţă celui care ar fi ştiut să le descifreze că erau ruinele Carnuntumului. Dar pentru că nu le puteau citi, istoricii austrieci vedeau în ele, chiar şi în a doua jumătate a secolului al XV-lea, ruinele aşezării Celeia, unde textele spuneau că se născuse Sfîntul Maximilian, apostolul Noricumului[98]. Neputînd să tragă nici o concluzie, istoricilor Evului Mediu nu le mai rămînea decît să admire toate aceste vestigii ale unor civilizaţii dispărute şi să repete, în lipsă de altceva mai bun, relatările în legătură cu ele din tradiţia orală. Ei aveau simţul trecutului. Şi erau interesaţi de monumentele trecutului. Însă în faţa lor erau la fel de dezarmaţi ca egiptologii, înainte de Champollion, în faţa a ceea ce lăsaseră în urmă supuşii faraonilor.

Lente au fost progresele care i-au permis istoricului să profite de monumente şi de inscripţii, care au făcut din arheologie şi epigrafie ştiinţe auxiliare ale istoriei. Aceste progrese au survenit pentru prima oară în Italia. La mijlocul secolului al XIV-lea, epigrafia a făcut primii săi paşi. Cunoaştem mai ales activitatea politică a lui Cola di Rienzo. Însă acest notar roman a fost şi primul epigrafist. A fost cel dintîi care a înţeles inscripţiile antice şi a lăsat prima colecţie epigrafică, cuprinzînd optzeci de inscripţii. El a descoperit că tabla de bronz din care Gregorius şi Odofredus nu pricepuseră nimic oferea, în realitate, textul aşa-numitei *Lex regia*[99]. Totuşi, la sfîrşitul secolului al XIV-lea, epigrafiştii care puteau citi inscripţiile antice erau încă foarte rari. Pentru aproape toţi, aceste litere rămîneau „greu de citit". Dar în secolul al XV-lea colecţiile epigrafice s-au înmulţit, permiţînd astfel comparaţiile. În 1417, pe cînd se afla la conciliul de la Konstanz, Poggio Bracciolini a descoperit manualul lui Valerius Probus, care a permis interpretarea prescurtărilor. Corespondînd între ei, savanţii s-au ajutat reciproc la rezolvarea dificultăţilor[100]. Istoricii au putut de acum înainte să se sprijine pe epigrafie. Şi arheologia devenea, în prima jumătate a secolului al XV-lea, o ştiinţă auxiliară a istoriei[101]. Fără îndoială că lucrările pe care Flavio Biondo le publica la mijlocul secolului al XV-lea conţineau numeroase anacronisme[102], însă erau primele în care istoria începea să tragă

foloase de pe urma arheologiei[103]. Numismatica urma, în fine, o evoluţie paralelă: în veacul al XV-lea, monedele erau adunate în colecţii care uşurau studierea lor şi, din obiect al curiozităţii, ele deveneau documente istorice[104]. Şi tiparul a jucat un rol decisiv: multiplicînd desenele de monumente, inscripţii şi monede cu exactitate de la un exemplar la altul, el a permis unei ilustraţii decorative să se transforme în documentaţie ştiinţifică[105]. Şi curînd, în întreaga Europă, istoria a început să se sprijine pe toate tinerele sale ştiinţe auxiliare. În 1505, Conrad Peutinger publica inscripţiile romane de la Augsburg[106]. În 1515, magiştrii de la Universitatea din Viena, unde inscripţiile şi monedele găsite la Petronell ajunseseră în număr mare, ştiau că acolo fusese aşezat anticul Carnuntum[107]. Iar în 1503 se năştea în Anglia John Leland, care a fost primul dintre marii anticari ai acestei ţări[108]. Istoria modernă se putea sprijini de acum pe o arheologie, o epigrafie şi o numismatică tot mai sigure. Nu că istoricii Evului Mediu n-ar fi arătat interes pentru monumente şi inscripţii. Dar nu se puteau sprijini pe mai nimic, în afară de epitafuri recente. Istoria era deci, în Evul Mediu, o ştiinţă auxiliară fără ştiinţe auxiliare.

§3. Carte şi arhive

Numeroşi au fost, în Evul Mediu, istoricii care afirmau că au folosit documente originale (*instrumenta*), pergamente (*membrana*), foi volante (*scedulae*), carte (*cartae*, *chartae*, *kartae*)[109]. Şi nenumărate au fost, de-a lungul întregului Ev Mediu, operele istorice care s-au sprijinit de fapt, mai mult sau mai puţin, pe documentaţia dispersată pe care o ofereau arhivele. Deja Beda scosese din arhive epistole pontificale[110]. În vremurile carolingiene, tot mai numeroşi istorici puteau utiliza arhive mai abundente şi mai bine clasate, în special cele ale bisericilor catedrale. Hincmar, spre exemplu, avusese la Reims obsesia unor arhive bine întreţinute, de care Flodoard, un secol mai tîrziu, se servise cu uşurinţă[111]. Şi odată trecute ravagiile normande şi tulburările care le-au urmat, încă din secolul al X-lea uneori, însă mai cu seamă începînd de la mijlocul secolului al XI-lea[112], arhivele mănăstirilor s-au mărit datorită unor carte de care istoricii, în număr mare, au ştiut să profite. Dintre ei, o parte şi-au fixat drept unic scop ordonarea documentaţiei de mîna a doua pe care o găseau, scrisă de unii de-ai lor, însă fără o ordine, prost digerată (*indigesta*)[113]. Mulţi s-au lăudat totuşi că s-au cufundat ei înşişi în arhive şi că au adunat într-o singură lucrare documentaţia dispersată acolo[114]. Dintre aceştia din urmă, unii îşi induceau în eroare cititorii: călugărul Paul, care a compilat în jurul anului 1087 cartularul de la Saint-Père din Chartres, spune că procedase la strîngerea cartelor scăpate de incendiu (cel din 1078), dar se pare că a lucrat mai ales pe cópii vechi în rulou şi pe un poliptic din secolul al X-lea[115]. Lăsînd totuşi deoparte rarele excepţii precum cea de mai sus, numeroşi istorici au ştiut într-adevăr să utilizeze titlurile originale pe care le găseau în arhive. Unii s-au mulţumit să ofere în textul lor un rezumat, o analiză a acestora[116]; nu se considerau obligaţi să citeze cu exactitate; spiritul unei măsuri conta pentru ei mai mult decît litera sa[117]. Însă mulţi alţii cunoşteau valoarea citatelor textuale şi şi-au copiat documentele de la un capăt la altul[118], „*ex integro*"[119]. Unii au preferat să integreze textul documentelor în continuarea relatării lor, fără a marca vreo diferenţă de natură între document şi relatare[120]; dar alţii îşi anunţau cu claritate transcrierile integrale[121]; unii chiar au sfîrşit prin a-şi grupa documentele separat, asemenea pieselor noastre justificative moderne, ca autorul cronicii din Worcester încă din prima jumătate

a secolului al XII-lea[122] şi mai ales ca Matthew Paris, în secolul al XIII-lea[123]. Pe scurt, modalităţile de a exploata şi de a prezenta izvoarele diplomatice puteau varia, însă nenumăraţi istorici ai Evului Mediu, din tot Occidentul, au dovedit că documentele de arhivă le erau, indiscutabil, familiare.

Cu toate acestea, utilizarea lor nu depăşea anumite limite. Istoricului din secolele al XI-lea, al XII-lea şi chiar al XIII-lea îi erau accesibile doar arhivele propriului aşezământ. Devenit abate de Lobbes, Folcuin, ca să scrie istoria abaţilor de Lobbes, precizează clar că foloseşte arhivele abaţiei din Lobbes[124]. Odorannus de Sens profită de arhivele mănăstirii sale, la care face trimiteri[125]. Pentru a-şi scrie cronica din Tournus, Falcon exploatează arhivele de la Tournus[126]. Cel care a scris *Gesta episcoporum Cameracensium* utilizează surse narative şi surse diplomatice, însă nu invocă decît „cartele păstrate în arhivele bisericii înseşi"[127]. În afară de registrul ce reunea cartele abaţiei sale, Pierre de Maillezais n-a cunoscut nici un document[128]. În cronica sa de la Saint-Riquier, Hariulf trimite doar la documente de la Saint-Riquier[129]. Eadmer este şi el silit să se rezume la arhivele de la Christ Church din Canterbury[130], la fel ca Rigord la cele de la Saint-Denis. Or, arhive importante precum cele din Canterbury sau de la Saint-Denis pot furniza cîteva documente utile unei istorii generale. Dar aceasta este excepţia. Abate la Mont-Saint-Michel, Robert de Torigni cunoaşte extrem de bine importanţa documentelor din arhive şi, pregătind o istorie a administraţiei sale, adună foarte multe; dar în cronica sa foloseşte puţine dintre ele pentru că, fără doar şi poate, nu găseşte prea multe pertinente, chiar şi la Mont-Saint-Michel[131]. André de Marchiennes cunoaşte foarte bine cartele mănăstirii sale, cărora le-a redactat polipticul, dar în istoria sa a regilor Franţei nu poate invoca nici un document de arhivă. Necunoscînd, prin forţa împrejurărilor, decît un fond arhivistic, istoricul medieval nu prea poate întemeia o istorie generală pe documente originale. Izvoarele diplomatice nu-i prea sînt utile decît istoricului care se ocupă de istoria locală.

Iar acest istoric local nu e animat în mod obişnuit de ambiţia gratuită de a resuscita trecutul aşezămîntului său. Ceea ce vrea el este să-l apere, să îi confere mijloacele de a-şi apăra libertăţile şi posesiunile[132]. Nu există deci diferenţă de natură între istoria unui aşezămînt şi cartularul pe care acesta avea grijă să-l compileze pentru a-şi asigura păstrarea titlurilor sale şi a înlesni, la nevoie, consultarea lor[133]. Un abate consecvent punea să se scrie în acelaşi timp cartularul şi istoria mănăstirii sale, care foloseau aceleaşi arhive, urmăreau acelaşi ţel şi se sprijineau reciproc. Căci istoricul avea nevoie de documentele originale sau de copiile lor şi, pentru a clasa şi interpreta corect documentele sale, cartularistul trebuia să cunoască bine istoria locală; el avea nevoie de ghiduri cronologice[134], trebuia să cunoască numele abaţilor, succesiunea episcopilor diocezei, genealogiile puternicilor donatori[135] şi, mai mult, nu putea ignora cu totul nici istoria papilor şi a regilor. De altfel, la mănăstire, adeseori, arhivarul, cartularistul şi istoricul erau una şi aceeaşi persoană; sau cel puţin clasificarea arhivelor, compunerea cartularelor şi cea a cronicilor au fost rodul uneia şi aceleiaşi echipe. Aşa încît, pînă la urmă, cartularele şi cronicile nu se distingeau în două genuri bine separate; trecerile de la unul la alta erau insesizabile. Desigur, uneori, ca la Monte-Cassino, cartularele pure şi cronicile narative stăteau în biblioteci unele lîngă altele fără a se amesteca[136]. Dar adeseori, ca la abaţia din Marœuil, în dioceza Arras, în fruntea cartularului a fost aşezată o cronică scurtă[137]. Sau, ca la Saint-Bertin, în opere pe care eruditii moderni nu ştiu dacă trebuie să le numească istorii (*gesta*) sau cartulare şi pentru care patima lor de a

clasifica a creat expresiile „cartulare istorice" sau „cartulare-cronici" sau „cronici-cartulare", textul cartelor e inserat în naraţiunea continuă a gestei abaţiilor[138]. Sau, iarăşi, ca în istoria mănăstirii cisterciene de la Fontaine-les-Blanches, din Touraine, opera e concepută în două părţi de importanţă aproximativ egală: prima povesteşte întemeierea abaţiei şi viaţa abaţilor săi; a doua înmănunchează „clasîndu-le, cu textul lor integral", privilegiile pontificale, apoi „titlurile obţinute de la conţi, baroni şi de la puterile judiciare", pentru ca nici un călugăr, „în viitor, să nu poată pretinde că nu cunoaşte... privilegiile şi posesiunile mănăstirii sale"[139]. Sau, încă, o lungă relatare istorică presărată cu documente ori urmată de piese justificative nu e nimic altceva decît o piesă a unui proces, un dosar avocăţesc[140]. Ori, în fine, istoricul, fără a cita nimic textual, îşi alimentează relatarea cu nenumărate detalii extrase din arhive, atît de exacte, încît, spre exemplu, *Historia de Sancto Cuthberto*, scrisă la Durham la mijlocul secolului al X-lea, a fost utilizată un secol mai tîrziu de un autor care vorbea foarte natural despre ea ca despre un cartular[141].

Aceste istorii locale întemeiate pe documente originale voiau să-l ajute pe avocat, să-i insufle respect arbitrului ori judecătorului. Ele erau, ca şi cartularele, păstrate cu deosebită grijă în arhive sau în tezaurul bisericii. Nu-şi căutau cititori. N-au existat niciodată decît într-un singur exemplar şi n-au fost difuzate în afara aşezămîntului unde fuseseră concepute[142]. De altfel, erudiţia lor i-ar fi descurajat pe amatorii de istorii. În *Historia Novorum*, Eadmer, care vrea să fie citit, dar nu renunţă la copierea *in extenso* a documentelor pe care se sprijină, îşi roagă cititorii sau ascultătorii să fie răbdători şi să înţeleagă cît de importantă e într-o istorie cunoaşterea precisă a documentelor[143]. Dar, în majoritatea lor, istoricii care vor să fie citiţi, mai realişti, prescurtează documentele, le rezumă sau le trec pur şi simplu cu vederea. În 1120, o curte generală a regatului Ierusalimului ia o serie de măsuri pe care Guillaume de Tyr le evocă într-o frază. El adaugă: „Cel care, prins de patima cititului, vrea să cunoască detaliile acestora, le poate găsi cu uşurinţă în arhivele a numeroase biserici". Cartea lui Eracles păstrează destul de fidel spiritul acestei formulări în traducerea sa: „*Ne convient mie que l'en les vos mete ici en livre*"[144]. Urîte de cititori, documentele originale nu erau la ele acasă decît în opere de o erudiţie confidenţială.

Sprijinindu-se pe ele, istoricii luminează cu uşurinţă trecutul recent. La mijlocul secolului al X-lea, Flodoard merge cu ajutorul lor înapoi pe firul timpului pînă la jumătatea secolului al IX-lea. Falcon, care scrie chiar la finele secolului al XI-lea, foloseşte numeroase carte din veacul al IX-lea, cu care îşi alimentează naraţiunea[145]. Etienne Maleu, care scrie în 1316, se poate sprijini pe o documentaţie de arhivă care începe în 1149. Cartele jalonează deci o mare parte a trecutului. Dar trebuie să recunoaştem că, fără excepţii, ele nu-i permit istoricului medieval să păşească dincolo de anumite limite. Mai întîi pentru că nu există nimic mai fragil decît un fond arhivistic. Invaziile normande au distrus multe dintre ele. Dar, ulterior, incendii – accidentale ori criminale – au continuat să le prefacă în scrum, precum cele de la Saint-Bertin în 1033, de la Saint-Père din Chartres în 1078, de la Saint-Hubert în 1130, de la Saint-Riquier în 1131 etc.[146] Apoi, deoarece cu cît documentele erau mai vechi, cu atît studierea lor prezenta dificultăţi pe care în scurt timp cea mai mare parte a erudiţilor nu le mai puteau depăşi. Cînd nu fuseseră distruse total sau cînd nu erau complet ilizibile, vechile carte, atinse de flăcări, expuse intemperiilor, putrezite din cauza umezelii, roase de viermi, ofereau prea adesea

un text lacunar şi greu de înţeles[147]. Prea adesea, de asemenea, scrisul lor era indescifrabil: încă din secolul al XII-lea, trebuia să fii un paleograf abil şi exersat pentru a citi cursivele lombarde[148], scriiturile merovingiene sau anglo-saxone[149]. Documentele anglo-saxone prezentau o dificultate suplimentară: erau scrise într-o limbă barbară; trebuiau traduse în latină[150]. E drept că incorectitudinile latinei vulgare din documentele merovingiene sau lombarde erau capcane poate şi mai redutabile. Natura şi forma actelor, în fine, puneau probleme ce reclamau talente de specialist în diplomatică. Pe scurt, exploatarea documentelor originale cerea competenţe rare din partea cartularistului sau a istoricului care se înhăma la ea.

Cu toate acestea, mulţi şi-au asumat sarcina cu curaj. Au încercat să reconstituie cuvintele şi frazele devenite ilizibile, rescriind adeseori chiar pe original textul la care se opriseră în cele din urmă, în aşa fel încît autorităţilor le-a fost atunci mai uşor să autentifice textul restaurat[151]. Pe de altă parte, transcriind într-un cartular sau într-o cronică nişte carte dificil de citit, ei aveau grijă să ofere o copie fidelă a acestora, dar doreau să acţioneze ca buni editori de texte: corectau cu uşurinţă formele incorecte ale latinei barbare pe care o copiau. Lui Gregorio di Catino nu-i venea peste mînă să scrie *nepos* în loc de *nepus*, cum citea în cartele sale lombarde, *subscripsi* în loc de *supscripsi*, *largitatem* în loc de *largietatem* etc.[152] Mai puţin uşor era să reconstitui de fiecare dată cu succes sfîrşitul cuvintelor. Atenţia eruditului putea fi pusă aici în dificultate[153]. Dar lucrurile deveneau cu adevărat dificile odată cu numele proprii. Cum să nu te poticneşti uneori la numele de locuri, ca autorul cronicii de la Saint-Hubert zise *Cantatorium*, care confundă *Summolum* cu *Sulmodium*?[154] Cum să nu te împiedici uneori de numele de persoane? În secolul al X-lea, Flodoard adună în arhivele de la Reims scrisorile arhiepiscopului Hervé, a cărui viaţă vrea să o scrie. Găsind o minută care-şi desemnează autorul doar prin litera H, el dezvoltă *Heriveus* şi încorporează scrisoarea în colecţia sa. Ştim astăzi că ar fi trebuit să citească *Hincmarus*[155]. Omonimiile întind capcane şi mai redutabile. Autorul cartularului de la Saint-Mihiel se găseşte în faţa unei diplome date de regele Lothar în al treilea an al domniei sale. Editorul modern stabileşte cu uşurinţă că e vorba de regele Lorenei Lothar al II-lea şi că diploma e din 858. Însă şi autorul cronicii de la Saint-Mihiel, în secolul al XI-lea, şi cel al cartularului de la Saint-Mihiel, în secolul al XII-lea, nu se îndoiesc o clipă că este un act al împăratului Lothar, unicul Lothar pe care îl cunosc[156]. Hariulf a citit o diplomă dată de Lothar, rege al Franciei occidentale, în al douăzeci şi unulea an al domniei sale şi corect datată în 974. Dar el nu cunoaşte, precum erudiţii de la Saint-Mihiel, decît un singur Lothar, împăratul din secolul al IX-lea, despre domnia căruia, pe deasupra, nu cunoaşte datele esenţiale. E atît de convins că se află în faţa unui act al împăratului Lothar, încît corectează textul, scriind la un moment dat „*imperiali praeceptione pleniter firmaremus*" în loc de „*regali*", şi pune ca an de la întruparea Domnului 843 în loc de 974[157]. Erudiţia modernă se indignează în faţa acestor erori supărătoare, a acestor corecturi nefericite, a acestor scrieri îndoielnice. În cel mai bun caz, ea stigmatizează o „metodă insuficient de riguroasă"[158]. În cel mai rău, vorbeşte de fals şi de falsificări. Trebuie să li se amintească acestor cenzori prea exigenţi că, în secolul al XVI-lea încă, marele Matthew Parker nu ezita să amelioreze şi să completeze textul manuscriselor pe care lucra chiar pe manuscris[159]; şi că, în definitiv, nu se ştie dacă erudiţia din zilele noastre, cu toate mijloacele de care dispune, este infailibilă. Nu trebuie să ne grăbim să taxăm drept

falsificare ceea ce nu e uneori decît efort de savant, slăbiciune de erudit. Documentele originale le puneau istoricilor Evului Mediu probleme atît de grele, încît mulţi dintre ei erau depăşiţi şi trebuie să li se recunoască pînă şi celor mai competenţi dreptul la eroare.

Acestea fiind, chiar şi în secolul al XIII-lea, limitele exploatării istorice a documentelor din arhive, tocmai atunci a început un progres lent, dar continuu. În primul rînd, documentele diplomatice au fost tot mai net diferenţiate de simplele izvoare narative. Istoricii secolului al XII-lea putuseră să nu facă întotdeauna o mare diferenţă de natură între cele două tipuri de izvoare. La sfîrşitul Evului Mediu, succesorii lor distingeau clar relatările de documente. Distingeau, de asemenea, originalele de copii. Un Thomas Elmham ştia ce erori puteau fi datorate tradiţiei manuscrise, prefera copiilor originalele, le examina pe acestea din urmă cu cea mai mare grijă şi ducea scrupulozitatea pînă la a da facsimile. Documentele scrise au dobîndit totodată o importanţă crescîndă. La sfîrşitul secolului al XII-lea, Rigord povesteşte cum, în 1186, episcopii şi abaţii din Burgundia au venit la rege să se plîngă de ducele lor. El nu spune că s-au preocupat să-şi poată sprijini plîngerile pe documente scrise. Însă Primat, traducîndu-l pe Rigord trei sferturi de secol mai tîrziu, adaugă că i-au cerut regelui *„que il leur feist tenir les chartres et les munimenz que li preudome donerent, qui les eglises avoient fondées par leur devotion"*[160]. Acest simplu adaos dovedeşte îndeajuns progresele scrisului în conştiinţa francezilor din secolul al XIII-lea. În fine, istoricii Evului Mediu au ştiut din ce în ce mai bine să profite de documentele lor scrise. Preocupaţi doar să apere privilegii şi posesiuni, ei nu se serveau de ele în general, în secolele al XI-lea, al XII-lea sau al XIII-lea, decît ca să dovedească faptul care era însuşi obiectul actului pe care-l invocau. Dar, încă de la începutul veacului al XIV-lea, un Bernard Gui discuta data unei carte a unui episcop de Limoges şi se servea de ea pentru a respinge aserţiunea unui autor referitoare la data mutării relicvelor Sfîntului Augustin; sau, iarăşi, culegea din acte străvechi elemente biografice sau noţiuni cu privire la originile bisericilor[161]. Iar în secolul al XV-lea, un istoric atît de modest ca Jean de la Gogue ştia foarte bine să folosească datele din texte ca să stabilească genealogii[162]. Punînd mai multe întrebări arhivelor, istoricul a început să profite de documente mai multe şi mai variate. Cum istoricul secolelor al XI-lea sau al XII-lea nu se interesa decît de titlurile durabile care să-i permită să apere drepturile aşezămîntului de care aparţinea, doar privilegiile şi cartele de donaţie îi reţinuseră atenţia. La sfîrşitul secolului al XIV-lea, un Thomas Burton ştia foarte bine să utilizeze cartularul abaţiei sale de la Meaux, dar extrăgea totodată din documentele administraţiei sale, şi în particular din registrele de conturi, o istorie mai concretă şi mai cotidiană[163].

În acelaşi timp, progresele statelor, ale mecanismelor lor politice, judiciare şi financiare, dezvoltarea oraşelor şi administraţiilor lor înmulţeau depozitele arhivistice unde se aduna o documentaţie de o bogăţie tot mai mare. Aceasta era, de altfel, mai aptă decît arhivele monastice să satisfacă curiozităţile unor istorici care, adeseori, nu se limitau doar la istoria locală. Dificultatea era că cercetătorul putea foarte bine să se piardă în această avalanşă de documente. În 1290-1291, făcînd o investigaţie asupra drepturilor pe care le putea avea stăpînul lor asupra regatului Scoţiei, clericii regelui Angliei au scotocit febril prin arhivele lor pentru a găsi documentele de care aveau nevoie. Dezordinea era atît de mare, încît totul a fost în van. Nefericiţii au trebuit atunci să-şi întoarcă atenţia spre izvoarele narative[164]. Clericii regelui Angliei au înţeles lecţia şi s-au apucat să-şi clasifice mai bine arhivele. La rîndul său, pentru a ordona „marea

de scrisori şi de registre"[165] pe care le păstra în cea mai teribilă dezordine, cancelaria regelui Franţei încercase mai întîi, în secolul al XIII-lea, ca şi mănăstirile, să realizeze cartulare. A înţeles încă de la începutul secolului al XIV-lea că era preferabil să încerce clasificarea ansamblului şi întocmirea unui inventar. Tentative stîngace au pregătit opera admirabilă a lui Gérard de Montaigu care, secretar al Tezaurului de carte în 1364, custode al aceluiaşi Tezaur din 1370 pînă în 1391, a reuşit să clasifice şi să inventarieze cele 109 registre şi cele 310 lăzi cu carte pe care le deţinea Tezaurul pe atunci[166]. După regii Franţei şi cei ai Angliei, grija de a avea arhive clasificate şi utilizabile a pus curînd stăpînire pe toţi principii din Occident. Michel du Bernis, procuror şi notar la Foix, a clasificat arhiva de carte a castelului din Foix şi a redactat inventarul ei din 1403 pînă în 1429. Dar nimic nu e mai fragil decît o clasificare arhivistică. Cîţiva ani mai tîrziu, totul era din nou în dezordine, în părăsire. În 1445, vrînd să regăsească titlurile de care avea nevoie pentru a-şi apăra drepturile contra regelui Franţei, contele de Foix l-a însărcinat pe acelaşi Michel du Bernis să facă un nou inventar al arhivei de carte a castelului. Dezordinea arhivei din Foix n-avea nimic anacronic. Abia la începutul secolului al XVI-lea au fost clasificate în sfîrşit arhivele casei de Austria.

În veacurile al XI-lea sau al XII-lea, arhivele unei mănăstiri nu prea erau utilizate decît de arhivistul care le avea în grijă. La sfîrşitul Evului Mediu, un secretar de cancelarie rămînea utilizatorul firesc al arhivelor cancelariei sale. Jean de Montreuil putea cita fără dificultăţi scrisori care erau „în tezaurul arhivelor regale la Paris"[167]. După aceea a călugărilor, istoria administratorilor se întemeia cu uşurinţă pe documente de arhivă. Dar faptul că arhivele au fost de acum înainte mai bine clasificate şi mai accesibile a avut pentru istorie efecte şi mai importante. Chiar şi istoricii care nu aveau raporturi privilegiate cu vreun fond arhivistic au putut profita de documente originale. Şi a devenit ceva firesc ca un cercetător să-şi poată efectua ancheta în mai multe depozite. Încă de la sfîrşitul secolului al XIII-lea, Bartholomew Cotton a folosit, fără îndoială, deopotrivă arhivele episcopului de Norwich, cele ale catedralei şi pe cele ale şerifului de Norfolk[168]. La începutul secolului al XIV-lea, pentru a-şi scrie istoria de la Saint-Junien, Etienne Maleu nu se baza doar pe arhivele de la Saint-Junien; le vizita pe cele de la Saint-Martial, de la Saint-Martin şi de la Saint-Augustin de Limoges, ca şi pe cele ale bisericilor din Lesterps şi Le Dorat[169]. Inventarul arhivei de carte a castelului din Foix realizat de Michel du Bernis în 1445 era suficient pentru a-i permite lui Arnaud Esquerrier să scrie, zece ani mai tîrziu, o cronică a conţilor de Foix[170]. În acelaşi moment, Jan Długosz îşi extrăgea documentaţia din arhivele capitulului din Cracovia, dar şi din cele ale coroanei Poloniei, precum şi din cele ale unui mare număr de biserici, mănăstiri şi familii poloneze[171]. Puţin mai tîrziu, în 1498, o scrisoare a ducesei Anne îi deschidea lui Pierre Le Baud arhivele tuturor episcopatelor şi mănăstirilor bretone, pe care, drept urmare, acesta le vizita[172]. Dacă Frederic al III-lea nu-i deschisese niciodată arhivele sale lui Thomas Ebendorfer, în 1512, Johannes Cuspinianus obţinea de la Maximilian dreptul de a consulta arhivele casei de Austria, în sfîrşit clasificate[173]. De altfel, acum pentru istorici nici nu mai era necesar să frecventeze arhivele pentru a cita numeroase scrisori. Căci, în efortul lor de informare şi de propagandă, cancelariile, parlamentele, conciliile difuzau o documentaţie atît de abundentă, încît le putea parveni acasă istoricilor care, în operele lor, se făceau ecoul acestora[174]. Documentul îşi croia în istorie un loc din ce în ce mai important. Iar un eveniment major precum Conciliul de la Konstanz, stîrnind un val de discuţii şi de conflicte, de tratate şi de dosare, contribuia la dezvoltarea a încă

unei maniere de a scrie istoria – nu numai istoria locală, ci şi istoria generală –, în care documentul devenea esenţial[175].

Astfel, încetul cu încetul, se născuse erudiţia modernă. Dar e foarte adevărat că multă vreme, în Evul Mediu, folosirea documentelor din arhive, deşi importantă, a fost menţinută între asemenea limite încît – istoricii erau conştienţi de asta – marile lucrări ambiţioase trebuiau să se bizuie mult mai puţin pe carte decît pe cărţi. „Eu am tras oarecare folos", spunea Adam din Bremen, „de pe urma cartelor originale, însă mai cu seamă am preluat din cărţi"[176].

§4. Cărţi şi biblioteci

Cînd un istoric din Evul Mediu dădea la începutul operei sale izvoarele de orice natură pe care le utilizase, el începea aproape întotdeauna cu cărţile. Uneori spunea explicit că nu se servise de carte şi de mărturii decît pentru a umple lacunele istoriilor, cronicilor şi analelor[177]. Un istoric nici nu s-ar fi gîndit să se apuce de treabă fără a dispune de suficiente izvoare narative[178]. El ştia bine că istoria se făcea mai ales cu ajutorul cărţilor. Nu există istoric fără bibliotecă.

Or, în Occident, timp de secole, numărul bibliotecilor susceptibile de a susţine un efort istoric a fost foarte mic. Cu certitudine, din secolul al IX-lea pînă în secolul al XII-lea, cîţiva seniori laici sau ecleziastici bogaţi au avut mijloacele de a-şi constitui biblioteci relativ importante: Ewrard, marchiz de Frioul, le lăsa copiilor săi, în 864, vreo cincizeci de volume[179]; Gérard, episcop de Angoulême, lăsa bisericii sale, în 1136, peste o sută de volume[180]. Acestea erau excepţii rare. În secolul al IX-lea, efortul unui Hincmar îmbogăţise cu mai mult de o sută de volume biblioteca bisericii catedralei din Reims[181], precum moştenirea lăsată de Gérard pe cea din Angoulême în secolul al XII-lea. Dar bibliotecile capitulare erau în general mult mai sărace. În 1027, catedrala din Strasbourg avea o bibliotecă cu doar cincizeci de volume, catedrala din Spire avea în 1051 paisprezece[182], cea din Noyon avea patruzeci şi cinci de volume în 1220[183], iar cincizeci şi şapte erau la catedrala din Quimper în 1273[184]. Numărînd cel mult cîteva zeci de cărţi, biblioteca de la Notre-Dame din Paris nu era, în secolul al XIII-lea, nici mai bogată, nici mai săracă decît multe altele[185]. În aceeaşi perioadă, numeroase mănăstiri nu aveau nici ele biblioteci mai înzestrate[186]. Însă nu era o raritate ca o bună bibliotecă monastică să numere de la 200 la 300 de volume, uneori chiar mai multe: existau 400 de volume la Murbach în 870, peste 300 la Fleury la sfîrşitul secolului al XI-lea[187], aproape 350 la Corbie în secolul al XII-lea[188], în jur de 450 la Saint-Martial din Limoges prin anii 1220-1225[189]... Pe scurt, în acele vremuri, marile biblioteci erau rare şi erau în exclusivitate mănăstireşti.

Iar bogăţiile acumulate acolo de secole erau departe de a fi mereu accesibile. La început, cărţile erau îngrămădite în sala capitulului sau într-o galerie a mănăstirii, într-un dulap sau într-o simplă nişă scobită în zid. Debordînd curînd din acest prim adăpost, ele au umplut toate colţişoarele disponibile, pînă sub scări. Multe sufereau acolo din pricina vechimii prea mari, fiind roase de viermi şi de molii[190]. Şi mai cu seamă se pierdeau, îmbătrîneau uitate de toţi. Din cînd în cînd, un bibliotecar conştiincios se străduia să le clasifice şi să le inventarieze. Dar unele biblioteci, dintre cele mai bogate, nu au avut niciodată catalog. Iar aceste inventare rudimentare de posesiune, destinate doar să păstreze

urma volumelor, luîndu-le în ordinea în care erau găsite, neindicînd pentru fiecare (chiar dacă conţineau mai multe lucrări) decît pe prima dintre ele, nu-i erau de prea mare folos cercetătorului. De altfel, în scurtă vreme erau depăşite. Căci noi cărţi îmbogăţeau biblioteca, fiind îngrămădite de-a valma pe unde se nimerea. Şi, din nefericire, numeroase cărţi mai şi dispăreau. Într-adevăr, cum o bibliotecă din secolul al XII-lea nu era decît un dulap sau o nişă, o carte nu putea fi consultată pe loc. Era dată cu împrumut. În primul rînd, călugărilor mănăstirii[191]; pe urmă, altor feţe bisericeşti; şi chiar unor laici. Într-o carte luată cu împrumut de la biblioteca capitulului catedral Saint-Pierre din Beauvais a găsit Chrétien de Troyes subiectul romanului său *Cligès*. Cel puţin aşa ne spune el. Şi dacă ne spune că a citit-o, nu ne spune şi că ar fi restituit-o. Cert e că această carte nu se mai află în biblioteca respectivă atunci cînd, în secolul al XV-lea, se întocmeşte un inventar. Va fi dispărut, ca atîtea altele. În a doua jumătate a secolului al XI-lea, cantorul Roscelin dăduse catedralei Saint-Pierre din Beauvais paisprezece manuscrise, din care, în secolul al XV-lea, nu mai rămăseseră decît opt[192]. O bibliotecă medievală este un butoi al Danaidelor.

Cum ea era alimentată prin daruri şi destinată împrumutului, o bibliotecă mănăstirească sau capitulară putea avea foarte multe dublete. Existau în biblioteca de la Cluny douăsprezece *Consolări ale filosofiei* de Boethius[193]. O bibliotecă era mult mai puţin bogată în titluri decît în opere. Pe de altă parte, prima sa funcţie era să susţină viaţa liturgică şi să hrănească reflecţia religioasă a comunităţii. Nu era deci deloc de mirare dacă o bibliotecă obişnuită nu prea număra altceva decît Sfinte Scripturi, opere teologice şi cărţi liturgice. Chiar şi într-o bibliotecă mai importantă, locul cărţilor de istorie putea fi foarte redus. Deşi puternica abaţie de la Cluny avea o viaţă intelectuală intensă, un *scriptorium* activ şi o bibliotecă foarte bogată, interesul pentru istorie era foarte redus, iar cărţile sale de istorie foarte puţin numeroase[194]. Aşa încît, în general, de multe ori, o bibliotecă din acele timpuri nu avea nici o carte de istorie sau avea doar cîteva. Şi în tot Occidentul bibliotecile înzestrate cu un fond istoric bun nu erau prea numeroase. Probabil nu existau mai mult de trei-patru în Franţa la sud de Loara, o jumătate de duzină în Austria, două duzini în Anglia şi vreo cincizeci, poate, între Rin şi Sena[195]. Fiecare dintre aceste biblioteci putea adăposti vreo comoară rară, o cronică sau nişte anale locale, dar, în principal, găseai acolo, în întregime sau parţial, un foarte vechi fond comun de autori păgîni, ca Lucan ori Sallustius, de autori creştini pe care îi selectase Cassiodor, ca Eusebiu din Cezareea sau Orosius, la care se adăugaseră autorităţi ceva mai tîrzii, ca Isidor de Sevilla şi Beda. Vremurile carolingiene nu prea îmbogăţiseră acest catalog de o duzină de autori, aşa încît un istoric de la 1100, chiar înzestrat, chiar avînd acces la o bună bibliotecă istorică, era condamnat, de îndată ce ambiţiile sale ar fi mers mai departe de istoria locală, la o naraţiune previzibilă şi tradiţională. Istoria generală nu putea fi decît livrescă; iar istoria livrescă nu putea fi decît rutinieră.

În prima jumătate a secolului al XII-lea au trăit şi au muncit numeroşi istorici de mare talent, însă operele lor s-au pierdut uneori în fundul vreunui *armarium* şi au fost vreme îndelungată inutile. Iar cînd au cunoscut succesul, acesta a fost, fatalmente, lent şi limitat. S-a putut întîmpla ca unii călugări, părăsindu-şi mănăstirea pentru a întemeia alta ceva mai departe şi luînd cu ei cîteva cărţi, să determine astfel un brusc salt în spaţiu al unei lucrări. O iniţiativă individuală sau hazardul putea avea acelaşi rezultat. Dar, în mod obişnuit, o operă, trecînd dintr-o mănăstire în mănăstirea vecină, se răspîndea foarte lent. Sigebert de Gembloux îşi publicase cronica în 1105 şi o continuase pînă la

moartea sa, în 1112. Ea se găsea la Cambrai înainte de 1132. Aici a văzut-o Orderic Vitalis. El ne spune, într-adevăr, la sfîrşitul celei de-a patra cărţi a *Istoriei ecleziastice* pe care a scris-o, că a profitat mult de pe urma operelor lui John of Worcester şi Sigebert de Gembloux. E cu atît mai bucuros de acest lucru cu cît „se găsesc foarte greu. Sînt, de fapt, opere moderne şi n-au ajuns încă peste tot în lume". El a văzut opera lui John of Worcester în Anglia, iar cea a lui Sigebert i-a fost arătată „la Cambrai, în Lotharingia", de către „Fulbert, înţeleptul abate al mănăstirii Sfîntului Mormînt"[196]. Din Cambrai, cronica lui Sigebert trecea la Arras, unde era înainte de 1136, la Laon, unde se afla în 1136, şi la Beauvais, unde era în 1147, la treizeci şi cinci de ani după moartea autorului său. Aici a găsit-o Robert de Torigni. Acestei întîlniri i se datorează succesul său normand, iar apoi englez. Dar, după cîte cunoaştem, cronica lui Sigebert de Gembloux nu ajungea la Londra înainte de 1199, la aproape un secol după ce fusese scrisă. Rezultatul acestor lente difuzări este că un istoric din secolul al XII-lea are şanse infime să cunoască o operă scrisă cu mai puţin de o jumătate de secol înainte ca el însuşi să se pună pe treabă. Cînd, în 1125, William of Malmesbury scrie *Gesta Regum*, cei mai recenţi istorici pe care-i poate utiliza, în pofida excepţionarului său efort documentar, sînt Guillaume de Jumièges, care şi-a încheiat probabil lucrarea *Gesta Normannorum Ducum* puţin după 1072, Guillaume de Poitiers, care probabil a scris *Gesta Guillelmi Ducis* între 1073 şi 1074, Marianus Scotus, care a murit în 1083, şi Hariulf, care şi-a compus cronica în 1088. *Gesta Francorum Jerusalem expugnantium*, lucrare publicată de Foucher de Chartres în 1105, este singura operă mai recentă pe care a avut-o în mînă; însă acest rar succes dovedeşte doar ecoul pe care l-a avut în Occident cruciada. William of Malmesbury nu-l cunoaşte pe nici unul dintre marii istorici continentali contemporani cu Foucher, ca Sigebert de Gembloux sau Hugo de Fleury. Şi abia în 1137 va putea, în sfîrşit, să ia cunoştinţă de *Istoria ecleziastică* pe care Hugo de Fleury o publicase în 1110, din care un exemplar trecuse în Anglia, datorită unui hazard politic, la un sfert de secol după apariţia sa[197]. Un istoric din veacul al XII-lea lucrează orbeşte, ignorînd ceea ce se scrie sau tocmai s-a scris în afara mănăstirii sale. Exploatarea unei arhive de carte îi permite istoricului un efort original, care nu duce din păcate decît la o istorie locală. Exploatarea unei biblioteci îi deschide orizonturi mai vaste, însă îl condamnă la repetiţie pentru vremurile vechi şi la tăcere pentru vremurile moderne.

În ultimele secole ale Evului Mediu, bibliotecile capitulilor catedrali au rămas ceea ce erau înainte, adică biblioteci relativ sărace, ajungînd rareori la 200 de volume[198]. În legătură cu bibliotecile mănăstireşti e un loc comun să vorbeşti de decadenţa lor[199]. E foarte adevărat că războaiele şi incendiile, furturile şi împrumuturile le-au sărăcit mult. Biblioteca abaţiei de la Saint-Claude avea 115 manuscrise la sfîrşitul secolului al XI-lea, însă în 1492 nu mai avea din ele decît 83; era deci un fond foarte vechi care dormea, de secole întregi, fără să fie îmbogăţit[200]. Dar pe lîngă aceste ruine, numeroase mănăstiri ştiuseră să-şi sporească bogăţiile bibliotecilor. În 1465, Saint-Denis avea în jur de 1.600 de volume; Clairvaux, peste 1.700 de volume în 1472; Leicester, mai mult de 1.000 de volume în 1496[201]. Orice s-ar fi spus despre ele, mănăstirile din Occident au participat adesea la înflorirea culturii la sfîrşitul Evului Mediu. Dar ele nu mai deţineau exclusivitatea acesteia. În oraşele universitare, ca să nu mai vorbim de excepţia care era biblioteca de la Sorbona cu cele 1.722 de volume ale sale în 1338[202], numeroase colegii aveau cîteva sute de volume[203], iar cel mai mic dintre ele tot avea cîteva zeci[204]. În aproape toate oraşele, fiecare mănăstire franciscană sau dominicană avea o bibliotecă

de cîteva sute de volume[205]. Probabil că laicii nu aveau acces la ele, însă în secolul al XV-lea au început să se dezvolte bibliotecile municipale. Asemenea biblioteci au existat în mai multe oraşe germane[206]. În Franţa, cea de la Saint-Lô a fost întemeiată pe la 1470, cea din Poitiers exista în 1474, cea din Rouen era considerată remarcabilă încă de la sfîrşitul secolului al XV-lea[207]. Cel mai adesea, toate aceste biblioteci erau alimentate doar din danii şi testamente, iar dezvoltarea lor s-a făcut în paralel cu dezvoltarea bibliotecilor private. Biblioteci de regi şi de prinţi, care puneau la bătaie averi pentru a dobîndi sau chiar pentru a pune să fie scrise şi împodobite cu miniaturi sute de manuscrise preţioase. Biblioteci de universitari, de episcopi, de canonici, care numărau pe puţin cîteva zeci de volume. Pînă şi unui cleric sărman, fără beneficii, ca secretarul din Oxford de care vorbeşte Chaucer

> Nu-i zornăiau mulţi galbeni în lăcriţă;
> Iar de-i făceau de bani prieteni parte,
> Îi da pe cărţi şi ca să-nveţe carte,

căci

> La căpătîi mult îi erau mai drage
> Din piele neagră-au roşie hîrţoage[208].

Dintre laici, oamenii din justiţie şi administraţie au avut şi cultura, şi banii necesari pentru a se gîndi să cumpere cărţi; la fel şi cei din Parlament, care au avut la Paris cele mai frumoase biblioteci, ca şi doctorii în drept din Sicilia[209]. Nu trebuie subestimat însă apetitul de cultură al nobililor, în castelele cărora găsim uneori cîteva zeci de lucrări[210], nici cel al negustorilor, dintre care mulţi, cel puţin la Florenţa, au o frumoasă bibliotecă[211].

Trebuie, desigur, ca această înmulţire a bibliotecilor să fie pusă în relaţie cu progresele culturii. Mulţi clerici şi laici au copiat ei înşişi cărţile pe care voiau să le aibă. Dar o carte se şi cumpără. Erau oamenii, la sfîrşitul Evului Mediu, dispuşi să investească mai mulţi bani în cumpărarea cărţilor? Trebuie să vorbim de o producţie mai mare de cărţi şi de o scădere a preţului lor de-a lungul secolelor al XIII-lea, al XIV-lea şi al XV-lea? O producţie sporită, cel puţin în anumite perioade, nu este neverosimilă; ea ar fi răspuns progreselor culturii; dar nu este dovedită. Cît priveşte scăderea preţurilor, s-a subliniat pe bună dreptate că, în condiţiile în care o carte era produsă, chiar şi la mijlocul secolului al XV-lea, în acelaşi condiţii tehnice ca în secolul al XIII-lea, nu e clar de ce ar fi scăzut preţul unei cărţi noi, ba chiar dimpotrivă[212]. Este însă adevărat că, întrucît cartea e o marfă ce se conservă, o criză demografică, economică sau politică poate antrena o suprasaturare a pieţei de carte şi o scădere serioasă a preţului cărţii de ocazie care, prin reacţie, reduce preţul cărţii noi. Aşa se întîmplă în Boemia în 1420-1450[213]. La fel şi în Franţa, începînd cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea probabil şi, în orice caz, în veacul al XV-lea. Biblioteca lui Robert Le Coq a fost estimată în 1362, iar cea a lui Nicolas de Baye în 1419. Numeroase titluri sînt comune celor două biblioteci. Or, aceeaşi lucrare e estimată la jumătate în 1419 faţă de 1362[214]. În momentul în care, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, sfîrşitul crizelor şi apetitul crescînd pentru cultură ar fi influenţat, poate, din nou preţul cărţilor, tiparul a accentuat scăderea acestuia. Astfel încît, în ansamblu, pe parcursul a două secole, dintr-un bun preţios, cartea devenea marfă

ieftină. Un Lucan valora 6 sous (s.) în 1337 şi 6 dinari (d.) în 1508; un Orosius valora 20 s. în 1337 şi 2 s. în 1508; o cronică martiniană valora 15 s. în 1337 şi 12 d. în 1508[215]. Oricît de prudent ai vrea să fii în privinţa valorii acestor cifre, ele nu pot spune decît un singur lucru: preţul cărţilor a scăzut la sfîrşitul Evului Mediu. Şi, în orice caz, indiferent care ar fi motivele, în 1500 bibliotecile sînt mult mai numeroase şi mult mai bogate, iar posesorii lor sînt mult mai diverşi decît cu trei secole înainte.

Se întîmplă încă frecvent ca aceste cărţi să zacă pe undeva, neglijate şi inutile. Biblioteca bisericii catedrale din Châlons-sur-Marne avea, la începutul secolului al XV-lea, 211 volume, însă 142 dintre ele nu erau decît cărţi necesare liturghiei. Celelalte 69 erau „cărţi vechi... cu o scriitură din vechime"; ele erau îngrămădite „într-un cufăr închis cu cheia"; inventarul nu reţinea decît cifra lor globală; canonicii ignorau, evident, întregul lor conţinut[216]. Umaniştii s-au plîns adeseori că şi-au descoperit manuscrisele vechi căznindu-se să scormonească prin depozite infecte; Poggio Bracciolini şi-a găsit Quintilianul la Sankt Gallen, „într-o cămăruţă oribilă şi întunecoasă, complet mucegăit şi acoperit de praf"[217]. Dar începînd cu secolul al XIII-lea, cărţile sînt tot mai frecvent grupate cu grijă pe rafturi după materii, iar un inventar precis reproduce fidel această clasificare. Rămîne însă problema că unul şi acelaşi volum cuprinde uneori mai multe opere de naturi diferite. Bunii bibliotecari enumerau deci, la sfîrşitul secolului al XIV-lea, pentru fiecare volum pe care îl descriau, toate titlurile operelor care se găseau acolo[218]. Iar cei mai buni dintre ei, la sfîrşitul secolului al XV-lea, adăugau la această listă tabele alfabetice sau de materii, care o completau sau îi corectau imperfecţiunile[219]. Clasificările deveneau cu atît mai uşoare, iar cataloagele cu atît mai utile cu cît, în acelaşi timp, bibliotecile, din simple depozite de cărţi cum fuseseră, se transformau în veritabile săli de lucru. Secolul al XIII-lea conştientizase faptul că darea cărţilor cu împrumut era o problemă serioasă. Pentru a-i limita inconvenientele, pe la 1270, Humbert de Romans le cerea priorilor din mănăstirile dominicane să distingă în bibliotecile lor cărţile care ar putea fi date cu împrumut de cele care ar trebui consultate la faţa locului şi s-ar cuveni să fie legate cu lănţug[220]. E puţin probabil ca această idee să fi fost atunci concretizată în mănăstirile dominicane, însă faptul s-a petrecut, cîţiva ani mai tîrziu, la biblioteca de la Sorbona[221], devenind ulterior un lucru obişnuit. A fost nevoie atunci de o adaptare la lectura la faţa locului. Vechile mănăstiri benedictine au făcut-o uneori cu cele mai mici cheltuieli posibile: aripa mănăstirii dinspre biserică a fost închisă prin două perdele, la ferestre au fost puse zăbrele şi nişte scînduri au delimitat mici cabinete unde călugării s-au putut instala să citească[222]. Dar încă de la începutul secolului al XIV-lea, în anumite mănăstiri dominicane sau în unele colegii universitare au început să fie amenajate pentru cititori[223] mici odăi, iar aceste prime tatonări au pregătit construirea unor spaţioase biblioteci care s-au înmulţit curînd: cea de la Merton College, la Oxford, în 1375; cea de la New College, tot la Oxford, în 1380[224]; cea de la capitulul catedral din Beauvais, terminată în 1417[225]; şi multe altele, de-a lungul întregului secol al XV-lea. Erau întotdeauna situate la primul etaj, căci umiditatea parterelor era nefastă conservării cărţilor, nişte încăperi lungi de vreo zece-douăzeci de metri şi cu o lăţime între cinci şi şapte metri. Un pupitru era dispus perpendicular pe perete de fiecare parte a unei alei centrale. În biblioteca de la capitulul catedral din Bayeux existau astfel, în 1480[226], şapte şiruri de pupitre, iar în biblioteca cordelierilor din Troyes, în 1528[227], unsprezece. La început, cărţile erau aşezate pe fiecare pupitru, legate de acesta cu lanţ, culcate, ceea ce nu-ţi permitea să ai mai mult de patru sau cinci cărţi la un pupitru[228]. Ulterior, ele au fost

rînduite sub pupitru, vertical, fie pe un singur raft, fie, uneori, chiar pe două rafturi, ceea ce permitea să se pună în medie pe pupitru vreo douăzeci de cărţi. Aşa era organizarea celor mai bune biblioteci la începutul secolului al XVI-lea, iar ea a fost păstrată încă vreo cîteva decenii, pînă cînd numărul crescînd al cărţilor a obligat la alte amenajări. O bibliotecă de acest gen, unde cărţile – grupate pe materii în pupitre, descrise în cataloage, purtînd o cotă care permitea regăsirea pupitrului lor şi chiar a locului de sub pupitru[229] – erau uşor accesibile, înlesnea mult munca cercetătorilor. Însă ea nu prea era deschisă decît membrilor comunităţii de care depindea. Un nou progres, tardiv, ce-i drept, excepţional încă la sfîrşitul secolului al XV-lea, a fost crearea de biblioteci publice, deschise tuturor, unde cărţile erau date cu împrumut uneori, dar mai cu seamă consultate pe loc. Prima a fost probabil cea de la San-Marco din Florenţa, deschisă în 1444 pentru a satisface ultima dorinţă a lui Niccolò Niccoli, care dorise ca toate cărţile lui să fie depuse într-un loc public, pentru a putea fi de folos tuturor[230]. Încet-încet, exemplul său a fost imitat. Joseph Alberti era din Einbeck. El a fost rectorul Universităţii din Erfurt din 1497 pînă în 1499. S-a întors să moară la Einbeck, şi-a lăsat cărţile prin testament oraşului *„pro uso publico et pro tota communitate"* şi i-a însărcinat pe magistraţii municipali să găsească pentru ele un loc adecvat acestui scop[231]. La Worms exista o bibliotecă publică încă de la începutul secolului al XVI-lea[232]. Şi mai existau şi altele. Iar toate aceste biblioteci mai bine întreţinute şi mai accesibile făceau posibilă o cercetare mult mai uşoară decît cu trei secole înainte.

Înmulţirea bibliotecilor şi cărţilor n-a antrenat întotdeauna o creştere a numărului cărţilor de istorie. Căci cultura dominicanilor şi a franciscanilor, cea a magiştrilor şi studenţilor în teologie nu includea preocupări de natură istorică. Numeroasele şi bogatele biblioteci pe care le constituiau aceştia puteau să nu cuprindă nici o carte de istorie. În general, găseai totuşi în bibliotecile lor *Istoria scolastică* a lui Pierre Mîncăul, care permitea o mai bună lectură a Bibliei. În cel mai bun caz, în ultimele două secole ale Evului Mediu, lecturile istorice ale unui universitar se limitau la această *Istorie scolastică*, *Oglinda istoriei* a lui Vincent de Beauvais şi cronica lui Martin din Troppau (Opava), aşezate adeseori, de altfel, printre cărţile de teologie[233]. Dar în comparaţie cu cultura universitară, cultura monastică rămînea în mod tradiţional mai favorabilă istoriei şi îndeosebi numărul sporit de manuscrise, înmulţirea traducerilor şi, în fine, tirajele mari ale tiparniţelor puneau la dispoziţia laicilor, nobili, jurişti ori negustori, mai puţin aplecaţi spre speculaţia teologică şi mai avizi de istorie, operele marilor istorici ai Antichităţii păgîne şi alte lucrări, mai recente şi mai puţin prestigioase, care le relatau istoria ţării lor. O cultură istorică mai largă şi mai variată susţinea astfel inspiraţia amatorilor bine intenţionaţi. Ea a permis şi compunerea de opere istorice mai ambiţioase, pe care cu un secol sau două mai înainte, din cauza lipsei unei biblioteci, autorii lor nu le-ar fi putut duce la bun sfîrşit. Nicole Gilles, notar şi secretar al regelui, a scris nişte *Anale şi cronici ale Franţei* care s-au bucurat de o mare notorietate în secolul al XVI-lea. Nu este o operă de o erudiţie greoaie. În esenţă, ea a putut fi compusă pornind de la cărţile pe care autorul ştiuse să le adune într-o bibliotecă ce nu era, de altfel, prin nimic excepţională. Biblioteca lui Nicole Gilles număra în 1499 cam o sută de lucrări, dintre care vreo patruzeci de cărţi manuscrise şi vreo şaizeci de cărţi tipărite. Printre acestea din urmă se aflau în jur de cincisprezece cărţi de istorie, fie istorici din Antichitatea păgînă, ca Titus Livius şi Valerius Maximus, fie istorici din Antichitatea creştină, precum Flavius Josephus şi Orosius, fie mari opere clasice ale secolului al XIII-lea, ca *Oglinda*

Biblioteca Centrală Universitară
"Mihai Eminescu" Iaşi

istoriei a lui Vincent de Beauvais şi *Marile Cronici ale Franţei*, fie lucrări chiar mai recente, precum *Cronicile* lui Froissart şi *Marea istoriilor*. Toate aceste cărţi fuseseră tipărite la Paris între 1476 şi 1496. Nicole Gilles le putuse aduna fără efort. Însă ele nu-i puseseră la dispoziţie decît o cultură tradiţională[234]. Cîţiva ani mai tîrziu, progresele tiparului le permiteau unor erudiţi mai exigenţi să utilizeze opere mai numeroase, mai diverse şi îndeosebi mai recente. Lucrînd, din 1512 pînă 1524, la *Caesares*, vienezul Johannes Cuspinianus folosise, doar pentru partea lor medievală, patruzeci şi şase de cărţi manuscrise şi douăzeci şi trei de cărţi tipărite. Dacă s-ar fi folosit numai de izvoarele sale manuscrise, găsite în bibliotecile din Klosterneuburg, Regensburg, Strasbourg etc., ar fi făcut din cartea sa reflectarea exactă a culturii istorice tradiţionale din ţările renane şi dunărene. Dar prin cărţile pe care le-a putut citi, tipărite la Nürnberg, Mainz, Strasbourg, Basel, Augsburg (însă şi la Buda, Veneţia, Paris sau chiar Hamburg), el a fost în măsură să profite nu numai de autori clasici, ca Sigebert de Gembloux, ale cărui manuscrise nu pătrunseseră niciodată în spaţiul renano-danubian, ci şi, mai cu seamă, de lucrări recente, precum cea a italianului Giorgio Merula, publicată în 1494, cea a francezului Robert Gaguin, publicată în 1495, cele ale lui Johannes Trithemius, Paolo Emili şi ale multor altora, apărute după 1512 şi pînă în 1520, chiar în vreme ce el îşi elabora propria lucrare[235]. Înmulţirea cărţilor, difuzarea lor mai rapidă, consultarea lor mai uşoară puneau de acum înainte la dispoziţia unor istorici mai numeroşi o documentaţie mai masivă, venită de mai departe şi mai cu seamă mai recentă. Nişte istorici mai bine înarmaţi nu mai erau nevoiţi să repete ce spuseseră alţii sau să tacă. În secolul al XVI-lea, ca şi în Evul Mediu, istoria s-a făcut în primul rînd cu cărţi, însă utilizarea lor, care fusese anterior atît de dificilă, era acum atît de uşoară încît chiar şi numai acest lucru ar fi suficient pentru a explica o diferenţă de grad – sau chiar de natură – între opera unui istoric din Evul Mediu şi cea a unui istoric modern.

II. Căutarea izvoarelor

§1. Căutarea documentelor

Nici cel mai înzestrat istoric n-ar fi putut scrie o mare operă fără să aibă acces la o bibliotecă bogată. Lambert de Saint-Omer îşi datorează întreaga ştiinţă cărţilor pe care le-a găsit în cele două biblioteci vecine ale colegialei din Saint-Omer şi mănăstirii Saint-Bertin. Şcoala de la Fleury n-ar fi fost nimic fără biblioteca de la Fleury. Fără biblioteca din Klosterneuburg n-ar fi existat istoriografie austriacă[236]. Johannes de Thurocz ar fi fost dezarmat fără biblioteca de la cancelaria maghiară şi cea a regelui Matei Corvin[237]. E adevărat, cei mai dinamici dintre istorici, punînd să fie copiate cărţi, dîndu-le la schimb, cumpărîndu-le, au contribuit ei înşişi la crearea instrumentului de care aveau nevoie. Hincmar avea o *Liber Pontificalis*, dar naraţiunea ei se oprea la urcarea pe tronul pontifical a lui Sergiu al II-lea, în 844. În septembrie 866, el profita de plecarea la Roma a lui Egilo, arhiepiscop de Sens, pentru a-i cere să-i aducă continuarea „care lipseşte cu desăvîrşire în regiunea noastră". În schimb, îi putea oferi – dacă n-o avea – o copie a textului din *Liber Pontificalis* de care dispunea[238]. Biblioteca de la Mont-Saint-Michel

era mai cu seamă o bibliotecă liturgică şi patristică. În cei treizeci şi doi de ani ai abaţiatului său (1154-1186), Robert de Torigni a alcătuit o bibliotecă istorică relativ bogată care număra nu doar vreo cincizeci de mari opere istorice, printre care şi cronica lui Sigebert de Gembloux, ci şi toate lucrările de referinţă (cataloage de papi, de împăraţi şi regi, genealogii, liste geografice) indispensabile istoricului[239].

Exploatarea unei biblioteci mari sau a unui fond arhivistic bogat necesita un efort îndelungat şi anevoios, indiferent dacă acestea fuseseră donate sau cumpărate. *Chronographia* lui Johannes de Beke nu e o lucrare imensă. Dar e o lucrare serioasă, iar Johannes de Beke lucra de unul singur. În şapte ani de muncă asiduă, încă nu o încheiase[240]. Pentru a duce la bun sfîrşit o mare operă, un istoric avea deci nevoie de ajutor, aşa încît nu e de mirare că, multă vreme, cele mai savante lucrări au ieşit din *scriptoria* mănăstirilor. Coordonatorul lucrării sau pur şi simplu nişte colaboratori în care acesta avea încredere reperau în arhive documentele ori în cărţi pasajele ce li se păreau interesante; şi le marcau cu un *notandum*, *notanda*[241] sau cu acea mînuţă cu îndexul întins cu care cititorii medievali atenţi acopereau atît de des marginile cărţilor lor[242]. Un scrib trebuia apoi să copieze pasajele reperate sau să le rezume, şi era bătaia de cap a autorului să găsească un număr suficient de scribi competenţi[243].

Efortul colectiv era şi mai necesar cînd un patron nu voia să se mulţumească cu resursele unei singure biblioteci şi intenţiona să-şi extindă mult cercetările. Aceste mari – şi rare – iniţiative au fost, la sfîrşitul secolului al XII-lea şi în secolul al XIII-lea, opera cîtorva prinţi cultivaţi care şi-au pus toate mijloacele în slujba proiectelor deopotrivă istorice şi politice la care ţineau. Baudouin al V-lea, conte de Hainaut (1171-1192), „îl iubea mult pe Karlemaines", ne spune Nicolas de Senlis în 1202-1203; el „nu a vrut nicidecum să dea crezare lucrurilor ce se cîntau despre acesta, drept care puse să se caute prin toate bunele abaţii ale Franţei şi să se scormonească prin toate spre a şti de se va găsi acolo adevărata istorie". A fost ancheta aceasta chiar atît de generală precum vrea Nicolas să spună? Fapt este că, după cum însuşi Baudouin îi povesteşte lui Frederic Barbarossa, „clericii şi notarii" săi au găsit textul acestei „istorii adevărate" a lui Carol cel Mare – adică ceea ce noi numim cronica lui Pseudo-Turpin – în bibliotecile de la Cluny, Tours şi Saint-Denis, unde şi-au dat tot interesul să o copieze şi să o colaţioneze[244]. La mijlocul secolului al XIII-lea, dacă e să-i dăm crezare lui Gilles Le Muisit, autoritatea lui Ludovic al IX-lea le-a deschis lui Vincent de Beauvais şi ajutoarelor sale toate bibliotecile regatului; şi, într-adevăr, *Speculum majus* profită, printre altele, de cărţi găsite în bibliotecile pariziene, în cea de la Royaumont, în cea a catedralei din Beauvais şi în cea de la Saint-Martin din Tournai unde, în secolul al XIV-lea, se păstra încă amintirea trecerii fratelui Vincent şi a admiraţiei sale pentru o bibliotecă despre care spusese că e mai bogată în cărţi bune şi în istorii vechi decît cea a oricărei alte mănăstiri a oricărui alt ordin[245]. În anii 1270, pentru a realiza monumentul istoric la care visa, Alfonso al X-lea al Castiliei a pus să se facă o vastă anchetă în toate bibliotecile regatului său; aşa se explică faptul că *Primera Crónica General de España* a putut utiliza atîtea opere aşa de variate şi, cîteodată, aşa de recente[246]. În 1291, pentru a-şi dovedi drepturile asupra regatului Scoţiei, Eduard I a dispus să se întreprindă o vastă anchetă: a cerut mai multor zeci de mănăstiri engleze să caute în arhivele şi în bibliotecile lor tot ce putea avea legătură cu relaţiile anglo-scoţiene, să facă extrase şi să i le trimită – ceea ce au şi făcut vreo treizeci de aşezăminte[247]. Ancheta istorică a lui Eduard I este remarcabilă prin iuţimea sa, scopul său juridic şi procedura sa excepţională, însă ea se situează

într-un şir de anchete dintre care, de altfel, dacă nu greşesc, este ultima. După 1300, vremea marilor anchete colective trecuse, fie că istoricii renunţaseră la întreprinderile vaste, fie că principii putuseră să profite de o documentaţie deja adunată, fie că, în funcţie de evenimente, cîteva mari răspîntii ale cărţii ca Avignon, Konstanz sau Basel facilitaseră cercetările[248], fie că, în fine, anchetele individuale deveniseră mai uşoare.

Încă din secolul al XII-lea, prin hazardul unei călătorii, Henry of Huntingdon putuse profita de biblioteca din Le Bec[249], Orderic Vitalis de cea din Worcester, în Anglia, şi de cea din Cambrai, în Lotharingia[250], iar Robert de Torigni de cea din Beauvais[251], însă trebuie recunoscut caracterul excepţional al căutării sistematice a lui William of Malmesbury. Acesta a compensat sărăcia şi degradarea bibliotecii din Malmesbury prin necontenite deplasări. În aproximativ douăzeci de ani (1115-1135), a frecventat asiduu, studiindu-le monumentele şi scotocindu-le bibliotecile, mănăstirile din apropiere de Malmesbury, a vizitat adesea marile biblioteci din sudul Angliei, precum cele de la Canterbury sau Oxford, ba a întreprins chiar şi o mare călătorie în nordul regatului, care l-a dus pînă la York şi Carlisle[252]. În secolul al XII-lea, acesta era efortul excepţional al unui mare istoric. Dar, două secole mai tîrziu; călătoriile de studii deveneau mult mai puţin rare. Etienne Maleu citeşte inscripţiile, consultă cartele, răsfoieşte cărţile pe care le găseşte la Saint-Junien, la Lesterps, Le Dorat şi la Limoges[253]. Ottokar de Stiria părăseşte în 1313 delegaţia pe care o aducea înapoi din Aragón ca să coboare Rinul de la Colmar la Neuss, să meargă apoi în Flandra, iar pe urmă la Erfurt, vizitînd în fiecare etapă arhive şi biblioteci[254]. William Worcester profită de retragerea sa din activitate pentru a străbate Anglia studiind şi măsurînd monumentele, scormonind arhivele şi bibliotecile. Ca să-şi scrie istoria Bretaniei, în 1498, prin ducesa Anne, Pierre Le Baud obţine deschiderea pentru el a tuturor arhivelor şi bibliotecilor din ţară şi vizitează, într-adevăr, mai mult de douăzeci dintre ele, de la Rennes la Quimper şi de la Dol la Nantes[255]. Înmulţindu-şi şi ei deplasările acolo unde îşi continuau cercetările[256], erudiţii Renaşterii marcau pur şi simplu faptul că respirau aerul unor vremuri cînd călătoria de studii devenise o etapă normală în orice anchetă istorică bine condusă.

§2. Constituirea dosarelor

Intelectualii Evului Mediu se bucurau de o memorie cînd incredibil de fidelă, cînd mai deformantă, greu de imaginat astăzi. Ea le permitea să repete mai mult sau mai puţin exact textul Sfintelor Scripturi, care le era familiar, texte liturgice citite şi recitite de o sută de ori, dar şi orice text parcurs recent[257]. Pentru a-şi regăsi şi cita izvoarele, unii istorici cu ambiţii modeste au putut conta doar pe memoria lor, de unde şi aceste aproximări, aceste variante altminteri inexplicabile[258]. Dar pentru un autor a cărui erudiţie exigentă voia citarea exactă a numeroase izvoare, să scrie sau să pună să se scrie, să copieze sau să pună să se copieze, să ia note sau să pună să se ia note era ceva indispensabil.

Acestea puteau fi luate la întîmplare în caiete de formate diferite[259]; un istoric organizat ca William of Malmesbury optase pentru un format de buzunar care îi era comod în călătorie[260]. Dar notele puteau fi luate şi pe simple foi volante, pe fişe. Aimoin de Fleury a făcut fişe[261]. André de Marchiennes a făcut fişe[262]. Papa Calixt al II-lea povesteşte că avea pentru Sfîntul Iacob de Compostella o atît de mare devoţiune încît, în cei

paisprezece ani cît a călătorit, a copiat tot ce a găsit despre el „pe mediocre capete de pergament aspru"[263]. La moartea sa, în 1387, Janko z Czarnkowa a lăsat o întreagă mapă de fişe pline cu note pe care le copiase în diversele oraşe prin care-l purtase cariera sa[264].

Nu mai avem fişe ale erudiţilor medievali, nici caiete de note izolate. Şi unele, şi altele au dispărut cel mai adesea după folosire. Totuşi, uneori, caietele au fost păstrate şi legate împreună, precum cele paisprezece caiete de note de diferite formate pe care Hélinand de Froidmont le scrisese sau pusese să fie scrise pentru a-şi pregăti cronica şi care ne-au parvenit într-un singur manuscris. La rîndul lor, fişele au fost uneori recopiate în cărţi. Calixt al II-lea îşi scrisese capetele de pergament „spre a face din ele un volum unde închinătorii Sfîntului Iacob să poată regăsi mai uşor ceea ce trebuiau să citească în zilele de sărbătoare". Notele lui Janko z Czarnkowa au fost recopiate de mai multe ori, într-o ordine care, de altfel, lucru lesne de înţeles, se schimba de la un caz la altul. Formate din caiete asamblate, din fişe recopiate ori pur şi simplu din note luate în ordinea desfăşurării cercetărilor, unele dosare de lucru cuprindeau astfel un mare număr de fragmente scurte, înşirate în cea mai completă dezordine. Altele, în schimb, cuprindeau doar patru sau cinci opere care fuseseră copiate acolo fie integral, fie părţi întregi. În fine, în altele se învecinau opere complete, lungi extrase şi fragmente scurte.

Aceste colecţii de forme diverse aveau în comun faptul că pregăteau o operă sau măcar răspundeau anumitor interese. Astfel au fost constituite dosare cu privire la istoria Antichităţii, a lui Carol cel Mare, a cruciadelor, a unei mănăstiri, a unei ţări, a unui oraş etc. Într-o atmosferă de pre-cruciadă a fost scrisă, pe la 1070, de şase scribi ai scriptoriului de la Cluny, o culegere cuprinzînd *Istoria ecleziastică* a lui Eusebiu din Cezareea în traducerea lui Rufin, *Historia Persecutionis Vandalicae* de Victor de Vita şi *Historia Longobardorum* de Paulus Diaconus[265]. În secolul al XII-lea, la mănăstirea din Vézelay, a fost copiat de mai multe mîini un manuscris conţinînd analele din Vézelay, o scurtă istorie a conţilor de Nevers, un cartular de şaptezeci de documente cu privire la Vézelay şi privilegiile sale şi, în sfîrşit, cronica lui Hugo de Poitiers, ansamblu constituind un „veritabil dosar al libertăţii vézeliene"[266]. Prin anii 1165-1170, în scriptoriul abaţiei cisterciene din Sawley, una şi aceeaşi mînă a scris două volume groase; primul conţine mai multe opere integrale, ca *De Excidio Britanniae* de Gildas, *Historia Brittonum* de Nennius, *De Temporibus* de Beda etc.; al doilea este o culegere de diverse texte unde găsim material analistic, extrase din *Istoria ecleziastică* a lui Beda, din *Viaţa regelui Alfred* de Asser, din *Historia Gesta Regum* de William of Malmesbury etc., în total douăzeci şi trei de fragmente diferite; ansamblul constituie un dosar gros despre istoria Angliei în general şi istoria Northumbriei în particular şi oferă o bună imagine despre ce putea însemna pe atunci cultura istorică într-o abaţie din nordul Angliei[267]. O culegere compusă chiar după Conciliul de la Lateran din 1179 şi conţinînd o duzină de extrase mai mult sau mai puţin lungi începe cu un dosar despre Carol cel Mare, cu *Viaţa lui Carol cel Mare* de Eginhard, istoria lui Carol cel Mare zisă „cronica lui Pseudo-Turpin" şi *Vita Karoli* compusă în 1165 din porunca lui Frederic Barbarossa[268]. Am putea da şi alte exemple. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, constituirea de dosare a fost şi mai frecventă; numai pentru Polonia au supravieţuit nouăzeci[269]. Alcătuind, în 1507-1508, o colecţie de şapte bucăţi relative la istoria oraşului Tournai[270], Jean Blampain repetă pur şi simplu ceea ce făcuseră sute de istorici conştiincioşi şi de amatori luminaţi înaintea lui, de-a lungul întregului Ev Mediu.

Constituirea unui dosar e o etapă cu atît mai normală a cercetării istorice cu cît ea pregăteşte în mod natural florilegiul sau compilaţia care-i marchează încheierea. Uneori, la drept vorbind, e foarte dificil să le distingi pe ultimele de primul, căci de la fişă la caiet, de la caiet la dosarul sumar, de la dosarul sumar la culegerea elaborată, de la culegerea elaborată la compilaţia încheiată, tranziţiile sînt insesizabile, astfel încît erudiţia contemporană ezită adesea. *Liber floridus* a lui Lambert de Saint-Omer este oare un florilegiu istoric a cărui prezentare elaborată răspunde unor idei directoare pe care trebuie să le regăsim? Sau nu sînt decît nişte note luate de un cititor foarte competent de-a lungul lecturilor sale? Ansamblul de douăzeci şi trei de fragmente scris la Sawley în 1165-1170 ne apare azi ca o colecţie istorică, dar multă vreme a fost privit ca o operă încheiată, *Historia Regum*, care, în plus, era chiar atribuită lui Symeon of Durham. Detectarea dosarelor istorice va mai pune deci probleme. Dar studierea lor sistematică se impune. Ne-am mulţumit prea mult timp să studiem o operă sau un fragment de lucrare fără să ne interesăm de contextul în care se situau. Examinarea ansamblului dosarelor aşa cum au fost ele constituite în Evul Mediu, spre care ne orientăm astăzi[271], este singura potrivită pentru a înţelege intenţiile istoricilor şi a aprecia cultura lor, dar ea trebuie să permită şi o mai corectă apreciere a muncii lor de documentare.

§3. Preocuparea pentru referinţe

Beda şi Fréculphe erau deja ferm hotărîţi să-şi precizeze izvoarele şi citau autorii pe care îi urmau pentru ca aceştia să fie garanţii afirmaţiilor lor în faţa cititorilor[272]. Cînd compilaţia a devenit încununarea ideală a erudiţiei, istoricul a avut cîteodată mare grijă să-şi precizeze izvoarele ca să fie mai evident pentru cititor că el era, cum spune autorul lucrării *Gesta Francorum*, compilată la sfîrşitul domniei lui Filip al II-lea al Franţei, *„hujus libri non auctorem, sed compilatorem"* – sau, cum spune Menestrelul lui Alphonse de Poitiers, traducînd în franceză, „ca să ştie mai sigur că eu nu sînt nici făuritorul, nici găsitorul acestei cărţi, ci sînt compilatorul ei şi nu sînt decît povestitorul vorbelor pre care cei bătrîni şi înţelepţi le-au spus"[273]. Cei mai buni istorici manifestau deci dorinţa de a-şi face cunoscute referinţele. Or, în şcoli, începînd din secolul al XII-lea, pentru a-şi cita autorităţile în materie, teologii şi juriştii puseseră la punct un sistem de referinţe precise. Evident, nu era vorba ca, atunci cînd citai cutare pasaj din cutare operă, să-i dai reperele prin indicarea unui *folio* care diferea de la un manuscris la altul. Dar încă din Antichitate anumite opere fuseseră divizate de autorii lor în cărţi şi capitole[274]. Petru Lombardul şi Graţian au contribuit mult la generalizarea unui sistem de referinţe care preciza cartea şi capitolul. Orice operă nouă care se adresa unui public universitar a fost deci divizată în cărţi şi capitole. La fel au fost divizate operele vechi citite şi comentate în şcoală, Biblia mai întîi: pentru Nicholas Trivet, Stephen Langton era în primul rînd cel care decupase textul Bibliei în capitole care erau încă în folosinţă în vremea sa[275].

Mînaţi de această voinţă, antrenaţi de acest exemplu, unii istorici au ajuns să dea în fruntea operei lor o listă cu izvoarele lor (care, după ce o examinezi, se dovedeşte a fi destul de exactă[276]) şi mai cu seamă să precizeze, în cursul naraţiunii, autoritatea pe care se sprijineau, printr-o însemnare marginală[277] sau, şi mai bine, printr-o indicaţie chiar în text – căci însemnarea marginală prezintă inconvenientul de a nu se lega de un punct

precis din text şi orice copist nou o poate decala în mod supărător[278]. Nişte eruditi scrupuloşi ca Aimoin sau ca autorul cronicii de la Saint-Bénigne din Dijon dau astfel, uneori, numele autorului şi chiar şi numele operei pe care o urmează[279]. La începutul secolului al XIII-lea, Hélinand de Froidmont face sistematic acest lucru – iar dacă situaţia o cere sau o permite, poate chiar preciza despre ce carte din opera respectivă este vorba. Puţin mai tîrziu, Etienne de Bourbon precizează cu scrupulozitate identitatea martorilor săi. Unii istorici au dus deci foarte departe preocuparea pentru referinţe. Însă trebuie să recunoaştem că această erudiţie exactă are caracter de excepţie. Listele de autori etalate în prologuri se dovedesc prea adeseori înşelătoare. În textul propriu-zis, absenţa oricărei referinţe este frecventă. Iar cînd referinţa există, nu rareori se întîmplă ca ea să fie imprecisă[280], inexactă[281] sau imaginară[282]. Fără îndoială că referinţele imaginare sînt specifice unor autori care confundă istoria cu literatura. Fără îndoială că referinţele inexacte vin uneori de la eruditi prea grăbiti, care au făcut greşeala de a se încrede mai mult în memoria decît în fişele lor[283]. Dar absenţa şi imprecizia referinţelor sînt fenomene care apar foarte des la cei mai buni autori şi trebuie să aibă explicaţii mai profunde.

Prima slăbiciune a sistemului de referinţe al istoricilor medievali este că ei nu citează aproape niciodată autorul sau autorii recenţi de la care îşi preiau totuşi o bună parte din material. Autorul lucrării *Eulogium (Historiarum sive Temporis)* îi datorează mult lui Ranulf Higden; nu-l citează însă niciodată. Sabellico păşeşte pe urmele mai multor autori recenţi ca Flavio Biondo şi Platina; nu-i citează însă niciodată[284]. Alain Bouchart citează numeroase surse, însă nu şi pe Pierre Le Baud, care este predecesorul său imediat şi principalul său izvor. Te gîndeşti îndată că aceşti istorici medievali erau nişte confraţi foarte răi. Dar un savant scrupulos ca Vincent de Beauvais ne avertizează de la bun început că nu-i va cita pe doctorii moderni[285]. Există deci aici un obicei constant şi mărturisit care provine probabil din faptul că, deoarece istoria se sprijină pe autorităţi şi doar cei din vechime au autoritatea necesară, este complet inutil să încerci să te refugiezi în spatele autorilor moderni. La fel, pare complet inutil să citezi intermediarii pe care realmente i-ai citit, ca să nu dai decît numele autorilor vechi a căror mărturisire respectată este invocată. Se cunoaşte rolul esenţial al florilegiilor şi enciclopediilor în cultura medievală, însă acest rol e mascat de faptul că un autor nu se referă niciodată la ele. Exemplul vine de sus. „*Etimologiile* lui Isidor de Sevilla constituie singura operă a unui autor creştin din care se poate afirma cu certitudine că Beda reproduce extrase fără a-şi numi izvorul. Explicaţia nu constă oare pur şi simplu în faptul că Beda recunoştea acestei opere caracterul de enciclopedie şi deci de pură compilaţie? Trimitem noi oare la *Petit Larousse* de fiecare dată cînd îl consultăm şi îl urmăm?"[286] Şi, de altfel, de ce ne-am plînge de istoricii Evului Mediu că nu şi-au citat intermediarii, de vreme ce aceasta este încă o practică curentă şi mărturisită a erudiţiei secolului XX?[287] Singura diferenţă este că istoricul secolului XX, cel puţin istoricul serios, a verificat, măcar în principiu, sursa primă, ceea ce istoricul Evului Mediu n-a făcut, în general. Rezultatul este că listele de autori invocaţi sînt extrem de înşelătoare. În lista sa de istorici, Hélinand de Froidmont „menţionează mulţi autori despre care scriitorii din secolele al XII-lea şi al XIII-lea puteau să cunoască doar numele"[288]. În *La Sale*, Antoine de la Sale dă 250 de referinţe; exceptînd şaptesprezece, toate vin direct din comentariul cu privire la Valerius Maximus datorat lui Simon de Hesdin, pe care nu-l citează niciodată[289]. În *Illustrations de Gaule et singularités de Troye*, Jean Lemaire de Belges invocă

vreo sută de autori ca şi cum i-ar fi citit efectiv. Or, el nu cunoaşte direct decît vreo treizeci dintre ei; pe ceilalţi nu-i ştie decît din lectura *Antichităţilor* lui Annio da Viterbo şi a *Oglinzii* lui Vincent de Beauvais. În 1491 apare sub titlul *Cronicile regilor Franţei* un compendiu de istorie a Franţei retipărit încă din 1493 sub titlul *Cronicile Franţei pe scurt*; lista de izvoare pe care o prezintă ne-ar impresiona dacă n-ar fi preluată din prologul lucrării *Gesta Francorum*, compilată la sfîrşitul domniei lui Filip al II-lea şi tradusă de Menestrelul lui Alphonse de Poitiers, doar puţin simplificată cu cîteva nume mult prea obscure, doar puţin îmbogăţită cu cîteva mari nume mai recente, ca Vincent de Beauvais; împovărată, de asemenea, cu cîteva minciuni gogonate[290]. La fel, în Peninsula Iberică, la începutul secolului al XIII-lea, Rodrigo Ximénez de Rada îşi începuse lucrarea *De rebus Hispaniae* cu o listă de izvoare pe care numeroşi istorici spanioli, după el, s-au crezut obligaţi să o reproducă[291]. O referinţă medievală este adesea iluzorie. Şi este imprecisă prin forţa lucrurilor atunci cînd e indirectă. Etienne de Bourbon avertizează în prologul său că va cita Biblia, precizînd capitolele şi părţile de capitole; dar în ceea ce priveşte vieţile sfinţilor nu va face nici o precizare, căci, adeseori, nici el nu le-a citit[292].

Atunci cînd un istoric din secolul al XII-lea, ba chiar şi din secolul al XIII-lea, a citit izvorul pe care-l invocă, referinţa sa rămîne totuşi imprecisă fiindcă operele pe care le citează, nefiind ale clasicilor comentaţi în universitate, nu sînt, în general, divizate în capitole şi nu se pretează la nici o altă precizare în afară de titlu. De ce s-ar îndîrji să dea chiar şi titlul operei citate? Ea nu are o atît de mare autoritate. Nu e atît de răspîndită încît un cititor să poată pretinde să se raporteze la ea. Opera erudită pe care un călugăr o destinează fraţilor săi poate, fără îndoială, să precizeze în mod util din ce volum al mănăstirii a fost extrasă cutare învăţătură, dar lucrarea care doreşte să se adreseze unui public mai larg n-are nici un folos de pe urma precizărilor inutile. Matthew Paris începe să scrie pentru fraţii săi o *Historia Anglorum*, dînd referinţe cît mai precise: *„in majoribus cronicis S. Albani"*, *„in libro additamentorum"*. Apoi continuă să scrie pentru un cititor care trăieşte în afara mănăstirii, poate regele; nu mai dă, atunci, decît referinţe vagi: *„in libris plurimorum"*, *„in libris religiosorum"*, *„in originali"*; mai mult chiar, înlocuieşte, la începutul textului său, referinţele precise cu referinţe vagi[293]. Dacă în operele istorice medievale nu regăsim referinţele precise care erau în uz la universitate, motivul e că izvoarele lor nu se pretau la această procedură, iar cititorii lor nu o încurajau.

În schimb, natura izvoarelor şi atenţia faţă de cititori i-au incitat pe istorici să facă uneori o precizare la care un teolog sau un jurist nu s-ar fi aşteptat: au indicat locul unde se găsea cartea sau documentul pe care îl invocau. Cum documentul era unic, iar cartea era rară, pentru cititor era într-adevăr o informaţie foarte utilă. Deja Orderic Vitalis precizase că-l citise pe John of Worcester la Worcester şi pe Sigebert de Gembloux la Cambrai[294]. La începutul secolului al XIII-lea, autorul a ceea ce erudiţia modernă numeşte în mod tradiţional *Gesta Francorum usque ad annum 1214* se referea la „o carte ce cuvîntează despre faptele regilor Franţei care se află la Saint-Germain-des-Prés"[295]. La începutul secolului al XIV-lea, Etienne Maleu, citînd cronica lui Geoffroy de Vigeois, pe care o citise la Saint-Martial din Limoges, se referea lapidar „la cronicile din mănăstirea Saint-Martial". Mai departe trimitea „la cărţile din biserica din Périgueux"[296]. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, canonicul abaţiei din Leicester, Henry Knighton, nu avea decît două cuvinte pentru a-şi preciza sursele: *Cistrensis*, prin care desemna

Polychronicon-ul călugărului din Chester Ranulf Higden, suficient de cunoscut şi de răspîndit pentru a fi extrem de citat; şi *Leycestrencis*, prin care desemna toate celelalte opere pe care le utilizase şi citise în biblioteca din Leicester[297]. Locul a fost notat cu atît mai insistent cu cît era mai prestigios şi mai apt să impresioneze cititorul. Şi tocmai de aceea referinţa la Saint-Denis se repetă de-a lungul secolelor al XIII-lea, al XIV-lea şi al XV-lea. „Astă istorie fi-va descrisă", spune călugărul Primat, „după slova şi tocmeala cronicilor abaţiei Saint-Denis în Franţa, unde se află scrise istoriile şi faptele tuturor regilor, căci de acolo trebuie luat şi scos originalul istoriei. Şi dacă poate găsi în cronicile altor biserici lucruri care merită osteneala, va putea drege după purul adevăr al celor scrise"[298]. Iar Guillaume Guiart scrie cîţiva ani mai tîrziu:

Rînduite-s a mele replici
După ne'ndoioase cronici,
Va să zică vorbe chiară,
Ce le-am izvodit amintire
La Saint-Denis, în zori şi-n seară[299].

Şi David Aubert, în secolul al XV-lea, trimitea constant la cărţile din biblioteca de la Saint-Denis[300] şi declara chiar explicit că socotea inutil să precizeze mai mult şi să dea titlul operei sau numele autorului: „Şi zice una din acele cărţi, care e pre scurt izvodită în frumoasă limbă în proză, scoasă din biblioteca de la Saint-Denis, de un om la începutul acelor cărţi, şi nu-i nevoie să o numesc de două ori, căci o veţi putea găsi acolo..."[301]. Multă vreme, istoricii au putut folosi un tip de referinţe care era diferit de sistemul universitar, dar se adapta mai bine la documentaţia lor.

Totuşi, o evoluţie lentă a tins să apropie referinţa istorică de referinţa universitară. Căci cărţile în general şi cărţile de istorie în particular au fost tot mai des divizate în cărţi şi capitole. În timpul domniei lui Filip al II-lea, *Gesta Francorum* erau divizate doar în trei cărţi ce corespundeau celor trei dinastii franceze; dar în timpul domniei Sfîntului Ludovic, Menestrelul lui Alphonse de Poitiers, traducînd şi adaptînd această operă, a crezut de cuviinţă să o împartă „în multe părţi şi în multe capitole"[302]. În acelaşi timp, Vincent de Beauvais îşi împărţea imensa *Oglindă* în optzeci de cărţi şi 9.885 de capitole[303]. Ulterior, împărţirea cărţilor de istorie în cărţi şi capitole a devenit mai uzuală[304]. Devine deci mai uzual, în secolul al XV-lea, şi să vrei să dai referinţe precise, şi să faci „citări ale cărţilor, capitolelor şi locurilor" care să le permită celor care ar vrea „să vadă subiectele mai pe larg" să găsească efectiv „zisele subiecte tratate mai pe larg"[305]. Pe de altă parte, începînd cu secolul al XIV-lea, în mod excepţional, unii autori putuseră să meargă pînă la a cita nu doar autoritatea pe care se sprijineau, ci şi intermediarul prin care o cunoscuseră[306]. Aşa încît, după aceste evoluţii lente, atunci cînd izvoarele se pretează la aşa ceva, referinţa ajunge, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, la o precizie extremă. Henri Romain[307], Pierre Le Baud[308], Alain Bouchart indică foarte adesea cartea şi capitolul din *Oglinda* lui Vincent de Beauvais pe care le urmează. Pierre Le Baud şi Alain Bouchart, dînd izvoarele lui Vincent, duc zelul pînă la a trimite şi la Vincent însuşi[309]. Această precizie în referinţele la opera lui Vincent de Beauvais era posibilă prin divizarea groasei *Oglinzi* în capitole scurte. Ea dovedeşte şi autoritatea de care se bucura această enciclopedie. Nu e mai puţin adevărat că, în 1500, referinţe atît de precise sînt încă excepţionale. Multe izvoare nu le permit deloc.

Multor autori nu le pasă cîtuşi de puţin de ele. Istoricii Evului Mediu au pus multă rîvnă în adunarea documentaţiei. Spre nefericirea erudiţilor moderni, care fac eforturi să le regăsească izvoarele, ei n-au putut duce foarte departe şi nici n-au crezut că ar trebui să ducă prea departe preocuparea pentru referinţe.

Note

1. „Difficilis namque est tam certa rerum singularum indagatio", Gerald of Wales (515), VI, 163.
2. Lacroix (682), 63-69.
3. „Prout uel ex litteris antiquorum uel ex traditione maiorum uel ex mea ipse cognitione scire potui", Beda, *Istoria ecleziastică*, V, 24; (446), p. 566.
4. „Hanc inquam vitam Hincmarus descripsit inserens tam ea que in hystoriis maiorum de ortu, vita vel morte sancti Remigii invenit, quam ea, que in diversis scedulis dispersa collegit, et secundum legem hystoriae nec illa pretermisit, que vulgata relatione didicit, nec testamentum eius preteriit", Sigebert de Gembloux, *Catalogus*, §100; (726), p. 81.
„Quaedam autem ab annalibus libris, vel ex quibusdam schedulis vel etiam a viris veridicis auditu vel intellectu assumpsi, quam pure discere quivi, vel a memet ipso retinere valui", Lambert de Waterlos (643), 523.
„Quae sparsim in libris scripta repperimus, vel in cartulis, aut certe probatissimorum virorum, qui adhuc supersunt, relatione didicimus, vel quae nos ipsi vidimus et audivimus", *Miracula sanctae Rictrudis* (808), 449.
5. Hardy (816), III, 272.
6. Eginhard (469), 4. Guillaume de Tyr, *Historia*, prolog; (549), p. 5.
7. *Ioan* 19.35. Guenée (5), 999, 1001, 1002, 1005.
8. Labande (530), 624.
„Jo ne cunt mie fable cume cil qui ad oï,
Mès cum celui qui i fud, et jo meïsmes le vi",
Jordan Fantosme (637), v. 1774-1775; pp. 351-352.
„Mais nos meimes qui i fuimes,
Qui ce veimes...",
Ambroise (435), v. 12231-12232; col. 328.
9. Benoît de Sainte-Maure (450), v. 105-110; t. I, p. 7.
10. Guibert de Nogent (526), VIII, 14; col. 832-834.
11. Rigault (402), 96.
12. Lacroix (41), 78.
13. Regino de Prüm (704), 73.
14. *Ioan* 3.32. Guibert de Nogent (526), IV, 1; col. 729.
15. Roger (308), 120.
16. Gauvard şi Labory, în Guenée (31), 186-187.
17. Agnellus de Ravenna (422), cap. 32; p. 297.
18. Etienne de Bourbon (476), nr. 342; pp. 290-293.
19. Alain Bouchart (428), cclxxxi r°.
20. Salmon (826), 257-291.
21. Halphen şi Poupardin (815), 232-238.
22. Eginhard (469), 16. Werner (310), 123.
23. Jean de la Gogue (611), 397.
24. Beda, *Istoria ecleziastică*, II, 16; (446), p. 192. Gransden (89), 26-27.

25. Guenée (8), 31.
26. Duby (271), 270.
27. William of Newburgh (544), I, xxxi-xxii şi 22. Guenée (8), 33-34.
28. E. Hubert, *Cartulaire des seigneurs de Châteauroux, 917-1789...*, Châteauroux, 1931, p. 148.
29. Jean de la Gogue (611), 391.
30. Gauvard şi Labory, în Guenée (31), 186.
31. Freund (304), 74 şi *passim*.
32. Gerald of Wales (515), V, 207.
33. Regino de Prüm (704), 73.
34. „Hucusque tam ex Orosii quam Eusebii et eorum, qui post ipsos usque ad nos scripserunt, libris lecta posuimus. Ceterum quae secuntur, quia recentis memoriae sunt, a probabilibus viris tradita vel a nobis ipsis visa et audita ponemus", Otto de Freising, *Chronica*, VII, 11; (676), p. 518. „Compilavi vero opusculum ex quodam libro quem vocant Brutum de gestis Britonum, et ex libro venerabilis Bedae presbyteri de gente Anglorum, et ex chronicis magistri Petri Pictaviensis, cancellarii Parisiensis, et ex chronicis fratris Martini, domini Papae penetentiarii et capellani, et ex chronicis Johannis de Porta: nonnulla etiam interserui quae diebus in his novissimis acciderunt, sicut ex relatu virorum fidedignorum accepi, necnon et oculis propriis contemplatus fui", Hardy (816), III, 272.
35. Walter Map (500), 59.
36. „Item regnum Sardinie est totaliter in manibus Sarracenorum. Jam sunt centum anni elapsi et est verum quod in dicto regno erant octodecim civitates tam archiepiscoporum quam episcoporum... Item sciendum quod antiquitus erant in Grecia et ultra mare in spirituali quatuor patriarcharum de quibus habetur in jure canonico plura alia regna que solebant tenere reges christiani, que regna sunt hodiernis temporibus totaliter in manibus Sarracenorum", Etienne de Conty; Bibl. nat., lat. 11730, fol. L. *Cf.* Contamine (477), 382.
37. Gerald of Wales (515), I, 425-426.
38. Lambert d'Ardres (639), 570.
39. Sayers (117), 243-245.
40. Lasch (293), 11-14.
41. „Vulgo canitur a ioculatoribus de illo cantilena, sed iure preferenda est relatio autentica, quae a religiosis doctoribus sollerter est edita", Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, VI, 3; Chibnall (671), III, 218. „Et aussy poeut on bien veoir que fole gent et jangleurs parlent asseureement maintesfois de che qu'il ne scevent riens", Jean de Montreuil (624), II, 93.
42. „Cunter l'ai oï a plusurs,
qui (1) le oïrent des ancesurs;
mais mainte foiz par nunchaleir,
par parece e par nunsaveir,
remaint maint bel fait a escrire
ki bon sereit et bel a dire",
Wace (762), III, v. 341-346; I, 174.
„ne fu ceo pas mis en escrit,
mais li pere le unt as filz dit",
ibid., III, v. 559-560; I. 182. *Cf.* Sayers (117), 247.
43. Gerald of Wales (515), I, 425-426.
44. Lejeune (146), 197-212.
45. Halphen şi Poupardin (815), 38-44. Lot (396).
46. Malyusz (174), 52.
47. *Primera Crónica General* (431), xlii.
48. Staines (827), 602.
49. Vaughan (659), 193.

50. Frappier (138), 4.
51. Lot (147). Louis (148). Lejeune (146). Chalon (135).
52. Chalon (135), 563-564.
53. Guiette (464), 432.
54. Short (747), 9.
55. Ernst (303).
56. Ranulf Higden (699), II, 74-80.
57. Uiblein (265), 99.
58. Tate (620), 156.
59. „Dum agricolando excolimus", *Historiae Tornacenses* (800), 347. Lambert d'Ardres (639), 609.
60. Wright (267). Adhémar (247), 71-72.
61. Adhémar (247), 71-73. Boutemy şi Vercauteren (491). Ross (261).
62. F. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter...*, ed. a VI-a, t. IV, Stuttgart şi Berlin, 1922, p. 648.
63. Erlande-Bradenburg (273), 106.
64. Sot, în Guenée (31), 31-36. Gransden (89), 119, 131.
65. Ross (261), 312-321. Vielliard (829).
66. Wattenbach (555), 101-104.
67. Weiss (266), 51.
68. Meijer (593), 421.
69. Gransden (89), 10.
70. Hans Ebran (605), lxxiii-lxxiv.
71. Nauerth (423), 96-97.
72. Ross (261), 316.
73. Gransden (89), 51, 174, 245, 256, 285, 372. Kendrick (253), 18.
74. Hunter (741), 215, 219.
75. Beda, *Ecclesiastical History*, I, 11; (446), p. 40.
76. Adhémar (247), 67.
77. Guibert de Nogent, *Histoire*, II, 1; (527), p. 99.
78. *Historiae Tornacenses* (800), 347.
79. Guenée (10), 261-262.
80. Ranulf Higden (699), II, 78.
81. Weiss (266), 203. P. Burke, *The Renaissance Sense of the Past...*, Londra, 1969. *Cf.* Guenée (10), 261.
82. „De vero illorum effigie si forte cogitatio fuerit inter vos, quomodo scire potui: sciatis, me pictura docuit, quia semper fiebant imagines suis temporibus ad illorum similitudinem", Agnellus de Ravenna, *Liber Pontificalis*, cap. 32; (422), p. 297.
83. Etienne Maleu (478), 9.
84. Petit (703), 294.
85. *Chronica Abbatiae Altaecombae* (775), 673-676.
86. Jean de la Gogue (611), 388.
87. Lhotsky (740), 25.
88. William Worcester (553), 224.
89. Această statistică şi cele care urmează au fost stabilite pornind de la Labande (817), I.
90. Jean de la Gogue (611), 388.
91. Erlande-Brandenburg (273), 53.
92. Etienne Maleu (478), 27-28. J. Maury, M.-M. Gauthier şi J. Porcher, *Limousin roman*, 2e éd., La Pierre-qui-vire, 1974 (col. Zodiaque), pp. 183-184.
93. Rushforth (519), 16.
94. Weiss (266), 19.

95. Rushforth (519), 58.
96. Piur (462), 35.
97. *Corpus Inscriptionum Latinorum*, t. III, Berlin, 1873, p. 688, nr. 5671. *MGH, SS*, XXV, 652. Lhotsky (98), 29.
98. Uiblein (265).
99. Piur (462), 35.
100. Weiss (266), 52, 56, 145-166.
101. *Ibid.*, 204-205.
102. Hay (484), 111-112.
103. Fueter (29), 128-132.
104. Weiss (266), 170.
105. Eisenstein (27). Guenée (10), 274.
106. Joachimsen (92), 118.
107. Uiblein (265), 104-105.
108. Kendrick (253), 45 şi urm. McKisak (101), 1 şi urm.
109. „Quae in tomis vel chartis vetustissimis armarii Parisiacae ecclesiae... in corpus unum redigas", cca 835; Giry (289), 225. „In cartis sub eius tempore factis ac perantiquis membranorum peciolis, quae continentur in ecclesiae nostrae archivis", Folcuin (490), 57. „In kartis quoque quae adhuc in archivo ipsius ecclesiae sunt", *Gesta episcoporum Cameracensium* (788), 402; *cf.* Bautier (73), 814. „De his, quae scribo, aliqua per scedulas dispersa collegi, multa vero mutuavi de hystoriis et privilegiis", Adam din Bremen citat de Simon (353), 91. „Ea quae in diversis scedulis dispersa collegit", Sigebert de Gembloux (726), §100; p. 81. „In vetustissimis scedulis cartarum seu cyrographorum formam praetendentibus", *Chronicon abbatiae Rameseiensis* (779), 65. „Sicut in cartis nostris super his confectis plenius continetur", Bertin (776), p. 60, §15. „Et privilegia, que transcripta olim fuerunt de ipsis instrumentis, antequam vetustate corrumperetur vel certe priusquam per rapinas dissipancium sufferrentur, et que in nostra ecclesia poterant aut alibi reperiri", cca 1300; *MGH, SS*, XXV, 629. „Ea quae in membranis et codicibus monasteriorum S. Martialis, S. Martini et S. Augustini Lemovicensium vidi", Etienne Maleu (478), 8-9. „Nec in chartis nec in libris ecclesiae S. Juniani, nec in codicibus nec in membranis ecclesiarum Stirpensis vel Dauratensis ejus nomen proprium potui invenire", *ibid.*, 64. „Nonnullas cedulas antiquas et membranas neglectas post longum scrutinium in unum collegi", Thomas Burton (738), I, 71. Şi *cf. supra*, n. 4.
110. Gransden (89), 15.
111. Devisse (572), 940-950.
112. Chibnall (284), 9.
113. Poupardin (824), 71.
114. *Cf. supra*, n. 1.
115. Bautier (73), 818.
116. *Ibid.*, 821. Toubert (126), 77.
117. Chibnall (284), 7.
118. Bautier (73), 809, 819. Gransden (89), 139-140, 147.
119. Salmon (826), 274.
120. Simon (353), 91. Chibnall (284), 1.
121. „De quo huiusmodi ad ipsum scribit epistolam", Flodoard (487), 505 etc. „Prout in quadam littera, ipsius domini episcopi sigillo sigillata, vidi contineri, cujus tenor sequitur, sub iis verbis", Etienne Maleu (478), 48 etc.
122. Gransden (89), 147.
123. Vaughan (659), 5.
124. *Cf. supra*, n. 109.
125. Odorannus de Sens (670), 78-79.

126. Poupardin (824), xliv, 89, 101.
127. *Cf. supra*, n. 109.
128. Halphen (32), 161.
129. Hariulf (556), 97.
130. „Haec... in archivis ecclesiae Domini Salvatoris reperta futurorum memoriae non absurdum aestimavimus commendare", Eadmer (468), 276.
131. Chibnall (284), 9.
132. „Il ne faut pas que nos successeurs nous reprochent, comme nous le faisons pour nos prédécesseurs, de ne leur avoir pas transmis les donations qu'ont faites à l'abbaye les rois, les pontifes et les grands, et l'état de nos possessions", cca 1052 ; Bougaud şi Garnier (772), citat de Bautier (73), 820.
133. Genet (288), 106-107.
134. Gransden (89), 320.
135. Guenée (11), 450.
136. Toubert (126), p. 84, n. 3.
137. Bertin (776).
138. Bautier (73), 816-817.
139. Salmon (826), 273-274.
140. Hugh the Chantor (582), xii şi urm.
141. Gransden (89), 77.
142. Bautier (73), 822. Gransden (89), 270-272.
143. Eadmer (468), 175.
144. Guillaume de Tyr (549), 532.
145. Poupardin (824).
146. Bautier (73), 817, 818. Hanquet (769), 140. Hariulf (556), xxxvii.
147. „Aliquibus eorum nimia vetustate obliteratis, aliquibus in cartis ex biblo compositis, et peregrinis characteribus inscriptis, et ipsis quoque majori ex parte detritis", Eadmer (468), 276. „Antiquissima vetustate consumpta et a vermibus perspeximus corrosa atque ad capiendum difficillima", Gregorio di Catino, citat de Zielinski (520), 31. „Ex quibus alias imbribus expositas, alias igni deputatas inveni", Thomas Burton (738), I, 71.
148. În legătură cu Gregorio di Catino, Zielinski (520), 111. *Cf.* şi Toubert (126), 86.
149. Genet (288), 96.
150. „Universa fere anglice scripta invenimus, inventa in latinum idioma transferri curavimus", *Chronicon abbatiae Rameseiensis* (779), 65. *Cf.* şi Gransden (89), 274.
151. Lesort (782), xlii, 52. Genet (288), 115-117.
152. Zielinski (520), 58-60.
153. *Ibid.*, 112.
154. Hanquet (769), 145.
155. Bautier (488), 3.
156. Lesort (782), 82-84.
157. Hariulf (556), xxxix, 103-106.
158. Hanquet (769), 145.
159. McKisak (101), 34-36.
160. Rigord (709), I, 50. *Les Grandes Chroniques de France* (794), VI, 133.
161. Giry (289), 226-227.
162. Jean de la Gogue (611), 388.
163. „Nonnullas cedulas antiquas et membranas neglectas post longum scrutinium in unum collegi... ; registra transcurri, atque omissa ex registris et aliis scriptis authenticis excerpens adjunxi", Thomas Burton (738), I, 71 ; şi lxx şi urm.
164. Guenée (6), 576.
165. Gérard de Montaigu citat de Bordier (812), 141.

166. Bordier (812), 134-139.
167. Jean de Montreuil (624), II, 106.
168. Gransden (89), 145.
169. Etienne Maleu (478), 3, 8-9, 64. *Cf. supra*, n. 109.
170. Courteault (660), 280, 285. Pasquier şi Courteault (440), V, xxvi.
171. David (81), 245-246.
172. Arh. dep. Ille-et-Vilaine, 1 F 1003. Chauvois (695), 28, 38, 165 şi urm. *Chronicon Briocense* (780), I, 8.
173. Lhotsky (98), 50, 69.
174. *Anonimalle Chronicle* (768), xxxiv-xxxvi.
175. Lhotsky (98), 56.
176. *Cf. supra*, n. 109.
177. „Compilavi vero opusculum ex quodam libro quem vocant Brutum de Gestis Britonum et ex libris venerabilis Bedae presbyteri de Gente Anglorum et ex chronicis fratris Martini domini Papae penetentiarii et capellani et ex chronicis Johannis de Porta: nonnulla etiam interserui quae diebus in his novissimis acciderunt, sicut ex relatu virorum fide dignorum accepi, necnon et oculis propriis contemplatus fui", 1305; Hardy (816), III, 272.
„Cum his quae in chronicis Anglicanis vidimus, adjectis nonnullis quae vel propria notitia collegimus vel fide dignorum relatu didicimus, ut omissa seu neglecta aliqualiter suppleri valeant", Nicholas Trivet (665), 2.
178. Robert de Torigni ar fi scris el însuşi istoria lui Geoffrey, duce al Normandiei, împreună cu un rezumat istoric al conţilor d'Anjou şi al conţilor de Maine „si otium, facultas, copia chronicorum ad illos duos comitatus pertinentium, aeque mihi ut tibi suppeditarent", Robert de Torigni (716), II, 339.
179. Riché (237), 96, 100.
180. *Historia pontificum* (798), 37.
181. Devisse (572), 955.
182. Thompson (241), 461.
183. Masson (229), 104.
184. La Borderie (225), 41.
185. Samaran (240), 104.
186. Thompson (241), 139, 263, 264, 435.
187. Lesne (227), 769.
188. Beddie (188), 2.
189. Thompson (241), 262.
190. M. Prou şi A. Vidier, *Recueil des chartes de l'abbaye de Saint-Benôit-sur-Loire*, t. I, Paris, 1907, nr. CLI, pp. 343-347.
191. Wilmart (245).
192. Omont (233), 2, 3.
193. Beddie (188), 3.
194. Wilmart (245).
195. Guenée (10), 269-270.
196. Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, ed. Le Prévost (671), II, 161.
197. Guenée (10), 270-271.
198. 1343, Konstanz, 192 vol.; Thompson (241), 458. 1357, Carpentras, 61 vol.; Dubled (204). 1372, Strasbourg, 91 vol.; Thompson, *op.cit.*, 461. 1402, Cracovia, 40 vol.; Zathey (246). 1413, Châlons-sur-Marne, 211 vol.; Pélicier (234). 1436, Bayeux, 192 vol.; Masson (228). 1450, Gniezno, 35 vol.; Thompson, *op.cit.*, 461. Secolul al XV-lea, Beauvais, 186 vol.; Omont (233), 4.
199. Thompson (241), 130, 455.
200. Castan (193).

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

201. Thompson (241), 308.
202. Rouse (239).
203. Autrand (185), 1221, 1225.
204. Fournier (209).
205. Humphreys (218). Cenci (194). Auger (184).
206. Thompson (241), 471.
207. Delisle (199), I, 544-546.
208. Chaucer, *Les contes de Canterbury*, ed. Fl. Delattre, Paris, Aubier, 1942 (Collection bilingue des classiques étrangers), prolog, v. 291-300, p. 127. [trad. rom.: *Povestirile din Canterbury*, traducere, cuvînt înainte şi note de Dan Duţescu, Polirom, Iaşi, 1998, vol. I, pp. 27, 26 – n.tr.]
209. Autrand (185). Bresc (191), 85.
210. Thompson (241), 414.
211. Bec (156), 407-415. Bergier (189).
212. Cercetări în curs ale lui C. Bozzolo şi E. Ornato în cadrul seminarului lui G. Ouy.
213. Hlaváček (215), 131.
214. Autrand (185), 1226.
215. Carolus-Barré (192). Coyecque (197).
216. Pélicier (234), 184.
217. Thompson (241), 655.
218. 1372; James (219).
219. Între 1493 şi 1502; James (220).
220. Humphreys (218), 85.
221. Rouse (239).
222. Clark (196), 91, 96.
223. Humphreys (218), 29, 86. Thompson (241), 390.
224. Thompson (241), 394, 397.
225. Omont (233), 5.
226. Masson (228).
227. Auger (184).
228. Clark (196), 144. Humphreys (218), 108.
229. Clark (196), 166-167. Auger (184).
230. Ullman şi Stadter (242), 9.
231. Falk (207).
232. Falk (206), 299.
233. Bignami-Odier şi Vernet (190).
234. Doucet (202), 12-13, 83-89.
235. Guenée (10), 274.
236. Lhotsky (47), III, 179-227.
237. Mályusz (630).
238. Duchesne (802), II, liv.
239. Leclercq (226).
240. Johannes de Beke (590), 3.
241. Devisse (572), 924-926. Werner (427), 86.
242. Chiar şi în secolul al XV-lea, Jan Długosz: Zarębski (604).
243. Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, IX, l; Chibnall (671), V, 6-7. Schneider (757), p. 182, n. 28.
244. Smyser (748), 8 şi 110.
245. Schneider (757), 184.
246. *Primera Crónica General* (431), I, xx-xxi.
247. Guenée (6).
248. Lehmann (46), I, 253-280.

CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

249. Robert de Torigni (716), I, 97-98.
250. Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, ed. Le Prévost (671), II, 161.
251. *Cf. supra*, p. 86.
252. Thomson (542), *passim* şi mai ales 392-394. Gransden (89), 174, 185.
253. Etienne Maleu (478), 3, 8-9, 64.
254. Loehr (675).
255. Arh. dep. Ille-et-Vilaine, 1 F 1003. Chauvois (695), 28, 37-38.
256. Joachimsen (92), 74-79.
257. Devisse (572), 928-929. Suger (733), 381-382.
258. Leclercq (170), 73.
259. Delisle (563).
260. Gransden (89), 175.
261. Werner (427), 83.
262. Werner (438), 450.
263. Meredith-Jones (746), 344-347.
264. David (81), 87-89.
265. Garand (211).
266. Huygens (576).
267. Gransden (89), 148-150.
268. Bibl. nat., lat. 17656.
269. Wiesiołowski (244).
270. Flutre (786), 62.
271. Wiesiołowski (244). McCormick (346), 41.
272. Beda (446), 2. Lacroix (41), 81.
273. Wailly (789), 405, 407.
274. Marrou (442). Devisse (572), 963.
275. Nicholas Trivet (665), 216.
276. Ralph de Diceto (697), I, 19-23. Wailly (789), 405. Ranulf Higden (699), I, 20-26.
277. Beda; Gransden (89), 25. Hélinand de Froidmont.
278. Vincent de Beauvais; Parkes (349), 133.
279. „In chronica quae dicitur Gregorii et putatur esse Turonensis episcopi, refertur...", „Julius Caesar, in historia belli Gallici", Aimoin; Werner (427), 85. „Ut refert sanctus Gregorius Turonensis", „et quia prefatus Gregorius Turonorum in libro de inlustribus viris..."; Bougaud şi Garnier (772), 11.
280. „Sicuti Romana narrant annalia", „ut Romana canit historia", trimiţînd la cronica lui Martin Polonezul; „ut Ecclesiastica narrat historia", trimiţînd la *Istoria ecleziastică* a lui Beda; „que în antiquis libris scripta", trimiţînd la *Vita Willibrordi*; „sicut Longobardorum narrat hystoria", trimiţînd la Liutprand; „ut fertur", trimiţînd la *Dialogus miraculorum* de Caesarius von Heisterbach; Johannes de Beke (590), cap. 2, 3, 7, 13, 35a, 65b.
281. Schnerb-Lièvre (810).
282. „Foarte vechea carte scrisă în bretonă" la care se referă Geoffrey of Monmouth în introducerea sa n-a încetat să pună probleme eruditilor; Geoffrey of Monmouth (503), 14 şi urm. Autorul rezumatului din *Theseus din Köln* arată că l-a extras dintr-o istorie „întocmită şi aşternută în scris din cronici ale regilor din Köln în latineasca frumoasă şi cu înfloriturí"; R. Bossuat se îndoieşte că a existat vreodată o atare cronică latină, de vreme ce toată materia naraţiunii este extrasă din romanul *Theseus din Köln*, mai probabil din transpunerea sa în proză; Bossuat (811), 563.
283. Punîndu-şi în grabă la punct lucrarea *De Illustribus Henricis*, John Capgrave dă titlurile şi incipiturile operelor pe care le-a utilizat. O dată nu dă incipitul: „Jam non recordor quoniam ad manus non est"; Lucas (592), 12-16.
284. Fueter (29), 40.

UNIVERSITY LIBRARY

285. Schneider (757), 181.
286. Remarcă a lui H. Silvestre în *MA*, 64 (1958), 153.
287. M. Bloch, *La société féodale*, t. I, Paris, 1939, p. 8.
288. Delisle (563), 144.
289. Lecourt (439), 207.
290. „A libro Guertini qui se alumpnum Karoli Magni fatetur (este vorba, evident, de Eginhard), a quadam historia quae nomine Turpini intitulatur, a quodam libello qui de gestis regum Francorum loquitur qui ad Sanctum Germanum de Pratis juxta Parisius reperitur", *Gesta Francorum*; Wailly (789), 404.
„El livre Guetin qui dit que il norri Karllemagne, et en une estoire que l'en apele Turpin, et en 1 livre qui parole des gestes des rois de France qui est à Saint Germain des Prez", Menestrelul lui Alphonse de Poitiers; *ibid.*, 407.
Rezumatul din secolul al XV-lea nu mai vorbeşte de Eginhard, dar afirmă că a profitat „de l'archeveque Turpin de Rains, ou livre qu'il a fait des croniques de France qui est à Sainct Germain des Prés de Paris"; citat de P. Lewis, conferinţă ţinută la Universitatea Paris-I în martie 1977.
291. *Primera Crónica General* (431), xxii-xxiv.
292. Etienne de Bourbon (476), 9.
293. Vaughan (659), 71-73.
294. Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, ed. Le Prévost (671), II, 161.
295. *Cf. supra*, n. 290.
296. Etienne Maleu (478), 43.
297. Galbraith (566), 144-145.
298. *Les Grandes Chroniques de France* (794), I, 2.
299. Guillaume Guiart (535), v. 39-43, p. 173.
300. Guiette (464), 426. Schobben (465), 11.
301. Schobben (465), 11.
302. Wailly (789), 405, 407.
303. Parkes (349), 129.
304. Taylor (700), 103. Henry Knighton. Etc.
305. Dupré La Tour (569), 168.
306. Smalley (264), 55.
307. Dupré La Tour (569), 142-143.
308. Chauvois (695), 124.
309. „Comme récitent Helmandus, Sigebert et après eulx Vincent ou .XXIIIIe. livre, .LXXIIIe. chapitre de ses histoires où il parle des faiz de Charles le Grant"; „Voyez Sigibert, Guillaume et Vincent ou .XXVIe. livre, .LXXXIXe. chapitre de ces histoires"; Alain Bouchart (428), fol. lxxxi v°, cxix v°-cxx.

BCUIAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul IV

Munca istoricului: elaborarea

I. Critica mărturiilor

§1. Importanţa autorităţilor

Se spune în mod curent – sau cel puţin istoricii timpurilor moderne o spun în mod curent – că celor din Evul Mediu le lipsea spiritul critic[1]. Să nuanţăm aceste generalizări intempestive şi, limitîndu-ne la domeniul deja suficient de complex al culturii, să spunem pentru început că în fiecare gen literar exigenţa în privinţa adevărului este alta. Poetul nu urzeşte decît fabule care n-au nimic adevărat. Hagiograful se interesează mult mai mult de adevăr. Un Letaldus de Micy proclamă chiar că această preocupare trebuie să fie absolută[2]. Dar odată strînsă cu conştiinciozitate documentaţia disponibilă, hagiograful obişnuit n-are nici un scrupul în a-şi umple lacunele cu trăsături măgulitoare împrumutate de aiurea, care vor fi, în orice caz, spre lauda sfîntului şi spre învăţătura cititorilor şi ascultătorilor[3]. La fel, într-un text liturgic sau într-o predică, preocuparea pentru adevăr e subordonată intenţiei educative. Pentru istorie, în schimb, esenţial este adevărul.

Fără îndoială că nu toţi istoricii pun aceeaşi rîvnă în căutarea adevărului. Există istorici naivi. Există istorici creduli. Şi nici măcar spiritul critic al celor mai buni nu e mereu treaz. Hincmar nu se osteneşte prea tare să afle cine au fost, în vremurile păgîne, primii locuitori din Reims, „de vreme ce n-au făcut nimic pentru mîntuirea noastră"[4]. Iar Guibert de Nogent apreciază că „e în van să te întrebi dacă sînt adevărate sau false" relatările despre Mahomed, „căci se poate vorbi fără teamă de rău despre un om a cărui răutate întrece de departe tot ce s-ar putea spune rău despre el"[5]. În schimb, istoria popoarelor creştine îi stimulează pe toţi aceşti credincioşi. Rivalităţile religioase stimulează simţul critic al tuturor acestor clerici[6]. La fel, pasiunile politice şi naţionale îi aţîţă pe numeroşi istorici. Şi unele, şi altele, dar, la urma urmei, şi simpla preocupare pentru adevăr au făcut, de exemplu, din regele Arthur şi din istoria britonilor, de la Geoffrey of Monmouth încoace, terenul rezervat unei lungi confruntări critice[7]. Mai adesea decît ar părea, istoricii s-au dedicat astfel căutării adevărului.

Ceea ce maschează în primul rînd voinţa lor sau chiar capacitatea lor critică e faptul că, pentru a-şi etala ştiinţa, pentru a nu fi taxaţi drept mincinoşi ori pentru simpla plăcere a cititorilor lor[8], ei îşi fac o regulă din a repeta întotdeauna toate relatările pe care le-au citit sau auzit, chiar şi pe cele pe care le consideră a fi dintre cele mai improbabile. După care, atinşi poate de vreun ecou îndepărtat al retoricii antice, care cerea deja ca decizia să fie lăsată pe seama cititorului[9], mai sigur paralizaţi de modestia lor, de convingerea

că nu sînt decît „nişte bieţi oameni mărunţi fără nici o autoritate"[10], ei nu se pronunţă niciodată şi lasă cititorilor grija de a alege şi de a judeca[11].

Cu toate acestea, o atitudine, un demers mai puţin modeste şi mai critice nu sînt rare. Dar rămîn foarte discrete. Cînd se afla în faţa a două mărturii contradictorii, Hélinand de Froidmont le prezenta foarte firesc pe amîndouă; îndrăzneţul demers critic al lui Vincent de Beauvais se trădează prin unicul fapt că, atunci cînd îl copiază pe Hélinand, el nu-i dă cititorului său decît versiunea care îi pare demnă de a fi reţinută. Cazul lui Vincent rămîne excepţional. Cel mai adesea, o formulă discretă precum „după cum se spune" sau „după cum se crede"[12] îi arată cititorului atent importanţa redusă pe care o acordă istoricul unei relatări pe care şi-a interzis s-o elimine. Mai rar, în fine, şi aproape deloc înainte de secolul al XII-lea, spirite cu siguranţă pline de orgoliu şi de agresivitate îndrăznesc să spună, într-un pasaj mai mult sau mai puţin scurt, de ce o anumită mărturie li se pare suspectă şi de respins. Şi totuşi, nu enunţă niciodată clar principiile pe care le-a urmat raţionamentul lor. Iar atunci cînd, în 1498, Giovanni Nanni, zis Annio da Viterbo, a dat în două pagini de comentarii consacrate istoricului Metasthenes trei reguli care să permită să se ştie ce istorici trebuie urmaţi şi ce istorici trebuie respinşi[13], el scria un scurt discurs asupra metodei istorice despre care erudiţia noastră contemporană crede că poate spune că a fost primul[14]. Nouă ne revine deci datoria de a explica principiile unei critici istorice reale, însă discrete.

Un istoric trebuie întotdeauna să se bazeze pe o carte, o mărturie, un monument, pe scurt, pe o „autoritate" (*auctoritas*) oarecare[15]. Desigur, despre o istorie care îi este povestită şi pe care trebuie să o repovestească poate ajunge să creadă că e o relatare neobişnuită (*mirabilis*), uimitoare (*mirandus*), nemaiauzită (*inauditus*), prea puţin credibilă (*vix credibile, pene fidem excedens*)[16], o poveste ridicolă (*ridicula fabula*)[17], pe scurt, un lucru foarte puţin verosimil. Dar trebuie, înainte de toate, să ţinem seama că etalonul verosimilităţii sale nu e obligatoriu acelaşi cu al nostru. Istoricul poate să se situeze în plan moral şi să refuze să creadă că a putut fi ceva ce, moralmente, n-ar fi trebuit să fie. De vreme ce *augustus* vine de la *augere*, „a face să crească", împăratul trebuie să mărească, nu să diminueze imperiul; iată unul dintre motivele pentru care partizanii imperiului resping donaţia lui Constantin[18]. Criteriul moral al verosimilităţii a fost, pentru un timp, primordial. Şi-a pierdut din forţă de-a lungul secolelor. Dar cînd Lorenzo Valla îl descrie pe regele Martin adormind în cursul unei audienţe, Bartolomeo Facio îi reproşează, chiar şi în secolul al XV-lea, că spune un lucru neverosimil, căci e contrar demnităţii unui rege să adoarmă în timpul unei audienţe[19]. Lorenzo Valla nu ezită să-i răspundă că poate nu e demn de un rege să adoarmă în cursul unei audienţe, dar că nu era deloc neverosimil ca unui individ, fie el şi rege, să i se întîmple aşa ceva.

Ordinea naturală a lucrurilor devenise, încetul cu încetul, piatra de încercare a verosimilităţii. Dar, oricît de neobişnuită, de uimitoare, de puţin credibilă i-ar fi părut o relatare, oricît de contrară i-ar fi părut în raport cu ordinea naturală a lucrurilor, un spirit medieval nu putea, numai pentru atîta, să o respingă, deoarece ştia care puteau fi „rezultatele prodigioase ale jocurilor naturii" (*prodigiosa naturae ludentis... opera*); el era, conform lui Ieronim, convins că „natura nu i se poate impune Dumnezeului naturii"[20]. Aşadar, dacă există lucruri atît de uimitoare încît un istoric poate recunoaşte – mai cu seamă atunci cînd credinţa nu este pusă în discuţie – că i se par de necrezut[21], în schimb multe altele, incredibile şi neverosimile, sînt totuşi adevărate. Nu tot ce este neobişnuit

trebuie respins[22]. Problema nu este de a şti dacă un fapt e verosimil, ci dacă s-a petrecut cu adevărat – şi trebuie luat de bun dacă este dovedit îndeajuns[23].

În primele secole ale Evului Mediu, uneori istoricul nu cerea alte dovezi decît judecătorul. Apa clocotită sau focul l-au făcut cîteodată să se declare convins[24]. Totuşi, încă de pe atunci, ordalia nu mai era decît o dovadă pe care era bine să o întăreşti cu mărturii. Iar în secolul al XII-lea, aceste mărturii, scrise sau orale, erau de acum singurele dovezi în faţa cărora istoricii intenţionau să se plece şi cărora, orice s-ar fi întîmplat, nu li se puteau sustrage: „Multă vreme am şovăit", ne spune William of Newburgh, „să povestesc o minune nemaiauzită despre care se spunea că s-ar fi întîmplat în Anglia sub domnia lui Ştefan, deşi a fost trîmbiţată de mulţi; mi se părea ridicol să accept să cred ceva ce nu părea să se explice prin nimic; pînă cînd, ca strivit de greutatea martorilor atît de numeroşi şi de notabili, am fost silit să cred şi să admir ceea ce toate forţele minţii mele nu puteau atinge sau iscodi"[25]. Istoricul nu poate scăpa de autorităţile pe care le urmează.

Dacă ele concordă, trebuie să le urmeze. Un demers critic nu se poate amorsa decît prin constatarea unui dezacord (*varietas*, *diversitas*, *repugnantia*, *dissonantia*) între izvoare[26]. În acest caz, istoricul n-are de examinat faptele în sine. N-are de cîntărit mărturii, ci martori. Sarcina lui este de a stabili sau de a accepta o ierarhie a izvoarelor de unde va putea să deducă ce relatare trebuie să urmeze şi pe care să o respingă încă dinainte de a-i fi examinat conţinutul. Lucrurile de care un istoric este cel mai sigur sînt, evident, cele la care a fost el însuşi martor. Dar numărul lucrurilor pe care le poate vedea un om cu ochii săi este foarte limitat şi deci este normal ca istoricul, după cuvîntul Sfîntului Ioan, să dea mărturie despre ce a văzut şi a auzit[27], chiar dacă ştie în ce măsură ceea ce a auzit e mai puţin sigur decît ce a văzut[28]. După care, în lipsă de altceva mai bun, se resemnează să redea ceea ce a citit[29]. Această ierarhie, *visa, audita, lecta*, pare atît de naturală în primele secole ale Evului Mediu, cînd vorba contează atît de mult, iar scrisul aşa de puţin, încît Ekkehard de Sankt Gallen, în secolul al XI-lea, nici măcar nu-şi dă osteneala să verifice în arhivele mănăstirii sale spusele bătrînilor pe care i-a chestionat[30]. Dar deja unii istorici învăţaseră să distingă, din ceea ce auzeau, ceea ce era mai sigur de ceea ce era mai puţin sigur. Rămînea sigur ceea ce le fusese transmis de către martori oculari. Pentru tot Evul Mediu, Dares Frigianul a fost cu atît mai sigur cu cît el spunea că fusese martor ocular[31]. La fel, Cezar[32] şi Widukind de Corvey[33] îşi datorau autoritatea calităţii lor de martori oculari. Fără a fi martori oculari, oamenii demni de încredere puteau face şi ei relatări care nu lăsau loc de îndoială. Cît despre zvonuri, despre lucrurile relatate de *fama*, *publica fama*, *vulgata opinio*, *vulgi opinio* sau pe care le cîntau jonglerii[34], majoritatea istoricilor încă le urmau cu încredere în primele secole ale Evului Mediu[35]. Ulterior, nu au renunţat, desigur, să mai exploateze tradiţiile orale, dar le-au distins mai bine de mărturiile mai sigure, au fost mai prudenţi faţă de ele şi nu le-au folosit decît în absenţa altor izvoare, iar acolo unde era posibil, le-au preferat scrierile. Prestigiul scrierii a fost curînd atît de mare, încît a ajuns uneori să contrabalanseze mărturiile cele mai sigure[36] şi chiar să le preceadă[37]. Astfel transpărea o primă ierarhie a izvoarelor după natura lor, ierarhie care – trebuie admis – a fost, evoluînd de la o epocă la alta, cu variaţii de la un istoric la altul, indecisă şi instabilă. Şi a rămas astfel, cu atît mai mult cu cît nu a fost niciodată primordială.

§2. Autenticul şi apocriful

Criteriul fundamental pornind de la care istoricii Evului Mediu stabilesc ierarhia izvoarelor lor, scrise sau orale, e marcat de cuvîntul care revine constant sub pana lor atunci cînd vor să-şi convingă cititorii de excelenţa documentaţiei lor, mai precis cuvîntul „autentic"[38]. Sînt autentice povestiri, sînt autentice cărţi şi cronici, sînt autentici autori, sînt autentici diverşi bărbaţi şi diverse persoane. Încă din secolul al IX-lea, Remi d'Auxerre spunea fără ambiguitate ce înseamnă autenticitatea: *„Libris authenticis, id est auctoritate plenis"*. La începutul secolului al XIII-lea, Uguccione da Pisa, în lucrarea sa *Liber derivationum*, dădea acelaşi sens: *„Homo autenticus vel autorizabilis, id est autoritatis cui debet credi"* – un om autentic e un om cu o autoritate în care trebuie să te încrezi. Înainte de sfîrşitul aceluiaşi secol, Giovanni Balbi din Genova relua cuvînt cu cuvînt în *Catholiconul* său definiţia autenticităţii pe care o dăduse Uguccione. Şi cum acest *Catholicon* a fost adeseori copiat în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, cum în 1500 fusese deja tipărit de peste zece ori, la sfîrşitul ca şi la începutul Evului Mediu sensul autenticităţii nu lasă loc de îndoială. Ea califică în primul rînd, foarte general, o scriere sau o persoană pline de autoritate, în autoritatea cărora trebuie să te încrezi.

O operă putea să inspire încredere şi să fie considerată autentică pentru simplul motiv că numele autorului ei era cunoscut sau doar pentru că era general acceptată, pentru că era, cum spune Robert de Melun, „aprobată de autoritatea comună". Acesta era cazul a numeroase scrieri acceptate de creştini din vremurile de demult ale marilor concilii şi ale marilor doctori ai Bisericii. Însă unele opere mai recente, ca să fie autentice, aveau nevoie de o autoritate mai precisă. Pentru a fi „pline de autoritate", trebuiau să fie cauţionate de *o* autoritate, a cărei precizare a fost permisă de progresele făcute de teologie şi drept în secolul al XII-lea. Aceasta putea fi papa sau împăratul; putea fi un episcop, un capitul, un prinţ secular; putea fi un om faimos. Şi cum, dintre aceste autorităţi, unele aveau mai multă greutate decît altele, anumite texte erau şi ele mai autentice decît altele. La fel, anumiţi martori, pentru că aveau mai multă autoritate, erau mai autentici decît alţii. Dar curînd progresele statului au simplificat această complexă ierarhie de autorităţi. A apărut împărţirea între ceea ce era garantat de autoritatea publică şi ceea ce nu era garantat de ea. Au fost numite autentice instrumentele publice, scrierile, actele redactate de mîna unei persoane cu funcţie publică şi *aprobate* de o autoritate publică.

Dacă e adevărat că aprobarea din partea unei autorităţi e însuşi fundamentul autenticităţii, nu e de mirare că, în ultimele secole ale Evului Mediu, *approbatus*, „aprobat", apare tot mai des, calificînd persoane şi scrieri, ca un sinonim perfect al lui „autentic", atît în sensul său larg de „demn de încredere", cît şi în sensul precis de „aprobat de o autoritate". Sinonimia între „autentic" şi „aprobat" e atît de desăvîrşită, încît expresia „autentice şi aprobate", aplicată cărţilor, cronicilor sau istoriilor, devine un tic de scriitură şi revine de foarte multe ori sub pana autorilor din secolele al XIV-lea şi al XV-lea.

„Apocrif" e contrariul lui „autentic" sau al lui „aprobat". Apare mai puţin des decît „autentic" sau „aprobat" sub pana istoricilor Evului Mediu. E un cuvînt utilizat, cel mai adesea, de teologi. Nu califică niciodată persoane, ci doar scrieri. Însă atunci cînd califică scrieri este exact contrariul lui „autentic" sau „aprobat", atît în sensul lor larg, cît şi în sensul lor restrîns. O scriere „apocrifă" e o relatare lipsită de autoritate, care n-a primit cauţiunea unei autorităţi.

Pe vremea cînd ştiinţa istorică nu-şi cucerise încă autonomia, nu e de mirare că nu-şi construise încă un sistem critic care să-i fie propriu. Se mulţumise să-l adopte pe cel pe care-l puseseră la punct, în secolul al XII-lea, teologia şi dreptul, două discipline triumfătoare. Ea se sprijinea pe autorităţi. Istoricii Evului Mediu nu criticau mărturiile, ci îşi cîntăreau martorii. Demersul lor critic pleca în mod cît se poate de natural de la distincţia fundamentală între izvoarele care aveau autoritate şi cele cărora aceasta le lipsea, construindu-se pe opoziţia fundamentală între izvoarele autentice şi cele aprocrife.

În ceea ce priveşte operele vechi, o îndelungată tradiţie permite distingerea cu uşurinţă a unora de celelalte. La începutul faimoasei *Speculum historiale*, în al său *Libellus apologeticus*, lui Vincent de Beauvais îi este de ajuns să reia *Decretum de libris recipiendis*, pe care-l atribuia papei Gelasius, pentru a opune acelor *libri auctentici* pe care le enumeră în capitolul 14 acele *apocrifi* pe care le dă în capitolul 15. E la fel de uşor să se stabilească o ierarhie a acestor izvoare autentice, să se determine care sînt mai autentice şi care sînt mai puţin autentice şi să se urmeze textele care au cea mai mare autoritate, care sînt cele mai autentice. În 1121, atunci cînd, încrezîndu-se în abatele lor Hilduin, călugării de la Saint-Denis credeau că se puteau făli încă din veacul al IX-lea că patronul lor Denis [= Dionisie] nu era altul decît Dionisie Areopagitul, Abélard a dat peste un text al lui Beda care făcea acest lucru imposibil şi, presat de călugări, a mărturisit că prefera să urmeze opinia lui Beda fiindcă *„Bede auctoritatem, cujus scripta universe Latinorum frequentant Ecclesie, gratiorem mihi videri"* – sau, cum spune Jean de Meun în traducerea sa franceză, pentru că „autoritatea lui Beda îmi părea mai plăcută, de vreme ce toate bisericile latinilor frecventează cele scrise de el". Dar Abélard a găsit curînd două pasaje, unul din Eusebiu din Cezareea, iar celălalt din Ieronim, care-l contraziceau pe Beda, şi atunci a preferat să le urmeze pe acestea, *„praesertim cum et illorum longe gravior auctoritas est"*, „mai cu seamă pentru că autoritatea lor e mult mai puternică".

Pentru operele mai recente, întreaga problemă este tocmai de a şti dacă ele sînt autentice, dacă au fost aprobate de o autoritate, şi de către care. Căci aprobarea pontificală face dintr-o povestire oarecare o povestire autentică, iar dintr-o relatare pe care autoritatea unui episcop sau a unui abate o făcuse deja demnă de crezare, o relatare şi mai autentică. În 1291, regele Angliei, Eduard I, ca să-şi dovedească drepturile pe care pretindea că le are asupra Scoţiei, a cerut unor diferite abaţii din regatul lui să scotocească prin bibliotecile lor şi să îi trimită extrasele care i-ar putea fi utile. Abaţia din Newburgh i-a trimis un pasaj important extras din viaţa şi minunile Sfîntului John din Beverley. În documentul final unde şi-au reunit dovezile, clericii regelui au copiat integral pasajul, dar, ca să-i dea mai multă greutate, l-au anunţat prin această notă: *„Haec quae sequuntur fuerunt inventa in quodam libro de «Vita et miraculis beati Johannis de Beverlaco» que sunt per Romanam curiam approbata"*. În 1410, Etienne de Conty, oficial* de Corbie, copia Cronica martiniană, după care adăuga o continuare compusă de el. Trecînd de la cronică la continuare, el îşi avertiza cititorul: „Aici ia sfîrşit Cronica martiniană pe care (papa) Clement (al IV-lea) a pus să fie compilată de fratele Martin, magistru în teologie, confesorul său, şi care, pentru aceasta, e numită Cronica martiniană, iar ceea ce se spune despre Sfinţii Părinţi în continuarea acestei opere a fost extras din alte cronici mai puţin

* Judecător ecleziastic delegat de episcop să exercite în numele său jurisdicţia contencioasă (n. tr.).

autentice şi mai puţin aprobate" („*extractum fuit de aliis cronicis non tantum autenticis nec approbatis*").

Pe lîngă această ierarhie a autorităţilor ecleziastice, progresele statului şi, în stat, progresele jurisdicţiei graţioase care au suprapus sigiliilor unor simpli seniori sigiliile ducilor şi conţilor, iar acestora sigiliul regelui, au stabilit o nouă ierarhie, a autorităţilor civile. Or, dacă ambiţia istoricilor era să urmeze izvoare demne de încredere, ea era şi să scrie istorii demne de crezare. Ei au avut deci preocuparea din ce în ce mai intensă de a se adăposti sub autoritatea tinerelor state pentru ca opera lor, incapabilă să antreneze singură convingerea cititorului, să devină, tocmai cu ajutorul acestor autorităţi, autentică, adică demnă de încredere. A părut cît se poate de natural ca istoricii să fie tot mai adesea, aşa cum spun doi avocaţi de la Parlamentul din Paris în 1535, „persoane publice *quibus fides adhiberi debeat*" şi să scrie astfel opere cărora să li se poată acorda „deplină încredere şi care să valoreze cît un instrument public" („*faciunt plenissimam fidem et tantum valent quantum instrumentum publicum*"). Cerînd istorii autentice şi aprobate, critica medievală incita oraşele şi prinţii să pună să se scrie şi să acopere cu autoritatea lor o istorie în care supuşii şi cetăţenii să poată citi adevărul cu toată încrederea. Numeroase istorii pe care noi le numim oficiale şi despre care atunci se spunea că sînt autentice şi aprobate s-au născut în ultimele secole ale Evului Mediu. Ele au fost consecinţa naturală a principiilor criticii istorice medievale.

Din proprie iniţiativă, Caffaro scrisese istoria Genovei începînd de la 1100. În 1152, el a prezentat-o consulilor Genovei, care au ordonat să fie transcrisă de un copist public şi depusă la arhivele publice, făcînd din ea un document autentic. Între 1260 şi 1262, Rolandino da Padova, notar, dascăl de gramatică şi de retorică la *Studium*-ul din Padova, şi-a scris cronica pornind de la însemnările lăsate de tatăl său şi de la propriile sale însemnări. Apoi, pe 13 aprilie 1262, s-a făcut o lectură din opera sa în mănăstirea Sfîntul Urbano din Padova, adică în oraş, şi nu la Universitate, în faţa venerabililor magiştri, precum şi a studenţilor Universităţii din Padova şi, ne spune un text dens, unde contează fiecare cuvînt: „*Qui ad hoc specialiter congregati predictum librum et opus sive cronicam sua magistrali auctoritate laudaverunt, approbaverunt et autenticaverunt*". Aprobarea autorităţii magiştrilor făcea din cronica lui Rolandino o cronică autentică în care cetăţenii Padovei puteau fi siguri că vor găsi adevărata istorie a cetăţii lor. La fel, în jurul anului 1200, lui Rigord nu-i mai era de ajuns că scria istoria lui Filip al II-lea al Franţei la cererea abaţiei Saint-Denis. Cel care se intitula „*regis Francorum cronographus*" îşi supunea cu umilinţă opera bunăvoinţei regelui preacreştin „*ut sic demum per manum ipsius regis in publica veniret monumenta*", „pentru ca ea să devină, abia atunci, prin autoritatea regelui, un monument public".

Gesta Philippi Augusti de Rigord au fost încorporate în *Marile Cronici ale Franţei* care au fost, în ochii francezilor, din secolul al XIII-lea pînă în cel de-al XV-lea, cea mai autentică dintre istorii. Or, în 1410, un remarcabil proces în care *Marile Cronici* joacă un rol esenţial, aşa-numitul proces „al capului Sfîntului Denis [Dionisie]"[39], pune bine în valoare regulile critice pe care, pornind de la cerinţa fundamentală a autenticităţii şi sub povara evoluţiilor politice, istoricii le construiseră încetul cu încetul şi pe care, în secolul al XV-lea, ei le puteau explica în mod clar. Călugării de la Saint-Denis erau convinşi că posedă întregul schelet al Sfîntului Denis, inclusiv capul. Dar, de la domnia lui Filip al II-lea, cînd începuseră, după energica expresie a adversarilor lor, „să tulbure această ciorbă" (p. 403), canonicii de la Notre-Dame pretindeau că deţin capul sau, cel

puţin, o parte din capul sfîntului. Călugării şi canonicii s-au confruntat în cadrul unui lung conflict ce a dus în 1410 la un proces în care cele două tabere au invocat, printre alte dovezi, şi textele în latină şi franceză ale *Marilor Cronici ale Franţei*, din care au scos numeroase exemplare. Avocaţii călugărilor şi ai canonicilor s-au angajat în schimburi de argumente în contradictoriu, din care se desprind cîteva mari principii critice asupra cărora ei sînt, în mod evident, de acord.

În primul rînd, un cronicar nu e niciodată o persoană întru totul obişnuită. Cum spune avocatul catedralei Notre-Dame, „un cronicar este şi trebuie să fie mai obligat să spună şi să scrie adevărul decît o persoană oarecare" (p. 381).

Există însă diverse grade în adevărul cronicarilor, după natura instituţiei care îi patronează. Ca să fie cu adevărat demnă de crezare, o operă istorică trebuie să fie autentică şi aprobată de o autoritate publică. Avocatul canonicilor le obiectează călugărilor că, de fapt, cartea pe care ei se sprijină „nu e nici autentică, nici aprobată; ci e o carte a abaţiei lor, făcută şi compilată de călugării zisei abaţii sau de apropiaţii lor... iar zisa carte nu e *nisi privata scriptura seu privata attestacio per eos quorum interest facta*" (p. 376).

Important este deci să se cunoască autoritatea care îl cauţionează pe cronicar. Avocatul călugărilor de la Saint-Denis afirmă că trebuie să i se dea crezare lui Rigord, de vreme ce poartă titlul de „*regum Francorum cronographus*" (p. 387). Avocatul canonicilor de la Notre-Dame contestă acest punct esenţial: „n-avea zisul Rignotus sau Rigordus nici un titlu decît că era cronicar la Saint-Denis şi magistru ori licenţiat în medicină, nici nu se numea cronicar al regilor Franţei, nici nu trebuia să facă [asta]" (p. 377). Dacă lucrarea pe care o prezintă călugării îi dă lui Rigord titlul de cronicar al regilor Franţei, asta se întîmplă pentru că ei au falsificat-o şi „pentru că în zisa intitulaţie, unde el scrisese *ecclesie Sancti Dyonisii cronographus*, ei au pus *regum Francie cronographus*" (p. 377).

Călugării de la Saint-Denis ţin la teza lor că autorul pasajului în chestiune este Rigord şi că Rigord este cronicar al regilor Franţei. Dar ei ar avea, la nevoie, şi un alt argument pentru a se încrede în textul din *Marile Cronici*. Întemeindu-se, fără îndoială, pe fraza în care Rigord declară că şi-a supus opera atenţiei regelui Filip al II-lea pentru a face din ea un monument public, un consilier de la Saint-Denis atrage atenţia: „*Etiam quanquam not esset scripta a Rigordo, tamen propter formam et publicacionem coram principibus... esset historia approbata et auctorizata*" (p. 386, n. 2) – chiar dacă Rigord n-ar fi autorul, textul, de vreme ce a fost citit în mod solemn dinaintea prinţilor, a fost aprobat de ei, autorizat, şi şi-a dobîndit astfel autenticitatea.

Fraza completă a consilierului de la Saint-Denis e chiar: „*propter formam et publicacionem coram principibus et locum custodie, quare in archivo publico servatur, esset historia approbata et auctorizata*". Adică textul unei istorii al cărei adevăr a fost garantat de o putere publică nu rămîne demn de crezare decît dacă a fost transmis şi păstrat în condiţii care nu oferă prilej de contestare. Călugării de la Saint-Denis consideră că trebuie acordată încredere *Marilor Cronici* „şi în special [exemplarelor] acelora care sînt păstrate într-un loc obştesc sau de către prinţ" (p. 405). Dar dacă „în volumele adevărate şi vechi" ne putem încrede, trebuie să fim în schimb neîncrezători în „volumele noi şi de-ale casei" (p. 405), căci „cărţilor vechi ce se află *in custodia publica adhibetur fides, ergo contrario sensu non*. Altminteri ar fi prea mare pericol, căci am putea scrie ceea ce ne-ar fi favorabil şi ne-am putea fabrica documente în sensul propriilor intenţii" (p. 402).

Acestea erau, în secolul al XV-lea, regulile fundamentale ale criticii istorice, care decurgeau în mod absolut natural din faptul că istoricii, sprijinindu-se pe anumite autorităţi, doreau mai întîi să distingă cărţile autentice de cărţile apocrife, străduindu-se să nu urmeze decît izvoare autentice şi aprobate. Am greşi dacă am crede că aceste reguli au fost date la o parte dintr-o lovitură de „spiritul Renaşterii". Giovanni Nanni, zis şi Annio da Viterbo, a dobîndit faimă dezvăluind lumii savante, în ale sale *Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium*, publicate la Roma în 1498, operele mai multor autori ai Antichităţii care erau considerate pierdute. Aceste descoperiri impresionante erau în realitate rodul erudiţiei şi imaginaţiei sale. Dar, introducîndu-şi comentariile asupra operei istoricului persan Metasthenes, Giovanni Nanni crede că e bine să prezinte, pretinzînd că-l urmează pe acesta, regulile ce permit să se ştie pe care autori trebuie să-i urmeze un istoric şi pe care să-i respingă. Această scurtă disertaţie a lui Giovanni Nanni este considerată în zilele noastre primul discurs asupra metodei istorice. Or, care sînt aceste reguli pe care le prezintă el? Sînt trei la număr. *„Prima regula est ista: suscipiendi sunt absque repugnantia omnes qui publica et probata fide scripserunt."* Voi îndrăzni să traduc: „trebuie urmaţi fără rezerve cei a căror funcţie era tocmai să scrie relatări autentice şi aprobate". Şi Giovanni Nanni adaugă că preoţii de atunci erau notarii publici ai istoriei (*„publici notarii rerum gestarum et temporum"*), căreia îi elaborau, ca şi notarii de astăzi, un *„instrumentum publicum et probatum"*. „A doua regulă e următoarea: nimeni nu poate respinge istoriile şi analele a căror redactare oficială s-a păstrat în bibliotecile şi arhivele publice... Iar a treia regulă: istoricii nu trebuie să se ia după persoanele private care nu înregistrează decît vorbe purtate din gură în gură şi opinii, afară de cazul cînd acestea nu sînt în dezacord cu istoria oficială." Mult după 1500, principiile enunţate de Giovanni Nanni au avut în secolul al XVI-lea, spre exemplu în Germania, un răsunet considerabil. Şi am putea urmări în Franţa avatarurile istoriei oficiale pînă cînd filosofii secolului al XVIII-lea acoperă cu dispreţul lor titlurile de istoriografi ai regelui sau ai Franţei, pînă cînd Revoluţia le suprimă şi pînă cînd Napoleon I, în 1807, refuză să restabilească, aşa cum i se propunea, două funcţii de istoriografi ai imperiului cărora, fără doar şi poate, nu avea să li se mai asocieze nici o autoritate[40].

Respectul faţă de autorităţi ajunsese deci, la sfîrşitul Evului Mediu, la nişte reguli critice foarte precise. Dar împărţirea în izvoare autentice şi izvoare apocrife şi distingerea de izvoare mai mult sau mai puţin autentice de care istoricii învăţaseră, în secolul al XII-lea, să se folosească nu-şi pierduseră încă, trei secole mai tîrziu, orice eficacitate. Tocmai opunînd unor scrieri apocrife cronici şi istorii demne de încredere, tocmai preferînd unor scrieri apocrife spusele unor autori aprobaţi ridicaseră William Ockham, în secolul al XIV-lea, şi Nicolaus Cusanus, în 1433, primele semne de întrebare asupra donaţiei lui Constantin[41]. Recursul la textele autentice era, de altfel, bine adaptat la o epocă în care cunoştinţele istorice erau nesigure. Era cu atît mai util şi cu atît mai inevitabil cu cît istoricii ştiau mai puţine lucruri despre vremurile despre care scriau şi despre istoricii pe care-i urmau. Dares Frigianul povestea războiul troian şi îşi spunea martor ocular. De ce s-ar fi îndoit cineva că era aşa? În *Historia Karoli Magni*, Geoffroy de Vigeois evidenţia cu siguranţă afirmaţii care lui îi puneau probleme. Dar cum ar fi îndrăznit el, pentru o perioadă atît de neclară, „să-l critice pe ilustrul Turpin care declară că a scris această relatare", cum se putea el opune unui „atît de mare pontif"?[42] Şi istoricii

deveneau tot mai conştienţi că ceea ce-i paraliza era lipsa de cunoştinţe istorice. Sau, mai curînd, îi paraliza pe confraţii lor. Numai un cititor care ar ignora complet istoria veche, declară William of Newburgh, ar putea fi impresionat de cartea lui Geoffrey of Monmouth. Căci cine nu a învăţat istoria adevărată admite fără discuţie basmele amăgitoare[43]. Numai o mulţime naivă poate crede că Hugo Capet, care a uzurpat regatul, era un om din popor. Căci un erudit ca Jean Le Long d'Ypres ştie, în ce-l priveşte, că nu aşa stau lucrurile[44]. Numai prin necunoaşterea trecutului, zice un altul ceva mai tîrziu, s-au îndepărtat anumiţi istorici de cărarea adevărului[45]. Şi mai tîrziu încă, Robert Gaguin relevă muşcător greşeala unui nefericit confrate *„rerum et temporum non satis gnarus"* – sau, cum zice traducătorul său, „necunoscînd îndestul vremurile şi lucrurile"[46].

§3. Originalul şi falsul

Chiar în timp ce se preciza şi triumfa critica bazată pe respectarea izvoarelor autentice, lentele progrese ale culturii istorice le permiteau istoricilor să se iniţieze într-o nouă critică, care, respingînd în plan secund noţiunile de autentic şi apocrif, căutînd adevărul pe alte căi, mai complexe şi mai subtile, era mai puţin legată de demersurile ştiinţelor pe atunci majore şi mai adaptată la natura şi nevoile specifice ale istoriei. „Nu trebuie să credem neapărat tot ce s-a scris", ajungea să spună Aeneas Sylvius Piccolomini în 1453, „numai Scripturile au o autoritate în privinţa căreia nu încape îndoială. În celelalte cazuri, trebuie aflat cine e autorul, ce viaţă a dus, care e religia lui şi care e valoarea sa personală. De asemenea, trebuie să se cerceteze cu ce alte relatări concordă, de care anume diferă, dacă ceea ce spune e plauzibil şi în acord cu timpurile şi locul despre care tratează"[47]. Trebuia deci, pînă la urmă, să se dea importanţă mai mult mărturiilor decît martorilor şi, cu ajutorul unui filtru de cunoştinţe mai riguros, să se deceleze mai bine eroarea conţinută într-o scriere autentică, să se identifice mai bine adevărul ascuns într-un text apocrif. Cumpănind asupra martorului, trebuia să nu se mai ţină cont de importanţa pe care i-o dădea autoritatea ce-i servea drept acoperire, ci de propria sa importanţă ştiinţifică.

Cel mai important aspect de luat în considerare era, fără îndoială, epoca în care trăise martorul respectiv. Cu cît un izvor e mai vechi, se zicea, cu atît va trebui să surprindă mai bine un fapt din vechime. Şi se poate acorda cea mai mare încredere textelor contemporane cu faptele pe care le relatează. Tăcerea celor mai vechi izvoare era atunci determinantă. „Am temei să cred", spunea Guibert de Nogent vorbind despre Mahomed, „că acest om profan nu a trăit într-un trecut foarte îndepărtat, pentru simplul motiv că n-am putut descoperi ca vreun doctor al Bisericii să fi scris în contra infamiilor sale"[48]. Pentru William of Newburgh, încă de la sfîrşitul secolului al XII-lea, tot ceea ce putuse să spună Geoffrey of Monmouth despre Arthur era o urzeală de minciuni de vreme ce vechii istorici, care ţineau mult să nu omită nimic memorabil, nu spuseseră nimic despre el[49]. În secolul al XIV-lea, Ranulf Higden era tentat să facă, în legătură cu acelaşi Arthur, acelaşi raţionament. Dar, se întreba el, oare pasiunile lor nu-i puteau împinge pe contemporani să treacă sub tăcere nişte fapte totuşi reale? Iar istoricii romani, atît de mîndri de Augustus al lor, cei englezi, atît de mîndri de Richard al lor, şi cei francezi, atît de mîndri de Carol al lor, oare n-au făcut totul pentru a le răpi britonilor gloria faimosului

lor Arthur? De altfel, adăuga John Trevisa traducînd *Polychroniconul* în engleză, Sfîntul Ioan a spus în Evanghelia sa multe lucruri despre care Marcu, Luca şi Matei nu vorbesc[50]. La sfîrşitul veacului al XIV-lea, principiul însuşi nu era încă de la sine înţeles.

Dar în secolul al XV-lea era simţit mai clar şi mai general admis. În 1410, în cursul procesului cu privire la capul Sfîntului Denis, avocaţii canonicilor de la Notre-Dame şi ai călugărilor de la Saint-Denis polemizau asupra problemei de a şti ce anume se găsise atunci cînd fusese deschis mormîntul Sfîntului Denis, în vremea domniei lui Henric I; avocatul canonicilor se sprijinea pe un text al lui Rigord, contemporan al lui Filip al II-lea; avocatul călugărilor îi contesta concluziile – acel text, spunea el, „nu aduce mărturie adevărată cîtă vreme zice în plus şi pe deasupra faţă de ceea ce se găseşte în vechile cronici, şi cu deosebire în cele ce au fost tocmite pentru vremurile zisei descoperiri"[51]. Nu e deci de mirare că Lorenzo Valla, cîteva decenii mai tîrziu, a trîmbiţat acelaşi lucru: „Oricine scrie istoria vremurilor trecute sau vorbeşte ce-i dictează Sfîntul Duh, sau urmează autoritatea vechilor autori, şi în primul rînd a celor care au relatat despre vremea lor"[52]. Şi Valla aplică principiul cu o îndrăzneală care îi era specifică, dar pe care o făcea posibilă epoca sa, înzestrîndu-l cu cunoştinţe istorice mai solide: pe cînd, în 1433, Nicolaus Cusanus, înainte de a pune în discuţie donaţia lui Constantin, adunase toată documentaţia posibilă pentru a distinge izvoarele autentice de cele apocrife, Lorenzo Valla, în 1440, respingea aceeaşi donaţie pentru unicul motiv că ea nu concorda cu textul lui Eutropius[53].

Trebuiau deci luate în considerare izvoarele cele mai vechi, însă şi textele cele mai vechi ale izvoarelor celor mai vechi. Istoricii folosiseră vreme îndelungată, fără a-şi pune prea multe probleme, textul pe care-l aveau sub ochi al operei pe care pretindeau că o urmează. O făceau, desigur, în lipsă de altceva mai bun, căci cei mai buni dintre ei au fost foarte curînd conştienţi că neglijenţa sau perfidia scribilor putuseră corupe manuscrisul de care dispuneau[54]. La sfîrşitul Evului Mediu, ideea aceasta devenise un loc comun[55]. De aceea, cînd circulaţia manuscriselor şi deplasările erudiţilor au devenit mai lesnicioase, mulţi dintre aceştia au dobîndit obiceiul de a compara cît mai multe manuscrise ale textului pe care-l studiau, cu scopul de a stabili versiunea cea mai sigură[56]. Evocarea de către istoricii francezi, în secolul al XV-lea, a celui de-al 59-lea titlu al legii salice, *de allodis*, este un preţios exemplu cu privire la aceste scrupule erudite. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, francezii ajunseseră să justifice excluderea femeilor de la succesiunea la coroana Franţei prin al 59-lea titlu al legii salice, iar un manuscris recent păstrat la Saint-Denis îi preciza astfel textul: *„Mulier vero nullam in regno habeat portionem"*, „o femeie nu va avea nici o parte a regatului". Jean de Montreuil nu ştia nimic despre acest text al legii salice atunci cînd scria, în 1408, tratatul său latin *Regali ex progenie*. Nu ştia nimic despre el nici atunci cînd redacta, între 1409 şi 1413, versiunea franceză *Către toată cavaleria*. Dar în 1413, graţie „cantorului şi cronicarului de la Saint-Denis", Michel Pintoin[57], a citit el însuşi „într-o carte veche" şi a reprodus într-o completare la tratatul său acest pretins text al legii salice, atît de explicit şi de favorabil tezelor franceze: *„Mulier vero nullam in regno habeat portionem"*. Textul adevărat nu era însă acesta. Jean de Montreuil l-a căutat, după toate aparenţele. L-a găsit, în orice caz, foarte repede, probabil chiar la Saint-Denis, care poseda o copie în biblioteca sa. Şi în cele trei versiuni ale *Tratatului contra englezilor* a dat textul riguros exact al celui de-al 59-lea titlu al legii salice: *„Nulla portio hereditatis mulieri veniat, sed ad virilem*

sexum tota terre hereditas perveniat" – „Nici o parte de moştenire nu va reveni femeii, întreaga moştenire a pămîntului va reveni sexului viril"[58]. Versiunea eronată a legii salice nu a încetat totuşi să fie citită. Jean Juvénal des Ursins o cita încă în primele sale lucrări: *„Mulier vero in regno nullam habeat portionem"*. Abia în 1444 în mintea lui s-a strecurat îndoiala şi abia la sfîrşitul domniei lui Carol al VII-lea o anchetă sistematică iniţiată de Noël de Fribois a permis textului original al legii salice să se impună definitiv[59].

Stimulată de confruntările de interese, de pasiunile politice şi religioase, preocuparea de a detecta falsurile începuse, ca şi căutarea originalului, foarte de timpuriu. Nu am deloc intenţia să abordez aici ansamblul multiplelor şi imenselor probleme pe care le pune falsul în Evul Mediu. Mă vor interesa doar raporturile dintre fals şi erudiţia istorică. Problema fundamentală este că elita cultivată din care fac parte istoricii a distins întotdeauna, în principiu, minciuna de adevăr, ceea ce este adevărat de ceea ce este fals, şi a condamnat mereu, în principiu, minciuna şi falsul[60]. Or, dacă numeroase falsuri sînt opera unor clerici mediocri lipsiţi de scrupule[61], este evident şi că nenumărate documente pe care noi le numim false au fost plăsmuite în ateliere istorice excelente. Aldric, confesorul lui Ludovic cel Pios, a fost episcop al oraşului Le Mans din 832 pînă în 857. El a fost animatorul unui grup de cîţiva clerici care a dat două opere istorice de foarte bună calitate, *Gesta Aldrici*, pe de o parte, şi *Actus pontificum Cenomanis in urbe degentium*, pe de alta. Ambele opere citează textul a numeroase acte care au fost compuse, fără nici o îndoială, chiar de către eruditii din Le Mans şi despre care ştim de multă vreme că sînt false. De altfel, încă din 863, curtea regelui declara false nişte documente pe care Aldric le prezentase în timpul unui proces[62]. Adam din Bremen a fost, în a doua jumătate a veacului al XI-lea, un foarte mare istoric a cărui erudiţie exactă este lăudată. Dar Bremen a fost pe vremea sa o mare uzină de falsuri, iar critica textuală poate demonstra că Adam a avut iniţiativa şi a participat activ la realizarea lor[63]. Christ Church din Canterbury a produs la începutul secolului al XII-lea numeroase falsuri despre care acum ştim că trebuie să fi fost pregătite sub direcţia marelui istoric Eadmer[64]. Îl ştim pe admirabilul istoric care a fost, puţin mai tîrziu, William of Malmesbury. Dar, în a cincea carte din *Gesta Pontificum Anglorum*, el redă cuvînt cu cuvînt nişte carte de care ar fi beneficiat abaţia Malmesbury şi despre care erudiţia modernă a trebuit să recunoască faptul că sînt false, cel puţin în forma în care le cunoaştem[65]. Să trecem la finalul perioadei noastre. Giovanni Nanni e celebru pentru că a enunţat, în 1498, cele cîteva reguli critice despre care am vorbit mai sus. Dar tot lui i se datorează numeroase texte şi inscripţii pe care le plăsmuise el însuşi[66]. În fine, chiar la începutul secolului al XVI-lea, Johannes Trithemius invoca opera istoricului Meginfrid pentru a dovedi ce important focar cultural fusese Hirsau în Evul Mediu timpuriu şi pe cea a lui Hunibald pentru a-i dovedi împăratului Maximilian originile troiene ale familiei sale. Dar înseşi numele Meginfrid şi Hunibald erau produsul imaginaţiei lui Johannes Trithemius[67]. Pe scurt, trebuie să admitem că, adesea, de-a lungul întregului Ev Mediu, ceea ce noi numim fals a fost produsul normal al erudiţiei.

Motivul este, poate, în primul rînd acela că savanţii din Evul Mediu îşi întocmeau textele pe căi ce ţineau de cea mai curată erudiţie, dar ajungeau la rezultate condamnabile din punctul de vedere al savanţilor moderni. Iată o cartă din epoca anglo-saxonă în favoarea mănăstirii Sfîntul Augustin din Canterbury, al cărei text ne-a fost păstrat într-o transcriere a lui Thomas Elmham. Acest text a părut multă vreme suspect erudiţiei

moderne, printre altele şi pentru că, pe lîngă indiction*, ceea ce este normal pentru o cartă din secolul al VII-lea, se dă şi anul de la întruparea Domnului, 676, ceea ce este neobişnuit. Îndoiala erudiţilor a fost sporită cînd au găsit o altă transcriere a aceleiaşi carte, tot cu anul de la întrupare, însă de astă dată 691. Or, astăzi specialiştii apreciază că nimic nu permite punerea sub semnul întrebării a textului propriu-zis al cartei, iar dacă avem două transcrieri cu doi ani diferiţi de la întrupare, motivul e acela că, editînd carta, savanţii din Canterbury au găsit de cuviinţă să-i precizeze data. Calculînd anul de la întrupare pornind de la indictionul care le era dat, ezitarea lor între 676 şi 691 era cu atît mai scuzabilă cu cît erudiţia modernă a ezitat vreme îndelungată între aceste două date. Singura diferenţă e că istoricii medievali au pus în text o precizare care astăzi ar trebui, în mod evident, să se facă în notă[68]. La fel, orice text mutilat sau corupt trebuia să dea ocazia – mai cu seamă înainte de a fi supus atenţiei cancelariei de la care se dorea un *inspeximus* sau un *vidimus* – unei reconstituiri care, prin natura sa, nu diferea de cele pe care uneori e obligat să le rişte un editor modern[69]. De o manieră şi mai generală, într-un text citat, un pasaj prea lung care era considerat inutil putea fi suprimat, iar un detaliu obscur putea fi precizat. În Evul Mediu, editorul de texte nu era înarmat cu greoiul şi rigurosul nostru aparat de note, paranteze şi puncte de suspensie. Textele nu reproduceau deci cu exactitate originalul pe care-l copiau. Însă nu erau falsuri. După cum nici istoricii care, în zilele noastre, în lucrări de bună vulgarizare, dau citate scurtate şi modernizate nu sînt falsificatori.

La toate acestea se adaugă faptul că, chiar şi în secolul al XII-lea, istoricii nu vedeau vreo diferenţă de natură între textele narative şi documentele diplomatice. Le tratau deci la fel şi pe unele, şi pe celelalte, urmîndu-le cît mai fidel cu putinţă, dar fără să-şi interzică suprimările şi interpolările. Or, pentru ştiinţa modernă, un text narativ şi un document diplomatic se aseamănă atît de puţin şi reclamă tratamente atît de opuse, încît nefericiţii erudiţi medievali, dacă îşi urmează prea îndeaproape izvorul narativ sînt trataţi drept plagiatori, iar dacă nu-şi urmează suficient de îndeaproape sursa diplomatică sînt consideraţi falsificatori. Să nu fim procuştii istoricilor medievali. Să nu-i torturăm cu noţiunile noastre anacronice de fals şi plagiat. Şi să-i urmărim şi mai departe. Într-o epocă în care nu exista nici o diferenţă de natură între un text narativ şi un document diplomatic, de vreme ce retorica autoriza şi chiar recomanda, pentru a însufleţi o relatare sau a preciza o stare sufletească, descrieri de bătălii sau lungi discursuri, prin ce anume era condamnabilă compunerea unei scrisori sau a unei bule papale menite să atingă acelaşi ţel?[70]

Un alt aspect care se adaugă este acela că, dacă critica modernă are ca principală preocupare distingerea documentelor şi a faptelor reale de documentele şi faptele false, critica medievală avea ca principală preocupare distingerea autorilor şi textelor autentice de autorii şi textele apocrife. Problema adevărului şi falsului nu are în Evul Mediu aceeaşi importanţă ca astăzi. Sau, mai degrabă, nu intervine în acelaşi moment al demersului critic. Opoziţia fundamentală e între autentic şi apocrif. Or, dacă un act fals nu poate deveni adevărat, în schimb un text apocrif poate deveni autentic şi demn de crezare: este suficient să fie aprobat de o autoritate. La urma urmei, poate că „falsificatorul" medieval nu este uneori decît un erudit ce-şi pune în joc întreaga ştiinţă pentru

* Element de cronologie care indică o perioadă de 15 ani, folosit în Evul Mediu (n.tr.).

a compune un act sau o relatare despre care ştie că e apocrif(ă), dar pe care speră că, într-o zi, o autoritate îl/o va face autentic(ă).

La începutul secolului al XIII-lea, mănăstirea din Evesham pretindea că a fost scutită de episcopul de Worcester. În 1205 a urmat un proces la nivelul curiei, unde interesele mănăstirii au fost apărate de unul dintre călugării săi, Thomas of Marlborough, care, mai tîrziu, a povestit chiar el tărăşenia în *Chronicon Eveshamense*[71]. Mănăstirea prezentase la Roma două aşa-zise privilegii ale papei Constantin, datate 709 şi 713. În ce ne priveşte, noi ştim că aceste documente erau nişte falsuri grosolane. Şi, de altfel, magistrul Robert, avocatul episcopului de Worcester, a avansat mai multe argumente care-i permiteau să considere că documentele erau false. Însă papa şi cardinalii, după o examinare diplomatică dintre cele mai sumare, au conchis că erau adevărate: *„Istae verae sunt"*, spune Inocenţiu al III-lea. Or, Thomas of Marlborough nu avea nici o opinie asupra problemei dacă înscrisurile lui Constantin erau adevărate sau false. Avea numai îndoieli – căci, dacă nu cunoştea deloc diplomatica înscrisurilor lui Constantin, cel puţin ştia, ca şi magistrul Robert, că cele două fuseseră aduse în Anglia de un falsificator notoriu. De aceea, el nu ne ascunde temerile pe care le-a avut în timpul examinării efectuate de papă şi de cardinali. Dar de îndată ce papa a vorbit, *„quum approbata fuerunt, inaestimabili gaudio repletus sum"*, el a fost cuprins de o bucurie nemăsurată că privilegiile fuseseră aprobate. Problema de a afla dacă erau adevărate sau false era secundară, căci ele erau, oricum, aprobate – şi încă de ce autoritate! –, fiind deci autentice şi, în consecinţă, demne de crezare.

Am redat pe larg modalităţile şi perspectivele proprii criticii medievale. Dar greşeala grosolană a lui Inocenţiu al III-lea şi chiar succesul mănăstirii din Evesham nu ne permit să evităm concluzia că, dacă un cleric fără conştiinţă voia să înşele cu bună ştiinţă, nu renunţa, cu siguranţă, la planul său de teamă că va fi demascat cu uşurinţă. Căci deşi, încă din secolul al XII-lea, era foarte clar principiul potrivit căruia, pentru a şti dacă un act e adevărat sau fals, ajungea să-l compari cu alte acte contemporane ieşite din aceeaşi cancelarie[72], foarte puţini au fost cei care au avut mijloacele de a aplica principiul cu succes. Savanţii o ştiau. Ignoranţa de nepătruns care-i înconjura îi încuraja destul de mult să se folosească de ştiinţa lor în favoarea propriilor interese.

Încet-încet, lucrurile au evoluat. Istoricii învăţară să distingă izvoarele narative şi izvoarele diplomatice. Izvoarele diplomatice le păreau mai sigure[73]. Progresele birocraţiei, un număr mai mare de fonduri arhivistice mai bogate le-au permis să observe şi să compare mai bine suportul, sigiliul şi stilul documentelor[74]. Iar cunoştinţele mai vaste i-au făcut să împingă tot mai departe hotarele falsului, îndoielnicului şi neverosimilului. La începutul secolului al IX-lea, nişte istorici au alcătuit o genealogie care îi lega prin sînge pe suveranii carolingieni de predecesorii lor merovingieni. Această genealogie a avut un succes mare şi durabil[75]. La începutul secolului al XII-lea, lucrarea *Liber floridus* a lui Lambert de Saint-Omer menţiona o tentativă de a face din Hugo Capet nepotul ultimului rege carolingian, Ludovic al V-lea. Însă cultura istorică a contemporanilor lui Ludovic al VI-lea nu era atît de mediocră. Ei ştiau cel puţin că Hugo Capet era fiul lui Hugo cel Mare. Şi încercarea nu a avut nici un ecou[76]. La începutul secolului al XVI-lea, Johannes Trithemius l-a inventat pe Hunibald şi opera sa pentru a-i demonstra împăratului Maximilian originile troiene ale familiei sale. Maximilian nici nu voia altceva decît să creadă. Dar cerea dovezi. Iar cererile sale repetate au făcut din ultimii ani de viaţă ai nenorocitului abate un coşmar[77]. În secolul al XII-lea, actele carolingiene false

puteau înflori în voie. În secolul al XIV-lea, pentru ca un act fals să poată trage pe sfoară cancelaria regală franceză şi să spere că va fi autentificat de ea, trebuia să se situeze în negura vremurilor merovingiene[78]. Curînd, documentele diplomatice false şi-au pierdut orice credit. La sfîrşitul secolului al XV-lea, Giovanni Nanni fabrica inscripţii pe care putea spera să le impună unei epigrafii încă în formare, iar istoricii cărora îndrăznea să le inventeze textul trăiseră, se spunea, în vremurile îndepărtate ale Persiei şi Babiloniei.

Istoricii Evului Mediu au vrut, ca şi noi, să găsească adevărul. Dar modestia lor, care-i plasa la remorca teologiei şi a dreptului, slăbiciunea cunoştinţelor lor au impus, într-un fel, ca noţiunile de autentic şi apocrif să fie pentru ei pietrele de încercare ale adevărului, ca sistemul lor critic să se sprijine pe o ierarhie de autorităţi. În secolul al XV-lea, învăţămintele trase din aceste principii critice se precizau încă. Dar deja de multă vreme, locul din ce în ce mai sigur al istoriei, o informaţie istorică tot mai vastă, care le permitea să aprecieze mai bine importanţa ştiinţifică a autorilor, să critice mărturiile, şi nu doar martorii, să distingă mai bine diferitele texte ale unei opere, să ajungă la originale şi să depisteze falsurile, le dăduseră treptat mijloacele necesare unei noi critici, infinit mai complexă, dar totodată mai bine adaptată la obiectul istoriei şi la natura documentaţiei istorice. Iar eruditii din epoca Renaşterii, în ignoranţa lor mulţumită de sine, au crezut că au inventat-o ei în întregime.

II. Stăpînirea timpului

Pentru critica mărturiilor, cea mai bună armă de care au dispus istoricii Evului Mediu a fost cronologia. Căci dacă istoricul Antichităţii clasice depusese toate eforturile ca să dea o relatare bine scrisă şi bine construită în care să apară înlănţuirea cauzelor, cel din Evul Mediu a avut ca primă grijă situarea evenimentelor în timp. Istoriografia medievală e în primul rînd marcată de obsesia datei. Cel mai mare merit al ei este, cu siguranţă, cucerirea timpului, iar dacă vorbim despre zidurile de care s-a izbit, nu trebuie să subestimăm succesele la care ea a ajuns şi a căror fericită moştenitoare este adeseori erudiţia noastră modernă.

§1. *„Distinctio temporum"*[79]: vîrstele lumii

Convingerea creştinilor că tot ce se întîmplase, tot ce întîmpla, tot ce urma să se întîmple era numai rezultatul voinţei divine îi forţase să cuprindă dintr-o singură privire istoria întregii lumi de la creaţie pînă la sfîrşitul ei. Credinţa creştină numea istoria „universală". Dar curînd a devenit limpede că discursul lui Dumnezeu, deşi continuu, ar fi mai bine perceput dacă ar fi divizat. Istoricii creştini s-au preocupat de periodizare foarte de timpuriu.

Ideea că istoria lumii se putea rezuma la succesiunea a patru mari împărăţii este probabil de origine persană. Profetul Daniel a reflectat-o în visul în care i s-au arătat un leu, apoi un urs, apoi un leopard, apoi o a patra sălbăticiune înspăimîntătoare şi teribilă şi în interpretarea pe care a dat-o acestuia: cele patru fiare reprezentau patru regi sau patru împărăţii, ultima fiind a patra împărăţie care va înghiţi întreg pămîntul şi

va fi cea din urmă[80]. Independent de Daniel, tema celor patru împărăţii a fost reluată de istoricii romani. Prin Daniel, dar şi prin istoria universală a lui Justin care-l rezuma pe Trogus Pompeius, istoricii creştini s-au familiarizat cu o periodizare căreia Ieronim i-a dat formă definitivă: istoria lumii se putea rezuma la succesiunea imperiilor Babilonian, Persan, Macedonean şi Roman.

La drept vorbind, această primă periodizare nu a avut decît un ecou limitat. În pofida cauţionării de către Daniel, fundalul ei era mai mult politic decît teologic. Legată de existenţa Imperiului Roman, ea a dispărut, în Occident, odată cu prăbuşirea Imperiului de Apus. Nu a reapărut decît cinci sute de ani mai tîrziu, pe teritoriul imperiului, în momentul cînd, în secolul al XII-lea, mistica imperială era la zenitul său şi după ce s-a impus ideea că, prin *translatio imperii*, imperiul continuase fără a se dizolva în Imperiul lui Carol cel Mare, apoi în Imperiul lui Otto. Ideea celor patru împărăţii a cunoscut deci, pe moment, o revenire. *Annolied* şi *Kaiserchronik* au expus-o în germană, iar Otto de Freising în latină[81]. Apoi, dacă exceptăm evocarea ei, ici-colo, prin cîte o frază[82], ea s-a eclipsat din nou pînă cînd, în secolul al XVI-lea, după 1530, gloria lui Carol Quintul şi pericolul turc au reînviat în imperiu ideea imperială şi au conferit visului lui Daniel o nouă vigoare. Dar viziunea celor patru împărăţii era, neîndoielnic, prea legată de nişte realităţi politice prea limitate în timp şi în spaţiu. Ea s-a putut integra într-o ideologie politică, însă n-a putut niciodată structura o istorie universală[83].

Naşterea, botezul sau patimile lui Hristos, de acest tip e faptul care trebuia să se impună şi s-a şi impus oricărui spirit creştin ca articulaţie fundamentală a istoriei lumii. Periodizarea cea mai simplă distinge deci două stări (*status*), cea veche, înainte de Hristos, şi cea nouă, după Hristos[84]. Dar încă din primele vremuri creştine Părinţii Bisericii au extras din Scripturi şi din vechile tradiţii evreieşti periodizări mai complexe în care apariţia lui Hristos marca întotdeauna începutul ultimei vîrste, dar în care lungul interval de timp ce mergea de la Adam la Hristos putea fi marcat în diverse moduri. Sfîntul Pavel învăţase să distingă vremea legii naturale, apoi, după Moise, vremea legii scrise, înainte ca venirea lui Hristos să instaureze vremea iertării[85]. Comentînd *Matei* 20.1-16, Origen a fost primul care a făcut o paralelă între istoria lumii şi cele douăsprezece ore ale zilei şi a deosebit, înainte de venirea lui Hristos, patru etape, Noe marcînd ceasul al treilea şi sfîrşitul primei etape, Avraam ceasul al şaselea şi sfîrşitul celei de a doua etape, Moise ceasul al nouălea şi sfîrşitul celei de a treia etape, iar Hristos apărînd în ceasul al unsprezecelea[86]. Cronica lui Eusebiu din Cezareea tradusă de Ieronim nu vorbeşte în mod expres de vîrste, dar spune care sînt, după ea, momentele forte ale istoriei lumii: acestea sînt Noe şi Potopul, Avraam, Moise, Solomon şi construirea Templului, ultimul moment esenţial înainte de venirea lui Hristos fiind exilul babilonian sau restaurarea Templului sub Darius[87]; astfel erau definite şase vîrste anterioare lui Hristos şi şapte în total, pentru întreaga istorie a lumii. Aceste diverse periodizări aveau împotriva lor faptul că ele contraziceau făţiş o convingere născută dintr-o veche tradiţie iudaică şi larg răspîndită, potrivit căreia lumea, care fusese creată în şase zile, trebuia să dureze tot şase zile şi să se sfîrşească în dimineaţa celei de a şaptea. Întreaga istorie a lumii trebuia deci să dureze şase zile, dintre care cinci trebuiau să ducă de la Adam la Hristos. Cîteva încercări de periodizare în şase vîrste fuseseră astfel întreprinse înainte de Sfîntul Augustin[88]. Iar Sfîntul Augustin, luînd de ici şi de colo şi lăsîndu-l deoparte – ceea ce nu poate să nu ne mire profund – pe Moise, din care toate celelalte periodizări făcuseră

un moment esenţial, distingea prima vîrstă pînă la Noe, a doua vîrstă pînă la Avraam, a treia pînă la David, a patra vîrstă pînă la robia din Babilon şi a cincea vîrstă pînă la Hristos, a cărui venire marca începutul celei de a şasea şi ultime vîrste[89].

Evul Mediu nu a uitat nici una dintre aceste împărţiri ale timpului pe care i le lăsaseră moştenire Sfinţii Părinţi. Toate au renăscut, ici şi colo, de la un secol la altul[90]. Dar cele şase vîrste s-au impus cam pretutindeni, întemeiate cum erau pe prestigiul Sfîntului Augustin şi pe tot felul de imagini. Sfîntul Augustin însuşi subliniase că cele şase vîrste corespundeau celor şase zile ale creaţiei şi celor şase vîrste ale omului. Alţii au notat că ele corespundeau şi celor douăsprezece ore ale zilei. Iar alţii, convinşi că statuia de care vorbeşte Daniel în capitolul al II-lea al cărţii sale le anunţa, au văzut în ele vîrstele de aur, de argint, de aramă, de bronz, de fier şi de lut[91]. Repetate şi justificate în mod constant, cele şase vîrste ale lumii deveniseră repede, în Evul Mediu, o evidenţă.

Mistuiţi de speranţa de a determina data sfîrşitului lumii, primii creştini se bazaseră pe vechea credinţă iudaică ce dădea fiecăreia dintre cele şase vîrste o durată de o mie de ani şi fiecăreia dintre cele douăsprezece ore o durată de cinci sute de ani. Hristos, gîndeau ei, apăruse în ceasul al unsprezecelea, aşa încît lumea nu mai avea de trăit după moartea sa decît cinci sute de ani[92]. La începutul secolului al V-lea, Sfîntul Augustin a vrut să potolească angoasele contemporanilor lui şi să-i lase lui Dumnezeu taina vremurilor viitoare. De altfel, după el, Hristos se născuse la începutul celei de a şasea vîrste, şi nu pur şi simplu în ceasul al unsprezecelea. El a respins ideea că lumea avea de trăit şase mii de ani şi a refuzat chiar şi să calculeze durata vîrstelor deja trecute. Cronologia nu era treaba teologului.

În schimb, încă dinainte de secolul al IV-lea, deşi predecesorii lor nu avuseseră decît ambiţii retorice, istoricii, fie ei păgîni sau creştini, au început să manifeste o obsedantă preocupare pentru cronologie[93]. Tocmai în acest climat, abandonînd orice proiect escatologic nemărturisit şi renunţînd la orice speculaţie cu privire la data sfîrşitului lumii, dar dornic să dea istoriei universale cerute de credinţa sa creştină o solidă armătură cronologică, Eusebiu din Cezareea a desfăşurat imensul efort al *Cronicii*[94] sale, unde preciza, începînd de la crearea lumii, data tuturor evenimentelor marcante din istoria lumii, dată calculată pornind de la elementele istorice de care dispunea. Înainte de sfîrşitul secolului al IV-lea, Ieronim îi traducea cronica în latină. Această cronică a lui Eusebiu-Ieronim nu era, evident, turnată în tiparul celor şase vîrste ale Sfîntului Augustin; ea nici măcar nu vorbea de „vîrste ale lumii". Dar, în continua sa adiţionare de ani, îşi acorda o pauză şi dădea un total în cîteva momente deosebit de importante. Ea trebuia, de altfel, să constate că unele dintre totalurile la care se ajungea difereau mult după cum era urmat textul ebraic al Bibliei sau traducerea greacă a Septuagintei. Şi oferea următoarele cifre:

	Septunginta	după textul ebraic
de la Adam la Potop	2.242	1.666
de la Potop pînă în primul an al lui Avraam	942	292
de la Avraam la ieşirea din Egipt	505	
de la ieşirea din Egipt la construirea Templului lui Solomon	480	
de la construirea Templului la exilul babilonian	432	

Numărul de ani scurşi de la captivitatea babiloniană pînă la patimile lui Hristos nu era precizat. În schimb, cronologia sublinia un alt eveniment marcant, restaurarea Templului în vremea lui Darius, pe care o despărţeau de patimile lui Hristos 548 de ani. În total, de la Adam la patimile lui Hristos se scurseseră 5.228 de ani după Septuaginta, pe cînd, preciza cronica lui Ieronim, cifra care putea fi extrasă din textul ebraic era mai mică de 1.237 de ani[95].

Isidor de Sevilla a adoptat cele şase vîrste augustiniene şi a fost primul care le-a calculat durata. În acest scop, el a urmat cronica lui Eusebiu-Ieronim, dar a reţinut numai cifrele pe care aceasta le dedusese din versiunea Septuagintei. Şi Isidor a ajuns astfel la următoarele rezultate:

	a durat	adică un total de
prima vîrstă, de la Adam la Potop	2.242 de ani	
a doua vîrstă, de la Potop la naşterea lui Avraam	942	3.184 de ani
a treia vîrstă, de la naşterea lui Avraam la începutul domniei lui David	940	4.124
a patra vîrstă, de la începutul domniei lui David la captivitatea babiloniană	555	4.679
a cincea vîrstă, de la captivitatea babiloniană la patimile lui Hristos	549	5.228[96]

Beda, la rîndu-i, urma cele şase vîrste augustiniene, dar pentru a le calcula durata respingea versiunea Septuagintei şi urma adevărul ebraic, pornind de la care calculele sale dădeau următoarele cifre:

prima vîrstă	1.656 de ani
a doua vîrstă	292
a treia vîrstă	942
a patra vîrstă	473
a cincea vîrstă	589

adică un total de 3.952 de ani de la Adam pînă la venirea lui Hristos[97].

Ieronim, Isidor şi Beda au fost citiţi şi copiaţi vreme de secole. Grégoire de Tours[98], *Historia Brittonum* atribuită lui Nennius[99], Adémar de Chabannes[100] îl urmau în mod evident pe Ieronim, a cărui periodizare o repetau. Lambert de Saint-Omer îl urma pe Isidor[101]. Alţii urmau cronologia lungă extrasă din Septuaginta, fără să se poată şti dacă o găsiseră în Ieronim sau în Isidor[102]. Însă mult mai numeroşi au fost cei care, pînă în secolul al XI-lea, l-au repetat pe Beda şi cronologia lui scurtă[103]. De altfel, istoricii îi urmau pe Ieronim, Isidor sau Beda, dar nu dădeau neapărat cifrele. O primă variantă vine din faptul că au făcut adeseori ca vîrsta a şasea să înceapă nu cu patimile, ci cu naşterea lui Hristos; şi, cum credeau că Hristos murise la treizeci de ani, rămîneau fideli cronologiei lungi a lui Eusebiu şi Isidor, plasîndu-i naşterea în anul 5198 sau 5199 al erei mondiale. Dar, alături de variante care rămîn, ca aceasta, perfect juste, nenumărate variante s-au datorat unor erori în transcrierea cifrelor romane, unde era atît de uşor să uiţi sau să adaugi un *C*, un *L*, un *X* sau un *I*, sau unor erori de adunare; şi au fost uneori chiar rezultatul unor raţionamente al căror unic scop era restabilirea unei concordanţe

între cifrele eronate. Să luăm doar exemplul diferitelor manuscrise ale lucrării *Historia Brittonum*[104]. Prima vîrstă durează aici 2.242 de ani, dar cîteodată şi 2.042 de ani. A doua vîrstă durează 942 de ani, dar, uneori, şi 842 de ani. A patra vîrstă, de la David la Nabucodonosor, care la Isidor dura 555 de ani, număra aici, în funcţie de manuscris, 569, 579 sau 649 de ani. Chiar şi o dată atît de importantă precum cea a patimilor lui Hristos a dat naştere la variante: găsim 5228, dar şi 5208 şi 5220.

Febra computaţiei, care i-a ţinut pe istorici de la sfîrşitul secolului al X-lea pînă la jumătatea celui de-al XII-lea, a făcut să devină şi mai confuză o situaţie care era deja confuză. Problema majoră de care se loveau fusese ridicată de Beda însuşi[105]. Pe de o parte, era un adevăr evanghelic că Hristos fusese răstignit într-o vineri şi că înviase într-o duminică. Pe de altă parte, era un adevăr admis în mod curent că murise pe 25 martie şi că înviase pe 27 martie. În sfîrşit, Dionisie cel Mic, stabilindu-şi în secolul al VI-lea tabela pascală, adoptase pur şi simplu, fără să se mai consacre unor calcule savante, pentru moartea lui Hristos anul pe care i-l oferea tradiţia. Or, Beda constata că în acel an 27 martie nu căzuse într-o duminică. Beda nu a mers mai departe cu raţionamentul său şi, pentru a data evenimentele, chiar a adoptat, fără să-şi mai pună probleme, era de la întruparea Domnului aşa cum reieşea din tabelele lui Dionisie cel Mic. Această eră „dionisiană" s-a răspîndit lent, dar, chiar atunci cînd începea să fie general adoptată, patima computului făcea să renască, obsedant, problema ridicată de Beda: Hristos nu murise în anul admis în mod tradiţional, căci în acel an 27 martie nu cădea într-o duminică. Trebuiau deci corectate atît durata primelor cinci vîrste ale lumii, cît şi punctul în care începea cea de-a şasea vîrstă, adică era întrupării. Şi fiecare ajungea, prin calculele sale, la o soluţie diferită. Pentru Hériger de Lobbes, în 990, Dionisie fixase întruparea cu şapte ani prea devreme. Cîţiva ani mai tîrziu, Abbon de Fleury ajungea, dimpotrivă, la concluzia că o fixase cu douăzeci de ani prea tîrziu. La sfîrşitul secolului al XI-lea, Marianus Scotus corecta cu 241 de ani vîrsta lumii de la facerea ei, situa întruparea aproape în acelaşi moment ca Abbon şi avansa data acesteia cu douăzeci şi doi de ani, iar convingerea sa a fost destul de puternică, avînd în vedere că a decalat cu douăzeci şi doi de ani toate datele din cronica sa. În fine, Heimo de Bamberg, în 1135, adăuga patruzeci de ani la durata primelor cinci vîrste şi treizeci şi trei de ani la durata tradiţională a celei de a şasea vîrste[106].

Dincolo de orice consideraţie vizînd computul, simpla examinare a textelor i-a împins uneori şi pe marii istorici de la sfîrşitul secolului al XI-lea şi începutul secolului al XII-lea să corecteze cifrele lui Isidor sau ale lui Beda. Spre exemplu, Frutolf de Michelsberg a urmat în mod normal cronologia lui Beda. Însă Beda, bazîndu-se pe versiunea ebraică a Bibliei, îl făcuse pe Amon să domnească doar vreme de doi ani, pe cînd versiunea Septuagintei şi Ieronim îi acordau doisprezece ani de domnie. În această chestiune particulară, Frutolf a preferat să-l urmeze pe Ieronim, aşa încît, pentru el, totalul primelor cinci vîrste nu a fost de 3.952, ci de 3.962 de ani[107].

Totuşi, după jumătatea secolului al XII-lea nu avea să mai rămînă nimic sau aproape nimic din toate aceste corecţii pe care le inspiraseră febra computaţiei şi erudiţia cronologică. Era dionisiană era, de acum, prea folosită ca să mai fie corectată. Iar pentru un istoric care, ca Vincent de Beauvais, a menţionat corecţia lui Frutolf de Michelsberg[108], au existat alţi o sută care au ignorat-o. Au rămas doar cronologiile tradiţionale ale lui Isidor sau Beda. Cîţiva, precum Hugo de Saint-Victor[109], Ralph de Diceto[110], Vincent de Beauvais[111] şi alţii[112], au urmat cronologia scurtă a lui Beda. Mult mai numeroşi au fost

cei care, adoptînd cronologia lungă a lui Isidor, au scris că prima vîrstă, de la Adam la Potop, durase 2.242 ani şi că Hristos se născuse în anul 5199 de la facerea lumii[113]. Fiecare era conştient că această cronologie lungă era urmată cel mai frecvent, dar, printr-o răsturnare ciudată, mulţi, şi nu dintre cei mai lipsiţi de importanţă, cel puţin în Franţa, preluînd cronologia lungă, au crezut că urmează calculele lui Beda[114]. Cei mai savanţi erau în special conştienţi că – întrucît calculul duratei vîrstelor lumii dăduse naştere, de-a lungul secolelor, unor evaluări atît de discordante, ducînd la cifre atît de diferite –, aşa cum spune Vincent de Beauvais, „nu prea mai era cu putinţă, în această problemă, să se ajungă la vreo certitudine"[115]. Asta fiindcă, oricît de competenţi au fost, erudiţii din Evul Mediu nu se putuseră sprijini în calculele lor decît pe Biblie. Şi au ajuns la date despre care ştiau că erau nesigure şi despre care noi ştim că sînt false. În pofida efortului lor enorm, istoricii şi computiştii medievali nu au putut stăpîni timpul istoriei lumii.

§2. *„Supputatio annorum"*[116]: calculul datelor

Prin urmare, dacă pentru primele cinci vîrste de la crearea lumii pînă la naşterea lui Hristos *supputatio annorum* nu şi-a putut atinge ţelul, în schimb, în cadrul mai restrîns al celei de a şasea vîrste, adică al erei întrupării, rîvna erudită depusă de istorici în calcularea datelor a fost mai bine răsplătită. Problemele pe care le aveau de rezolvat erau totuşi de o complexitate redutabilă. Cronografii din Imperiul Roman Tîrziu folosiseră un sistem foarte simplu: pentru a situa în timp un eveniment, dădeau numărul de ani scurşi *ab Urbe condita*, de la întemeierea Romei. La începutul secolului al V-lea, Orosius încă era credincios acestei ere romane. Dar obiceiul de a o folosi s-a pierdut curînd şi Occidentul a utilizat multă vreme sisteme imperfecte de datare. Ca să dateze un eveniment, romanii din imperiu, ca şi supuşii din regatele barbare, dădeau adesea anul de domnie al suveranului. Obiceiul a fost urmat în general de-a lungul întregului Ev Mediu cînd autorii de acte scrise au putut preciza, în funcţie de convingerile şi informaţiile lor, anul de domnie al papei, al împăratului, al regelui, al principelui sau al episcopului. Mulţi dintre aceşti autori au ţinut şi să arate, cu riscul de a se înşela, că erau la curent cu savantul sistem al indictionului. Acest sistem are la origine faptul că baza impozitului funciar fusese revizuită, în Egipt, din vremea lui Augustus, la fiecare cincisprezece ani. La începutul secolului al IV-lea, cînd poliarhia lui Diocleţian a făcut ca datarea prin anul de domnie al împăratului să devină deosebit de complexă, acest ciclu de cincisprezece ani a început să fie utilizat pentru a data evenimentele, primul ciclu indicţional începînd în anul 313 al erei noastre[117]. Din păcate, cum obiceiul era să se dateze prin locul anului într-o perioadă indicţională fără a se preciza de care perioadă indicţională era vorba, indictionul le permitea contemporanilor să situeze un fapt într-un trecut recent, dar cu cît se scurgea timpul, cu atît indicarea sa devenea mai ambiguă. La fel, indicarea anului de domnie jalona într-un mod suficient de clar trecutul apropiat, dar odată cu trecerea timpului devenea din ce în ce mai nesigură.

Istoricii au avut foarte de timpuriu preocuparea de a remedia aceste insuficienţe şi de a jalona durata lungă prin cîteva evenimente pe care le considerau cele mai importante. Sînt, calculează Grégoire de Tours, „de la patimile Domnului pînă la moartea Sfîntului Martin 412 ani; de la moartea Sfîntului Martin pînă la moartea regelui Clovis, 112 ani;

de la moartea regelui Clovis pînă la moartea lui Theudebert, 37 de ani; de la moartea lui Theudebert pînă la sfîrşitul vieţii lui Sigebert, 29 de ani"[118]. Multă vreme după Grégoire, istoricii încă se mai înarmau cu aceste mici rezumate cronologice[119] şi situau faptele în timp calculînd durata scursă de la aceste evenimente-reper. Astfel, Henry of Huntingdon, ca să precizeze momentul cînd scria, dădea numărul de ani scurşi de la înscăunarea regelui Henric I, de la sosirea normanzilor în Anglia, de la sosirea britonilor în aceeaşi insulă[120].

Evenimentele-reper variau, evident, de la o epocă la alta şi de la o ţară la alta. Dar toate aceste minţi creştine au sfîrşit cel puţin prin a folosi în comun un reper fundamental, care marca în mod precis începutul celei de a şasea vîrste, şi anume naşterea lui Hristos. De altfel, adoptarea acestei ere a întrupării a fost dintre cele mai lente. În secolul al VI-lea, cînd marea preocupare a clericilor era să calculeze data Paştilor şi să construiască o tabelă pascală, Dionisie cel Mic, ca să nu lege ciclurile sale de amintirea unui necredincios şi a unui persecutor, a refuzat să numere anii pornind de la domnia lui Diocleţian, cum făceau pe atunci mulţi computişti, şi a preferat să o facă începînd de la întruparea lui Hristos[121]. Spre sfîrşitul secolului al VII-lea, sub impulsul episcopului de York, Wilfrid, Anglia a adoptat tabelele lui Dionisie. Consecinţa a fost că, începînd din 675, unele carte nu au mai fost datate doar cu indictionul, ci şi cu anul de la întrupare[122]. În 731, scriindu-şi *Istoria ecleziastică a poporului englez*, pentru a ieşi din incertitudinile erei mondiale şi din complexităţile anilor diferiţilor regi din diferite regate, Beda a adoptat era dionisiană a întrupării. Iniţiativa lui Beda a fost decisivă. Pentru prima dată, în 742, anul de la întruparea lui Hristos a fost menţionat, pe continent, într-un document oficial. În secolul al IX-lea, în vremurile bune ale unităţii carolingiene, era întrupării a fost folosită adeseori. Dar incertitudinile politice de la sfîrşitul secolului al IX-lea au paralizat utilizarea sa, care, în mod clar, nu s-a generalizat decît în cursul secolului al XI-lea[123].

Cu unele excepţii, de aici înainte, era dionisiană a fost în Occident măsura temporală comună şi toate cronicile s-au străduit să dateze prin anul de la întrupare. Dar erudiţii dispuneau de izvoare scrise care le dădeau foarte rar un an de la întrupare, dînd cel mai adesea un indiction, un an de domnie sau chiar timpul scurs de la un anumit eveniment important. Iar memoria oamenilor nu prea păstra decît numărul anilor care trecuseră de la faptul în cauză pînă în ziua respectivă, mai întîi precis, apoi cu aproximaţie, pînă cînd dispărea orice speranţă de indicaţie cifrică[124]. Istoricii se găseau deci în faţa dificilei probleme de a da în mod corect anul de la întrupare în care avuseseră loc evenimente mai apropiate sau mai îndepărtate atunci cînd o documentaţie eteroclită nu le furniza decît durate aproximative şi date ambigue.

În acest scop, le trebuiau mai cu seamă cataloage cu toate personajele importante ai căror ani de domnie serveau la datarea documentelor scrise. O bună bibliotecă istorică trebuia să conţină lista papilor, cea a împăraţilor, cea a regilor din regatul unde se afla, listele de episcopi din dioceza ei şi din diocezele învecinate, precum şi lista abaţilor din mănăstirea sa[125]. Istoricul care nu dispunea de aceste cataloage trebuia să le copieze sau să ceară să fie copiate în altă parte ori să le alcătuiască el însuşi.

Cele mai simple cataloage conţineau doar un şir de nume. De altfel, nu era uşor să ai o serie de nume exactă. Parti-pris-urile politice, dificultăţile istorice şi greşelile de transcriere sporeau numărul erorilor. Alcătuind lista regilor merovingieni, spre exemplu, istoricii se pierdeau în regii omonimi şi regii simultani, domniile prea scurte şi domniile

obscure, iar lucrurile s-au înrăutăţit şi mai mult atunci cînd, în secolul al VIII-lea, la problemele pur tehnice s-a adăugat voinţa de a-i substitui, fără întreruperea continuităţii, pe ultimii merovingieni cu carolingieni. După fericitele vremuri ale măririi carolingiene, secolul al X-lea era o nouă perioadă dificilă. Astfel încît, în ansamblu, pentru un istoric era o muncă anevoioasă să alcătuiască şirul corect al numelor regilor Franţei. Dar, în acelaşi timp, era o muncă de neocolit, inevitabilul rezultat al unei vieţi de erudiţie, de vreme ce istoria Franţei se putea rezuma la istoria regilor Franţei, iar istoria regilor Franţei la înşiruirea numelor lor[126].

De altfel, dacă, pentru istoric, simpla listă a numelor era un document important, pentru cronograf, care voia să situeze faptele în timp şi să ofere date, era un instrument inutil. Din fericire, încă din vremurile de demult, clericii catedralelor şi de la curţile laice prinseseră obiceiul ca, atunci cînd consemnau numele episcopilor şi ale prinţilor, să noteze şi durata pontificatului şi a domniei lor. *Liber Pontificalis* dădea astfel cu exactitate numărul de ani, luni şi zile cît domnise fiecare papă. Numeroase cataloage au urmat modelul lui *Liber Pontificalis*. Altele erau mai rudimentare şi nu dădeau decît numărul de ani. De asemenea, puteau fi lacunare sau eronate. Dar, perfecte sau imperfecte, pentru istoricii Evului Mediu, aceste cataloage care ofereau nume şi durate au fost instrumentul indispensabil pentru cucerirea de către ei a timpului. Erau conştienţi de asta. Cînd, pe la 1152, Robert de Torigni îl îndemna insistent pe Gervais, priorul de la Saint-Céneri, să scrie un mic tratat de istorie despre Anjou, îi cerea să dea mai întîi „numele, genealogiile, succesiunea" conţilor şi „cîţi ani a domnit fiecare dintre ei"[127].

Din momentul în care era întrupării devenise măsura comună a timpului, activitatea cronografilor a constat în calcularea anilor de la întrupare cînd începuseră sau se încheiaseră nişte pontificate şi nişte regate pentru care era dată numai durata. Dar această reconstrucţie se confrunta cu enorme dificultăţi, pe care un exemplu precis le va face mai bine sesizabile. În 1226 şi 1227, un canonic de la Saint-Martin din Tours a redactat o cronică pe care astăzi o numim *Marea Cronică de la Tours* (*Chronicon Turonense Magnum*)[128]. Munca sa a constat în a intercala în cronica lui Robert d'Auxerre, la data potrivită, tot ceea ce se petrecuse în Touraine şi de care el avea cunoştinţă. Iar principala sa grijă a fost, fără îndoială, să insereze la anul dorit menţiunea pontificatului şi a morţii fiecăruia dintre arhiepiscopii de Tours. În acest scop, autorul se baza pe un catalog al arhiepiscopilor de Tours ce figurează în cele două manuscrise ale *Marii Cronici* care ne-au parvenit şi pe care putem presupune că autorul însuşi îl copiase sau îl adaptase după cataloage anterioare. Acest catalog preciza numele fiecărui arhiepiscop şi numărul de ani, luni şi zile cît durase pontificatul său[129]. După cum precizează şi regretă însuşi istoricul, el nu găsise nicăieri indicarea anilor (de la întrupare) cînd aceşti arhiepiscopi îşi inauguraseră şi sfîrşiseră pontificatul[130]. Sau, mai exact, ca să rămînem la perioada cuprinsă între secolul al IX-lea şi anul 1225 de care ne vom ocupa de aici încolo, autorul nu ştia decît doi ani: cel al morţii lui Herardus, pe care vreo scriere sau vreo inscripţie o situa – cum a fost adeseori cazul în secolul al IX-lea – fără ambiguitate în anul 871 de la întrupare; şi anul 1208, cînd, aşa cum se ştia bine încă în 1225, Geoffroy murise, iar succesorul său Jean fusese ales şi consacrat. Toată problema era deci de a adapta scara duratelor extrasă din catalog la cele două date, 871 şi 1208.

Prima dificultate venea din faptul că un pontificat nu durase, în mod evident, niciodată un număr exact de ani, la acesta adăugîndu-se întotdeauna un număr oarecare de luni şi de zile. Ranulf Higden deplînge erorile ce vin din faptul că „documentele omit adeseori

să dea, pe lîngă anii întregi, lunile şi zilele cît au domnit regii"[131]. Ar fi putut foarte bine să adauge că, chiar şi atunci cînd catalogul, aşa cum se întîmplă în cazul de faţă, precizează lunile şi zilele, transcrierea în ani de la întrupare nu e totuşi mai uşoară; o eroare de un an e întotdeauna posibilă. Să luăm pontificatul lui Hugo, despre care se ştie că a început în 1133 şi a durat paisprezece ani şi două luni; e corect să spunem că s-a încheiat în 1147, fiindcă, într-adevăr, a început în primele luni ale lui 1133; dar dacă ar fi început în decembrie 1133, ar fi trebuit să se sfîrşească în 1148. Prin simplul joc al acestor inevitabile erori cumulate, e normal ca un erudit care a încercat să regăsească, pornind de la durate, nişte ani de la întrupare să ajungă la erori de unul sau doi ani.

Ranulf Higden denunţă apoi o a doua sursă de erori, mult mai importantă: „Documentele – spune el – neglijează să dea intervalele de timp dintre sfîrşiturile domniilor şi începuturile domniilor următoare". Şi, de fapt, catalogul canonicului de la Saint-Martin nu dă intervalele dintre două pontificate. Luni şi ani întregi ajungeau astfel să lipsească pînă la urmă. Nu e deci deloc de mirare că durata totală a tuturor pontificatelor, de la Actardus, care a început în 871, pînă la Geoffroy, care a murit în 1208, e de 332 de ani, 3 luni şi cîteva zile, în vreme ce din 871 pînă în 1208 s-au scurs în realitate 337 de ani. Nu ar fi cazul deci să ne mirăm nici dacă o dată reconstruită de canonic ar conţine o eroare de cinci ani.

În realitate, exista un catalog al arhiepiscopilor de Tours care fusese alcătuit în secolul al XII-lea şi care avusese grijă să consemneze durata cel puţin a unora dintre vacanţe[132], şi nu e imposibil ca şi cronicarul nostru să-l fi cunoscut şi utilizat. Potrivit autorului nostru, Theotolo a murit în 953. Succesorul său, Joseph, a condus 11 ani, 2 luni şi 18 zile. Va fi murit deci în 964 sau, mai exact, în 965. Dacă istoricul din Tours îi situează moartea în 966, nu o face oare fiindcă a ţinut cont de vacanţa de unsprezece luni pe care o semnalează, între Theotolo şi Joseph, catalogul din secolul al XIII-lea? Anumite ajustări vor fi fost deci posibile, şi poate că intervalele sînt responsabile de unele discordanţe mai puţin importante decît s-ar fi putut crede la început.

Erorile de copiere au consecinţe mult mai grave. În catalogul canonicului de la Saint-Martin există multe. Să ne limităm la două dintre ele. Pontificatul lui Froterius ar fi durat cinci ani. Dar alte cataloage vorbesc de trei ani. Cum noi ştim că Froterius nu era încă arhiepiscop la începutul lui 957 şi că deja nu mai era în 959[133], cifra V este desigur o eroare. Şi totuşi ea intră în calculele canonicului, crescînd deci cu doi sau trei ani diferenţa dintre anul real şi anul reconstruit. Sînt şi altele mai grave. În catalogul canonicului, pontificatul arhiepiscopului Robert, care trebuie situat în prima jumătate a secolului al X-lea, ar fi durat douăzeci şi trei de ani. Dar alte cataloage, din secolul al XII-lea, dau treisprezece ani[134]. Cum predecesorul lui Robert a murit în 916 şi cum însuşi Robert a fost – după Flodoard – asasinat de hoţi în Alpi, pe cînd se întorcea de la Roma, în 929[135], cifra XIII e cea bună; XXIII este evident o eroare. Dar canonicul utilizează tocmai cifra XXIII în calculele sale; el plasează deci moartea lui Robert în anul 940, în loc de 929, şi astfel în cronologia lui se strecoară o diferenţă de unsprezece ani care va vicia pentru multă vreme reconstrucţia sa.

Din fericire, toate aceste erori se compensează în mai mare sau mai mică măsură. Două greşeli de copiere îi dau canonicului cu paisprezece sau cincisprezece ani în plus, dar faptul de a nu ţine în general cont de vacanţe îl privează de cel puţin tot atîţia ani, aşa încît în total scara duratelor poate fi ajustată tîrîş-grăpiş între 871 şi 1208. Compensarea

e atît de providenţială, încît ne încearcă o anumită bănuială. Iată-l pe canonicul nostru la treabă. El porneşte de la 1208 şi merge înapoi pe firul timpului cu duratele din catalogul său. Pentru secolul al XII-lea totul merge bine. Poate că ştie, de altfel, durata anumitor vacanţe. Dispune în mod cert, în arhivele de la Saint-Martin, de documente care îi dau fără ambiguitate anii de la întrupare, dacă nu pentru începuturile şi sfîrşiturile pontificatelor, cel puţin pentru unele documente în care au intervenit arhiepiscopii. Astfel, poate corecta durate care ar fi eronate în catalog. Evită erorile mari şi reuşeşte să nu depăşească decalajul de un an sau doi pentru o dată reconstruită, despre care ştim că este inevitabil. Raoul al II-lea a murit în 1118; *Marea Cronică de la Tours* dă 1119[136]. Dar dincolo de această dată, documentele fiind din ce în ce mai rare şi verificările tot mai dificile, canonicul rămîne singur cu catalogul său, cu impreciziile, cu erorile sale şi (să facem abstracţie de multe alte discontinuităţi) distanţa dintre data reală şi data reconstruită creşte pe nesimţite. Archembaldus este cu siguranţă deja mort în 1007, dar, conform cronicii, el va muri abia în 1011; abaterea e de cel puţin patru ani. Hardoinus e mort în 980, dar, conform cronicii, el ar muri abia în 987; abaterea e de şapte ani. Froterius e mort în 959, dar, conform cronicii, el ar muri abia în 970; abaterea este de unsprezece ani. Şi astfel ne apropiem de 871, anul cînd autorul ştie sigur că a murit Herardus. Trebuie deci să credem că Providenţa a venit în ajutorul unui istoric în dificultate cu aceste două erori de copiere privind pontificatele lui Robert şi Froterius? Trebuie să credem că, dintre mai multe versiuni, canonicul a ales versiunile lungi care răspundeau nevoilor lui? Sau n-ar trebui mai curînd să credem că, pentru a veni de hac unui decalaj supărător, în vreme ce cataloagele de care putea dispune îi dădeau clar treisprezece ani pentru pontificatul lui Robert şi trei ani pentru cel al lui Froterius[137], canonicul nostru a îndrăznit două mici intervenţii care să-i permită să cadă în picioare? Chiar dacă a îndrăznit, să nu-l condamnăm şi să ne gîndim că, la urma urmei, putem corecta multe dintre erorile sale doar pentru că erudiţia noastră dispune de o documentaţie mai bogată decît a lui. În schimb, în ce-i priveşte pe arhiepiscopii de la sfîrşitul secolului al IX-lea şi începutul celui de-al X-lea, cînd vidul documentar rămîne la fel de total pentru noi ca şi pentru canonicul de la Saint-Martin, e destul de incitant să vezi cum *Gallia Christiana* urmează pur şi simplu calculele *Marii Cronici de la Tours*.

E deci dificil pentru un istoric din secolul al XII-lea sau al XIII-lea să stabilească un catalog complet, cu anii exacţi de la întrupare. Şi totuşi, fără un atare catalog, îi este imposibil să situeze corect în timp o cartă sau un eveniment dat. Chiar şi în cazul în care catalogul ar fi perfect, omonimele fac ca erudiţii să fie expuşi unor pericole de care sînt foarte conştienţi. Domnia sub care au avut loc evenimentele relatate mai sus, ţine să spună Widukind de Corvey, n-a putut fi stabilită cu certitudine pentru că, în anumite patimi ale sfinţilor, numele împăraţilor duc la confuzie, iar cînd ni se spune că un anumit lucru s-a petrecut pe timpul lui Antoninus, nu ştim dacă el a avut loc sub domnia lui Pius, a lui Verus sau a lui Commodus[138].

Nişte omonimii şi un catalog defectuos l-au înşelat astfel pe eruditul de la Saint-Mihiel care, în prima jumătate a secolului al XI-lea, se apucase să scrie istoria abaţiei sale. Acest erudit găsise în arhivele abaţiei trei documente pe care vechimea lor le-ar fi făcut de altfel ilizibile dacă, în mod oportun, ele n-ar fi fost rescrise[139]. Cele trei documente dădeau numele fondatorului abaţiei, care era contele Goufaud, *Vulfoaldus*. Ele precizau pînă şi în ce an de domnie al cutărui rege făcuse contele Goufaud donaţiile şi furnizau

deci erudiţiei mijloacele de a data corect întemeierea mănăstirii de la Saint-Mihiel. Erudiţia modernă a putut stabili că această întemeiere a avut loc pe vremea lui Childebert al III-lea şi Thierry al IV-lea, la începutul secolului al VIII-lea. Erudiţia secolului al XI-lea era mai puţin bine înarmată: „Cît priveşte data", raţionează călugărul de la Saint-Mihiel, „iată ce citim în primul document: «în al paisprezecelea an al domniei seniorului meu Childebert»; în cel de-al doilea: «în al cincisprezecelea an al domniei seniorului meu Childebert»; iar în ultimul: «în al doilea an al domniei seniorului meu Thierry». Cum singurul Childebert şi singurul Thierry cu privire la care găsim în cronici că au domnit la scurt timp unul după altul sînt Childebert, fiul lui Brunehaut şi al lui Sigebert, şi Thierry, fiul acestui Childebert, în vremea lor a trăit deci, după părerea noastră, contele Goufaud"[140]. El se înşela astfel cu un secol.

Conştientă de aceste dificultăţi, erudiţia medievală a tins să elaboreze cataloage tot mai lipsite de ambiguităţi. Prima soluţie a fost să dea regilor omonimi porecle diferite. Nu regilor merovingieni, a căror multitudine n-a putut fi dominată niciodată de istoricii Evului Mediu, ci, foarte de timpuriu, regilor din a doua dinastie. Istoricii carolingieni au simţit încă de la început nevoia de a nu se rătăci între toţi aceşti regi cu numele de Carol, şi orice catalog bun distinge între *Karolus Martellus*, *Karolus Magnus*, *Karolus Calvus*, *Karolus Simplex*. În schimb, în cazul celor numiţi Pepin şi Ludovic, atribuirea de porecle a fost mai puţin generală şi mai puţin sistematică, numeroase confuzii rămînînd aici posibile. Primilor regi capeţieni care, din 987 pînă în 1137, nu au purtat doi acelaşi nume nu a fost urgent să li se dea o poreclă. Abia în 1137, cînd Ludovic i-a succedat tatălui său Ludovic, a reapărut necesitatea. Fiul a fost foarte iute numit *Junior* sau *Minor*[141]. El a rămas uneori Ludovic cel Tînăr. Dar, cu timpul, acest calificativ şi-a pierdut pertinenţa. Începînd cu secolul al XIII-lea, el a fost deci şi *Ludovicus Pius*, în vreme ce tatăl său îşi cîştigase încă de la sfîrşitul secolului al XII-lea supranumele de *Grossus*, pe care avea să-l păstreze[142]. Deşi util, sistemul poreclelor rămînea prea puţin sistematic şi dădea naştere prea multor variante pentru a fi cu adevărat satisfăcător.

Încă din secolul al XI-lea, spirite mai raţionale au început să adauge numelor suveranilor omonimi un număr indicînd ordinea lor de succesiune. Adémar de Chabannes spunea că lui Otto, al doilea, îi urmase fiul său Otto, al treilea cu acest nume[143]. Lambert de Saint-Omer vorbea de *Dagobertus Secundus*[144], iar Rigord de *Dagobertus Primus*[145]. Însă multă vreme, acest mijloc de clarificare raţională a fost utilizat doar episodic. În Franţa, primul care l-a folosit mai sistematic a fost, s-ar părea, în 1275, Primat, în *Marile Cronici ale Franţei*[146]. Şi, cu aproximaţie de cîţiva ani, în Peninsula Iberică, în acelaşi moment, *Primera Crónica General de España* a început să dea regilor omonimi un număr de ordine[147]. Numerotarea regilor omonimi pune probleme de erudiţie şi reflectă parti-pris-uri politice. Nu e deci de mirare că găsim uneori, de la un autor la altul, diferenţe. În Franţa, fiul mai mare al lui Ludovic al VI-lea, Filip, a fost asociat la domnie în 1129, dar a murit înainte de a apuca să domnească singur; unii autori nu îl numără, dar sînt şi alţii care îl numără, iar pentru aceştia din urmă Philippe Auguste este Filip al III-lea, iar Filip de Valois – Filip al VII-lea. Pentru anumiţi autori, care nu îi trec la socoteală pe Ludovic şi Carloman, fiii lui Ludovic cel Gîngav, Sfîntul Ludovic nu este încă decît Ludovic al VIII-lea. La fel, pentru cine nu-l trece pe răboj pe fiul postum al lui Ludovic al X-lea, micul Ioan, Ioan cel Bun nu e decît Ioan I[148]. La sfîrşitul Evului Mediu nu era încă totul stabilizat; cîteva ambiguităţi mai subzistau. Numerotarea

omonimilor a fost totuşi mijlocul cel mai eficace pe care istoricii medievali l-au inventat ca să-şi clarifice cataloagele.

Pe lîngă faptul că limpezea lucrurile, numerotarea unul după altul a regilor omonimi merovingieni, carolingieni şi capeţieni a fost, în secolul al XIII-lea, un mijloc simplu şi eficace de a face simţită continuitatea regală franceză. Numerotarea unul după altul a tuturor regilor, de la primul merovingian pînă la suveranul care domnea la momentul respectiv, marca şi mai bine aceeaşi continuitate. Vincent de Beauvais a fost, probabil, primul care a făcut-o[149]. Alţii l-au urmat, mai cu seamă Bernard Gui. Dar lista regilor merovingieni şi cea a regilor de la sfîrşitul secolelor al IX-lea şi al X-lea variau în aşa măsură de la un autor la altul, încît nu s-a putut impune o numerotare de ansamblu uniformă, iar nişte numerotări prea diferite, departe de a clarifica lucrurile, mai curînd le încurcau. După Bernard Gui, istoricii au renunţat repede la acest periculos atu.

Dar să ne oprim un moment la începutul veacului al XIV-lea. Secole întregi de erudiţie n-au ajuns încă la rezultate sigure. Istoricii tot nu au ajuns la un acord în privinţa anilor de la întrupare cînd s-au petrecut cele mai importante evenimente din vremurile merovingiene şi carolingiene şi sînt departe de a fi calculat deja data exactă pe care o va reţine erudiţia modernă. Spre exemplu, în *Historia ecclesiastica nova*, pe care Tolomeo da Lucca o termină de scris între 1313 şi 1317, acesta dă datele următoare:

înălţarea la pontificat a lui Ştefan al II-lea:	778
înălţarea lui Adrian I:	795
înălţarea lui Leon al III-lea:	819.

Însă Landolfo Colonna, în *De statu et mutatione Romani Imperii*, pe care o scrie între 1317 şi 1324, situează, în ceea ce-l priveşte,

înălţarea lui Ştefan al II-lea în	750
cea a lui Adrian I în	771
cea a lui Leon al III-lea în	800,

pe cînd erudiţia modernă a fixat

înălţarea lui Ştefan al II-lea în	martie 752
cea a lui Adrian I în	ianuarie-februarie 772
iar cea a lui Leon al III-lea	la 26 decembrie 795[150].

La fel, în catalogul regilor Franţei a cărui primă versiune o dă în 1314, Bernard Gui nu cunoaşte cu exactitate datele domniilor decît începînd cu 1223. De la jumătatea secolului al VIII-lea pînă la începutul celui de-al XIII-lea, lăsînd deoparte dificila primă jumătate a secolului al X-lea, unde erorile sale sînt mai importante, el se înşală mereu cu un an. Mai bine zis, nu se înşală decît cu un an. Dar, reconstruind datele de domnie ale regilor merovingieni, erorile sale sînt de patru pînă la şapte ani. Erudiţia lui Bernard Gui este încă, pentru noi, imperfectă.

Cu toate acestea, catalogul regilor Franţei alcătuit de el – conţinînd numele regilor, durata domniei lor, porecla lor, numărul lor de ordine printre omonimi, numărul lor de ordine în întreaga succesiune regală, anul de la întrupare cînd au murit, desenele arborilor

genealogici în care se situează – constituie una dintre cele mai elaborate realizări ale erudiţiei medievale. Istoriografia de la 1300 nu e naivă. Este mai puţin utilată decît a noastră, dar nu e mai puţin avizată. Datele dintr-o cronică pot fi eronate, dar ele sînt rodul calculelor savante ale unei erudiţii exigente, care foloseşte la maximum documentaţia disponibilă. După secole, datele noastre sînt – slavă Domnului – mai exacte. Efortul nostru are mai mult succes, dar este acelaşi efort. Sîntem fiii lui Eusebiu din Cezareea, ai lui Beda şi ai lui Bernard Gui. Sîntem fericiţii şi îndepărtaţii moştenitori ai tuturor acestor savanţi care şi-au dat atîta osteneală pentru a stăpîni timpul.

§3. *„Ratio temporum"*: timp şi critică

Nişte istorici atît de atenţi la cronologie au fost înclinaţi în mod natural, căutînd adevărul, să „discute succesiunea timpurilor"[151]. Iar cele mai bune realizări ale criticii istorice medievale au fost probabil cele în care ea se străduia să cerceteze datele, în care invoca *„ratio temporum"*[152]. După mărturia lui Grégoire de Tours, raţiona în secolul al X-lea Letaldus de Micy, şapte episcopi veniseră împreună în Galia în vremea lui Decius, printre care şi Denis; or, viaţa lui Iulian ne arată că Iulian şi Denis au venit în acelaşi timp; deci primul episcop al oraşului Le Mans nu a putut fi un discipol de-al apostolilor; şi Letaldus conchide că cercetarea datelor (*„ratio temporum"*) interzicea să se creadă în întemeierea apostolică a oraşului Le Mans[153]. Conform relatării apocrife care, la începutul veacului al XIII-lea, era citită în toate bisericile din Occident, sfînta cruce fusese regăsită în vremea domniei împăratului Constantin de către mama sa Elena, graţie indicaţiilor evreului Chiriac care, convertit, devenise episcop de Ierusalim. Robert d'Auxerre consideră că această relatare nu poate fi crezută din multe motive, mai ales deoarece catalogul patriarhilor de Ierusalim nu dă numele lui Chiriac. El precizează, în schimb, că Macarie era episcop de Ierusalim pe timpul lui Constantin şi că în vremea pontificatului său a venit Elena la Ierusalim şi a descoperit crucea. „Cît despre acest Chiriac, nicăieri nu este pomenit. El n-a existat niciodată sau, dacă a existat, în orice caz n-a existat în acel moment. Şi e absurd să se creadă că, atunci cînd ceilalţi patriarhi de Ierusalim sînt daţi bine, în ordine, doar acest Chiriac ar fi putut fi omis din uitare sau nebăgare de seamă." Şi după ce a „discutat succesiunea timpurilor", Robert respinge „ceea ce resping şi autorităţile, şi raţionamentul"[154]. Mai tîrziu, tot în secolul al XIII-lea, Jacopo da Varagine evocă martiriul celor unsprezece mii de fecioare şi adaugă: „Potrivit tradiţiei, acest martiriu ar fi avut loc în anul Domnului 238. Dar examinarea datelor (*ratio temporum*) contrazice această afirmaţie. Căci în 238 nici Sicilia, nici Constantinopolul nu aveau regi, cîtă vreme printre martirele de la Köln sînt menţionate regina Siciliei şi fiica regelui din Constantinopol. Mai verosimil e ca martiriul celor unsprezece mii de fecioare să fi avut loc în epoca invaziilor hunilor şi goţilor şi, de exemplu, în timpul domniei împăratului Marcian, care domnea, cum citim într-o cronică, în anul 452"[155].

Aproape două secole mai tîrziu, în 1454, tocmai pornind de la numele şi datele pe care i le oferă un catalog al împăraţilor romani pune Thomas Rudborne la îndoială, printr-un lung raţionament, existenţa lui Arthur. Geoffrey of Monmouth, explică el, spune că Arthur l-a învins pe împăratul Lucius. Dar Arthur, după însuşi Geoffrey, a devenit rege în 515, la cincisprezece ani, şi a domnit pînă la moartea sa, în 542. În această perioadă au fost împăraţi Iustin şi Iustinian. N-a existat deci nici un împărat cu

numele de Lucius în vremea lui Arthur. Pe de altă parte, Geoffrey spune că un împărat Leon încredinţase Galia unui anume Frollon, pe care Arthur l-a învins şi l-a ucis. Dar se ştie din cronica *De Romanorum Imperatoribus* (despre care Thomas credea că fusese scrisă de Yves de Chartres) că Leon cel Mare a ajuns împărat în 450, într-un moment cînd Arthur nici măcar nu venise pe lume. Leon al II-lea era împărat în 468, cînd Arthur tot nu se născuse încă. Cît despre Leon al III-lea, el a devenit împărat doar în 708, cînd, după spusele lui Geoffrey însuşi, Arthur murise de mult[156]. Pe timpul lui Carol al VIII-lea, un istoric fixase întemeierea Luteţiei de către francezi în 395 î.Hr. Tot examinarea datelor îi permite lui Robert Gaguin, aşa cum ar fi putut face orice bun istoric „*temporum supputationem non ignoranti*" sau, cum spune traducătorul său, „care ştie şi cunoaşte numărătoarea vremurilor", să dovedească faptul că nefericitul său predecesor, „necunoscînd îndestul vremurile şi faptele" („*rerum et temporum non satis gnarus*"), „a greşit îndoit"[157].

Iar atunci cînd, înarmaţi doar cu date, Thomas Rudborne zdruncina astfel mitul lui Arthur, iar Robert Gaguin pe acela al troienilor, ei nu erau bunii elevi ai italienilor din epoca Renaşterii, căci aceştia, îndepărtîndu-se de tradiţia medievală şi luîndu-i drept model pe clasicii latini, se preocupau mai mult de discursurile frumoase decît de datele precise[158]. Ci pur şi simplu urmau îndeaproape linia erudiţiei medievale a cărei mare realizare a fost, fără îndoială, cucerirea timpului.

III. Simţul spaţiului

§1. Rutina cărţiior

În 1482, o traducere italiană din Ptolomeu era intitulată *Geografie*. Şi ediţia latină a aceluiaşi Ptolemeu, apărută în 1490, a adoptat, la rîndu-i, titlul *Geographia*[159]. Acestea au fost – cel puţin în titlurile de cărţi – primele două apariţii ale cuvîntului „geografie". El a lipsit deci în Evul Mediu. Dar Antichitatea înţelegea prin „topografie" exact ceea ce înţelegem noi prin „geografie". Cîţiva autori din Evul Mediu, ca Gerald of Wales, spre exemplu, l-au utilizat. Şi mai cu seamă „cosmografie" a fost de uz curent de-a lungul întregului Ev Mediu. Or, cuvîntul îngloba pe atunci nu doar ceea ce înţelegem noi prin cosmografie, ci şi disciplinele pe care le numim geografie fizică, geografie umană, geografie descriptivă. Iar dacă prima traducere latină din Ptolomeu, în 1406, a fost intitulată *Cosmografie*, acest lucru nu a fost efectul unei noutăţi, ci s-a întîmplat datorită unei lungi tradiţii. Cu certitudine, absenţa unui cuvînt propriu folosit în mod curent indică în suficientă măsură că geografia era departe de a-şi fi cîştigat deja autonomia. Nu e însă mai puţin adevărat că oamenii Evului Mediu în general şi istoricii în special au avut, unii mai mult, alţii mai puţin, simţul spaţiului şi pofta de a-l studia.

Erau îndemnaţi în acest sens de exemplul anticilor. Retorica latină îi sfătuia pe autori să îndrăznească să facă digresiuni, descrierea unui loc, în momentul cînd locul respectiv era evocat în relatare, constituind cea mai bună digresiune. O asemenea digresiune, pe care anticii o numeau topografică şi căreia noi îi spunem geografică, odihnea cititorul sau auditoriul, fiind pentru el o ocazie de delectare. Îi era în acelaşi timp şi utilă, căci,

aşa cum spune Cicero, „natura lucrurilor cere ordonarea timpurilor şi descrierea ţărilor". Ca şi retorica antică, retorica medievală a permis digresiunile consacrate descrierii locurilor. Dar dacă atîţia autori, vreme de zece secole, s-au străduit să descrie locurile despre care vorbeau[160], au făcut-o nu atît pentru că îi autorizau magiştrii contemporani ai retoricii, cît fiindcă urmau exemplele predecesorilor lor istorici, ca să-şi distreze publicul şi, mai ales, „pentru mai buna înţelegere a lucrurilor", cum spune Jacques de Vitry la începutul secolului al XIII-lea[161], „ca să se dea înţeles lucrurilor ce vor urma după", cum repetă Pierre Le Baud la sfîrşitul celui de-al XV-lea[162]. Fără îndoială, fiecare istoric reacţionează cu propriul său temperament. În *Istoria arhiepiscopilor de Hamburg* pe care o scrie în a doua jumătate a secolului al XI-lea, Adam din Bremen consacră o întreagă carte, a patra şi ultima, descrierii regiunilor nordice. Călugărul francez care compune, la începutul veacului al XII-lea, *Istoria ducilor sau principilor din Polonia* schiţează un tablou al acestei ţări, dar nu îndrăzneşte „o digresiune prea lungă"[163]. Puţin mai tîrziu, Otto de Freising expediază în cîteva rînduri, la începutul *Cronicii* sale, o descriere a lumii mai mult decît succintă. Otto e prea teolog. Nimic nu-l conduce către o viziune concretă a spaţiului. Dar omagiul pe care-l aduce, oricît de reticient ar fi, marchează bine cu ce forţă i se impune istoricului obligaţia unei expuneri geografice.

Concepută pentru a fi utilă şi a plăcea, o digresiune geografică antică ce se voia completă trebuia să trateze despre ţară, despre oamenii care o locuiau, iar apoi să spună ce anume avea deosebit (*mirabilia*). În privinţa ţării, ca şi a oamenilor, autorul trebuia să facă o descriere obiectivă (*descriptio*) şi să aducă un elogiu (*laus*, *laudatio*). Descrierea unui loc dorea mai ales să dea poziţia şi limitele acelui loc, pe cînd elogierea sa voia să zugrăvească un tablou măgulitor care să scoată în evidenţă tot farmecul său[164]. În cele cîteva paragrafe ale digresiunii lor geografice, istoricii Evului Mediu se limitează la cîteva puncte ale acestui program bogat. Richer scrie un prim paragraf despre cele trei părţi ale lumii, un al doilea despre cele trei părţi ale Galiei, un al treilea despre moravurile galilor, după care trece la relatarea evenimentelor din istoria Franţei. La începutul lucrării sale *Istoria Franţei*, Aimoin de Fleury descrie diferitele părţi ale Galiei, le precizează limitele, oraşele şi rîurile, dar vorbeşte şi despre limba, religia şi legile galilor[165]. Traducîndu-l pe Aimoin, Primat renunţă să mai vorbească de oameni şi se limitează la o scurtă descriere a ţării[166]. Călugărul din Marmoutier care, în prima parte a secolului al XII-lea, tratează despre Touraine face la început o descriere seacă a regiunii, enumerîndu-i limitele, oraşele fortificate şi rîurile, după care îi aduce un lung elogiu[167]. Călugărul care, la începutul secolului al XIV-lea, compune istoria mănăstirii din Kremsmünster o situează mai întîi pe aceasta în regiunea Germaniei, apoi în provincia Bavaria, apoi în *pagus*-ul Traungau, după care dezvoltă *topos*-ul locului agreabil, al lui *locus amenus*, şi laudă frumuseţea şi farmecul (*amenitas*) locului *litteraliter*, iar apoi *spiritualiter*[168]. Puţin mai tîrziu, Giovanni de' Marignolli nu zăboveşte prea mult asupra elogierii sau a descrierii locurilor şi a observării moravurilor, dar manifestă un interes pasionat pentru *mirabilia mundi*. Fiecare abordează deci geografia în felul său, dar fiecare ştie totodată că, pentru a fi complet, ar trebui deopotrivă să descrie ţările, popoarele şi lucrurile uimitoare. Toate acestea le-a căutat Evul Mediu în opera lui Solinus, dacă ar fi să dăm crezare diverselor titluri care i-au fost acordate uneori[169]. Toate acestea dorea să le trateze Gerald of Wales în *Topographia Hibernica*, unde el însuşi anunţa o primă parte descriind poziţia Irlandei (*de situ Hiberniae*), o a doua parte descriind rezultatele prodigioase ale jocurilor naturii (*prodigiosa naturae ludentis opera*), precum şi o a treia parte descriind

moravurile populaţiei irlandeze (*de gentis Hibernicae... naturis et moribus*)[170]. Şi tot pe acestea dorea autorul *Eulogiumului* să le trateze, la sfîrşitul veacului al XIV-lea, cînd anunţa că în a treia sa carte se vor găsi „*quasdam narrationes monstruosas*", „*aliqua mirabilia vel inaudita monstra*", iar a patra carte va arăta „împărţirea lumii, care parte a ei este locuibilă şi care nu" şi va expune „regiunile, provinciile, insulele şi obiceiurile locuitorilor lor"[171].

În primul secol al erei noastre, în *Istoria naturală*, Pliniu cel Bătrîn descrisese lumea; vorbise pe larg despre ţări şi despre oameni. În secolul al III-lea, în *Culegere de curiozităţi*, Solinus descrisese ţările, oamenii şi animalele cu un pronunţat gust pentru ceea ce era straniu şi uluitor. În secolul al V-lea, la începutul *Istoriilor împotriva păgînilor*, Orosius dăduse o descriere a lumii care prezenta mai întîi cele trei părţi ale acesteia, apoi nu prea mai făcea altceva decît să enumere îndelung regiunile şi popoarele fiecărei părţi. În sfîrşit, în secolul al VII-lea, Isidor de Sevilla sintetizase, ca întotdeauna, ceea ce făcuseră predecesorii săi. Pe de altă parte, istoricii romani adăugaseră deseori relatării lor istorice o descriere geografică. În *Războiul galic*, Cezar descrisese pe larg Galia. În *Războiul cu Iugurta*, Sallustius se instalase solid pe pămîntul african. În fine, la Alexandria, între secolele al III-lea şi al VI-lea, o amplă istorie pusă sub autoritatea lui Callisthene şi numită de aceea în mod tradiţional *Pseudo-Callisthene*, răspunzînd gustului popular pentru relatările uimitoare şi extraordinare şi gustului erudit pentru lucrurile stranii şi îndepărtate, asimilase tot ce se putuse spune sau scrie cu privire la Alexandru, viaţa lui şi ţările pe care le traversase, încorporînd în particular o scrisoare despre care se zicea că ar fi fost scrisă de Alexandru magistrului său Aristotel[172]. Aceste relatări mai mult sau mai puţin miraculoase, aceste descrieri mai mult sau mai puţin precise, aceste enumerări mai mult sau mai puţin seci au avut de-a lungul întregului Ev Mediu un constant şi mare succes, iar atunci cînd un istoric voia să vorbească despre ţări şi popoare, el se sprijinea, direct sau indirect, pe aceşti autori.

La începutul *Istoriei ecleziastice a poporului englez*, Beda descria Britania; Pliniu, Solinus şi Orosius erau principalele sale surse. La începutul lucrării sale *Istoria Franţei*, Richer descria lumea şi Galia; totul venea de la Orosius, Isidor de Sevilla şi Cezar. Aimoin de Fleury, descriind şi el Galia, lua totul de la Pliniu, Orosius şi Cezar. Lumea lui Hugo de Saint-Victor era lumea lui Sallustius, Orosius şi Isidor de Sevilla[173]. În ceea ce-l priveşte, Otto de Freising se mulţumea doar cu Orosius, la care îşi trimitea cititorul[174]. În secolul al XIII-lea, *Cartea comorii* a lui Brunetto Latini îi relua pe Solinus şi Isidor. În secolul al XIV-lea, deşi utiliza pentru Anglia, Irlanda, Franţa şi Roma izvoare mai recente, un istoric atît de remarcabil şi de documentat ca Ranulf Higden încă descria restul lumii cu ajutorul lui Pliniu şi al lui Isidor; India sa era populată de fiinţe stranii, iar Spania „avea aerul unei provincii romane"[175]. În fine, *Imago mundi*, pe care Pierre d'Ailly o compunea în 1410, era aproape în întregime reflectarea directă, uneori poate şi indirectă, a lui Pliniu, Solinus, Orosius şi Isidor. Apetitul geografic a numeroşi istorici din Evul Mediu se hrănea în primul rînd cu aceleaşi texte repetate de sute de ori.

Pentru mulţi, chiar şi atîta era prea mult. Orosius îşi redusese, practic, propria descriere a lumii la nişte enumerări. Urmînd exemplul său, savanţi pentru care istoria se putea reduce la nişte cataloage de papi, de împăraţi, de regi sau de episcopi şi-au condensat geografia în simple liste cu nume de ţări, rîuri şi oraşe. De exemplu, Lambert de Saint-Omer[176], Hugo de Saint-Victor[177] şi mulţi alţii prin rutina cărora s-au perpetuat în întregime sau fragmentar vechi nomenclaturi[178].

Prin aceste liste, autorii şi cititorii lor sperau să perceapă mai bine spaţiul. Galia, explică Primat, „adăposteşte nenumărate cetăţi nobile"; ca să o descrie, el se rezuma, practic, la a da numele lor, „căci prin numele cetăţilor va fi înţeleasă mai uşor descrierea"[179]. O *mapa* sau *mappa* este tocmai descrierea pe care o oferă aceste liste de nume. *Mappa mundi* a lui Gervase of Canterbury nu e altceva decît o înşiruire de nume[180]. Fără o *mappa mundi*, afirmă Paolino da Venezia, care e astfel în perfect acord cu Primat, „aş spune că e dificil, aş spune chiar că e absolut imposibil să îţi reprezinţi" lucrurile. Dar aceste lucruri sînt pentru el şi mai clare cînd numele sînt situate pe o hartă, căci el adaugă îndată că o hartă trebuie să fie dublă şi să presupună deopotrivă un desen şi o scriitură; una nu e de ajuns fără cealaltă; desenul fără scriitură nu dă asupra provinciilor decît o reprezentare confuză; scriitura fără desen nu poate arăta limitele acestor provincii[181]. Paolino nu a fost nici primul, nici unicul care să resimtă nevoia unor hărţi figurate. Numeroase biblioteci ecleziastice şi princiare au avut în Evul Mediu hărţi sau cel puţin o hartă a lumii. Aceste piese izolate sînt în prezent aproape toate pierdute. Dar mai multe opere de largă difuzare erau, în mod tradiţional, ilustrate cu o hartă a lumii. Mai găsim una dintre ele şi astăzi, în 650 de manuscrise[182].

Aristotel îşi reprezenta deja Pămîntul sub forma unui glob. Savanţii greci i-au urmat şi exprimat în mod clar gîndirea, astfel încît, în secolul al II-lea î.Hr., Crates din Mallos vedea globul terestru divizat în cinci zone climatice paralele: o zonă septentrională rece, o zonă septentrională temperată, o zonă toridă, o zonă australă temperată şi, în sfîrşit, o zonă australă rece. Doar cele două zone temperate erau locuibile. Pe de altă parte, un imens ocean încingea de două ori globul terestru, o dată de la est spre vest la nivelul Ecuatorului, iar a doua oară perpendicular, pe direcţia nord-sud. Acest ocean delimita deci pe glob patru părţi, care cuprindeau fiecare cîte o zonă locuibilă. Era o problemă să ştii ce se afla realmente în trei dintre aceste zone locuibile, dar inaccesibile şi necunoscute. În orice caz, a patra era cea pe care oamenii o populau şi o cunoşteau, unde ei deosebeau Europa, Asia şi Africa[183]. Părinţii Bisericii s-au opus în totalitate acestei viziuni asupra lumii. Cum puteau fi nişte indivizi atît de proşti încît să creadă că unii oameni ar putea trăi cu capul în jos, iar ploaia ar putea să cadă de jos în sus?[184] Şi, mai ales, dacă în cele trei părţi ale lumii inaccesibile nouă trăiau într-adevăr oameni, Scriptura va fi minţit deci atunci cînd spunea că Adam era strămoşul tuturor oamenilor şi că Evanghelia fusese predicată în cele patru colţuri ale lumii? Părinţii Bisericii au revenit deci la viziunea asupra lumii care e implicită în Biblie: un disc plat plutind pe apă. Creştinătatea i-a urmat. Dar cum Macrobiu, comentînd *Visul lui Scipio* de Cicero, şi Martianus Capella, scriind ceea ce, sub forma sa romanescă, este de fapt o enciclopedie a artelor liberale, au urmat teoriile greceşti şi au făcut din Pămînt o sferă, cum comentariul lui Macrobiu era ilustrat cu un glob terestru[185], iar operele lui Macrobiu şi Martianus Capella au fost citite şi copiate (inclusiv harta) de-a lungul întregului Ev Mediu, imaginea globului terestru, în pofida condamnării de către teologi, nu a dispărut niciodată în totalitate din conştiinţa creştină. Lambert de Saint-Omer desena o asemenea imagine şi spunea explicit că se inspira din Martianus Capella.

Dar cea mai mare parte dintre autori au renunţat în mod prudent să-şi îndrepte privirea dincolo de lumea locuită şi aproape toate hărţile medievale ale lumii au derivat din cea care fusese desenată pentru a ilustra scurta descriere a lumii cunoscute pe care o oferise Sallustius în *Războiul cu Iugurta*[186]. Aceste hărţi ale lumii au putut să fie

minuscule sau să acopere mai mulţi metri pătraţi. Au putut să conţină doar cîteva nume sau, dimpotrivă, o nomenclatură abundentă. S-au mulţumit uneori să situeze cu aproximaţie numele pe care le dădeau unele în raport cu altele; dar tot mai multe dintre ele au desenat contururile uscatului şi cursurile de apă. Pentru a marca relieful şi oraşele, o mare parte s-au rezumat la mici simboluri, altele au îndrăznit desene dacă nu mai exacte, cel puţin mai complexe[187]. Aceste hărţi au prezentat deci o mare diversitate. Ele au avut în comun faptul că reprezentau lumea ca un disc plat, un cerc pe care un T înscris îl împărţea în trei: jumătatea superioară era Asia, tărîmul lui Sem; sfertul inferior din stînga era Europa, tărîmul lui Iafet; sfertul inferior din dreapta era Africa, tărîmul lui Ham. De asemenea, toate se scăldau într-o atmosferă teologică. Ele situau Raiul la răsărit, chiar în susul hărţii. Mai mult. Pe hărţile antice, marea insulă Naxos, apropiată de celebrul centru religios care era mica insulă Delos, marca centrul lumii[188] – şi a continuat să-l marcheze vreme de secole; ea se afla încă în centrul lumii şi pentru Lambert de Saint-Omer. Totuşi, la cîţiva ani după prima cruciadă, în 1110, Ierusalimul a apărut pentru prima dată pe o hartă în centrul lumii; era acolo pe vremea lui Hugo de Saint-Victor şi a rămas acolo atît cît a durat entuziasmul pentru cruciadă[189]. Teologice, toate aceste hărţi erau şi istorice, în sensul că trebuiau în primul rînd să le permită cititorilor istoriilor sacră şi profană să repereze locurile despre care li se vorbea. Dacă o anumită hartă din secolul al XIII-lea reprezenta încă Troia sau farul din Alexandria, motivul nu era că autorul ar fi ignorat dispariţia lor, ci că, pentru a-şi ajuta cititorul, el desena cu aceeaşi pană oraşe sau monumente trecute şi prezente[190]. O atare perspectivă nu putea decît să sporească şi mai mult, în toate aceste hărţi, ponderea tradiţiei livreşti. Cu excepţia cîtorva detalii, hărţile pe care Lambert de Saint-Omer le desena în 1120 ar fi putut fi produse la sfîrşitul secolului al VII-lea. Iar harta lumii pe care Ranulf Higden o alătura, în secolul al XIV-lea, *Polychroniconului* său reprezenta, în esenţă, lumea Antichităţii tîrzii[191].

Istoricii Evului Mediu aveau ambiţia de a situa evenimentele în spaţiu, dar asupra descrierilor lor, asupra nomenclaturii şi asupra cartografiei lor, cunoaşterea livrescă şi rutina şcolară apăsau cu toată greutatea.

§2. Roadele experienţei

Din şcoli nu putea ieşi nici o viziune nouă asupra spaţiului. Administraţia a obligat la o privire mai precisă asupra lumii. Dacă, la începutul secolului al XII-lea, un călugăr din Marmoutier putea zugrăvi un tablou atît de complex al regiunii Touraine, vorbind despre limitele ei, despre oraşele ei întărite, despre rîurile, resursele şi peisajele ei, nu e oare pentru că, fiind administrator al mănăstirii, ştiuse să exploateze arhivele acesteia şi, obligat fiind să străbată ţinutul cu ocazia unor vizite regulate, putuse dobîndi o cunoaştere precisă şi concretă a lui?[192] Pe de altă parte, nu orice bun administrator era înzestrat pentru a vedea concret, însă orice bun administrator trebuia să posede o cunoaştere exactă a circumscripţiei sale, adică să se sprijine pe o listă exactă a localităţilor din circumscripţia sa. O administraţie eficace merge mînă în mînă cu nişte liste ţinute în mod constant la zi, progresele administraţiei regale franceze, de pildă, putînd fi măsurate după calitatea listelor de care dispune. Dar curînd listele nu au mai fost de ajuns. În 1423, pentru a permite administratorilor lui Carol al VII-lea să ţină o socoteală exactă a castelelor,

satelor şi pămînturilor pe care le comporta o moştenire care îi revenise recent regelui, un ghid, un notar şi un pictor au străbătut vreme de douăsprezece zile comitatele Diois şi Valentinois. După care, patru zile de muncă au permis să se deseneze *„unam figuram ad modum mappemondi"*. Această hartă, astăzi pierdută, e prima hartă administrativă franceză a cărei urmă s-a păstrat[193]. A fost urmată de altele, care arată în ce măsură nevoile administraţiei au fost esenţiale în progresiva percepere a spaţiului.

În acelaşi timp, călătoriile pe care trebuiau să le întreprindă clericii, negustorii şi diplomaţii, pelerinajele, cruciadele şi misiunile la care erau împinşi atîţia creştini ofereau unui număr mai mare de occidentali o viziune mai precisă asupra unei lumi mai vaste. Deja în jurul anului 1000, în *Istoria episcopilor din Liège*, în pasajul unde arăta că Remacle venea din Aquitania, Hériger de Lobbes adăuga o descriere a acestui ţinut în cadrul căreia o parte îi repeta pe Orosius şi Grégoire de Tours, dar în care esenţialul era compunerea sa personală. Or, cîteva dintre trăsăturile pe care le nota veneau în mod cert din studiul atent al cartelor merovingiene pe care le putuse vedea în mănăstirea de la Stavelot-Malmédy, dar el introducea în text mai ales o informaţie orală bogată despre care totul ne permite să credem că o deţinea de la Gerbert, prietenul intim al lui Notger, episcopul de Liège, cu care Hériger a lucrat multă vreme într-o strînsă colaborare. Mai tîrziu, în secolul al XII-lea, pelerinii au descris Roma, iar studenţii, Parisul. Încetul cu încetul, Occidentul a fost mai bine văzut în centrul său[194]. Iar orizonturile lui, treptat, s-au lărgit. Încă din 1075, relatările contemporanilor săi şi mai cu seamă cele ale lui Svend, regele Danemarcei, îi permiteau lui Adam din Bremen să dea o lungă descriere a ţărilor scandinave[195]. *Gallus Anonymus* realiza la începutul secolului al XII-lea un scurt portret al Poloniei în care trăia. La sfîrşitul veacului al XII-lea, Gerald of Wales vizita Irlanda cu regele Ioan, iar apoi Ţara Galilor cu arhiepiscopul de Canterbury ; a avut astfel ocazia să scrie *Topographia Hibernica*, apoi *Itinerarium Cambriae*. Occidentalii îşi îndreptau privirile tot mai departe spre nord şi spre vest, dar mai cu seamă spre est. Cruciadele, mai întîi, au deschis pentru ei o lume nouă, pe care doar cîţiva pelerini o cunoscuseră pînă atunci[196]. Apoi misiunile dominicane şi franciscane pe care Inocenţiu al IV-lea le-a trimis în 1245 la hanul mongolilor i-au făcut să cunoască ţinuturi şi mai îndepărtate[197], pe care cei mai îndrăzneţi dintre ei le-au străbătut pînă cînd, pe la jumătatea secolului al XIV-lea, accesul la ele le-a fost interzis. Franciscanul Giovanni de' Marignolli era trimis în ambasadă la marele han în 1338 ; el ajungea la Pekin în 1343 şi revenea în Italia în 1353 ; a fost ultimul occidental care a putut cunoaşte şi descrie Extremul Orient. Marile descoperiri geografice au preluat, în secolul al XV-lea, ştafeta ; ele nu au fost decît un moment particular al acestei dilatări continue care îi purta pe occidentali, încă din vremurile carolingiene, tot mai departe.

Această îmbogăţire progresivă le-a dat savanţilor din Occident percepţia tot mai pregnantă a diversităţii riturilor, moravurilor, obiceiurilor şi tradiţiilor[198]. Unii au acceptat cu greu această varietate. Alţii au găsit în ea un nou motiv de a întîmpina favorabil povestirile cele mai uluitoare : „Dăm rareori crezare – spune autorul *Eulogiumului* – lucrurilor de mirare şi faptelor prodigioase ; fiindcă oamenii care nu-şi părăsesc ţara natală vor vedea rar astfel de lucruri uimitoare pe care le-ar putea vedea dacă ar călători puţin în afara ţării lor"[199]. Dar aceste diferenţe i-au încurajat, de asemenea, pe mulţi să-şi sporească observaţiile precise care i-au făcut să devină, înainte să apară aceste denumiri, adevăraţi geografi şi adevăraţi etnologi[200]. Roadele experienţei au avut nevoie totuşi de multă vreme pentru a se coace, căci, în afară de faptul că limba a constituit adeseori un

obstacol de netrecut sau o oglindă prea deformantă, observaţiile călătorilor se împiedicau de tot ceea ce învăţaseră din cărţi. Deşi îşi petrecuse o mare parte din viaţă în Orient, Jacques de Vitry a adunat în *Istoria* sa mai cu seamă informaţiile livreşti[201]. Dintre cei care, puţin mai tîrziu, au vorbit despre mongoli, unii, precum Simon de Saint-Quentin, au oferit relatări lipsite în mod remarcabil de orice urmă de miraculos, însă alţii, ca Giovanni da Pian del Carpine, amestecau încă în ele obişnuitele *mirabilia*. Scrierile alexandrine, textele biblice, convingerea că mongolii erau nişte barbari din care Dumnezeu făcuse biciul său au împiedicat prea adesea observarea lor aşa cum erau de fapt[202]. În cursul lungii sale călătorii, Giovanni de' Marignolli îşi înmulţise observaţiile precise, cu care se înarma pentru a revizui, în numeroase puncte, tradiţia. De exemplu, traversase Deşertul Gobi, unde „vînturile au format munţi de nisip" şi „dincolo de care, înaintea tătarilor, nimeni nu credea c-ar exista vreun pămînt locuibil, nici chiar pămînt numai"; ei bine, adaugă el, „această zonă, pe care savanţii o numesc toridă şi cu neputinţă de traversat, tătarii au traversat-o totuşi, iar eu, chiar de două ori". Uneori, Giovanni de' Marignolli nu doar corectează erorile tradiţiei, ci încearcă şi să le dea o explicaţie raţională. De secole întregi, Evul Mediu credea în existenţa unor mici personaje care puteau, graţie piciorului lor uriaş, să se pună la adăpost de soare. O asemenea rasă, ne spune Giovanni, nu există, „dar este adevărat că indienii umblă în general goi şi ţin întotdeauna în mînă o mică umbrelă de trestie, cum am şi eu una la Florenţa, pe care ei o numesc *cyatyr* şi pe care o deschid cînd vor să se apere de soare şi de ploaie; iată din ce au făcut poeţii un picior"[203]. La Giovanni de' Marignolli, experienţa poate deci să pună în discuţie anumite puncte ale tradiţiei. Dar ea nu îi poate zdruncina ansamblul. Căci tradiţia nu se întemeiază doar pe texte vechi, în definitiv revizuibile, ci şi pe Biblie. Or, nici nu mai trebuie spus că Biblia are întotdeauna, în raport cu experienţa, ultimul cuvînt. Chiar mai mult, observaţiile lui Giovanni de' Marignolli n-au alt scop decît să ilustreze textul sacru. Franciscanul nu se îndoieşte că în cursul călătoriei sale a fost la un pas de Paradis[204].

Ceea ce istoricii văd în jurul lor nu învinge, desigur, ceea ce au citit. Din cele văzute ei au rămas cel puţin cu convingerea nestatorniciei lucrurilor omeneşti. „La fel - spune Gervase of Canterbury la începutul lucrării *Mappa mundi* pe care o întocmeşte pe la 1200 - cum numeroase realităţi, glorioase în acele vremuri, sînt acum atît de schimbate încît ne par ridicole sau neînsemnate, tot aşa se va întîmpla, poate, ca gloriile noastre de azi să fie nimicite de schimbarea lucrurilor şi a vremurilor."[205] Două secole mai tîrziu, un spirit atît de livresc ca Pierre d'Ailly, după ce relua descrierea Galiei după Isidor şi Orosius, nu-şi putea împiedica orgoliul de francez, de universitar parizian şi de episcop de Cambrai să se revolte: „Orosius, Isidor şi ceilalţi cosmografi din vechime", izbucneşte el la sfîrşitul expozeului său, „nu spun mai nimic despre regatul Franţei, stabilit în Galia. Cu toate acestea, astăzi este cel mai puternic din toate regatele Europei. Tot nimic despre capitala sa, Paris, unde studiul ştiinţelor divine şi umane luminează cu putere lumea. Iarăşi nimic despre celelalte oraşe ale acestui regat, nici despre ţinuturile care-l înconjoară, ca Lorena, Liège, Hainaut, Cambrai, Brabant şi Frandra, unde se află atîtea oraşe şi locuri bogate şi populate"[206]. Aşa spuneau Gervase of Canterbury şi Pierre d'Ailly. Dar încă de la începutul Evului Mediu, savanţi cosmografi, istorici eruditi şi simpli enciclopedişti, conştienţi că lumea se schimba, îndrăzniseră, unul după altul, să toarne într-o mare de rutină cîteva picături de noutate[207].

„Mutatis temporibus gentes quoque, situs et nomina mutant", „vremurile se schimbă, popoarele, ţările şi numele se schimbă odată cu ele"[208]. Făcînd din schimbarea numelor

popoarelor şi ţărilor marca cea mai evidentă a schimbării, Pius al II-lea spunea cu simplitate în 1458 un lucru de care savanţii erau conştienţi de secole. „Oraşul Frioul[209] pe care cei ce se cred savanţi (*qui sibi scioli videntur*) îl numesc *Forum Juliense*", spunea Notker cel Gîngav[210]; „*Gennabus*, unde este astăzi Orléans", „*Arvernus*, pe care-l numim azi Clermont", spunea Aimoin de Fleury[211]. „Neustria, pe care o numim astăzi Normandia", spunea Geoffrey of Monmouth[212]. „Normandia/ Care avea drept nume Neustria", repeta Wace[213]. Pentru numeroase oraşe şi numeroase ţări, un autor dispunea astfel de un nume vechi şi un nume nou, de o formă savantă şi de o formă populară. Pe care avea să o folosească în mod curent? Unii, pentru a-şi dovedi propria ştiinţă, foloseau termenul „savant". Dar adeseori ştiinţa lor nu era decît semiştiinţă, ei fiind doar nişte semidocţi, „*scioli*", cum ironiza Notker cel Gîngav, şi afectarea lor erudită putea duce la identificări nefericite. Eginhard ştia prea bine că danezii (*Dani*) şi suedezii (*Sueones*) erau oameni din nord, pe care compatrioţii săi îi numeau normanzi[214]. Dar în acest secol al XI-lea cînd erudiţia renăştea istoricii normanzi i-au numit daci (*Daci*) pe cei pe care poporul îi numea danezi (*Dani*), norici (*Norici*) pe cei pe care-i numea norvegieni (*Norwagenses*) şi suabi (*Suavi*) pe cei pe care-i numea suedezi (*Sveci*), înveşmîntîndu-i astfel pe oamenii veniţi din nord în istoria acestor popoare antice[215]. Chiar folosite cu bună ştiinţă, numele vechi îi puteau încurca pe cititori şi, de vreme ce pe timpul său se spunea turci, şi nu parţi ca odinioară, Normandia, şi nu Neustria, Lorena, şi nu Austrasia, Guibert de Nogent, relatînd cruciada, prefera, pentru a nu fi obscur, să vorbească aşa cum vorbea toată lumea[216]. Ceilalţi istorici ai cruciadelor, copleşiţi de atîtea noutăţi, au făcut la fel[217]. Exemplul lor a fost urmat pînă acolo încît Primat, traducîndu-l pe Aimoin şi descriind totuşi Galia primilor merovingieni, nici măcar nu mai dădea numele vechi ale aşezărilor Orléans şi Clermont[218].

Primat nu s-a mulţumit să opteze pentru numele noi ale vechilor oraşe. Listele sale s-au îmbogăţit uneori cu cetăţi noi. Dacă pentru Galia celtică şi Galia aquitană, pe care nu prea le cunoştea, i-a fost de ajuns să reia lista oraşelor dată de Aimoin, pentru Galia belgică, unde trăia, el a adăugat la Cologne (Köln), Tongres, Trêves, Metz, Reims, Laon, Soissons, Amiens, Vermand, Beauvais şi Arras, pe care le cita Aimoin, numele Toul, Verdun, Châlons, Noyon, Tournai şi Cambrai[219], care-i erau familiare sau, mai precis, pe care le găsea pe listele de episcopi ce-i erau familiare. Căci demersul lui Primat este evident, transpare. El a considerat că Galia belgică de odinioară acoperea, în vremea sa, partea meridională a provinciei Cologne şi mai ales că aceasta coincidea cu provinciile Trêves şi Reims. A adus deci la zi lista oraşelor Galiei belgice dată de Aimoin adăugîndu-i toate oraşele episcopale care nu figurau acolo şi care apăreau pe listele de dioceze de care dispunea: Toul, Verdun şi Châlons pentru provincia Trêves; Noyon, Tournai şi Cambrai pentru provincia Reims. N-a lăsat pe dinafară, din provincia Reims, decît Senlis şi Thérouanne, poate fiindcă în opinia sa erau nişte oraşe prea mici. Iată, de altfel, o dovadă suplimentară că Primat decisese într-adevăr să suprapună geografiei Galiei geografia provinciilor ecleziastice: în lista sa a oraşelor din Galia belgică, Aimoin cita Langres; Primat nu o face. Această omisiune nu e o zăpăceală de-a autorului sau de-a copistului; ea se datorează faptului că Langres era în provincia ecleziastică Lyon, iar Primat, fidel pînă la capăt demersului său, îl citează printre oraşele Galiei celtice[220]. Aşa adaptau istoricii Evului Mediu, mai mult sau mai puţin lent, mai mult sau mai puţin stîngaci, listele ce rezumau geografia lor.

În paralel, hărţile lumii pe care le adăugau la cronicile lor universale îmbogăţeau treptat cu nume noi regiunile familiare. Pe harta lui Lambert de Saint-Omer, spre exemplu, în mijlocul unei nomenclaturi abundente moştenite din Antichitate îşi făceau loc, ici-colo, cîteva nume care se iviseră în secolul al V-lea (*Germania*, *Alemania*), în secolele VI-VIII (*Burgundia*, *Neustria*)[221] sau atît de recente încă la începutul secolului al XII-lea, încît apăreau aici pentru prima oară pe o hartă (*Flandra*, *Baioaria*)[222]. La fel, adăugînd nişte nume, schiţînd nişte contururi, hărţile lumii reflectau spaţiul cucerit pe nesimţite. Încă din secolul al XI-lea, Europa de Est şi Scandinavia ieşeau întru cîtva din obscuritate; Norvegia şi Suedia erau precizate la începutul secolului al XII-lea pe harta lui Lambert de Saint-Omer; Ungaria, puţin mai tîrziu; în 1235, harta de la Ebstorf preciza Boemia, Polonia şi Prusia[223]. Dar, curînd, hărţile lumii, oricît de detaliate ar fi fost, nu i-au mai mulţumit pe cei mai exigenţi. Gerald of Wales anexase la descrierea sa a Ţării Galilor o hartă care nu ne-a parvenit[224]. Avem însă harta Angliei şi Scoţiei cu care Matthew Paris a avut grijă să doteze fiecare exemplar din lucrarea sa *Chronica majora*. De altfel, această hartă este doar una dintre realizările cartografice ale scriptoriului de la Saint Albans, sub impulsul lui Matthew Paris[225]. Într-o vreme în care, pe continent, istoricii trebuiau încă să se mulţumească cu hărţi sumare sau chiar – asemenea istoricilor dominicani, fie şi în cazul lui Vincent de Beauvais – nu arătau defel că ar fi avut nevoie de hărţi, această muncă fructuoasă era extrem de precoce. Ea marca, cel puţin în mod remarcabil, apariţia unei noi maniere de a percepe spaţiul.

Cu toate acestea, progresele au fost lente. În secolul al XV-lea, geografia şi cartografia încă erau cuprinse de rutină. Solinus, Orosius şi Isidor dominau în continuare. Pentru a-şi scrie *Cosmografia*, umanistul Pier Candido Decembrio îl urma doar pe Orosius, fără a-l cita de altfel[226]. Primele cărţi tipărite au accentuat chiar ponderea rutinei, difuzînd marile texte clasice pe care le produsese Antichitatea sau opere recente aproape în întregime realizate după acestea, ca *Imago mundi* de Pierre d'Ailly, ori manuale care reflectau, în cel mai bun caz, cunoştinţele unui cleric instruit din secolul al XII-lea[227]. Vechiul mapamond tradiţional cu T-ul înscris într-un O începea o nouă carieră. Tot el orna *Rudimentum novitiorum* tipărit la Lübeck în 1475[228].

Fără îndoială, acest vechi fond de rutină era îmbogăţit de ceea ce unii sau alţii putuseră citi mai precis sau putuseră vedea ei înşişi. Dar mulţi aveau în general orizonturi foarte limitate. Enguerran de Monstrelet nu era, cu siguranţă, un savant de cabinet. Nu ne aşteptam de la el să aibă cunoştinţe geografice aprofundate. Cu toate acestea, ne surprind dovezile de ignoranţă pe care le oferă. Urmînd o cronică latină, el este incapabil să dea echivalentul francez corect al numelor de locuri pe care le găseşte acolo. Spune „episcop de Flory" acolo unde ar fi trebuit să spună „episcop de Saint-Flour" şi „conte d'Augi" unde ar fi trebuit să spună „conte d'Eu". Din *urbs Sacricesaris*, el scoate Sainte-Césaire în loc de Sancerre; din *Oxoniensis*, Axoine în loc de Oxford; din *Tullensis diocesis*, Tulle în loc de Toul[229]. Acest nobil, acest om de acţiune, acest istoric amator vedea Franţa şi Anglia ca prin ceaţă.

Şi nici întoarcerea la izvoare a savanţilor umanişti nu a însemnat, pentru geografie, numai cîştiguri. Redescoperirea geografilor greci, a lui Ptolemeu şi a lui Strabon, i-a făcut, fără îndoială, să vadă mai bine lumea antică. Dar refuzînd moştenirea medievală, de la Isidor la Vincent de Beauvais şi dincolo de acesta, ei s-au privat de toate noutăţile pe care predecesorii lor le asimilaseră pe nesimţite[230].

Cel puţin o familiaritate crescîndă cu autorii din vechime a dat, în ochii lor, o importanţă şi mai mare formelor retorice ale *descriptio* şi *laudatio* pe care Evul Mediu nu încetase totuşi niciodată să le cultive. Ei au fost astfel incitaţi să observe mai bine şi să descrie mai pe larg ceea ce vedeau[231]. Geografia descriptivă a cîştigat mai multă autonomie.

În fine, cartografia intrase într-o fază de progrese decisive. De la sfîrşitul secolului al XIII-lea (căci dacă primele hărţi marine care s-au păstrat datează de la 1300, maturitatea lor dovedeşte că asemenea hărţi trebuie să fi existat şi înainte), observaţiile călătorilor permiseseră desenatorilor profesionişti să realizeze portulane din ce în ce mai precise. În secolul al XV-lea, punerea în practică a noilor cunoştinţe prin erudiţia şi măiestria cartografică mănăstireşti ajungea, în Italia şi în imperiu, la Veneţia, la Konstanz şi mai ales la Viena, la realizări spectaculoase[232]. În acelaşi timp, istoricii învăţau să profite mai bine de hărţi tot mai utile. La Pius al II-lea[233], ca şi la Joan Margarit[234], hărţile deveneau ceea ce fuseseră listele pentru predecesorii lor: un instrument de lucru uzual şi fundamental. Progresele cartografiei dăduseră erudiţiei un nou simţ al spaţiului căruia tiparul, permiţînd difuzarea mai vastă a unor hărţi reproduse mai exact[235], i-a asigurat dezvoltarea.

IV. Preocuparea pentru număr

Lectura Bibliei trebuia să-i încurajeze pe istorici să dea precizări cifrice – şi, de fapt, acestea nu lipsesc din scrierile lor. Aici poate fi evaluată populaţia unui oraş, dincolo pot fi număraţi participanţii la o adunare. Dar preocuparea pentru număr apare cu adevărat în două ocazii particulare. Pe de o parte, pentru a evalua, înainte de bătălie, importanţa celor două armate aflate faţă în faţă şi pentru a evalua, după luptă, pierderile lor. Pe de altă parte, pentru a da o idee generală asupra unui anumit spaţiu. Într-adevăr, în absenţa hărţilor, pentru a oferi imaginea unei ţări, un autor conştiincios îşi impune să alcătuiască lista provinciilor ce o compun, a populaţiilor care locuiesc acolo sau a oraşelor ce se găsesc pe teritoriul ei; dar un autor grăbit se mulţumeşte să spună numărul provinciilor, populaţiilor şi oraşelor respective. Cine se ocupă de istorie sau de geografie are nevoie de cifre.

Utilizîndu-le, încă de la începutul Evului Mediu, un autor nu putea avea decît ambiţia unei numărători exacte. Atunci cînd această continuare a analelor regale carolingiene pe care o numim *Analele de la Saint-Bertin* afirmă că în 862 contele Robert a capturat douăsprezece vase normande pe Loara sau că Hugo Abatele, în 869, a ucis într-o încăierare în jur de şaizeci de normanzi[236], nimic nu ne permite să presupunem că nu ar da numărul real al pierderilor normande aşa cum l-a putut afla, poate doar rotunjit la duzină. Există în mod sigur în istoriografia medievală numere fără gînduri ascunse.

Dar ele se învecinează la început cu numere enorme, mii ori chiar sute de mii, care nu sînt decît modalităţi retorice de a spune: „mult". Ca dovadă, variaţiile pe care şi le permit autorii cei mai serioşi. Numărul de refugiaţi provocat, la începutul secolului al V-lea, de înaintarea coloanelor ostrogote este de 100.000 după Sfîntul Augustin, de 200.000 după Orosius şi de 400.000 după Zosimos[237]. Astfel, relatările medievale pot fremăta

de luptele a sute de mii de combatanţi. Armata lui Godefroy de Bouillon ar fi fost, după Raymond d'Aguilers, de 300.000 de oameni[238]. Dezastrul provocat de turci creştinilor în septembrie 1101 s-ar fi soldat pentru aceştia din urmă, după autorul *Gestei seniorilor d'Amboise*, cu „aproape 100.000 de morţi sau prizonieri"[239]. Cititorii şi auditorii din secolul al XII-lea luau oare ad litteram aceste numere, aşa cum au făcut istoricii în secolele al XIX-lea şi XX, pînă la Ferdinand Lot? Unii, poate. Dar alţii probabil că nu s-au lăsat înşelaţi de aceste efecte literare pe care îi surprindem cîteodată pe naratori că le caută în mod conştient. Continuatorul lui André de Marchiennes spune cum venise contele de Flandra la Bouvines „cu 1.500 de cavaleri bine înarmaţi şi o masă nenumărată de pedeştri"[240]. Această cifră de 1.500 de cavaleri, pe care J.F. Verbruggen o găseşte verosimilă[241], era şi cea pe care autorul cronicii de la Saint-Martin din Tours o auzise atunci cînd, pe la 1225, îşi redacta opera. Dar, pentru a-şi face cititorul să perceapă mai bine „masa nenumărată de pedeştri", el scrie că la Bouvines erau „1.500 de cavaleri şi 150.000 de alţi luptători bine înarmaţi"[242]. În istoriografia medievală, retorica a perturbat nu o dată statistica.

În plus, o lungă tradiţie păgînă, mai apoi creştină, admitea un misterios raport între idei, lucruri şi numere. Aşa încît, pentru a înţelege universul, trebuia pătruns secretul sensului ascuns al numerelor. Un număr nu era doar un număr; era şi un simbol care trebuia interpretat. Această interpretare se putea sprijini numai pe proprietăţile matematice ale numerelor. 6, spre exemplu, e un număr perfect pentru că are rara proprietate ca, fiind divizibil cu 1, 2 şi 3, suma acestor divizori să fie tot 6. Dar interpretarea unui număr se poate sprijini şi pe Scripturi. 6 e un număr perfect deoarece Dumnezeu a ales să creeze lumea în 6 zile. În cazul de faţă, interpretarea matematică şi interpretarea scripturară se conjugă pentru a face din cifra 6 un simbol al perfecţiunii[243].

Valoarea simbolică a numerelor este atît de evidentă pentru spiritul creştin, atît de familiară pentru spiritul medieval, încît ar fi foarte periculos să vrei să explici un text teologic, liturgic sau chiar literar[244] fără să ţii seama de asta. Şi cum să crezi că nişte istorici medievali pătrunşi de gîndirea creştină n-au fost uneori sensibili la simbolistica numerelor? Gildas ne spune că odinioară existau în Britania 28 de cetăţi. Beda reia numărul[245] şi, după el, toţi istoricii. Or, 28, după 6, e un număr perfect de vreme ce suma divizorilor săi (1 + 2 + 4 + 7 + 14) este egală cu 28. Pe de altă parte, 28 este rezultatul înmulţirii lui 4 cu 7; 7, de vreme ce Dumnezeu, după ce a creat lumea, s-a odihnit a şaptea zi, este simbolul repaosului etern; iar 4 (4 Evanghelii, 4 virtuţi cardinale) este simbolul unei vieţi pămînteşti reuşite; 28, 4 × 7, exprimă deci fuziunea perfectă a vieţii pămînteşti în viaţa eternă. Precizînd că tabernacului este făcut din zece covoare, avînd fiecare o lungime de 28 de coţi (*Exodul* 26.2), Biblia ajunge să-i convingă şi pe cei mai reticenţi că numărul 28 este într-adevăr marcat de o excepţională perfecţiune[246]. Toţi o ştiau – Beda mai bine ca oricine – şi probabil că nu întîmplător istoricii, făcînd elogiul Britaniei, au numărat pe teritoriul ei 28 de foarte nobile cetăţi. În timpul pescuitului miraculos, ne spune Sfîntul Ioan (21.11), năvodul lui Petru s-a umplut cu 153 de peşti mari. Acest text, proprietăţile matematice ale numărului 153, valoarea simbolică a numerelor care, prin înmulţire (17 × 3 × 3) sau adunare (100 + 50 +3), îl compun, totul contribuie la a face din 153 un număr de o perfecţiune excepţională şi încărcat de sensuri creştine[247]. Să fie oare chiar o întîmplare că *Petrus Tudebodus*, descriind în istoria sa cu privire la prima cruciadă Antiohia, numără acolo 1.200 de biserici, 360 de mănăstiri

şi precizează că patriarhul ei are sub conducerea sa 153 de episcopi?[248] Nu este exclus ca încă din Evul Mediu timpuriu unii istorici să fi utilizat numerele, ca şi noi, doar pentru a socoti şi pentru a le oferi cititorilor o idee cantitativă asupra realului. Dar este evident că foarte adesea, timp de secole, valorile retorică şi simbolică ale numerelor au falsificat importanţa lor statistică.

Cu toate acestea, încetul cu încetul, atmosfera s-a schimbat. Progresele calculului, lenta dobîndire de către matematică a autonomiei au împins pe un alt plan fascinaţia pe care numerele continuau să o exercite asupra oamenilor[249]. Progresele birocraţiei şi ale fiscalităţii i-au obişnuit pe administratori să socotească mai bine vetrele, satele, luptătorii. Progresele comerţului i-au împins pe negustori spre mai multă precizie şi au deschis toate domeniile voinţei lor statistice. Iar în această nouă ambianţă, numerele simbolice şi numerele retorice au dat puţin cîte puţin înapoi, în operele istoricilor, în faţa numerelor exacte.

Numere evident simbolice au fost încă avansate, uneori, în secolul al XIII-lea[250], după care nu prea au mai apărut. Numerele retorice au fost mai rezistente. La începutul secolului al XIV-lea, autorul *Cronicii arteziene* (*Chronique artésienne*), relatînd războaiele din Flandra, a manifestat preocuparea constantă de a socoti luptătorii, morţii, prizonierii. Numerele sale par cel mai adesea exacte. Nu există motiv să ne îndoim că oferă numărul precis al celor care au luptat, au fost ucişi sau capturaţi (din tabăra sa): „şi dintre oamenii noştri a fost 1 mort dintre cei din Saint-Omer"; „şi căzu prins Jakes d'Orchies şi xvi tîrgoveţi, ale căror nume vor fi mai departe pomenite". Dar pentru a evalua forţele adversarului, pe care-l cunoştea, evident, prea puţin, autorul era uneori cuprins de accese retorice cît se poate de fireşti: „şi prinserăm iiii^{xx} mii de pedeştri"; „şi ieşiră XVI^{c} armuri de fier"; „fură adunaţi v.c. mii de pedeştri, toţi din ţinutul Flandrei, şi XVI.c. armuri de fier, pe cai"[251]. La sfîrşitul secolului al XIV-lea, majoritatea surselor narative sînt, cel mai adesea, relativ sigure, dar mai multe excepţii confirmă încă regula. Jean Froissart se scălda într-o atmosferă evident prea literară. Exagerările sale sînt manifeste; variaţiile lui, de la o redactare a *Cronicilor* sale la alta, sînt intempestive[252]. Dezastrul de la Nicopole (1396) a marcat profund spiritele. În timp ce Johann Schiltberger, care participase la bătălie, dădea pentru armata creştină un efectiv de 16.000 de combatanţi, ulterior, aproape toţi istoricii, sensibili la drama epică pe care o relatau, au vorbit de 100.000 sau 200.000 de combatanţi creştini zdrobiţi de 200.000, 300.000 sau 400.000 de combatanţi turci[253]. La începutul secolului al XV-lea încă, în tratatul său *A toute la chevalerie* (*Către toată cavaleria*), Jean de Montreuil dădea pentru bătăliile din secolul al XIV-lea cifre verosimile. Aceasta pentru că izvoarele lui îi ofereau pe atunci cifre verosimile. Dar simţul său critic nu a mers pînă la a pune sub semnul întrebării enormele cifre oferite de izvoarele sale pentru vremurile anterioare. Astfel încît, cu cît vremurile erau mai îndepărtate, cu atît cifrele se umflau: după el, la Furnes, în 1297, au luptat 500 de cavaleri şi 16.000 de pedeştri flamanzi; la Muret, în 1213, peste 100.000 de aragonezi; şi la Poitiers, în 732, 385.000 de necredincioşi[254]. Cu toate acestea, la jumătatea secolului al XV-lea, pe cînd se încheia îndelungatul război franco-englez, cifra exactă cîştigase partida. La patru zile după Formigny (1450), Prigent de Coëtivy, care participase la bătălie, estima că fuseseră între 5.000 şi 6.000 de luptători englezi. În toate relatările pe care le-au dat istoricii în urma victoriei franceze, estimarea cea mai redusă a fost de 3.000, iar cea mai ridicată de 7.000[255]. La istorici, ca şi la combatanţi, cifrele îşi pierduseră

de acum aura epică şi retorică. Nu erau întotdeauna riguros exacte. Dar erau întotdeauna plat verosimile.

Totuşi, încă din secolul al XIV-lea, progresele statului şi ale economiei lărgiseră perspectivele istoricilor. Unii dintre ei nu-şi mai limitau ambiţia la evaluarea importanţei armatelor. Din arhive administrative tot mai bogate, ei au ştiut să extragă cifre din ce în ce mai exacte în domenii tot mai variate. Încă dinainte de 1348, Giovanni Villani îşi sprijinise elogiul adus Florenţei pe o mulţime de cifre. În mod cert, unele dintre ele sînt îndoielnice, iar altele rotunjite. Dar cît priveşte populaţia Florenţei, finanţele ei şi activitatea sa economică, acolo unde Villani a putut profita de arhivele oraşului şi de experienţa lui profesională, evaluările sale sînt, dacă nu întotdeauna foarte exacte, cel puţin întotdeauna foarte verosimile[256]. Iar cînd, la sfîrşitul secolului al XV-lea, Marino Sanudo recompunea marele discurs rostit de dogele Mocenigo în aprilie 1423, el introducea în acesta un tabel statistic al economiei veneţiene care a rămas pe bună dreptate celebru deoarece, întemeiat fiind pe o documentaţie abundentă judicios utilizată, este, din cîte ştim, corect[257].

Dincolo de Alpi, ambiţia istoricilor francezi sau englezi nu mergea atît de departe. Curiozitatea lor nu era încă stîrnită în privinţa problemelor financiare sau economice. Ei s-ar fi mulţumit cu nişte statistici bune care să dea o idee precisă despre măreţia ţării lor şi despre importanţa populaţiei sale. Dar şi asta era prea mult, căci regatele Franţei şi Angliei erau cu mult mai vaste decît statele florentin sau veneţian, iar administraţiile centrale de aici dominau încă atît de puţin masa arhivelor lor, încît nu era imposibil să evaluezi numărul diocezelor, circumscripţiilor sau comitatelor din regat, un document întîmplător îţi putea permite să afli numărul gospodăriilor de pe un domeniu feudal, numărul locuitorilor dintr-un oraş, dar nici o sinteză nu îţi permitea încă să stabileşti, fie şi aproximativ, numărul locuitorilor regatului, nici măcar numărul gospodăriilor sale, al satelor sau al parohiilor sale. Şi, lipsită de orice barieră, imaginaţia divaga. Sub Eduard al II-lea, urbariul din Fleet, compilat pentru Thomas of Multon, estima la 63.000 numărul satelor engleze[258]; la Parlamentul din 1371 s-a spus că Anglia număra 40.000 de parohii[259]; în realitate, nu avea nici 10.000. Toată lumea ştia că Franţa era mai mare decît Anglia. La începutul secolului al XV-lea, unii guvernanţi francezi estimau că în regat existau 1.700.000 de oraşe şi sate. Michel Pintoin s-a făcut ecoul acestei estimări. Şi, vreme de două secole, mulţi au repetat această cifră enormă fără a o considera neverosimilă[260].

Această cifră enormă şi neverosimilă marchează bine, la sfîrşitul secolului al XV-lea încă, limitele statisticii medievale. Dar ne-am înşela dacă am crede că ea dovedeşte că, de pe vremea cînd istoricii făceau să se înfrunte în bătălii epice sute de mii de combatanţi, nu se schimbase nimic. În realitate, totul se schimbase. Numerele ieşiseră din coconul lor simbolic şi retoric, reducîndu-şi de acum ambiţia de a măsura realul. Şi, ajutate de arhive mai precise, reuşeau să o facă, cel puţin într-un cadru limitat. Numărul luptătorilor dintr-o armată, al satelor de pe un domeniu feudal, al locuitorilor dintr-un oraş era, dacă nu exact, cel puţin verosimil. Totuşi, dincolo de acest cadru limitat, estimările, private de orice ajutor documentar, băteau din nou cîmpii. Dar cifrele enorme pe care le dădeau atunci nu mai erau de altă natură decît ale noastre. Ele nu mai marcau decît o slăbiciune a arhivelor pe care se puteau baza.

V. Pasiunea etimologiei

Pentru a sesiza sensul unui cuvînt, nimic nu este mai util decît să-i cunoşti mai întîi originea. Cercetarea etimologiilor, adică a originii cuvintelor – *verborum origo*, spune Quintilian, *origo vocabulorum*, zice Isidor de Sevilla –, a fost o disciplină pe care au practicat-o în Antichitate, în Evul Mediu ca şi în epoca Renaşterii toţi autorii, indiferent dacă erau gramaticieni, retori, poeţi, filosofi, jurişti sau teologi. Iar pentru istorici, aşijderea, etimologia, care cercetează etimologiile, a fost, mai mult decît o preţioasă ştiinţă auxiliară, o adevărată pasiune.

Dar, lăsînd altora grija de a cerceta cuvintele comune, istoricii nu au dat atenţie decît numelor proprii de persoane şi de locuri. Deja evreii şi grecii crezuseră că există o corespondenţă misterioasă între nume şi lucruri şi că ajunge deci să studiezi numele unei persoane sau al unui loc pentru a pătrunde secretul naturii sale şi al destinului său. Hristos însuşi („tu eşti Petru, şi pe această piatră...") transmitea discipolilor săi această convingere, iar Sfîntul Ieronim, scriind *Liber interpretationis hebraicorum nominum* (*Carte despre interpretarea numelor evreieşti*), transmitea creştinilor întreaga experienţă a onomasticii sacre[261]. Înarmaţi cu acest exemplu şi cu această ştiinţă, hagiografii şi istoricii din Evul Mediu nu au întîlnit vreun nume propriu pe care să nu încerce să-l explice. În particular, la începutul vieţii unui sfînt, studierea a ceea ce prevestea numele său, *praesagium nominis, argumentum a nomine*, a fost un moment mereu aşteptat; şi e încă tradiţional, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, în *Legenda aurea* a lui Jacopo da Varagine. De asemenea, numeroşi istorici care prezintă, la începutul operei lor, locul căruia îi vor scrie istoria consideră că e necesar să adauge la descrierea acestuia studiul originii numelui său. La începutul istoriei sale a Boemiei, Cosma din Praga vrea „să descrie pe scurt acest pămînt al Boemiei şi să spună de unde-şi trage numele"[262]. Autorului cronicii *Liber Eliensis* i se pare potrivit să înceapă relatarea prin studierea numelui locului[263]. Autorul *Istoriei abaţiei Ramsey* descrie în primul capitol aşezarea ei, iar în al doilea tratează *de etymologia nominis, de nominis ratione*[264]. Şi tot despre această cauză a numelor (*ratio nominum*) vrea Gerald of Wales să dea seamă mai întîi atunci cînd îşi începe *Descrierea Ţării Galilor*[265]. Pentru istoricul Evului Mediu nu există istorie fără etimologie.

Egiptul îşi datora numele lui Aegyptos; Asia – unei femei numite *Asia*. Egeu, disperat, se azvîrlise în marea care, de atunci, îi purta numele. Romulus întemeiase un oraş care şi-a tras de la el numele de Roma şi ai cărui locuitori au fost romanii. Astfel, pentru a explica numele de locuri şi de popoare, Antichitatea înmulţise eroii eponimi. Citindu-i pe antici şi pe Isidor de Sevilla, istoricii Evului Mediu au repetat aceste etimologii şi, justificaţi de ele, au făurit la rîndul lor altele[266]. Toţi francii şi toţi francezii ştiau, de la Fredegarius încoace, că-şi datorează numele acelui prinţ pe care l-au avut şi care se numea Francion[267]. Cel care dăduse numele Boemiei şi locuitorilor săi era, după Cosma din Praga, bătrînul Boemus[268]. William of Malmesbury, Geoffrey of Monmouth şi Ranulf Higden sînt de acord că Westmorlandul îşi datora numele unui anume Marius[269]. După Nennius, Gloucester îşi trăgea numele de la Glovus, un strămoş al lui Vortigern[270]; numai dacă nu va fi fost cumva vorba, cum spunea mult mai tîrziu Ranulf Higden, de Glora, care domnise odinioară acolo[271]. Nu există popor, ţară sau

oraş cărora unul sau mai multe personaje eponime să nu le fi putut explica numele. Lucrul acesta e de la sine înţeles, astfel încît ipoteza unui prinţ eponim este mereu prezentă în mintea istoricului. „Insula Avalon – spune Gerald of Wales – îşi trage numele de la *aval*, care în bretonă înseamnă «măr», fiindcă merii şi merele se găseau din belşug în acel loc, sau de la un anume Vallon, odinioară stăpînul acestui teritoriu."[272] Iar ipoteza unui prinţ eponim îi vine în minte istoricului cu atît mai uşor cu cît acesta trăieşte într-o perioadă în care o renaştere face ca Antichitatea să-i fie şi mai apropiată. Mereu prezente de-a lungul Evului Mediu, etimologiile prin personaje eponime nu sînt niciodată mai numeroase decît în secolele al XII-lea sau al XV-lea.

Explicarea denumirii unui loc prin numele unui personaj n-are în sine nimic condamnabil. În Evul Mediu, unii credeau că Orléans, *Aurelianis*, îşi datora numele unui *Aurelius* sau unui *Aurelianus*: Henri d'Arbois de Jubainville şi Auguste Longnon, la sfîrşitul secolului al XIX-lea, nu gîndeau altfel[273]. Greşeala eruditilor medievali a fost că au înmulţit etimologiile de acest gen, cu o imaginaţie care nu putea fi frînată nici de cunoaşterea lor istorică prea limitată, nici de cunoaşterea lor şi mai redusă în privinţa legilor limbajului. Lingvistica îi pasiona totuşi pe mulţi. Fără îndoială că Gerald of Wales – care ştia puţină, foarte puţină greacă, dar vorbea curent galeza, engleza, franceza şi latina, care auzise la Paris multe alte limbi, care avea ureche, care-l citise pe Priscian, care era capabil să sesizeze înrudirea între grecescul *hal* (în realitate ἅλς), latinescul *sal*, „căci, cum zice Priscian, în anumite cuvinte aspiraţia greacă este înlocuită în latină printr-un *s*", franţuzescul *sel* „prin schimbarea vocalei *a* în *e*" şi, „prin adăugarea literei *t*", englezescul *salt* şi germanul *sout*[274] – era o excepţie. Gerald of Wales a fost un virtuoz al etimologiei. Dar mulţi alţi istorici din Evul Mediu ştiau cel puţin trei limbi, erau conştienţi de înrudirea acestor limbi[275], precum şi de faptul că ele evoluau şi se „corupeau"[276], „şi-au imaginat că o literă putea să se transforme în alta"[277], şi-au situat cercetările etimologice pe acelaşi plan ca şi ştiinţa modernă şi au găsit chiar etimologii confirmate de savanţii din zilele noastre.

Lombarzii (*Longobardi*), explică în secolul al VIII-lea Paulus Diaconus, au fost la început numiţi *Winniles*. Pe urmă şi-au luat numele de lombarzi sau longobarzi din cauza lungimii bărbii lor, pe care fierul nu o atingea. Căci, în limba lor, *lang* înseamnă „lung", iar *bart*, „barbă". Erudiţia noastră modernă nu ştie să spună nimic mai mult în această privinţă şi, pentru ea, „numele lombarzilor, *Langobardi*, pare să semnifice «bărbi lungi»"[278]. Ely (*Elge*), explică Beda, tot în secolul al VIII-lea, îşi trage numele de la mulţimea ţiparilor care sînt prinşi în mlaştinile ce-l înconjoară. Astăzi, această denumire a locului este explicată prin două cuvinte din engleza veche, *ēl*, *eel*, adică „ţipar", şi *gē*, „ţară, ţinut". Ely este ţara ţiparilor[279]. Numele Berrocscire (Berkshire), explică Asser în jurul anului 900, vine de la pădurea Berroc, unde merişorul creşte din abundenţă; insula Sceapieg (Sheppey) este *insula ovium*, „insula oilor" (*sheep*). Iar noi, astăzi, nu zicem altfel[280]. La fel cum azi nu putem decît să aprobăm explicaţia pe care autorul lucrării *Gesta Stephani* o dă, în veacul al XII-lea, cu privire la Bath: „Acest oraş e numit Bath (*Batta*), nume care-i vine dintr-un cuvînt englez ce înseamnă «baie» (*balneum*)"[281]. La începutul secolului al XIII-lea, „Gervase of Tilbury... a explicat foarte corect lumii savante cuvîntul «Polonia»: *sic dicta in eorum idiomate quasi Campania*" („Polonia înseamnă în poloneză «cîmpie»"), deoarece, într-adevăr, cuvîntul *pole* înseamnă „cîmp, cîmpie" şi e mărturia unor vremuri cînd poienile luaseră parţial locul pădurii[282]. Desigur, s-ar putea cita numeroase etimologii propuse de ştiinţa medievală şi pe care ştiinţa

modernă, cu mai mult sau mai puţin dispreţ, nu le-a ratificat. Totuşi, aceste cercetări etimologice se situează pe acelaşi plan ca ale noastre, şi nu toate sînt false.

După 1200, unii istorici au continuat să dea etimologii de acest tip. Lichfield, explică Matthew Paris în secolul al XIII-lea, „înseamnă cîmpul cadavrelor (*campus cadaverum*), căci *lich* înseamnă în engleză «cadavru, corpul unui mort»"[283]. Oraşul *Salopia*, explică Ranulf Higden în secolul al XIV-lea, „aşezat în vîrful unei coline la hotarele Ţării Galilor şi Angliei, este numit în engleză Shrewsbury, din pricina tufişurilor (*shrub*) şi arbuştilor care creşteau odinioară pe această colină"[284]. Trebuie totuşi spus clar că etimologii de acest gen, pe care le putem numi derivări, au fost de acum înainte mai rare. Adesea istoricii au preferat să invoce personaje eponime. Dacă, spre exemplu, autorul lucrării *Gesta Stephani*, în secolul al XII-lea, explica foarte bine numele oraşului Bath prin cuvîntul englez *bath*, „baie", două secole mai tîrziu, Ranulf Higden, sprijinindu-se pe autoritatea lui Geoffrey of Monmouth – care, într-adevăr, înmulţise etimologiile bazate pe personaje eponime –, refuza în mod expres această derivare şi prefera să admită că oraşul, *Bathonia* sau *Bado*, fusese construit de regele briton Bladud, care-l numise, pentru a aminti de numele său, Caerbadun, de unde, mai tîrziu, latinescul *Bathonia*[285]. Însă derivările au fost depăşite mai cu seamă de ceea ce am putea numi „expuneri" sau „compuneri".

Să luăm un cuvînt precum *cadaver*, „cadavru". Să renunţăm, pentru a-l explica, să căutăm cuvîntul din care derivă. Să ne situăm pe un cu totul alt plan şi să dezvoltăm silabele din care este format. Ar putea fi : *ca*ro *da*ta *ver*mibus („carne dată viermilor"). La fel, *vulpes* („vulpi") ar putea foarte bine să fie dezvoltat în *vul*nerantes *pes*sime („rănind cu cruzime"[286]). Jocuri de cuvinte, vor zice savanţii de astăzi. Dar în Evul Mediu, asemenea expuneri – care, de altminteri, nu pretind să ofere originea cuvintelor şi, deci, nu sînt etimologii ridicole care să merite a fi luate în bătaie de joc de gramaticienii noştri moderni – sînt cercetări graţie cărora savanţii speră să poată explica mai bine cuvintele, să le sesizeze sensul profund mai bine decît ar putea-o face pe baza derivărilor. Nimic nu ne împiedică să dezvoltăm şi literele asemenea silabelor. Am putea găsi îndărătul lui *Deus*: *d*ans *e*ternam *v*itam *s*uis („dîndu-le alor săi viaţa eternă"); îndărătul lui *homo*: *h*abens *o*mnia *m*anu *o*mnipotentis („care a primit totul din mîna Atotputernicului"); îndărătul lui *cor*: *c*amera *o*mnipotentis *r*egis („lăcaşul regelui atotputernic"[287]). Pe scurt, cum spune Giovanni Balbi în *Catholiconul* său, expunerea „regăseşte sensul cuvîntului pornind de la literele sau silabele care îl compun"[288]. Şi e de la sine înţeles că, şi dacă un cuvînt derivă dintr-un singur alt cuvînt, el tot poate fi obiectul mai multor expuneri.

Or, în ansamblul ei, Antichitatea consideră că „etimologia" permite să se dea o interpretare adevărată cuvintelor şi că cel mai bun mijloc de a sesiza sensul cuvintelor este de a le cerceta originea, de a le da derivarea ; prin urmare, etimologia unui cuvînt este în general, pentru ea, derivarea lui. Dar deja Cassiodor, ca să interpreteze şi să elucideze un cuvînt, nu mai recurge întotdeauna la derivarea acestuia, jonglînd adeseori cu silabele lui[289]. Definiţia pe care Isidor de Sevilla o dă etimologiei este influenţată de această recentă evoluţie. După el, etimologia permite interpretarea unui cuvînt ; tocmai originea cuvîntului permite cel mai bine înţelegerea sa ; dar ceea ce spune Isidor despre etimologie este deja destul de ambiguu pentru a face loc unor tipuri cu totul diferite de explicaţii[290]. Renaşterea carolingiană cultivă în mod pasionat expunerea[291]. Ulterior, pe cînd insulele britanice, fidele exemplului lui Beda, explică în general cuvintele prin

derivarea lor, continentul, marcat de literatura carolingiană, preferă să le elucideze prin expuneri. Numele de persoane, şi mai ales numele de sfinţi, sînt „expuse" de hagiografi[292]. Numele de locuri sînt „expuse" de istorici. Cînd Orderic Vitalis explică faptul că, pe timpul lui Cezar, romanii au întemeiat un oraş pe care l-au numit *Rodomus* (Rouen), „adică, cum s-ar zice, casa romanilor" (*„quasi Romanorum domus"*)[293], el nu pretinde defel să dea derivarea acestui nume, căci altminteri şi-ar fi introdus explicaţia printr-un verb (*dictum*, *vocatum*, *appellatum*) urmat de *quod*, *quia*, *propter*, ci preferă să-i dea o expunere foarte normal anunţată prin *quasi*[294].

Începînd cu secolul al IX-lea, cuvîntul „etimologie" este aplicat uneori la explicarea unui cuvînt prin expunere[295]. Iar în secolul al XII-lea, cînd expunerile covîrşesc numeric derivările şi invadează chiar şi insulele, gramaticianul Pierre Hélie marchează punctul final al unei evoluţii seculare definind etimologia drept „expunerea unui cuvînt prin unul sau mai multe alte cuvinte, ţinînd cont de natura lucrului şi de asemănarea literelor". Şi Pierre Hélie dă exemplul lui *fenestra* („gaură", „deschizătură", „fereastră") *„quasi ferens nos extra"* („care ne permite să ieşim")[296]. După Pierre Hélie, vreme de secole, o derivare poate fi încă numită uneori „etimologie", dar o etimologie este, foarte general vorbind, o expunere; autorii disting etimologia, adică expunerea, de derivare. Aşteptînd de la ei o derivare atunci cînd anunţă în mod explicit o etimologie, am semnala faptul că ignorăm sensul pe care ei îl dădeau cuvintelor.

Dar de ce, vrînd să regăsească sensul adevărat, etimologia unui cuvînt, Evul Mediu a preferat pînă la urmă expunerea, şi nu căutarea cuvîntului iniţial? Poate în primul rînd pentru că necunoaşterea limbilor vechi (ebraică, greacă) şi cunoaşterea mediocră a numeroase limbi vernaculare îi lăsau pe cercetători cu totul dezarmaţi. Poate şi pentru că nişte autori creştini erau jenaţi să facă termenii creştini să provină din rădăcini păgîne. Dar esenţialul nu e acesta. Esenţialul este că derivarea rămîne la nivelul gramaticii, al literei. În condiţiile în care întregul efort medieval constă în depăşirea nivelului literei pentru a-l atinge pe cel al spiritului, în găsirea, dincolo de sensul literal al unui cuvînt, a sensului său spiritual şi mistic, era absolut firesc ca Evul Mediu să prefere unor derivări superficiale nişte expuneri care să-i permită, credea el, să atingă nivelul cel mai profund al lucrurilor[297]. În secolul al XI-lea, Raoul Glaber ştia bine că unii explicau numele oraşului Orléans prin numele împăratului Aurelian, care l-ar fi întemeiat. Dar el prefera altă explicaţie: *„Dicitur Aureliana, quasi Ore Ligeriana, eo videlicet quod in ore ejusdem fluminis ripae sit constituta"* – „Este numit *Aureliana*, adică *Ore Ligeriana*, fiindcă e situat la marginea (*in ore; sic* pentru *ora*) ţărmurilor Loarei (*Liger*)". Şi prefera această explicaţie fiindcă ea se adaptează acestui oraş cu mai multă justeţe şi mai mult adevăr (*rectius veriusque*)[298]. Autorul istoriei abaţiei Ramsey propune, în secolul al XII-lea, trei etimologii ale cuvîntului „Ramsey". „Ramsey" ar putea veni mai întîi „de la două cuvinte englezeşti, *ram*, care înseamnă «berbec», şi *eie*, care înseamnă «insulă»"; Ramsey ar fi astfel insula berbecului. Autorul nostru recunoaşte că această etimologie n-ar avea nimic neverosimil, dar nu zăboveşte asupra ei. El se întreabă apoi dacă „Ramsey" nu ar veni cumva de la cuvîntul latin *ramus* şi dacă locul nu va fi fost numit „insula ramurilor sau crengilor" datorită abundenţei de arbori care se găseau acolo odinioară. Şi, desigur, acest nume va fi fost dat locului de către Providenţa divină; el anunţa că oameni sfinţi vor veni să locuiască aici, iar ei vor fi ca nişte ramuri bune ale căror frunzişuri verzi vor fi roadele virtuţilor lor. Dar predilecţia autorului se îndreaptă spre a treia explicaţie. *Ramesses* (Ramses) este, după Isidor, numele oraşului egiptean unde au stat o vreme fiii

lui Israel; *Ramesses* înseamnă şi „zguduire" sau „tunet", iar Ramsey e pe bună dreptate numit „zguduire" sau „tunet" cîtă vreme păcătoşii, loviţi de pocăinţă ca de trăsnet, sînt convertiţi aici de la dragostea faţă de lume la slujirea lui Dumnezeu. Predilecţia autorului se îndreaptă spre această ultimă explicaţie, spre această ultimă „etimologie", desigur, nu pentru că derivarea de la *Ramesses* la Ramsey i-ar părea cea mai convingătoare, ci pentru că, potrivit propriilor spuse, această „interpretare a numelui este mai aptă să ne ducă înspre sensul mistic" al locului[299].

Şi poate mai e ceva. O etimologie medievală nu este niciodată inocentă. Legăturile dintre cuvînt şi lucru sînt atît de strînse, încît a explica numele unui om sau al unui loc înseamnă deja să dezvălui natura acelui om sau a acelui loc, să anunţi destinul acelui om sau acelui loc. Etimologia este un redutabil revelator, de unde se poate naşte mîndria sau ruşinea. Or, o simplă derivare (indiferent dacă ştiinţa noastră modernă o recunoaşte sau nu drept exactă, nu asta este problema) poate justifica mîndria unui popor: francii sînt numiţi franci deoarece sînt mîndri şi cutezători; saxonii sînt numiţi saxoni pentru că sînt la fel de duri şi de încăpăţînaţi ca piatra (*quasi saxum*)[300]; locuitorii Boemiei îşi trag numele de la cuvîntul „*Boh*, care în slavă înseamnă Dumnezeu"; ei sînt poporul lui Dumnezeu[301]. Dar trebuie să recunoaştem că, alături de aceste fericite exemple, numeroase derivări sînt neutre şi nu inspiră nici un comentariu. Există chiar şi unele care sînt foarte supărătoare. Guy de Bazoches ar vrea să fie amabil cu „faimosul conte şi eminentul prinţ" de Hainaut. Însă numele de Hainaut îi pune probleme. Căci, „fie că i se adaugă a patra vocală *o* ori diftongul *au*, acest nume pare să vină de la cuvîntul francez «ură» [*haine*, n.tr.]". Şi Guy trebuie să-şi dea silinţa să respingă această apropiere sau cel puţin să-i atenueze consecinţele: pe acest teritoriu „nu există nimic, în mod obiectiv (*ex re*), care să justifice acest nume. Pur şi simplu el e traversat de un pîrîiaş care poartă deja acest nume de Haine, fără vocală sau diftong final, şi care îşi datorează numele faptului că este odios să înoţi în el (*pro eo quod natantibus appareat odiosus*)"[302]. Derivarea este o armă periculoasă. Eponimia prezintă mai puţine riscuri. Numeroase ţări şi oraşe erau mîndre de eroul roman sau troian care le întemeiase şi le dăduse numele. Inconvenientul este că umbra întemeietorului, odată întinsă asupra ţării, risca să o acopere vreme îndelungată. Toată lumea era de acord că Westmorland îşi datora numele lui Marius. Pentru William of Malmesbury, era vorba despre consulul roman Marius. Dar pentru Geoffrey of Monmouth a fost vorba de regele briton Marius. Miza era importantă pentru istoricii englezi. Ranulf Higden se trudea încă, în secolul al XIV-lea, să respingă personajul eponim roman[303]. Mult mai flexibile erau expunerile, în cazul cărora, fără a-ţi face griji pentru unele din pricina altora, era de ajuns să speculezi silabele şi literele pentru a găsi adevărul profund al unui nume. „Etimologia" dezvăluia cu uşurinţă natura rea a Romei: „Roma, *r*adix *o*mnium *m*alorum *a*varicia" („avariţia, izvorul tuturor relelor")[304]. Lui Philippe de Mézières îi era uşor, datorită ei, să dea speranţe supuşilor tînărului Carol al VI-lea: „Scumpe fiu, o pune el pe regină să spună în *Visul bătrînului pelerin*..., găsesc prin drept nume de botez că eşti numit Lumină: căci Carol în latină, care este *Kalolus*, potrivit interpretării sale e totuna cu a zice *clara lux*, lumină strălucitoare. Oh, ce interpretare frumoasă! Tu trebuie deci să fii nu doar lumină, ci lumină foarte strălucitoare, chiar pentru poporul tău, care pînă acum a rătăcit prin întuneric din lipsă de lumină"[305].

În concluzie, la autorii din Evul Mediu în general şi la istoricii medievali în particular, nu doar că pasiunea pentru etimologie e vie, însă cercetarea etimologică se desfăşoară

chiar în mai multe registre. Pentru a descifra numele complet, ea evocă personaje eponime, găseşte derivări şi mai ales construieşte expuneri prin care are sentimentul de a se înălţa cu mult deasupra planului gramaticii. Protestul lui Lorenzo Valla constă în reducerea explicaţiei etimologice doar la nivelul gramaticii, în limitarea ei la derivări şi în refuzarea expunerilor. *Testamentum*, spuneau juriştii, este *testatio mentis* („mărturia unei stări de spirit"); iar Lorenzo Valla protestează spunînd că această etimologie era condamnabilă (*explosa*), rizibilă (*derisa*), ineptă (*inepta*)[306]. Valla pregătea viitorul şi dădea cercetării moderne direcţia pe care ea a putut să o urmeze atunci cînd cunoaşterea limbilor a făcut progresele necesare. Cu toate acestea, mult după 1500, poeţii continuă să „etimologizeze" numele, construind de la fiecare dintre literele lor versuri în acrostih[307]. Cu toate acestea, un jurist atît de serios cum era Alciato justifica încă etimologia aşa cum o înţelesese Evul Mediu. *Testatio mentis*, spunea el, nu este, poate, adevărata etimologie a lui *testamentum*, dar este un bun mijloc pentru a ajunge să înţelegem cuvîntul[308].

*

În Evul Mediu, istoricul nu era, hotărît lucru, naivul de care nu demult încă mai vorbeau unii. Nu numai că a avut grijă să adune toată documentaţia posibilă, dar, în plus, şi-a dat toată osteneala să o prelucreze pentru a reconstrui, pornind de la ea, adevărul trecutului. Desigur, limitele acestui efort erudit sînt evidente pentru noi. Deoarece erudiţia medievală oferea nişte perspective care nu sînt ale noastre şi mai cu seamă fiindcă, în lipsa unor mijloace şi cunoştinţe, ea era dezarmată. Cu toate acestea, preocupările care o ghidau sînt şi ale noastre. Tehnicile de care sîntem atît de mîndri au început să se dezvolte din Evul Mediu. Dacă am lăsa suficienţa şi ignoranţa noastră să marcheze prea mult paşii greşiţi ai erudiţiei medievale, ar însemna să fim foarte ingraţi. Poate că istoricii de astăzi sînt nişte uriaşi. Poate că istoricii Evului Mediu erau nişte pitici. Dar uriaşii de acum stau pe umerii piticilor de odinioară.

Note

1. Guenée (10), 261.
2. *PL* 137, col. 782-784. *Cf.* Schreiner (295), 28-29.
3. Agnellus de Ravenna, *Liber Pontificalis*, c. 32; (422), p. 297. Van der Essen (573), 551. Delehaye (137), 113-119. Schreiner (295), 4.
4. Lacroix (41), 83.
5. Guibert, *Gesta*, I, 3; (526), col. 689.
6. Linder (395), 1058.
7. Chambers (376). Keeler (506), 74-75. Kendrick (253), 12.
8. Ekkehard de Aura (470), 62.
9. Goez (290), 26-27.
10. „Veluti nullius auctoritatis homuncio", Ekkehard de Aura, *MGH, SS*, VI, 6.
11. În secolul al XII-lea: „ut sapiens attendat et quid eligat videat". Ekkehard de Aura citat de Lasch (293), 32. În secolul al XIII-lea: „utrum autem haec vera sint, lectoris judicio relinquatur", Jacopo da Varagine (587), 304, citat de Schreiner (295), 2-3. În secolul al XIV-lea:

„ubi autem aliud et aliud tanquam contraria concreparent, utcumque sub disjunctione ponerem, lectoris electioni et judicio relinquendo", Bernard Gui, *Flores chronicarum*, prolog; *RHF*, XXI, 692. În secolul al XVI-lea: Goez (290), 42.

12. „Ut dicitur", „ut putatur", Schreiner (295), 25-26.
13. Giovanni Nanni (626), fol. 41-41 v°.
14. Goez (290), 35 şi urm.
15. Agnellus de Ravenna, *Liber Pontificalis*, c. 32; (422), p. 297.
16. Otto de Freising (676), I, 26; p. 94.
17. Lasch (293), 14-18. Lacroix (41), 73-77.
18. Fuhrmann (287), 531, 545.
19. Janik (646), 402-403.
20. Gerald of Wales (515), V, 7-8, 210. Ranulf Higden (699), I, 16.
21. „Multa quae tam mirabilia sunt ut etiam incredibilia videantur", Otto de Freising (676), II, 25; p. 152.
22. „Nam divina miracula, secundum Augustinum, *De civitate Dei*, admiranda sunt et veneranda, non disputatione discutienda: mirabilia vero non sunt omnino discredenda; cum dicat Hieronymus «Multa incredibilia reperies et non verisimilia, quae nihilominus vera sunt. Nihil enim contra naturae Dominum praevalet ipsa natura»", Ranulf Higden (699), I, 16-18.
23. „Hoc non refellimus; id plane uberrimis tèstimoniis approbatur", Guibert de Nogent, *Gesta*, VIII, 9; (526), col. 824.
24. Schreiner (295), 9. Guibert de Nogent, *Gesta*, VIII, 9; (526), col. 823.
25. „Nec praetereundum videtur inauditum a seculis progidium, quod sub rege Stephano in Anglia noscitur evenisse. Et quidem diu super hoc, cum tamen a multis praedicaretur, haesitavi; remque vel nullius vel abditissimae rationis in fidem recipere ridiculum mihi videbatur: donec tantorum et talium pondere testium ita sum obrutus, ut cogerer credere et mirari, quod nullis animi viribus possum attingere vel rimari", William of Newburgh (544), I, 28; t. I, p. 82.
26. „De hac pugna alli aliter sentiunt, sic scribentes... Haec autem diversitas etiam in epistolis quae ipsius Alexandri dicuntur ad magistrum suum Aristotelem reperitur, quae si ipsius sunt diversa sibi sentiunt... Haec de dissonantia non solum hystoriographorum, sed ipsius quoque Alexandri, ut dicunt, litterarum idcirco posui, ne quis me de prima huius pugnae descriptione arguat mendacii; ceterum prudens lector eligat, quid sibi de hiis maxime placeat", Ekkehard de Aura (470), 69. „Unde lector queso, ut et hic et alibi, si qua dissonantia te offenderit de nominibus vel annis vel temporibus paparum, non mihi imputes, qui non visa sed audita vel lecta scribo", Sigebert de Gembloux (725), anul 995, p. 353. Guibert de Nogent, *Gesta*, prefaţă; (526), col. 682. „Inductis itaque, sicut proposuimus, auctoritatibus, earum, sicut promisimus, diversitatem aut repugnatiam consideremus", Abélard, scrisoarea XI; *PL* 178, col. 342.
27. *Ioan* 3.32, citat de Guibert de Nogent, *Gesta*, IV, 1; (526), col. 729.
28. Regino de Prüm citat de Schulz (296), 17. Guillaume de Tyr citat de Schulz (296), 21-22, şi Lacroix (41), 78.
29. *Cf. supra*, n. 26.
30. Schulz (296), 25-26.
31. „En grezeis en escrist l'estoire.
    Chascun jor ensi l'escriveit
    Come il o ses ieuz le veeit",
    Benoît de Sainte-Maure (450), v. 104-106; t. I, p. 7.
32. Guibert de Nogent, *Gesta*, VIII, 14; (526), col. 832-833.
33. „Y conviennent tous les historiographes et croniqueurs, *maxime idem Paulus Aemilius, qui ingenue hec confitetur, Otto Phriginsensis, Abbas Urspergensis, Sigibertus Geblacensis, et omnium fidelissimus et ocularis testis Wintinchides Saxo*, qui vivoit soubz les trois Otto empereurs", Longueval, avocat în Parlament, în 1535; Rigault (402), 96.

34. Hincmar, citat de Lacroix (41), 83-84. Orderic Vitalis, *Historia eccleasistica*, VI, 3; Chibnall (671), III, 218.
35. Leon de Monte-Cassino nu avea încredere în istoricii de odinioară pentru că, zicea el, „consuetudinem hanc esse rerum gestarum scriptoribus ut in narrationibus suis vulgi opinionem sequantur", Schulz (296), 40.
36. Sayers (117), 247-248.
37. „Cetera vero quae in libris sequentibus istorialiter scribuntur aut propriis oculis vidi, aut scripta repperi, aut verissima relacione didici, et in eis scripsi", Meredith-Jones (746), 345.
38. Aici sînt reluate cîteva paragrafe din Guenée (13) unde se regăsesc referinţele care susţin textul.
39. Delaborde (285).
40. Fossier (382), Voss (65), 289-290. A. Vallet de Viriville, „Notes et documents pour servir à l'histoire de l'Ecole Royale des Chartes", *BEC*, II, 4 (1847-1848), 158-163.
41. Setz (647), 27.
42. Bibl. nat., lat. 5452, fol. 115.
43. William of Newburgh (544), I, 13.
44. *RHF*, X, 297.
45. „Ob ignorantiam namque preteriti temporis ac decursus nonnullos scriptores gestorum principum et legendarum sanctorum que etiam quandoque in ecclesia leguntur quas gratia pacis exprimere nolumus deviasse reperimus a tramite veritatis", Delaborde (285), 373.
46. Robert Gaguin (713), fol. 2; (712), fol. 2 v°.
47. Citat de Ady (419), 299.
48. Guibert de Nogent, *Gesta*, I, 3; (526), col. 689.
49. William of Newburgh (544), I, 17.
50. Ranulf Higden (699), V, 334, 336-337.
51. Delaborde (285), 382.
52. „Quisquis enim de superiore etate historiam texit aut spiritu sancto dictante loquitur aut veterum scriptorum et eorum quidem qui de sua etate scripserunt sequitur auctoritatem", Setz (647), 37*.
53. *Ibid.*, 25-26, 44, 17*.
54. „Quis codex in quo haec digesta invenimus vitio scriptorum erat depravatus ad liquidum investigare nequivimus", Aimoin de Fleury (424), I, 18; p. 40. „Ob incuriam et vitium scriptorum"; „scriptorum negligentia vel imperitia depravata", Ekkehard de Aura, *MGH, SS*, VI, 6, şi Lasch (293), 30-32. „Haec autem iuxta multorum opinionem sic teneantur, et in cronicis eodem modo scribantur, Hebreorum volumina, in quibus et Liber Regum apud nos nescio an viciatus an purus, multum ab his discordare videntur", Ekkehard de Aura (470), 49. „Desiderans in cunctis et singulis veritatis certitudinem plenius invenire, praecipue propter multam ac nimiam dissonantiam varietatemque temporum quam reperi in diversis chronicis annorum, mensium et dierum, necnon etiam rerum gestarum. Quae, ut reor, plerumque contingit propter vitium scriptorum, interdum quoque propter diversitatem positionum et opinionum eorumdem scribentium tractatorum", Bernard Gui, *Flores chronicorum*, prolog; *RHF*, XXI, 692.
55. Delaborde (285), 405.
56. Diener (596), 171. Ullman (649), 322. Schobben (465), 13.
57. Grévy-Pons şi Ornato (662), 87.
58. Jean de Montreuil (624), II, 7-12, 19-20, 132, 168, 226-227, 274.
59. Acest din urmă punct îmi este cunoscut graţie lucrărilor pregătitoare ale tezei lui C. Beaune *Naissance d'une nation, étude sur les composantes idéologiques du sentiment national français dans les derniers siècles du Moyen Age.*
60. Foerster (286), 310. Fuhrmann (287), 537-539.
61. Fuhrmann (287), 573.

62. Molinier (106), nr. 821-822.
63. Wattenbach, Holtzmann, Schmale (130), 563-574.
64. Genet (288), p. 115, nr. 84.
65. Gransden (89), 177-178.
66. Weiss (266), 93-94, 154.
67. Arnold (631), 167-169.
68. Harrison (275), 69-70.
69. Genet (288), 117.
70. Chibnall (284), 1.
71. *Chronicon Abbatiae de Evesham* (774), 160-161.
72. Foerster (286), 307-308 şi 311-312. Herde (291), 334-337. Genet (288), 116.
73. Giry (289), 53.
74. Bordier (812), 137-142.
75. Oexle (401), 252 şi urm.
76. Guenée (11), 453.
77. Arnold (631), 167-179.
78. Boüard (282), I, 20.
79. Ranulf Higden (699), I, 30.
80. *Daniel* 7.
81. Otto de Freising (676), II, 12-13; pp. 126-128.
82. Ranulf Higden (699), I, 30.
83. Lammers (43), 424-425. Brincken (21), 47-48. Marsch (307), 24 şi urm., 125 şi urm.
84. Hugo de Saint-Victor, *De scripturis et scriptoribus sacris*, cap. 17; *PL* 175, col. 24. Ranulf Higden (699), I, 30.
85. Schmidt (309), 299.
86. *Ibid.*, 301-302.
87. *Ibid.*, 304-305. Eusebiu şi Ieronim, *Cronica*, I, 16, 18; 16, 20; 16, 33; 17, 6; 18, 9; *PL* 27, col. 69, 71, 79, 83, 90.
88. Schmidt (309), 306-308.
89. *De Genesi contra Manichaeos*, *PL* 34, col. 190-193; *Enarrationes in Psalmos*, *PL* 37, col. 1182; *De Civitate Dei*, XXX, 30.
90. Schmidt (309), 314.
91. Lambert de Saint-Omer (640), 23 v°.
92. Brincken (21), 50 şi urm.
93. Festus (482), 45-46. Momigliano (51). Laistner (42), 20.
94. Sirinelli (480), 34-36.
95. Ieronim, *Cronica*, *PL* 27, col. 69, 71, 79, 83, 90.
96. Isidor de Sevilla (585), 426, 428, 429, 432, 439, 445, 454.
97. Beda (447), 303.
98. Grégoire de Tours (522), IV, 51; pp. 241-242.
99. Nennius (664), 145.
100. Adémar de Chabannes (415), 68-69.
101. Lambert de Saint-Omer (640), *passim*.
102. Jones (221), nr. 100. Brincken (21), 164.
103. Brincken (21), 108 şi urm., mai ales 162.
104. Nennius (664), 145.
105. Beda (447), 265-268.
106. Cordoliani (412), 469. Brincken (559), 156, 178. Wiesenbach (728).
107. Brincken (559), 158.
108. Vincent de Beauvais, *Speculum historiale*, VI, 88; (751), p. 204.
109. Schneider (580), 106.

BABEŞ-BOLYAI UNIVERSITY LIBRARY

110. Ralph de Diceto (697), I, 35, 36, 37 şi 55. Zinn (698), 48.
111. Vincent de Beauvais, *Speculum historiale*, VI, 88; (751), pp. 203-204.
112. Delisle (360). *Eulogium* (785), III, 246.
113. Robert de Torigni (716), II, 214-215. William Worcester (553), 304-306. Jean Miélot; Bibl. nat., fr. 17001, fol. 34 v°, 48, 73. Etc.
114. „5199 et hunc numerum assignat Beda, quem etiam usualiter tenet Ecclesia", Vincent de Beauvais, *Speculum historiale*, VI, 88; (751), p. 204. „...du commencement du monde selon Bède, lequel ensuit le commun, V^{M}C IIII^{xx} XIX ans", *Manuel d'histoire de Philippe VI de Valois*, Bibl. nat., fr. 4940, fol. 37 v°. „Secundum communem usum et secundum venerabilis Bede supputationem", Jean Miélot, Bibl. nat., fr. 17001, fol. 34 v°.
115. „Ita sunt variae et discrepantes de temporibus sententiae ut vix in hac re aliquid certi statui possit", Vincent de Beauvais, *Speculum historiale*, II, 115; (751), p. 84.
116. Brincken (559), 171. Ranulf Higden (699), I, 30.
117. Boüard (282), I, 309-310.
118. Grégoire de Tours (522), IV, 51; t. I, p. 242.
119. Lambert de Saint-Omer (640), 257 v°. Marchegay şi Mabille (819), 351-352. *Les Grandes Chroniques de France* (794), VI, 141-142.
120. John Capgrave (591), 175.
121. Beda (447), p. 69, n. 2.
122. Harrison (275), 68.
123. Boüard (282), I, 301-302.
124. Gramain (306), 321-324. Roger (308). Autrand (298).
125. Leclercq (226), 253.
126. Henry of Huntingdon (564), 247-249. Guenée (11).
127. Robert de Torigni (716), II, 339.
128. Salmon (826), xvi-xxxvii, 64-161.
129. *Ibid.*, 212-217. Duchesne (272), II, 279 şi 290-292.
130. Salmon (826), xxii.
131. Ranulf Higden (699), I, 40.
132. Duchesne (272), II, 288-290.
133. *Gallia Christiana*, XIV, 52.
134. Duchesne (272), II, 287, 289.
135. *Gallia Christiana*, XIV, 46-47.
136. *Ibid.*, 76. Salmon (826), 131.
137. Duchesne (272), II, 287, 289.
138. Beumann (764), 64.
139. Lesort (782), 6.
140. *Ibid.*, 3.
141. *MGH, SS*, X, 139. *RHF*, XII, 217.
142. *RHF*, XII, 217. Rigord (709), I, 63.
143. Adémar de Chabannes (415), 152.
144. Delisle (641), 180, 186.
145. Rigord (709), I, 59.
146. *Les Grandes Chroniques de France* (794), VI, 140.
147. Casalduero (269).
148. Hayez (793), 131-134.
149. Vincent de Beauvais, *Speculum historiale*, XVI, 4; (751), p. 619.
150. Guenée (12), 6.
151. „Nam nullatenus stare potest si temporum series discutiatur et veritas inquiratur", Robert d'Auxerre, *MGH, SS*, XXVI, 222.

152. Letaldus de Micy; Schreiner (295), 28-29. Anselme de Liège; Lasch (293), 26. Jacopo da Varagine; Schreiner (295), 27-28.
153. *PL* 137, col. 782-784, rezumat de Schreiner (295), 28-29.
154. „Confutandum est igitur quod sic et auctoritas refellit et ratio", *MGH, SS*, XXVI, 222.
155. Jacopo da Varagine, *Legenda aurea*, cele unsprezece mii de fecioare, 21 octombrie; (588), t. III, pp. 696-697.
156. Thomas Rudborne (743), 188.
157. Robert Gaguin (713), fol. 2; (712), fol. 2 v°. Schmidt-Chazan (714), 274.
158. Hay (484), 113-114.
159. De Smet (319), 18.
160. Despre toate acestea, Witzel (329), 31, 43, 61, 239 şi *passim*.
161. Lacroix (41), 99.
162. Pierre Le Baud (694), fol. 1 v°.
163. Gallus Anonymus (496), 425.
164. Witzel (329), 13, 28, 44.
165. Aimoin de Fleury (424), 24-28.
166. *Les Grandes Chroniques de France* (794), I, 22-25.
167. Salmon (826), 292-296. Tricard (327).
168. *MGH, SS*, XXV, 641-642.
169. „Liber Iulii Solini de situ orbis terrarum et de singulis mirabilibus que mundi ambitu continentur"; „liber... C. Iulii Solini... de mirabilibus mundi et ritis gentium"; Solinus (732), xxxi, xliii.
170. Gerald of Wales (515), V, 7-8.
171. *Eulogium* (785), I, 3-4.
172. Abel (364). Cary (375).
173. Schneider (580), 90-91.
174. Otto de Freising (676), I, 1; p. 60.
175. Taylor (700), 54-55.
176. Delisle (641), nr. 50, 51, 52, 59.
177. Green (579), 493.
178. Guenée (31), 14.
179. *Les Grandes Chroniques de France* (794), I, 23.
180. Gervase of Canterbury (512), II, 414-419.
181. Brincken (313), 127.
182. *Ibid.*, 158-159.
183. Wright (330), 158 şi urm.
184. *Ibid.*, 56.
185. Brincken (315), 85.
186. Wright (330), 68.
187. Miller (324), III, 112.
188. Brincken (314), 298.
189. Schneider (580), 99.
190. Brincken (313), 123-128.
191. Taylor (700), 68.
192. Tricard (327).
193. Dainville (318), 102-105.
194. Gransden (88), 45-47. Kletler (322), 319.
195. Wattenbach, Holtzmann şi Schmale (130), 568-569.
196. Kletler (322). Brincken (372).
197. Guzman (731).
198. Kletler (322), 302. Brincken (372), 3-6, 431. Carozzi (583), 857.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

199. *Eulogium* (785), I, 4.
200. Gransden (88), 47-48.
201. Langlois (323), 152.
202. Guzman (731), 157-158. Connell (377), 120, 127, 135.
203. Giese (622), 451, 452.
204. Brincken (621). Giese (622).
205. Gervase of Canterbury (512), II, 414.
206. Buron (688), cap. xxx, p. 334.
207. Staab (326). Beda (446), 14. Traducătorul englez al lui Orosius: Bately (680). Bartholomeus Anglicus: Langlois (323). Ranulf Higden: Taylor (700), 60. Etc.
208. Casella (420), 50.
209. Astăzi Cividale del Friuli.
210. Notker cel Gîngav (669), xix şi 85.
211. Aimoin de Fleury (424), 25.
212. Geoffrey of Monmouth (503), IX, 11; p. 225.
213. Wace (761), v. 10159-10160; p. 533.
214. Eginhard (469), xii; p. 36.
215. Musset (325).
216. *RHC, HO*, IV, 121.
217. Kletler (322), 295-296.
218. *Les Grandes Chroniques de France* (794), I, 23, 25.
219. Aimoin (424), 25. *Les Grandes Chroniques de France* (794), I, 24.
220. *Les Grandes Chroniques de France* (794), I, 23, n. 1.
221. Staab (326).
222. Miller (324), III, 52.
223. Brincken (313), 168-170.
224. Gerald of Wales (515), I, 414-415, 422.
225. Vaughan (659), 235-250.
226. Casella (420), 80.
227. Eisenstein (27), 70.
228. Bagrow (312), 99.
229. Moranvillé (474), 53-55.
230. Dainville (317), 10-11. Tate (620), 151, 154.
231. Voigt (328), 14-15, 21.
232. Bagrow (312), 70, 72-73. Durand (320).
233. Casella (420), 79.
234. Tate (620), 153.
235. Bagrow (312), 89 şi urm.
236. *Annales de Saint-Bertin* (767), 89, 166.
237. P. Courcelle, *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques*, Paris, 1948, p. 26, n. 1.
238. F. Chalandon, *Histoire de la première croisade jusqu'à l'élection de Godefroy de Bouillon*, Paris, 1925, p. 182.
239. Halphen şi Poupardin (815), 102.
240. *MGH, SS*, XXVI, 213.
241. J.F. Verbruggen, *De Krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen (IXe tot begin XIVe eeuw)* (cu un rezumat în franceză), Bruxelles, 1954, p. 410.
242. *MGH, SS*, XXVI, 465.
243. Meyer (332), 61-63, 129-133.
244. Reiss (333).
245. Beda (446), I, 1; p. 14, n. 1, şi p. 16.
246. Meyer (332), 155.

CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

247. *Ibid.*, 55, 97, 184-186, 200, 203.
248. Kletler (322), 311.
249. Meyer (332), 9.
250. Le Goff (331), 484-485.
251. *Chronique artésienne* (771), 60, 62, 64-65.
252. Ph. Contamine, *Guerre, Etat et société à la fin du Moyen Age. Etude sur les armée des rois de France, 1337-1494*, Paris, 1972, p. 65.
253. F. Lot, *L'art militaire et les armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche-Orient*, t. II, Paris, 1946, p. 455.
254. Jean de Montreuil (624), II, 94, 100, 104.
255. E. Cosneau, *Le connétable de Richemont (Arthur de Bretagne) (1393-1458)*, Paris, 1886, p. 407, n. 2.
256. Sapori (334), 21-22. Frugoni (633).
257. Marino Sanudo (652), col. 958-960.
258. Genet (288), 105.
259. Contamine (378), 425.
260. *Ibid.*
261. Fontaine (586), I, 40-44. *Verbum et signum* (338), I, 237-241.
262. Witzel (329), 107.
263. *Liber Eliensis* (801), 2.
264. *Chronicon Abbatiae Rameseiensis* (779), 8-9.
265. Gerald of Wales (515), VI, 179.
266. „Locum qui dicitur Wippides Fleot. Illic ruit miles Saxonum Vuipped, et ob id ille locus vocabulum sumpsit, sicut a Theseo Theseum mare, et ab Aegeo Aegeum, qui in eo necatus fuerat" ; *Chronicon Aethelweardi* (421), 11.
„Refert Isidorus quod Asia ex nomine cujusdam mulieris Asiae illam quondam inhabitantis denominata sit" ; Ranulf Higden (699), I, 78.
267. *Les Grandes Chroniques de France* (794), I, 14-15.
268. Witzel (329), 107.
269. Geoffrey of Monmouth (502), IV, 17 ; p. 327. Ranulf Higden (699), IV, 416.
270. Gransden (89), 9.
271. Ranulf Higden (699), II, 60.
272. Gerald of Wales (515), IV, 49.
273. J. Soyer, *La légende de la fondation d'Orléans par l'empereur Aurélien*, Orléans, 1911.
274. Gerald of Wales (515), VI, 77. Coulter şi Magoun (516).
275. „Naturalis ergo lingua Francorum communicat cum Anglis, quod de Germania gentes ambae germinaverint" ; William of Malmesbury (536), I, 70.
276. Cezar a întemeiat o aşezare fortificată „quam a Julia, filia sua, Juliam Bonam nuncupavit ; sed barbara locutio Illebonam, corrupto nomine, vocitavit" ; Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, XII, 23 ; Le Prévost (671), IV, 396. „Regionem illam quae nunc vel a cornu Brittannie vel per correptionem predicti nominis Cornubia appellatur" ; Geoffrey of Monmouth (502), I, 16 ; pp. 249-250.
277. „Hujus autem gentis antiquiores primo dicti sunt Vaccei, a quodam oppido juxta Pyrenaeum sito sic cognominati, sed postea Wascones quasi Vaccones demutata *c* in *s* litteram nuncupati : et ipsorum regio quae antea dicitur Vacceia, appellata est Wasconia" ; Van der Essen (573), 546. „Cracovia... a Gracco, *g* littera mutata in *c*, Cracovia appellata est" ; Jan Długosz, citat de Schlauch (507), 260.
278. Paulus Diaconus (679), I, 9 ; pp. 58-59. L. Musset, *Les invasions : les vagues germaniques*, Paris, 1965 (Nouvelle Clio, nr. 12), p. 139, n. 1.
279. Beda (446), IV, 19 ; p. 396. Gransden (89), 24.
280. Asser (441), pp. 1 şi 5. Gransden (89), 51.

BCU CLUJ / TRANSILVANIA UNIVERSITY LIBRARY

281. *Gesta Stephani* (792), 39.
282. Gieysztor (383), 354.
283. Vaughan (659), 196.
284. Ranulf Higden (699), II, 60.
285. *Ibid.*, II, 58.
286. Klinck (336), 20, 43.
287. *Ibid.*, 68. *Verbum et signum* (338), I, 302.
288. „Alludit enim significationi trahendo argumentum per litteras vel per sillabas aliunde"; Klinck (336), 68.
289. *Ibid.*, 65.
290. Fontaine (586), I, 40-44.
291. *Verbum et signum* (338), 252 şi urm.
292. *Ibid.*, 240-241.
293. Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, V, 6; Chibnall (671), III, 36.
294. Klinck (336), 41, 66.
295. *Verbum et signum* (338), I, 248, 251.
296. Klinck (336), 13.
297. Guiette (335). Klinck (336), 69-71, 136-139, 185-187.
298. Raoul Glaber (702), II, 5; p. 36.
299. „Ut interpretationem ipsius nominis aptius ad mysticum intellectum reducamus"; *Chronicon Abbatiae Rameseiensis* (779), 9-11.
300. *MGH, SS*, XXI, 257.
301. Graus (389), 92, 226.
302. Wattenbach (555), 86.
303. Ranulf Higden (699), IV, 416.
304. Klinck (336), 68.
305. Philippe de Mézières, *Le Songe du Vieil Pélerin*, ed. G.W. Coopland, t. II, Cambridge, 1969, p. 131.
306. Lorenzo Valla, *De Linguae Latinae Elegantia Libri Sex*, VI, 36.
307. A.-M. Le Coq citează într-o lucrare în curs de apariţie un poem anonim de la începutul secolului al XVI-lea intitulat *Le nom du Roy Françoys éthymologisé* (Bibl. nat., fr. 4967):
„Françoys fera fermement flourir France
Raison regnant riche Roy regnera
Aymant accordz acquerra allience
Notre noblesse noblement nourrira" Etc.
308. Kelley (145), 272.

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul V

Munca istoricului: construcția

I. Alegerea titlului

Iată documentaţia adunată şi prelucrată. Îi rămînea istoricului ca, pornind de la ea, să construiască opera pe care o proiectase. Construcţie lentă, dificilă, la fel de puţin naivă şi la fel de deplin conştientă ca şi fazele de documentare şi elaborare care o precedaseră. Prima sarcină a autorului consta în clasificarea extraselor pe care le adunase. Se putea întîmpla ca mai apoi să redacteze o ciornă[1]. Apoi punea să fie copiate de unul sau mai mulţi copişti notele ori ciorna. Sau dicta unuia ori mai multor copişti textul pe care îl pusese la punct pornind de la aceste note sau de la această ciornă. Eventual copia el însuşi textul. Astfel era elaborată prima formă a unui manuscris de autor care putea fi deci autograf[2] sau nu[3]. Această primă transcriere pe curat era, la rîndul ei, obiectul unei revizii atente şi, adeseori, continue, după puterile autorului. Autorul făcea cu mîna lui – sau îi punea pe alţii să facă – corecturi, adăugiri, uneori atît de lungi încît trebuiau intercalate foiţe, dar şi suprimări. Astfel, ciornele şi manuscrisele de autor atestă un intens efort de construire a operei, ale cărei progrese şi regrese pot fi urmărite prin intermediul lor. Din păcate, aceste exemplare de lucru nu s-au păstrat într-un număr prea mare.

Titlurile lucrărilor şi prologurile în care autorii explică, adeseori cu precizie, ceea ce au vrut să facă sînt alte mijloace prin care li se poate aprecia efortul. Dar este foarte adevărat că lucrările istorice n-au adesea nici prolog, nici titlu. Mulţi istorici considerau probabil că era pretenţios să scrie un prolog şi să dea un titlu lucrării lor. Indiferenţa copiştilor şi a cititorilor nu putea decît să le sporească modestia. Căci atunci cînd operele aveau titlu şi prolog, adeseori acestea nu erau recopiate, astfel încît textul circula fără titlu sau sub cele mai diverse titluri. Spre exemplu, Primat scrisese în 1274 *Romanul regilor*. Un secol mai tîrziu, continuat şi îmbogăţit, acest „roman", adică această istorie scrisă în limba romană, în franceză, nu purta cel mai adesea titlu, dar cînd avea unul, era intitulat, în funcţie de manuscrise, *Cronica Regilor Franţei*, *Gestele Regilor Franţei*, *Genealogia Regilor Franţei*, *Cronicile Franţei*, iar uneori, în mod excepţional, *Marile Cronici ale Franţei*[4]. Perplecşi în faţa acestei absenţe ori a acestei diversităţi, chiar mai indiferenţi decît copiştii şi cititorii din Evul Mediu faţă de intenţiile istoricilor, faţă de titlurile pe care ei le aleseseră, faţă de prologurile pe care ei le scriseseră, editorii moderni şi-au permis prea adesea să nu reproducă inutila flecăreală care era, după părerea lor, un prolog şi să neglijeze sau să modifice titlul la care se oprise autorul. Cum compilaţia mea merge de la naşterea lui Hristos pînă în vremea noastră, explică un istoric din veacul al XII-lea, o numesc *Chronicum omnium temporum* (*Cronica tuturor*

timpurilor). Dar atunci cînd, în 1657, părintele Ph. Labbe a publicat această *Cronică a tuturor timpurilor*, a dat puţină importanţă acestei „harababuri"[5] şi nu a considerat interesante decît informaţiile privitoare la istoria abaţiei Saint-Maixent, unde trăise autorul. Părintele Labbe credea deci că face un serviciu cititorilor săi intitulînd opera pe care o tipărea *Sancti Maxentii in Pictonibus Chronicon quod vulgo dicitur Malleacense* (*Cronica de la Saint-Maixent în Poitou, îndeobşte numită din Maillezais*[6]). Şi încă părintele Labbe publica şi prologul ei. Dar cînd P. Marchegay şi E. Mabille ofereau, în 1869, o nouă ediţie a aceleiaşi opere, o anunţau doar prin titlul *Chronicon Sancti Maxentii Pictavensis* şi nici măcar nu-i publicau prologul. Ei nu au publicat, de altfel, nimic din ceea ce li s-a părut „de un merit foarte redus", au corectat datele pe care le-au considerat eronate şi au mers pînă la a restabili, în expunerea evenimentelor, o ordine care li s-a părut mai judicioasă[7]. În acest text deformat, mutilat, decapitat, cum ar putea un cercetător modern să înţeleagă intenţiile autorului *Cronicii tuturor timpurilor* şi să-i aprecieze eforturile? Astfel, prea adesea, cele mai bune manuscrise medievale şi cele mai bune ediţii de care încă dispunem astăzi n-au acordat titlurilor şi prologurilor operelor istorice din Evul Mediu respectul cuvenit[8]. Demersul conştient care a fost construcţia lor este cu atît mai mascat.

Şi totuşi, mai des decît ar părea la prima vedere, istoricii au avut grijă să-şi explice opera şi, în primul rînd, să-i dea un titlu. Uneori, ca să fie mai sigur că va fi reţinut, autorul dă titlul lucrării sale din capul locului, de la primele cuvinte ale prologului. „*Historiam gentis Anglorum ecclesiasticam*", începe Beda; „*Gesta Francorum regis Philippi*", începe Guillaume Le Breton[9]. Sau are grijă să-şi marcheze voinţa chiar în corpul prologului său, adeseori spre sfîrşitul lui. „Doresc ca prezentul opuscul să se cheme *Istoria ecleziastică*", declară Orderic Vitalis în latină; „un mic volum/ pe care-l numesc.../ *Încrengătura înrudirilor regale*" rimează în franceză Guillaume Guiart; „şi cum cronica de faţă cuprinde istoria multor timpuri, mă gîndesc că trebuie s-o numesc *Istoria policronică*, din cauza pluralităţii timpurilor pe care le cuprinde", explică Ranulf Higden în latină; „iar dacă vei putea sfîrşi acest tratat trebuie să-l numeşti *Scalacronica*", îi spune cititorului, în franceza sa, englezul Thomas Gray[10]. De asemenea, autorul s-a mulţumit uneori să dea, înainte de primele cuvinte ale textului său ori pe o primă foaie, titlul pe care l-a fixat[11]. În orice caz, el s-a preocupat mai adesea decît ar putea părea astăzi să dea un titlu operei sale. Dacă atîtea opere istorice medievale ne-au parvenit fără titlu, vina nu e întotdeauna a autorului lor.

Or, se întîmplă ca un istoric medieval să dea operei sale un titlu anume, care dezvăluie o intenţie sau o teză precisă – ca Liutprand, care îşi intitulează istoria *Antapodosis*, adică, în latină, *Retributio*, fiindcă intenţionează să-l „recompenseze" pe fiecare după meritele sale; sau ca Otto de Freising, care-şi intitulează opera *De duabus civitatibus* (*Despre cele două cetăţi*), căci două sînt, într-adevăr, cetăţile despre care vrea să vorbească, una temporală şi alta eternă, una pămîntească, iar cealaltă celestă, una a Diavolului, iar cealaltă a lui Hristos, una care este Babilonul, iar cealaltă Ierusalimul[12]. Dar o atare preocupare pentru singularitate este excepţională în Evul Mediu. Titlul obişnuit este de tipul *Istoria ecleziastică a poporului englez*, *Cronica tuturor timpurilor*, *Gestele regelui Filip al Franţei* etc., adică e compus din două elemente – unul precizînd obiectul operei (istorie universală, istoria unui popor, istoria unei domnii), iar celălalt indicînd forma pe care autorul doreşte să o dea acesteia, tiparul în care vrea să o toarne[13]. Încă de cînd citeşte titlul, cititorul ştie deci ce gen de operă a ales autorul să compună.

II. Alegerea genului

§1. Anale, cronici, istorie

Să nu-i luăm ad litteram pe istoricii care ne vorbesc în prolog de „opusculul" lor, de „micul opuscul", de „cărticica" lor. Aceste cuvinte sînt folosite nu atît pentru a anunţa importanţa operei, cît pentru a proclama modestia autorului. Există opuscule de mai multe volume[14]. Şi, de altfel, dacă *opusculum* şi *libellus* apar în prolog, ele nu figurează în titlu. Dar autorul nu duce lipsă de cuvinte pentru a preciza, încă din titlu, că doreşte să ofere un manual, un compendiu. *Epitome*, *breviarium* desemnau în Antichitate opere scurte; ele se regăsesc în primele secole ale Evului Mediu[15]. *Opus manuale*[16], *abbreviatio*[17] atestă aceeaşi prejudecată a scurtimii; termenii sînt utilizaţi mai ales în secolele al XII-lea şi al XIII-lea. *Compendium*, care are acelaşi sens, nu apare înainte de veacul al XII-lea, dar ulterior e cuvîntul cel mai frecvent[18]. În general, autorului i se întîmplă aşadar să avertizeze că oferă un compendiu sau un manual. Dar situaţia nu e atît de frecventă. Compendiul sau manualul nu sînt un gen fundamental. Şi, în plus, toate aceste cuvinte nu anunţă, evident, prin nimic, ele singure, o operă istorică. În acest scop trebuie să se precizeze, spre exemplu, *abbreviatio chronicorum*, *compendium chronicorum* sau *historiarum*. „Anale", „cronici", „istorii", „geste", acestea sînt într-adevăr cuvintele care, reluate constant în titluri, anunţă în Evul Mediu o operă istorică.

În primele secole ale Evului Mediu, definiţiile pe care teoreticienii le dădeau „analelor", „cronicii" şi „istoriei" erau departe de a fi clare, iar mulţi înlocuiau cele trei cuvinte unul cu altul, ca pe nişte sinonime perfecte. Totuşi, alţii percepeau în mod precis diferenţele care le separau. Pentru a distinge bine cronica şi istoria, le era de ajuns să reia cele două opere ale lui Eusebiu din Cezareea, în traducerile lor latine, care figurau în orice bună bibliotecă istorică, *Istoria ecleziastică* şi *Cronica* sa. *Istoria* privilegia naraţiunea; *Cronica* privilegia cronologia. *Istoria* era „o povestire absolut completă"; *Cronica* era „un compendiu" care rezuma istoria lumii în tabele cronologice[19]. Analele erau cu totul altceva. Primele anale au apărut prin secolele VII-VIII. Pe atunci erau nişte scurte note scrise an de an pe marginile tabelelor pascale, cu ajutorul cărora o comunitate voia să păstreze memoria evenimentului sau evenimentelor marcant(e) al(e) unui an. Treptat, analele au părăsit marginile, fiind scrise direct pe foi goale. Dobîndind autonomie, textul lor s-a putut amplifica; simplele note au devenit uneori o scurtă povestire[20]. Dar, în orice caz, analele se distingeau întotdeauna prin două trăsături fundamentale: evenimentele erau consemnate pe măsură ce erau cunoscute, fiind înscrise sub anul cînd se petrecuseră sau cel puţin sub anul cînd fuseseră cunoscute[21]. În concluzie, aceste notaţii anuale care sînt analele constituie materia primă a istoriei, dar pot fi opera oricui: aceasta nu este o muncă de istoric.

Situaţia este diferită în cazul cronicii. O cronică e opera conştientă şi elaborată a unui istoric care, urmînd şi continuînd efortul lui Eusebiu din Cezareea, încearcă să reconstruiască cronologia trecutului. Singurul punct comun între anale şi cronică este că, şi în cronică, evenimentele sînt notate unul după altul, fiecare sub anul pe care o cercetare erudită l-a calculat pentru ele. Două demersuri foarte diferite ajungeau astfel la forme destul de asemănătoare.

Cu timpul, diferența dintre anale și cronică s-a redus tot mai mult. Un istoric recopia într-un singur moment o întreagă serie de note analistice; recopiindu-le, putea ajunge să se întoarcă și mai mult în trecut, să facă vreo cercetare pentru a-și îmbogăți textul: și atunci analele deveneau cronică. Sau, după ce reconstituise trecutul mai îndepărtat, istoricul încerca să păstreze memoria vremurilor mai apropiate și pe care le trăia an de an: cronica era continuată de anale. Așa încît marele secol istoric care a fost secolul al XII-lea nu mai făcea nici o diferență între anale și cronică. De atunci „anale" a fost folosit mai puțin, iar cînd era folosit nu însemna altceva decît „cronică". „Cronică", preciza Gervase of Canterbury pe la 1200, „e un alt nume pentru a desemna analele"; după care nu mai vorbea decît de cronici și cronicari[22]. Iar un secol mai tîrziu, Nicholas Trivet vorbea fără să facă vreo diferențiere despre *Analele* sale sau despre *Cronica* sa[23].

Exista deci un prim gen istoric pe care-l reprezentau analele și mai ales cronicile, despre care istoricii Evului Mediu aveau conștiința clară că erau turnate într-o formă precisă. Cutare operă, declara William of Malmesbury la începutul secolului al XII-lea, fusese scrisă *„chronico more"*[24]. La sfîrșitul secolului al XIV-lea, *Eulogium Historiarum* fusese scrisă, după cum spune autorul său, *„modo chronico"*[25]. La sfîrșitul secolului al XV-lea, Girolamo de' Borselli declara că scrisese *„per modum cronice"* opera pe care o intitulase tocmai *Cronica evenimentelor memorabile petrecute în cetatea Bolognei*[26]. Iar acest gen al cronicii se distingea prin două trăsături fundamentale. Pe de o parte, se acorda prioritate timpului; esențialul era să se noteze data fiecărui eveniment; în cronică, anii urmau deci unul după altul și în fața fiecărui an era(u) înscris(e) evenimentul/evenimentele care se petrecuse(ră). Pe de altă parte, pentru a aminti fiecare dintre aceste evenimente, nu era nevoie de fraze lungi; concizia era necesară și suficientă[27].

De cronica astfel definită se distingea net un al doilea gen, anunțat de cuvintele „istorie" sau „geste". Cu siguranță, sensurile cuvîntului „istorie" sînt multiple, dar cînd un istoric declară că va scrie *„per modum ystorie"*, înseamnă că el dorește să-și toarne opera într-un tipar precis, distinct de cel al cronicii, și al cărui model fusese dat de Eusebiu din Cezareea, așa cum tot el îl dăduse și pe cel al cronicii. În „istorie" se dădea prioritate narațiunii. Desigur, istoricul trebuia să urmeze întotdeauna ordinea cronologică. Dar de la el nu se așteptau date precise. Practic, el nu le dădea niciodată. Dimpotrivă, relatarea sa lua amploare și se derula după cele mai bune reguli ale retoricii. *Prolixitas* marca la fel de sigur istoriile ca și *brevitas* cronicile[28]. Astfel, istoricii cei mai fideli unei tradiții care mergea înapoi în timp pînă la Eusebiu din Cezareea distingeau clar istoriile și cronicile[29], istoriile în care subiectele erau tratate exhaustiv și cronicile a căror principală grijă era să noteze momentele și să amintească succint evenimentele[30].

Distincția între istorie și cronică permite să se înțeleagă mai bine structura a numeroase opere istorice, alegerile pe care autorii au trebuit să le facă atunci cînd au început să le alcătuiască, precum și justificările pe care le-au dat în acest sens în prologurile lor. Distincția între istorie și cronică este deci fundamentală în Evul Mediu. Dar ea este departe de a fi general recunoscută și acceptată. O idee clară despre ceea ce face ca istoria și cronica să fie opuse una alteia probabil că n-a existat niciodată decît în interiorul unui cerc restrîns de specialiști. Nici măcar teologii nu o aveau. Fără îndoială, catalogul bibliotecii de la Sorbona distingea, în 1338, între *Historie* și *Cronice*, dar pe raftul pentru *Historie* nu erau rînduite decît numeroasele exemplare din *Istoria scolastică* a lui Pierre Mîncăul cu care era înzestrată biblioteca, iar îndărătul cuvîntului *Cronice* se

ascundea un talmeş-balmeş de opere istorice şi hagiografice de toate naturile, între care mai ales *Legenda aurea* a lui Jacopo da Varagine[31]. Cine nu era istoric distingea cu greu istoriile de cronici.

Şi chiar mulţi istorici, dintre cei mai buni, refuzau să devină prizonierii vechii distincţii eusebiene. Aceasta pentru că istoria şi cronica, ultima oferind date, cealaltă neoferindu-le, ultima predestinată conciziei, cealaltă netemîndu-se de prolixitate, aveau un punct comun esenţial : erau obligate să respecte ordinea cronologică. Aspect prin care ambele erau, prin definiţie, genuri istorice. Înseşi acele *vitae*, biografii care, asemenea modelului lor îndepărtat, *laudatio funebris*, elogiul funebru roman, doreau să prezinte originea, familia, virtuţile sfîntului sau ale laicului pe care voiau să-l celebreze, însă nu se îngrijeau să-i urmărească viaţa în derularea ei cronologică, puteau, evident, să fie scrise de istorici sau de hagiografi, dar nu constituiau, la drept vorbind, un gen istoric[32]. În schimb, relatarea pe care o oferau *gesta* sau o istorie trebuia să urmeze ordinea cronologică, *ordo temporum*[33], firul evenimentelor, *gestorum series*[34], pe care datele cronicii îl respectau în mod evident.

Alături de acest punct comun esenţial, diferenţele pe care le prezentau cronica şi istoria erau minore, iar mulţi istorici le-au resimţit curînd ca pe o piedică. În opera pe care a intitulat-o *Despre cele două cetăţi* (*De duabus civitatibus*), Otto de Freising dorea să urmeze firul anilor şi să nu-şi priveze cititorul de precizia datelor. Opera sa era deci în primul rînd o cronică. Dar, în acelaşi timp, voia să ofere un discurs elaborat. Opera lui trebuia deci să fie şi o istorie. Iar Otto îşi anunţa din start dubla sa ambiţie : titlul complet era *Chronica sive historia de duabus civitatibus* (*Cronica sau istoria celor două cetăţi*). Goffredo da Viterbo era conştient că în cronici exista o prea mare concizie, iar în istorii o prea mare prolixitate. A încercat deci să avanseze între cele două, să evite atît o concizie care ducea la obscuritate, cît şi o prolixitate care trezea aversiune ; şi şi-a intitulat opera *Memoria veacurilor*, evitînd atît cuvîntul „cronică", cît şi cuvîntul „istorie"[35]. După ce distinsese istoriile pe de o parte şi cronicile sau analele pe de alta, Gervase of Canterbury se plîngea că „majoritatea cronografilor sau analiştilor îşi depăşeau limitele". După ce deosebise cele două genuri, al istoriei şi al cronicii, Jean de Saint-Victor sfîrşea prin a declara că, în ceea ce-l priveşte, el va adopta „un gen mixt" (*modum mixtum*)[36].

Ignoranţa unora şi reflecţia celorlalţi ajungeau, în ultimele secole ale Evului Mediu, la acelaşi rezultat. Cele două tipare eusebiene, al istoriei şi al cronicii, nu căzuseră în uitare. Dar istoricii nu-şi mai turnau în ele decît rareori opera. Întregul lor efort tindea să depăşească limitele impuse de ele, să creeze o singură formă istorică, oarecum mixtă, care să combine exactitatea cronicii, prin precizarea datelor, şi frumuseţea istoriei, prin atenţia faţă de relatare. Pe scurt, retorica antică crease istoria, care era mai ales discurs. Apoi, în secolele al III-lea şi al IV-lea ale erei noastre, erudiţia antică, preocupată să precizeze momentele istorice, crease cronica. Eusebiu din Cezareea cultivase ambele genuri şi le transmisese modelele succesorilor săi, care li s-au conformat vreme îndelungată. Dar ulterior au refuzat să aleagă între istorie şi cronică, ajungînd să-şi toarne opera într-un tipar în care retorica şi cronologia se reconciliau. Istoricii Evului Mediu nu au ştiut ce nume să-i dea acestei ample relatări punctate de date, acestei sinteze dintre istorie şi cronică, acestei creaţii originale la care dusese efortul lor. Uneori i-au spus „istorie", adeseori „cronică". Dar cel mai adesea „cronici şi istorii", „istorii şi cronici"

au revenit ca un clişeu[37]. Iar acest clişeu reluat de sute de ori marca deopotrivă confuzia care domnea în minţile mai puţin avizate şi sinteza la care aspirau istoricii cei mai chibzuiţi.

§2. Faptele şi cauzele lor

Între anale şi istorie, Sempronius Asellio şi, după el, Cicero făcuseră în Antichitate o altă diferenţă fundamentală: analele doar consemnau evenimentele fiecărui an, în vreme ce relatarea istoriei trebuia să caute explicaţia acelor evenimente şi „să le desfăşoare cauzele cu exactitate"[38]. În Evul Mediu, istoricii au rămas convinşi că, din cauza conciziei la care erau obligate cronicile, acestora le era cu neputinţă să enunţe nu doar cauzele, ci şi modul cum se derulau evenimentele[39]. Noutatea a fost că şi istoria trebuia, după ei, să renunţe la enunţarea cauzelor. Mai întîi pentru că expunerea motivelor ar fi stricat inevitabil ordinea cronologică pe care relatarea istorică, oricît de elaborată ar fi fost, trebuia să o respecte[40]. Pe urmă, pentru că istoricul, în modestia sa, voia să se rezume la expunerea faptelor şi-i lăsa filosofului grija de a le explica[41]. Refuzînd să desfăşoare cauzele, istoricul făcea ca limita dintre istorie şi cronică să fie, cel puţin în principiu, şi mai neînsemnată.

Dar nu trebuie să ne lăsăm înşelaţi de această modestie afişată. Acelaşi Regino de Prüm care declara într-un loc că nu pretindea să „elucideze cauzele evenimentelor" lăsase în altă parte să-i scape că îşi „propusese să explice acţiunile umane şi cauzele evenimentelor"[42]. La fel, Guibert de Nogent declara că, înainte de a povesti evenimentele cruciadei, vrea să expună „motivele", „cauzele", „circumstanţele ce făceau ca această expediţie să fie urgentă"[43]. Şi mulţi alţii, fără să o anunţe în mod expres, fără să diserteze îndelung pe această temă, fără să depăşească prea făţiş limitele genului istoric din care pretindeau că nu vor să iasă, fără să strice ordinea cronologică a naraţiunii lor, au avansat în cîteva cuvinte explicaţii. Fără a desfăşura cauzele, relatarea istoriei medievale le sugerează cel puţin şi, de fapt, se opune şi prin acest aspect enumerării seci a cronicii.

De-a lungul întregului Ev Mediu, istoricul a putut fără nici cea mai mică problemă să extragă din structuri şi din evenimente nişte explicaţii care îi păreau la fel de naturale ca şi nouă[44]. Dar scrierile teologilor, „vieţile" hagiografilor, predicile moraliştilor, versurile poeţilor, chiar şi formulele notarilor[45], totul îl îndemna să nu insiste asupra acestor lanţuri cauzale naturale şi să caute pe alte planuri alte tipuri de explicaţii. Dumnezeu îşi înmulţise de mult miracolele, iar Diavolul faptele sale rele în naraţiunile hagiografice[46], în timp ce istoricul rămînea încă la motive mai naturale[47]. Cu toate acestea, puţin cîte puţin, cerul s-a apropiat de pămînt. Cei doi adversari au depăşit cu uşurinţă bariera genurilor literare şi au invadat istoria. Omul nu mai acţiona de unul singur. În mod constant, Diavolul îl împingea spre rău, iar Dumnezeu îl ajuta să izbîndească sau îl condamna la eşec[48]. Şi, pentru a avertiza asupra deciziilor sale, Dumnezeu înmulţea semnele şi prevestirile pe care trebuiau să le interpreteze înţelepţii[49].

Dar de ce aceste pedepse şi aceste favoruri divine? Odată admisă atotputernicia lui Dumnezeu, „fără voia căruia nici o frunză nu cade pe pămînt", trebuie să se accepte că prea adesea evenimentele şi nedreptăţile lor aparente pun la grea încercare convingerile creştinilor. Unii repetă atunci spusele Sfîntului Pavel şi zic că „Domnul pedepseşte pe cine-l iubeşte şi bate cu nuiaua pe orice fiu pe care-l primeşte"[50]. Alţii recunosc că

raţiunile divine ne rămîn necunoscute[51]. Iar prudenţa teologului se uneşte cu modestia istoricului pentru a-i descuraja pe autori să zăbovească prea mult asupra cauzelor. Dar cea mai mare parte a istoricilor nu uitau că erau datori să-şi edifice auditorii şi cititorii, că exemplele pe care le extrăgeau din trecut trebuiau să-i îndemne spre bine. Păcatele principelui, păcatele poporului, păcatele strămoşilor stîrniseră mînia lui Dumnezeu[52]. Şi dacă fiecare dintre păcatele capitale – avariţia, desfrîul, pizma şi celelalte – a putut fi, ocazional, invocat, cel pe care Dumnezeu îl pedepsea în primul rînd a fost, de-a lungul întregului Ev Mediu, orgoliul oamenilor. Orgoliul îl pierduse pe Diavol la începutul vremurilor; este ceea ce scria deja Eusebiu din Cezareea în secolul al IV-lea, urmînd de altfel Biblia[53]. Orgoliul îi pierduse pe învinşii de la Azincourt în 1415; este ceea ce scria încă Pierre Le Baud, unsprezece secole mai tîrziu, repetînd de altfel ceea ce zicea toată lumea[54]. Şi vreme de cel puţin unsprezece secole istoria ne arată astfel cum Atotputernicul, opresorul trufaşilor, *Omnipotens, superborum oppressor*[55], pedepseşte principi şi popoare pentru orgoliul lor.

Existau deci, pe de o parte, motivele teologice şi morale, iar pe de alta, motivele naturale. Dar, la drept vorbind, ele nu se opuneau unele altora, ci se completau. Căci motivele teologice şi morale explicau în general, iar motivele naturale explicau în particular. E foarte adevărat că Pepin, în 745, învinsese prin forţa armatei sale; însă este la fel de adevărat că învinsese cu ajutorul lui Dumnezeu[56]. Orderic Vitalis putea foarte bine să spună că, în naufragiul corabiei Blanche-Nef, victimele fuseseră pedepsite de Dumnezeu pentru păcatele lor; el ştia însă şi că vasul se sfărîmase de o stîncă pentru că echipajul era beat[57]. Vorbind despre disputa care l-a opus pe Edmond, arhiepiscopul de Canterbury, călugărilor săi, Matthew Paris spune în *Historia Anglorum* că Diavolul era cauza acesteia; dar în *Abbreviatio Chronicorum*, de vină era emisarul pontifical. La începutul istoriei sale cu privire la cruciada albigenză, Guillaume de Puylaurens anunţă că va arăta prin ce judecăţi „a hotărît Dumnezeu să pedepsească biata noastră ţară pentru păcatele poporului. Zic păcatele poporului, dar nu omit neglijenţa prelaţilor şi a prinţilor..."[58]. Înlănţuirile naturale nu le scăpau istoricilor Evului Mediu. Dar ei nu insistau asupra lor, pentru că genul istoric nu se preta la aşa ceva, iar aceste înlănţuiri nu erau pentru ei nici exclusive, nici primordiale. Cînd explicau, istoricii Evului Mediu o făceau pe două niveluri, şi este evident că nivelul la care se situau cauzele naturale era cel inferior.

Cele mai pătrunzătoare minţi ale Renaşterii dădeau semnelor, oracolelor şi prevestirilor tot atîta importanţă ca şi istoricii anteriori[59]. Aceasta pentru că, în secolul al XV-lea încă, cerul nu apăsa cu o greutate mai mică asupra pămîntului. Şi dacă mulţi, mai cu seamă în Italia, explicau de acum evenimentele prin poziţiile astrelor[60] sau vedeau în ele acţiunea unei Fortuna (*Fortuna*) sau a unei Sorţi (*Fatum*) la fel de oarbe pe cît de insondabilă era voia lui Dumnezeu[61], mulţi alţii, mai ales în Franţa, continuau să marcheze în istoria lor intervenţia divină. „Călătoria" lui Carol al VIII-lea în Italia, explică Philippe de Commynes, „fu călăuzită de Dumnezeu atît la dus, cît şi la întors"[62]. Moartea lui Talbot la Castillon, ţine să precizeze Thomas Basin, nu a fost „efectul destinului, ci al providenţei divine"[63]. „Fortuna", declară Robert Gaguin, şi-a exercitat la început furia contra lui Carol al VII-lea, dar după aceea a făcut din rege, „prin bunăvoinţa divină, restauratorul patriei"[64]. Intervenţia divină în istorie este, chiar şi la începutul secolului al XVI-lea, atît de evidentă, încît Jean Lemaire de Belges dă evenimentelor, la fel de spontan ca analele carolingiene, Orderic Vitalis sau Matthew Paris,

o explicaţie pe două niveluri. Vorbind despre schimbările de dinastie din 751 şi 987, „care schimbări – spune el – au fost făcute mai întîi de providenţa divină, iar în al doilea rînd de arta, misterul şi intrigile preoţilor..."[65].

În ultimă analiză, mersul evenimentelor depinde întotdeauna de Dumnezeu. Dar e foarte adevărat că istoricii sînt poate mai puţin preocupaţi să sublinieze efectele cotidiene ale vigilenţei sale. Şi această tendinţă este perceptibilă încă de la sfîrşitul secolului al XIII-lea. Cînd a scris *Romanul regilor*, cu puţin înainte de 1274, Primat a subliniat totuşi că protecţia divină nu lipsise niciodată regilor Franţei. Dar a fost jenat de insistenţa cu care Suger sau Rigord notaseră în mod constant intervenţia lui Dumnezeu sau a Diavolului şi, traducîndu-i, a avut grijă să lase pe dinafară expresiile lor *„Diabolo ei prosperante"*, *„manus Domini erat cum eo"*, *„instigante Diabolo"* etc.[66] Un Dumnezeu mai distant le-a permis istoricilor să descîlcească mai bine cauzele naturale[67]. O teologie mai puţin apăsătoare, o istorie mai autonomă şi mai ambiţioasă, totul îi îndemna deci pe autori ca, studiind trecutul, să aprofundeze mai bine cauzele[68].

Sprijinindu-se pe tradiţionala distincţie între istorie, pe de o parte, şi anale sau cronică, pe de alta, numeroşi istorici au pretins atunci, de vreme ce aprofundau cauzele, că-şi toarnă opera în tiparul istoriei şi că îl neglijează pe acela al analelor sau al cronicii. Froissart protesta că el nu scrie o cronică, ci o cronică istoriată, adică o istorie[69]. Şi istoricii umanişti din peninsulă, respingînd ideea de a alcătui anale, s-au grăbit să urmeze modelul marilor istorici ai Antichităţii romane. Retorica a avut de cîştigat de aici, dar cronologia a avut de suferit[70]. Purtat de materia şi de amintirile sale, Philippe de Commynes mărturiseşte, de asemenea, că nu s-a preocupat să păstreze „ordinea de a scrie care sînt istoriile, nici de a numi anii, nici cum se cuvine timpul cînd s-au petrecut lucrurile"[71]. Ordinea cronologică şi înlănţuirea cauzală erau atît de incompatibile, încît mulţi istorici de atunci, redînd înlănţuirii cauzale prioritatea pe care o avusese în Antichitate, au ajuns să neglijeze aceste date şi această precizie cronologică ce fuseseră marea cucerire a istoriei medievale. Hotărît lucru, vechea opoziţie dintre istorie şi cronică trebuia să fie depăşită. Cultivînd un gen mixt, deopotrivă istorie şi cronică, ce a luat de la istorie arta naraţiunii, iar de la cronică rigoarea cronologică, practica medievală a creat forma în care derularea faptelor şi înlănţuirea cauzelor au putut coabita. Astfel, ea a dat un leagăn istoriei moderne.

III. Punerea în operă

§1. Erudiţia compilatorului

Adesea, începînd din secolul al XII-lea, în loc să spună pur şi simplu „istorii" sau „cronici", autorul îşi intitulează opera „Florile istoriilor" (*Flores historiarum*), „Florile cronicilor" (*Flores chronicorum*) sau „Florile vremurilor" (*Flores temporum*). Cu alte cuvinte, de pe pajiştea altor cărţi, el a cules florile propriului său buchet, lucrarea sa fiind alcătuită din extrase pe care le-a ales (*excerpere*) şi reunit (*contexere, colligere*). *Flores historiarum, chronicorum* sau *temporum* anunţă printr-o imagine o compilaţie istorică[72]. Ca şi *Flores*, *Speculum*, care înseamnă „Oglindă", apare mai frecvent în titluri începînd cu secolul al XII-lea. Nu încape îndoială că acest cuvînt are şi o încărcătură

morală şi că, intitulîndu-şi opera *Speculum*, autorul în cauză marchează faptul că el îi întinde cititorului o oglindă în care se reflectă regulile unei bune conduite[73]. Dar Sfîntul Augustin, care a compus prima oglindă, spune că a extras din cărţile canonice pasaje pe care le-a reunit (*colligere*) pentru a face din ele un fel de oglindă[74]. Cassiodor e foarte conştient că „Oglinda" Sfîntului Augustin este o colecţie (*colligere*) de extrase făcută pentru a corecta moravurile[75]. În secolul al XIII-lea, Vincent de Beauvais, regăsind chiar spusele Sfîntului Augustin şi ale lui Cassiodor, avertizează că „Oglinda" sa conţine tot ceea ce el a considerat demn de a fi admirat sau imitat şi a putut să adune (*colligere*) din cărţi aproape nenumărate[76]. Ideea de compilaţie este poate mai puţin explicită, dar e la fel de evidentă într-o „Oglindă" ca şi în „Flori". *Speculum historiale* (*Oglinda istoriei*) anunţă deopotrivă o compilaţie istorică. Cît despre imaginea mării (*mare*), ea este cu certitudine mai rară. Dar, intitulîndu-şi uneori opera *Mare historiarum* (*Marea istoriilor*)[77], istoricul voia în mod evident, şi în acest caz, să anunţe o compilaţie istorică.

Astfel, începînd cu secolul al XII-lea, au apărut mai multe cuvinte care marcau în titluri gustul tot mai pronunţat pentru metaforă, dar care recunoşteau totodată, de la bun început, caracterul de compilaţie al operei oferite cititorului. Totuşi, compilaţia nu este, în secolul al XII-lea, o metodă nouă de compunere. Savanţii o foloseau de multă vreme. Însă în secolul al XII-lea ea a devenit mai conştientă şi mai gîndită. Visul oricărui erudit a fost atunci să apară ca un compilator desăvîrşit. Căci compilaţia era construcţia prin care erudiţia se realiza plenar. Pentru a fi ireproşabilă, punerea în operă a documentaţiei trebuia să se supună regulilor stricte ale compilării[78].

Un bun compilator trebuia să se ferească de orice aport personal şi să adauge cît mai puţin izvoarelor sale. Pentru ca lucrarea compilată de el să se bucure de tot atîta autoritate ca şi izvoarele sale, ideal era să nu le adauge nimic[79]. Dar, chiar dacă o compilaţie n-ar fi oferit în definitiv nici un cuvînt propriu al compilatorului, construcţia sa tot ar fi depins în întregime de personalitatea acestuia, de valoarea şi de iniţiativele erudiţiei sale. În primul rînd, compilatorului îi revenea sarcina să aleagă textele din care urma să-şi compună opera. Pe urmă, odată alese, trebuia să le citeze cu exactitate, respectîndu-le pînă şi litera[80]. În fine, trebuia în special să organizeze prezentarea extraselor respective, să le pună în ordine, o compilaţie trăgîndu-şi autoritatea din izvoarele pe care le prezenta, iar noutatea, originalitatea, utilitatea – din îmbinarea părţilor sale[81].

Or, această muncă de îmbinare a unor fragmente disparate putea fi concepută şi realizată în multe feluri. Compilaţia cea mai rudimentară se mulţumea să juxtapună cîteva mari texte complementare copiate exact. De exemplu, un contemporan al Sfîntului Ludovic, vrînd să compileze o istorie a Franţei, se mulţumea să-i copieze rînd pe rînd, printre alţii, pe Aimoin pentru origini, pe Eginhard pentru domnia lui Carol cel Mare, pe Suger pentru domnia lui Ludovic al VI-lea, pe Rigord şi pe Guillaume Le Breton pentru cea a lui Filip al II-lea[82]. Cele mai simple dintre aceste compilaţii nu erau decît nişte dosare în stare brută, în care textele fuseseră copiate unul după altul, fără preocuparea de a finisa îmbinările, de a evita posibilele repetiţii, de a armoniza sistemele cronologice. Dar dacă avea răgazul şi dispoziţia necesare pentru aşa ceva, reproducînd înlănţuirea sa de autori principali, compilatorul putea să îndepărteze cîteva fraze inutile sau contradictorii. De asemenea, putea să meargă mult mai departe şi să sară pasaje întregi din izvorul său ori să nu reţină decît cîteva cuvinte. Avea un prim motiv pentru asta. Cum nu voia să-şi obosească cititorul prin prolixitate, grija sa constantă era să prescurteze, să condenseze, să rezume[83]. Dar, la fel, atunci cînd un pasaj din izvorul

său îi stîrnea obiecții, uzanța nu era ca el să facă vreo disertație critică; compilatorul se mulțumea să îl elimine discret. Cînd îl urmează pe Hélinand de Froidmont, Vincent de Beauvais nu copiază ceea ce nu aprobă. Pentru cine știe să le înțeleagă, tăcerile compilatorului pot dezvălui un ascuțit spirit critic.

Dar compilatorul nu se mulțumea să suprime. El putea aminti data cînd avuseseră loc „unele incidențe", adică fapte importante, contemporane cu relatarea principală, însă exterioare ei, care să-i permită cititorului s-o situeze mai bine. Putea adăuga sursei sale prime extrase din alte izvoare, „lucruri bune pentru lucrare"[84]. Putea mai ales să nu se mulțumească cu un izvor principal și, pentru o perioadă dată, să pună în paralel mai multe izvoare, luînd dintr-unul un prim extras, iar din altul un alt pasaj considerat preferabil. Putea chiar să meargă mai departe și să aranjeze nu doar într-un capitol paragrafe de origini diferite, ci într-un paragraf niște fraze, iar într-o frază niște cuvinte de origini diferite. Iată-l, la sfîrșitul secolului al XIV-lea, pe Henry Knighton care a ajuns să relateze în cronica sa moartea lui Henric al III-lea. El dispune de *Istoria policronică* a lui Ranulf Higden, pe care o urmează fără să facă un secret din asta, dar are pe masă și *Flores historiarum* de Matthew Paris, continuate la Westminster, pe care le numește *Cronica de la Westminster*. Este uimitor să vezi cu cîtă grijă este inserat pasajul din *Cronica de la Westminster*, ușurat de cîteva cuvinte considerate inoportune, în pasajul unde Ranulf Higden tratează despre moartea lui Henric al III-lea. Singurul aport personal al lui Henry Knighton introduce ceea ce el a extras din *Cronica de la Westminster* și specifică în cîteva cuvinte referința și preferința sa: „*Cronica Westmonasterii verius se habet sic...*" („*Cronica de la Westminster* spune mai just aceasta...")[85]. Henry Knighton își precizează în cîteva cuvinte referința și preferința. Alții nu își permit nici măcar aceste cîteva cuvinte proprii. Însă munca lor migăloasă se supune acelorași principii: ei elimină frazele și cuvintele care li se par contestabile, însă reține și inserează într-o narațiune continuă frazele și cuvintele care li se par mai juste.

După ce au recunoscut caracterul de compilație al unei opere istorice medievale, mulți își găsesc în acest diagnostic o justificare pentru a o neglija. În realitate, orice compilație este o construcție care merită studiată pentru ea însăși și comparată în mod precis cu izvoarele pe care le-a utilizat. Fiecare cuvînt omis, fiecare cuvînt adăugat dezvăluie o covingere religioasă, o atitudine politică, o opțiune critică. Există compilații naive. Dar altele sînt capodopere de erudiție. Și e nostim să-i vezi pe erudiții din secolele al XIX-lea și XX – ale căror lucrări și teze urmează în construcția lor, Dumnezeu știe, reguli precise, mai puțin diferite, dacă ne gîndim bine, de regulile erudiției medievale decît ar părea la prima vedere – stigmatizîndu-i pe acești compilatori, despre care nu vor să admită că le sînt predecesori direcți, și îndepărtatele și modestele modele ale orgolioasei lor științe.

§2. Limba autorului

Prin definiție, compilatorii nu aveau un stil propriu. Punîndu-și în operă documentația, ei nu se împiedicau de probleme de formă. Dar printre istorici n-au existat doar compilatori; au existat și autori, din necesitate sau din vocație. Cînd un istoric voia să relateze evenimente prea recente pentru a dispune de vreun izvor scris, el nu-și putea introduce propriile fraze printre frazele nimănui. Era constrîns să fie autor. Chiar dacă

dispuneau de izvoare scrise, dorinţa de a realiza o operă mai personală i-a muncit foarte de timpuriu pe unii[86]. În secolul al XII-lea, un istoric precum William of Newburgh aduna şi îşi urma sursele cu conştiinţa unui bun erudit, dar îi repugna să reproducă cuvintele acestora. El rescria pasajele pe care le împrumuta, cu rezultatul – pentru noi supărător – că izvoarele sale transpar cu mai puţină uşurinţă[87]. Cu timpul, numărul istoricilor care voiau să „repovestească istoria" astfel, „să meargă pe urmele multor autori faimoşi şi să povestească aceleaşi evenimente ca şi ei, fără să le reproducă totuşi cuvintele"[88], a crescut. Pentru toţi aceşti istorici care doreau să fie autori şi voiau să-şi îmbrace erudiţia într-un discurs care să le fie propriu se puneau în mod cît se poate de natural probleme de limbă, de stil şi de vocabular.

De-a lungul întregului Ev Mediu, în orice limbă ar fi scris, istoricii nu au avut în aparenţă decît o ambiţie: să scrie într-un stil simplu, *simplici sermone, simplici narratione*[89]. Totul, spuneau ei, îi împingea în această direcţie. Şi în primul rînd imposibilitatea de a se descurca mai bine. Grégoire de Tours fusese primul conştient de insuficienţa instrucţiei sale gramaticale şi retorice, dar, oricît de necioplit şi de ignorant ar fi fost (*„O rustice et idiota!"*), „ca să se păstreze amintirea trecutului" tot mai bine era să fie scris „într-o formă grosieră". Astfel a fost justificat încă de la început *sermo rusticus, sermo incultus*[90]. Însă faptul de a vorbi ca toată lumea nu a fost, la Grégoire de Tours, doar rodul neputinţei, ci şi rezultatul unei alegeri. Părinţii Bisericii, în primul rînd Sfîntul Augustin, recomandaseră preoţilor o limbă simplă, *sermo simplex*, ca să fie înţeleşi şi de cei învăţaţi, şi de ignoranţi. Hagiografii adoptaseră aceeaşi limbă pentru a-i edifica şi mai mult[91]. Preot şi hagiograf înainte de a fi istoric, Grégoire ştia bine că „un retor care filosofează nu e înţeles decît de un mic număr [de oameni], pe cînd cine vorbeşte o latinească lipsită de artă se face înţeles de mulţi"[92]. Şi toţi istoricii de după el, vreme de secole, pentru a nu-şi speria auditorii sau cititorii, pentru a se pune la dispoziţia a tot felul de oameni, clerici şi laici, învăţaţi şi oameni simpli, mari şi mici, bogaţi şi săraci, bărbaţi şi femei, au anunţat de la bun început că renunţaseră la floricelele retoricii şi utilizaseră o limbă simplă, *sermo simplex*, o limbă „la nivelul ierbii", *sermo humilis*, de la *humus* („sol", „pămînt"[93]). O limbă simplă mai are un avantaj: îţi permite să spui mai bine adevărul, e „prietena adevărului", *amica veritatis*[94]. De aceea regulile retoricii se impun istoriei, care trebuie să spună adevărul, să aibă un stil simplu. „Cei mai buni oratori – spune Guillaume de Poitiers – folosesc un stil simplu (*humili sermone*) îndată ce scriu relatări istorice."[95] „M-am gîndit – spune Etienne Maleu la începutul cronicii sale – că această operă trebuia să fie scrisă într-o limbă simplă, fără ornamente retorice (*rudi stilo et dictamine, omisso ornatu rhetorico*), astfel încît un cititor sau un cercetător să poată regăsi în ea mai uşor adevărul faptelor."[96] Şi Johann von Viktring considera nepotrivit să ofere lucrarea sa erudită „cocoţată pe coturni"; el se mulţumise să o „coloreze într-o limbă simplă" (*sermone simplici coloratum*)[97]. Astfel, limitele autorului şi ale publicului său, dar şi cele mai bune reguli ale retoricii cereau stilului istoric să fie simplu. Pentru istorici, dacă e să-i credem, forma nu era o mare problemă.

Este foarte adevărat că, în anale şi în cronici, frazele sînt cel mai adesea de o simplitate extremă[98]. Dar nu la fel se întîmplă în istorii. Mai mult sau mai puţin conştient, un istoric care alege să fie autorul unei istorii nu poate face abstracţie nici de cultura sa, nici de nevoile sau de gusturile publicului pentru care scrie. Orderic Vitalis, scriind pentru fraţii săi de călugărie o proză care să poată fi obiectul unei lecturi cvasiliturgice, nu

putea fi satisfăcut de textul pe care Guillaume de Poitiers, scriind pentru un public de curte, pretindea că l-a vrut simplu[99]. Şi, de altfel, Guillaume de Poitiers, format în şcoli, hrănit cu învăţătura artelor liberale, priceput în a compune „versuri elegante şi subtile făcute pentru a fi citite în public"[100], nu-şi compusese *Istoria lui William Cuceritorul* în stilul simplu şi sobru pe care-l pretindea. După el, autorii antici au fost din ce în ce mai citiţi, retorica a invadat tot mai mult şcolile şi mănăstirile, cancelariile au practicat *o ars dictaminis* tot mai elaborată. Iar istoricii au anunţat degeaba o limbă simplă; marcaţi de aceste exemple, principii şi practici, de fapt, ei ofereau adesea cititorilor un discurs dintre cele mai elaborate. Pentru mulţi, simplitatea stilului nu a mai fost decît un *topos*, un loc comun din prologul lor[101]. Unii au împins şi mai departe îndrăzneala lor auctorială, declarîndu-se convinşi că dorinţa de a fi utili celor simpli nu-i obliga să displacă celor cultivaţi[102]. Şi au îndrăznit să amintească faptul că „autor", *auctor*, venea de la *augere* („a mări", „a dezvolta") şi că un autor trebuia să înalţe, *adaugere*, faptele prin stilul său[103]. Cicero le întreţinea ideea că dacă analiştii nu aveau decît să povestească faptele şi nu erau decît *narratores rerum*, istoricii trebuiau în schimb să le orneze, să fie *exornatores rerum*[104]. Reluînd un mare principiu al retoricii ciceroniene, mulţi autori credeau că stilul trebuia să se adapteze la materie: „dacă persoanele sau lucrurile despre care se trata erau importante, trebuia un stil grandilocvent; dacă [erau] umile, un stil umil; dacă [erau] mediocre, un stil mediocru"[105]. Or, tocmai istoricul îşi asuma sarcina de a consemna gesturile celor mari, faptele memorabile. Unii, încă din epoca carolingiană, au ajuns să spună că „faptele memorabile trebuiau scrise într-o limbă demnă"[106]. Mai numeroşi au fost, în secolul al XII-lea, istoricii care au îndrăznit să recunoască faptul că-şi îngrijeau stilul. Atmosfera de la Saint-Denis era cu deosebire favorabilă luxului şi frumuseţii; Suger voise ca biserica abaţială să fie splendidă, pentru a-l cinsti mai bine pe Dumnezeu; şi, desigur, nu este o întîmplare dacă un călugăr de la Saint-Denis, lăudîndu-l pe abatele de curînd dispărut, amintea că acesta scrisese viaţa regelui Ludovic al VI-lea *splendido sermone*, într-un stil strălucit[107]. Cel mai adesea mascată printr-o modestie simulată, cîteodată recunoscută deschis, preocuparea pentru stil era întotdeauna majoră la istoricul care voia să compună o istorie.

Pentru a scrie o frumoasă proză latină, nimic nu a părut mai sigur decît să se ia drept model un autor vechi. Regino de Prüm şi-a potrivit paşii după cei ai lui Justin[108]. Aimoin de Fleury şi-a mulat frazele după cele ale traducătorului latin al lui Flavius Josephus, despre care se spune că a fost Hegesippus[109]. Mai numeroşi – îndeosebi, s-ar părea, în Anglia – au fost cei care l-au urmat pe Suetoniu[110]. Şi mai numeroşi, în întreaga Europă şi vreme de secole, au fost cei care l-au luat drept model pe Sallustius[111]. După exemplul lor, au continuat să fie compuse discursuri şi descrieri de bătălii, iar florile retoricii antice au continuat să fie cultivate[112].

Acest recurs la modele din vechime i-a ajutat pe istorici să-şi formeze propriile fraze latine, dar le-a pus şi redutabile probleme de vocabular. Căci, din Antichitate încoace, numele de ţări, de popoare, instituţiile, totul se schimbase. În mod spontan, cuvintele vulgare care desemnau realităţi noi fuseseră mai întîi latinizate, iar limba latină se îmbogăţise cu nenumărate cuvinte noi. Spre exemplu, germanicul *schar*, care însemna „trupă", „detaşament al unei armate", dăduse în latină *scara*, iar *Annales regni Francorum* (741-829), în prima lor versiune, au folosit cuvîntul în mod curent. Dar ce putea face, cînd întîlnea *scara*, un discipol al lui Suetoniu sau al lui Sallustius? Cuvîntul a fost victima renaşterii carolingiene, a dispărut din a doua redactare a pomenitelor *Annales*,

iar ulterior bunii autori nu prea l-au mai folosit. Ei au aruncat pe patul lui Procust cîteva cuvinte clasice, ca *acies*, *ala*, *cuneus*, *legio*, *turma*, din care au făcut echivalentele grosiere ale lui *scara*. Limba lor a pierdut în precizie ceea ce a cîştigat în eleganţă. Numeroase cuvinte latine clasice, adaptate noilor realităţi, au devenit sursă de ambiguitate. Şi încă folosirea acestor cuvinte era destul de curentă pentru ca glosele să le înregistreze sensul şi să ne ajute să le înţelegem. Dar pasiunea arhaizantă putea împinge un autor la o folosire pur individuală şi artificială a unor cuvinte clasice şi, drept urmare, cum să recunoşti, de exemplu, servitorii regelui care au fost ascunşi îndărătul lui *quaestores* sau *satrapae*?[113] Din fericire, aceste excese au rămas rare. În ansamblu, istoricii medievali au dat unor cuvinte clasice sensuri pe care nu le avuseseră în Antichitate, dar care au fost tradiţionale în Evul Mediu. Sau chiar au urmat principiul ciceronian, *nova rebus novis nomina*, şi au îndrăznit să dea unor realităţi noi nume noi. Pentru a nu fi obscur, Guibert de Nogent a decis să-i numească turci şi nu parţi pe cei pe care contemporanii săi îi numeau în mod cotidian turci[114]. Pentru a rămîne clari, istoricii au acceptat ca vocabularul latin să trăiască şi să se adapteze.

Chiar şi frazele lor au ieşit din tiparul retoric în care îşi turnaseră operele istoricii Antichităţii. După anul 1000, istoria a îmbrăcat treptat forme noi. În Antichitate deja, unii autori amestecaseră ici şi colo, în proza lor, cîteva versuri. Dar această formă de *prosimetrum* nu a ajuns decît tardiv la maturitate, odată cu *De nuptiis Philologiae et Mercurii* de Martianus Capella şi cu *Consolatio Philosophiae* de Boethius. Aceste două opere au avut în Evul Mediu un succes considerabil. Totuşi, în anul 1000, încă nu se întîmplase vreodată ca nişte versuri să întrerupă o proză istorică. Acest lucru s-a petrecut pentru prima oară la începutul secolului al XI-lea, în opera lui Dudon de Saint-Quentin[115]. Iar mai apoi, pe tot parcursul secolelor al XI-lea şi al XII-lea, cînd importanţa subiectului o cerea, cînd autorul voia să extragă dintr-un eveniment vreo învăţătură morală sau pur şi simplu cînd considera că e bine să-şi odihnească cititorul obosit de o prea greoaie erudiţie, i se întîmpla să insereze versuri în proza sa[116].

Cîţiva istorici din secolele al XI-lea şi al XII-lea au rimat astfel versuri. Dar aproape toţi s-au străduit să scrie o frumoasă proză bogat rimată. Proza rimată fusese rară în Antichitate. Ea nu a prea apărut nici pe timpul carolingienilor. Widukind de Corvey, în secolul al X-lea, a folosit-o, dar el era încă prea aproape de modelele sale antice pentru a o utiliza adesea. În schimb, se întîmplă foarte rar ca o proză istorică din secolele al XI-lea sau al XII-lea să nu fie rimată[117]. Învăţămîntul, în şcoli, şi constrîngerile lecturii liturgice, în mănăstiri, îi îndemnau pe autori să-şi scandeze frazele prin reluarea constantă a aceloraşi sonorităţi (*prodidit... transfudit... patravit*; *ad tempus mutationem... voluntatis expletionem* etc.). Guibert de Nogent, Orderic Vitalis, Gallus Anonymus nu au fost decît trei dintre maeştrii acestei proze rimate, atît de caracteristică acestor vremuri[118].

Începînd din secolul al XII-lea, această proză rimată a fost şi ritmată. Frazele sale urmau ceea ce în Evul Mediu se numea un *cursus*, adică reproduceau o anumită cadenţă, bazată, de altfel, nu pe numărul silabelor, ca în Antichitate, ci pe accent. Unele încercări timide de *cursus* fuseseră făcute mai înainte. Pe urmă au fost uitate. Şi abia la începutul secolului al XII-lea, sub pontificatul lui Gelasius al II-lea (1118-1119), au fost fixate şi aplicate în cancelaria pontificală regulile unui *cursus*. Aceste reguli determinau cadenţa pe care trebuiau să o aibă începutul şi sfîrşitul frazelor. În realitate însă, a fost respectat cu stricteţe numai ritmul finalurilor de fraze. Un autor avea de ales între trei clausule finale. Dacă, utilizînd şi adaptînd termenii prozodiei antice, numim „dactil" o silabă

accentuată urmată de două silabe neaccentuate și „spondeu" o silabă accentuată urmată de o singură silabă neaccentuată, un autor își putea termina fraza fie printr-un *cursus velox* compus dintr-un dactil și doi spondei (*spíritus sáncti Déi*), fie printr-un *cursus planus* compus dintr-un dactil urmat de un singur spondeu (*pátientia nóstra*), fie printr-un *cursus tardus* compus din doi dactili (*vérba proláta sunt*). *Cursus*-ul cancelariei pontificale a fost curînd acceptat de numeroși *dictatores* care, la rîndul lor, l-au predat și l-au răspîndit prin lucrările lor[119]. Și așa se face că sînt ușor de reperat cadențele lui *cursus velox*, ale lui *cursus planus* sau ale lui *cursus tardus* în numeroase finaluri de fraze ale multor istorici din secolul al XII-lea[120].

Ritmată, rimată, cu floricele retorice, cîteodată întreruptă de versuri, din punctul de vedere al formei, o relatare istorică devenise în secolul al XII-lea o capodoperă de complexitate. Această limbă elegantă celebra cu demnitate faptele strălucite ale marilor principi. De bună seamă că ea îi fermeca pe oamenii cultivați. Dar cu siguranță nu era limba simplă care să poată deschide istoria către un public larg. De aceea, după 1200, istoricii benedictini și cistercieni, care nu aspirau la mari succese literare, au menținut mai mult timp tradiția a ceea ce germanii numesc *Kunstprosa*, dar alții, care voiau să fie înțeleși de mai mulți oameni, i-au întors spatele[121]. Încă din 1187, dorind ca lucrarea sa *Expugnatio Hibernica* să fie citită de laici și de prinți puțin cultivați, Gerald of Wales a avut mare grijă să nu folosească latina elaborată, dar dificilă, din tinerețea sa și să scrie în latina mai ușoară care se utiliza în acel moment[122]. Franciscanii au urmat în mod evident această cale. Salimbene și-a scris cronica *simplici et intelligibili stilo*, în așa fel încît chiar și nepoata lui să o poată citi și înțelege[123]. Astfel că, puțin cîte puțin, stilul frumos s-a eclipsat. Preocuparea pentru *cursus* a dispărut, chiar și în cancelaria pontificală, la sfîrșitul secolului al XIII-lea. Johannes de Beke își scria încă *Chronographia*, la mijlocul secolului al XIV-lea, în frumoasa proză rimată care se practica în continuare la mănăstirea din Egmond[124]; era o excepție, într-un secol în care proza rimată dispăruse. Thomas Ebendorfer mai îndrăznea cîteva versuri în istoria sa a Austriei la mijlocul secolului al XV-lea[125]; dar, lăsînd deoparte această excepție, nici o operă istorică nu a mai conținut versuri după sfîrșitul secolului al XIV-lea.

Astfel, de-a lungul întregului Ev Mediu, istoricii manifestaseră ambiția de a scrie într-o latină simplă. Dar, în secolele al XI-lea și al XII-lea, bucuria de a fi cultivați și preocuparea de a plăcea unei elite cultivate îi îmboldiseră să scrie într-o latină elaborată, total opusă celeilalte. Cu toate acestea, treptat, pentru a respecta mai bine adevărul erudiției lor și a ajunge la un public mai larg, ei au îndrăznit să scrie de fapt în limba simplă la care istoria aspira în zadar de multă vreme. Orgoliul autorului cedase în fața exigențelor erudiției și progreselor culturii.

*

În 1187, pentru a avea un succes larg, Gerald of Wales credea că era necesar și suficient să scrie într-o latină mai ușoară. În 1209, era obligat să constate slaba difuzare a operelor sale: latina lor nu fusese înțeleasă decît de un mic număr de oameni. Iar Gerald spera ca un bun lingvist și un erudit rafinat să se înhame la traducerea lucrării sale pentru ca el să obțină, în sfîrșit, succesul pe care-l merita[126]. Dorința nu i s-a împlinit, dar ea marchează bine momentul cînd învățații au început să se gîndească că limba vulgară putea fi, la urma urmei, un vehicul demn de știința lor.

Întîlnirea dintre istorie şi limba vulgară fusese totuşi mult anterioară. Pe continent, Carol cel Mare pusese să se transcrie, „pentru ca amintirea lor să nu se piardă, străvechile poeme barbare în care se cîntau istoria şi războaiele vechilor regi"[127]. În insule, unde misionarii nu ţinuseră să reprime limbile ţării, ci, dimpotrivă, să se sprijine pe ele, o lungă tradiţie culturală pregătise înflorirea pe care limba engleză a cunoscut-o sub Alfred cel Mare şi în mare parte mulţumită lui. Alfred însuşi l-a tradus pe Orosius în engleză. *Istoria ecleziastică* a lui Beda a fost tălmăcită în timpul domniei sale. Tot atunci, şi probabil sub impulsul său, a fost compusă *Cronica anglo-saxonă*[128]. Dar acest prim start a fost unul fals. Nu ne-a rămas nimic din transcrierile poruncite de Carol cel Mare. Ambiţia ottonienilor de a reînsufleţi lumea romană a curmat avîntul literaturii germane[129]. În secolele al X-lea şi al XI-lea, pe continent, oricît de mare a fost vitalitatea culturii orale vernaculare, cultura scrisă a fost exclusiv latină. Iar pe insule, şocul cuceririi normande a fost şi mai brutal. Învingătorii au înlăturat cultura anglo-saxonă. *Cronica anglo-saxonă*, care fusese continuată începînd cu secolul al X-lea, nu a supravieţuit decît în traducere latină. Nicăieri în Europa, în zorii secolului al XII-lea, nu exista cultură scrisă decît în limba latină.

Dar în veacul al XII-lea, nobilii şi cavalerii ce frecventau curţile senioriale au dobîndit suficientă încredere în ei înşişi pentru a îndrăzni să nu mai renege, în faţa culturii scrise şi latine a mănăstirilor, cultura lor orală şi vernaculară. Unii clerici s-au străduit să răspundă gusturilor acestui nou public şi au încredinţat pergamentului operele pe care şi le dorea. Sau au transcris literatura orală vernaculară şi au scris „cîntece de gestă". Ori, ca în cazul lui Geoffroy Gaimar, al lui Wace sau al autorului aşa-numitei *Kaiserchronik*[130], franceza sau germana lor s-a inspirat din opere latine savante. Sau au compus ei înşişi opere noi, pentru a relata evenimentele recente. Astfel s-a dezvoltat o literatură abundentă şi variată care era întru totul, pentru cei care o ascultau, o literatură istorică. Toate aceste opere aveau mai întîi în comun faptul că erau scrise în versuri, căci versurile sînt forma naturală a unei literaturi orale: ritmul lor se impune mai bine memoriei jonglerilor şi atenţiei publicului acestora. În plus, bucuria de a povesti anima aceste versuri care, în schimb, erau marcate de o supărătoare neglijenţă faţă de cronologie şi de o recurgere fără reţinere la tradiţia orală. Istoricii secolului XX neglijează aceste poeme istorice ale căror ficţiuni poetice şi invenţii romaneşti le stigmatizează. Dar erudiţii secolului al XII-lea, în mănăstirile lor, priveau deja cu neîncredere relatările lor îndoielnice. Şi a venit şi timpul cînd pînă şi cei ce nu stăpîneau latina au devenit mai exigenţi în ceea ce priveşte istoria şi au început să bănuiască că versul nu era vehiculul ideal al adevărului. Autorul *Morţii lui Aimeri de Narbonne* a fost primul, s-ar părea, care constata, în jurul anului 1180, că

> Nu-i om să poată zice cînt de gestă
> Fără să mintă unde versul îl încheie,
> Cuvinte rînduind şi rima făurind.

Cîţiva ani mai tîrziu, în 1202, Nicolas de Senlis vedea bine că folosirea rimei şi recurgerea exclusivă la tradiţia orală nu permiteau să se dea crezare celor cîntate de jongleri: „Nici o poveste rimată nu e adevărată; tot ce zic ei minciună este; căci nu ştiu nimic afară de ce au auzit de la alţii"[131]. Aşa îşi justifica Nicolas de Senlis îndrăzneala de a traduce în proză vulgară *Istoria lui Carol cel Mare* atribuită lui Pseudo-Turpin. Aşa a

devenit la începutul secolului al XIII-lea proza vulgară un instrument prin care învățatul a putut spera ca, fără să-și trădeze știința, să ajungă la un public mai vast. Unui spirit atît de avid de succes cum a fost Gerald of Wales, lucrul acesta nu-i scăpase.

Versul istoric a fost totuși utilizat încă multă vreme. În germană, proza din *Cronica universală saxonă*, de la mijlocul secolului al XIII-lea, a fost o excepție; trecînd însă peste această excepție, versul a rămas, pînă la mijlocul secolului al XIV-lea, forma exclusivă a literaturii istorice[132]. Atunci cînd, în secolul al XIV-lea, engleza a redevenit o limbă scrisă, cînd Robert Manning a îndrăznit, în 1338, să alcătuiască o istorie a Angliei în engleză, a făcut-o în versuri. Cît privește franceza, după 1200 au existat tot mai multe „romane" istorice în proză (adică, de fapt, opere istorice scrise în proză romană, franceză)[133], dar pe tot parcursul secolelor al XIII-lea și al XIV-lea versul a rămas o formă cît se poate de vie pe care au îmbrăcat-o numeroase relatări istorice. În versuri a compilat Guillaume Guiart, în 1306, „romanțul ce este numit *Încrengătura înrudirilor regale*"[134]. Bătălia de la Crécy a fost povestită în versuri, la fel și războaiele din Bretania. Scriind o cronică în versuri și-a început, în 1353, Jean Froissart cariera literară[135]. Jean Cuvelier și-a rimat *Viața lui Bertrand Du Guesclin*. Și chiar și la începutul veacului al XV-lea, Jean Creton alegea să povestească în versuri moartea lui Richard al II-lea.

Aceasta pentru că versul rămînea în continuare, pentru jongleri și auditoriul lor, forma cea mai naturală. Și cîtă vreme celor puternici și celor umili le-a făcut plăcere să șadă la curți sau în piețe și să asculte cum li se cîntau povestiri istorice, au existat poeme istorice. Dar pentru spiritele preocupate de adevăr aceste poeme deveneau din ce în ce mai intolerabile. Jean Le Bel „văzuse și cetise" relatarea războaielor franco-engleze într-o „mare carte rimată"; o găsise atît de plină de „greșale mari și scorneli gogonate", atît de „falsă și plină de minciuni", cu atîta „îmbuibare de vorbe de clacă și repetiri pentru boirea rimei", încît considerase că „asemenea istorie rimată în cest fel de aseminea scornitori ar putea părea neplăcută și dezagreabilă unor oameni cuminți și cu scaun la cap"; decisese atunci să transpună în proză „adevărata istorie a bravului și nobilului rigă Edowart"[136]. Jean Froissart, convins de Jean Le Bel că rimele și cîntecele nu spun „istoria cea dreaptă și adevărată", „neajungînd prin nimic la adevăratele fapte", a abandonat, în 1369, versul în favoarea prozei[137]. A făcut-o la drept vorbind cu atît mai ușor cu cît, în condițiile în care lectura mai intimă se substituia recitării publice, proza te apropia de adevăr fără a fi un obstacol în calea succesului. Versul își pierdea rațiunea de a fi. Poemul care-l iritase atîta pe Jean Le Bel nici măcar nu s-a păstrat. La fel și cronica rimată a lui Jean Froissart. Iar poemul lui Jean Creton nu a cunoscut succesul decît după remanierea sa în proză. Astfel, pentru ca în istorie să se impună exclusiv proza în limbă vulgară, a fost nevoie de nu mai puțin de două sute de ani.

Această proză în limba vulgară nu a avut doar avantajul de a pune istoria serioasă la dispoziția „mai multor oameni... care înțeleg mult și-s curioși foarte și care nu pricep îndestul latina"[138]. E vorba și de faptul că, întrucît limba vulgară se impunea încetul cu încetul în cancelarii, în curțile de justiție și în birourile notariale[139], cei din administrație și juriștii gîndeau tot mai firesc instituțiile și dreptul epocii lor în termenii limbii vulgare. Proza vulgară era deci instrumentul cel mai apt să redea realitățile contemporane. Ea îl numea pe baron, baron, iar pe bail, bail. În schimb, de îndată ce proza vulgară a vrut să facă „știute și cunoscute, precum și auzite faptele virtuoase ale celor din vechime"[140], ea s-a lovit de redutabila necesitate de a traduce prin cuvinte din limba vulgară instituții și realități adaptate în mod natural la un vocabular latin. Ca să luăm exemplul limbii franceze,

sarcina traducătorilor era uşoară cînd unui cuvînt latin îi corespundea relativ exact un cuvînt francez: *exercitus*, *ost* [„oaste"]; *acies*, *bataille* [„bătălie"][141]. În alte cazuri, instituţiile evoluaseră în aşa fel încît cuvîntul francez tradiţional folosit de traducători nu era – precum *chevalier* [„cavaler"] pentru *miles* sau *évêque* [„episcop"] pentru *pontifex* – decît un echivalent foarte aproximativ, mai potrivit pentru a masca decît pentru a exprima realitatea antică. La fel, adesea, limba franceză nu oferea nici un echivalent, nici măcar aproximativ, al cuvîntului latin. În asemenea cazuri, traducătorii au îndrăznit pur şi simplu să francizeze aceste cuvinte intraductibile. Aşa a făcut, încă de la începutul secolului al XIII-lea, autorul *Faptelor romanilor* pentru o întreagă serie de cuvinte ca *tribunus*, *tribun* [„tribun"]; *dictator*, *dictateur* [„dictator"]; *seditio*, *sédition* [„răzvrătire"] etc. Aşa făcea încă, o sută cincizeci de ani mai tîrziu, Pierre Bersuire pentru a-l traduce pe Titus Livius. El inventa *triaires* pentru a traduce termenul *triarii*, *quadrireme* pentru *quadriremis*, *plebeyen* pentru *plebeius*, *concion* pentru *contio* etc. Dintre toate aceste cuvinte inventate de traducătorii medievali, unele au murit imediat după naştere, iar multe altele s-au aclimatizat, fiindu-ne astăzi familiare. Însă cititorul din secolul al XIII-lea sau al XIV-lea risca să înţeleagă greşit sau să nu înţeleagă deloc aceste echivalente aproximative şi aceste cuvinte noi. De aceea, traducătorii, pentru a-şi ajuta cititorii, au înmulţit sinonimele. Bersuire, de exemplu, a redat *contio* prin *„contion et parlement"*, *„concion et assemblée"*. Ei au oferit, de asemenea, comentarii mai mult sau mai puţin lungi. A venit însă şi timpul cînd aceste glose au riscat să împovăreze textul. Traducîndu-l pe Titus Livius în 1355, Pierre Bersuire a fost primul care a avut ideea de a face „la începutul cărţii, după prolog... un capitol în care, în ordine A. B. C., [ar fi indicate] înţelesurile cuvintelor mai sus zise aşa încît, odată citit capitolul cu pricina, fiecare să poată şti citind toată cartea ce înţelesuri au cuvintele pe care le va găsi"[142].

La începutul secolului al XIII-lea, primele „traduceri" nu au fost în realitate decît nişte adaptări destul de aproximative. Franceza traducătorului urma fără efort propriul său tempo. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea, traducerea s-a dorit deja a fi mai fidelă, dar a rămas în esenţă o adaptare. Scriind *Romanul regilor*, Primat nu ezita să suprime unele fraze şi să adauge altele şi nu căuta să redea latina pe care o urma cu o exactitate scrupuloasă. În schimb, atunci cînd, în secolul al XIV-lea, în Franţa lui Filip al VI-lea, a lui Ioan cel Bun şi mai ales a lui Carol al V-lea[143], în Imperiul lui Carol al IV-lea, în Austria lui Rudolf al IV-lea şi mai cu seamă a lui Albert al III-lea[144], precum şi în alte părţi, ca în Aragón, sub impulsul lui Juan Fernández de Heredia, traducerile s-au înmulţit, ele nu au mai urmărit să fie nişte adaptări mai mult sau mai puţin aproximative, ci au vizat să fie traduceri adevărate şi fidele, urmînd pas cu pas şi redînd cu precizie textul original. Pentru a face acest lucru, fraza vulgară a trebuit să se îngreuneze ca să devină mai complexă[145]. Dar în ansamblu, la sfîrşitul secolului al XIV-lea, efortul traducătorilor crease nişte proze al căror vocabular şi ale căror structuri mai bogate permiteau să se traducă mai bine izvoarele latine şi să se redea mai bine adevărul istoric.

*

În 1405, Laurent de Premierfait traducea în franceză *De senectute* şi, puţin după 1414, *De amicitia* de Cicero. Dar el dorea ca traducerea să rămînă legată de textul latin, în aşa fel încît cititorul să le poată urmări în acelaşi timp şi pe una, şi pe cealaltă[146]. În 1412,

un student vienez realiza o traducere germană a lucrării *De regimine principum* de Aegidius Romanus, însă voia ca cititorul să aibă concomitent sub ochi și textul, și traducerea sa[147]. Aceste texte bilingve marcau gradul pe care îl atinsese preocuparea traducătorilor de a reda cu precizie textul original. Ele marcau, de asemenea, vigoarea cu care, în secolul al XV-lea, latina, departe de a fi depășită, revenea la viață.

Aceasta pentru că limbile vulgare aveau avantajul de a se adresa, în fiecare țară, unui public mai vast. Dar ele împiedicau opera să aibă o audiență internațională. Conciliile de la Konstanz și de la Basel au făcut Occidentul să devină mai conștient că latina era o limbă comună de neînlocuit. Ambițiile europene ale Habsburgilor i-au deturnat deci de la limba germană; Frederic al III-lea a pus să fie traduse în latină istorii pe care autorii lor le scriseseră în germană la sfîrșitul secolului al XIV-lea[148]. Iar în Franța, în 1476, Robert Gaguin deplîngea faptul că obiceiul de a scrie istoria Franței în franceză limita la publicul francofon cunoașterea acestei istorii. Și tocmai pentru ca străinii să cunoască faptele măreție ale francezilor s-a apucat el să scrie în latină o istorie a Franței[149].

Politica recomanda întoarcerea istoricului la latină. Renașterea i-o impunea cu atît mai mult cu cît ea l-a incitat adeseori să se preocupe mai puțin de fond decît de formă[150], dîndu-i drept scop să fie un „orator", să cultive retorica și să restaureze elocința. Or, cum bine sublinia Pierre Le Baud, „în limba vulgară nu poate fi păstrată în întregime arta retorică", iar istoricul care se resemna să scrie în franceză nu putea avea decît un „stil simplu și neșlefuit", în care cititorul nu putea spera „să găsească florile tuliene, nici delectabilele înlănțuiri ale zicerilor"[151]. „Oratorii" secolului al XV-lea au renunțat deci la limbile vulgare. Ba mai mult. Au renunțat și la latina simplă la care predecesorii lor năzuiseră multă vreme și la care, în sfîrșit, ajunseseră. Au renunțat pînă și la eleganțele latinei medievale și au întors cu oroare spatele, spre exemplu, clausulelor atît de dragi așa-numitei *ars dictaminis*[152]. Ei visau la un „stil elegant" și la un „discurs strălucit"[153] care să fie cît mai apropiat cu putință de discursul antic. Fiecare voia să fie, pentru cititorii săi, „un nou Sallustius"[154].

Pentru cine voia să vorbească despre Antichitate, latina Renașterii era în mod evident un instrument fidel. Pentru trecutul mai recent și istoria contemporană, ea punea autorilor niște probleme de vocabular de același tip cu cele de care se lovise, vreme de secole, latina medievală, doar că de astă dată mai acute din cauza apariției unui mare număr de noutăți, a folosirii de acum exclusive, în viața politică, administrativă, judiciară și cotidiană, a limbilor vernaculare, precum și a dorinței, la oamenii cultivați, de a dispune de o latină mai clasică. Ca să luăm un singur exemplu, artileria era la originea unui întreg vocabular tehnic. Or, relatarea războaielor era una dintre sarcinile esențiale ale istoricului. Cum să vorbești, într-un discurs latin, de bombarde, de tunuri, de serpentine, de crapodine și de culevrine? Jean Chartier a decis pur și simplu ca acestor piese de artilerie să le spună în cronica sa latină pe numele lor franțuzești[155]. Dar, pentru un „orator", Jean Chartier era tocmai unul dintre acei istorici depășiți care mai îndrăzneau, în plin secol al XV-lea, să scrie într-o limbă simplă, fără zorzoane. Pentru un istoric umanist, soluția sa era de neconceput. Acesta din urmă nu avea decît două posibilități: fie, invocîndu-l pentru a se justifica pe Cicero și urmîndu-i astfel pe istoricii care-l precedaseră – și pe care-i disprețuia totuși –, crea noi cuvinte pentru a desemna lucruri noi; fie, pentru a păstra o limbă pură, își interzicea această procedură.

În jurul anului 1443, la începutul celei de-a treia dintre *Decadele* sale, Flavio Biondo arată clar în ce dilemă era pe atunci: „Dacă folosesc – explică el – cuvinte vechi pentru

a vorbi despre lucruri noi, nu mă mai înţeleg atunci cînd mă recitesc. Dar dacă scriu cu cuvintele noastre, ele îmi strică toată fraza şi-mi fac greaţă". În ceea ce-l priveşte, în pofida preocupării sale pentru o formă perfectă, Flavio Biondo se decide să nu se încurce cu aproximări şi perifraze şi să accepte, atunci cînd e necesar, cuvinte noi. A dat, de exemplu, o mare importanţă bombardelor, despre care spune că veneţienii au fost primii care le-au introdus în Italia, în vremea războiului lor împotriva genovezilor, cînd au avut pentru ele servanţi germani. Pentru a desemna această importantă armă nouă, el a utilizat în *Decadele* sale cuvîntul *bombarda*, care este şocant, dar atît de util![156]. În acelaşi timp, în lucrarea sa *Istoria domniei lui Ferdinand de Aragón* (1445), Lorenzo Valla accepta aceleaşi cuvinte noi cu şi mai puţine reticenţe: „Nu e bine să te mărgineşti la un vocabular general şi impropriu şi să te resemnezi cu această sărăcie de cuvinte. Aşa cum dăm oamenilor, la naştere, un nume, tot aşa trebuie să dăm unul şi lucrurilor noi şi să nu lipsim o invenţie strălucită de onoarea de a avea un nume propriu"[157]. La Lorenzo Valla, ca şi la Flavio Biondo, preocuparea pentru exactitate triumfase asupra dorinţei de puritate.

Dar Lorenzo Valla a fost atacat cu sălbăticie de un confrate pentru că folosise cuvinte ca *bombarda*, *Mahometani* sau *parlamentum*[158]. Un întreg curent umanist a optat pentru puritatea formei în detrimentul preciziei fondului. Îmbrăcîndu-şi timpul – dacă nu întotdeauna, în orice caz prea adesea – într-o limbă clasică pură, Leonardo Bruni căzuse uneori în obscuritatea pe care o denunţa Flavio Biondo[159]. Alte calităţi au făcut totuşi din Bruni un mare istoric. Dar, vrînd să fie Sallustius, un mare număr de istorici umanişti au căzut în mediocritate şi uitare. Ei au fost astfel pedepsiţi pentru că au dispreţuit prea mult limbile, latină sau vulgară, poate nu foarte elegante, dar măcar eficace, pe care le făuriseră predecesorii lor.

IV. În ajutorul cititorului

§1. Cărţi, capitole şi table de materii

Oricît de pasionant ar fi fost un text, pentru a i se permite cititorului să-şi tragă sufletul şi să se regăsească, încă din Antichitate s-a făcut simţită nevoia de a-l menaja prin nişte pauze. Titus Livius, de exemplu, îşi împărţise *Istoria* în cărţi destul de întinse[160]. Dar cărţile erau încă nişte fragmente prea lungi. Curînd, acestea au fost la rîndul lor împărţite, uneori, în capitole. Sfîntul Augustin, spre exemplu, şi-a împărţit el însuşi *Cetatea lui Dumnezeu* în cărţi şi capitole[161]. Apoi a apărut ideea de a da la începutul fiecărei cărţi o listă a capitolelor sale, cu un foarte scurt expozeu despre ce spunea fiecare dintre ele. Marile opere istorice de la începutul Evului Mediu s-au bucurat de toate aceste perfecţionări tehnice. *Istoriile* lui Grégoire de Tours, ca şi *Istoria ecleziastică a poporului englez* a lui Beda, au fost divizate în cărţi şi capitole şi, la începutul fiecărei cărţi, a fost oferită cititorului o tablă de materii. Dar în corpul propriu-zis al cărţii, începutul fiecărui capitol nu era încă anunţat decît de numărul său. Oare Hincmar a fost primul care a avut această idee? Cert este că el le-a impus scribilor din *scriptorium*-ul de la Reims să înscrie în text, după numărul fiecărui capitol, titlul său; şi, pentru a se evidenţia mai bine, acest

titlu a fost chiar scris cu roşu, adică a fost rubricat[162]. Cu cărţi, capitole, table de materii şi titluri rubricate, cele mai bune *scriptoria* din secolul al IX-lea aveau toate mijloacele de a le oferi cititorilor texte asimilabile. Ulterior, cel puţin cîteva mari *scriptoria* monastice au continuat în esenţă tradiţia carolingiană, iar cărţile de istorie, ca şi celelalte, au avut de cîştigat de pe urma acestui fapt. De exemplu, pe la 1070 era copiat la Cluny un dosar istoric constituit din *Istoria ecleziastică* a lui Eusebiu din Cezareea tradusă în latină de Rufin, *Istoria persecuţiei vandale* a lui Victor de Vita şi *Istoria longobarzilor* de Paulus Diaconus. Fiecare dintre aceste opere era împărţită în cărţi. *Istoria ecleziastică* era chiar împărţită în capitole şi precedată de o „capitulaţie" generală a celor unsprezece cărţi[163]. Începînd din secolul al XII-lea, dezvoltarea şcolilor şi a universităţilor, exigenţele muncii intelectuale, în particular necesitatea de a citi repede şi de a da referinţe precise, au generalizat folosirea acestor tehnici de prezentare a cărţilor. Stephen Langton, spre exemplu, a împărţit textul Bibliei în capitole de care secolul al XIV-lea se servea încă: pentru Nicholas Trivet, acesta era cel mai frumos titlu de glorie al său[164]. Astfel, teologi şi jurişti au împărţit în cărţi şi în capitole operele vechi care nu fuseseră încă organizate astfel şi pe care voiau să le folosească, precum şi operele pe care le-au scris ei înşişi. Au mers chiar mai departe, împărţind capitolele în paragrafe cu ajutorul unor „picioare de muscă", adică unui soi de C-uri pictate în roşu sau în albastru, tăiate de două linii oblice sau verticale. Aceste picioare de muscă, apărute încă din 1230, s-au generalizat începînd din 1270. Ele constituie una dintre acele inovaţii importante prin care universitarii parizieni din secolul al XIII-lea şi-au făcut textele mai utilizabile şi mai asimilabile[165].

La drept vorbind, istoricii au urmat rău exemplul teologilor şi juriştilor. Mai întîi fiindcă, dacă raţionamentul acestora din urmă se articulează în părţi din care e cît se poate de natural să faci cărţi şi capitole, asemenea diviziuni se impun mai puţin într-o istorie care pretinde pur şi simplu să urmeze firul timpului. Ele n-au ce căuta într-o cronică unde fiecare an îi urmează celui precedent. Dacă vrea să fie clar, cronicarul va stabili mai multe coloane de evenimente concomitente, nu cărţi şi capitole. Natura unei opere istorice nu-i impune deci utilizarea capitolelor. Pe de altă parte, o relatare istorică e rareori concepută pentru activitatea universitară; ea nu e destinată unor cititori grăbiţi să găsească sau să regăsească o anumită informaţie de care au nevoie, ci se adresează unui public care ia timpul aşa cum i se oferă şi plăcerea de acolo unde o găseşte. Nu e deci de mirare că, chiar şi la sfîrşitul Evului Mediu, cu condiţia ca temperamentul să-l împingă pe istoric în această direcţie, întreaga sa operă poate încă adesea să se prezinte ca o lungă relatare neîntreruptă[166].

Totuşi, numeroşi istorici erau la curent cu tradiţiile din *scriptoria* monastice şi cu inovaţiile pe care activitatea universitară le impunea prezentării cărţilor. Ei au folosit deci adeseori cel puţin picioarele de muscă, de îndată ce acestea s-au generalizat. Şi au prevăzut cîteodată, ici-colo, în text sau pe margini, titluri de rubrici[167]. Unii au avut chiar grijă foarte de timpuriu, pentru ca lucrurile să fie mai clare pentru cititorii lor, să-şi împartă operele în cărţi şi capitole[168]. Această „capitulare" era uneori atît de importantă în ochii autorului, încît el îi redacta rubricile încă dinainte de a-şi scrie opera[169] sau, dacă apela la copişti pentru a-i recopia textul, se îngrijea să scrie personal, la începutul fiecărui cărţi, lista capitolelor sale[170].

Pentru a decide numărul cărţilor şi al capitolelor operei sale, istoricul, ca oricare alt autor din Evul Mediu, s-a lăsat adesea ghidat de considerente străine materiei pe care o trata. Valoarea simbolică asociată în mod tradiţional numerelor l-a influenţat adesea[171].

Spre exemplu, era firesc ca aceluia care se ocupa de timp cifra 7, amintind cele şapte zile ale creării lumii şi cele şapte zile ale săptămînii, să-i apară ca fundamentală. Numeroase opere istorice au fost deci organizate în şapte cărţi. Aşa a fost *Chronicon Vulturnense*[172]. Aşa a fost *Cronica sau istoria celor două cetăţi* de Otto de Freising, care relatează istoria lumii în şapte cărţi, urmate de o a opta carte unde sînt descrise venirea Antihristului, învierea morţilor şi sfîrşitul celor două cetăţi[173]. Tot aşa a fost, chiar şi în secolul al XIV-lea, *Istoria policronică* pe care Ranulf Higden a divizat-o în şapte cărţi „după exemplul primului autor care a creat toate lucrurile în şase zile şi s-a odihnit într-a şaptea"[174]. Împărţirea în şapte cărţi e cea mai curentă. Dar nu e singura. La sfîrşitul secolului al XIV-lea, Leopold Stainreuter îşi împărţea *Cronica celor 95 de seniorii* în cinci cărţi fiindcă omul avea cinci simţuri, dar poate şi pentru că speculaţia asupra cifrei 5 era pe atunci foarte curentă în Austria[175]. În acelaşi timp, în Anglia, Henry Knighton îşi împărţea cronica în cinci cărţi fără a preciza de ce, dar el spune clar ce preocupare foarte personală îl incitase să împartă fiecare dintre primele trei părţi în şaisprezece capitole. O făcuse pentru că prenumele şi numele său cuprindeau şaisprezece litere şi fiindcă adiţionarea fiecăreia dintre primele litere ale celor şaisprezece capitole permitea să se reconstituie: HENRICUS CNITTHON[176].

Henry Knighton a trebuit totuşi să renunţe să mai împartă fiecare dintre ultimele sale două cărţi în şaisprezece capitole: textul lor era prea lung[177]. La fel, dar cu multă vreme înainte, autorul lucrării *Chronicon Vulturnense* abandonase pe parcurs frumosul său proiect de a regrupa în şapte cărţi relatarea sa, al cărei cadru real îl formau, în definitiv, abaţiatele[178]. Hotărît lucru, materia istorică era prea constrîngătoare pentru a le permite autorilor să se joace cu numerele în deplină libertate. Istoricii cei mai riguroşi au lăsat simbolurile şi alegoriile şi s-au mulţumit să urmeze imperativele materiei lor. Unii au conceput planuri foarte elaborate în care istoriei şi geografiei li se acorda importanţa cuvenită[179]. Dar, de fapt, aceştia au fost doar cîţiva. Cei mai mulţi au luat drept unitate fundamentală a relatării lor elementul care se impunea, care era evident. Abaţiatul a fost unitatea fundamentală care s-a impus oricărei istorii de mănăstire, aşa cum domnia s-a impus oricărei istorii a unui popor. O istorie a numărat deci adesea tot atîtea capitole cîte abaţiate sau domnii, sub rezerva că nişte domnii lungi puteau da naştere mai multor capitole. Iar istoricii aşteptau ca evenimentele să impună de la sine regruparea capitolelor în cărţi. Astfel, Etienne Maleu îşi împărţea istoria bisericii din Saint-Junien în două părţi; în prima trata despre vremurile cînd biserica avusese în fruntea ei un abate, iar în a doua, despre acelea cînd nu a mai avut decît prepozit[180]. Cît despre istoria Franţei, la sfîrşitul secolului al XII-lea, André de Marchiennes a fost primul care a divizat-o în trei cărţi corespunzînd celor trei dinastii[181]. Această împărţire a fost reluată de Primat: „Şi pentru că au fost III generaţii de regi ai Franţei de cînd au început să fie, fi-va toată astă istorie împărţită în III cărţi principale: cea dintîi va vorbi de genealogia merovee, a doua de generaţia Pepin, iară a treia de generaţia Hue Chapet. Fi-va fiece carte subîmpărţită în felurite cărţi, după vieţile şi faptele feluriţilor regi; rînduite vor fi pe capitole, pentru ca mai deplin să fie înţeleasă materia şi fără amestecătură"[182].

Titus Livius îşi împărţise *Istoria* în cărţi destul de lungi. Mai mult nu făcuse. Dar Evul Mediu a resimţit curînd nevoia de a introduce subdiviziuni, al căror număr şi a căror întindere au variat, de altfel, pînă în secolul al XVI-lea, de la un manuscris la altul[183]. Geoffrey of Monmouth nu-şi împărţise în cărţi *Istoria regilor Britaniei*. Dar încă din secolul al XII-lea, copiştii unei treimi din această operă de succes considerau

că e bine să o fragmenteze într-un număr de cărţi de altminteri variabil[184]. Ranulf Higden îşi divizase la început *Polychroniconul* în şapte cărţi. Atît. Abia mai tîrziu a împărţit fiecare carte în capitole[185]. Aceste exemple arată că divizarea operelor istorice în cărţi şi în capitole nu are caracterul de necesitate pe care-l are în operele cu caracter didactic. E mai puţin impusă de preocuparea pentru referinţe. Rămîne mai ornamentală. Totuşi, ea progresează în decursul timpului, sub presiunea unui public din ce în ce mai obişnuit cu lectura universitară.

La fel, vedem acest public cerînd table de materii şi chiar alcătuindu-le atunci cînd manuscrisul nu le conţinea. La sfîrşitul secolului al XIV-lea, Guillaume Saignet îşi încheia la Avignon studiile juridice atunci cînd a avut ocazia de a citi manualul de istorie compus pentru Filip de Valois. El şi-a făcut, pentru uz propriu, un mic rezumat al acestuia care, de fapt, nu e decît un sumar puţin mai dezvoltat[186]. În 1406, Jean de Rochefort, cavaler, avea în mînă *Flores historiarum*, care îi povesteau istoria lumii de la facerea sa pînă la 1307. Primul său impuls a fost să alcătuiască un sumar care dădea rubricile lucrării filă după filă[187]. Cîţiva ani mai tîrziu, un autor atît de puţin marcat de cultura universitară cum a fost „cavalerul normand" Jean de Courcy, completîndu-şi lucrarea intitulată *La Boucquechardière*, avea grijă să anunţe în prolog că respectiva compilaţie va avea şase cărţi şi că „vor fi în cele ce urmează în fiecare din aceste şase cărţi mai multe istorii felurite, iar fiecare istorie va fi împărţită în capitole în mod obişnuit, aşa cum se va putea afla mai departe în tabla fiecărei cărţi"[188]. În operele istorice, la sfîrşitul Evului Mediu, cărţile, capitolele şi tablele de materii nu erau încă folosite constant. Cu toate acestea, ele erau larg răspîndite.

§2. Note marginale şi indexuri alfabetice

Un cititor care se interesa, de exemplu, de foamete trebuia mai întîi să citească lista capitolelor, pentru a le repera pe cele care vorbeau despre foamete; odată notate numerele capitolelor, trebuia să răsfoiască întregul volum pentru a le găsi; în fine, trebuia să citească toate capitolele respective pentru găsi pasajele care-l interesau – cititorul era ajutat, dar căutarea sa nu putea evita pierderea de timp. Se putea cîştiga puţin timp folosind paginarea volumului. Atunci cînd, de pildă, în 1318, Thomas de Maubeuge a recopiat opera lui Primat şi continuările sale sub titlul *Cronicile Regilor Franţei*, el a respectat atît de bine divizarea în trei părţi pe care o voise Primat, încît a ordonat întreaga operă „după cele trei generaţii prin numere", adică a pus sus şi în dreapta rectoului fiecărei file ce trata despre Merovingieni un I mare, pe fiecare filă ce trata despre Carolingieni cîte un II mare şi pe fiecare filă ce trata despre Capeţieni cîte un III mare. Apoi, în fiecare carte, a numerotat filele, sus şi la mijlocul fiecărui recto, în ordine. Lista sa trimitea, în fine, la fila unde începea, în fiecare carte, fiecare capitol[189]. Şi cum cititorul putea găsi această filă în cîteva secunde, căutarea devenea cu atît mai uşoară. Dar dacă voiai să te referi într-un manuscris la o filă, inconvenientul era că aceste referinţe nu erau valabile decît pentru volumul în cauză. Şi nimic nu îl scutea încă pe cititor să parcurgă întreaga listă a capitolelor şi să citească întregul capitol unde trebuia să se ascundă informaţia pe care o căuta.

Pentru a găsi sau a regăsi rapid pasajele importante, unii au avut foarte de timpuriu ideea să utilizeze spaţiul de pe marginea filelor. Încă din epoca carolingiană, Hincmar

şi colaboratorii lui s-au folosit de notaţiile marginale[190]. În secolul al XII-lea, odată cu progresele activităţii şcolare şi ale muncii administrative[191], odată cu înmulţirea şcolilor şi a birourilor, notaţiile marginale au devenit o tehnică tot mai familiară autorilor, copiştilor şi cititorilor. În secolul al XV-lea, John Capgrave atrăgea atenţia cititorilor săi desenînd pe margini mici frunze de trifoi[192]. Încă din veacul al IX-lea, Hincmar şi mulţi alţii după el au scris sau prescurtat *notandum*, *notanda*, *nota*. Dar semnul cel mai curent în întreaga Europă, utilizat atît de istoricii englezi în secolul al XII-lea, cît şi de cei polonezi în secolul al XV-lea[193], a fost o mînă cu degetul arătător întins. Aceste repere rapide aveau inconvenientul că nu precizau despre ce era vorba. Cîţiva autori au imaginat semne mai elaborate. Ralph de Diceto a reţinut douăsprezece (o cîrjă pentru alegerile arhiepiscopilor de Canterbury, o coroană pentru încoronările regale, o spadă pentru ducii de Normandia, o lance pentru conţii de Anjou etc.), a căror listă a avut grijă să o alcătuiască în prefaţa lucrării sale *Abbreviationnes chronicorum*[194]. Imitîndu-l pe Ralph de Diceto, Matthew Paris a înmulţit pe marginile filelor din propriile lucrări micile desene utile şi amuzante[195]. Dar foarte puţini au avut talentul unui Matthew Paris, aşa încît uzanţa cea mai generală a fost să se precizeze într-unul sau mai multe cuvinte ce interes prezenta pasajul asupra căruia se atrăgea atenţia: „*Nota traditorem*" („notează trădătorul"); „*Nota prudenciam Pipini et stulticiam Theodorici*" („notează înţelepciunea lui Pepin şi prostia lui Thierry"); aşa era atrasă atenţia cititorilor lui André de Marchiennes asupra esenţialului[196]. Bernard Gui, care a avut atîta grijă să-şi prezinte bine operele, a înmulţit pe marginea filelor numele de persoane sau de locuri, menţiunile de evenimente care să le permită cititorilor lui să găsească uşor ceea ce căutau[197].

A apărut în sfîrşit şi ideea că cititorul ar cîştiga şi mai mult timp dacă cuvintele care erau – sau cel puţin ar fi putut să fie – nişte notaţii marginale ar fi regrupate, la începutul sau la sfîrşitul operei, într-o ordine comodă, trimiţînd la text. Indexurile alfabetice au început să se înmulţească în operele istorice tocmai în prima jumătate a veacului al XIV-lea, cînd trăia Bernard Gui. Încă de la origine, la greci, iar apoi la latini, literele alfabetului au fost aranjate într-o anumită ordine. Dar ideea că această ordine alfabetică putea servi la clasificarea cuvintelor s-a impus lent. Abia în secolul al III-lea î.Hr. erudiţia alexandrină a compus şi a utilizat liste alfabetice. Administraţia a urmat erudiţia. Papirusurile egiptene conţin liste alfabetice. Să ne înţelegem însă. Nu există practic liste alfabetice care să ţină cont de toate literele fiecărui cuvînt. Doar prima, a doua şi uneori a treia literă ale cuvintelor servesc la clasificarea acestora. Toate cuvintele care au comune primele două, cîteodată trei litere sînt date de-a valma. Oricum, ideea de a folosi ordinea alfabetică a trecut din Alexandria la Roma, dar întrebuinţarea reală care i s-a dat în cultura şi administraţia romane a fost dintre cele mai neînsemnate. Cînd imperiul a dispărut, folosirea ordinii alfabetice s-a pierdut complet – sau, ca să fim foarte exacţi, nu a mai apărut decît în cîteva rare lucrări erudite[198].

Necesităţile muncii intelectuale din mănăstiri, şcoli, iar apoi din universităţi, la Paris, la Oxford şi la Cambridge, au impus şi au generalizat întrebuinţarea ordinii alfabetice. La începutul secolului al XII-lea, mai multe cataloage de biblioteci îşi clasau cărţile în ordinea alfabetică a autorilor, neţinînd însă cont decît de prima literă a numelui fiecărui autor. Curînd, enciclopediile, glosarele şi dicţionarele au început să nu mai prezinte cunoştinţele într-o ordine logică, ci în ordine alfabetică[199]. La drept vorbind, progresele acestei ordonări alfabetice au fost la început lente. Întrebuinţarea ei se lovea de o primă

dificultate tehnică: era subordonată unei uniformizări a ortografiei care, chiar și pentru cuvintele latinești, punea probleme. Și mai ales se lovea de reticențele unui public atașat de ordinea logică și prea puțin obișnuit cu manevrarea alfabetului. Astfel încît ordinea alfabetică a triumfat abia în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, după cum dovedește înmulțirea, începînd din 1275, a compilațiilor alfabetice, în care cititorul găsea cu ușurință lucrurile care-l interesau[200].

Dar întrebuințarea ordonării alfabetice și-a descoperit repede limitele. Ea nu era de conceput decît pentru dicționare, enciclopedii, repertorii. Altminteri, ordinea logică și ordinea cronologică își păstrau virtuțile de neînlocuit. Trebuia deci găsită o soluție care să nu-l priveze pe cititor de o prezentare logică și cronologică, dar care să-i permită, în caz de nevoie, un reperaj rapid al informației. Această soluție a fost găsită în mediul parizian și dominican, la sfîrșitul primei jumătăți a secolului al XIII-lea. Vincent de Beauvais a fost cel dintîi care nu a renunțat să-și organizeze imensul ansamblu conform logicii și cronologiei, dar, pentru a-și ajuta cititorul să se descurce în cadrul său, a adăugat fiecăreia dintre cele patru părți ale lucrării *Speculum historiale* un index alfabetic. Fiecare dintre aceste indexuri relua în ordine alfabetică doar materiile anunțate în titlurile capitolelor și nu dădea mai mult de 250-450 de cuvinte. Aceste indexuri alfabetice erau deci fragmentate și succinte. Totuși, ele au fost niște inovații atît de îndrăznețe, încît, multă vreme, nu au fost urmate de o alta[201]. Și abia în prima jumătate a secolului al XIV-lea, cînd cititorii se obișnuiseră în cele din urmă să utilizeze fără efort ordonarea alfabetică, iar autorii stăpîneau bine problemele tehnice pe care le puneau ortografia și referințele, indexurile alfabetice au început să fie tot mai des adăugate operelor[202].

Prin 1320-1323[203], Jean de Haut-Funey era procuror al regelui Franței la curia pontificală atunci cînd a realizat, pentru *Speculum historiale* a lui Vincent de Beauvais, o „*tabula secundum litterarum ordinem alphabeti*", un „indice după ordinea literelor din alfabet", care e unul dintre primele indexuri adăugate vreunei opere și, în orice caz, primul index veritabil adăugat unei opere istorice. Acest prim index mai avea și caracteristica de a fi perfect din punct de vedere tehnic. Era complet și oferea în jur de 13.000 de rubrici. Fiecare rubrică conținea un cuvînt-cheie urmat de ceea ce Jean de Haut-Funey numește „*epilogus seu clausula*", adică o scurtă analiză care-i preciza căutătorului contextul cuvîntului-cheie. Cuvintele-cheie erau clasificate în ordinea alfabetică cea mai riguroasă, care ținea cont de toate literele cuvîntului, pînă la ultima. Pe cînd alți autori de indexuri alegeau să trimită la filă și își făceau astfel opera inutilă pentru orice alt manuscris[204], Jean de Haut-Funey făcea o operă durabilă trimițînd la cărți și capitole. El făcea chiar ca referințele sale să fie și mai precise, împărțind cu aproximație fiecare capitol în șase părți și adăugînd numărului cărții și celui al capitolului una dintre literele *a*, *b*, *c*, *d*, *e* sau *f*, după cum dorea să-și trimită cititorul la prima sau la una dintre celelalte părți ale capitolului. În fine, conștient de corespondențele care existau între diferite cuvinte, avea grijă ca, la sfîrșitul seriei de analize consacrate unui cuvînt, să adauge trimiteri. Astfel, *labor* trimitea la *fatigatio* și *otium*, *status* la *dignitas* și *potentia*, *mulier* la *concupiscentia*, *ornatus superfluus*, *temptacio* etc. Indexul alfabetic al lui Jean de Haut-Funey, care n-a putut fi realizat decît printr-un sistem foarte greoi și foarte elaborat de fișe, fiecare rubrică dînd naștere unei fișe, indică la ce nivel de perfecțiune ajunseseră atunci tehnicile cu care se ajutau intelectualii din Occident[205].

Alte indexuri alfabetice au fost curînd adăugate altor cărți de istorie. Între 1324 și 1331, un manuscris al *Faptelor romanilor* a fost scris la curtea angevină din Neapole;

acestuia i s-a adăugat un consistent indice latin de materii[206]. Manuscrisele lucrării *Satyrica historia* de Paulin Minoritul scrise tot la Neapole între 1334 şi 1339 aveau şi ele un index – sau mai degrabă nişte indexuri. Existau în total cincisprezece, regrupînd unul sfinţii, altul doctorii şi autorii, altul regatele, altul numele de locuri etc. Fiecare dintre aceste indexuri urma fie ordinea alfabetică, cum se întîmplă cu cel al locurilor, fie ordinea cronologică, cum face cel al regatelor. Combinînd clasificările logică, cronologică şi alfabetică, aceste indexuri ceruseră din partea autorilor lor, cu siguranţă, multă subtilitate; ele erau departe de a le oferi cititorilor consultarea facilă şi rapidă pe care o permitea, în rigoarea sa alfabetică, indexul lui Jean de Haut-Funey[207].

În 1326-1328 fusese alcătuită o istorie universală menită a fi folosită în educaţia lui Filip de Valois. Pe atunci nu fusese prevăzut nici un index. Dar a doua ediţie a acestui „manual", din 1330, oferea un index alfabetic. Micul mod de întrebuinţare pe care autorul a considerat necesar să-l asocieze acestuia („Orişicine va voi să găsească iute vreun lucru în astă carte va putea să-l găsească prin acest indice în felul zis") arată că cititorii laici care nu frecventaseră universităţile erau încă puţin familiarizaţi cu asemenea indexuri. Indexul manualului de istorie al lui Filip al VI-lea de Valois era, de altfel, mult mai puţin dezvoltat decît cel al lui Jean de Haut-Funey; el nu acoperea decît vreo douăzeci de file şi nu cuprindea mai mult de 1.500 de rubrici. Şi, mai presus de toate, era mult mai departe de perfecţiune. Nu ţinea cont decît de prima literă a fiecărui cuvînt şi-i oferea de-a valma pe Alexandru, Aristotel şi Antigona în ordinea în care apăreau în text, ceea ce înseamnă că în loc de mii de fişe realizarea acestui index nu apelase decît la ajutorul unei file per literă. Pe de altă parte, într-o operă care nu avea nici cărţi, nici capitole, trimiterea s-a făcut la filă. Autorul indexului s-a străduit să fie şi mai precis. Cum fiecare filă avea două coloane pe recto şi două coloane pe verso, existau patru coloane per filă, iar autorul îi explică cititorului: după indicarea filei, „dacă urmează un i vei găsi ceea ce cauţi în prima coloană, dacă urmează ii, în a doua, dacă urmează iii, în a treia, dacă urmează iiii, în a patra". Din păcate, această referire la filă şi la coloană nu putea să se aplice decît manuscrisului pentru care fusese pregătit indexul. Pentru fiecare manuscris nou ar fi trebuit să se refacă toate referinţele. Însă un copist nu avea timp pentru aşa ceva, aşa încît nu-i mai rămîneau decît două soluţii: fie să recopieze nişte referinţe despre care ştia că trebuie să fie false, şi chiar din ce în ce mai false[208]; fie să recopieze indexul şi să renunţe la referinţele inutile. Aceasta din urmă a fost opţiunea scribului care a copiat, puţin după 1330, manuscrisul „manualului" ce i-a fost oferit regelui însuşi şi care se păstra încă în biblioteca de la Luvru pe vremea lui Carol al V-lea şi sub Carol al VI-lea: acest index nu dă niciodată referinţa la coloană; el renunţă să mai trimită la filă înainte de sfîrşitul literei A[209]. Astfel, prin anii 1320 şi 1330, cărţile de istorie au început să fie mai frecvent prevăzute cu indexuri alfabetice, însă lipsa de experienţă a cititorilor şi dificultăţile întîmpinate în alcătuirea unor indexuri cu adevărat utile le frînau încă realizarea.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, indexul alfabetic a devenit un complement mai puţin rar al cărţii de istorie. Ranulf Higden nu se gîndise să-şi prevadă *Polychroniconul* cu un index, dar atunci cînd, în 1362-1366, autorul *Eulogiumului* şi-a alcătuit opera, care datorează atît de mult *Polychroniconului*, a avut grijă să-i adauge unul. *Liber Pontificalis* nu avea, evident, index, dar atunci cînd, în 1378-1380, episcopul Pierre Bohier a pregătit o nouă ediţie a acesteia pentru Carol al V-lea, i-a adăugat glose, precum

şi trei indexuri alfabetice, unul pentru text, altul pentru glose, în timp ce al treilea dădea numele papilor „după ordinea alfabetului"[210].

Indexurile alfabetice ale lui Pierre Bohier nu sînt, în 1380, doar mai aşteptate decît ar fi fost înainte cu cincizeci de ani; ele sînt şi de altă natură. În indexul lui Jean de Haut-Funey, numele proprii de persoane şi de locuri, articolele trimiţînd la instituţii nu lipsesc, firește, însă cele mai curente rubrici (virtute, suflet, păcat, viciu etc.) arată clar că autorul a muncit mai puţin pentru a da informaţii eruditului decît exemple predicatorului. La fel, în indexul manuscrisului napolitan al *Faptelor romanilor*, numele de persoane, de locuri şi de instituţii reprezintă puţin. Înmulţirea unor rubrici precum război, pace, libertate, moarte, bogăţie, sărăcie, avariţie, poftă etc. dovedeşte clar că indexul trebuia să furnizeze exemple vreunui profesor preocupat să-şi instruiască discipolul, probabil moştenitorul tronului Neapolelui. În indexul manualului lui Filip de Valois, dacă iau ca exemplu litera F, numele de persoane, de locuri sau de instituţii nu reprezintă decît o treime din cele vreo sută de rubrici; celelalte răspund unei preocupări morale („flatarea face multe rele", „femeile sînt foarte primejdioase", „femeile sînt căsătorite dacă sînt caste") şi gustului pentru miraculos („fîntîna miraculoasă", „fantasmă miraculoasă"). În schimb, cincizeci de ani mai tîrziu, indexul lui Pierre Bohier nu prea mai reţine decît nume de persoane, nume de locuri şi nume de lucruri (biserică, alegere, episcop...), cum ar reţine un *index rerum* dintr-o lucrare erudită modernă.

Departe de mine, de altfel, ideea de a voi să sugerez, pornind de la aceste cîteva exemple, o evoluţie prea precisă şi prea rapidă. Temperamentul istoricului este şi el important. Încă din prima jumătate a secolului al XIV-lea, notele marginale ale lui Bernard Gui nu mai expuneau decît fapte. Şi chiar şi după 1380, istoria a deschis încă adeseori perspective morale. Am vrut mai ales să arăt că notele marginale şi indexurile alfabetice reprezintă o adevărată mină pe care cercetarea modernă ar greşi dacă ar neglija-o. Căci studierea acestor note şi a acestor rubrici ar permite nu doar să se precizeze ceea ce autorii şi cititorii aşteptau de la istorie, ci şi, într-o manieră mai generală, care erau preocupările şi obsesiile lor. Istoria culturii istorice şi istoria mentalităţilor trebuie, evident, să se sprijine pe textele pe care erudiţia modernă le-a pus la dispoziţia lor prin ediţii uşor accesibile, dar, în egală măsură, şi pe notele marginale şi indexurile alfabetice pe care prea adesea le-a neglijat şi care dorm, inutile, în manuscrise.

După 1380, indexul alfabetic devine, pentru istoric sau pentru cititorul său, un instrument din ce în ce mai necesar, un auxiliar din ce în ce mai natural. La sfîrşitul secolului al XIV-lea, unui manuscris al *Polychroniconului* lui Ranulf Higden îi este adăugat un index[211]. În secolul al XV-lea, cronica lui Roger of Hoveden e prevăzută cu nişte indexuri excelente[212]. Trei cititori diferiţi vădesc, în imperiu, nevoia de a adăuga lucrării *Speculum historiale* a lui Vincent de Beauvais un index alcătuit de ei[213]. La Paris, puţin după mijlocul secolului al XV-lea, „pentru ca orice persoană ce se va desfăta cu citirea acestei cărţi să poată găsi mai uşor ce îi va fi de trebuinţă, şi subiectele şi istoriile de care va avea nevoie şi de care va voi să vorbească", Henri Romain nu numai că are grijă să-şi împartă *Compendiumul de istorie* „în două cărţi principale", iar aceste două cărţi în capitole, nu numai că oferă o tablă de materii „cu rubricile principale ale cărţilor de faţă", dar mai „face şi alte rubrici care sînt scrise la sfîrşitul acestei cărţi, care procedează după ordinea a.b.c.-ului în privinţa mai multor cuvinte, atît ţări, cît şi persoane şi alte lucruri, prin care se va putea vedea în ce capitole se menţionează zisele subiecte"[214].

Indexul alfabetic este astfel, în secolul al XV-lea, de uz mai frecvent. Totuşi e departe de a fi de uz curent. Multe opere istorice n-au încă index. Iar în ceea ce le priveşte pe cele care au unul, nu toate manuscrisele lor au reprodus indexul. Şi aceasta este încă o dovadă că istoria e destinată nu atît studiului universitar, cît plăcerii lecturii.

§3. Ilustraţiile

Această plăcere este sporită, la sfîrşitul Evului Mediu, de ilustraţii, care sînt la fel de numeroase în cărţile de istorie pe cît sînt de puţine în cărţile universitare. La drept vorbind, ilustraţiile au apărut destul de tîrziu în cărţile de istorie. Artiştii din atelierele monastice îşi consacrau timpul şi talentul decorării operelor liturgice şi hagiografice. Foarte rar putem găsi în această perioadă unul sau două desene într-o carte de istorie. Dar asta nu înseamnă nimic – sau aproape nimic. S-ar părea că Otto de Freising a fost primul istoric care a avut ideea nu doar să-şi ilustreze una dintre opere, dar şi să o îmbogăţească cu un ciclu de ilustraţii care să-i sublinieze principalele teme. În 1157, într-adevăr, Otto i-a oferit împăratului Frederic Barbarossa un manuscris al *Cronicii sau istoriei celor două cetăţi* decorat cu vreo cincisprezece miniaturi conţinînd în total vreo treizeci de scene diferite ; cîteva manuscrise contemporane au reluat acest ciclu de ilustraţii[215] ; dar trebuie să recunoaştem că acest exemplu a rămas, în epoca sa, unul izolat. La sfîrşitul secolului al XII-lea, Gerald of Wales desena sau punea să se deseneze pe marginile filelor din *Topographia Hibernica* cîteva scene din viaţa irlandeză[216] ; prestigiul lui Carol cel Mare era suficient de mare, iar sfinţenia sa suficient de recunoscută pentru a inspira un ciclu de miniaturi[217] ; dar trebuie să recunoaştem că aceste ilustraţii rămîneau încă, în vremea lor, izolate.

Lucrurile s-au schimbat la jumătatea secolului al XIII-lea. Matthew Paris era un mare artist. Sub conducerea sa, atelierul de la Saint Albans a produs numeroase cărţi liturgice şi hagiografice cu care a inundat Anglia. Dar în acelaşi timp, Matthew Paris însuşi a realizat pe marginile filelor din lucrările sale *Chronica majora* şi *Liber additamentorum* numeroase desene care se voiau deopotrivă note marginale şi ilustraţii[218]. La Saint-Denis, de asemenea, puţin mai tîrziu, ilustraţia istoriografică se elibera încet-încet de ilustraţia hagiografică[219]. Mănăstirile au avut deci şi ele un rol în dezvoltarea cărţii de istorie ilustrate. S-au înmulţit însă mai cu seamă atelierele laice – la Paris, de exemplu[220]. Ele au trebuit să răspundă gusturilor unei clientele numeroase care voia să aibă cărţi ilustrate pentru că dispunea de mai multe mijloace financiare, pentru că avea – după cum o atestă dezvoltarea în epocă a cartografiei – un nou mod de a percepe spaţiul, dar şi pentru că voia de acum nu atît texte care să-i fie citite, cît cărţi pentru citit şi privit. Puterilor politice şi religioase nu le-a trebuit mult timp pînă să sesizeze forţa de persuasiune pe care o puteau avea imaginile din cărţi, astfel încît au încurajat artiştii şi au lăudat gusturile publicului.

Prin urmare, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, ilustraţiile au început să se înmulţească în cărţile de istorie. Rudolf von Ems abia murise cînd cronica sa universală a fost difuzată, începînd din 1255, prin manuscrise ilustrate produse în sud-vestul Germaniei[221]. *Romanul Troiei* al lui Benoît de Saint-Maure a fost pentru prima oară ilustrat într-un manuscris realizat în 1264 în Burgundia sau în Lorena[222]. Cîţiva ani mai tîrziu, a doua cruciadă a lui Ludovic al IX-lea a prilejuit, fără îndoială, apariţia a patru

exemplare ilustrate din *Istoria de peste mări* a lui Guillaume de Tyr; acestea sînt singurele cărţi de istorie ilustrate care au ieşit din atelierele pariziene în vremea domniei regelui sfînt[223]. În 1274, exemplarul din *Romanul regilor* pe care Primat l-a oferit regelui Filip al III-lea cel Curajos era ilustrat[224]. Într-un manuscris copiat la Roma prin 1280-1290, textul traducerii italiene a unei istorii romane scrise în latină în secolul al XII-lea, *Historiae Romanorum*, era pus în valoare de un ciclu de 83 de ilustraţii. Pretutindeni în Occident, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, ilustraţia se impusese în cărţile de istorie.

Ilustraţiile aveau să se înmulţească în secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Desigur, nu toţi autorii prevedeau o ilustrare a operei lor şi nu exista o cerere absolută de cărţi ilustrate. De-a lungul întregului Ev Mediu, *Istoria* lui Orosius este o operă indispensabilă oricărei biblioteci monastice sau universitare. Dintre cele două sute de manuscrise care ne-au rămas din acest clasic, doar patru conţin anluminuri[225]. Lucrarea *Epitome* a lui Justin subzistă în 207 manuscrise, dintre care 164 au fost scrise în Italia în secolul al XV-lea şi la începutul celui de-al XVI-lea. Ea trebuie să se fi aflat, în această epocă şi în această ţară, în biblioteca oricui avea aspiraţii culturale. Dar numai două manuscrise ale acestui bestseller au fost decorate[226]. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, nu toate cărţile de istorie au fost deci ilustrate, departe de aşa ceva. Totuşi, multe au fost.

Majoritatea celor care au fost ilustrate în secolul al XIV-lea au fost comandate sau cumpărate de regi, prinţi şi nobili care aveau pasiunea lucrurilor frumoase şi mijloacele de a le obţine. Producţia secolului al XIV-lea a fost în general o producţie de lux, în cadrul căreia manuscrisele decorate ale unor istorii naţionale ca *Marile Cronici ale Franţei* sau *Chronica de Gestis Hungarorum* sînt exemple tipice. Existau totodată, încă de pe atunci, ateliere prospere specializate în producţia de exemplare ilustrate, dar ieftine, de opere populare în limba vulgară[227]. În secolul al XV-lea, manuscrisele luxoase nu au dispărut complet, dar piaţa a fost dominată de aceste manuscrise ilustrate relativ puţin costisitoare, ale căror file erau decorate cu imagini desenate de o pană iute şi puse în valoare de culori vii. Nobilii nu dispreţuiau neapărat acest gen de lucrări, dar ele se adresau mai ales unui public de citadini laici. Numeroase istorii urbane au fost astfel scrise şi decorate cu ilustraţii relativ simple şi naive, mai cu seamă în spaţiul germanic, iar cronicile ilustrate ale unor oraşe elveţiene ca Berna sau Lucerna au fost la fel de tipice pentru secolul al XV-lea cum fuseseră manuscrisele *Istoriei Ungariei* sau ale *Marilor Cronici ale Franţei* pentru secolul al XIV-lea[228]. Aceste imagini simple pregăteau gravurile simple a căror multiplicare a permis-o tiparul în cărţi în general şi în cărţile de istorie în particular. Cărţile de istorie ilustrate au devenit o realitate cotidiană. Iar cronica universală a lui Hartmann Schedel, apărută la Nürnberg în 1493, a fost, cu cele 1.809 de ilustraţii ale sale, doar cea mai reuşită şi mai bine ilustrată dintre ele[229].

Indiferent că au fost realizate în secolul al XIII-lea sau în cel de-al XV-lea, că au fost mai bogate sau mai simple, toate aceste ilustraţii au avut în comun faptul că erau legate de textul pe care trebuiau să-l servească. Locul lor nu era niciodată efectul hazardului. Cel mai adesea erau asociate unei rubrici, contribuind astfel la o mai bună reliefare a articulaţiilor operei. Temele lor erau, de asemenea, atent alese şi depindeau atît de direct de text, încît fără el rămîneau de neînţeles. Textul explica imaginea. Dar imaginea sublinia textul şi marca insistent ceea ce autorul voise să spună sau ceea ce se voia ca el să spună. De fapt, unele teme erau mai puţin încărcate de sens decît altele. Nenumăratele

scene de luptă ce decorează atîtea cărţi de istorie răspundeau pur şi simplu dragostei pasionate pe care toţi cititorii, nobili sau burghezi, o purtau jocurilor războinice şi războiului. Dar cînd o istorie a Franţei oferea reprezentarea repetată, aproape la fiecare domnie, a ungerii regelui, ea dobîndea o coloratură politică precisă şi nu putea decît să întărească convingerile monarhice ale cititorilor săi.

În aceste încoronări, în aceste bătălii sau, mai general, în toate aceste ilustraţii, regii, sfetnicii, războinicii poartă costumele în uz în momentul alcătuirii operei şi se mişcă în decorurile ce le erau familiare cititorilor. Aceasta nu neapărat pentru că autorilor şi artiştilor le lipsea simţul trecutului. Atunci cînd, pe la 1410, Jean Lebègue îi dă instrucţiuni artistului care va trebui să ilustreze *Catilina* de Sallustius, el îi prescrie, pentru a reprezenta – în prima „istorie" – istoricul la lucru, „să fie făcut şi înfăţişat un om cu barbă mare în furculiţă ce va avea pe cap o scufie albă *cum se obişnuieşte a se purta*"[230]. Însă autorii şi artiştii voiau să reprezinte decoruri şi costume din vechime, deşi cunoştinţele lor îi trădau. Jean Lebègue însuşi nu-şi putea duce prea departe preocupările legate de reconstituire, iar cînd ordona pictarea unei şedinţe a senatului roman, făcea să fie reprezentată o şedinţă a Parlamentului din Paris[231]. Istoricilor din Evul Mediu nu le lipsea simţul trecutului. Prea multe dovezi permit să se afirme contrariul. Dar este adevărat că lipsa lor de cunoştinţe nu prea le permitea să traducă în imagini trecutul pe care voiau să-l imagineze.

Or, cel mai adesea, autorii şi artiştii nici măcar nu aveau aceste preocupări de anticari. Pentru a ancora în trecut instituţia monarhică, pentru a face înţeleasă vechimea şi continuitatea ei, nu era necesar, ci era chiar primejdios să-ţi dai osteneala să reconstitui ungerea lui Ludovic al VI-lea aşa cum se petrecuse în realitate. Era preferabilă reproducerea unei scene contemporane pe care cititorul o putea identifica dintr-o privire ca fiind ungerea unui rege al Franţei şi care avea să-i confirme că ungerea unui rege al Franţei se petrecuse întotdeauna aşa. Într-o lume mereu preocupată să justifice prezentul prin trecut, grija de a da o informaţie eficace îi împingea pe autori şi artişti nu atît să arate originalitatea trecutului, cît să sublinieze actualitatea sa. Textul şi imaginea, oricît de legate au fost între ele, se situau astfel la două niveluri diferite. Pentru a convinge mai bine, imaginea lega de prezent ceea ce textul îndepărta în trecut. Iar raporturile ambigue ale textului cu imaginea au dăunat reputaţiei istoriografiei medievale. Imaginea i-a permis cititorului din secolul al XIV-lea sau al XV-lea să tragă mai bine învăţăminte din istorie. Dar a sfîrşit prin a-l convinge pe eruditul din veacul al XIX-lea sau XX că predecesorii săi nu aveau simţul trecutului.

Note

1. Helgaud de Fleury (560), 39-42.
2. De exemplu: Vaughan (659), 35. *Eulogium* (785), I, xv. Thomas Burton (738), I, xlix-li.
3. De exemplu: Helgaud de Fleury (560), 30. Werner (438), 457.
4. Guenée (14).
5. Cuvîntul se găseşte în Halphen (32), 147.
6. Labbe (818), II, 190.
7. Marchegay şi Mabille (819), xxxii-xxxvi, 349-433.
8. De exemplu: Brincken (21), 96. McCormick (346), 43. Werner (438), 403.

9. Rigord (709), 168.
10. Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, prolog; Le Prévost (671), I, 3. Guillaume Guiart (535), p. 176, v. 282-284. Ranulf Higden (699), I, 26. Thomas Gray (742), 4.
11. Vaughan (659), 59.
12. Otto de Freising (676), I, prolog, şi VIII, prolog; pp. 10 şi 582.
13. Lehmann (46), V, 53-54.
14. „Praesens opusculum *Ecclesiasticam Historiam* appellari affecto", Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, prolog; Le Prévost (671), I, 3.
15. Lehmann (46), V, 6-8. Helgaud de Fleury, *Epitoma Vitae Regis Rotberti Pii*.
16. Rigord (709), xxi.
17. *Abbreviationes chronicorum* de Ralph Diceto; *Abbreviatio chronicorum* de Matthew Paris.
18. *Compendium historiarum, Compendium chronicorum*, Lehmann (46), V, 13, 15.
19. Guenée (5), 1000-1001.
20. McCormick (346), 11-21.
21. *Chronicon Namnetense* (778), 18.
22. Guenée (5), 1003.
23. Nicholas Trivet (665), 1, 279, 414.
24. William of Malmesbury (536), I, 1.
25. *Eulogium* (785), I, 2.
26. Girolamo de' Borselli (636), 3; *cf.* Melville (49), 310-311.
27. „Sunt sane quaedam vetustatis indicia chronico more et patrio sermone per annos domini ordinata", William of Malmesbury (536), I, 1. „Istam cronicam juxta numerum annorum... pro nimia prolixitate abbreviavi", *Eulogium* (785), III, 245. „In hoc ergo opere non per modum ystorie procedam, ut singula velim prolixe extendere; sed per modum cronice tantum rei substantiam compendiose singulorumque gestorum tempora annotabo. Et quia multorum temporum facta non inveni ab aliquo auctore conscripta, ideo multos annos vacuos preterire necesse est", Girolamo de' Borselli (636), 3.
28. „Et quoniam in cronicis antiquorum pernimia est loquendi brevitas, in ystoriis vero nimia prolixitas, ego inter utrumque processi, ne forte vel brevitas obscuritatem vel prolixitas fastidium lectoribus generaret", Goffredo da Viterbo (508), 105.
29. „Collegi autem de diversis libris historicis..." „Item collegimus hec exempla de cronicis diversis...", Etienne de Bourbon (476), 5, 6.
30. Guenée (5), 1006-1007.
31. Delisle (199), III, 11, 43.
32. Heinzelmann (142). Lacroix (41), 44-45.
33. Cicero, citat de Schulz (296), 127. Hugo de Saint-Victor (577), 123.
34. Wilmart (575), 297. Rigord (709), I, 169.
35. *Cf. supra*, n. 28.
36. Guenée (5), 1008.
37. *Ibid.*, 1004.
38. *Ibid.*, 999-1000.
39. Gransden (89), 417.
40. Beumann (764), 64-65. Lammers (43), 148.
41. „Res enim gestas... notare statuimus, non rerum gestarum causas certis rationum indiciis enucleare", Regino de Prüm (704), 147. „Meum est res gestas describere, non rerum gestarum reddere rationem", Otto de Freising, repetat de Goffredo da Viterbo; De Ghellinck (26), 113. „Philosophi magis quam ystoriographi modum ymitatus, quia probo per causas quod simpliciter in alia cronica est conscriptum", Galvano Fiamma; citat de Arnaldi (281), 371.
42. „Qui aliorum actiones et rerum gestarum causas explanare proposui", Regino de Prüm (147), 139.

43. „Primo causas et necessitates quae hujus occursum expeditionis urgebant, sicut audieram, proposui referendas, et sic, occasionibus praemonstratis, res demum attexere gestas", Guibert de Nogent (526), prefaţă; *PL* 156, col. 682; *cf.* Monod (531), 275.
44. Schneider (55). Monod (531), 275-280. Toubert (126), 87. Carozzi (583), 854, 857.
45. Ortalli (108), 33.
46. Momigliano (51), 93.
47. Schneider (55).
48. „Diabolo ei prosperante", Suger (734), 174. „Instigante Diabolo", Rigord (709), I, 112. „Spiritu diabolico instigati", Continuarea Analelor din Cesena, 1357, citată de Ortalli (108), 33. Etc.
„Comitante divino auxilio", „divina misericordia succurente", „cum Dei auxilio, intercedentibus beatis apostolis Petro et Paulo", *Annales Mettenses Priores* (766), 15, 29, 61; *cf.* Hoffmann (35), 63. „Justo Dei judicio", Werner (438), 440. Etc.
49. Schneider (55), 7-8. André de Fleury (437), 136-141, 159-167.
50. *Evrei* 12.6; „Deus flagellat omnem filium quem diligit", Guibert de Nogent (526), VI, 1; *PL* 156, col. 767; *cf.* Monod (531), 287.
51. „Sive divina justitia alias, quas ipsa novit, ob causas nostros plectente", Hermann de Reichenau (571), 260; *cf.* Schneider (55), 49. „Nos vero occultis ac profundis judiciis Dei, sine cujus nutu nec folium in terram cadit, attribuere possumus", Otto de Freising (676), II, 36; p. 172. „Ordinat occultas ita res divina facultas/ Cunctaque proveniunt que vult Deus et rata fiunt", Swietek (554), 67.
52. „Justo Dei judicio..., ex peccatis ac prevaricatione patrum", Otto de Freising (676), VII, 17; p. 528. „Propter peccata populi", Guillaume de Puylaurens (547), 22. Schneider (55), 27, 28, 32. Gransden (89), 93, 96, 128, 130, 137, 192, 196, 326.
53. Sirinelli (480), 306.
54. Chauvois (695), 137.
55. Wriedt (765), 561. În ierarhia păcatelor capitale, zelatorii sărăciei au putut face, în secolele XII-XIII, ca avariţia să treacă înaintea orgoliului. Această evoluţie a fost strălucit pusă în valoare în eseul lui L.K. Little „Pride Goes Before Avarice: Social Change and the Vices in Latin Christendom", *AHR*, 76 (1971), 16-49. În ansamblu, totuşi, nu mi se pare că orgoliul şi-ar fi pierdut vreodată întîietatea.
56. Guenée (10), 263.
57. Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, XII, 25; Le Prévost (671), t. IV, p. 416. Gransden (89), 155.
58. Guillaume de Puylaurens (547), 22-23.
59. Gilmore (163), 46, 52.
60. Rubinstein (403), 221.
61. Green (390), 175-176.
62. Philippe de Commynes (685), III, 3; *cf.* Gilmore (163), 48-50.
63. „Non fato quidem, sed divina ita providencia disponente", Thomas Basin (737), II, 196.
64. Schmidt-Chazan (714), 284.
65. Jean Lemaire de Belges (616), LIII, fol. xlvii.
66. Suger (734), 174; Rigord (709), 77, 112. *Les Grandes Chroniques de France* (794), V, 208; VI, 97, 205.
67. Rubinstein (403), 221-222.
68. Miglio (105), 52. Leonardo Bruni (648), 3. Thomas Basin (737), I, 30, 88.
69. Guenée (5), 1007.
70. Fueter (29), 21. Hay (484), 98-99.
71. Philippe de Commynes (685), 1, III, cap. IV; t. I, p. 190. *Cf.* Mandrot (686), 246.
72. Melville (347). „Libellum istum de diversorum auctorum floribus... contexui...; quem, quoniam sic ratio postulat, Floridum intitulavi, quia et variorum librorum ornatibus floret",

Lambert de Saint-Omer; Delisle (641), 747. „Sic que, quasi ille qui per agri pleni seu prati floridi latam gratamque planiciem spaciando florum venustate gratissima delectatus, nunc istos nunc illos eligendo, colligit flores, in unum copulans manipulum manus sue, ego quoque conformiter perlegendo flores colligerem multis ex libris et cronicis, faciens unum gratum fasciculum ex eisdem, nunc flores rosarum martirum, nunc lilia convallium virginum, nunc doctorum violas aliorumque justorum, necnon regum et principum et virorum illustrium flores varios, memorias scilicet cum laudibus redolentes, in locis sibi competentibus in presenti opere conscribendo... Excerpens ex libris maxime originalibus, quantumcumque eos potui reperire, plurium cronicorum, gestorum quoque sanctorum aliorumque tractatuum diversorum... Quod quidem ex ratione superius jam pretacta potest non inconvenienter intitulari *Flores chronicorum*", Bernard Gui, *Flores chronicorum*, prolog; Delisle (452), 392-394, și *RHF*, XXI, 692-693. „Hoc opusculum, quod de Biblia et multis libris et cronicis tamquam florem sub compendio compilavi", Marco Battagli, citat de Ortalli (108), 36.

73. Bradley (342). Lehmann (46), V, 73-84. Lacroix (41), 172.
74. Lehmann (46), V, 73.
75. Bradley (342), 109.
76. Brincken (752), 468.
77. De exemplu, *Marea istoriilor* de Giovanni Colonna; Bibl. nat., lat. 4912, 4914. La fel și această anonimă *Mare a istoriilor* la sfîrșitul secolului al XV-lea.
78. Guenée (9), 9-13.
79. Parkes (349), 127-128.
80. „Selonc la pure verité de la lettre", „par la lettre", *Les Grandes Chroniques de France* (794), I, 2.
81. „Antiquum certe materia et auctoritate, novum vero compilatione et partium aggregatione... Nam ex meo pauca et quasi nulla addidi. Ipsorum igitur est auctoritate, nostrum autem sola partium ordinatione", Brincken (752), 469-470.
82. *Les Grandes Chroniques de France* (794), VII, i.
83. „Quicquid... ex innumerabilibus fere libris colligere potui, in hoc uno breviter continetur", Brincken (752), 468. „Quasi in quodam manuali libello, separatim sub compendio et epilogo coartavi", Bernard Gui, *Flores chronicorum*, prolog; Delisle (452), 394. Marco Battagli; *cf. supra*, n. 72. Melville (347), 71 și urm.
84. *Les Grandes Chroniques de France* (794), I, 2. „A laquelle je adjousteroy aucunes incidences avenues scelon l'ordre du temps...", Pierre Le Baud (693), prolog; t. I, p. 5.
85. Henry Knighton (565), I, 267-268. Ranulf Higden (699), VIII, 258. *Flores historiarum* (657), III, 27-28.
86. Parkes (349), 127-128.
87. William of Newburgh (544), I, xi.
88. Kohl (492), 139.
89. Regino de Prüm (704), 139. Lacroix (41), 117. Etc.
90. Grégoire de Tours (522), I, 31. Beumann (523), 82, 86, 89.
91. Beumann (523), 80, 93.
92. „Philosophantem rethorem intelligunt pauci, loquentem rusticum multi", Grégoire de Tours (522), I, 31; Beumann (523), 71.
93. Lacroix (41), 114 și urm. Ray (52), 47 și urm. Guillaume de Poitiers (546), 230. Goffredo da Viterbo (508), 105. Fowler (472), 152. Etienne Maleu (478), 8.
94. Otto de Freising (676), 16. Fowler (472), 152.
95. Guillaume de Poitiers (546), 230.
96. Etienne Maleu (478), 8.
97. Lhotsky (47), III, 142.
98. Laistner (42), 20. McCormick (346), 31. Lacroix (41), 119.
99. Guillaume de Poitiers (546), 230. Ray (672), 1117 și urm.

100. Guillaume de Poitiers (546), xliii.
101. Swietek (554), 62.
102. André de Marchiennes, citat de Simon (353), 78.
103. Lacroix (41), 38.
104. Guenée (5), 1000.
105. Lacroix (41), 112-113. Ray (52), 49-50. E. Faral, *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècles. Recherches et documents sur la technique littéraire du Moyen Age*, retip., Paris, 1971, p. 87.
106. Schulz (296), 87.
107. Suger (733), 382.
108. Werner (706), 103.
109. Werner (427), 71 şi urm.
110. Gransden (88), 29, 40, 41, 44.
111. Lacroix (41), 121-122. Ray (52), 54-55.
112. Beumann (764), 159-177.
113. Stach (337).
114. Guibert de Nogent (526); *PL* 156, col. 683-684.
115. Swietek (554), 59-61.
116. Lhotsky (47), III, 142-145.
117. Beumann (764), 165-168.
118. Carozzi (374), 467. Ray (672), 1117. David (81), 38.
119. Boüard (282), I, 242-248. Arbusow (339), 79. Murphy (348), 160.
120. David (81), 38. Swietek (554), 62. Etc.
121. Baethgen (154), 328-329. Lhotsky (47), III, 139, 144-145.
122. Gerald of Wales (515), V, 207-208.
123. Lacroix (41), 117.
124. Johannes de Beke (590), xxxv-xxxix.
125. Lhotsky (47), III, 146-149.
126. Gerald of Wales (515), V, 410-411.
127. Eginhard (469), cap. 29; pp. 82-83.
128. Gransden (89), 33-35.
129. Ponert (350), 21.
130. Wattenbach, Schmale, Schmale-Ott şi Berg (131), I, 41-45.
131. Jodogne (165), 95.
132. Ponert (350), 54-55.
133. Keuck (39), 70-75.
134. Guillaume Guiart (535), 172.
135. Cartier (608).
136. Jean Le Bel (614), I, 1-2.
137. Cartier (608), 432, 434.
138. Monfrin (257), 173.
139. Carolus-Barré (344). Ponert (350), 46-50. Lhotsky (47), I, 160-163.
140. Bossuat (811), 562.
141. Cu privire la tot ce urmează, Samaran şi Monfrin (689), 116-128.
142. *Ibid.*, 102-103, 124 şi urm.
143. Knowles (632). Samaran şi Monfrin (689).
144. Lhotsky (47), I, 172 şi urm.
145. *Ibid.*, 165.
146. Monfrin (257), 179-181.
147. Lhotsky (47), I, 176-177.
148. Lhotsky (740), 102.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

149. Robert Gaguin (711), I, 253-254.
150. Struever (354), 79.
151. Bibl. nat., fr. 8266, fol. 395.
152. Struever (354), 49.
153. Miglio (105), 28. Robert Gaguin (711), I, 254.
154. Gilbert (384), 212.
155. Samaran (599), 314.
156. Flavio Biondo (483), 393-394. Hay (484), 113.
157. Janik (646), 400.
158. P. Burke, *The Renaissance Sense of the Past. Documents on Modern History*, Londra, 1969, p. 119.
159. Fueter (29), 12-24. Ullman (649), 335.
160. Samaran şi Monfrin (689), 142.
161. Marrou (442).
162. Devisse (572), 963.
163. Garand (211), 259.
164. Nicholas Trivet (665), 216.
165. J. Vézin, „Paléographie et Codicologie", *Annuaire de l'Ecole pratique des Hautes Etudes, IVe Section, Sciences historiques et philologiques, 1977-1978*, Paris, 1979, p. 590.
166. Lhotsky (740), 100.
167. Richer (708), xiv. Gransden (89), 274.
168. „Ut autem hujus operis partes singule lectori facilius elucescant, ipsum totum opus per libros, et libros per capitula distinguere volui", Vincent de Beauvais, *Apologia*, cap. 3; Brincken (752), 468. „Quendam parvulum libellum... praemittere vigilavi per xvi. capitula secundum numerum et seriem litterarum vocabuli mei, telam incepti opusculi per capitulares literas ordiendo, ut diligens lector investigare lucide valeat hujus opusculi inquisitorem", Henry Knighton (565), I, 3. „Distinxique in capita ac rubricas, ut facilius singula intelligantur reperianturque", Ankwicz-Kleehoven (602), 293.
169. Spiegel (176), 42.
170. Ker (539).
171. Meyer (332), 97-101. Reiss (333), 164.
172. Arnaldi (281), 358. Toubert (126), 84.
173. Otto de Freising (676), 1. I, prol.; p. 16.
174. Ranulf Higden (699), I, 26.
175. Lhotsky (98), 41.
176. Henry Knighton (565), I, 3-4; *cf. supra*, n. 168. Galbraith (566).
177. Henry Knighton (565), I, 4.
178. Toubert (126), 84.
179. Gerald of Wales (515), V, 7-8. Ranulf Higden (699), I, 26-28. *Eulogium* (785), I, 3.
180. Etienne Maleu (478), 9-10.
181. Werner (438), 402.
182. *Les Grandes Chroniques de France* (794), I, 3-4.
183. Samaran şi Monfrin (689), 142.
184. Geoffrey of Monmouth (502), 28-30.
185. Taylor (700), 103.
186. Coville (157), 322-323.
187. Oxford, All Souls, ms. 37, fol. 157.
188. Monfrin (260), 164.
189. Bibl. nat., fr. 10132.
190. Devisse (572), 924-925.
191. Gransden (89), 234.

192. Lucas (592), 20.
193. Zarębski (604).
194. Ralph de Diceto (697), I, 3-4. Gransden (89), 234 şi planşa VII.
195. Gransden (89), 364 şi planşa IX.
196. Werner (438), 429.
197. A.-M. Lamarrigue, lucrare în curs de pregătire.
198. Daly (345).
199. Brincken (343), 916-919.
200. Parkes (349), 132. Schmitt (352), 12.
201. Brincken (343), 902-907.
202. Smalley (264), 34-35. Parkes (349), 131. Schmitt (352), 14.
203. Au fost avansate diverse date (Schmitt [352], 17). M. Paulmier dă 1320-1323.
204. Smalley (264), 35.
205. Brincken (343), 907-912. M. Paulmier, care pregăteşte o ediţie a tabelei lui Jean de Haut-Funey, mi-a furnizat o documentaţie ce mi-a fost foarte utilă pentru scrierea acestui paragraf.
206. Avril (186), 293, 299. Guenée (7), 275.
207. Brincken (343), 912-914. Degenhart şi Schmitt (684), 123.
208. Smalley (264), 35.
209. Bibl. nat., fr. 19477, fol. 2-21.
210. Bibl. nat., lat. 5142, fol. 86, 213, 218. Duchesne (802), II, xxvii-xxviii.
211. Ranulf Higden (699), I, xlix.
212. De Ghellinck (26), II, 150.
213. Comunicare a lui M. Paulmier.
214. Monfrin (260), 168.
215. Otto de Freising (676), lxix-lxx.
216. Gransden (88), 49.
217. Frühmorgen-Voss (362), 8.
218. Vaughan (659), 205-234. Gransden (89), 364.
219. Barroux (356).
220. Branner (358).
221. Frühmorgen-Voss (362), 32.
222. Buchthal (359), 9.
223. Branner (358), 219, 220, 223.
224. Guenée (14).
225. Ross (683).
226. Ross (638).
227. Ross (238).
228. Zemp (363). Baumann (357). Bodmer (75), 39-42. Frühmorgen-Voss (362), 31, 53-54.
229. Rücker (557), 7.
230. Porcher (613), 38.
231. *Ibid.*, 41.

BCUJ - CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul VI

Succesul operei

Odată încheiată, opera istoricului îşi va trăi propria viaţă. Acest destin va trebui să-l urmărim acum. Vreme îndelungată, numeroşi istorici (şi punctul lor de vedere era cu siguranţă legitim) au manifestat interes faţă de un text doar în măsura în care acesta le aducea informaţii sigure şi noi. Pentru ei, importanţa unei opere ţinea de originalitatea conţinutului său, nu de difuzarea sa. De aceea, îi studiau elaborarea fără a da succesului ei o atenţie specială. Mai mult chiar. Cum remarcaseră cu siguranţă că „de succes se bucuraseră odinioară compilaţiile şi *compendia* care nici măcar nu se mai citesc astăzi" şi că, adesea, cărţile pe care le considerăm astăzi cele mai importante nu ni s-au transmis decît prin cîteva rare manuscrise, ba chiar de multe ori printr-un singur manuscris[1], ei îşi puneau toată ardoarea în căutarea şi studiul capodoperelor rare. La urma urmei, istoria literaturii istorice din Evul Mediu scrisă de ei, construită în funcţie de propriile lor perspective, nu mai lăsa să transpară nimic din ceea ce putuse fi cultura istorică a oamenilor din acea vreme. Dacă în final vrem să circumscriem această cultură istorică, trebuie mai întîi să nu ne mai preocupăm de valoarea intrinsecă a unei istorii sau a unei cronici, ci să încercăm, dimpotrivă, să sesizăm difuzarea lor. După efortul autorului, trebuie să cunoaştem succesul operei.

I. Măsura succesului

§1. Din punct de vedere cantitativ

Pentru a aprecia succesul unei opere se impune o primă sarcină, evident insuficientă, însă necesară. Trebuie să determinăm numărul de manuscrise în care se păstrează ea la momentul actual în lume. Sarcină dificilă, care nu poate fi niciodată considerată îndeplinită. Se găsesc întotdeauna noi manuscrise. Din *Viaţa lui Ludovic al VI-lea* de Suger, Pithou cunoştea în 1596 un manuscris, Du Chesne cunoştea două în 1641, Lecoy de la Marche cinci în 1867, A. Molinier şapte în 1887, iar H. Waquet, în 1929, opt[2]. După cunoştinţele lui R. Latouche, existau circa 30 de manuscrise ale *Istoriilor* lui Grégoire de Tours[3]; B. Krusch, în 1951, inventaria 50. W.M. Green, în 1943, cunoştea 24 de manuscrise ale *Cronicii* lui Hugo de Saint-Victor; R. Goy, în 1976, cunoştea 34[4]; şi ştim deja că cel puţin un manuscris a scăpat vigilenţei sale[5]. M.L.W. Laistner dădea în 1948 o listă de 79 de manuscrise ale *Istoriei tripartite* a lui Cassiodor; în 1954, o anchetă mai aprofundată le permitea lui W. Jacob şi R. Hanslik să inventarieze 138; iar cei doi

autori afirmau – de astă dată, poate, puţin prea optimist – că o anchetă sistematică ar putea dubla cu uşurinţă acest număr[6]. În 1896, A. Potthast raporta doar ceva mai mult de 30 de manuscrise din *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais; în 1979, ancheta „Atelierului Vincent de Beauvais" reperase 100; şi ancheta continuă... Orice număr dat de manuscrise ce s-au păstrat este provizoriu.

E încă bine atunci cînd o primă anchetă, chiar superficială, a permis să se dea măcar o primă cifră. Este cert că *Istoriile* lui Pierre Mîncăul sau *Cronica* lui Martin Polonezul au avut, în întregul Occident, un succes considerabil. Dar însăşi importanţa acestor succese i-a descurajat pînă acum pe cercetători să inventarieze manuscrisele. Rămîn astfel de făcut numeroase anchete, iar un tablou care ar putea înregistra toate rezultatele dobîndite de toate investigaţiile realizate astăzi pentru a determina cîte manuscrise mai există din cutare sau cutare operă istorică medievală ar fi încă foarte lacunar. Or, eu nici măcar n-am căutat să alcătuiesc tabloul complet al rezultatelor dobîndite. Ar fi durat foarte mult şi ar fi fost foarte dificil. Şi, după părerea mea, ar fi fost chiar inutil. N-am avut ambiţia de a fi exhaustiv. Îmi ajungea să construiesc o scară de numere cît de cît documentată, care să furnizeze puncte de reper şi să permită comparaţii.

Pentru a construi această scară, am profitat în mod firesc de cercetările, adesea admirabile, făcute mai mult sau mai puţin recent. Dar nu e întotdeauna uşor, citind bilanţul anchetelor realizate, să avansezi un număr precis. E de la sine înţeles, de exemplu, că manuscrisele din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, din secolul al XVII-lea sau al XVIII-lea nu prezintă nici un interes pentru studiul culturii medievale. Le-am dat deoparte cînd am putut. Mi s-a părut, în schimb, că manuscrisele din primii ani ai veacului al XVI-lea meritau să fie reţinute; şi, pe cît posibil, am ţinut cont de lucrul ăsta. Însă tocmai acest tip de probleme poate explica variaţii de cîteva unităţi între numerele din tabloul meu şi cele ale anchetelor pe care m-am sprijinit. Nu trebuie deci să se aştepte de la numerele mele mai multă rigoare decît pretind ele să aibă.

Oricum ar sta lucrurile cu aceste dificultăţi, pentru a măsura cum se cuvine succesul unei opere, mi s-a impus ca un prim şi indispensabil demers construirea unei scări indicînd numărul – atît cît poate el fi aproximat astăzi – manuscriselor care subzistă ale cîtorva opere istorice cunoscute sau compuse în Evul Mediu. Şi oricît de provizoriu, de incomplet sau de aproximativ ar fi acest tablou, vi-l prezint în cele ce urmează:

Valerius Maximus	*Facta et dicta memorabilia*	419[7]
Paulus Orosius	*Historiae adversum paganos*	245[8]
Justin	*Epitome*	207[9]
Flavius Josephus	*Antiquitates judaicae*	200[10]
Geoffrey of Monmouth	*Historia regum Britanniae*	cca 200[11]
„Turpin"	*Historia Karoli Magni*	170[12]
Beda	*Historia ecclesiastica...*	164[13]
Cassiodor	*Historia tripartita*	138[14]
Ranulph Higden	*Polychronicon*	118[15]
	Grandes Chroniques de France	106[16]
Vincent de Beauvais	*Speculum historiale*	100[17]
Festus	*Breviarium*	83[18]
Eginhard	*Vita Karoli*	cca 80[19]
	Liber Pontificalis	68[20]
	Faptele romanilor	60[21]

*

Grégoire de Tours	*Historiae*	50[22]
Bernard Gui	*Reges Francorum*	50[23]
Jean Froissart	*Chroniques*	49[24]
Jean Mansel	*Fleur des Histoires*	49[25]
Bernard Gui	*Flores chronicorum*	48[26]
Sigebert de Gembloux	*Chronographia*	43[27]
Otto de Freising	*Chronica*	38[28]
William of Malmesbury	*Gesta regum Anglorum*	35[29]
Hugo de Saint-Victor	*Chronica* sau *Liber de tribus maximis circumstanciis gestorum*	35[30]
Hugo de Fleury	*Chronicon*	34[31]
Regino de Prüm	*Chronicon*	33[32]
Fréculphe	*Chronica*	32[33]
	Cronica universală saxonă (germ.)	32[34]
Guillaume de Jumièges	*Gesta Normannorum ducum*	31[35]
Wincenty Kadłubek	*Chronica Polonorum*	cca 30[36]
Henry of Huntingdon	*Historia Anglorum*	25[37]
Flavio Biondo	*Decades*	24[38]
Leopold Stainreuter	*Oesterreichische Chronik...*	24
Bernard Gui	*Chronica comitum Tolosae*	22[39]
Gilles Le Bouvier	*Les Chroniques du roi Charles VII*	21[40]
William of Malmesbury	*Gesta pontificum*	20[41]
	Primera Crónica General de España	20[42]

*

Notker cel Gîngav	*Gesta Karoli Magni*	19[43]
Matthew Paris	*Flores historiarum*	19[44]
Robert de Torigni	*Cronica*	18[45]
Nicholas Trivet	*Annales regum Angliae*	17[46]
Ekkehard de Aura	*Chronicon universale*	16[47]
Peter of Langtoft	*Cronică* (fr.)	16[48]
Tolomeo da Lucca	*Historia ecclesiastica nova*	16[49]
Aimoin de Fleury	*Historia Francorum*	14[50]
Otto de Freising	*Gesta Frederici*	14[51]
Johannes de Beke	*Chronographia*	14
	Genealogia comitum Buloniensium	12[52]
Robert of Gloucester	*The Metrical Chronicle*	12[53]
Henri Romain	*Compendium historial*	12[54]
Liutprand de Cremona	*Antapodosis*	11[55]
Adémar de Chabannes	*Historia*	10[56]

*

Sigebert de Gembloux	*Catalogus*	9
Lambert de Saint-Omer	*Liber floridus*	9[57]
Suger	*Vita Ludovici regis*	7[58]

BCU/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Flodoard	*Annales*	6[59]
Adam din Bremen	*Gesta...*	6[60]
Robert d'Auxerre	*Chronicon*	6[61]
Chronicon Turonense Magnum		5[62]
Widukind de Corvey	*Res gestae Saxonicorum*	4
Lampert de Hersfeld	*Annales*	4[63]
Matthew Paris	*Chronica majora*	4[64]
Giovanni Cavallini	*Polistoria...*	4[65]
Michel Pintoin	*Cronica latină a lui Carol al VI-lea*	4[66]
Gaspare da Verona	*De gestis Pauli secundi*	4[67]
Thietmar de Merseburg	*Chronicon*	3[68]
Orderic Vitalis	*Historia ecclesiastica*	3[69]
Gallus Anonymus	*Gesta... ducum Polonorum*	3[70]
Saxo Grammaticus	*Gesta Danorum*	3[71]
Annales Genuenses		3[72]

*

Operele istorice din care n-au rămas decît două manuscrise sau unul singur ori din care nu mai subzistă nici un manuscris medieval sînt nenumărate. Am reţinut aici doar cîteva exemple rare.

Heimo de Bamberg	*Chronographia*	2[73]
Hélinand de Froidmont	*Chronicon*	2[74]
John Capgrave	*Abbreviacion of Cronicles* (= *Cronica Angliei*)	2[75]
Richer	*Historiae*	1[76]
Helgaud de Fleury	*Epitoma vitae regis Rotberti pii*	1[77]
John of Salisbury	*Historia pontificalis*	1[78]
Histoire de Guillaume le Maréchal		1[79]
Jean de Joinville	*Histoire de Saint Louis*	1[80]
Annales Lubicenses		1[81]
Thomas Gray	*Scalacronica* (fr.)	1[82]
Jean Chartier	*Cronică latină*	1[83]
Chronicon Namnetense		0[84]
Guillaume de Poitiers	*Gesta Guillelmi*	0[85]
Etienne Maleu	*Chronicon Comodoliaci*	0[86]

Examinarea tabloului astfel alcătuit necesită cîteva observaţii preliminare. Se înţelege de la sine că, pentru cine are ambiţia de a urmări succesul operelor pînă în primii ani ai secolului al XVI-lea, menţionarea ediţiilor incunabule şi a ediţiilor apărute imediat după anul 1500 trebuie să se adauge numărului de manuscrise existente.

Evident, acest tablou al numerelor de manuscrise existente nu are sens decît în măsura în care compară date aproximativ comparabile şi nu a reţinut decît opere istorice. Cărţi de gramatică utilizate în şcoli, cărţi liturgice folosite în biserici, toate cărţile care au stat la baza formaţiei religioase a clericilor din Occident există cu sutele. N-ar servi la nimic să compari difuzarea cărţilor noastre de istorie cu difuzarea acestor bestselleruri. Trebuie

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

construit un tablou propriu pentru fiecare tip de operă. Nu intenționez să compar decît succesele unor opere istorice.

S-ar putea crede atunci că e o metodă greșită să reunești într-un singur tablou opere istorice apărute la date foarte diferite și că cele 50 de manuscrise existente din *Istoriile* lui Grégoire de Tours nu se pot compara cu cele 49 de manuscrise din *Cronicile* lui Froissart, de vreme ce, chiar de-ar fi numai asta, primele au avut la dispoziție nouă secole pentru a fi reproduse, înainte de tipar, iar celelalte cîteva decenii. De fapt, succesul *Istoriilor* a fost mai lent și mai durabil, pe cînd cel al *Cronicilor*, apărute mult mai tîrziu într-o lume unde manuscrisele sînt scrise într-un număr mult mai mare, a fost mai rapid și mai masiv ; profilurile celor două succese sînt complet diferite și, la momentul potrivit, studiindu-le geografia și cronologia, va trebui să precizăm aceste profiluri ; însă pentru moment, dacă ne limităm la un punct de vedere pur cantitativ, cele două succese au în comun faptul că ambele sînt mari. Astfel încît la început regrupasem operele ținînd cont de data compunerii lor, dar în cele din urmă aceasta mi s-a părut, pentru o primă aproximare, o complicație inutilă.

Un tablou al numeroaselor manuscrise existente mai ridică o obiecție, evidentă. Există manuscrise care s-au păstrat, dar multe altele au dispărut. Flavio Biondo spune el însuși, în 1463, că mai mult de cincizeci de manuscrise ale *Decadelor* sale sînt împrăștiate de la un capăt la altul al Europei[87]. Fapt e că la ora actuală nu au fost regăsite decît douăzeci și patru dintre ele. Or, importanța pierderilor a putut să difere de la o operă la alta. Se poate imagina, de exemplu, că o lucrare care a avut succes printre laici, păstrată în micile biblioteci prea fragile ale laicilor, va fi dispărut mai adesea. La fel, se poate imagina că manuscrisele ornate cu prețioase miniaturi au fost relativ mai bine conservate decît manuscrisele ieftine. Se impune deci ideea că tabloul nostru de manuscrise care au supraviețuit nu e decît o reflectare palidă și deformată a tabloului manuscriselor produse, singurul care ar conta cu adevărat.

Pentru a fi completă, o anchetă trebuie deci să încerce să regăsească nu doar manuscrisele care mai există, ci și orice urmă de manuscris dispărut. Pentru a face acest lucru, o primă cale le este familiară editorilor unui text : ea constă în a face istoria acestuia plecînd de la manuscrisele de care se dispune ; în a regăsi relațiile ce leagă aceste manuscrise între ele ; în a elabora, cum se spune, *stemma* operei, adică arborele ei genealogic. Construirea unei *stemma* postulează de obicei existența unor manuscrise pierdute, al căror număr ne-ar permite să măsurăm mai bine succesul real al unei opere. Spre exemplu, au supraviețuit nouă manuscrise medievale ale cronicii anglo-normande a lui Nicholas Trivet, dar *stemma* operei postulează trei manuscrise dispărute[88]. Au rămas șase manuscrise medievale din cronica lui Walter of Guisborough, însă *stemma* implică încă șapte. S-au păstrat patru manuscrise din istoria lui Widukind de Corvey, însă *stemma* necesită încă șase. Prin urmare, dacă fiecare operă din tabloul nostru și-ar fi avut alcătuită *stemma*, ierarhia succeselor întocmită de noi ar fi fost, fără îndoială, destul de diferită. Dar fapt e că n-a fost întotdeauna construită. Nu este evident nici măcar că ar putea fi construită întotdeauna. Căci dacă e posibil, spre exemplu, să avem în vedere o *stemma* pentru o operă cu difuzare slabă sau limitată, în schimb reconstituirea ei în cazul unei opere care a avut un succes mare sau foarte mare prezintă dificultăți care, firește, îl fac pe un editor să ezite. În sfîrșit, este evident că unii editori cedează mai puțin decît alții vertijului provocat de *stemma* și măresc mai mult decît alții numărul manuscriselor dispărute. Această cale se confruntă fără doar și poate cu prea multe lacune și prea multe ipoteze.

Biblioteca Centrală Universitară
"Mihai Eminescu" Iași
ISTORIE

E mai prudent să te limitezi la inventarierea manuscriselor care au existat cu siguranţă, dar pe care nu le mai găsim astăzi: manuscrise semnalate de vreun erudit al timpurilor moderne, însă astăzi de negăsit; manuscrise înregistrate în cataloagele bibliotecilor de altădată, menţionate din întîmplare într-un testament, într-un act de donaţie sau de împrumut, dar care în aparenţă nu mai există. Asemenea căutări nu riscă să poată fi vreodată încheiate, dar trebuie întreprinse. Unele dintre ele, exemplare, au fost duse pînă foarte departe. Or, ele permit în mod sigur să se vadă mai bine difuzarea geografică a unei opere. Însă în ceea ce priveşte importanţa unui succes, numărul manuscriselor dispărute poate preciza sau nuanţa impresia pe care o dădea numărul manuscriselor care s-au păstrat; el o confirmă aproape întotdeauna; şi nu o contrazice aproape niciodată[89]. Căutarea manuscriselor dispărute este deci necesară. Dar dispunem cu mai multă uşurinţă de numărul de manuscrise rămase. Ierarhia pe care ne permit să o stabilim este aproximativă şi relativă, însă are cel puţin meritul că există. Să nu renunţăm să o utilizăm.

Marele merit al unui tablou ce prezintă numărul de manuscrise rămase din cîteva opere istorice este că permite, oferind termeni de comparaţie, să se evite abuzurile de limbaj şi erorile de perspectivă. El ar trebui să-i facă pe comentatori să înţeleagă că a vorbi, aşa cum fac adesea, de un succes „mare" sau „imens" pentru o operă din care nu rămîn decît vreo zece manuscrise e cel puţin abuziv. În ceea ce mă priveşte (sperînd că examinarea mea va confirma şi va preciza în continuare aceste prime impresii), mi se pare că nu poate fi calificat drept „foarte mare" decît succesul unei opere din care rămîn cel puţin şaizeci de manuscrise; iar drept „mare", succesul unei opere din care rămîn între 59 şi 20 de manuscrise. Dar în cazul unei opere din care nu mai există decît între 19 şi 10 manuscrise voi vorbi de un succes limitat, 9-3 manuscrise marcînd pentru mine un succes redus, iar două manuscrise sau mai puţine nici un pic de succes. Bineînţeles, sînt conştient că e perfect arbitrar şi artificial să pretinzi că 20 de manuscrise marchează un succes mare, iar 19 manuscrise un succes limitat. Să lăsăm deci mai multă flexibilitate impresiilor noastre. Şi să spunem că pare rezonabil să vorbim

de un succes	foarte mare	pentru	60	de manuscrise	sau mai multe
"	"	mare	"	30	"	cu aproximaţie
"	"	limitat	"	15	"	cu aproximaţie
"	"	redus	"	6	"	cu aproximaţie
"	"	nul	"	2	"	sau mai puţine

Acest punct de vedere cantitativ e necesar. Dar, evident, insuficient. Numărul cititorilor pe care i-a putut avea un manuscris este foarte variabil. Numeroase manuscrise au rămas secole întregi în fundul unui cufăr sau al unui dulap, acoperite de praf, complet ignorate. Altele, în schimb, frumos aranjate în biblioteci frecventate, au putut avea zeci de cititori. În spatele unui manuscris din *Istoria scolastică* a lui Pierre Mîncăul din biblioteca de la Sorbona sau îndărătul unei compilaţii de istorie a Franţei din biblioteca de la Saint-Denis în secolul al XIII-lea ori mai tîrziu, în veacul al XIV-lea, în biblioteca regală de la Luvru, ne putem imagina astfel numeroşi cititori. În general, manuscrisul unei istorii autentice depozitat într-un loc public a putut să fie foarte citit, exercitînd o influenţă profundă. Cele douăzeci de manuscrise din *Primera Crónica General de España* au marcat profund istoriografia iberică; cele trei manuscrise din *Analele Genovei* au fost adesea consultate şi au exercitat o influenţă enormă asupra istoriografiei locale[90].

Alte manuscrise şi-au datorat influenţa migraţiilor lor. Unele au trecut de la un proprietar la altul. Altele, chiar fără să-şi schimbe proprietarii, au trecut din mînă în mînă; au fost împrumutate pe rînd, ca acel manuscris al lucrării *Gesta Pontificum* de William of Malmesbury care, în cursul secolelor al XIV-lea şi al XV-lea, a fost împrumutat episcopului de Exeter, priorului de Pilton, în Devon, şi abatelui de Glastonbury[91]. Pentru a măsura cum se cuvine succesul unei opere, ar trebui să ne putem reprezenta numărul de cititori pe care i-a putut avea fiecare dintre manuscrisele sale.

Ar trebui, de asemenea, să ne putem reprezenta numărul de auditori pe care fiecare dintre ele i-a putut marca. În 1188, Gerald of Wales îl însoţeşte pe arhiepiscopul de Canterbury în Ţara Galilor; şi profită de ocazie pentru a-i oferi un exemplar al lucrării sale *Topographia Hibernica*, iar arhiepiscopul, ne spune Gerald, pune ca aceasta să-i fie citit şi recitit pe parcursul călătoriei[92]. Succes frumos, care-l flatează pe autor. Însă nu e necesar să imaginăm, îndărătul acestui manuscris, mai mult de unul sau doi auditori. Orderic Vitalis îşi scrie *Istoria ecleziastică* cu ambiţia ca ea să fie citită în refectoriul mănăstirii sale. Trebuie deci să-i vedem îndărătul manuscrisului autograf pe toţi monahii care trăiau atunci la Saint-Evroult. Un manuscris oferit unui prinţ şi citit în faţa întregii sale curţi putea avea şi mai mult răsunet. Mai puţin totuşi decît viaţa unui sfînt păstrată în biblioteca unei biserici, citită şi repetată timp de decenii, atunci cînd o cerea liturghia, în faţa mulţimii de credincioşi şi pelerini. Difuzarea orală a unui singur manuscris a putut fi într-un caz enormă, iar în altul nulă.

Dar cum să ne imaginăm difuzarea orală despre care dă mărturie un manuscris oarecare? E de-a dreptul imposibil. Din fericire, cel puţin pentru operele istorice, suportul scrierii are o asemenea importanţă, încît difuzarea orală îşi atinge repede limitele. *Istoria ecleziastică* a lui Orderic Vitalis a putut fi cunoscută, în decurs de cîţiva ani, în prima jumătate a secolului al XII-lea, de toţi monahii de la Saint-Evroult, dar faptul că din ea n-au rămas, pentru tot Evul Mediu, decît trei manuscrise, printre care şi manuscrisul autograf, nu ne permite să ne imaginăm, în general, pentru această operă altceva decît un succes dintre cele mai reduse. Difuzarea orală e imposibil de sesizat. Singurul lucru sigur este că, cel puţin pentru operele istorice, ea nu poate ajunge, fără manuscris, foarte departe.

E ceva mai uşor de sesizat numărul de cititori pe care i-a putut avea un manuscris. Ex libris-urile şi cotele care sînt uneori înscrise pe el ne permit să-i urmărim drumul de la un proprietar la altul. Cîteodată şi unele note de pe manuscris, hazardul unui act notarial, o inscripţie dintr-un registru de împrumuturi ne dau numele celor care le-au luat cu împrumut. Nu lipsesc indiciile revelatoare. Dar să nu ne facem iluzii. Circulaţia manuscriselor stă la baza istoriei culturii; pentru a o urmări, erudiţia a putut face adevărate minuni şi va mai face şi altele; ea nu va sesiza totuşi niciodată decît o parte din această mare mişcare.

Ea reuşeşte să măsoare mai bine interesul pe care l-a putut stîrni fiecăruia lectura sa. Căci o lectură atentă a lăsat adeseori urme pe care nu trebuie decît să le aduni. Acestea sînt în primul rînd note scrise pe marginile filelor, pe care editorii moderni le neglijează prea des fiindcă nu fac parte, de fapt, din textul pe care îl publică, dar fără a căror studiere istoria operei şi a influenţei sale n-ar putea fi completă. În textul propriu-zis, cititorul sau copistul, dacă are conştiinţa că se află în faţa unei opere clasice pe care trebuie să o respecte, nu va schimba nimic. Dar acesta nu e decît cazul cîtorva rare istorii, ca, de exemplu, *Istoria ecleziastică* a lui Beda[93]. Cel mai adesea, cînd stîrneau

interesul cititorilor, operele istorice, trecînd de la unul la altul, se îmbogăţeau cu interpolări, adaosuri, continuări. Se scoteau din ele extrase. Se făceau împrumuturi care se regăsesc, lungi sau scurte, mărturisite sau mascate, în alte opere. Erau adaptate sau prescurtate. Începînd din secolul al XIII-lea, ele au fost obiectul unor traduceri al căror destin se cuvine, de asemenea, să-l urmărim... şi ale căror manuscrise rămase se cuvine să le numărăm. În Evul Mediu, cînd o operă se răspîndeşte, textul său e viu şi mişcător[94]. Se înţelege de la sine că pentru a aprecia succesul unei opere nu e suficient să-i numeri manuscrisele rămase. Trebuie, de asemenea, să urmăreşti îmbogăţirile, deformările şi avatarurile textului său.

Or, din această căutare rămîi cu impresia reconfortantă că, foarte adesea, metamorfozele şi prelungirile unui text sînt cu atît mai importante cu cît manuscrisele care s-au păstrat sînt mai numeroase. S-au păstrat peste patru sute de manuscrise din opera lui Valerius Maximus, dar aproape două sute cincizeci de manuscrise conţin, de asemenea, extrase, rezumate, traduceri din această operă. Există o sută de manuscrise ale *Oglinzii istoriei* a lui Vincent de Beauvais, dar există şi şaizeci de manuscrise care oferă extrase din ea. Succesul foarte mare al acestor două opere este astfel confirmat. Şi foarte adesea, prima impresie dată de numărul de manuscrise păstrate e astfel confirmată.

Dar e foarte adevărat că lucrurile nu stau întotdeauna aşa. Să luăm, de exemplu, *Istoria* lui Guillaume de Tyr. N-au rămas din textul latin decît nouă manuscrise. Aparent, un succes redus. Dar traducerea sa franceză, *Istoria de peste mări*, s-a păstrat în cincizeci şi două de manuscrise, la care trebuie să adăugăm douăsprezece rezumate[95], numeroase adaptări şi continuări[96]. Să luăm acum *Istoria lui Ludovic al VI-lea* de Suger. N-au rămas din textul latin decît şapte manuscrise medievale. Dar, în secolul al XIII-lea, Primat îl traducea integral în *Romanul regilor.* Succesul *Marilor Cronici ale Franţei* îi aducea mai tîrziu operei lui Suger un larg ecou. Influenţa unei opere e uneori mult mai mare decît succesul său.

Nu trebuie deci să aşteptăm de la numărul de manuscrise păstrate mai mult decît poate da: o primă impresie, care trebuie confirmată, precizată, îmbogăţită. Punctul de vedere cantitativ este necesar şi important. De aici trebuie început. Dar se cuvine să mergem mai departe. Istoria textului, examinarea manuscriselor, studierea bibliotecilor şi alte căi trebuie să ne permită să îl corectăm uneori, să îl confirmăm adeseori şi, în orice caz, să îl precizăm clarificînd unde, cînd şi de către cine a fost receptată o operă.

§2. Din punctul de vedere al locului

Să observăm deci mai întîi unde a putut dovedi erudiţia de astăzi că era prezentă în Evul Mediu *Historia tripartita* a lui Cassiodor (harta nr. 1). Putem spune că aceasta era prezentă pretutindeni în Occident, de la Durham, în nordul Angliei, pînă la Viena şi la Messina[97]. Şi *Liber Pontificalis* a fost foarte larg răspîndită în Occident. Totuşi, mult mai puţin decît *Historia tripartita*. S-ar părea că n-a ajuns nici în Peninsula Iberică, nici în Italia meridională, nici în regiunea danubiană, nici în Anglia. Difuzarea sa a rămas în definitiv limitată la ţinuturile care au făcut parte din Imperiul Carolingian (harta nr. 2). Cu toate acestea, succesul pe care l-a avut *Liber Pontificalis*, ca şi cel de care s-a bucurat *Historia tripartita*, poate fi numit foarte larg, acoperind întregul Occident sau cel puţin o mare parte din el. Este absolut firesc ca aceste succese foarte întinse din punct de vedere

geografic să fi fost totodată, sub aspect cantitativ, nişte succese foarte mari. În general, toate succesele care ne apar a fi foarte mari ne apar a fi şi foarte întinse.

Există totuşi excepţii. *Marile Cronici ale Franţei* au avut un foarte mare succes. Cu cîteva excepţii totuşi, ele n-au fost citite decît în jumătatea septentrională a regatului, la nord de Loara. Doar cîteva manuscrise se regăsesc în Poitou, în Hainaut, în Brabant şi la Londra. Difuzarea acestei istorii naţionale scrise în limba vernaculară nu putea fi decît limitată sub aspect geografic, dar numărul manuscriselor care s-au păstrat dovedeşte cît de intensă a fost ea. În schimb, deşi s-au păstrat doar treizeci şi cinci de manuscrise din cronica lui Hugo de Saint-Victor, exceptînd una sau două nuanţe, difuzarea sa a acoperit aceeaşi zonă ca aceea a lucrării *Liber Pontificalis*. Ea a fost doar mai puţin densă (harta nr. 3).

Însă acest tip de difuzare foarte întinsă nu este ceva obişnuit în cazul operelor din care se păstrează în jur de treizeci de manuscrise. Din punct de vedere cantitativ, cronica lui Otto de Freising a cunoscut un succes comparabil cu cel al cronicii lui Hugo de Saint-Victor. Geografic e însă un succes cu totul diferit, de vreme ce opera lui Otto n-a prea ieşit din spaţiul danubian şi n-a prea fost cunoscută decît în ţinuturile bavareze şi austriece (harta nr. 4). Difuzarea cronicii lui Otto de Freising a rămas limitată la o arie culturală precisă. La fel, numeroase succese dintre cele pe care le putem califica drept mari sub raport cantitativ au rămas limitate la o arie politică precisă. *Primera Crónica General de España*, scrisă în castiliană, n-a trecut Pirineii. *Istoria regilor Angliei* de William of Malmesbury şi *Cronica polonezilor* de Wincenty Kadłubek, scrise în latină, ar fi putut fi citite în alte ţări ; dar subiectul lor a făcut ca opera lui William să nu părăsească Anglia, şi nici cea a lui Wincenty Polonia. În concluzie, toate aceste opere şi multe altele al căror succes a fost mare din punct de vedere cantitativ s-au bucurat de o difuzare pe care o putem încă numi întinsă, dar care nu mai e nici pe departe la scara Occidentului. Ea a acoperit, fără a o putea depăşi, o arie culturală sau politică precisă. A fost, cel mai adesea, o difuzare la scara unui stat occidental.

Cu cele optsprezece manuscrise care s-au păstrat, cronica lui Robert de Torigni a avut un succes prea limitat pentru a se lovi măcar de nişte frontiere politice. Acoperind o parte din Normandia, ajungînd la Paris şi, cel puţin într-un punct, în Anglia, opera abatelui de la Mont-Saint-Michel n-a cunoscut decît o difuzare geografic modestă, am putea spune regională (harta nr. 5). La fel, am putea numi regional succesul *Florilor istoriilor* de Matthew Paris, limitat la sfertul sud-estic al Angliei (harta nr. 6). Şi astfel, cel mai adesea, operele din care nu s-au păstrat decît în jur de cincisprezece manuscrise au avut un succes la fel de limitat şi geografic, şi cantitativ.

Din *Analele* lui Flodoard nu s-au păstrat decît şase manuscrise. Cantitativ, e un succes redus. Şi totuşi, fiecare dintre aceste şase manuscrise şi celelalte cîteva pe care trebuie să ni le imaginăm a fi dispărute au călătorit atît de mult, încît opera canonicului din Reims a fost cunoscută de la Verdun pînă la Dijon şi din Fécamp pînă la Mont-Saint-Michel (harta nr. 7). Un asemenea tip de succes, cantitativ redus, dar geografic întins şi dispersat, există ; el rămîne însă excepţional. Cel mai adesea, un succes redus lasă să se prevadă un succes local. *Marea Cronică de la Tours* a rămas în valea Loarei, n-a depăşit Angers şi Blois (harta nr. 8). *Liber floridus* a lui Lambert de Saint-Omer n-a fost niciodată cunoscută decît la Gand şi la Lille. Cronica lui Michel Pintoin n-a părăsit Saint-Denis. Istoria lui Gaspare da Verona n-a ieşit din Roma. *Analele Genovei* au rămas la Genova. Asemenea opere au putut avea local o mare importanţă. Dar influenţa lor a rămas locală.

Legendele hărţilor

Harta nr. 1. Prezenţa manuscriselor din *Historia tripartita*

• Origine medievală a unui manuscris care s-a păstrat, după Jacob şi Hanslik (457).
+ Menţionare într-o bibliotecă medievală, după Laistner (458).

Harta nr. 2. Prezenţa manuscriselor din *Liber Pontificalis*

• În secolele al XI-lea şi al XII-lea.
+ În secolele al VIII-lea şi al IX-lea.
După Duchesne (802); Buchner (805); şi Riché (237).

Harta nr. 3. Prezenţa manuscriselor din *Chronica* lui Hugo de Saint-Victor

+ Prezenţă atestată înainte de 1160.
× Prezenţă atestată în secolul al XII-lea.
• Prezenţă atestată după 1200.
După Goy (578), 36-42, 498; şi Paris, Bibl. nat., nouv. acq. lat. 583.

Harta nr. 4. Prezenţa manuscriselor din *Chronica* lui Otto de Freising

+ Prezenţă atestată în secolul al XII-lea.
• Prezenţă atestată după secolul al XII-lea.
După Otto de Freising, *Chronica...*, ed. G.H. Pertz, Hanovra, 1867, pp. xxx-xlviii.

Harta nr. 5. Prezenţa manuscriselor din *Chronica* lui Robert de Torigni

+ Prezenţă atestată în secolul al XII-lea.
• Prezenţă atestată după 1200.
După Robert de Torigni (716).

Harta nr. 6. Prezenţa manuscriselor din *Flores historiarum* de Matthew Paris

După *Flores historiarum* (657), t. I, pp. xii-xxxiii; şi Gransden (658).

Harta nr. 7. Prezenţa *Analelor* lui Flodoard

După Flodoard (486); Jacobsen (489), 84-85; şi Halphen (814), 56, 85.

Harta nr. 8. Prezenţa manuscriselor din *Chronicon Turonense Magnum*

După Salmon (826); xvi-xxxvii; şi Delisle (784).

Harta nr. 9. Reforma monastică şi difuzarea culturii istorice

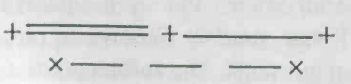

BCU IASI - FRANCOPHONE UNIVERSITY LIBRARY

Harta nr. 1. Prezența manuscriselor din *Historia tripartita*

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

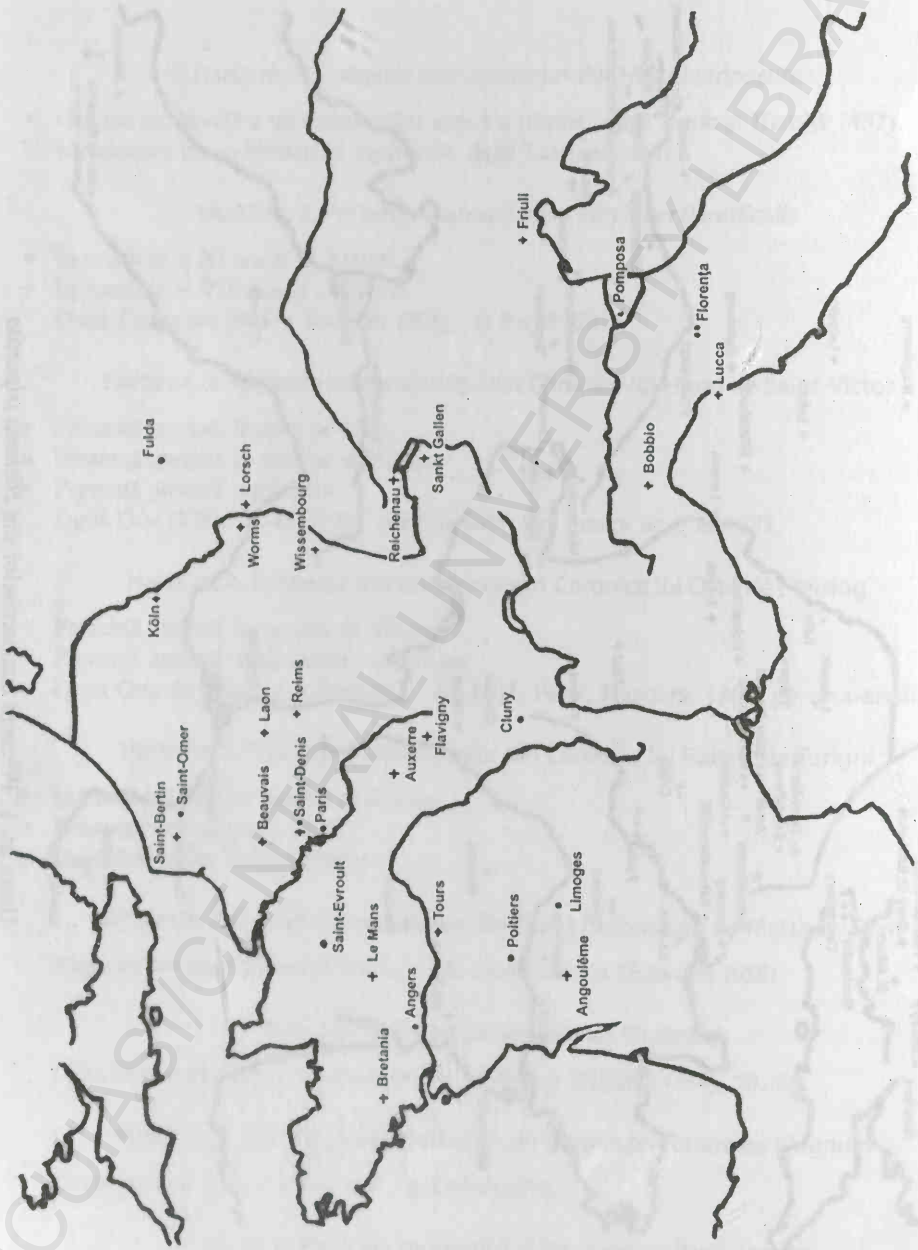

Harta nr. 2. Prezența manuscriselor din *Liber Pontificalis*

BCU CLUJ/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Harta nr. 3. Prezența manuscriselor din *Chronica* lui Hugo de Saint-Victor

BCU MS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Harta nr. 4. Prezenţa manuscriselor din *Chronica* lui Otto de Freising

BCU CLUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Harta nr. 5. Prezenţa manuscriselor din *Chronica* lui Robert de Torigni

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

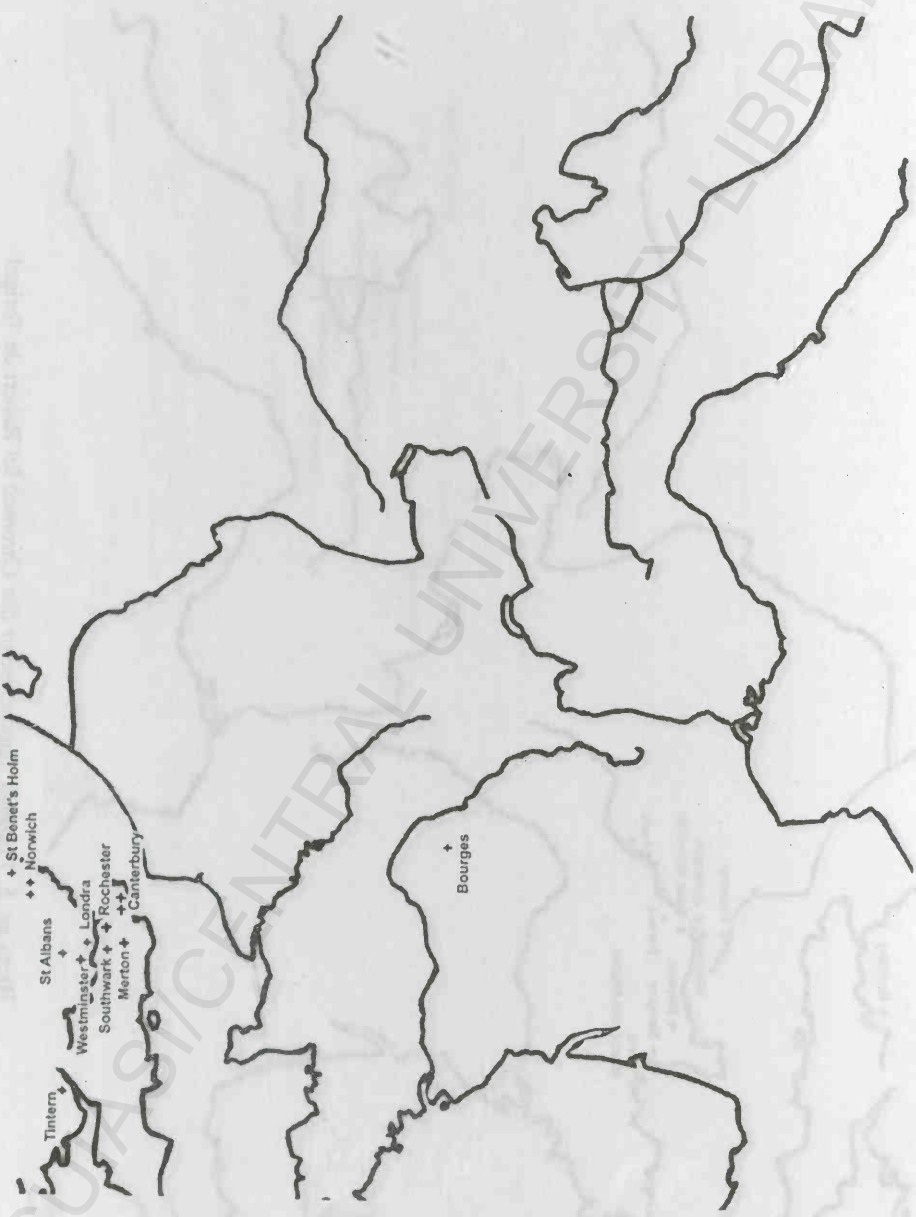

Harta nr. 6. Prezența manuscriselor din *Flores historiarum* de Matthew Paris

BCU CLUJ/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Harta nr. 7. Prezența *Analelor* lui Flodoard

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

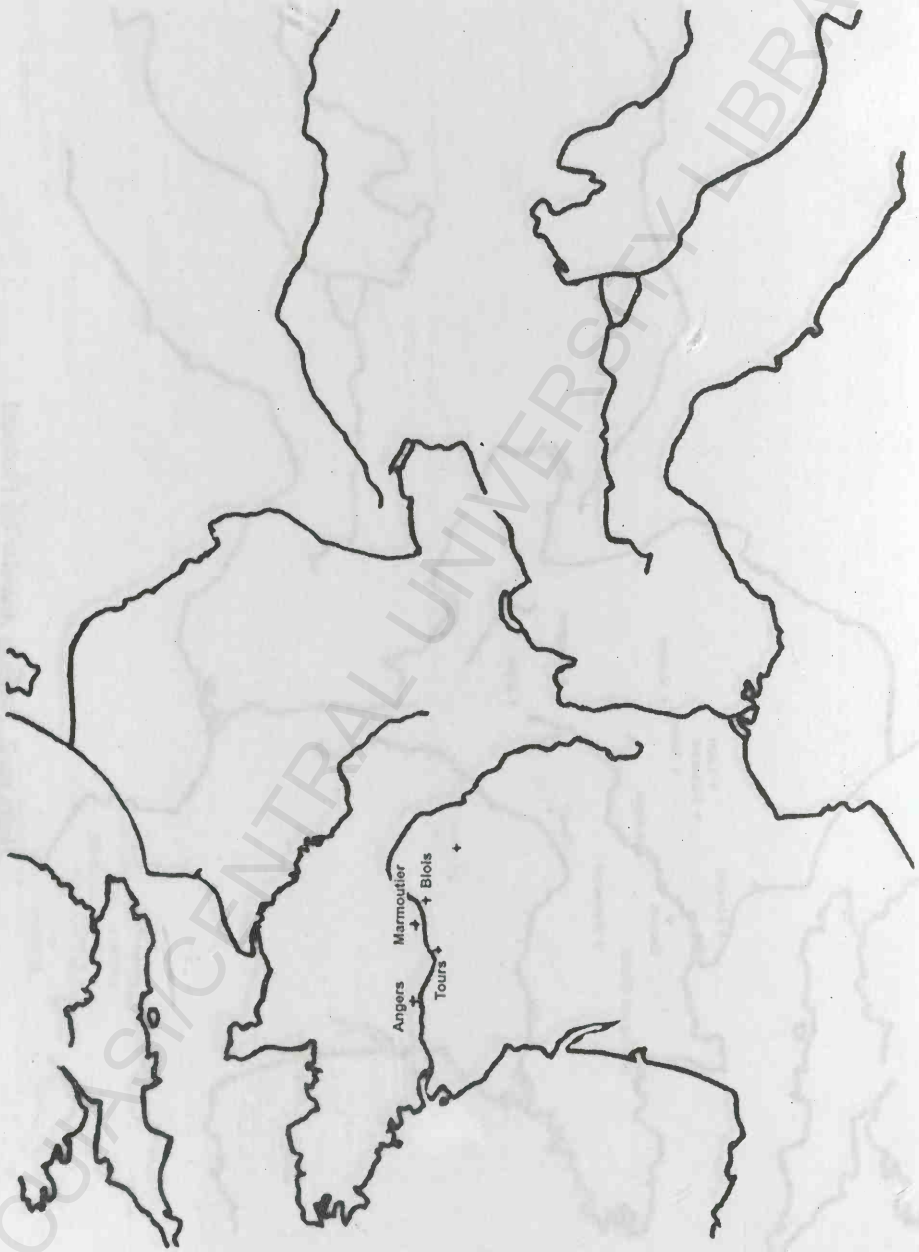

Harta nr. 8. Prezenţa manuscriselor din *Chronicon Turonense Magnum*

BCU CLUJ/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

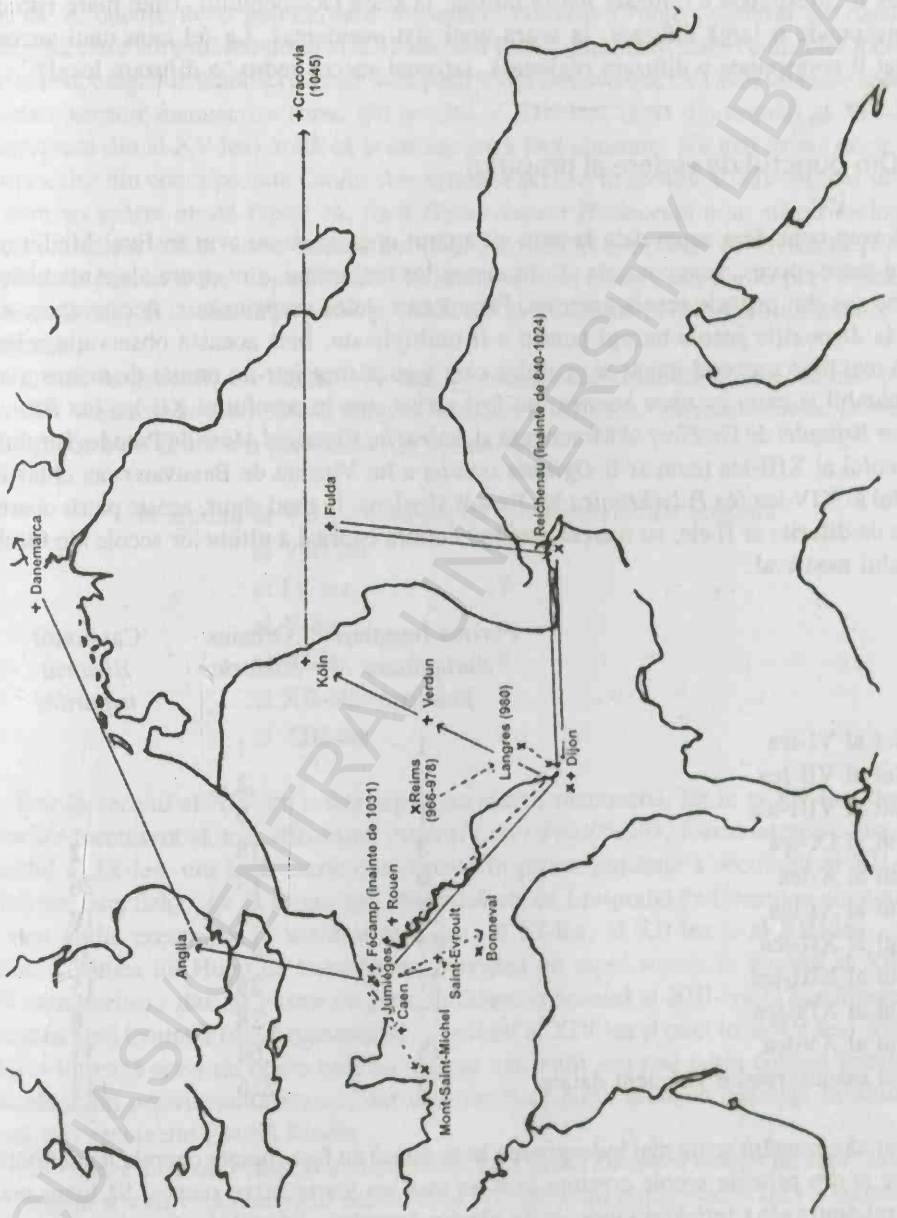

Harta nr. 9. Reforma monastică și difuzarea culturii istorice

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Nu e posibil să se prevadă în mod mecanic, pornind de la numărul de manuscrise care se păstrează dintr-o operă, importanţa spaţiului în care a fost cunoscută opera respectivă. Au existat difuzări dense şi altele mai puţin concentrate. Totuşi, în general, punctele de vedere cantitativ şi geografic se află într-un raport relativ constant. Unui foarte mare succes îi corespunde o difuzare foarte întinsă, la scara Occidentului. Unui mare succes îi corespunde o largă difuzare, la scara unui stat occidental. La fel cum unui succes limitat îi corespunde o difuzare regională, iar unui succes redus, o difuzare locală.

§3. Din punctul de vedere al timpului

Dacă vom considera acum data la care au apărut operele ce au avut în Evul Mediu un foarte mare succes, vom constata că, în marea lor majoritate, sînt opere ale Antichităţii păgîne sau din primele secole creştine. Faptul nu e deloc surprinzător. Aceste opere au avut la dispoziţie secole întregi pentru a fi multiplicate. Însă această observaţie reliefează mai bine succesul imens al operelor care s-au păstrat într-un număr de manuscrise comparabil şi care, cu toate acestea, au fost scrise abia în secolul al XII-lea (ca *Istoria regilor Britaniei* de Geoffrey of Monmouth şi *Istoria lui Carol cel Mare* de Pseudo-Turpin), în secolul al XIII-lea (cum ar fi *Oglinda istoriei* a lui Vincent de Beauvais) sau chiar în secolul al XIV-lea (ca *Polychronica* lui Ranulf Higden). În mod sigur, aceste patru opere, oricît de diferite ar fi ele, au marcat profund cultura istorică a ultimelor secole ale Occidentului medieval.

	Flavius Josephus *Antiquitates judaicae*	Orosius *Historiae*	Cassiodor *Historia tripartita*
secolul al VI-lea	1	1	
secolul al VII-lea		2	
secolul al VIII-lea	1	9	
secolul al IX-lea	8	18	2
secolul al X-lea	9	13	26
secolul al XI-lea	16	26	18
secolul al XII-lea	67	47	31
secolul al XIII-lea	27	28	15
secolul al XIV-lea	13	28	8
secolul al XV-lea	28	64	33
Totalul manuscriselor suficient datate	170	236	133

Dar să cercetăm acum mai îndeaproape în ce epocă au fost copiate operele Antichităţii păgîne şi din primele secole creştine care au avut un foarte mare succes. Să luăm mai întîi trei dintre ele (*Antichităţi iudaice* de Flavius Josephus, *Istoriile* lui Orosius şi *Istoria tripartită* de Cassiodor) şi să vedem, în măsura posibilului, pentru fiecare, cîte manuscrise copiate ne-au rămas în fiecare secol. Fără îndoială, pentru fiecare operă, acest tablou evidenţiază suişuri şi coborîşuri. Nu vom fi surprinşi că secolul al XII-lea va apărea în general ca o perioadă bună, iar cel de-al XIV-lea ca o perioadă slabă. Dar, odată

marcate aceste variaţii, impresia de ansamblu care se degajă este cea a unui interes continuu. Masiv, amplu şi constant răspîndite, aceste opere au făcut parte vreme de secole şi încă fac parte în 1500 din fondul comun al culturii istorice occidentale.

Fireşte, alte istorii au putut să aibă mai puţin succes decît acestea şi totuşi, la nivelul lor, să se bucure de o popularitate constantă. *Primera Crónica General de España*, compusă către sfîrşitul secolului al XIII-lea, n-a fost răspîndită în afara Peninsulei Iberice, dar cele douăzeci de manuscrise care s-au păstrat din ea dovedesc că a avut un mare succes, iar data acestor manuscrise (unul din secolul al XIII-lea, şapte din secolul al XIV-lea, unsprezece din al XV-lea) arată că acest succes a fost constant. Nu mai există decît trei manuscrise din opera pe care Gallus Anonymus a scris-o în secolul al XII-lea, dar datele la care au apărut atestă faptul că, dacă *Gesta ducum Polonorum* n-au stîrnit niciodată decît un interes redus, acest interes, cel puţin, n-a slăbit niciodată, de vreme ce primul manuscris păstrat a fost copiat prin 1340 la mănăstirea cisterciană din Koprzywnica, în Polonia Mică, al doilea între 1434 şi 1438, iar al treilea în 1475 pentru un amator din Poznań.

Totuşi, în general, un număr mai mic de manuscrise trădează un succes mai puţin durabil. Vreme de secole, pînă la sfîrşitul veacului al XIII-lea, interesul acordat *Istoriilor* lui Grégoire de Tours n-a prea slăbit de vreme ce

în secolul al	VII-lea	s-au copiat 3 manuscrise ale acestora
	al VIII-lea	5
	al IX-lea	13
	al X-lea	7
	al XI-lea	8
	al XII-lea	3
	al XIII-lea	8

Dar în secolul al XIV-lea a fost copiat un singur manuscris, iar în al XV-lea, două: *Istoriile* încetaseră să mai stîrnească interes. *Liber Pontificalis*, foarte adesea copiată în secolul al IX-lea, era încă foarte des copiată în prima jumătate a secolului al XII-lea. Ulterior, cam deloc, ca să zicem aşa. *Antapodosis* de Liutprand de Cremona era copiată în mai multe exemplare în secolele al X-lea, al XI-lea, al XII-lea şi al XIII-lea. Apoi deloc. Cronica lui Hugo de Saint-Victor cunoştea un rapid succes în secolul al XII-lea (19 manuscrise); dar îşi păstra cu greu audienţa în secolul al XIII-lea (12 manuscrise) şi cădea apoi în uitare (două manuscrise în secolul al XIV-lea şi unul în al XV-lea). Există deci o întreagă serie de opere care au marcat mai mult sau mai puţin cultura istorică a Occidentului pentru multă vreme, dar care nu şi-au putut menţine audienţa în ultimele două-trei secole ale Evului Mediu.

Alte opere au avut o viaţă şi mai efemeră. Din *Gesta Dei per Francos* pe care Guibert de Nogent a scris-o la începutul secolului al XII-lea n-au rămas decît cinci manuscrise, iar ultimul era copiat la scurt timp după 1200[98]. Din *Flores historiarum* pe care Matthew Paris le încheiase înainte de a muri, pe la 1259, au rămas nouăsprezece manuscrise, dar aproape toate au fost copiate în sfertul sud-estic al Angliei şi aproape toate apăruseră deja la mijlocul secolului al XIV-lea. Din cronica anglo-normandă pe care Nicholas Trivet a scris-o în 1333-1334 au rămas nouă manuscrise, iar ultimul a fost scris la scurt

timp după 1400[99]. Astfel, un succes mediocru, o difuzare limitată şi o viaţă scurtă merg adesea mînă în mînă.

Dar să luăm acum *Gesta Karoli Magni* de Notker cel Gîngav. Au fost scrise la sfîrşitul secolului al IX-lea. Au rămas totuşi necunoscute pînă cînd, în secolul al XII-lea, au fost introduse, împreună cu *Vita Karoli* de Eginhard, într-un corpus carolingian. După care au suscitat, cum o dovedeşte data celor nouăsprezece manuscrise care au supravieţuit, un interes limitat, dar constant. Şi să luăm şi *Gesta Frederici* de Otto de Freising. Cinci manuscrise au fost copiate în secolul al XII-lea. Dar acest succes modest a fost efemer de vreme ce nu s-a păstrat nici un manuscris din secolele al XIII-lea sau al XIV-lea al acestei opere. Secolul al XV-lea a redescoperit-o şi i-a conferit un nou succes, cum o dovedesc cele nouă manuscrise care au fost atunci copiate şi care s-au păstrat. Ca şi *Gesta Frederici*, şi alte opere medievale, cele ale lui Lampert de Hersfeld sau cea a lui Orderic Vitalis, de exemplu, au fost astfel redescoperite în secolul al XV-lea. Iar printre operele Antichităţii care s-au păstrat în mai mult de şaizeci de manuscrise trebuie să le distingem bine de cele care au avut pe tot parcursul Evului Mediu un succes constant pe cele care, foarte puţin copiate timp de secole, şi-au găsit în sfîrşit publicul în secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Din *Epitome* de Justin ne-au rămas 207 manuscrise, însă 164 dintre ele au fost scrise în Italia în secolul al XV-lea şi la începutul celui de-al XVI-lea. Tabelul datelor la care au fost copiate manuscrisele *Breviarului* lui Festus şi cele ale *Faptelor şi vorbelor memorabile* ale lui Valerius Maximus este şi el foarte revelator:

	Festus *Breviarium*	Valerius Maximus *Facta et dicta memorabilia*
secolul al VII-lea	1	
secolul al VIII-lea		
secolul al IX-lea	3	2
secolul al X-lea	1	
secolul al XI-lea	1	1
secolul al XII-lea	3	6
secolul al XIII-lea	2	14
secolul al XIV-lea	6	113
secolul al XV-lea	66	283
adică în total	83	419

Numărul manuscriselor din Valerius Maximus e mult superior celui al manuscriselor din Orosius. Dar dacă examinăm datele acestor manuscrise, concluzia care se impune este că Orosius a marcat cultura istorică a Occidentului pe tot parcursul Evului Mediu, în vreme ce Valerius Maximus nu a fost decît obiectul unei admiraţii tardive.

Astfel, studiul difuzării cîtorva opere istorice în Evul Mediu, abordat succesiv sub unghi cantitativ, geografic şi cronologic, a permis schiţarea unor diferite profiluri ale succesului. Presimţim că punerea laolaltă a acestor destine individuale va permite conturarea marilor trăsături ale culturii istorice din Occidentul medieval, precizarea nuanţelor ei de la o ţară la alta şi a variaţiilor de la o perioadă la alta. Dar mai întîi să încercăm să explicăm aceste succese, să le elucidăm motivele, să le clarificăm căile.

II. Motivele succesului

§1. Fondul

În Evul Mediu, clericii au avut adeseori ambiţia de a cunoaşte istoria întregii lumi de la crearea ei pînă în prezent. De aceea, au primit favorabil numeroase istorii precum cele ale lui Orosius, Isidor de Sevilla, Hugo de Saint-Victor sau Ranulf Higden care, oricît de diferite au fost, aveau totuşi în comun faptul de a fi istorii universale. Dar nu toţi autorii şi-au impus să povestească istoria lumii de la crearea ei. Unii s-au mulţumit să reia relatarea de acolo de unde o lăsase un predecesor prestigios. La sfîrşitul secolului al IV-lea, Sfîntul Ieronim tradusese cronica lui Eusebiu din Cezareea şi o continuase pînă la moartea lui Valens (378). La începutul secolului al XII-lea, Sigebert de Gembloux îşi ducea cronica de la această dată pînă la 1111. Moartea i-a întrerupt-o acolo, dar opera sa a fost continuată, chiar la Gembloux, pînă în 1148. În 1164, John of Salisbury anunţa de la bun început că singura sa ambiţie era să ofere o completare şi o continuare acestui corpus, scriind relatarea pe care noi o numim *Historia pontificalis*[100] . Însă, vai, pe cînd cronica lui Sigebert a cunoscut o largă difuzare, continuarea lui John nu s-a bucurat de succes. Nu a rămas din ea decît un singur manuscris[101]. Cu toate acestea, în general, o operă istorică avea mai multe şanse să fie mai bine primită cînd se prezenta ca veriga indispensabilă a unui lanţ neîntrerupt.

În acelaşi timp, preferinţele clericilor şi laicilor i-au îndemnat tot mai mult să privilegieze anumite momente din istoria lumii. Era normal ca istoria poporului ales, aşa cum o povesteau Biblia, Flavius Josephus sau Pierre Mîncăul, să reţină în mod deosebit atenţia creştinilor. Dar, de-a lungul întregului Ev Mediu, clericii şi laicii au arătat un interes pasionat şi pentru o istorie care nu avea totuşi nici o justificare religioasă, aceea a cetăţii Troia şi a căderii sale. În primele secole ale erei noastre apăruseră traducerile latine a două lucrări greceşti care tratau despre războiul troian: una, atribuită lui Dictys Cretanul, oferea punctul de vedere grecesc asupra evenimentelor; cealaltă, atribuită lui Dares Frigianul, dădea asupra aceloraşi evenimente punctul de vedere troian. În ceea ce ne priveşte, noi ştim, din secolul al XVIII-lea, că cele două relatări sînt roadele imaginaţiei, dar în Evul Mediu nimeni nu se îndoia că ele erau depoziţiile veridice ale unor martori oculari. Iar aceste mărturii au inspirat nenumărate lucrări latine larg difuzate foarte de timpuriu. Încă din secolul al XI-lea erau citite în şcoli poeme despre istoria Troiei[102]. În timp ce aceste poeme latine se înmulţeau, materia narativă troiană a devenit, la mijlocul secolului al XII-lea, la curţile laice, obiectul unei cereri extraordinare pe care nenumărate „romane" în versuri au încearcat să o satisfacă. Printre ele şi cele aproximativ 30.000 de octosilabe ale *Romanului Troiei* în care Benoît de Sainte-Maure urma în primul rînd spusele lui „Daires şi Ditis"[103], dar adăuga şi multe altele. Voga materiei troiene a persistat multă vreme. Între 1223 şi 1230, un jongler protejat de puternicul senior care era, în nordul Franţei, Roger, castelan de Lille, compunînd la cererea patronului său o istorie universală care să fie o introducere la istoria Flandrei, ajuns la istoria Troiei a trebuit să o prescurteze „căci aşa mă roagă seniorul meu, pentru că istoria este atît de ştiută"[104].

Purtaţi de această fervoare, cei mai austeri istorici acordau istoriei cetăţii Troia o atenţie specială. Întemeierea Troiei şi chiar în mai mare măsură căderea ei erau articulaţii majore ale cronologiilor lor[105]. Troia era, ca şi Ierusalimul, unul dintre acele oraşe care nu trebuiau să lipsească de pe nici o hartă. Şi atunci cînd, foarte lent, istoria a devenit treptat mai exigentă, istoricii, mereu fascinaţi de Troia, dar tot mai reticenţi în faţa literaturii consacrate acesteia, au revenit la izvoare, la Dictys şi la Dares. În 1262, Jean de Flixicourt, „pentru aceea că romanele despre Troia pre rime tocmite au într-însele multe lucruri ce nu le găseşti pre latineşte", s-a apucat să traducă „fără rimă istoria troienilor şi a Troiei din latineşte în limba noastră, cuvînt cu cuvînt aşa cum" o găsea „într-una din cărţile bibliotecii Monseniorului Saint Pierre de Corbie", şi îşi asigura cititorul că el „ar putea prea bine şti prin aceasta adevărul istoriei"[106]. Şi veacuri întregi, pînă în secolul al XVI-lea chiar, istoria Troiei a rămas foarte populară, inspirînd o întreagă literatură despre care spiritele serioase ştiau că era îndoielnică şi, în acelaşi timp, opere erudite pe care le considerau autentice, adică demne de încredere[107].

Probabil că unii căutau în istoria Troiei şi a căderii acesteia anumite exemple utile. Alţii, mai numeroşi, se delectau cu istorisirea faptelor de arme. Dar, pînă la urmă, aceste fapte de vitejie şi aceste exemple le puteau găsi şi în altă parte. Atracţia proprie Troiei venea, pe de o parte, din faptul că mulţi credeau că se trăgeau din aceşti războinici troieni, iar pe de alta – şi poate mai cu seamă –, din acela că, precum istoria sacră, precum istoria lui Alexandru[108] şi a altora, materia troiană profita de fascinaţia pe care Orientul a exercitat-o de-a lungul întregului Ev Mediu asupra minţilor occidentalilor. Cruciadele au profitat de această fascinaţie şi, în acelaşi timp, au alimentat-o. Imediat după prima cruciadă, operele lui Flavius Josephus au fost copiate în număr mai mare. Imediat după a doua, materia troiană s-a impus la curţile laice. Iar ulterior, de fiecare dată cînd ideea cruciadei a înfierbîntat Occidentul, operele care îl făceau să cunoască Orientul sau să viseze la acesta s-au înmulţit. În această ambianţă, istoria Troiei avea o singură concurentă, însă una foarte puternică: istoria cruciadei însăşi. Căci încă de la începutul secolului al XII-lea operele care relatau gesta occidentală au proliferat, iar difuzarea lor a fost excepţional de rapidă şi de largă. Istoria Troiei şi istoria cruciadelor aveau în comun relatarea unor magnifice fapte de vitejie, dar mulţi au preferat relatărilor celei dintîi pe ale acesteia din urmă, care aveau de partea lor faptul de a fi creştine, mai recente şi mai puţin îndoielnice. Asemenea lui Gunther von Pairis la începutul secolului al XIII-lea, mulţi au preferat vechii poveşti a războiului troian (*vetus Troiani fabula belii*) istoria recentă a unui triumf (*nova... gesta triumphi*)[109] care era al cruciaţilor şi al lui Dumnezeu. Firește, şi în acest caz, pasiunea pentru cruciadă a antrenat imaginaţia occidentală tot mai departe de adevăr. Ceea ce intuiţia modernă a numit al doilea ciclu al cruciadei este un ansamblu de poeme epice născute pe la jumătatea secolului al XIV-lea. Acestea sînt ultimele epopei franceze, lungi şi mediocre, dar vibrînd încă de speranţa legată de cruciadă[110]. Astfel, multă vreme acelaşi miraj a susţinut şi ce era mai bun, şi ce era mai rău. Eruditi şi poeţi au rivalizat în nararea căderii Troiei, a cuceririi Ierusalimului şi Constantinopolului. În biblioteca ducelui de Burgundia Filip cel Îndrăzneţ, tatăl tristului erou de la Nicopole, se învecinau istorii ale Troiei, continuările franţuzeşti ale *Istoriei* lui Guillaume de Tyr, „memoriile" lui Geoffroy de Villehardouin, *Saladin*, care este unul dintre poemele celui de-al doilea ciclu al cruciadei, precum şi alte opere, inclusiv *Floarea istoriilor Orientului* pe care o dictase la începutul secolului al XIV-lea

prinţul armean Hethum Haython şi din care Filip cel Îndrăzneţ pusese să fie cumpărate, în 1401, trei exemplare[111].

Alături de istoria Troiei, istoria Romei s-a bucurat şi ea de o popularitate considerabilă, dar, la drept vorbind, resorturile succesului materiei epice romane nu erau de acelaşi tip. În istoriile romane, Occidentul vede cărţi de înţelepciune. Cum spune Jean Bodel, ele sînt „înţelepte şi pline de învăţăminte"[112]. De aceea, toţi copiii din Occident, de la fiul de prinţ pînă la cel mai modest şcolar, le citesc pentru a găsi în ele exemple. Succesul istoriei romane e în primul rînd un succes şcolar. Desigur, şi adulţii manifestau interes pentru ea, cum o dovedeşte succesul *Faptelor romanilor*, pe care Carol Temerarul le citea cu „multă desfătare"[113]. Dar, în ansamblu, cel puţin la nord de Alpi, mulţi nu uitau să noteze succesul mediocru pe care îl obţineau multe cărţi de istorie romană oferite publicului. Precum Georges d'Halluin, de exemplu, care, la începutul secolului al XVI-lea, recunoştea că fusese „adeseori mirat de ce o seamă de oameni nobili nu le citeau cu mai mare plăcere, ci citeau alte istorii sacre şi fantastice"[114]. Istoria romană putea totuşi să inspire o pasiune exclusivă, dar mai cu seamă dincoace de Alpi. Petrarca scria: „*Quid est enim aliud omnis historia quam Romana laus ?*", „Ce este istoria, dacă nu elogiul Romei?"[115]. Un modest jongler italian spunea şi el:

Le storie di Roma son per certo
Con verità d'ogni cantare il fiore[116].

În Peninsula Italică, istoria romană era cu atît mai cultivată cu cît ea încuraja o pasiune naţională pe care, în alte părţi, alte istorii trebuiau să o satisfacă.

Încă de la începutul Evului Mediu, în vreme ce alţii compuneau istorii universale, unii istorici îşi consacrau opera povestirii originii şi istoriei unui popor. Beda scria *Istoria ecleziastică a poporului englez*, iar Paulus Diaconus *Istoria longobarzilor*. Istoria popoarelor şi a originilor lor a fost astfel de la început, alături de istoria universală şi chiar în cadrul istoriei universale, una dintre temele fundamentale ale istoriografiei medievale. La sfîrşitul secolului al XI-lea, Frutolf dădea în cronica sa fragmente cu privire la originea francilor, istoria goţilor, originea hunilor, istoria longobarzilor, originea saxonilor[117]. Apoi, pe măsură ce statele s-au organizat şi popoarele s-au aşezat în albiile lor, s-au înmulţit istoriile naţionale ce justificau aceste state, care uneori atestau conştiinţa colectivă a acestor popoare, alteori o creau, dar întotdeauna o întăreau. În prima jumătate a secolului al XII-lea, William of Malmesbury scria *Istoria regilor Angliei*, Henry of Huntingdon – *Istoria englezilor*, Geoffrey of Monmouth – *Istoria regilor Britaniei*, Gallus Anonymus – *Cronica polonezilor*. La începutul secolului al XIII-lea apăreau *Chronica Polonorum* de magistrul Wincenty şi *Gesta Danorum* de Saxo Grammaticus. Pe la 1270, Alfonso al X-lea cel Înţelept punea să se compileze *Primera Crónica General de España*. Iar cîţiva ani mai tîrziu Primat îşi publica *Romanul regilor*, care era o istorie a Franţei în care autorul adaptase şi tradusese un corpus masiv constituit cu răbdare.

Prin însăşi natura lor, aceste istorii naţionale nu prea puteau să aspire decît la un succes naţional. Totuşi, ele se foloseau uneori şi de alte seducţii. *Istoria* lui Beda era o istorie a poporului englez, dar era şi o istorie ecleziastică ce relata vieţile sfinţilor, viziunile şi miracolele lor. Extrasele făcute de-a lungul timpului din această *Istorie* dovedesc că, pentru cititori, ea a fost mai curînd o lucrare hagiografică decît o istorie naţională[118].

Aşa se explică succesul pe care l-a putut avea pe continent. Dacă opera lui Geoffrey of Monmouth a putut avea succes la scara întregului Occident, motivul e că, dincolo de faptul că stimula pasiunile naţionale galeze, ea trata despre această materie din Britania care a fost, cu începere din secolul al XII-lea, la fel de populară ca şi materia romană sau cea troiană. Spiritele serioase se îndoiau totuşi de „povestea despre Britania", despre care ştiau că era „lipsită de temei şi de seriozitate". Le preferau „pe cele ale Franţei (care) se văd apărînd în fiece zi"[119]. Ne putem întreba totuşi dacă enormul succes francez al operei lui Primat[120] se datorează într-adevăr doar informaţiei sale serioase. Căci, în opera lui, regele Franţei şi baronii săi nu trăiesc într-o atmosferă atît de diferită de cea a cîntecelor de gestă. În momentul în care publicul laic nu mai este satisfăcut de poemele care îl delectaseră pînă nu demult, *Marile Cronici ale Franţei* preiau ştafeta. Vreme de două secole, al XIV-lea şi al XV-lea, ele au fost epopeea de care francezii aveau nevoie.

Ca dovadă, locul considerabil pe care-l ocupă în cadrul lor Carol cel Mare. Biografia nu este în Evul Mediu un gen popular. Să lăsăm deoparte vieţile sfinţilor. Foarte rar se întîmplă ca viaţa unui rege să-şi găsească un public larg[121], cu atît mai mult viaţa cuiva care nu a fost rege, pe care nimeni nu s-ar gîndi, de altfel, s-o scrie. Totuşi, în această tradiţie istoriografică în care oamenii sînt zdrobiţi de evenimente, au reuşit să se impună cîteva figuri – ca Alexandru Macedon, Arthur şi, mai cu seamă, Carol cel Mare – care au bîntuit vreme de veacuri imaginaţia poeţilor şi a publicului lor. Iar istoricii, pentru a satisface curiozităţile aceluiaşi public, îi acordau în operele lor un loc excepţional lui Carol cel Mare, utilizînd în acest scop izvoare cărora astăzi încă le mai acordăm credit, opere – ca *Historia Karoli Magni*, zisă a lui Turpin – despre care noi ştim că nu au valoare istorică, dar pe care ei le considerau demne de încredere, iar uneori chiar şi relatări pe care le ştiau îndoielnice, atît era de mare dorinţa lor de a plăcea[122]. Primat nu a mers atît de departe. El s-a mulţumit cu izvoare pe care le credea sigure[123]. Dar utilizarea lor masivă dovedeşte că dorea să seducă acelaşi public pe care-l fermecau naraţiunile jonglerilor.

Oricît de serioşi ar fi fost, istoricii ştiau că, vorbind despre Carol cel Mare, povestind căderea Troiei sau triumfurile cruciaţilor, tratînd despre istoria romanilor sau despre cea a vreunui alt popor dintre cele care-şi împărţeau, pe vremea lor, Occidentul, aveau mai multe şanse de a atinge un public larg decît ostenindu-se să relateze istoria mănăstirii lor sau să reconstituie cronologia arhiepiscopilor din Tours. Succesul nu prea încununează erudiţia. Ci mai adesea acele opere a căror temă corespunde gusturilor şi pasiunilor publicului, situîndu-se astfel de multe ori în zona imprecisă şi incertă unde istoria se amestecă cu literatura.

§2. Forma

În explicarea succesului, forma, ca şi fondul, este un element determinant. Scurtimea apărea ca un atu major. Există foarte puţine prologuri de opere istorice în care autorul să nu încerce să-şi atragă şi să-şi reţină cititorul anunţînd de la bun început că va fi scurt. În primul rînd pentru că retorica i-a învăţat pe istorici că scurtimea se potriveşte prin natură genului istoric: un istoric trebuie întotdeauna să încerce să fie cît de concis poate fără a cădea în obscuritate[124]. Apoi – şi poate mai cu seamă –, fiindcă funcţia istoriei îi impune acesteia să se ofere într-o formă cît mai condensată cu putinţă. Căci

sînt foarte rari cei care cultivă istoria pentru ea însăşi. Oamenii de acţiune şi oamenii de ştiinţă aşteaptă de la istorie cîteva fapte, cîteva date, cîteva exemple care să le justifice proiectele sau opiniile. Ei au puţin timp pe care să i-l consacre. Ascultă bucuroşi istoria, dar vor să fie scurtă.

Această nevoie de scurtime caracterizează toate epocile. Unele, totuşi, au exercitat mai multe presiuni decît altele în această direcţie. În primele două secole ale Imperiului Roman, cunoaşterea aprofundată a istoriei şi antichităţilor romane era, pentru membrii clasei conducătoare, obligatorie. Dar, după tulburările din secolul al III-lea, descendenţii acestei elite au trebuit să împartă puterea cu oameni noi care, veniţi din provinciile lor, s-au îmbogăţit mai rapid decît s-au cultivat. Cu toate acestea, ei voiau să cunoască un pic trecutul roman. Pentru ei s-au înmulţit compendiile, „breviarele". În secolul al III-lea, Justin rezuma *Istoriile filipice* ale lui Trogus Pompeius. La sfîrşitul secolului al IV-lea, împăratul Valens i-a cerut lui Eutropius un rezumat de istorie romană. Acesta a scris o lucrare scurtă a cărei ediţie modernă nu ocupă decît optzeci de pagini. Tot era prea mult. Festus răspundea mai bine voinţei împăratului compunînd un „breviar" a cărui ediţie modernă nu ocupă decît douăzeci de pagini. Multe dintre aceste compendii au avut un succes imens, pînă la a face adesea uitată opera pe care o rezumau, dacă rezumau vreuna. Iar succesul a fost cu atît mai durabil cu cît aceste rezumate, expunînd doar fapte, neavînd nici o culoare politică sau religioasă, au fost de la bun început acceptate de creştinii cărora le asigurau cunoştinţele fără să le deranjeze convingerile[125].

După acest moment important pe care l-au reprezentat, pentru breviare, secolele al III-lea şi al IV-lea, necesitatea de a rezuma operele prea lungi nu a dispărut. *Istoriile* lui Grégoire de Tours erau, încă de la începutul secolului al VII-lea, rezumate în opera zisă a lui Pseudo-Fredegarius. Cassiodor scrisese o istorie a goţilor în douăsprezece cărţi. Încă din timpul vieţii lui, Iordanes făcea un rezumat al acesteia care a fost difuzat singur, aşa încît opera lui Cassiodor s-a pierdut[126]. La fel s-a întîmplat şi cu alte opere, secole întregi. Trebuie totuşi să recunoaştem că, într-o vreme cînd cultura a fost specifică mai ales unei mici elite de clerici şi călugări care aveau pentru ei eternitatea, urgenţa unor rezumate istorice devenise mai puţin presantă.

Dar odată cu secolul al XII-lea, cu dezvoltarea şcolilor şi a instrucţiei care a sporit numărul clericilor şi al laicilor susceptibili de a citi, s-a iscat un nou val de rezumate care a crescut de la un secol la altul, iar în 1500 mai creştea încă. Aceasta deoarece cărţile groase, chiar dacă erau excelente, aveau trei inconveniente majore. În primul rînd, în general, o lectură prea îndelungată provoca plictisul[127], sfîrşind prin a dezgusta cititorul. Apoi, cei care voiau să pună să se copieze lucrarea dădeau înapoi în faţa cheltuielilor implicate[128]; difuzarea sa era limitată din pricina preţului. În fine, şi poate mai ales, timpul pentru lectură le lipsea tot mai mult studenţilor şi profesorilor, pentru care istoria nu era niciodată disciplina majoră, şi tuturor slujbaşilor statului, care nu se puteau îndeletnici cu cititul cărţilor groase „din pricina marilor preocupări pe care le au necontenit pentru treburile publice"[129]. Atunci cînd, în 1451, Thomas Ebendorfer i-a oferit împăratului Frederic al III-lea enorma „cărămidă" care era lucrarea sa *Chronicon Austriae*, acesta din urmă a avut imediat reacţia pe care o avusese, cu unsprezece secole înainte, împăratul Valens: i-a cerut autorului să-i facă un rezumat al ei[130].

Tocmai pentru toţi aceşti cititori grăbiţi a scris Hugo de Saint-Victor, în secolul al XII-lea, scurta sa *Liber de tribus maximis circumstanciis gestorum*, pentru ei a compus Martin Polonezul în secolul al XIII-lea scurta sa *Chronicon pontificum et imperatorum*, pentru

ei a publicat Werner Rolevinck, la sfîrşitul secolului al XV-lea, micul său *Fasciculus temporum*. Alţii se mulţumeau să rezume lucrări apărute deja, pentru a le facilita – credeau ei – difuzarea. Astfel, Adam de Clermont încheia în 1271 un rezumat al lucrării *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais. Vincent însuşi fusese solicitat de către fraţii săi întru monahism şi de către priorul său să-şi rezume întreaga operă şi să facă din ea o „carte-manual" într-un singur volum. Încercase, dar pînă la urmă renunţase[131]. Mai tîrziu consimţise totuşi să desprindă din *Speculum naturale* rezumatul lui *Speculum historiale* pe care-l inclusese de la început în cea dintîi şi să facă din cele optzeci de capitole scurte un mic manual autonom pe care îl intitulase el însuşi *Memoriale*[132]. Nevoia de manuale şi de compendii devenise pe atunci atît de generală, încît în acelaşi timp, la Saint Albans, Matthew Paris îşi prescurta de trei ori *Chronica majora*. El a extras mai întîi din ea o *Historia Anglorum* suprimînd tot ceea ce nu privea istoria Angliei şi rezumînd restul, resemnîndu-se, spre exemplu, să nu mai citeze documentele originale. Apoi s-a inspirat din *Chronica majora* şi din *Historia Anglorum* pentru a scrie o operă şi mai scurtă, *Abbreviatio compendiosa chronicorum Angliae*. În fine, după cîţiva ani a urmat *Flores historiarum*[133]. O sută cincizeci de ani mai tîrziu, Thomas Walsingham continua la Saint Albans tradiţia lui Matthew Paris. El a scris mai întîi o *Chronica majora*, apoi, suprimînd textul documentelor oficiale, pasajele cu privire la Saint Albans şi notaţiile considerate de mică importanţă, a extras din ea o versiune prescurtată, *Historia anglicana*[134]. Şi în această versiune prescurtată, despre care spera că va cunoaşte o largă difuzare, nu uita să-şi trimită cititorul dornic de mai multe detalii la opera originală, pe care nu se aştepta s-o vadă părăsind vreodată Saint Albans : „De consultat marea cronică a fratelui Thomas of Walsingham la Saint Albans" ; „se va găsi despre acestea mai pe larg la Saint Albans, în marea cronică"[135]. Era, într-adevăr, firesc ca o operă mai scurtă şi mai puţin costisitoare să se răspîndească mai mult. Nu s-au păstrat decît patru manuscrise din *Chronica majora* a lui Matthew Paris ; există însă nouăsprezece pentru *Flores historiarum*.

Pentru Francesco Petrarca, compendiile şi florilegiile erau „opere franţuzeşti prin excelenţă" (*opus vere gallicum*)[136]. Şi operele unui Bernard Gui erau cu siguranţă remarcabile manuale, care îşi datorau succesul tuturor calităţilor lor, printre care şi scurtimea. Dar pasiunea îl orbea pe Petrarca, deoarece, încă din epoca sa, nu toţi abreviatorii erau francezi, iar succesul rezumatelor nu era numai francez. Tot Occidentul voia opere scurte. Şi nu doar opere recente precum cronica lui Martin Polonezul cunoşteau de la bun început un succes imens, căci şi *Epitome*, scrisă de Justin în secolul al III-lea, *Breviarium*, compus de Festus în secolul al IV-lea, şi alte asemenea rezumate care se înmulţiseră la sfîrşitul Imperiului Roman, copiate cu trudă de-a lungul întregului Ev Mediu, regăseau în veacul al XV-lea un succes enorm, mai cu seamă – o, Petrarca ! – în Italia. Iar la sfîrşitul secolului al XV-lea tiparul inunda Europa cu o nouă generaţie de manuale, ca *Fasciculus temporum* de Werner Rolevinck, tipărit pentru prima oară la Köln, în 1474, sau *Rudimentum novitiorum*, tipărit pentru prima oară la Lübeck, în 1475. În ultimele secole ale Evului Mediu, în Occident, cultura istorică se impusese din ce în ce mai mult, dar în esenţă era o cultură de rezumate, de extrase, de florilegii şi manuale.

În aceste condiţii, cu atît mai uimitor este succesul unor opere costisitoare ca *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais, *Marile Cronici ale Franţei* sau *Polychroniconul* lui Ranulf Higden, atît de masive încît, cel mai adesea, au fost oferite în cel puţin două-trei volume.

III. Căile succesului

§1. Catedrale şi mănăstiri

Între anii 820 şi 835, la Córdoba fusese copiat un manuscris din Toledo care conţinea, printre altele, *De viris illustribus* de Ieronim cu toate continuările sale – şi, în particular, cu ultimele sale continuări toledane. Fusese oare copiat pentru episcopul de Córdoba, Reccafred? În orice caz, cîţiva ani mai tîrziu era în posesia sa. La moartea lui Reccafred, puţin după 852, manuscrisul se regăsea la San Zoilo din Córdoba, unde trăise Eulogiu. În 883, un oarecare Samuil transporta de la Córdoba la mănăstirea din Abellar, în apropiere de Léon, odată cu relicvele Sfîntului Eulogiu, această carte. Ea a rămas în biblioteca catedralei din Léon[137]. Şi aşa, din catedrală în mănăstire şi din mănăstire în catedrală, redactarea toledană a lucrării *De viris illustribus* trecuse, în trei secole, de la Toledo la Córdoba şi de la Córdoba la Léon.

S-ar putea da şi alte exemple de asemenea „accidente" graţie cărora, în aceste prime secole ale Evului Mediu, cînd călătoriile nu au fost totuşi nici foarte numeroase, nici foarte uşoare, atîtea opere istorice s-au regăsit la mare distanţă de locul naşterii lor. La sfîrşitul secolului al VII-lea, abatele Benedict Biscop aducea numeroase cărţi de la Roma, unde mergea adesea, la mănăstirile din Wearmouth şi din Jarrow; aceasta a fost baza bibliotecii istorice pe care Beda a putut să o utilizeze cu cel mai mare folos[138]. Încă înainte de sfîrşitul secolului al X-lea, un erudit a adus din Italia la Metz un manuscris din *Antapodosis*; aceasta este una dintre căile prin care opera lui Liutprand de Cremona a fost difuzată la nord de Alpi. Marianus Scotus era un călugăr irlandez care a părăsit Irlanda în secolul al XI-lea şi s-a instalat la Fulda, unde, ducînd o viaţă de recluziune, a alcătuit o mare cronică universală pe care a continuat-o pînă la moartea sa, în 1082. Cîţiva ani mai tîrziu, episcopul de Hereford, Robert Lotharingianul, a pus să i se aducă această cronică, iniţiativă care s-a aflat la originea difuzării în Anglia a operei lui Marianus[139].

Anumite momente au fost mai favorabile decît altele înmulţirii acestor migraţii îndepărtate. De pildă, marile momente ale creaţiilor monastice care au fost secolele al XI-lea şi al XII-lea, cînd fondatorii şi reformatorii nu plecau niciodată fără cîteva cărţi. Să luăm, de exemplu, nişte anale a căror redactare fusese iniţiată la Fulda la începutul secolului al IX-lea. Înainte de 840, ele fuseseră duse la Reichenau. Rămăseseră acolo, îmbogăţindu-se, pînă în 1024. După care regăsim ansamblul corpusului analistic la Saint-Bénigne din Dijon. Dar regăsim în acelaşi moment, la Saint-Bénigne din Dijon, şi un manuscris al *Analelor* lui Flodoard. De fapt, Flodoard îşi scrisese *Analele* la Reims, unde era canonic, şi le continuase pînă la moartea sa, în 966. Un manuscris al acestor *Anale* fusese continuat, chiar la Reims, pînă în 978. Apoi, Brunon de Roucy, devenit episcop de Langres în 980, îl adusese cu el şi-l dăduse în cele din urmă, mai tîrziu, abaţiei Saint-Bénigne din Dijon. Abate de Saint-Bénigne era, la începutul secolului al XI-lea, Guillaume de Volpiano, care nu a precupeţit nici un efort pentru a reforma nu doar Saint-Bénigne, ci şi numeroase mănăstiri normande precum cea din Fécamp, căreia îi era, de asemenea, abate. Tocmai în perioada dublului său abaţiat – deci înainte de 1031, data morţii sale – au fost transportate *Analele* lui Flodoard şi analele de la Fulda-Reichenau-Saint-Bénigne de la Dijon la Fécamp. De la Fécamp, cele două opere s-au răspîndit în Normandia.

Corpusul analistic Fulda-Reichenau-Saint-Bénigne a ajuns chiar mult mai departe, de vreme ce-l regăsim în Anglia, iar apoi în Danemarca. Dar să revenim la Dijon. În vremea abaţiatului lui Guillaume de Volpiano, Richard devenise abate la Saint-Vanne, în Verdun, şi propagase reforma în Lotharingia. Discipolul său Poppon, abate la Stavelot, îi continuase opera în dioceza din Köln. Analele de la Saint-Bénigne s-au regăsit deci la abaţia din Brauweiler, în apropiere de Köln, întemeiată în 1024 de o colonie monastică venită de la Stavelot. Or, în 1034, Cazimir fusese alungat de pe tronul său polonez şi se refugiase la familia mamei sale, Richeza, al cărei frate era tocmai arhiepiscop de Köln. Atunci cînd Cazimir, ajutat de arhiepiscop, a redobîndit domnia Poloniei, el a făcut apel, pentru restaurarea Bisericii poloneze, la un cunoscut al Richezei, un călugăr de la Brauweiler, Aaron, care a devenit episcop de Cracovia, unde a ajuns în 1045. El a adus cu sine analele pe care mănăstirea sa le primise şi le continuase. Şi astfel, din reformator în reformator, nişte anale care erau încă la Reichenau în 1024 se regăseau, două decenii mai tîrziu, la Fécamp, pe de o parte, şi la Cracovia, pe de alta, unde au fost copiate şi continuate pînă tîrziu în secolul al XIII-lea[140].

Toate aceste migraţii rapide de manuscrise sînt spectaculoase. Ele sînt esenţiale pentru înţelegerea modului în care s-a difuzat cultura în Occidentul medieval. Cu toate acestea, ele rămîn excepţionale. De obicei, dăruite, împrumutate sau copiate, cărţile treceau dintr-o bibliotecă în alta, dintr-un *scriptorium* în altul, cu mai puţină grabă şi mai puţină strălucire. Iar această lentă difuzare urma atunci două scheme principale. Sau opera făcea salturi dintr-un loc în altul, situate la mică distanţă între ele, şi se difuza astfel treptat în numeroase aşezăminte din una şi aceeaşi regiune ; iar această difuzare regională era cu atît mai uşoară cu cît un mare centru, precum Monte-Cassino în Italia, Klosterneuburg în Austria, York în nordul Angliei etc., se impunea mai bine în împrejurimi. Sau opera, profitînd mai puţin de relaţiile de vecinătate, urma la mai mare distanţă reţelele de afinităţi care legau între ele centre de aceeaşi natură. Istorie a episcopilor de la Roma difuzată, din motive politice evidente, de palatul imperial, *Liber Pontificalis* şi-a datorat succesul, în secolul al IX-lea, mai ales interesului pe care l-au arătat faţă de ea marii prelaţi carolingieni. O regăsim, desigur, în cîteva dintre cele mai mari abaţii ale imperiului, dar nu întîmplător e prezentă mai cu seamă în bibliotecile arhiepiscopale şi episcopale, la Köln, la Worms, la Reims, la Laon, la Beauvais, la Troyes, la Auxerre, la Tours, la Le Mans, la Angoulême. În acelaşi timp, cronica lui Fréculphe îşi datora difuzarea interesului pe care îl arătau pentru ea marile mănăstiri benedictine. Iar odată cu prăbuşirea imperiului, vreme de secole, reţelele monastice au constituit cea mai bună cale spre succes a unei opere istorice. Operele lui Guillaume de Jumièges, ale lui William of Malmesbury şi ale multor altora şi-au datorat răspîndirea bunăvoinţei benedictine. Şi cu începere din secolul al XII-lea, reţeaua abaţiilor cisterciene a devenit pentru numeroase opere, firește, nu calea exclusivă, dar una dintre cele mai sigure căi spre succes. Astfel, succesul *Istoriei tripartite* a lui Cassiodor a devenit, cel puţin în parte, în secolul al XII-lea, un succes cistercian. Iar manuscrisul cronicii lui Sigebert de Gembloux, care ajunsese la Beauvais în 1147, şi-a datorat difuzarea mai ales faptului că a fost acceptat şi copiat de abaţiile cisterciene din Picardia, Normandia şi Champagne, la Mortemer, la Froidmont, la Ourscamp, la Trois-Fontaines, la Valasse. Astfel, acceptul abaţiilor cisterciene explică parţial, în Franţa, în Italia şi în imperiu, începînd cu secolul al XIV-lea, succesul foarte mare pe care l-a cunoscut aici *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais.

§2. Patronii

Vreme îndelungată, istoricii cuibăriţi în mănăstirile lor nu s-au preocupat să scrie decît pentru fraţii lor călugări, la cererea abatelui. Dar cînd a scris *Istoria ducilor Normandiei*, Guillaume de Jumièges a avut o dublă preocupare: edificarea religioasă şi justificarea politică; el voia să justifice acţiunea tuturor ducilor, în particular a ultimului dintre ei, care tocmai urcase pe tronul Angliei. Iar în 1071, cînd şi-a încheiat opera, i-a dedicat-o lui William Cuceritorul. Opera călugărului benedictin, utilă regelui-duce al cărui patronaj îl căutase şi succesorilor săi, a avut un mare succes: ea a fost difuzată, prin reţeaua mănăstirilor benedictine, în toată Normandia şi în toată Anglia[141]. După ce Hugo de Fleury şi-a terminat, în 1110, *Cronica*, a dedicat-o fiicei lui William Cuceritorul, Adela, soţia contelui de Blois şi de Chartres. La început, vreme de douăzeci şi cinci de ani, opera lui Hugo nu a avut decît un succes francez. Dar Adela o avea cu siguranţă în biblioteca sa atunci cînd fiul său Ştefan, nepotul Cuceritorului, a trecut în Anglia pentru a ocupa tronul acestuia (1135). Adela l-a urmat. A luat cu ea şi cărţile care-i aparţineau. Şi astfel se explică marele succes englez al *Cronicii* lui Hugo de Fleury. Cîţiva ani mai tîrziu, acelaşi Hugo de Fleury încheia *Liber qui modernorum regum Francorum continet actus*, intitulată şi *Historia nova Francorum* sau *Historia moderna*. Pe aceasta a dedicat-o Matildei, fiica lui Henric I al Angliei (Henry Beauclerc), deci şi ea nepoata lui William Cuceritorul, şi soţia împăratului Henric al V-lea (din 1114 pînă la moartea acestuia, în 1125). Această ultimă operă a lui Hugo nu a avut succes[142]. Era, fără îndoială, o idee foarte ciudată să pui o istorie a regilor Franţei sub patronajul unei împărătese care era fiică şi nepoată a regilor Angliei. Trebuie însă spus că, în condiţiile în care noul capeţian, Ludovic al VI-lea, alesese să se sprijine pe Saint-Denis şi nu, ca tatăl său, pe Fleury, Hugo nu prea mai avea de ales. Oricum – şi lăsînd deoparte subiectul –, împărăteasa Matilda trebuie să fi fost un protector foarte indolent, căci William of Malmesbury îi dedicase în iarna 1126-1127 *Istoria regilor Angliei*, pe care o încheiase în 1125. Or, el a fost atît de puţin satisfăcut, încît a doua şi a treia redactare a *Istoriei* sale, încheiată prin 1135-1140, i le-a oferit lui Robert, fiul nelegitim al lui Henric I, pe care acesta îl făcuse conte de Gloucester[143]. Bucurîndu-se deopotrivă de acest patronaj laic eficace şi de bunăvoinţa fraţilor săi benedictini, William a avut un mare succes pe care, de altfel, calităţile intrinseci ale lucrării sale îl justificau. Astfel, la sfîrşitul secolului al XI-lea şi mai ales la începutul celui de-al XII-lea, ponderea patronajului laic a fost adeseori determinantă în destinul unei opere istorice monastice.

Istoricii monastici ştiau să laude vederile patronilor lor, dar, reţinuţi de erudiţia şi de religia lor, manifestau o părtinire discretă. *Historia novella* de William of Malmesbury a trecut multă vreme drept o relatare imparţială a evenimentelor recente. Însă autorul o dedicase, cum făcuse şi cu *Historia regum Anglorum*, lui Robert of Gloucester. Şi astăzi ştim că ea e pur şi simplu o apologie în care William se străduieşte în mod constant să justifice acţiunile lui Robert[144]. Or, Robert îl încurajase nu doar pe William of Malmesbury, dar şi pe Geoffrey of Monmouth, care nu era decît un cleric secular. Şi curînd cei puternici au preferat astfel să se înconjoare de clerici şi de laici al căror destin depindea direct de ei şi care au trebuit să-şi plieze în totalitate istoria pe dorinţele patronilor lor. Dornici să le fie pe plac, ei au abandonat latina în favoarea limbilor vulgare; au trecut de la

O mare familie de patroni pentru istoricii monastici din secolele al XI-lea şi al XII-lea

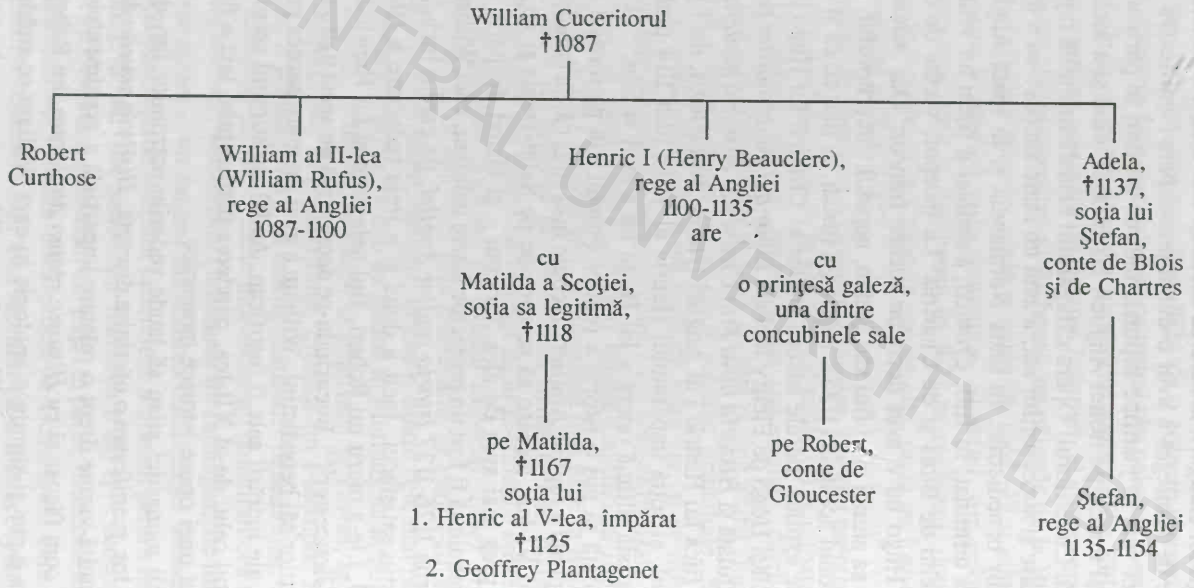

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

versuri la proză. Au tratat temele la modă. Au glorificat ascendența stăpînilor lor și au justificat drepturile pe care aceștia le pretindeau[145].

În compensație, autorii obțineau un anumit confort, iar operele lor un anumit succes. Dar nu întotdeauna. Mulți dintre ei și-au pierdut timpul oferind exemplare din operele lor unor prinți care, prea puțin cultivați și prea ocupați, îngropau pe veci cartea în biblioteca lor. Gerald of Wales a fost de mai multe ori victima unei asemenea păținii. Și s-a plîns destul pe această temă[146].

Niște autori mai puțin ghinioniști puteau spera că cel puternic, flatat în ceea ce privește gusturile literare, ambițiile sociale sau proiectele sale politice, nu va avea nimic mai grabnic de făcut decît să pună mica curte ce-l înconjura să le citească opera. Dar uneori lucrurile nu mergeau mai departe. Puțin după moartea lui William Marshal, conte de Pembroke (1219), unul dintre apropiații săi i-a șoptit fiului mai mare, noul conte de Pembroke, să pună să fie scris de un anume Jean, venit din Cotentin, un lung poem care să povestească, pornind de la mărturii orale, viața tatălui său. Opera, magnifică, a fost încheiată în 1226. E de crezut că noul conte de Pembroke a pus cel puțin să fie citită în fața cîtorva rude și a cîtorva apropiați o relatare care era toată spre gloria tatălui său și a familiei sale. Dar contele n-avea probabil stofă de mare protector al literelor. Manuscrisul *Istoriei lui Guillaume le Maréchal* nu a părăsit decît după multă vreme biblioteca sa. Opera a căzut în uitare. Nu s-a păstrat din ea decît un singur manuscris[147].

În mediile mai avide de literatură, efortul autorului era din fericire mai bine răsplătit. Trecînd din mînă în mînă, cartea sa își cîștiga treptat notorietatea. Geoffrey of Monmouth, care trăia la Oxford, își dedicase *Istoria regilor Britaniei* lui Robert of Gloucester, ceea ce, concret, înseamnă că îi oferise cel puțin un exemplar al ei, în 1136. Puțin mai apoi, un mare baron din nordul Angliei, Walter Espec, obținuse de la Robert o copie a cărții. Walter a împrumutat curînd această copie unui personaj important din Lincolnshire, Ralph Fitz Gilbert. Ralph se căsătorise cu o moștenitoare de Hampshire, Constance, căreia îi plăcea literatura. „Doamna Constance", care trăia pe atunci în Hampshire, a trimis să se caute cartea în nord; ea a împrumutat-o

> De la seniorul ei cel mult iubit.

Apoi a ajuns în mîinile lui Geoffroy Gaimar, care a putut astfel, încă dinainte de 1140, pornind de la exemplarul din *Istoria regilor Britaniei* pe care-l poseda Walter Espec și pe care-l împrumutase, să înceapă să scrie, în Hampshire, o *Istorie a englezilor.* Trecînd de la un aristocrat la altul, opera lui Geoffrey of Monmouth făcuse în cîțiva ani un veritabil tur al Angliei, de la Oxford la Gloucester, de la Gloucester la Lincolnshire, iar de la Lincolnshire la Hampshire[148].

Rareori putem urmări asemenea odisei laice de la biblioteca patronului pînă la ultima lor etapă. Totuși, nu încape îndoială că ele au existat adesea cu începere din secolul al XII-lea. E chiar sigur că s-au înmulțit în secolele al XIV-lea și al XV-lea, cînd cartea a devenit în mediile aristocratice un cadou foarte apreciat, în special de Anul Nou. Fiecare bibliotecă princiară sau seniorială era astfel o răscruce importantă pe calea către succes. Existau mai multe exemplare din *Marile Cronici ale Franței* în biblioteca ducelui de Burgundia Filip cel Îndrăzneț. Unul îi fusese dat „cadou de Anul Nou", la 1 ianuarie 1396, de către Gilles Malet, *maître d'hotel* al regelui și cel care avea în grijă biblioteca

acestuia[149]. La 1 ianuarie 1400, Dino Rapondi îi dădea aceluiaşi Filip cel Îndrăzneţ „în dar de Anul Nou o preafrumoasă carte cu istoria lui Titus Livius, împodobită cu litere de aur şi istorii în imagini în mai multe şi felurite locuri şi de asemenea bine şi bogat legată". Splendida lucrare a rămas cîţiva ani în biblioteca ducală. După care Ioan fără Frică, ce nu avea pentru cărţile frumoase aceeaşi pasiune ca tatăl său, a pus să fie trimisă la Konstanz pentru a-i fi dată unui cardinal[150]. Regele Franţei, Ioan cel Bun, îi dăruise fiicei sale Marie, ducesă de Bar, un alt Titus Livius, căruia putem, printr-un noroc, să-i urmărim întregul periplu. Această carte devenise proprietatea nepotului lui Marie, Edouard de Bar, apoi a fratelui lui Edouard, cardinalul Louis de Bar, înainte de a trece la René d'Anjou, care i-a dăruit-o lui Robert de Baudricourt. În 1440, Jean de Vy, pîrgar de Metz, o împrumuta de la Baudricourt pentru a pune să fie transcrisă de către scribul Jeannin din Rouen. Încă mai avem această ultimă copie[151].

Dorinţa de a-şi împărtăşi gusturile şi de a-şi propaga ideile le inspiră anumitor patroni iniţiative şi mai sistematice. Astfel, ducele de Burgundia Filip cel Îndrăzneţ a cumpărat de la Giacomo Rapondi, imediat după Nicopole, în 1401, trei exemplare o dată din *Floarea istoriilor Orientului* de Hethum Haython. A păstrat unul pentru biblioteca sa, l-a dăruit pe al doilea fratelui său Jean de Berry, iar pe al treilea nepotului său Louis d'Orléans[152]. La fel, cîţiva ani mai tîrziu, în 1408, fiul său Ioan fără Frică punea să se facă patru cópii ale discursurilor pe care magistrul Jean Petit le ţinuse la palatul Saint-Pol pentru a justifica asasinatul ducelui d'Orléans. A păstrat una dintre ele şi le-a distribuit pe celelalte trei rudelor sale cele mai apropiate[153]. Curtea princiară devenea un centru de difuzare cu atît mai eficient cu cît preocuparea pentru propagandă a prinţului era mai conştientă.

Dar cele trei cópii ale lucrării lui Hethum Haython, ca şi cele patru cópii ale apologiei lui Jean Petit marchează deopotrivă importanţa şi limitele acţiunii patronului. El poate favoriza sau iniţia difuzarea unei opere, dar nu poate face mai mult de atît. Dacă opera place în anturajul lui, ea se va difuza foarte repede, ca Geofrey of Monmouth în secolul al XII-lea sau ca Titus Livius în secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Dacă nu place, va rămîne închisă în trei sau patru biblioteci, unde curînd va fi uitată. Patronul propune, dar publicul dispune.

Or, tocmai, în ultimele secole ale Evului Mediu, foarte lent, în afara cercului strîmt al mănăstirilor şi al curţilor se formează şi se dezvoltă treptat un public mai larg. Profilurile acestor noi cititori sînt foarte diverse. Ei au în comun gustul pentru lectură, voinţa de a aloca mai mulţi bani cumpărării de cărţi. Şi cel mai adesea trăiesc în oraşe. Succesul operei depinde tot mai puţin de reţeaua de mănăstiri sau de favorurile unui patron. Drumul spre succes trebuie din ce în ce mai mult să treacă prin aceste mari răspîntii ale culturii care devin, încetul cu încetul, oraşele.

§3. Oraşele

Acest spirit atît de original care era Gerald of Wales a fost probabil unul dintre primii autori care a conştientizat şi a tras, în ceea ce priveşte lansarea operelor sale, concluziile necesare. Tocmai îşi încheiase *Topographia Hibernica* (1189). Era avid de a o face cunoscută. Dar acest cleric secular, pierzîndu-şi speranţa de a capta atît atenţia călugărilor, cît şi pe cea a potentaţilor laici şi preocupat totodată să ajungă la un public mai larg şi

mai divers, a avut ideea unei lecturi publice. În vechime, poeţii avuseseră un asemenea obicei, care fusese redescoperit poate în Parisul secolului al XII-lea. În orice caz, în Anglia, nimeni nu se gîndise încă vreodată la aşa ceva. El a ales Oxfordul pentru lectura sa, care a durat trei zile. În prima zi i-a convocat pe toţi săracii oraşului; în a doua, pe toţi doctorii diverselor facultăţi şi pe cei mai buni studenţi ai lor; în a treia, restul studenţilor, cavalerii din oraş şi numeroşi burghezi. În fiecare zi, invitaţii erau trataţi regeşte în timp ce, fără întrerupere, li se citea cu voce tare *Topographia*. A fost, spune însuşi Gerald, care povesteşte toată tărăşenia, „un lucru costisitor şi nobil"[154]. Dar nici banii, nici strădania autorului nu au fost în van. „După recitarea solemnă care avusese loc la Oxford vreme de trei zile, *Topographia* s-a regăsit în diverse locuri", şi în particular în mîinile unui canonic din Salisbury[155]. Ea a cunoscut de-a lungul întregului Ev Mediu un mare succes, pe care îl atestă cele optzeci de manuscrise ale sale care s-au păstrat.

Gerald of Wales alesese Oxfordul „unde mişunau clericii învăţaţi". El înţelesese bine că oraşele universitare unde munceau numeroşi copişti, unde erau stabiliţi numeroşi librari, unde studenţii veneau de departe pentru a se instrui, părăsindu-le apoi, după cîţiva ani de studii, pentru a pleca mai departe, aveau să fie, vreme de mai multe secole, minunate centre de producţie şi de difuzare a cărţilor. Dacă Ralph de Diceto, decanul de la Saint-Paul din Londra, cunoştea cronica lui Hugo de Saint-Victor, explicaţia este că o putuse citi la Paris, unde fusese student[156]. Dacă un franciscan din mănăstirea din Lübeck putea, încă din 1325, să utilizeze în *Analele* sale *Florile cronicilor* de Bernard Gui, a căror primă ediţie nu era anterioară anului 1311, motivul este acela că, pe cînd era student la Paris, cunoscuse şi apreciase această operă, din care adusese cu sine un manuscris[157].

Dar acest ultim exemplu nu ilustrează doar eficacitatea difuzării universitare. Căci Bernard Gui n-a fost niciodată profesor la Paris. Dominican, şi-a trăit viaţa în jumătatea meridională a regatului Franţei. Cînd termina de scris *Flores chronicorum*, era inchizitor la Toulouse. Iar dacă opera sa trecuse atît de rapid de la Toulouse la Paris, motivul evident este că profitase de reţeaua de difuzare foarte eficace pe care o constituiau bibliotecile mănăstirilor dominicane, în oraşele unde acestea existau. Eficacitatea călugărilor cerşetori, rîvna lor de a copia, bogăţia bibliotecilor lor erau lucruri de care un bibliofil ca Richard de Bury era foarte conştient[158]. Iar cînd dominicanii şi franciscanii s-au implantat în atîtea oraşe din Occident, faptul de a fi dominican sau franciscan nu a fost pentru un istoric un avantaj lipsit de importanţă. Opera lui, agreată de ordinul său, se putea bucura de o difuzare rapidă şi largă. Şi aşa se face că *Flores chronicorum* de Bernard Gui s-a regăsit foarte repede în bogata bibliotecă pe care dominicanii o întreţineau în aşezămîntul lor parizian, de unde s-a putut răspîndi cu uşurinţă în lumea universitară.

Dar în secolul al XIV-lea, marile oraşe universitare nu au mai fost singurele răspîntii prin care au trecut cărţile. Avignon, unde se instalase curtea pontificală, a devenit una dintre marile plăci turnante ale culturii europene. Pe drumul urmat de multe cărţi de istorie, el a fost atunci o etapă esenţială. Din două motive. Pe de o parte, drepturile de care se bucura papa în virtutea *jus spolii* a făcut ca la Avignon să se acumuleze numeroase cărţi. Nouăzeci de inventare enumeră peste 3.500 de cărţi care au ajuns, între 1325 şi 1349, în mîinile papei. Acesta nu a păstrat toate aceste cărţi. Multe au fost vîndute. Şi astfel Avignonul a devenit o enormă piaţă de cărţi de unde, spre exemplu, istoricul Giovanni Cavallini dei Cerroni, scrib la curtea pontificală, a putut să-şi cumpere propriul Valerius

Maximus, al cărui text l-a putut chiar compara cu cel al unui alt exemplar din Valerius Maximus[159]. Pe de altă parte, numeroşii clerici care rămîneau o perioadă sau trăiau la Avignon aveau între ei relaţii de stimă şi de prietenie. Erau cultivaţi. Adeseori deţineau biblioteci bogate. Cărţile lor au trecut din mînă în mînă. Succesul lui Nicholas Trivet este înainte de toate un succes dominican. Dar unul dintre principalii admiratori ai lui Nicholas Trivet a fost un dominican care a făcut o carieră frumoasă: Niccolò da Prato era la sfîrşitul vieţii sale un personaj important, cardinal-episcop de Ostia, decan al colegiului sacru. Fără doar şi poate, el a făcut cunoscute papei şi cardinalilor operele lui Nicholas Trivet, favorizîndu-le astfel difuzarea. Chiar mai mult. Niccolò da Prato a murit în 1321. Testamentul său a fost executat la Avignon de către Ser Simone, notar la Arezzo. Ser Simone însuşi a murit la Arezzo în 1338. Avea în bogata sa bibliotecă cinci opere ale lui Nicholas Trivet, pe care Niccolò da Prato le aprecia cel mai mult şi care, în mod evident, îi parveniseră de la acesta. Şi astfel comentariul asupra lui Titus Livius pe care Nicholas Trivet îl scrisese în Anglia s-a regăsit, cîteva decenii mai tîrziu, în biblioteca unui notar din Arezzo[160]. În acelaşi timp, peripeţiile carierei sale făcuseră din romanul Landolfo Colonna un canonic din Chartres, unde acesta trăise efectiv. Landolfo avea mari mijloace financiare şi avea şi pasiunea istoriei. El a scris la Chartres lucrarea *Breviarium historiarum* graţie bogatei biblioteci pe care şi-o constituise şi în care se găseau mari clasici precum Eusebiu din Cezareea, Isidor de Sevilla sau Eginhard; cele mai recente bestselleruri, precum Vincent de Beauvais şi Martin Polonezul; de asemenea, cîteva piese rare: un preţios Titus Livius şi exemplarul din *Liber Pontificalis* continuat de Pandolfo şi copiat de Pierre Guillaume în 1142, pe cînd se găsea la mănăstirea Saint-Gilles d'Acy, din apropiere de Reims. În 1328, bătrînul canonic părăsea definitiv Chartres şi se instala, împreună cu bogata sa bibliotecă, la Avignon. Exemplarul său din Titus Livius a fost cunoscut de Petrarca şi a avut o enormă importanţă în tradiţia manuscrisă a operei istoricului roman. Iar exemplarul său din *Liber Pontificalis* a fost cumpărat şi adnotat de acelaşi Giovanni Cavallini care cumpărase şi adnotase un Valerius Maximus. Iar continuarea lui Pandolfo, rămasă necunoscută pînă la începutul secolului al XIV-lea, dar transportată de Landolfo Colonna în chiar centrul creştinătăţii, a devenit, în momentul Marii Schisme, o armă importantă în polemica pe care el a suscitat-o[161].

Cînd papa a părăsit Avignonul, această răscruce a devenit mai puţin importantă. Dar, în prima jumătate a secolului al XV-lea, conciliile de la Konstanz şi Basel au făcut din aceste două oraşe nişte centre active ale producţiei şi schimbului de carte. Desigur, nu operele istorice au profitat cel mai mult de această febrilitate. Totuşi, o *Istorie scolastică* a lui Pierre Mîncăul a fost cumpărată la Konstanz de rectorul Universităţii din Viena, unde se află şi astăzi. Iar un Florus şi un Eutropius, cumpăraţi la Konstanz de un membru al soliei Cavalerilor Teutoni devenit ulterior episcop de Ermeland, au eşuat ulterior în biblioteca din Greifswald[162]. Însă aceste mari răspîntii conciliare nu au durat mult. Puterea şi prosperitatea regăsite treptat de papalitatea revenită la Roma aveau să facă în curînd din acest oraş cheia durabilă a numeroase succese. Tolomeo da Lucca îşi încheiase *Historia ecclesiastica nova* între 1313 şi 1316. Un manuscris al acesteia a ajuns în biblioteca pontificală, la Avignon. Dar, în ciuda acestui start favorabil, opera nu a cunoscut multă vreme nici un succes. Cel mult se poate spune că un cancelar pontifical, Heinrich von Diessenhofen, a citit textul, a făcut în el cîteva interpolări, între 1333 şi 1338, şi a

luat cu el o copie atunci cînd s-a instalat la Konstanz, unde şi-a redactat el însuşi, în 1341, propria cronică. *Historia* lui Tolomeo a continuat să zacă multă vreme în biblioteca pontificală de la Avignon. Ea nu a ieşit de acolo decît pentru a-l urma pe Benedict al XIII-lea la Peñíscola, iar această migraţie explică cele două manuscrise din *Historia* care au fost copiate în Spania în secolul al XV-lea. Deocamdată, nimic care să semene cu un succes. Pînă cînd, destul de tîrziu în veacul al XV-lea, opera lui Tolomeo a fost cunoscută şi apreciată la Roma şi s-a bucurat de un succes tîrziu – de altfel, limitat aproape exclusiv la cardinali şi la cîţiva arhiepiscopi şi episcopi strîns legaţi de curie[163].

În alte oraşe, în special într-un mare oraş precum Parisul, destinul unei cărţi e din ce în ce mai puţin legat de evenimentele politice. Succesul unei opere depinde tot mai puţin de atitudinea patronului. Clerici şi laici din ce în ce mai numeroşi, din ce în ce mai instruiţi, din ce în ce mai înstăriţi nu au, firesc, destulă autoritate pentru a impune în jurul lor difuzarea unui text care le place. Dar au cel puţin mijloacele de a cumpăra pentru ei înşişi un exemplar al acestuia. Difuzarea unei cărţi depinde tot mai puţin de voinţa cîtorva „patroni" şi tot mai mult de bunăvoinţa a numeroşi „clienţi", iar tranziţia între cel pe care-l numim „patron" şi cel pe care-l numim „client" e atît de insesizabilă, încît englezii au păstrat pentru ambii cuvîntul *patron*. Pentru a răspunde cererii acestei clientele, tot mai mulţi scribi îşi deschid ateliere, precum acel Guiot care, instalat într-o mahala a marelui oraş de iarmaroace care era Provins, a scris în primul sfert al secolului al XIII-lea un manuscris gros în care a copiat, printre altele, *Împăraţii Romei* de Calendre[164]. Sau ca magistrul Thomas de Maubeuge, „locuind pe Rue Nueve Notre Dame" la Paris, care a copiat în 1318, pentru Pierre Honoré de Neufchâtel-en-Bray, *Cronicile regilor Franţei*[165]. Sau ca acel scrib la atelierul căruia s-a dus, în secolul al XV-lea, cancelarul Guillaume Juvénal des Ursins pentru a-i comanda o copie a *Mării istoriilor* a lui Giovanni Colonna[166]. Şi nu întîmplător aceste ultime două exemple sînt pariziene. Înmulţirea librarilor la Paris, în secolul al XIV-lea, a făcut pentru multă vreme din capitala regatului unul dintre nodurile esenţiale prin care trebuia să treacă drumul spre succes al unei opere. Imensul succes al *Marilor Cronici ale Franţei*, la sfîrşitul secolului al XIV-lea, se datorează, desigur, în primul rînd bunăvoinţei cîtorva prinţi puternici. Dar este şi – sau poate mai ales – un mare succes comercial, librarii parizieni trebuind, vreme de mai multe decenii, să multiplice manuscrisele operei pentru a satisface cererea constantă a unei bogate şi nobile clientele[167]. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, în ciuda rolului lor încă important, nodurile esenţiale de pe drumul spre succes nu mai sînt mănăstirile şi nici curţile, ci oraşele în care cartea, devenită marfă, e oferită de librari poftei nestăvilite a clienţilor lor.

Tiparul nu putea decît să accentueze această tendinţă. Totuşi, primii tipografi, care aveau mare nevoie de bani pentru fiecare dintre iniţiativele lor, căutau nişte mecena, tot aşa cum vreme de secole autorii căutaseră patroni. Primele ediţii ale lui William Caxton n-ar fi putut apărea fără sprijinul puternicei familii Woodville, din care făcea parte soţia regelui Angliei, Eduard al IV-lea. Ele reflectă cel mai adesea gusturile tatălui reginei. Şi nu întîmplător William Caxton nu s-a stabilit, în 1476, în cetatea Londrei, ci la Westminster, în preajma curţii[168]. La fel, cronica universală a lui Hartmann Schedel nu a putut fi publicată, la Nürnberg, în 1493, de către tipograful Anton Koberger decît graţie sprijinului şi fondurilor lui Sebald Schreyer, care locuia pe atunci la poalele castelului, pe aceeaşi stradă cu autorul şi cu tipograful[169].

Dar, odată născută, opera se desprindea de patronii săi. Succesul ei nu mai depindea decît de primirea unui public (tot mai îndepărtat şi tot mai modest) la care o largă reţea comercială încerca să ajungă. Cronica lui Schedel se vindea la Nürnberg încă de la apariţia sa. Ea era expediată în pachete la Frankfurt, Augsburg, München, Leipzig, Lübeck, Danzig, Cracovia, Praga, Viena, Budapesta, Milano, Florenţa, Genova, Basel, Strasbourg, Lyon, Paris...[170] Trecuse vremea lentelor migraţii de manuscrise pe care erudiţia se străduieşte să le urmeze dintr-un loc în altul. O mare piaţă de carte se construise la scara Occidentului, pe care erau difuzate rapid operele tipărite în marile centre intelectuale şi comerciale. Pe 5 iunie 1479, Richard Fitzjames, capelanul lui Eduard al IV-lea, putea cumpăra la Oxford un *Fasciculus temporum* de Werner Rolevinck tipărit la Louvain în 1475. În 1484, Thomas Rotherham, care fusese vreme îndelungată cancelar al Angliei şi care era încă arhiepiscop de York, dona bibliotecii din Cambridge un *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais tipărit la Strasbourg în 1473[171].

Totul se schimbase. Destinul unei opere nu mai era legat de verigile mai mult sau mai puţin slabe ale unei reţele monastice ori de bunăvoinţa mai mult sau mai puţin eficace a unui patron. El depindea de primirea unui public larg format din clerici, nobili, burghezi care, în oraşe, aveau posibilitatea să cumpere sau să neglijeze cărţile care le erau oferite cu sutele. De acum încolo autorii şi editorii căutau oraşele, pe care le curtau. După ce, pînă atunci, dedicase întotdeauna unui patron nobil operele pe care le publica, în 1483, William Caxton a dedicat una oraşului Londra. Iar în 1500, succesorul său a părăsit Westminsterul pentru a-şi instala tiparniţa chiar la Londra, pe Fleet Street[172].

Note

1. Ch.-V. Langlois, în L. Petit de Julleville, *Histoire de la Langue et de la Littérature française des Origines à 1900*, t. II, Paris, 1986, p. 274.
2. Vernet (828), 310.
3. Grégoire de Tours (522), I, 25.
4. Goy (578), 36-43.
5. Paris, Bibl. nat., nouv. acq. lat. 583.
6. Jacob şi Hanslik (457), 5.
7. Schullian (749). Autorul numără peste 600 de manuscrise ale *Faptelor şi vorbelor memorabile*. Dar asta pentru că adaugă la texte rezumatele, extrasele şi traducerile. Dacă ne mărginim la texte, D.M. Schullian enumeră 417, la care se cuvine, cred, să adăugăm două manuscrise: unul de la Paris (Bibl. nat., nouv. acq. lat. 3054), iar altul de la Edinburgh (*cf. Script.*, 27 [1973], 66).
8. Bately şi Ross (681).
9. Ross (638).
10. *The Latin Josephus* (485).
11. Hammer (505). Flint (504), p. 447, n. 2.
12. Short (747), 1.
13. Beda (446), lxxv-lxxvi.
14. Jacob şi Hanslik (457).
15. Taylor (700), 152-158.
16. Guenée (14).
17. Comunicare a dnei M. Paulmier, „Atelier Vincent de Beauvais", noiembrie 1979.

18. Festus (482).
19. Eginhard (469), xiv.
20. Duchesne (802).
21. Guenée (7).
22. Grégoire de Tours (521), xxiii-xxxv.
23. Delisle (452), 235-252. Thomas (453), 189.
24. Jean Froissart (607), I, vi.
25. De Poerck (619).
26. Delisle (452), 215-216.
27. Sigebert de Gembloux (725). La care să adăugăm Paris, Bibl. nat., nouv. acq. lat. 583.
28. Otto de Freising, *Chronicon*, ed. G.H. Pertz, Hanovra, 1867, pp. xxx-xlviii.
29. Farmer (538), 43.
30. *Cf. supra*, n. 4 şi 5.
31. Vidier (178), 76, 77 şi 241.
32. Schleidgen (705).
33. Natunewicz (493).
34. Herkommer (783).
35. Gransden (89), 96.
36. David (81), 71.
37. Gransden (89), 194.
38. *Repertorium* (825), II, 541-542.
39. Delisle (452), 266-270.
40. Gilles Le Bouvier (514), x-xxiv.
41. *Cf. supra*, n. 29.
42. *Primera Crónica General* (431), I, lvii-lxii.
43. Notker cel Gîngav (669), xxvii-lxii.
44. Vaughan (659), 152.
45. Robert de Torigni (716), t. I, p. liii.
46. Gransden (89), 507.
47. Schmale (471).
48. Legge (172), 72-73.
49. Schmügge (445).
50. Le Stum (426).
51. Schmale (678).
52. Genicot (787), 224.
53. Gransden (89), 436.
54. Dupré La Tour (569).
55. Becker (651).
56. Adémar de Chabannes (415).
57. Delisle (641).
58. Suger (734), xvii-xxiv.
59. Flodoard (486), xxxii-xliv.
60. Adam din Bremen (414), vii-xxxiv.
61. Delisle (710).
62. Delisle (784).
63. Lampert de Hersfeld (644), xv-xix.
64. Vaughan (659), 35.
65. Diener (596), 163-170.
66. Samaran (663), 659-663.
67. Miglio (105), 170-171.
68. Colker (735).

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

69. Orderic Vitalis, *Historia ecclestiastica*, ed. A. Le Prévost (671), t. I, pp. xciii-civ.
70. David (81), 52-53.
71. Mornet (231), 313-317.
72. Arnaldi (281), 364.
73. Brincken (21), 181.
74. Arnauld-Cancel (562).
75. Lucas (592).
76. Richer (708), I, xii.
77. Helgaud de Fleury (560), 28.
78. John of Salisbury (629), xlvii.
79. Legge (45), 306.
80. An. *EPHE*, secţiunea a IV-a, 1976-1977, p. 605.
81. Wriedt (765).
82. Legge (45), 287.
83. Samaran (599), 286.
84. *Chronicon Namnetense* (778).
85. Guillaume de Poitiers (546), I.
86. Etienne Maleu (478), 5.
87. Hay (484), 123.
88. Dean (667), 99-100.
89. Hugo de Saint-Victor; Goy (578), 500.
90. Arnaldi (281), 364.
91. Gransden (89), 179-180.
92. Gerald of Wales (515), I, 79.
93. Gransden (89), 17.
94. Leclercq (170), 92.
95. Folda (550).
96. Morgan (552).
97. Bresc (191), 277.
98. Garand (529), 5.
99. Dean (667). Dean (668), 349-352.
100. John of Salisbury (629), 3.
101. *Ibid*, xlvii.
102. Glauche (141), 70, 95, 99, 109-110.
103. Benoît de Sainte-Maure (450), v. 25988; t. IV, p. 156.
104. Guenée (7), 268.
105. Lambert de Saint-Omer (641), 32 v°, 155, 257 v°, 278.
106. Woledge (409), 315.
107. D.A. Bullough, „Games People Played: Drama and Ritual as Propaganda in Medieval Europe", *TRHS*, 24 (1974), 97-122, în special p. 119.
108. Abel (364). Cary (375).
109. Swietek (554), 65.
110. Bossuat (371). Cook şi Crist (379).
111. Hughes (217), 162.
112. Guenée (7), 276.
113. *Ibid.*, 283.
114. Monfrin (260), 158.
115. Schmidt-Chazan (714), 244.
116. Flutre (786), 447.
117. Brincken (21), 191.
118. Gransden (89), p. 17, n. 36.

CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

119. Guenée (7), 276.
120. Guenée (14).
121. Gransden (89), 46.
122. *Karl der Grosse* (392). Short (406). Monfrin (399).
123. *Les Grandes Chroniques de France* (794), III, i-xxvi.
124. Simon (353), 81-88.
125. Momigliano (51), 85-87.
126. Momigliano (459), 195-196.
127. „Diuturnitas legendi inducit lassitudinem, lassitudo sensus hebetatem, hebetas pigritiam", *Eulogium* (785), III, 245.
128. „Verum quia hoc ipsum opus plerique propter sui utilitatem ac voluptatem pariter appetentes, sed studiosi laboris impatientes, solam in eo voluminis magnitudinem abhorrent propter legendi fastidium, nonnulli vero etiam hoc sibi magno opere transcribi cupientes in expensis notariorum pecuniae timent dispendium, omnibus autem pene gratum est brevitatis compendium, michi tandem utile visum est ab illo grandi volumine libellum manualem excerpere...", Vincent de Beauvais; N. de Wailly (759), 390.
129. *Chronique des roys de France*, *Chronique de France abregées*; prolog citat de P.S. Lewis într-o conferinţă ţinută la Universitatea Paris-I în martie 1977.
130. Lhotsky (740), 99-100.
131. Schneider (757), p. 188, n. 46.
132. Cel puţin aceasta este concluzia la care a ajuns astăzi erudiţia; Lusignan (753), 27. Natalis de Wailly (759) credea, dimpotrivă, că acel *Memoriale*, conceput mai întîi autonom, fusese ulterior inserat în *Speculum naturale*.
133. Vaughan (659), 110-114.
134. Galbraith (162), ix-xv.
135. *Ibid.*, xlix.
136. Schmidt-Chazan (714), 243.
137. Díaz y Díaz (201), 224-226.
138. Gransden (89), 73-74.
139. *Ibid.*, 145.
140. Flodoard (486). David (81), 3-10.
141. Bezzola (17), II, 397-398. Gransden (89), 96-97.
142. Vidier (178), 79-80.
143. Könsgen (540).
144. Patterson (541).
145. Tyson (182).
146. Gerald of Wales (515), VI, 7.
147. Gransden (89), 345-355. Tyson (182), 202-203.
148. Chambers (376), 260-261. Legge (45), 27-28. Gransden (89), 209.
149. Cockshaw (813), nr. 31. Hughes (217).
150. Cockshaw (813), nr. 37 şi 84.
151. Samaran şi Monfrin (689), 146.
152. Hughes (217), 162.
153. Cockshaw (813), nr. 71.
154. Gerald of Wales (515), I, 72-73.
155. *Ibid.*, 413-414.
156. Zinn (698), 59-60.
157. Wriedt (765), 581.
158. Richard de Bury (707), 88-89, 92-93. Smalley (264), 68, 103.
159. Diener (596), 171.
160. Dean (666), 543, 554, 563.

161. Billanovich (804).
162. Lehmann (46), I, 253-280.
163. Schmügge (445).
164. Schmidt-Chazan (455), 65.
165. Guenée (14).
166. Bibl. nat., lat. 4915, f° 1.
167. Guenée (14).
168. Blake (532), 79-100.
169. Rücker (557), 7, 14.
170. *Ibid.*, 47.
171. Armstrong (183), 273, 283.
172. Blake (532), 81, 92.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul VII

Cultura istorică

Analiza succesului fiecărei opere nu poate fi decît o etapă. Scopul este ridicarea deasupra nivelului acestor analize, regruparea rezultatelor lor, spre a da în sinteză tabloul cît mai exact posibil al unei culturi istorice.

Se înţelege însă de la sine că nu e vorba ca, adiţionînd fără precauţii toate aceste succese, să ajungem la un tablou înşelător a ceea ce va fi fost „cultura" istorică a Evului Mediu. E foarte adevărat că, pretutindeni în Occident, istoricii cei mai cultivaţi din această lungă perioadă au trebuit să cunoască anumite lucrări despre care se poate spune că au alcătuit fondul comun al culturii istorice din Occidentul medieval. Dar în primul rînd, pe măsură ce timpul trecea, acest fond comun se îmbogăţea cu o serie de lucrări noi. Şi mai ales, ici şi colo, la acest fond comun se adăuga cunoaşterea altor opere a căror difuzare geografică rămăsese limitată. Cîtă vreme tiparul nu a permis difuzarea rapidă şi amplă a producţiei istorice, cultura celor mai buni specialişti a fost astfel condiţionată de locul unde îşi desfăşurau activitatea. Şi se înţelege de sine că, în mulţimea imensă a celor care au trăit şi au trudit în Evul Mediu, numărul istoricilor capabili să stăpînească documentaţia pe care epoca lor le-o punea, în principiu, la dispoziţie a fost infim. Şi alţii se dedicau istoriei, dar ghinionul lor a făcut să nu aibă acces decît la biblioteci prea sărace. Şi alţii au avut pasiunea istoriei, dar au fost prea ocupaţi pentru a o putea studia cu adevărat şi nu au avut timp decît să citească vreo cîteva cărţi. Astfel, cunoaşterea trecutului sărăcea puţin cîte puţin, reducîndu-se, pentru cei mai mulţi, la cîteva fapte, la cîteva nume care luminau slab o beznă adîncă.

Problema nu e deci de a oferi tabloul „culturii" istorice medievale, ci de a preciza care au putut fi, în cutare moment şi în cutare loc, cultura istorică a istoricilor şi cultura istorică a celorlalţi. Şi numai odată bine marcate aceste diversităţi vom putea încerca să apreciem în mod concret care a fost, în Evul Mediu, importanţa istoriei.

I. Istoria istoricilor

§1. Fondul comun

În jurul anului 560, retras la mănăstirea Vivarium, Cassiodor enumera în *Institutiones* lucrările istoricilor creştini a căror cunoaştere o considera indispensabilă[1]. De altfel, Cassiodor distingea perfect istoriile de cronici. Ca istorii, el reţinea în primul rînd cele două lucrări scrise în greacă de Flavius Josephus, „doar puţin inferior lui Titus Livius",

adică *Războiul iudeilor*, tradusă deja în latină de o vreme, şi mai cu seamă *Antichităţile iudaice*, lucrare foarte voluminoasă şi dificilă pe care cîţiva dintre prietenii lui se osteniseră mult să o traducă. Apoi recomanda lectura *Istoriei ecleziastice* pe care Eusebiu din Cezareea o scrisese în greacă, iar Rufin o tradusese în latină şi o continuase. Pe urmă istoria ecleziastică (ce o continua pe aceea a lui Eusebiu) pe care o compilase el însuşi pornind de la extrase din trei istorici greci, Socrate, Sozomenos şi Theodoret; aceasta a fost tradusă în latină la cererea sa de către Epiphanius şi a fost în mod tradiţional cunoscută mai apoi ca *Istoria tripartită* a lui Cassiodor. Apoi *Istoria împotriva păgînilor*, în care latinul Orosius, în 415-417, evocase istoria lumii de la crearea ei, dar îndeosebi istoria Romei regale şi republicane, pentru a le demonstra păgînilor, după devastarea Romei din 410, că, încă cu mult înainte de vremurile creştine, nenorocirile nu ocoliseră umanitatea în general şi Roma în particular. Cassiodor recomanda, în fine, tratatul de istorie şi geografie pe care-l scrisese comitele Marcellinus. După aceste şase istorii, Cassiodor recomanda trei cronici. Mai întîi cea pe care Eusebiu din Cezareea, deja citat, o scrisese în greacă, pe care Sfîntul Ieronim o tradusese în latină şi o continuase pînă în vremea sa. Apoi cea – foarte scurtă – în care comitele Marcellinus, deja citat, continuase cronica lui Eusebiu-Ieronim pînă la 534. În sfîrşit, cea pe care Sfîntul Prosper din Aquitania o editase la jumătatea secolului al V-lea şi care acoperea istoria lumii de la crearea acesteia pînă în vremea lui. A zecea şi ultima lucrare recomandată de Cassiodor era *De viris illustribus* a Sfîntului Ieronim şi continuarea pe care Gennadius o dăduse sub acelaşi titlu, Cassiodor în persoană veghind la unificarea celor două opere într-un singur volum.

Selecţia lui Cassiodor a marcat pentru o mie de ani cultura istorică a Occidentului. Dintre cele zece lucrări recomandate de el, numai tratatul de istorie şi de geografie al comitelui Marcellinus a fost atît de puţin gustat încît textul propriu-zis este astăzi pierdut. Celelalte nouă au fost foarte repede răspîndite pretutindeni şi, pe durata întregului Ev Mediu, au rămas în mod constant cunoscute. Încă de la începutul secolului al VIII-lea, pe insula sa, Beda utiliza *Antichităţile iudaice* ale lui Flavius Josephus, *Războiul iudeilor* în adaptarea lui Hegesippus, *Istoria ecleziastică* a lui Eusebiu-Rufin, istoria lui Orosius, cronica lui Eusebiu-Ieronim, cea a comitelui Marcellinus şi cea a lui Prosper, precum şi *De viris illustribus* de Ieronim-Gennadius[2]. Din cîte se ştie, singura lucrare care nu i-a fost cunoscută lui Beda este *Istoria tripartită* a lui Cassiodor însuşi, dar ea ajunsese în insula Britania probabil încă dinainte de sfîrşitul secolului al VIII-lea şi, în orice caz, cu siguranţă în secolul al IX-lea[3]. După toate aparenţele, Beda cunoştea şi cronica pe care Isidor de Sevilla o scrisese la cîteva decenii după moartea lui Cassiodor[4] şi care avea să devină clasică. La fel cum avea să devină şi *Istoria ecleziastică a poporului englez* pe care Beda o încheia la puţin timp după 725. La fel cum aveau să devină clasice *Istoria longobarzilor* şi *Istoria romană* scrise de Paulus Diaconus la sfîrşitul secolului al VIII-lea. De altfel, Paulus Diaconus a fost ultimul dintre istoricii ale căror opere au putut pretinde să urmeze, fie şi mai de departe, gloriosul destin al marilor clasici din selecţia lui Cassiodor. Şi astfel, vreme de secole, cultura istorică din Occident s-a întemeiat pe o duzină de opere scrise de istorici creştini şi anteriori anului 800. În Anglia, la începutul secolului al XII-lea, William of Malmesbury le cunoaşte şi le utilizează pe toate, în afară de mica cronică a comitelui Marcellinus şi de cea a lui Prosper. La Nürnberg, la sfîrşitul secolului al XV-lea, Hartmann Schedel le are pe toate în biblioteca sa, în afară, poate, de mica cronică a comitelui Marcellinus.

Fără îndoială, din această duzină de opere, nu toate sînt la fel de cunoscute. Hazardul documentării a putut face ca un mare istoric, deşi cultivat, să nu aibă la îndemînă cutare operă fundamentală. Sau cel puţin subiectul său nu-l forţa să apeleze la ea. Cutare dintre aceste opere fundamentale a putut să nu fie foarte răspîndită în cutare ţară excentrică. Spre exemplu, este totuşi frapant că *Istoria* lui Paulus Orosius nu apare în nici una dintre bibliotecile siciliene a căror alcătuire o cunoaştem pentru secolele al XIV-lea şi al XV-lea[5]. Dar să lăsăm deoparte excepţiile. Pentru ansamblul Evului Mediu, operele lui Paulus Diaconus nu au avut difuzarea *Cronicii* lui Isidor sau a *Istoriei ecleziastice* a lui Beda. Dintre cronicile selecţionate de Cassiodor, numai cea a lui Eusebiu-Ieronim a fost într-adevăr larg răspîndită. În schimb, vreme de o mie de ani, toate istoriile reţinute de Cassiodor (bineînţeles, în afară de cea a comitelui Marcellinus) au avut un succes considerabil şi neîntrerupt. Astfel încît, în ceea ce priveşte istoria creştină, vreme de o mie de ani, cele două lucrări ale lui Flavius Josephus, *Istoria ecleziastică* a lui Eusebiu-Rufin, *Cronica* lui Eusebiu-Ieronim, *Istoria* lui Orosius, *Istoria tripartită* a lui Cassiodor, *Cronica* lui Isidor şi *Istoria ecleziastică* a lui Beda au constituit însuşi fundamentul culturii occidentale. În ceea ce priveşte istoria creştină, aceste opt lucrări au fost cele mai citite. Din ele s-au păstrat cele mai multe manuscrise. Şi tot pe ele s-au gîndit primii tipografi, în secolul al XV-lea, să le editeze. Cu mai mult sau mai puţin succes, de altfel. Preferinţa publicului nu se mai îndrepta spre cronici. *Istoria ecleziastică* a lui Beda a fost tipărită uneori în continuarea celei a lui Eusebiu-Rufin, dar nu a avut decît o ediţie autonomă. În schimb, istoriile lui Flavius Josephus, Eusebiu, Orosius şi Cassiodor au fost toate editate şi reeditate din plin înainte de 1500[6]. O mie de ani mai tîrziu, publicul cultivat primea încă favorabil, în întreaga Europă, principalele lucrări pe care le recomandase Cassiodor.

*

Beda, care îi cunoştea atît de bine pe istoricii latini creştini, nu îi ştia mai deloc pe istoricii şi geografii latini păgîni. El a folosit cel mult *Culegerea de curiozităţi* compilată de Solinus în secolul al III-lea d.Hr. şi compendiul de istorie scris de Eutropius în secolul al IV-lea[7]. Inclusiv în epoca carolingiană, difuzarea istoricilor latini păgîni nu a fost, în general, prin nimic comparabilă cu aceea a lui Flavius Josephus, Orosius, Cassiodor sau chiar Paulus Diaconus[8]. E foarte firesc. Bibliotecile ecleziastice deţineau în primul rînd cărţile a căror lectură era recomandată oamenilor Bisericii. Totuşi, cîteva exemplare dintr-un anumit număr de istorici păgîni sînt menţionate în bibliotecile carolingiene. Dares şi Dictys, mai întîi, care pretindeau că relatează istoria autentică a căderii Troiei. Quintus Curtius, care povestea atît de pitoresc istoria lui Alexandru. Justin, care rezuma *Istoriile filipice* în care Trogus Pompeius vorbise mult şi el, printre alţii, despre Alexandru. Dar dacă istoriile cu privire la Troia şi la Alexandru s-au bucurat de o popularitate mai mare, trebuie spus că în aceste biblioteci se găsesc şi operele lui Sallustius, în patru exemplare; *Pharsalia* de Lucan, în patru exemplare; *Istoria Romei* de Titus Livius, în trei exemplare; *Vieţile celor doisprezece cezari* de Suetoniu, în trei exemplare; *Războiul galic* de Cezar, în două exemplare. Se găsesc chiar, într-un exemplar, istoria lui Florus şi compendiul lui Eutropius. Nici un catalog de bibliotecă nu menţionează *Faptele şi vorbele memorabile* ale lui Valerius Maximus, dar, oricît de puţin, ele erau cunoscute în secolul al IX-lea, de vreme ce Heiric d'Auxerre şi discipolul său Remi d'Auxerre au

scos din ele extrase[9]. Pe scurt, în cultura istorică din perioada carolingiană istoricii păgîni au ocupat un loc mediocru, dar au fost destul de numeroşi cei care au împărţit această poziţie.

Dezvoltarea şcolilor în secolele al XI-lea şi al XII-lea a avut două consecinţe. Pe de o parte, a crescut în cultura istorică importanţa relativă a istoricilor păgîni, ale căror opere le ofereau magiştrilor relatările şi exemplele de care aveau nevoie. Pe de altă parte, în duzina de opere pe care copiştii carolingieni le puseseră la dispoziţie, învăţămîntul a făcut o selecţie care a exercitat o influenţă decisivă asupra destinului fiecăreia. Eutropius, Florus, Cezar, Suetoniu şi Titus Livius au continuat să fie cunoscuţi, dar difuzarea lor a fost relativ modestă. Războiul troian a rămas un subiect favorit, dar pe cît de populară a fost opera lui Dares, pe atît de neglijată a fost cea a lui Dictys. Justin şi mai ales Quintus Curtius au profitat de întreaga seducţie pe care istoria lui Alexandru continua să o exercite. Dar mai ales operele lui Sallustius şi Lucan s-au impus pretutindeni ca texte de lectură fundamentale. Succesul lor a fost prodigios. Copiile lor au fost la fel de numeroase ca acelea după textele celor mai răspîndiţi istorici creştini. Simplificînd lucrurile, se poate spune că secolele al XII-lea şi al XIII-lea au fost vremea lui Flavius Josephus şi Orosius, pe de o parte, şi a lui Lucan şi Sallustius[10], pe de alta.

După 1300, răspîndirea instrucţiei în rîndul laicilor a luat o asemenea amploare, iar numărul cărţilor şcolare a crescut în aşa măsură, încît importanţa relativă a istoricilor creştini, al căror succes persista totuşi, a mai scăzut. În acelaşi timp, Sallustius şi Lucan continuau să se bucure de o imensă popularitate, dar, încetul cu încetul, îşi pierdeau preeminenţa de care se bucuraseră anterior. Apăreau nou-veniţi, precum Tacit. Alţii, ca Eutropius sau Cezar, cunoscuţi, dar puţin cunoscuţi de secole întregi, erau mult mai larg difuzaţi. Alţii, ca Suetoniu, Quintus Curtius, Justin sau Solinus, vedeau amplificîndu-li-se succesul de care, de altfel, se bucuraseră permanent. Dar mai ales Titus Livius începea să se bucure de o popularitate prodigioasă, şi chiar mai mult decît el Valerius Maximus, ale cărui *Fapte şi vorbe memorabile* le ofereau copiilor şi adulţilor inepuizabilul arsenal al istorioarelor sale. Astfel încît, în general vorbind, în secolul al XV-lea, cultura istorică a Occidentului se baza pe şapte sau opt istorici latini păgîni dintre care unii, ca Sallustius sau Lucan, se bucurau de secole de un succes neîntrerupt, pe cînd ceilalţi, precum Valerius Maximus sau Titus Livius, îşi dobîndiseră de puţină vreme întîietatea.

Prin urmare, la sfîrşitul Evului Mediu, fondul comun al culturii istorice occidentale era, în esenţă, un ansamblu tradiţional, o moştenire păstrată din veac în veac şi compusă din vreo cincisprezece opere ale unor istorici latini păgîni sau creştini, dintre care cea mai recentă fusese scrisă în secolul al VIII-lea.

*

Cu toate acestea, alte cinci opere compuse în secolele al XII-lea şi al XIII-lea au avut un succes atît de rapid şi de general încît, în secolul al XV-lea, făceau pe deplin parte din acest fond comun. *Istoria regilor Britaniei* de Geoffrey of Monmouth şi-a datorat imensa popularitate calităţilor sale literare şi faptului că toţi sau aproape toţi credeau că regăsesc în ea adevărul istoric al legendei arthuriene. La fel, *Istoria lui Carol cel Mare*, despre care se spunea că fusese scrisă de Turpin şi care, de fapt, fusese compilată în secolul al XII-lea, a fost purtată peste tot de legenda carolingiană. Dar după

aceste naraţiuni despre care ştim că sînt îndoielnice erudiţia a produs, la sfîrşitul secolului al XII-lea şi în veacul al XIII-lea, trei opere majore pe care Occidentul le-a primit pretutindeni cu braţele deschise pentru a-şi potoli setea de enciclopedii şi de manuale ce-l mistuia de acum. Pe la 1170, reputatul magistru parizian care era Pierre Mîncăul a realizat pentru uzul teologilor un comentariu literal al Bibliei care s-a dovedit a fi un rezumat comod al istoriei sacre. Opera lui a dobîndit curînd reputaţia de a fi minimul indispensabil oricui trebuia să studieze istoria biblică. Încă de la sfîrşitul secolului al XII-lea ea devenise un manual şcolar de bază, *Istoria scolastică*, iar autorul său a rămas vreme de secole prestigiosul „magistru în istorie". La mijlocul secolului al XIII-lea, Vincent de Beauvais a răspuns dorinţei superiorilor săi dominicani înhămîndu-se la alcătuirea unei imense oglinzi a cunoştinţelor umane. Bunăvoinţa regelui i-a deschis porţile tuturor bibliotecilor importante. Ordinul dominican i-a furnizat echipa de care avea nevoie. Şi astfel a prins încet-încet formă *Speculum majus*, şi în particular *Speculum historiale* (*Oglinda istoriei*), ce rezuma istoria lumii de la creaţie pînă la sfîrşit, enormă şi costisitoare enciclopedie pe care orice bibliotecă demnă de acest nume a trebuit totuşi, în curînd, să o deţină. În fine, pe la 1270, pentru a pune la îndemîna juriştilor datele istorice elementare de care aveau nevoie, un alt dominican, capelan pontifical, anume Martin Polonezul, a alcătuit o *Cronică a papilor şi a împăraţilor* relativ scurtă, iar această „cronică martiniană" a avut foarte repede un succes prodigios.

Dintre aceste trei opere fundamentale se întîmplă foarte rar, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, să nu găseşti una, două sau pe toate trei în orice bibliotecă ceva mai serioasă. În 1307, biblioteca dominicanilor din Dijon număra 131 de volume; printre ele, *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais şi cronica lui Martin din Troppau[11]. Episcopul de Castres Amélius de Lautrec a murit în 1337. Biblioteca sa de 118 lucrări cuprinde multe cărţi de istorie. Pe lîngă Flavius Josephus, Eusebiu din Cezareea şi Orosius, pe lîngă Lucan, Sallustius, Suetoniu, Titus Livius şi Valerius Maximus se găseau acolo *Cronica martiniana* şi *Istoriae scolasticae*[12]. Episcopul de Beauvais Jean de Dormans a murit în 1373. Biblioteca sa, numărînd în jur de o sută de lucrări, nu conţine decît cinci cărţi de istorie, dar acestea sînt, alături de un Lucan şi de nişte *Flores ystoriarum* imposibil de identificat, *Historia scolastica* de Pierre Mîncăul, *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais şi cronica lui Martin[13]. Pietro Corsini, cardinal de Florenţa, moare în 1405. Printre cele 320 de manuscrise ale sale se află mai multe cărţi de istorie, printre care *Speculum ystoriale*, *Ystoria scolastica* şi *Cronica martiniana*[14]. Traducerile puneau cele trei opere, cel puţin în Franţa, la dispoziţia celor cărora latina nu le era familiară. În biblioteca lui Charles d'Orléans, pe lîngă un Flavius Josephus în franceză, pe lîngă un Sallustius în latină (folosit pentru educaţia copiilor din Orléans), pe lîngă Lucan, Titus Livius şi Valerius Maximus, se găseau *Cronica martiniana* în latină şi în franceză şi, numai în franceză, *Istoria scolastică* a lui Pierre Mîncăul şi *Oglinda istoriei* a lui Vincent de Beauvais[15]. Încă dinainte de 1480, cele trei lucrări erau de mai multe ori tipărite în latină şi, puţin mai tîrziu, în franceză. Iar atunci cînd, la Metz, la începutul secolului al XVI-lea, Philippe de Vigneulles îşi scria cronica, el mărturisea că aceasta îşi trage substanţa în primul rînd „din istoria romană ori Titus Livius, din istoria scolastică şi din Faptele Apostolilor, din Vincent Istoricul, din cronicile lui Martin"[16].

*

Prin urmare, la sfîrşitul Evului Mediu, în jur de douăzeci de cărţi constituie fondul comun al culturii istorice occidentale. Pe de altă parte, dacă Occidentul are, în Evul Mediu, o cultură istorică comună, această cultură istorică n-ar putea fi considerată propriu-zis medievală. Căci toate operele care o compun au încă mult de trăit după 1500. De la 1450 pînă la 1700 au existat 282 de ediţii din *Catilina* lui Sallustius, 271 de ediţii din *Iugurta*, 198 de ediţii din Valerius Maximus, 179 din Quintus Curtius, 160 din Titus Livius, 155 din Suetoniu[17]. Şi şuvoiul acestor ediţii n-a contenit pînă în zilele noastre. La fel cum n-au contenit nici ediţiile din Flavius Josephus. Ceilalţi piloni ai culturii istorice medievale s-au bucurat de o longevitate mai redusă, dar numai foarte încet vedem desfăcîndu-se ansamblul constituit în această perioadă. *Istoria* lui Orosius este tipărită pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea; *Istoria ecleziastică* a lui Eusebiu-Rufin, pînă la sfîrşitul secolului al XVII-lea. Ultima ediţie a *Oglinzii* lui Vincent de Beauvais datează din 1624; cea a *Cronicii* lui Martin Polonezul, din 1616. *Istoria tripartită* a lui Cassiodor nu mai e tipărită după sfîrşitul secolului al XVI-lea; *Istoria scolastică* a lui Pierre Mîncăul e tipărită pentru ultima oară în latină în 1542, iar în franceză în 1545.

Sfîrşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea nu sînt deci marcate cîtuşi de puţin de dispariţia vreuneia dintre operele istorice pe care Occidentul medieval le considerase, vreme de secole, esenţiale. Ele corespund mai curînd unei ultime îmbogăţiri a fondului comun, apariţiei şi succesului răsunător ale unor opere noi ca *Fasciculus temporum*, în care Werner Rolevinck rezuma, în 1474, cele mai tradiţionale cunoştinţe istorice şi geografice. Tipărită de peste treizeci de ori în prima jumătate de secol de după apariţia sa, ba chiar şi în 1584, publicată pretutindeni, în Germania, Italia, Elveţia, Ţările de Jos, Franţa, chiar şi în Spania, tradusă în germană, în flamandă, în franceză, prezentă şi consultată în atîtea biblioteci în ultimul sfert al secolului al XV-lea şi de-a lungul secolului al XVI-lea[18], *Fasciculus temporum* de Werner Rolevinck este cea mai remarcabilă reprezentantă a acestei noi generaţii de opere care, apărute în zorii epocii moderne, încheie şi prelungesc deopotrivă cultura istorică din care se hrănise întregul Occident medieval.

§2. Diversităţile

Faptul că fondul comun al culturii istorice occidentale a fost alcătuit, în esenţă, din opere anterioare anului 800 se explică uşor. Relaţiile culturale intense dintre insulele britanice şi continent, pe de o parte, şi construcţia politică carolingiană, pe de altă parte, au permis difuzarea operelor din selecţia lui Cassiodor şi a altor cîtorva, ulterioare, în întreg spaţiul occidental. Copiile fiecărei opere încă nu erau pe atunci foarte numeroase, dar dispersarea lor era de aşa natură încît, dacă reţeaua lor a cîştigat ulterior în densitate, în schimb n-a prea trebuit să se întindă mai mult. Aşa încît e puţin cam simplu, dar nu prea inexact să spunem că fondul comun al culturii istorice occidentale se datorează opţiunii lui Cassiodor şi acţiunii lui Carol cel Mare.

Mai apoi, prăbuşirea carolingiană a sfărîmat pentru multă vreme unitatea – chiar şi culturală – a Occidentului. Latina rămînea totuşi pentru acesta limba comună a lumii

savante. Dar este o certitudine că, în secolele al X-lea, al XI-lea şi chiar şi al XII-lea, structurile politice şi reţeaua de schimburi erau de aşa natură încît nici o operă istorică, chiar scrisă în latină, chiar avînd cele mai eminente calităţi, chiar tratînd despre un subiect care putea a priori să intereseze pe oricine de oriunde, nu a reuşit să depăşească anumite limite şi să se impună întregului Occident. Cronica universală pe care Regino de Prüm o scrisese la începutul veacului al X-lea era bine informată cu privire la evenimentele din Francia occidentală, deci şi-ar fi putut găsi cititori în această arie geografică. Şi totuşi, din Lorena în Austria şi din Ţările de Jos în Elveţia, difuzarea sa a rămas limitată la regiunile germanice ale imperiului[19]. Cronica universală scrisă de Sigebert de Gembloux la începutul secolului al XII-lea a avut un mare succes. Dar, pornită din Gembloux, puţin la vest de Meuse, în apropiere de Namur, difuzarea ei spre est a fost stopată de succesul cronicii lui Ekkehard de Aura şi nu a prea trecut de Meuse. În schimb, opera lui Sigebert s-a răspîndit relativ repede către sud, pînă la Sena, de care n-ar fi trecut fără iniţiativa lui Robert de Torigni, care a găsit-o la Beauvais şi a introdus-o în Normandia. Această provincie a fost pentru ea o bună trambulină nu pentru a ajunge în teritorii mai meridionale, ci pentru a traversa Canalul Mînecii şi a ajunge în Anglia. Succesul cronicii lui Sigebert se lovise, în sud, ca şi în est, de limite precise. Cronica universală pe care Otto de Freising o terminase de scris în 1146 şi în care povestea istoria lumii de la crearea pînă la sfîrşitul ei l-ar fi putut interesa pe oricare cititor din Occident sau, cel puţin, din imperiu. Şi totuşi succesul ei a rămas limitat în regiunea dunăreană. Astfel, după prăbuşirea carolingiană, solidarităţile monastice sau influenţa marilor biblioteci ale cîtorva puternice abaţii au desenat în Occident mari arii culturale ale căror limite cu greu puteau fi trecute chiar şi de o istorie universală.

Şi mai natural se impuneau nişte limite difuzării unor opere care nu intenţionau să relateze decît istoria unui popor şi care nu puteau aspira să stîrnească decît interesul celor care aveau sentimentul de a învăţa din ele trecutul propriei lor naţiuni. Succesul universal al *Istoriei ecleziastice a poporului englez* de Beda nu e o excepţie decît în aparenţă. De fapt, cititorii de pe continent căutau în ea mai curînd continuarea acelei istorii a poporului creştin pe care începuseră să o citească în Eusebiu şi în Cassiodor decît istoria poporului englez. Cele zece cărţi ale *Istoriilor* în care Grégoire de Tours prezentase, la sfîrşitul secolului al VI-lea, destinul francilor de la venirea lor în Galia şi convertirea lor nu au profitat de aceeaşi ambiguitate. Cititorii nu au văzut în ea decît istoria francilor în Galia şi, cu cîteva rare excepţii, manuscrisele *Istoriilor* nu au trecut nici Rinul, nici Alpii, nici Pirineii. În schimb, în interiorul acestor limite ele au fost continuu citite şi copiate. Iar acest interes constant marchează bine faptul că sentimentul unui trecut comun supravieţuia tuturor vicisitudinilor.

A venit şi timpul cînd unii principi au fost destul de puternici pentru a făuri noi state. Efortul lor nu s-a mărginit la întărirea unor structuri politice şi administrative încă rudimentare. Ei voiau ca istoria să le justifice puterea în ochii celor pe care îi dominau. Uneori au trebuit să vegheze îndeaproape ca istoria ţării lor să fie scrisă, iar dinastia lor glorificată. Dar alteori sarcina le-a fost înlesnită. Conştiinţa unei origini şi a unui trecut comune îi animase de la bun început pe istorici. Astfel, mai mult sau mai puţin sugerate de putere, în secolul al XII-lea au apărut istorii „naţionale" a căror difuzare a rămas în mod cu totul natural limitată la entităţile politice pe care le justificau. În Anglia, John of Worcester scrisese *Cronica* sa, William of Malmesbury scrisese *Gesta regum*,

iar Henry of Huntingdon – *Historia Anglorum* în prima jumătate a secolului al XII-lea. Numai *Historia Anglorum*, din care Henry, mergînd în 1139 la Roma şi ajungînd în Le Bec, îi dăruise lui Robert de Torigni o copie, se afla în două sau trei exemplare în bibliotecile abaţiilor benedictine normande. Altminteri, aceste trei opere erau necunoscute pe continent. În schimb, ele au fost larg răspîndite în toată Anglia şi, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, stăteau încă la baza culturii şi conştiinţei naţionale a englezilor[20]. *Gesta Danorum* de Saxo Grammaticus au jucat în Danemarca un rol comparabil. La fel, în Polonia, *Gesta ducum Polonorum* de Gallus Anonymus şi *Chronica Polonorum* de Wincenty Kadłubek.

În Franţa, încă din anul 1000, de pe vremea lui Aimoin, Fleury devenise un mare atelier istoriografic şi consacrase o parte notabilă a cercetărilor sale istoriei francilor. Dar aceste istorii nu au avut întotdeauna succes în regatul Franţei, lucru uşor de explicat. Spre exemplu, Hugo de Fleury a scris la începutul secolului al XII-lea două mari lucrări istorice complementare. Prima, numită uneori *Cronica* sau *Istoria francilor*, este de fapt o istorie ecleziastică în care autorul prezintă istoria Occidentului pînă la moartea lui Ludovic cel Pios. Lucrarea a avut un oarecare succes în Franţa, dar, oferită Adelei şi ajunsă odată cu ea în Anglia, a avut cu ce stîrni interesul cititorilor englezi, care au primit-o favorabil. În schimb, a doua lucrare a lui Hugo de Fleury, *Liber qui modernorum regum Francorum continet actus*, sau *Historia nova Francorum*, sau *Historia moderna*, care era într-un sens continuarea celei dintîi, dar nu mai trata decît despre istoria regilor Franţei de la moartea lui Ludovic cel Pios pînă la urcarea pe tron a lui Ludovic al VI-lea, se situa într-un cadru naţional prea strict pentru a interesa un public englez. Or, Hugo de Fleury a oferit-o şi pe aceasta unei prinţese din dinastia normandă, Matildei. Rezultatul a fost că, dedicată unei prinţese a Angliei, *Istoria modernă* a lui Hugo de Fleury a rămas necunoscută francezilor şi, tratînd despre istoria Franţei, ea i-a lăsat indiferenţi pe englezi; lucrarea nu a avut nici un succes[21]. Dar nu toate operele făurite la Fleury au avut destinul paradoxal al acestora două. *Gesta regum Francorum* a lui Aimoin, lucrare ce relatase istoria regilor merovingieni, a devenit piatra de temelie a istoriilor compilate ale Franţei, la Paris şi la Saint-Denis, în secolul al XII-lea; ea a avut un destin cu adevărat naţional.

Astfel, influenţa realităţilor politice devenea din ce în ce mai mare. Pentru numeroase opere istorice, statele deveneau cadrul natural al succesului. Datele culturale nu-şi pierdeau totuşi orice eficacitate şi contribuiau încă la divizarea celor mai vaste spaţii politice. În Anglia, de pildă, operele lui John of Worcester, ale lui William of Malmesbury şi ale lui Henry of Huntingdon fuseseră difuzate pînă la frontiera scoţiană, dar influenţa lor a rămas remarcabilă mai ales în sudul regatului. În nordul conştient de particularismul său, devenit şi mai solidar prin problemele pe care i le punea foarte apropiata ameninţare scoţiană, influenţa marelui centru istoriografic care era Durham, ca şi aceea a reţelei marilor abaţii cisterciene, precum Rievaulx, care abia fuseseră întemeiate, au difuzat în a doua jumătate a secolului al XII-lea opere istorice originale, alcătuite acolo şi care i-au rămas specifice. Nordul Angliei a avut pentru multă vreme o cultură istorică diferită şi vie[22].

În Franţa, Sudul aquitan, de la sud de Loara pînă la Pirinei, a avut mai întîi nişte centre istoriografice active despre care dau mărturie, de exemplu, la începutul secolului al XI-lea, opera unui Adémar de Chabannes sau, la începutul veacului al XII-lea, marea

cronică universală cunoscută sub titlul mutilant de *Cronica de la Saint-Maixent*. Această istoriografie aquitană participa în mod normal la cultura istorică occidentală, pe de o parte, şi la o cultură istorică mai specifică Franciei occidentale, pe de alta. Se găseau aici manuscrise ale tuturor marilor clasici creştini, de la Flavius Josephus la Paulus Diaconus trecînd prin Cassiodor, precum şi manuscrise ale *Istoriilor* lui Grégoire de Tours[23]. Cel mult se poate spune că, încă din această epocă, cultura istorică aquitană era mai fragilă: reţeaua centrelor istorice din zonă era mult mai puţin densă decît la nord de Loara şi mai ales decît la nord de Sena. Cultura istorică din Aquitania nu era doar fragilă, ci şi originală, în sensul că număra, fără doar şi poate, opere cu difuzare restrînsă care-i rămîneau specifice. Izvoarele lui Adémar de Chabannes o dovedesc suficient. Aşa încît la Fleury, pe Loara, istoriografia prospera la contactul dintre două arii culturale diferite.

Or, în jurul secolului al XII-lea, renaşterea juridică a fost deosebit de intensă în regiunile meridionale. Acestea au tins să se recunoască mai mult în practica unui drept decît în conştiinţa unui trecut. În momentul cînd, în Nord, istoria devenea un pilon fundamental al culturii, ea nu mai era, în Sud, decît un cîmp secundar. Însă istoria nu a lipsit cu totul în Franţa meridională, ea fiind, într-un fel, izolată. Bouvines nu a avut acolo nici un ecou[24]. Încă din secolul al XII-lea, toate operele apărute în acest spaţiu deosebit al istoriografiei europene care era regiunea dintre Meuse şi Sena ajungeau cu uşurinţă la Loara, dar difuzarea lor se lovea, la cîteva leghe în sudul fluviului, de un soi de zid invizibil. Desigur, slăbirea în cursul secolului al XII-lea a marii şcoli istoriografice de la Fleury, migrarea marii tradiţii istoriografice franceze de la Fleury la Sens, apoi de la Sens la Paris şi la Saint-Denis se explică prin creşterea puterii capeţiene. Dar aceste fenomene nu se situează doar într-un context politic. Ele trebuie puse în paralel şi cu prăbuşirea istoriei în Franţa meridională. La Fleury, istoriografia nu mai putea prospera la contactul a două culturi diferite. Ea era condamnată să se ofilească într-o regiune de-acum înainte marginală. Istoria a plecat spre nord, să respire un aer mai tare. Iar această retragere, care era o consecinţă, a devenit cauza pentru care ceea ce mai rămînea în Sud din istorie, în lipsa unui intermediar fundamental, să se închidă şi mai mult în sine.

Cu toate acestea, în ansamblu, operele istorice care au putut astfel să se răspîndească într-o arie culturală sau politică relativ vastă nu au fost atît de numeroase. Cîteva zeci, poate. Cu siguranţă, mai puţin de o sută pentru tot Occidentul medieval. Din contră, nenumărate au fost cele care, erudite sau naive, nu au interesat niciodată decît un cerc limitat de ascultători sau de cititori, aşa încît s-au revărsat cu greu dincolo de locul unde fuseseră concepute sau chiar nu au ieşit niciodată din mănăstirea sau din oraşul lor de origine. Renaud, spre exemplu, era arhidiacon al catedralei Saint-Maurice din Angers şi juca pe lîngă puternicul conte d'Anjou – fără a purta întotdeauna acest titlu – rolul de cancelar. Pentru a continua *Analele* lui Flodoard, el a scris o cronică pe care a dus-o de la 965 pînă la 1075. A murit probabil la puţin timp după aceea. Această cronică a lui Renaud a fost copiată doar în cîteva oraşe unde era stăpîn contele d'Anjou, chiar la Angers, la Saumur şi la Vendôme; a fost cunoscută şi la Poitiers, atît de aproape de teritoriile angevine, şi la Saint-Maixent, care-şi lua pe atunci de la Poitiers toată documentaţia istorică[25]. Opera lui Renaud a rămas limitată la o arie foarte restrînsă care explică îndeajuns jocul structurilor politice şi al relaţiilor culturale, în jurul oraşului Angers, în

secolele al XI-lea şi al XII-lea. Am putea da şi alte exemple. Ele ar întări doar concluzia că, şi în vremurile cînd latina era singura limbă de cultură, nu era de ajuns ca o operă să fie scrisă în latină pentru a-i fi asigurată o largă difuzare. Voinţa prinţilor, constrîngerea frontierelor politice, servitutea căilor de comunicare, gusturile publicului, totul contribuia la menţinerea în limite aici mai largi, dincolo mai înguste a operelor care, concepute cu preocupările şi din perspectivele unui loc şi unei instituţii determinate, nu puteau aspira să capteze interesul pînă foarte departe.

Iar atunci cînd, în secolul al XII-lea şi mai ales în veacul al XIII-lea, limbile vulgare au devenit limbi de cultură, ele nu au creat, ci au avut doar de confirmat şi consolidat parcelarea geografică a cunoaşterii istorice care se impusese deja în Occident. La sfîrşitul Evului Mediu, de exemplu, *Marile Cronici ale Franţei* nu au coborît la sud de Poitiers şi de Moulins. Aceasta, poate, pentru că o lucrare scrisă în *langue d'oil* era respinsă de cititorii cărora le era familiară doar *langue d'oc**. Dar poate şi pentru că interesele şi perspectivele acestei istorii venite din nord nu erau şi ale lor, iar *Marile Cronici* s-au lovit pur şi simplu de acelaşi zid de care atîtea cronici septentrionale, fie universale, fie latine, nu putuseră să treacă în secolul al XII-lea.

Astfel, în Occident, din secolul al X-lea pînă în secolul al XV-lea, unui fond comun rutinier de vreo douăzeci de lucrări foarte vechi i s-a suprapus puzderia de opere noi ale căror succese, mai mult sau mai puţin întinse, cedînd presiunii unor structuri politice şi unor date culturale sau lingvistice complexe, ar permite, prin adiţionarea lor, să se deseneze cu precizie geografia culturii istorice medievale şi să se marcheze bine diversităţile acesteia. Din acest joc complicat de împletiri ar rezulta nişte ţări, mănăstiri, oraşe în care cunoaşterea trecutului a părut întotdeauna o exigenţă fundamentală şi unde istoria a fost cultivată cu intensitate. Aşa e Anglia, care nu a uitat niciodată exemplul lui Beda; unde, la una sau două generaţii după invazia normandă, în prima jumătate a secolului al XII-lea, o strălucită cohortă de eruditi a reuşit să păstreze în memorie trecutul ţării sale[26]; sau unde, în secolul al XV-lea încă, Saint Albans era un activ focar istoriografic. Aşa e nordul regatului Franţei, unde numeroase mănăstiri au fost centre istoriografice importante şi unde pasiunea pe care au avut-o pentru istorie curţile aristocratice a favorizat, încă de la sfîrşitul secolului al XII-lea, înflorirea istoriografiei în proză vulgară[27]. Aşa e Austria, unde biblioteca mănăstirii Klosterneuburg a fost, pentru literatura istorică, un ferment incomparabil[28]. Aşa e Polonia, unde, la sfîrşitul Evului Mediu, Universitatea din Cracovia, comentînd istoria Poloniei a magistrului Wincenty Kadłubek, la fel ca, în alte părţi, Biblia sau Decretul, susţinînd marea întreprindere a lui Jan Długosz, a fost un puternic focar de istoriografie naţională[29]. În alte părţi, dimpotrivă, preocuparea pentru înrădăcinarea în trecut, pentru întemeierea pe acesta a propriei identităţi nu a fost fundamentală; istoria a rămas multă vreme un pilon secundar al culturii. Ca în Aquitania, ca în Sicilia, unde predominanţa unui drept care voia să se situeze în afara timpului lăsa puţin loc istoriei. Ca în Ungaria, unde nici mănăstirile, nici oraşele, nici marile familii nu au arătat pentru trecutul lor nici cel mai mic interes şi unde istoria a început să fie scrisă cu adevărat abia în a doua jumătate a secolului al XV-lea, prin voinţa regelui Matei Corvin, şi adesea de către străini[30].

---

* *Langue d'oil* şi *langue d'oc* sînt limba franceză vorbită în nordul, respectiv sudul ţării. Numele celor două dialecte provine de la cuvîntul „da" aşa cum era el rostit în cele două arealuri lingvistice (n.tr.).

După cum am văzut, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea nu a existat nici jumătate de duzină de lucrări care să poată sfărîma jugul acestei culturi parcelare. Dar în secolul al XIV-lea şi mai ales în veacul al XV-lea, condiţiile păreau mai bune pentru ca de noua efervescenţă istoriografică să profite mai bine întreaga Europă. Cîteva mari pieţe de cărţi au avut o radiere foarte largă, precum Paris sau Avignon; precum Praga înaintea crizei husite[31]; precum Konstanz şi Basel în vremea conciliilor[32]. Traducerile mai numeroase permiteau să se depăşească mai bine obstacolul limbii. Renaşterea latinei răspundea dorinţei conştiente de a se construi o cultură cu adevărat europeană. Iar tiparul permitea, în fine, răspîndirea rapidă şi pretutindeni a ultimelor rezultate ale cercetării.

Aceste condiţii mai bune nu au avut totuşi rezultatele la care ne-am putea aştepta. Vechiul fond comun tradiţional a fost mai larg şi mai masiv difuzat. Cîteva rare opere noi le-au datorat marele lor succes, dar acesta a fost mai ales cazul unor manuale elementare care vehiculau, ca *Fasciculus temporum* de Werner Rolevinck, o cunoaştere rutinieră. Cît priveşte operele mai importante şi mai noi, prinţi din ce în ce mai puternici, state tot mai viguroase exercitau asupra lor o prea mare influenţă, dragostea faţă de oraşul sau de ţara lor îi inspira prea mult pe autori şi marca prea tare perspectivele lor pentru ca ele să poată găsi, în afara frontierelor între care fuseseră concepute, un ecou larg. De inspiraţie engleză, franceză, burgundă sau florentină, noua istorie nu-şi prea găsea publicul decît în Anglia, Franţa, Burgundia sau la Florenţa. Chiar şi istoriile născute, sub Frederic al III-lea sau Maximilian, în umbra tronului imperial rămîneau strict dinastice şi naţionale. Abia mai tîrziu, în cursul secolului al XVI-lea, marile dezbateri religioase vor da operelor istorice perspective şi categorii de public mai largi. Pentru moment, geografia culturii istorice urma şi consolida harta politică a Europei.

Iar sfîrşitul Evului Mediu era, în ansamblu, mai puţin marcat de publicarea cîtorva rare lucrări difuzate în întreg Occidentul decît de apariţia, în fiecare ţară, a unei noi generaţii de istorici ale căror opere, răspîndite rapid prin intermediul tiparului, aveau să lase în umbră vechile succese. În Franţa, de exemplu, *Marile Cronici ale Franţei* se bucuraseră, pe tot parcursul secolului al XV-lea încă, de o foarte largă audienţă. Dar, în 1492, Nicole Gilles dădea la tipar *Anale şi cronici ale Franţei*; în 1495, Robert Gaguin publica un *Compendium super Francorum gestis*, care a fost repede tradus în franceză. Acest *Compendium* al lui Gaguin şi *Analele şi cronicile* lui Nicole Gilles au făcut din *Marile Cronici ale Franţei*, încă de la începutul secolului al XVI-lea, o operă caducă şi depăşită, iar ulterior, preţ de un secol, succesul lor a fost constant. Secolul al XVI-lea a fost secolul lui Nicole Gilles şi al lui Robert Gaguin, aşa cum secolul al XV-lea fusese secolul *Marilor Cronici ale Franţei*.

De altfel, noutatea acestor opere noi nu trebuie exagerată. Ele se inspiraseră în mare parte din *Marile Cronici ale Franţei*. În cel mai bun caz le reluaseră într-un spirit şi un stil puţin mai „moderne", renunţînd la cîteva vechi erori şi acceptînd cîteva adevăruri noi. Aşa încît, nici în acest caz, cunoaşterea istorică din veacul al XVI-lea nu a fost, în fond, foarte diferită de cea din secolul al XV-lea, doar că de astă dată ea se sprijinea pe alte cărţi.

II. Istoria celorlalţi

§1. Clerici şi laici

Chiar şi în societatea ultimelor secole ale Evului Mediu, în care ne vom situa acum, pentru că oamenii cultivaţi sînt mai puţin rari, iar documentaţia mai abundentă, e de la sine înţeles că exista un număr infim de intelectuali care nutreau speranţa că vor putea stăpîni vreodată ansamblul sau măcar cea mai mare parte a literaturii istorice pe care le-o puneau la dispoziţie cele cîteva biblioteci la care aveau acces. Mai numeroşi erau cei care nu puteau consacra prea mult timp istoriei, dar care o iubeau şi citeau ori puneau să li se citească lucrări de istorie.

Un cleric nu era întotdeauna – departe de aşa ceva – un mare amator de istorie, dar, atunci cînd era, cele cîteva cărţi din care-şi extrăgea esenţialul cunoaşterii istorice nu aveau nimic neaşteptat. Sau erau cărţi din selecţia lui Cassiodor, fiindcă era vorba de un om al Bisericii. Sau era vreun istoric roman „clasic", de vreme ce primise o instrucţie elementară ; sau vreo lucrare ce trata despre războiul troian, căci istoria Troiei era, din secolul al IX-lea, una dintre temele favorite ale şcolilor[33]. Sau, cînd clericul nostru făcuse studii superioare, de teologie sau de drept, era una dintre marile enciclopedii ori unul dintre marile manuale apărute în secolele al XII-lea şi al XIII-lea. Pe scurt, în esenţă, cultura istorică a unui cleric din Occident era reflecţia mai mult sau mai puţin palidă a acelui amestec de istorie sacră, istorie romană, istorie troiană, istorie ecleziastică şi istorie universală ce constituia fondul comun al culturii istorice occidentale.

Imaginea nobilului ignar ni s-a impus prea multă vreme. Astăzi sîntem conştienţi că în secolul al XII-lea[34], ca şi în veacul al XV-lea[35], nu întotdeauna, evident, dar mai adesea decît se credea pînă nu demult, nobilii au apreciat cultura, au avut grijă să se instruiască şi să-şi instruiască progeniturile. Problema nu mai e de a afla dacă erau cultivaţi, ci care era cultura lor. Or, tocmai, istoria deţinea în această cultură un loc fundamental. Iar această istorie a nobililor avea cu istoria clericilor mai mult decît un punct comun.

Nobilii instruiţi împărtăşeau în primul rînd cu clericii gustul pentru istoria troiană, pe care o citeau cel mai adesea, în realitate, în lucrări în limba vulgară[36]. Ei cunoşteau mai ales istoria romană. Pur şi simplu pentru că, asemenea oricărui elev din acele timpuri, învăţaseră să citească, profesorii îi învăţaseră rudimentele gramaticii şi retoricii pe cîteva cărţi, mereu aceleaşi, printre care şi nişte istorici latini „clasici". Jean Gerson ar fi vrut, pe la 1409, ca Louis, fiul lui Carol al VI-lea şi duce de Guyenne, să-i citească pe Sallustius, Titus Livius, Valerius Maximus şi Suetoniu[37]. Era o dorinţă foarte obişnuită, de vreme ce Louis d'Orléans pusese să se cumpere, în ultimii ani ai secolului al XIV-lea, un *Catilina* de Sallustius de care sîntem siguri că a servit la instruirea copiilor din familia d'Orléans ; de asemenea, pusese să se cumpere *Iugurta* de Sallustius, un Titus Livius, un Valerius Maximus, un Lucan, despre care nu încape îndoială că răspundeau aceleiaşi preocupări[38]. Aproape un secol mai tîrziu, pe 29 aprilie 1476, ducesa Yolanda de Savoia punea să se cumpere din Pavia, pentru profesorul de gramatică al tînărului duce Philibert, vreo douăzeci de cărţi, printre care Sallustius şi Justin ; Titus Livius şi Valerius Maximus se aflau deja în biblioteca ducală[39].

Devenit adult, tînărul nobil îşi pierdea probabil abilitatea de a folosi limba latină, dar păstra adesea gustul pentru istoria romană, pe care şi-l putea satisface citind numeroasele

traduceri al căror obiect au fost deseori autorii clasici menţionaţi - de pildă, traducerea pe care Pierre Bersuire o făcuse după Titus Livius la cererea lui Ioan cel Bun şi care a avut un asemenea succes, încît din ea au rămas pînă astăzi şaizeci de manuscrise. Ştim că, întotdeauna îngrijite, adeseori luxoase, toate au aparţinut bibliotecii unui mare senior[40]. Putea citi şi una dintre numeroasele compilaţii de istorie veche ce se înmulţeau pe atunci, precum acele *Fapte ale romanilor* în care un cleric anonim, la începutul secolului al XIII-lea, combinase şi tradusese pasaje din Suetoniu, Sallustius, Cezar şi Lucan şi al căror mare succes la publicul nobil, vreme de trei secole, nu s-a dezminţit[41]. Capabili să citească nişte compilaţii de istorie veche, unii nobili au fost capabili să şi scrie asemenea lucrări. Cea mai remarcabilă este, probabil, cea pe care Jean de Courcy, senior de Bourg-Achard, „cavaler normand, împovărat de zile şi părăsit de tinereţe", a scris-o între 1416 şi 1422 şi pe care a intitulat-o, după numele feudei sale, *La Boucquechardière*[42].

Oricît de pasionaţi de istoria romană au fost nobilii, unii se mai plîngeau totuşi, în atmosfera Renaşterii triumfătoare, că nu erau suficient de pasionaţi şi consacrau prea mult timp lecturii „istoriilor sacre"[43]. Căci, într-adevăr, buni creştini şi educaţi de clerici, nobilii citeau cu dragă inimă Biblia şi adesea le-a făcut plăcere să cunoască mai bine istoria sacră. Un exemplu e Jean de Rochefort, un cavaler care, în Anglia, în 1406, citise cu sîrguinţă textul latin al *Antichităţilor iudaice* de Flavius Josephus, făcîndu-şi extrase[44]. Totuşi, cel mai adesea, nobilii dădeau bir cu fugiţii în faţa latinei, dar citeau în franceză ceea ce clericii citeau în latină. Astfel, ducele d'Orléans îl avea în biblioteca sa pe Flavius Josephus în franceză[45]; la fel, mai tîrziu, şi regele Angliei, Eduard al IV-lea[46]. Şi numeroşi erau cei care posedau *Biblia istoricească* a lui Guiart des Moulins, care urmase şi tradusese în franceză cînd Biblia însăşi, cînd *Istoria scolastică* a lui Pierre Mîncăul[47].

Celelalte mari sume din secolele al XII-lea şi al XIII-lea nu le erau mai puţin familiare nobililor. Jean Gerson ar fi vrut ca ducele de Guyenne să citească *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais[48]. În orice caz, e sigur că traducerea sa în franceză făcută de Jean de Vignay, *Le Miroir historial*, se afla în numeroase biblioteci princiare[49]. La fel, nobilii citeau, dacă nu *Cronica martiniana*, cel puţin *La Chronique martiniane* în unul dintre numeroasele sale avataruri.

Seniorii bogaţi aveau frecvent, mai ales în secolul al XIV-lea, manuscrise luxoase ale tuturor acestor lucrări. Dar, începînd cu secolul al XIV-lea şi mai ales în veacul al XV-lea, manuscrisele ieftine s-au înmulţit. Amatorii mai puţin bogaţi au putut să şi le cumpere sau, cel puţin, să şi le procure pentru a le citi. Aşa încît nu exista întrerupere a continuităţii între cultura istorică a nobililor şi cea a nenobililor. Un burghez atît de modest precum autorul *Gospodarului parizian* putea, pe la 1393, să citeze din Biblia pe care o avea; la fel, putea cita, căci îi citise, şi din „Titus Livius", din „Josephus" şi mai ales din „Istoric", „cel care a făcut Istoria privitoare la Biblie", adică Pierre Mîncăul[50]. Iar un secol şi ceva mai tîrziu, acest vrednic burghez din Metz care era Philippe de Vigneulles putea să-şi propună să „scrie... pre scurt", printre altele, „vreo istorie din Biblie, din faptele troienilor... din istoria romană ori Titus Livius, din istoria scolastică şi din Faptele Apostolilor, din Vincent Istoricul şi din cronicile lui Martin..."[51].

Într-un cuvînt, între cultura istorică a laicilor şi cea a clericilor exista o diferenţă fundamentală: laicii citeau adesea în franceză ceea ce clericii citeau în latină. Dar în ceea ce priveşte fondul, laicii, ca şi clericii, aveau, după interesul mai mare sau mai mic pe care îl manifestau faţă de trecut, cunoştinţe mai mult sau mai puţin pregnante de istorie sacră, de istorie romană, de istorie troiană şi de istorie universală. Singurul

domeniu care-i pasiona pe clerici şi pentru care laicii manifestau un slab interes era istoria ecleziastică. Din selecţia lui Cassiodor, laicii citeau, într-adevăr, bucuroşi *Antichităţile iudaice* ale lui Flavius Josephus, care-i ajutau să cunoască mai bine istoria sacră. Deşi mai rar, îl citeau şi pe Orosius, care le oferea o altă manieră de a învăţa istoria romană[52]. În schimb, n-au prea citit, pare-se, nici *Istoria ecleziastică* a lui Eusebiu din Cezareea, nici *Istoria tripartită* a lui Cassiodor, la fel cum nu i-au prea citit, se pare, nici pe Isidor, nici pe Beda. Cu această rezervă, istoria laicilor şi cea a clericilor sînt pînă aici mai mult sau mai puţin bogate; ele sînt însă de aceeaşi natură.

*

Dar dincolo de această mare istorie comună clericilor şi laicilor din întreg Occidentul înflorea, după cum am văzut, istoria diferenţelor. Or, în general vorbind, pe cît erau de impermeabili clericii la toate aceste istorii naţionale, provinciale sau locale, pe atît erau de receptivi la ele laicii. Să fim bine înţeleşi. Mănăstirile benedictine şi chiar, uneori, precum în Anglia, abaţiile cisterciene au fost la început şi au rămas multă vreme atelierele în care erudiţia a putut făuri marile istorii naţionale sau locale. Dar cînd aceste istorii îşi găseau un public, el nu era, în general, clerical. Şi asta deoarece clericii fuseseră formaţi în şcoli şi universităţi. Orice carieră ar fi urmat ulterior, pe linie ecleziastică sau de stat, ei rămîneau dominaţi de concepţiile învăţăturii pe care o primiseră. Nu se prea interesau de istorie, care nu le fusese niciodată predată pentru ea însăşi. Şi în măsura redusă în care cunoaşterea trecutului îi atrăgea, se mulţumeau cu perspectivele generale şi îndepărtate în care îi iniţiaseră în şcoală istoria sacră, istoria veche şi istoria universală.

Fără îndoială, sînt şi excepţii. Nicholas Trivet povesteşte cum a profitat de faptul că era student la Paris pentru a citi tot ce s-a putut despre istoria Franţei şi Angliei[53]. Dar Nicholas Trivet venea tocmai din Anglia, unde pasiunea pentru istorie în general şi pentru istoria naţională în particular era foarte vie. Şi nu făcea decît să-şi demonstreze vocaţia precoce de istoric. Rarii clerici care, fără să fie istorici, aveau o anumită predilecţie pentru istorie puteau să aibă în una dintre cărţile lor cîteva file unde erau notate unele fapte din trecutul propriei ţări sau o rapidă genealogie a regilor ei. Precum cartea pe care cardinalul Guillaume Fillastre, decan al capitulului din Reims, o avea în biblioteca sa şi unde, după cele şaizeci de file pe care le ocupa *Historia scolastica* a lui Pierre Mîncăul şi cele o sută cincizeci de file ale *Chroniconului* lui Martin Polonezul, putea citi, pe cinci file, două genealogii ale regilor Franţei[54]. Era însă o excepţie.

Un cleric obişnuit nu a citit şi nu a avut o carte de istorie; sau, în cel mai bun caz, a citit şi a deţinut doar acele cărţi de istorie cu care l-au familiarizat studiile sale. Devenit profesor la Evreux la începutul secolului al XV-lea, Richard de Bazoques alcătuieşte lista celor 136 de cărţi pe care le-a citit pe cînd era student la Paris, prin 1390. Printre ele, cîteva rare cărţi de istorie clasate între cărţile de teologie; alături de *Cronica* lui Hugo de Saint-Victor, într-un cîtva neaşteptată, se află inevitabila *Istorie scolastică* a lui Pierre Mîncăul şi nu mai puţin inevitabila *Cronică* a lui Martin Polonezul. La sfîrşitul listei, printre lucrările diverse apare, în latină, *Istoria distrugerii Troiei* de Guido delle Colonne. Dar, nici în latină, nici în franceză, nici cea mai mică istorie a Franţei[55]. În 1472, abatele Pierre de Virey pune să se facă inventarul extrem de bogatei biblioteci a abaţiei cisterciene Clairvaux, oferindu-ne astfel o ocazie extraordinară de a afla cam ce

puteau citi clericii instruiţi în secolul al XV-lea. Or, printre cele peste două mii de volume de teologie, de hagiografie, de liturgică, de drept etc. există şi o secţiune de vreo cincizeci de volume de istorie. Găsim acolo Solinus, Suetoniu şi Valerius Maximus; cele două opere ale lui Flavius Josephus, *Istoria* lui Eusebiu, cea a lui Orosius şi *Istoria tripartită* a lui Cassiodor; cronica lui Eusebiu-Ieronim; *Istoria ecleziastică* a lui Beda; *Istoria* lui Fréculphe; *Istoria scolastică* a lui Pierre Mîncăul (peste zece exemplare!), *Oglinda* lui Vincent de Beauvais şi *Cronica* lui Martin Polonezul; cronica universală a lui Hugo de Saint-Victor şi cea a lui Géraud de Frachet; numeroase istorii ale cruciadelor; *Istoria* lui Geoffrey of Monmouth şi *Istoria lui Carol cel Mare* atribuită lui Turpin. Găsim chiar, prin hazardul păstrării unui dosar, o istorie a englezilor şi o istorie a normanzilor. Există şi *Istoriile* lui Grégoire de Tours. Există, în fine, *Istoria francilor* pe care Hugo de Fleury a alcătuit-o la începutul secolului al XII-lea, dar care se opreşte la moartea lui Ludovic cel Pios şi a fost adeseori citită ca o istorie ecleziastică a Occidentului. Dar în ceea ce priveşte istoria Franţei din momentul cînd a devenit cu adevărat Franţa, începînd cu înscăunarea lui Carol cel Pleşuv, nu există nimic[56]. Clericii erau închistaţi în universal.

Laicii din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea au putut fi instruiţi. Dar perspectivele lor nu au fost limitate de categoriile învăţămîntului superior de vreme ce, dacă şi-ar fi continuat studiile, ar fi devenit clerici. De aceea, nimic nu i-a împiedicat pe laici, de altfel curioşi, ca şi clericii, în ceea ce priveşte istoria sacră sau istoria veche, să se aplece asupra unui trecut care le era mai apropiat. Tocmai printre laici şi-a găsit publicul istoria naţională. Care dintre laici au fost receptivi în mod deosebit? Şi cînd? Răspunsul diferă de la o ţară la alta. Singura constantă, se pare, este aceea că, în progresul istoriei naţionale, o ameninţare exterioară a fost întotdeauna o etapă decisivă. În Anglia, unde numai amintirea trecutului său îi putea permite unui întreg popor, în pofida cuceririi normande, să-şi păstreze identitatea, istoria Angliei a fost cultivată foarte de timpuriu. În latină la început, apoi în franceză, pentru a instrui elita laicilor, pe urmă în engleză, pentru a ajunge pînă la cei mai umili dintre ei. Sub emoţia stîrnită de războaiele scoţiene şi pentru a-l justifica pe Eduard I, Peter of Langtoft scrisese, în versuri franceze, o întreagă istorie a Angliei de la Brutus încoace. În 1338, Robert Manning o traducea şi o adapta în versuri engleze

> nu pentru învăţaţi, ci pentru cei umili,
> pentru cei ce trăiesc în astă ţară
> şi nu ştiu nici latină, nici franceză
> ca să le aducă un pic de mîngîiere
> cînd stau cu toţii la un loc.
> Căci e bine să cunoşti
> istoria ţării tale...,

e bine să cunoşti istoria englezilor[57]. Iar istoria lui Robert Manning a fost izvorul acelui *Brut* în proză engleză care a avut curînd un succes atît de mare[58]. La Florenţa, ameninţarea pe care Gian Galeazzo Visconti o făcea, la sfîrşitul secolului al XIV-lea, să planeze asupra oraşului l-a impulsionat pe un negustor atît de mediocru, pe un cetăţean atît de neînsemnat cum era Goro Dati să scrie *Istoria di Firenze*. Şi dragostea pe care Goro Dati şi cei asemenea lui o purtau patriei lor şi care-i îmboldea să-i cunoască trecutul a

fost, fără îndoială, mai precoce şi mai sinceră decît cea a umaniştilor florentini care şi-au dobîndit gloria scriind istoria Florenţei în latină[59].

În Franţa, la jumătatea secolului al XIII-lea, Jean Bodel atestă, alături de succesul temei britanice şi a celei romane, marele succes al temei franceze, care avea asupra celor-lalte două avantajul de a fi mai adevărată[60]. Pe drept cuvînt, în secolul al XII-lea, Carol cel Mare devenise printre laici un subiect privilegiat[61]. Iar sub domnia lui Filip al II-lea, venind în ajutor şi victoriile regelui, la Saint-Denis şi în alte mănăstiri benedictine, precum Anchin sau Marchiennes, aproape de limita septentrională a regatului, istoria Franţei „moderne", adică a Franţei de după împărţirea de la Verdun (843), a început să fie studiată cu pasiune ; istoria întregii Franţe, cu cele trei dinastii ale sale, merovingiană, carolingiană şi capeţiană, a devenit un teren de cercetare privilegiat. De-a lungul întregului secol al XIII-lea, prin traduceri şi adaptări, aceste lucrări erudite au fost puse la dispoziţia laicilor, mai ales a celor care, în castelele şi oraşele din nordul Franţei, au fost îndemnaţi mai repede decît cei din alte părţi, de frontiera apropiată şi de războiul ameninţător, să vadă Franţa ca pe o persoană. Pe la 1242, Philippe Mousket, un burghez din Tournai devenit soldat, voia

> A regilor Frenţei în rime să pun
> Toată istoria şi spiţa ;

iar în acest scop se sprijinea, printre altele, pe cronicile latine de la Saint-Denis[62]. Pe la 1260, pentru a-şi distra auditoriul format din nobili, anonimul Menestrel din Reims înmulţea relatările privind istoria Franţei şi făcea, printre altele, împrumuturi din opera Anonimului din Béthune care tradusese el însuşi o istorie a Franţei în latină, istorie pe care erudiţia pariziană o realizase în vremea lui Filip al II-lea[63]. În 1306, Guillaume Guiart, născut la Orléans, rănit în timpul campaniei din Flandra, citise, pentru a-şi petrece timpul în mod plăcut, cărţi de istorie şi, indignat de părtinirea flamanzilor şi de erorile francezilor, se apuca să repovestească, în peste douăzeci de mii de versuri, istoria Franţei începînd cu Filip al II-lea, şi se silea să meargă

> La Saint-Denis, în zori şi-n seară

pentru a transcrie acolo

> ...ne'ndoioase cronici,
> Va să zică vorbe chiară[64],

pe care a trebuit apoi să le traducă şi să le pună în versuri.

Tuturor acestor opere, *Romanul regilor* compilat de Primat în 1274 le era superior prin faptul că era produsul desăvîrşit al erudiţiei dionisiene. Cu toate acestea, nu era decît unul dintre martorii acestui efort secular de vulgarizare. În esenţă, şi el şi-a dobîndit succesul la Paris şi în nordul Franţei. De altfel, acest succes a rămas modest pînă ce, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, îmboldită de umilinţa unor nenorociri repetate, încurajată de înţeleptul rege Carol al V-lea, pasiunea pentru istoria Franţei a devenit, la laici, şi mai ales la nobili, chiar mai intensă. Bibliotecile pe care le posedau Carol al V-lea şi ducele de Berry, Carol al VI-lea şi ducele d'Orléans cuprindeau numeroase

volume consacrate istoriei Franţei, în special numeroase exemplare din *Marile Cronici ale Franţei*[65]. Precum regii şi fraţii lor, cei mai puternici şi mai bogaţi seniori ai regatului au ţinut şi ei să aibă în biblioteci *Marile Cronici ale Franţei*. La sfîrşitul secolului al XV-lea, toţi nobilii instruiţi aveau, dacă nu această costisitoare lucrare, cel puţin o istorie oarecare a Franţei, mai accesibilă. Nobilii francezi nu neglijau nici istoria sacră, nici istoria veche, dar curiozitatea lor, mai vie decît cea a clericilor, îi purta şi către istoria Franţei şi chiar, mai general, spre istoria tuturor ţărilor lumii în care trăiau. În 1371, pentru a-şi instrui fiicele, cavalerul de La Tour Landry a pus să li se facă nişte extrase din cărţile pe care le avea, „precum Biblia, gestele regilor şi cronicile Franţei, şi ale Greciei, şi ale Angliei, şi ale multor altor ţări străine"[66].

Printre cei care, pe vremea lui Carol al VI-lea, posedau *Marile Cronici ale Franţei* se numărau cîţiva şambelani. Nobili, servitori intimi ai regelui, aceştia aveau toate motivele să-şi dorească să cunoască mai bine istoria francezilor şi a regilor lor. Atmosfera era cu totul diferită printre cei care-l slujeau pe rege în birouri. Aici, istoria Franţei nu era la ea acasă decît într-un singur serviciu, la cancelarie. Aceasta deoarece clericii din cancelarie nu erau decît nişte tehnicieni ai scrisului. Ei nu făcuseră, la universitate, studii superioare de teologie sau de drept care să-i îndepărteze de istoria Franţei. Pe de altă parte, păstrînd şi utilizînd frecvent înscrisurile regilor din vechime, aveau nevoie din punct de vedere profesional, pentru a le data şi a le interpreta corect, să cunoască cît de cît istoria Franţei. Nu întîmplător unul dintre primele registre de cancelarie care ni s-au păstrat, redactat în vremea lui Filip al II-lea, conţine un catalog al regilor Franţei datat cu precizie în 1220[67]. Notarilor din cancelarie istoria Franţei le era deci familiară. Iar atunci cînd, la începutul secolului al XV-lea, Jean de Montreuil, care era secretar al regelui Carol al VI-lea, a vrut să apere drepturile stăpînului său şi să reînvie cutezanţa francezilor, a scris un mic tratat despre istoria Franţei pe care l-a adresat „întregii cavalerii din Franţa"[68].

Dar în afara cancelariei, pe timpul lui Carol al VI-lea, birocraţii regali nu prea cultivau istoria Franţei. Hrăniţi şi chiar îndopaţi cu drept, cei din Parlament, atunci cînd se interesau de trecut, citeau istoria sacră, istoria romană, istoria troiană. Nu exista în bibliotecile lor nici măcar o carte de istorie a Franţei[69]. Şi atmosfera era aceeaşi în provincii. În anii 1413-1420, Guillaume Saignet avea să fie seneşal de Beaucaire. Atunci cînd, cu douăzeci de ani înainte, la începutul strălucitei sale cariere, acest cleric, licenţiat în legi şi bacalaureat în decrete, avea încă timp să se intereseze de istorie, el rezuma o istorie universală, atenţia fiindu-i reţinută mai ales de ceea ce era legat de istoria veche sau de istoria Bisericii[70]. Vreme de sute de ani, pînă la începutul secolului al XV-lea, regele Franţei a fost bine slujit. Dar, în ansamblu, atunci cînd făureau statul, energia slujitorilor săi era legată de convingeri religioase, argumente juridice şi construcţii politice care asigurau fidelitatea lor faţă de rege. Ea nu era întemeiată pe dragostea faţă de o ţară al cărei trecut le era indiferent.

Abia în secolul al XV-lea a devenit istoria Franţei o pasiune comună tuturor francezilor instruiţi. Nobilii şi burghezii au fost mai pasionaţi de ea ca niciodată[71]. Pentru istoria Franţei, cancelaria a continuat să fie un mediu atît de favorabil, încît Noël de Fribois şi Nicole Gilles, cărora li se datorează două istorii de succes ale Franţei, erau notari şi secretari ai regelui[72]. Iar în a doua jumătate a secolului al XV-lea cel puţin, pasiunea pentru istoria Franţei s-a revărsat din cancelarie, atingînd şi celelalte mari corpuri ale statului. În timpul domniei lui Ludovic al XI-lea, Pierre Amer, funcţionar ordinar la

camera de conturi, extrăgea din cronica universală a lui Géraud de Frachet, din arhivele camerei pe care le cunoştea mai bine ca oricine, precum şi din alte surse, o scurtă istorie a Franţei[73]. În 1489, „Jacques Le Picart, secretar al majestăţii sale regele şi funcţionar la conturi", extrăgea din *Marile Cronici ale Franţei* un compendiu de istorie a Franţei[74]. Aceste *Mari Cronici ale Franţei* ajunseseră de acum în mîinile unor consilieri, avocaţi şi chiar procurori de la Parlamentul din Paris. În 1459, Jean d'Acy, al doilea preşedinte al Parlamentului din Toulouse şi descendent al unei ilustre familii pariziene, ştia să descifreze bine în *Marile Cronici* serviciile pe care strămoşii săi le făcuseră regilor[75]. Chiar şi unii universitari abordau, în sfîrşit, istoria Franţei. În 1481, o persoană ce îndeplinea o funcţie secundară la Universitatea din Paris rezuma pentru propria-i plăcere istoriile Franţei de Guillaume de Nangis şi de Bernard Gui care îi fuseseră împrumutate de un anume magistru Jacques Chevalier[76]. Şi Robert Gaguin, al cărui *Compendium super Francorum gestis* avea să fie atît de răspîndit în secolul al XVI-lea, predase multă vreme retorica la Paris. În Franţa, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, există deci de-acum un public larg şi divers pasionat de istoria Franţei, chiar şi de cea mai recentă. Tocmai el explică succesul pe care l-au avut în aceste vremuri nu doar *Marile Cronici ale Franţei*, ci şi multe alte opere ce narau toată istoria Franţei sau o parte din ea, printre care, în primul rînd, *Cronicile* lui Froissart.

În celelalte ţări din Occident, la sfîrşitul Evului Mediu, istoria naţională a făcut progrese la fel de spectaculoase ca în Franţa. Aşa încît, în zorii timpurilor moderne, deşi cultura istorică comună întregului Occident rămîne vie, de acum înainte, oamenii instruiţi sînt mai puţin marcaţi de ea decît de cunoaşterea istoriei lor naţionale, pe care o împărtăşesc cu toţi compatrioţii lor instruiţi.

§2. De la lumină la întuneric

Prin urmare, clerici sau laici, unii oameni instruiţi au avut pentru istorie o pasiune atît de puternică, încît au citit sau au posedat mai multe asemenea volume. Ei puteau avea o cunoaştere destul de amplă şi de precisă asupra trecutului, însă în mod sigur nu reprezentau, în ansamblul Occidentului, decît o foarte mică elită. Mai numeroşi au fost cei în mîinile cărora un dar, o moştenire sau întîmplarea puseseră o singură carte de istorie. Astfel, Pierre, vidam de Gerberoy, poseda, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, unsprezece foi de pergament pe care fuseseră scrise, în mănăstirea Saint-Wandrille, la începutul aceluiaşi secol, nişte anale[77]. Iar Raoul Thibault, procuror într-un tribunal laic la Compiègne, avea în posesie, în prima jumătate a secolului al XV-lea, un manuscris în care fuseseră copiate, în secolul al XIII-lea, tot soiul de scurte fragmente în limba franceză, printre care traducerea cronicii zise a lui Turpin, o cronică a ducilor de Normandia şi o cronică a regilor Franţei[78]. O cronică universală pînă la moartea lui Carol al VI-lea se afla în mîinile „domniei sale Tristan l'Ermite, cavaler, senior de Moulins şi Le Bouchet, sfetnic al majestăţii sale regele, magistrat şi ofiţer însărcinat cu ordinea publică, precum şi cu buna rînduială, paza şi hrana curţii zisului senior", fiindcă îi fusese dăruită la Bayeux de către „magistrul Anthoine de Talentes, canonic din zisul loc de la Baieux, în ajunul Crăciunului, an una mie CCCC şaizeci şi trei"[79]. Iar la moartea lui John Paston, în 1479, printre cele cincisprezece volume ale micii sale biblioteci nu se găsea decît o singură carte de istorie, care nara în engleză istoria Angliei de la Arthur

la Eduard al III-lea[80]. Au avut toţi aceşti oameni timpul şi dorinţa de a citi cartea ajunsă astfel la dispoziţia lor? Nimic nu e mai puţin sigur. Chiar de vor fi citit-o, nu vor fi rămas de pe urma lecturii decît cu o imagine superficială şi lacunară a trecutului. Petrarca nu găseşte cuvinte destul de dure pentru aceşti amatori care „se cred savanţi pentru că au citit o carte, pe cînd, dacă ar fi citit multe, s-ar considera foarte neştiutori"[81].

Şi totuşi, aceşti amatori aveau unele motive să fie mîndri de cunoştinţele lor. Căci putuseră extrage din cele cîteva zeci de file pe care le putuseră citi un trecut mai bogat decît aceia, mai numeroşi, pentru care întreaga istorie a lumii ocupa una sau două file şi se reducea la o neînsemnată înlănţuire de date, durate sau nume. Un catalog al papilor sau împăraţilor, o „genealogie" a regilor sau principilor, o simplă înşiruire de nume însoţite uneori de durata domniei, dar cel mai adesea fără nici un suport cronologic[82]; sau, dimpotrivă, un şir de date, o cronologie mai mult sau mai puţin detaliată – iată la ce se reducea adesea cunoaşterea trecutului.

Şi încă era mult. În 1409, la sfîrşitul unei *Legende aurea* pe care o cumpărase cu cîţiva ani înainte, Nicolas *de Custura*, canonic din Senlis, aşternea în latină, pe faţa unei file, vreo treizeci de însemnări cronologice la care, probabil, se rezuma pentru el istoria lumii. Erau mai întîi marile perioade ale istoriei lumii pînă la naşterea lui Hristos:

De la începutul lumii la Potop 2.244 de ani,
De la Potop la naşterea lui Avraam 942 de ani
Etc.

Apoi urmau patru durate care jalonau istoria Franţei:

De la naşterea lui Hristos la Clovis 432 de ani,
De la Clovis la Carol cel Mare 312 ani,
De la Carol cel Mare la Hugo Capet 220 de ani,
De la zisul Hugo la Carol, regele actual 396 de ani.

După care erau evocate cîteva întemeieri de oraşe:

Babilonul a fost întemeiat cu circa 2.760 de ani înainte de naşterea lui Hristos,
Troia cu 1.380 de ani înainte de naşterea lui Hristos,
. . . . . .
Roma cu 720 de ani înainte de naşterea lui Hristos,
Paris cu 800 de ani înainte de naşterea lui Hristos.

Apoi se oferea data fundamentală a istoriei unei duzine de popoare:

Francii au pus capăt dominaţiei romane în Galia în jurul anului Domnului 430,
Normanzii s-au aşezat acolo unde sînt acum în jurul anului 900,
Flandra a început să aibă un principe propriu în jurul anului 800,
. . . . . .
Longobarzii s-au aşezat acolo unde sînt acum în jurul anului 560...

Şi canonicul nostru încheia aceste date cronologice cu o reflecţie generală: „Trebuie notat că toate aceste popoare şi-au dobîndit dominaţia prin violenţă. La fel şi-n Orient"[83].

Totuşi, cunoaşterea canonicului din Senlis era departe de a fi una oarecare. În acelaşi timp, Thomas du Marest, fost student al Universităţii din Paris, preot la Saint-Nicolas de Coutances, îşi începea registrul de socoteli printr-o scurtă viaţă a Sfîntului Nicolae, patronul bisericii sale, precedată la rîndul ei de o duzină de indicaţii asupra duratelor care jalonau istoria lumii de la facerea sa pînă la naşterea lui Hristos: „De la Adam la Potop s-au scurs 2.242 de ani; de la Potop la Avraam, 942; de la Avraam la Moise, 550"; etc.[84] Aceste cîteva date cronologice marchează clar la ce trebuia să se limiteze cunoaşterea unui cleric niţel curios în ceea ce priveşte istoria. Le regăsim de sute de ori, notate la întîmplare[85]. Fără îndoială, la ele se reducea istoria lumii pentru clericii şi pentru laicii instruiţi în imensa lor majoritate.

Toţi aceştia nu avuseseră nevoie de o carte din care să-şi ia cunoştinţele. Le fusese de ajuns un scurt manual, uneori ilustrat, precum cele cîteva foi de pergament *„continens prosapiam regis Francie cum circulis"* pe care le avea cardinalul Pietro Corsini şi unde putea regăsi genealogia regilor Franţei, pentru fiecare dintre ei existînd un cerc, un medalion în care era desenat capul unui personaj încoronat[86]. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, opusculele de acest fel s-au înmulţit. La fel cum s-au înmulţit şi almanahurile şi calendarele de unde cititorul putea învăţa cîteva noţiuni de cronologie şi cîteva date. Astfel, în periplurile sale engleze, William Worcester a găsit la Kingston-upon-Thames, în posesia lui William Hunt, sculptor, un calendar unde se afirma, printre altele, că Potopul începuse pe 11 aprilie; iar la Norwich, în posesia lui Georges Hevyrston, un alt calendar, foarte vechi, din care William Worcester reţinea mai ales anul întemeierii principalelor ordine religioase: 534 pentru benedictini; 912 pentru clunisieni; 1098 pentru cistercieni; 1200 pentru fraţii predicatori; 1210 pentru minoriţi; etc.[87] Aceste scurte manuale, aceste cronici făcute din cîteva date, aceste calendare, aceste almanahuri au dispărut aproape întotdeauna. Ele n-au avut aproape niciodată dreptul la o menţiune în inventarele bibliotecilor. Făceau parte din masa anonimă a cărţilor neglijabile. Totuşi, tocmai acest umil ansamblu le oferea multora dintre cei ce ştiau să citească singura imagine asupra trecutului lor, oricît de săracă şi de palidă ar fi fost ea.

Cei care nu ştiau să citească erau limitaţi la vorbe şi imagini. „Noţiunile" pe care „le aveau despre istoria veche sau creştină... deţinute de ei nu din cărţi, ci dintr-o tradiţie îndepărtată şi totodată directă, neîntreruptă, orală, deformată, de nerecunoscut şi vie"[88]. Dar trebuie spus că nici cei care ştiau să citească nu erau insensibili nici la influenţa vorbei rostite, nici la puterea evocatoare a unor imagini care, de altfel, s-au înmulţit cu timpul. Or, de multe ori, aceste imagini au evocat o scenă istorică sau un personaj istoric. Astfel, trecutul reînvia sub ochii tuturor în piatră, pe broderii, ca pe acea bonetă bogată pe care o brodează priceputa figurase scene înfăţişînd războiul troian şi altele care evocau războaiele lui Carol cel Mare contra sarazinilor[89]; pe tapiseriile (atît de numeroase începînd cu secolul al XIV-lea) care au împodobit locuinţele bogate şi în care puteai urmări, de exemplu, istoria lui Cezar[90]. Mai mult chiar. Atunci cînd, în 1378, regele Franţei, Carol al V-lea, l-a primit la Paris pe împăratul Carol al IV-lea, el a dat un dineu în onoarea sa în marea sală a palatului de pe Île de la Cité. A fost oferit un divertisment în mai multe tablouri care înfăţişau „istoria... despre cum Godefroy de Bouillon cuceri sfînta cetate a Ierusalimului". Şi, după spusele naratorului, povestea „mai bine şi mai potrivit fu făcută şi văzută decît se poate aşterne în scris"[91]. La sfîrşitul secolului al XIV-lea şi în secolul al XV-lea, aceste tablouri au devenit din ce în ce mai numeroase[92].

Or, tablourile şi imaginile impresionau mintea oamenilor, însă nu puneau în valoare, în afara oricărui context cronologic, decît cîteva evenimente capitale, cîteva personaje prestigioase. Pentru mulţi, din tot trecutul nu rămîneau atunci decît cîteva nume familiare, aici cel al lui Arthur[93], dincolo cele ale lui Clovis[94] şi Carol cel Mare. Din tot trecutul, imensa majoritate a oamenilor nu păstrau în memorie o povestire detaliată, nici măcar o tramă lejeră, ci doar nişte nume ce răsăreau din beznă.

Astfel, de la cel mai savant pînă la cel mai umil, cunoaşterea trecutului se tot degrada. În Evul Mediu, o cultură istorică solidă nu era decît atributul unei elite. Constatarea va părea banală cîtă vreme nu vom fi măsurat cît de restrînsă era această elită. Într-adevăr, nu e deloc surprinzător că spiritele cele mai simple erau dezarmate în faţa trecutului, că, ascultînd cele mai mari baliverne,

> ...Gautier, Bebot şi Dan Gelie
> socot că-s literă de Evanghelie[95];

sau că „oameni de rînd şi simpli" (*quidam vulgares et simplices*) ignoră adevărata istorie a lui Hugo Capet[96]. Docţii sau semidocţii Evului Mediu erau primii care să-i acopere de dispreţ pe aceşti naivi.

Cel mai uimitor e să vezi în ce măsură chiar aceştia, care se credeau savanţi, puteau să se înşele asupra unor nume, fapte şi date. Antoine de la Sale e totuşi, în secolul al XV-lea, un nobil cultivat şi pasionat de istorie. El spune „Thimostidès" în loc de Temistocle şi „Atistadès" în loc de Aristide. Face din Labeo Anstitius „Abatele Anstititus", din Licurg un „prinţ al Romei" şi din Antioh soţul Cleopatrei[97]. În 1367, Hugo, episcop de Orléans, nu ezită să scrie că Universitatea din Orléans fusese inaugurată de Virgiliu (despre care ştim că a trăit în secolul I î.Hr.) în vremea împăratului Aurelian (care a fost împărat în secolul al III-lea d.Hr.)[98]. În jurul anului 1434, un cleric parizian savant redacta un memoriu politic destinat să o povăţuiască pe regina Isabella de Bavaria; el făcea din împăratul Traian un contemporan al lui „Carol cel Mare, pe atunci rege al Franţei"[99]. Cu puţin înainte de 1460, Thomas Bouqueneau, abate de Saint-Michel-en-Thiérache, declara cîtorva tovarăşi de ospăţ că drepturile englezilor asupra Normandiei veneau din faptul „că odinioară o regină văduvă a Franţei s-a căsătorit cu un măcelar din Paris sau din Reims ce se numea de Valois"[100]; ceea ce dovedeşte multă confuzie în mintea abatelui şi cel puţin o confuzie fundamentală între 987 şi 1328, între înscăunarea lui Hugo Capet, despre care unii spuneau într-adevăr că fusese măcelar, şi Filip al VI-lea, care a fost conte de Valois. Palavre la chef ale unui abate ignar? Dar în 1468, în Parlament, în una dintre pledoariile sale, un avocat îi atribuie lui Filip cel Frumos paternitatea unei ordonanţe din 1337[101]; iar în 1470, un foarte conştiincios amator de istorie, deşi datează corect moartea lui Carol al VII-lea în 1461, îl face pe Carol al VI-lea să moară în 1451, iar pe Carol al V-lea în 1400[102]. Toate acestea sînt erori pe care un bun istoric sau, pur şi simplu, o minte exactă şi bine informată nu le-ar fi comis.

În Evul Mediu, şi chiar la sfîrşitul acestuia, contrastul nu e deci între o elită cultivată şi o masă incultă. Ci între o infimă elită de clerici şi de laici care au avut pasiunea istoriei şi au ştiut să dobîndească o cunoaştere a trecutului suficient de precisă şi de sigură şi mulţimea tuturor celor care, chiar cultivaţi fiind, n-au avut pasiunea istoriei sau, avînd-o, n-au ştiut cum să o satisfacă. Cercetarea şi erudiţia istorice erau practicate

cu succes de un mic număr de specialişti. Dar pentru că istoria nu era predată în şcoli, mulţi puteau fi instruiţi fără a avea nici cea mai mică cunoaştere a trecutului. Prăpastia dintre infima elită a istoricilor şi amatorilor luminaţi şi toţi cei pentru care trecutul nu era decît întuneric era adîncă. Marea slăbiciune a Evului Mediu nu rezida în cercetarea istorică, ce putea fi de nivel înalt, ci în difuzarea cunoaşterii istorice, care era, în lipsa predării istoriei, mizerabilă. Slăbiciunea fundamentală a Evului Mediu nu era istoria elitei, ci cultura istorică a celorlalţi. Dar nu era posibil ca profunda ignoranţă a acestora din urmă să nu aibă o influenţă asupra ştiinţei celor dintîi.

Note

1. Cassiodor (456), I, xvii; pp. 55-57.
2. Ogilvy (232), 144, 172, 185, 186, 198, 210, 229, 236.
3. *Ibid.*, 107.
4. *Ibid.*, 166-167.
5. Bresc (191).
6. Hain (214).
7. Laistner, „The Library of the Venerable Bede", în Laistner (42).
8. Pentru ceea ce urmează am exploatat, oricît de imperfecte aş şti că sînt, datele furnizate de Manitius (256). De asemenea, am profitat mult de studiile lui Bolgar (250), Burke (251) şi Sanford (262, 263).
9. Bolgar (250), 125.
10. Smalley (722), 165.
11. Humphreys (218), 92.
12. Carolus-Barré (192), 332-340.
13. Pellegrin (236), nr. 62, 69, 70.
14. Carolus-Barré (192), pp. 357 şi urm., nr. 63-64, 169, 185.
15. Champion (195), 32, 54, 109.
16. Philippe de Vigneulles (687), I, 2.
17. Burke (251).
18. Rücker (557), 40. Labarre (224), *s.v.*
19. Werner (706), 96, 104.
20. Guenée (6), 579-580.
21. Vidier (178), 76-80.
22. Hunter Blair (729). Taylor (125). Guenée (6), 581.
23. *Chronique de Saint-Maixent* (781), xxiii-xxv.
24. Duby (380), 188.
25. O. Guillot, *Le comte d'Anjou et son entourage au XIe siècle*, Paris, 1972, *s.v.* Halphen (814), xlviii, xlix, 85, 88. Halphen (32), 150.
26. Southern (60), 246-247.
27. Tyson (182), 186-187.
28. Lhotsky (47), III, 179-227.
29. Kürbis (97), 33.
30. Malyusz (174), 251-254.
31. Hlaváček (216).
32. Lehmann (46), I, 253-280.
33. Glauche (141). Bignami-Odier şi Vernet (190), nr. 114. Hlaváček (216), 39.

34. Duby (380), 133-134.
35. J. Verger, „Noblesse et savoir : étudiants nobles aux universités d'Avignon, Cahors, Montpellier et Toulouse (fin du XIVe siècle)", *La noblesse au Moyen Age, XIe-XVe siècles. Essais à la mémoire de Robert Boutruche* reunite de Ph. Contamine, Paris, 1976, pp. 289-313.
36. Champion (195), 40. Kekewich (180), 484. Edmunds (205), nr. 106, 148.
37. Thomas (609), 48-51.
38. Champion (195), 70, 95, 96, 106, 107.
39. Edmunds (205), nr. 50, 144, 148, 160.
40. Samaran şi Monfrin (689), 146-156.
41. Guenée (7).
42. Monfrin (260), 149-150, 162.
43. *Ibid.*, 158.
44. Oxford, All Souls, man. 37, fol. 206.
45. Champion (195), 64.
46. Kekewich (180), 482.
47. Berger (248), v.
48. Thomas (609), 48-51.
49. Delisle (200), I, 278-280. Champion (195), 109, 112. Kekewich (180), 483.
50. *Le Ménagier de Paris, traité de morale et d'économie domestique composé vers 1393 par un bourgeois parisien...*, t. I, Paris, 1846, pp. 62, 70, 77-78.
51. Philippe de Vigneulles (687), I, 2.
52. Dupré La Tour (568), 83. Doucet (202), 84. Coyecque (197).
53. Nicholas Trivet (665), 2.
54. Genicot (787), 234.
55. Bignami-Odier şi Vernet (190).
56. Vernet (243), 239-244.
57. Robert Manning (715), I, 1; v. 6-12.
58. Gransden (89), 480.
59. Bec (156), 151-173. Guenée (3), 314-317.
60. Guenée (7), 276.
61. Guenée (11), 464.
62. Molinier (106), nr. 2522. Bossuat (19), 148.
63. Molinier (106), nr. 2215, 2528.
64. Guillaume Guiart (535), 173-175.
65. Delisle (200), 162-163, 261-262. Champion (195), 34.
66. *Le livre du chevalier de la Tour Landry pour l'enseignement de ses filles...*, ed. A. de Montaiglon, Paris, 1854, p. 4.
67. *Recueil des actes de Philippe Auguste, roi de France*, t. I, *1179-1194*, ed. H.-Fr. Delaborde, Paris, 1916, pp. xxxiii-xxxiv.
68. Jean de Montreuil (624), II, 91. Bautier (155), xxxiv.
69. Autrand (185), 1238.
70. Coville (157), 319-330.
71. Delisle (199), I, 544-546.
72. Bautier (155), xxxvii.
73. Bibl. nat., fr. 4924. Rezum aici într-o frază rezultatele la care am ajuns studiind acest manuscris şi care nu sînt încă publicate.
74. Troyes, Bibl. mun., man. 812.
75. Fr. Autrand, *Naissance d'un grand corps de l'Etat. Les gens du Parlement de Paris, 1345-1454*, teză de stat dactilografiată, Paris, 1978, pp. 772-774.
76. Universitatea din Paris, man. 931, fol. 1, 28 v°, 31.
77. J.P. Gumbert, „Un manuscrit d'annales de Saint-Wandrille retrouvé", *BEC*, 136 (1978), 74-75.

78. Bibl. nat., fr. 24431. B. Guenée, *Catalogue des gens de justice de Senlis et de leurs familles, 1380-1550*, teză complementară dactilografiată, Paris, 1963, p. 496.
79. Bibl. nat., fr. 9688.
80. *Paston Letters and Papers of the Fifteenth Century*, ed. N. Davis, t. I, Oxford, 1971, p. 517.
81. P. de Nolhac, „Le «De Viris Illustribus» de Pétrarque. Notice sur les manuscrits originaux, suivie de fragments inédits", *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale et autres bibliothèques*, t. XXXIV, p. 50.
82. Guenée (11).
83. Paris, Bibl. Sainte-Geneviève, man. 549, fol. 162.
84. *Le livre de comptes de Thomas du Marest* (739), 2-3.
85. Note ale lui Jean Miélot, Bibl. nat., fr. 17001, fol. 34 v°. William Worcester (553), 304-306.
86. Carolus-Barré (192), p. 371, nr. 292.
87. William Worcester (553), 242, 268.
88. M. Proust, *A la recherche du temps perdu*, t. I, *Du côté de chez Swann*, Paris, Gallimard, 1954 (Bibliothèque de la Pléiade), p. 151. [trad. rom. : *În căutarea timpului pierdut*, vol. I : *Swann*, traducere, prefață, note și comentarii de Irina Mavrodin, Univers, București, 1987, p. 159 – n.tr.]
89. Frühmorgen-Voss (362), 1.
90. Guenée (7), 272.
91. Delachenal (795), t. II, pp. 238-242.
92. Guenée și Lehoux (2), 26.
93. *Paston Letters and Papers of the Fifteenth Century*, ed. N. Davis, t. I, Oxford, 1971, p. 539.
94. Beaune (366), pp. 139-156. D. O'Connell, *Les propos de saint Louis*, Paris, 1974, p. 130. „Helas ! je ne cuide mie que depuis le temps du roy Clovis qui fut le premier roy chrestien, que France fust aussi desolée et divisée comme elle est aujourduy", *Journal d'un bourgeois de Paris, 1405-1449*, ed. A. Tuetey, Paris, 1881, p. 135.
95. Guillaume Guiart (535), p. 174, v. 91-92.
96. *RHF*, X, 297.
97. Lecourt (439), 209-210.
98. J. Soyer, *La légende de la fondation d'Orléans par l'empereur Aurélien*, Orléans, 1911, p. 10.
99. A. Vallet de Viriville, „Advis à Isabelle de Bavière. Mémoire politique adressé à cette reine vers 1434", *BEC*, 27 (1866), p. 150.
100. *Jean de Reilhac, secrétaire, maître des comptes, général des finances et ambassadeur des rois Charles VII, Louis XI et Charles VIII. Documents pour servir à l'histoire de ces règnes de 1455 à 1499*, t. III, Paris, 1888, p. 78.
101. Arch. nat., X^{1a} 4810, fol. 154.
102. Bibl. nat., fr. 1965, fol. 129 v°.

BCUIASI

Capitolul VIII

Greutatea istoriei

I. Puterile şi istoria

§1. Propaganda istorică

La finalul secolului XX nu există om care să nu fie convins de importanţa informaţiei, propagandei şi publicităţii în viaţa politică şi în viaţa cotidiană. Medieviştii sînt la fel de convinşi ca şi ceilalţi şi, cum cercetările lor se inspiră din propriile experienţe, de cîteva decenii încoace nu există an în care să nu apară unul sau mai multe articole demascînd preocupările legate de propagandă ale cutărui principe sau autor[1]. Iar astăzi, mulţi ar fi tentaţi să vadă propagandă peste tot de-a lungul Evului Mediu, de la „propaganda martiniană" a clericilor merovingieni[2] pînă la scrierile propagandistice ale umaniştilor din epoca Renaşterii. Fără îndoială, nu trebuie să mergem prea departe şi, orice s-ar fi spus, numeroase opere sînt în mod sigur expresia unor curente literare gratuite şi nicidecum rodul vreunui gînd politic ascuns. Deci nu totul e propagandă. Dar dacă ne gîndim bine, într-o lume în care puterile dispuneau de mijloace de constrîngere atît de slabe, preocuparea de a difuza idei pe care să se sprijine şi prin care să se justifice, să convingă indivizii, să „facă propagandă" trebuia să fie, în cazul oricărui guvernant avizat, fundamentală. De-a lungul întregului Ev Mediu, cine şi-a dorit o putere solidă a avut nevoie de o propagandă activă.

Propaganda îşi lua argumentele de peste tot. Şi le utiliza aşa cum i se ofereau, cît de bine putea. Se folosea sentimentul religios sau morala. Urma pas cu pas progresele reflecţiei teologice sau ale gîndirii politice. Un rege din secolul al XIII-lea sau al XIV-lea putea susţine că deţinea puterea de la Dumnezeu, sau că avea virtuţi de rege ideal, sau că purta acea coroană căreia fiecare îi datora ascultare. Nu se pune problema de a nega greutatea pe care o puteau avea aceste mari idei atemporale. Însă trebuie spus şi că o bună parte a propagandei şi-a situat întotdeauna – şi în tot mai mare măsură – argumentele în timp. În viitor, în primul rînd. De exemplu, cine ar putea pretinde că înţelege problemele politice din ultimele secole ale Evului Mediu fără să fi măsurat importanţa pe care au avut-o atunci profeţiile bazate pe Scripturi sau pe astrologie? Dar o trăsătură fundamentală a propagandei medievale este faptul că îşi ancora în foarte mare măsură argumentele şi în trecut. Cum s-ar fi putut altfel? Un nobil era nobil pentru că aşa erau şi strămoşii săi. O cutumă era bună pentru că era veche. Un rege era fără îndoială legitim pentru că deţinea puterea de la Dumnezeu, pentru că avea virtuţile necesare ori pentru că deţinea coroana, cel mai bun argument al său rămînînd totuşi acela că era de sînge regal.

Într-o lume în care trecutul era cea mai bună justificare a prezentului, era firesc ca istoria să fie cel mai bun argument al propagandei, cel mai bun sprijin al puterii.

Acestea fiind spuse, la începutul Evului Mediu, propaganda în general şi propaganda istorică în particular nu însemnau cu adevărat mare lucru. Puterile au învăţat foarte greu să se folosească mai bine de o propagandă mai eficace graţie unor scrieri, discursuri, imagini, gesturi care, în decursul timpului, s-au multiplicat. Puterile au învăţat foarte greu să se folosească mai bine de argumentele istorice pe care o ştiinţă mai sigură pe sine le punea în număr tot mai mare la dispoziţia lor. Propaganda istorică a făcut în zece secole progrese uimitoare. De altfel, le-a făcut cu intermitenţe ; a avut perioade bune şi perioade mai slabe. Anumite momente i-au fost mai propice decît altele. Anumite puteri au fost mai interesate de ea decît altele.

Noul David şi totodată noul Constantin, Carol cel Mare a ştiut să profite de trecutul îndepărtat. Ar fi fost firesc ca domnia lui să fie marcată de un mare avînt al studiilor istorice. Şi totuşi, nu s-a întîmplat nimic de felul acesta. Carol cel Mare şi sfetnicii săi au încurajat mult studiul Bibliei, dar ceea ce-i interesa în primul rînd nu era sensul ei istoric. Paulus Diaconus, care a trăit cîţiva ani în anturajul lui Carol cel Mare, a fost un mare istoric, însă opera sa a fost mai puţin încurajată de regele franc decît de atmosfera de la curtea longobardă, iar apoi de cea de la Monte-Cassino. În realitate, Alcuin, părintele renaşterii carolingiene, nu avea un simţ istoric deosebit. Şi, în măsura în care se interesa de istorie, regele şi împăratul a fost mai preocupat să-şi îngrijească propria imagine decît să le revigoreze pe cele ale predecesorilor săi. În propaganda carolingiană, esenţialul nu a fost istorisirea trecutului.

O masivă propagandă istorică a apărut pentru prima oară în a doua jumătate a secolului al XI-lea, legată de cele două evenimente care au marcat atunci Occidentul : reforma gregoriană şi cearta pentru învestitură, pe de o parte, şi cruciada, pe de altă parte. Partizani şi adversari ai reformei, susţinători ai papei ori ai împăratului îşi aruncau unii altora în faţă argumente istorice[3]. Pentru a le găsi, ei au citit cu aviditate cărţi vechi, ca *Istoria tripartită* a lui Cassiodor, care a cunoscut atunci un succes considerabil[4]. Sau au scris altele noi. Niciodată polemica şi istoria nu au fost mai intim legate decît în acel moment : întreaga operă a marelui istoric angajat, de partea împăratului, care a fost Sigebert de Gembloux e cea mai bună mărturie în acest sens[5]. În acelaşi timp, pregătirea cruciadei necesita un efort imens de propagandă în care argumentele istorice erau, în mod cît se poate de firesc, esenţiale. În anii 1070, scribi din *scriptorium*-ul de la Cluny grupau într-un dosar mai multe opere istorice în care îşi găsea justificarea războiul împotriva necredincioşilor[6]. Prima cruciadă a avut succesul pe care îl cunoaştem. Dar, pentru a păstra acest fragil succes, au fost necesare alte cruciade şi permanente expediţii pe care o propagandă intensă trebuia mereu să le justifice şi în care istoria îşi avea întotdeauna locul ei. Tocmai pentru a răspunde criticilor aduse cruciadei, înainte de Conciliul de la Lyon din 1274, Humbert de Romans a zugrăvit, în *Opusculum tripartitum*, acea amplă frescă istorică în care voia să marcheze succesiunea epocilor şi diversitatea cauzelor[7].

Chiar în perioada cînd clericii utilizau masiv trecutul, principii deveneau treptat conştienţi de sprijinul pe care argumentele istorice îl puteau oferi puterilor ce se afirmaseră recent. În jurul anului 1000, uzurpatorului capeţian i s-a părut deja necesar să inspire istorii care să demonstreze că Franţa îi datora mai mult lui Clovis decît lui Carol cel Mare şi în care să nu fie compromise, într-un trecut mai recent, nici principiul monarhic, nici strămoşii lui Hugo Capet. În acest context trebuie situate lucrările lui

Richer şi ale lui Aimoin[8]. Dar efortul capeţian nu a fost nici masiv, nici durabil. Dimpotrivă, încă dinainte de 1026, din porunca lui Richard I, Dudon de Saint-Quentin culegea tradiţiile orale privitoare la întemeierea ducatului Normandiei şi istoria sa a fost prima dintr-un lung şir de opere potrivite pentru a exalta virtuţile familiei ducale sau ale naţiunii normande. Încă din a doua jumătate a secolului al XI-lea, conţii de Anjou sugerau o istoriografie care să le fie favorabilă. Moştenitori ai acestor două tradiţii, în secolul al XII-lea, Plantageneţii s-au folosit conştient şi masiv de istorie pentru a demonstra originea ilustră a stirpei lor şi pentru a justifica dominaţia lor în ţările pe care le cuceriseră. Şi, preocupaţi să-şi convingă mai întîi propriii cavaleri, ei au fost chiar primii care au patronat o literatură în limba franceză[9]. Încă din prima jumătate a secolului al XII-lea, Suger i-a făcut şi pe Capeţieni să înţeleagă importanţa istoriei. El este cel care, ca să zicem aşa, a fondat întru gloria lui Dumnezeu, a Sfîntului Dionisie şi a regelui capeţian şcoala istoriografică dionisiană care a cunoscut, în vremea domniei lui Filip al II-lea, o dezvoltare decisivă şi care a dăinuit de altfel încă mult timp, fiindcă era gîndită de clerici pentru clerici, credincioasă latinei[10]. Fără îndoială, nu toţi principii din Occident au înţeles atunci, aidoma Plantageneţilor şi Capeţienilor, importanţa istoriei. După cum s-a observat de curînd, conţii de Blois şi de Champagne n-au stimulat nici măcar o singură operă istorică, n-au folosit, în luptele lor, nici măcar un singur argument istoric[11]. Dar, cu trecerea timpului, principii care nu s-au îndoit de puterea istoriei au fost tot mai numeroşi. Şi atunci cînd, la începutul faimoasei *Primera Crónica General de España*, regele Alfonso al X-lea punea să fie reprezentat ţinînd în mîna dreaptă o spadă şi întinzîndu-i cu mîna stîngă fiului şi moştenitorului său cartea acestei istorii care tocmai fusese scrisă la cererea sa, el arăta astfel că era perfect conştient că puterea lui se sprijinea pe forţa şi justiţia pe care le simboliza acea spadă, dar şi pe trecutul a cărui memorie ştiuse să o păstreze prin acea carte de istorie[12]. Iar cîţiva ani mai tîrziu, pe la 1300, în tratatul său de muzică, francezul Jean de Grouchy arăta că, pentru el, principalul merit al acelor cîntece de gestă care povesteau vieţile sfinţilor sau istoria regelui Carol era că ele contribuiau *„ad conservationem totius civitatis"*, că erau necesare pentru coeziunea statului[13].

După 1300 nu prea există putere care să nu fi apelat la propagandă şi care să nu fi folosit, în propaganda sa, trecutul pe post de argument. Mai mult sau mai puţin, totuşi, în funcţie de probleme şi de temperamente. Apărarea imperiului, spre exemplu, se baza înainte de toate pe o argumentaţie istorică. După cum demonstrau Alexander von Roes şi Lupold von Bebenburg, Carol cel Mare, german, adusese imperiul germanilor[14]. Marsilio da Padova demonstra că imperiul, cu Carol cel Mare, trecuse de la greci la latini, dar fără intervenţia papei – de care, prin urmare, nu depindea cu nimic nici la momentul respectiv[15].

Interminabilul conflict franco-englez i-a obligat şi el pe adversari, mai ales pe francezi, la un efort de propagandă intens. Pentru a-l alimenta, juriştii elaborau numeroase argumente, dar se cerea mult şi de la istorie. Carol al V-lea era mai conştient decît oricine de importanţa de a convinge şi atunci cînd, în 1378, l-a primit pe împăratul Carol al IV-lea la Paris, a profitat de asta pentru a-şi expune îndreptăţirea în conflictul său cu Eduard al III-lea. Invitîndu-l la Luvru, „prinse regele a vorbi... şi işi luă subiectele din vremurile de început ale regatului Franţei" ; el i-a ţinut astfel auditoriului său imperial, „în lungul răstimp a două ceasuri şi mai bine", un veritabil curs de istorie a Franţei[16]. În lungul său expozeu, Carol al V-lea voia doar să demonstreze că, de la Carol cel Mare,

provincia Guyenne făcea parte din regatul Franţei şi că ducii săi, fie că fuseseră sau nu regi ai Angliei, datorau omagiu regelui Franţei. Dar francezii erau mîndri de un trecut cu mult anterior lui Carol cel Mare şi, în încercările din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, ideea că descindeau din troieni le-a fost una dintre îmbărbătările fundamentale[17].

În secolul al XV-lea, ducele de Burgundia nu-şi putea sprijini drepturile şi pretenţiile pe un trecut la fel de prestigios. Dar, prin temperament, Filip cel Bun a dorit să folosească la maximum trecutul şi atunci cînd, în 1447-1448, negocia cu împăratul Frederic al III-lea pentru a obţine un titlu regal măcar în posesiunile sale lotharingiene, i-a comandat lui Jean Wauquelin o imensă lucrare istorică. I-a dat toată documentaţia necesară ca să poată scrie în proză viaţa adevăratului erou naţional burgund care devenise Girart de Roussillon. A pus să i se aducă de la Mons la Bruges *Annales historiae illustrium principum Hannoniae* (*Analele istoriei iluştrilor principi de Hainaut*), pe care le scrisese Jacques de Guise înainte de 1400, ca să le traducă în franceză. Acelaşi neobosit Wauquelin a mai tradus, tot atunci, la porunca stăpînului său, *Chronicon nobilissimorum ducum Lotharingie et Brabantie ac regum Francorum* de Edmond van Dynter. În doi ani de muncă îndîrjită, i-a oferit ducelui de Valois toate piesele justificative de care acesta avea nevoie pentru a aspira să facă să renască vechea Lotharingie[18].

Jean Wauquelin nu avea nimic dintr-un umanist. Antonio Bonfini era unul. Dar scriind, în 1487-1488, istoria Ungariei (*Rerum Hungaricarum Decades*), el nu făcea decît să-i dea stăpînului său, regele Matei Corvin, ceea ce Jean Wauquelin îi dăduse lui Filip cel Bun: nişte argumente istorice pentru ambiţiile sale politice[19]. La sfîrşitul secolului al XV-lea, fie că recurgea la istorici mai „tradiţionali" sau mai „moderni", nici un principe, nici un stat nu putea neglija întemeierea puterii pe fundamentul istoriei.

§2. Istoria oficială

Principii din Evul Mediu erau atît de convinşi de greutatea istoriei, ştiau atît de bine importanţa argumentelor pe care istoria le putea furniza propagandei lor, încît mulţi dintre ei au avut mare grijă să vegheze la compunerea de opere istorice care, povestind vremurile mai vechi, trebuiau să le anunţe sau să le justifice puterea sau care, relatînd trecutul recent, trebuiau să lase asupra propriei lor domnii imaginea cea mai favorabilă. Pentru a desemna aceste istorii legate de putere, autorii vorbesc astăzi în mod constant de istorii oficiale sau, conştienţi cum sînt uneori că lucrurile nu-s chiar atît de simple, de istorii semioficiale. Este foarte adevărat că acest cuvînt, „oficial", acoperă o realitate foarte complexă. Vedem astăzi că sînt calificate drept istorii oficiale opere cu caractere foarte diferite, iar drept istorici oficiali – autori cu statute foarte distincte. Merită, poate, osteneala să încercăm o clarificare.

Mai întîi, de-a lungul întregului Ev Mediu, au existat autori care, din convingere, fără să fi primit misiune de la cineva, au redactat lucrări în care lăsau să răzbată ideile la care ţineau. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, John of Fordun scria o istorie a Scoţiei în care sublinia mîndria unui popor care, spre deosebire de britoni sau de angli, nu fusese niciodată supus de nimeni şi a cărui libertate fusese mereu salvgardată de alianţa dintre rege şi popor. John of Fordun nu a fost totuşi nici inspirat, nici recompensat de rege[20]. În 1497, călugărul franciscan Johannes de Legonissa justifica pretenţiile

lui Carol al VIII-lea asupra regatului Neapolelui prin ideea că regii Franţei descindeau în general din evrei şi în special din David. El a expus această idee în *Opus Davidicum*, unde declara că lupta pentru casa regală franceză şi că limba era suliţa şi spada sa; el se califica prin propria autoritate drept *miles domus Francie hasta et gladio lingue*. Din cîte se ştie, nu a primit nici o recompensă pentru o operă din care n-a rămas, de altfel, decît un manuscris[21]. Nu toţi autorii erau la fel de dezinteresaţi sau la fel de ghinionişti ca John of Fordun şi Johannes de Legonissa. Alţii nu s-au lăsat pînă nu i-au prezentat lucrarea principelui căruia aceasta îi sprijinea puterea sau ambiţiile. Uneori principele îl răsplătea pe autor, precum Carol al VII-lea, care a pus să i se plătească 13 livre şi 15 sous „magistrului Jehan Domer, cronicar", care-i dăduse „un mic sul pe care sînt scrise mai multe frumoase versuri în latineşte, făcînd pomenire despre anume lucruri petrecute în acest regat de la o vreme încoace"[22]. Alteori, principele veghea la difuzarea lucrării. Părtinitoare, dar spontane, asemenea scrieri nu aveau totuşi nimic oficial.

Numeroase lucrări istorice erau mai direct inspirate de putere. Carol cel Mare nu a manifestat prea mult interes pentru studierea trecutului, însă a avut mare grijă să dea despre domnia sa cea mai bună imagine posibilă. A vegheat să fie redactate, probabil de către clericii de la capela palatului său, anale pe care noi le numim regale; a vegheat, de asemenea, să fie larg difuzate[23]. În Anglia, la sfîrşitul secolului al IX-lea, totul lasă să se creadă că Alfred a făcut la fel. El a pus să se redacteze şi să se difuzeze *Cronica anglo-saxonă*, căreia succesorii săi au avut grijă să i se redacteze şi difuzeze continuări[24]. După cucerire, regii Angliei au renunţat la o atare întreprindere. În ceea ce-i priveşte, pînă la sfîrşitul Evului Mediu, ducii de Austria nu au încurajat niciodată vreo lucrare istorică de anvergură[25]. Însă regii Franţei şi cei ai Castiliei au îndemnat la realizarea, dacă nu a unor anale – al căror timp trecuse –, cel puţin a unor mari sume istorice care relatau istoria ţării lor de la originile sale. Împăraţi precum Carol al IV-lea[26] sau Sigismund[27] au încurajat alcătuirea de cărţi care să le susţină opiniile, furnizînd autorilor documentaţia de care aveau nevoie. Pe scurt, anale, istorii lungi sau tratate mai scurte, numeroşi principi din Occident, conştienţi de sprijinul pe care li-l putea oferi istoria, au sugerat redactarea de opere care să le fie favorabile şi să le reflecte vederile, la difuzarea cărora vegheau. Însă aceste opere comandate de putere nu erau explicit cauţionate de ea. Erau oficioase. Nu erau, riguros vorbind, oficiale.

Unii preferau aceste scrieri oficioase, crezînd că, fiind mai discreţi, puteau convinge mai bine. În 1410, un purtător de cuvînt de la Saint-Denis declara că, dacă clericii voalaseră întru cîtva caracterul oficial al marii lor compilaţii istorice, o făcuseră „pentru ca străinii să nu spună că au scris vreun lucru prea mult sau prea puţin în favoarea regilor Franţei"[28]. Respectivul raţiona cum facem şi noi astăzi; înţelesese că o scriere de propagandă era cu atît mai eficace cu cît părea mai puţin legată de cei pe care îi susţinea. Pe de altă parte însă, cum critica istorică era bazată pe o ierarhie de autorităţi, cum un text părea cu atît mai demn de crezare cu cît era cauţionat de o autoritate mai înaltă, unii autori nu s-au lăsat pînă nu au obţinut pentru opera lor aprobarea puterii: ea ar fi părut astfel mai demnă de încredere, mai autentică. Aşa au existat, la Genova încă din secolul al XII-lea, iar la Padova în secolul al XIII-lea, aprobate de putere, istorii autentice, absolut oficiale, în care cetăţeanul putea regăsi fără nici un dubiu întregul adevăr asupra trecutului oraşului său[29]. Începînd cu domnia lui Filip al II-lea, clericii de la Saint-Denis munciseră pentru ca unele dintre operele ieşite din atelierul lor, prezentate regelui şi

aprobate de el, să devină astfel autentice. Ei au reuşit foarte repede să convingă că scrierile lor aveau un caracter oficial. Francezii au crezut în *Marile Cronici ale Franţei* ca în Biblie. Pînă la urmă, spre deosebire de supuşii lor, regii Franţei au acceptat mai greu ideea unei istorii oficiale, întîrziind luarea unei iniţiative.

Multă vreme după cucerire, nici regii Angliei nu au văzut importanţa unei istorii oficiale. Iar atunci cînd, în fine, au văzut-o, nu s-au ocupat, ca regii Franţei, de compunerea unor mari istorii ale regatului lor, mulţumindu-se să solicite redactarea unor scurte rapoarte asupra evenimentelor ce li se păreau mai importante, de a căror difuzare s-au îngrijit. Atunci cînd, în 1291, pretendenţii la tronul Scoţiei au recurs la arbitrajul lui Eduard I şi au recunoscut clar şi formal suzeranitatea engleză asupra Scoţiei, regele Eduard a scris în acest sens o serie de scrisori pe care le-a trimis principalelor abaţii din regat, cerîndu-le să fie înregistrate în cronicile lor[30]. În secolul al XIV-lea, succesorii lui Eduard au profitat de fiecare statut adoptat de rege în Parlament pentru a da, în preambulul său, o versiune oficială a evenimentelor care îi justificau publicarea, iar statutele, difuzate în întreg regatul, răspîndeau astfel ceea ce cîrmuirea dorea să fie adevărul istoric[31]. În secolul al XV-lea, propaganda lui Eduard al IV-lea nu a mai folosit subterfugiul mănăstirilor sau al Parlamentului. După ce şi-a redobîndit tronul, regele a pus să se redacteze o versiune oficială a evenimentelor din 1471, al cărei text a avut grijă să fie difuzat mai cu seamă pe continent[32]. Dacă marea masă a scrierilor istorice de care s-au servit, în Evul Mediu, puterile nu a avut decît un caracter oficios, înseşi principiile criticii istorice medievale au încurajat unele dintre aceste puteri să înţeleagă avantajele unei istorii autentice, să acopere cu autoritatea lor în mod explicit relatări care le erau favorabile şi să patroneze, fără complexe, istorii oficiale.

Autonomia crescută a istoriei în raport cu celelalte ştiinţe, progresele decisive ale birocraţiei şi ale slujbelor au dus spre o ultimă dezvoltare, tîrzie. Numeroase puteri au luat atunci iniţiativa de a încredinţa compunerea istoriei oficiale unui învăţat care, numit în mod explicit să o facă, devenea astfel istoric oficial. S-ar părea că regele Franţei s-a angajat primul pe această cale, dar, la o examinare, apariţia unui istoric oficial este, chiar şi în Franţa, mult mai tîrzie decît s-a spus adesea. Atunci cînd, la începutul secolului al XIII-lea, călugărul Rigord de la Saint-Denis se intitula „cronograf al regelui Franţei" (*regis Francorum cronographus*)[33], asta însemna că proclama că se dedicase istoriei regelui Franţei sau că dorea foarte mult să-şi pună opera sub autoritatea acestuia. În orice caz, era un titlu pe care şi-l acorda singur. Nu primise de la rege nici misiune, nici titlu. Cîteva decenii mai tîrziu, călugărul Primat începea să scrie *Romanul regilor*[34] din porunca Sfîntului Ludovic, dar poziţia sa în mănăstirea Saint-Denis nu s-a schimbat din acest motiv, iar el nu a rîvnit la nici un titlu oficial, regal. Nici un titlu regal nici pentru succesorul său în fruntea şcolii istorice dionisiene, Guillaume de Nangis, care a fost doar numit *custos cartarum*, custode al arhivelor de la Saint-Denis, din 1285 pînă la moartea sa, în 1300[35]. Nici un titlu regal nici pentru Richard Lescot, care a fost cantor la Saint-Denis şi a desfăşurat în mănăstire o prodigioasă activitate de istoric în timpul domniilor lui Filip al VI-lea şi Ioan cel Bun. În concluzie, pînă în acel moment, responsabilitatea alcătuirii *Marilor Cronici ale Franţei* şi, mai general, a întregii producţii istoriografice dionisiene, pe care regii o încurajau şi care era atît de favorabilă puterii lor, apăsase pe umerii unor călugări care în mănăstire erau personaje eminente, dar pe care monarhul nu se gîndise niciodată să-i distingă acordîndu-le un titlu sau un statut deosebit. În atmosfera

de laicizare a statului din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, Carol al V-lea a încetat să se mai lase în seama celor de la Saint-Denis. El i-a încredinţat cancelarului său, Pierre d'Orgemont, misiunea de a scrie istoria domniei tatălui său şi a propriei sale domnii. Spre satisfacţia regelui, cancelarul s-a achitat de sarcina sa, dar opera lui a rămas anonimă, iar el nu a obţinut de pe urma ei nici glorie, nici profit, nici vreun titlu aparte.

Carol al VI-lea a încredinţat din nou unei feţe bisericeşti de la Saint-Denis, adică lui Michel Pintoin, cantor al abaţiei, misiunea de a scrie, cum făcuseră şi alţi călugări dionisieni înaintea sa, pe de o parte o istorie a Franţei, iar pe de altă parte istoria domniei lui. Se prea poate ca statutul lui Michel Pintoin să nu fi fost diferit de cel al predecesorilor săi şi ca el să nu fi fost nimic altceva decît, cum spune Jean de Montreuil, care era în măsură să ştie titlul său exact, „cantor şi cronicar al abaţiei Saint-Denis, persoană foarte religioasă şi respectabilă"[36]. De altfel, nici un document oficial nu-i dă vreun alt titlu, iar în 1410, în marele proces legat de capul Sfîntului Denis care-i opune pe călugării de la Saint-Denis canonicilor de la Notre-Dame din Paris, aceştia din urmă insistă mult asupra faptului că n-a existat niciodată şi nici nu există încă decît un „cronicar al abaţiei Saint-Denis", ale cărui opere nu sînt deci nici autentice, nici aprobate, fiind simple scrieri private. Tocmai pentru a înlătura această obiecţie subliniază călugării de la Saint-Denis caracterul oficial al istoriografiei dionisiene şi, pentru a-l dovedi, ei afirmă despre cronicarul abaţiei Saint-Denis că „este în slujbă regală, căci el e rînduit de rege, face jurămînt regelui şi are livrea la palatul regelui ca slujbaş... Şi de cîte ori cronicarul a fost dintre călugării de la Saint-Denis, prin autoritatea regelui a fost, şi au făcut jurămînt regelui şi au avut livrea, cum are şi cel de acum; iar dacă sînt numiţi cronicari ai abaţiei Saint-Denis, e un fel de a vorbi şi pentru ca străinii să nu spună că au scris vreun lucru prea mult sau prea puţin în favoarea regilor Franţei. Dar orice nume ar avea, ei sînt cronicari ai Franţei rînduiţi să scrie faptele însemnate ale Franţei ca să se păstreze amintirea lucrurilor trecute". Şi călugării conchid: „Nu a fost şi nu este nici acum decît un singur cronicar al Franţei"[37]. Călugării de la Saint-Denis afirmă deci răspicat că unul de-ai lor este funcţionar regal, a prestat jurămînt regelui şi poartă titlul de „cronicar al Franţei". Singurul lucru pe care nu-l afirmă este că, în virtutea funcţiei sale, el primeşte leafă; de fapt, erudiţia contemporană s-a străduit zadarnic să caute urmele lefurilor care i-ar fi fost plătite[38]. În mod sigur, Michel Pintoin n-a primit leafă. E foarte adevărat că lucrările sale istorice au fost – ca şi, de multă vreme, cele ale predecesorilor săi – încurajate de regalitate. Dar, mai mult decît probabil, calitatea sa de funcţionar regal şi frumosul său titlu de „cronicar al Franţei" n-au existat decît în imaginaţia călugărilor dionisieni care, pentru nevoile cauzei lor, căutau în 1410 cu disperare să dea un caracter oficial scrierilor „cronicarilor de la Saint-Denis".

Pretenţiile dionisiene pregăteau viitorul şi, cu ajutorul evenimentelor, au devenit realitate. Abia sosit la Paris, Carol al VII-lea a şi încredinţat, iarăşi, unui călugăr de la Saint-Denis, Jean Chartier, sarcina de a continua opera lui Michel Pintoin. Dar, făcînd acest lucru, îi dădea lui Jean Chartier un statut foarte precis, pe care acesta a avut grijă să-l expună în toate detaliile şi în cronica sa latină[39], şi în cronica sa franceză[40]. Care e titlul exact pe care l-a primit? Nu e clar, căci Jean Chartier se intitulează „*Francorum historiografus*" în cronica sa latină şi „cel mai mic dintre cronicarii sau istoriografii acestui rege serenissim" în cronica sa franceză. Fapt este că, aidoma oricărui funcţionar regal instalat în funcţia sa, Jean Chartier a prestat jurămînt, şi încă în prezenţa mai multor personaje importante: Gérard Machet, episcop de Castres, confesor al regelui,

Geoffroy Vassal, general al finanţelor, şi Pierre Alant, secretar al regelui. După care, prin grija respectivului secretar, pe 18 noiembrie 1437 i-au fost expediate acreditările regale, care îi garantau, datorită funcţiei sale, o leafă anuală de 200 de livre pariziene (sau 250 de livre de Tours) şi îi asigurau, cîtă vreme se afla pe lîngă rege, aceleaşi raţii ca ale celor ce îndeplineau funcţia de *maître d'hôtel* al regelui pentru el, cei doi valeţi şi cei trei cai ai săi. Degeaba insistă Jean Chartier că această leafă este „leafa obişnuită", că aceste drepturi sînt „din vechime, aproape dintotdeauna" (*jamdudum, quasi ab omni evo*) drepturile cronicarului regal, căci nu încape îndoială că, dimpotrivă, aici avem de-a face cu o noutate. Serviciile aduse de mult timp regalităţii de istoriografia dionisiană şi solicitările presante dinspre Saint-Denis au condus în sfîrşit, în 1437, la crearea, în favoarea unui călugăr de la Saint-Denis, a unei funcţii de cronicar sau istoriograf regal, cu un titlu cam imprecis, dar cu o leafă bine asigurată.

Creaţia franceză din 1437 a fost durabilă. Jean Chartier şi-a păstrat funcţia şi şi-a primit leafa pînă la moartea lui Carol al VII-lea. Cînd a devenit rege Ludovic al XI-lea, acesta l-a schimbat pe slujbaş, ca pe atîţia alţii. Georges Chastellain ne spune că regele „fu cuprins de indignare împotriva celor de la Saint-Denis şi de mînie (le) luă din mîini autoritatea de cronicar ; şi (o) dădu în mîinile unui călugăr de la Cluny, căruia îi trimise vorbă să vină în faţa lui, numit magistrul Jehan"[41] Castel, despre care se ştie, pe de altă parte, că era nepotul Christinei de Pisan şi fiul lui Jean Castel, care fusese notar şi secretar al regelui Carol al VII-lea. Jean Castel a beneficiat de leafa sa de 200 de livre de pe urma „slujbei sale de cronicar" pînă la moartea sa, în 1476[42]. La sfîrşitul Evului Mediu, în Franţa, învestitura din partea puterii a devenit atît de importantă, a părut aşa de naturală, încît s-au găsit autori care să rezerve numele de cronică unor opere astfel compuse de istorici ce primiseră în acest sens misiune expresă din partea statului. În prologul său, Alain Bouchart spune că trebuie rezervat numele de cronică unei cărţi „compuse de cel ce a fost însărcinat să facă asta, căci nu-i este îngăduit nimănui să compună cronică dacă nu i s-a poruncit şi nu i s-a încredinţat această sarcină". Iar reacţia lui Alain Bouchart nu e izolată[43].

Urmînd exemplul francez, după mijlocul secolului al XV-lea au apărut istorici oficiali în numeroase state. Spre exemplu, mulţi autori scriseseră, în prima jumătate a secolului al XV-lea, istorii favorabile Burgundiei. Dar primul care a primit în mod explicit misiunea de a o face a fost Georges Chastellain, pe care Filip cel Bun l-a însărcinat în 1455 „să pună în formă în chip de cronică fapte însemnate, demne de aducere aminte, petrecute înainte şi care se petrec şi pot să se petreacă". „Statutul de orator şi istoriograf" al acestuia a fost marcat cel puţin printr-un titlu, de altfel variabil. În 1461 i se spune „cronicar al monseniorului", iar în 1473, „cronicar [*indiciaire*] şi istoriograf". La moartea lui Georges Chastellain, în 1475, Jean Molinet a fost învestit cu aceeaşi misiune, pe care o subliniază un titlu – şi în acest caz, variabil de la un text la altul. La moartea lui Jean Molinet, în 1507, *indiciaire* devine Jean Lemaire de Belges. Este sigur că, în 1507, Jean Lemaire de Belges a prestat jurămînt. Probabil şi predecesorii săi o făcuseră. La fel, e sigur că Georges Chastellain, Jean Molinet şi Jean Lemaire de Belges au primit de la ducii de Burgundia cele necesare traiului. Dar cu ce titlu primeau aceste subsidii? Oare le primeau *pentru că* erau *indiciaires*? Au fost ei din punct de vedere juridic, precum Jean Chartier şi Jean Castel, titulari ai unei funcţii care aducea o leafă? Lucrul nu apare cu claritate. În orice caz, cert este că, începînd din 1455, ducele de Burgundia a dispus cît se poate de oficial de un istoric distins printr-un titlu, care presta jurămînt,

căruia o pensie sau niște donații îi permiteau să-și ducă traiul și care era însărcinat să scrie istoria „printr-o scriere autentică"[44].

Împotriva a ceea ce s-a spus adeseori, la Veneția nu exista încă, la începutul secolului al XVI-lea, un istoric oficial. Adevărul este că în 1443 se întemeiase o școală la San Marco, unde un lector primea din partea republicii un salariu ca să pregătească tineri pentru serviciul cancelariei și să susțină conferințe publice. În 1460 fusese creat un al doilea post de lector, și tocmai acest post îi sugerase Lodovico Foscarini, în 1462, lui Flavio Biondo să-l solicite. Dar Flavio Biondo nu a fost ales pentru postul respectiv. Atunci cînd, în 1485, Marcus Antonius Sabellicus a oferit senatului Veneției cele 33 de cărți ale lucrării sale *Rerum Venetarum ab urbe condita*, el a fost recompensat pentru aceasta printr-un post de lector la școala de la San Marco. Trebuia să-i formeze pe viitorii secretari ai cancelariei, să țină cursuri de umanioare și, în subsidiar, să continue să scrie istoria Veneției. Cînd a murit, în 1506, își încasa încă salariul de lector. Dar Veneția tot nu avea încă un istoric titular. Puțin mai tîrziu totuși, cum cele două lectorate de la San Marco deveniseră de fapt, în acel moment, sub presiunea mișcării umaniste, două catedre, una de latină, cealaltă de greacă, rezervate pentru doi eruditi prea puțin interesați de epoca lor, senatul a decis să numească și să plătească un istoric special însărcinat cu scrierea istoriei moderne a Veneției. Andrea Navagero avea toate calitățile necesare în acest sens. Era un umanist și un patrician venețian cunoscător al arhivelor și al politicii venețiene. În 1516 a fost primul istoriograf titular al republicii Veneția[45].

Între creația franceză din 1437 și creația venețiană din 1516 ies astfel la iveală din documentație, nu doar în ducatul Burgundiei, ci și în numeroase alte state din Occident – de pildă, la Neapole[46], în Castilia[47] sau în Ungaria[48] –, istorici despre care erudiția modernă ne spune că au fost oficiali, dar în privința cărora ar trebui precizat cînd au apărut și care a fost statutul lor.

Instituirea unui istoriograf oficial, avînd funcție, titlu și leafă, ocupat în exclusivitate – și numai el – cu scrierea istoriei statului care-l plătea nu s-a menținut, de altfel, prea multă vreme în această formă precisă. Foarte curînd, lucrurile s-au complicat și situația s-a degradat. În Franța, sub Ludovic al XI-lea, chiar atunci cînd Jean Castel deținea de la rege autoritatea de a scrie o cronică, adică, probabil, misiunea de a scrie istoria domniei, și își zicea „cronicar al Franței"[49], Guillaume Danicot își spune, în niște texte care se eșalonează între 1466 și 1472, „consilier și istoric al regelui" și pretinde că a primit de la rege misiunea de a scrie, cum spune el în latină, „*gesta regnum Francorum concernentia*" – sau, cum zice în franceză, „să culeg și să caut istoriile și legendele legate de faptele din acest regat și pre acelea să le tocmesc în cărți deosebite"[50]. Sprijinit de protectori puternici, Guillaume Danicot obținuse titlul de istoric al regelui. Totuși, poziția sa nu avea nimic prin care să se poată compara cu cea a lui Jean Castel: el nu avea nici funcție, nici leafă[51]. De altfel, Guillaume Danicot a dispărut în 1472, Jean Castel a murit în 1476, iar problema îl interesa atît de puțin pe Ludovic al XI-lea, încît nu a mai existat nici cronicar al Franței, nici istoric al regelui. În două rînduri – în 1476 și în 1479 – a încercat Robert Gaguin să obțină însărcinarea oficială de a scrie o istorie a Franței. În van[52]. Abia în 1483, la rugămintea stăruitoare a abatelui de la Saint-Denis, regele a desemnat din nou un călugăr de la această abație, Mathieu Levrien, drept „cronicar al Bisericii" și i-a plătit, din acest motiv, leafă[53]. Să remarcăm, de altfel, că Mathieu Levrien nu e numit nici cronicar al Franței, nici istoric al regelui și că titlul său nu e altul decît acela purtat odinioară de Michel Pintoin. În plus, Ludovic al XI-lea a murit

în acelaşi an, 1483, iar Mathieu Levrien, care a făcut o lungă şi strălucită carieră la Saint-Denis, nu s-a mai ocupat niciodată de istorie. A urmat un nou vid pînă ce, în 1498, „magistrul Paule Emylius, orator şi cronicar lombard", a fost încurajat să scrie o nouă istorie a Franţei şi a primit pentru aceasta, dacă nu un titlu, pe care nici un document nu ni-l spune, sau o slujbă, pe care nimic nu o dovedeşte, cel puţin o pensie[54]. Chiar în vremea cînd Paolo Emili încă îşi primea probabil pensia, începînd din 1501, Jean d'Auton îşi spunea „istoriograf al regelui" şi se autoriza prin asta să scrie o „Cronică a Franţei". Dar nu a primit niciodată leafă de la rege în calitate de istoric. Şi doar pentru că era capelanul său, Ludovic al XII-lea, în 1508-1509, spre exemplu, punea să i se plătească 120 de livre[55].

Slujbă fără titular, pensie fără titlu, titlu fără leafă, cel mai blînd lucru ce se poate spune este că, la sfîrşitul secolului al XV-lea şi începutul celui de-al XVI-lea, politica regelui Franţei nu mai avea în această privinţă nici rigoare, nici continuitate. Aceeaşi delăsare se remarcă şi în Burgundia, unde, după Jean Lemaire de Belges, care a renunţat la însărcinarea sa în 1512, nu a mai existat decît un titlu onorific[56]. Prin urmare, instituţia istoricului oficial, desemnat să aştearnă în scris istoria ţării şi în special trecutul său recent, înhămat efectiv la sarcina sa, titular al unei funcţii cu care era învestit prin prestarea unui jurămînt sau cel puţin împodobit cu un titlu şi gratificat, din acest motiv, cu o pensie, nu a fost decît un moment efemer. Totul s-a cufundat repede în confuzie şi ineficacitate[57].

Totuşi, acest moment efemer nu era decît finalul unei lungi evoluţii a raporturilor dintre puteri şi istorie. De la bun început, puterile ştiuseră să utilizeze istoria în propaganda lor. Şi, pentru a dispune de un trecut convingător, ele nu s-au mulţumit să recompenseze iniţiativele care le erau favorabile, ci au avut grijă să patroneze alcătuirea de opere ale căror afirmaţii oficioase trebuiau să marcheze în mod insidios spiritele. Au existat întotdeauna istorii oficioase, dar, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, unele puteri au fost puse în situaţia de a aproba explicit texte al căror adevăr, prin însăşi această măsură, s-a dorit să nu mai fie discutat. Pînă la urmă, alcătuirea acestei istorii oficiale a fost încredinţată unui istoric oficial. Iar în a doua jumătate a secolului al XV-lea foarte puţine state au neglijat, într-o formă sau alta, să-şi procure unul.

Motivele acestei evoluţii sînt clare. Oamenii din Evul Mediu erau perfect conştienţi că o istorie oficioasă, discret sugerată şi difuzată, avea, poate, mai multe şanse să-şi impună, sub vălul imparţialităţii, ideile. Dar, pe de altă parte, principiile criticii istorice, care făceau ca un text să fie cu atît mai demn de încredere cu cît era aprobat de o autoritate mai înaltă, au împins uneori puterile să aprobe istorii care deveneau astfel autentice, oficiale, incontestabile. Dezvoltarea birocraţiei, înmulţirea slujbelor, autonomia pe care istoria o cîştiga treptat în raport cu teologia şi cu dreptul explică, în fine, apariţia istoricilor oficiali.

Astfel încît, dacă istoria nu mai era slujnica teologiei şi a dreptului, ea devenea în schimb, foarte oficial, auxiliara puterii. Desigur, istoricul oficial nu dorea să renunţe la adevăr, dar el se ştia şi se voia în primul rînd slujitorul statului. „Dreapta menire şi îndatorire a tuturor bunilor cronografi, cronicari şi istoriografi", spune Jean Lemaire de Belges, este „să arate prin scrieri şi temeiuri vădite şi să aducă la cunoştinţa oamenilor din popor nu linguşitoare laude şi merite ale principilor lor, ci adevăratele şi bunele şi dreptele înfruntări dintre aceştia"[58]. Iar atunci cînd, cu cîţiva ani mai înainte, benedictinul Jean d'Auton începuse să relateze expediţia care îi dusese pe francezi, în 1499, în Italia, el îşi exprima cu claritate intenţiile: „Ţinînd seama că... în slujba interesului public spada nu mi-e îngăduită şi mi-e luată din mînă..., avînd în vedere că prin efortul mîinii

armate să-i favorizez (pe francezi) nu pot, cu cerneală şi hîrtie am hotărît să le dau oarece ajutor după puterile mele"[59]. Istoria în serviciul statului, în ajutorul ţării: proclamînd sus şi tare eminenta demnitate a istoriei oficiale, istoricii din epoca Renaşterii nu făceau decît să desprindă ultimele consecinţe ale moştenirii pe care le-o lăsase Evul Mediu.

II. Exemple şi precedente

Într-o lume care nu admitea noutatea, pentru a justifica prezentul se apela mereu la trecut. Dar arsenalul istoriei oferea arme de naturi foarte diferite. Unii căutau în acest arsenal exemple, iar alţii precedente. În timpul certei pentru învestitură, în argumentaţia lor, partizanii şi adversarii papei au făcut apel în egală măsură la istorie. Însă partizanii papei au căutat în trecutul îndepărtat al Vechiului şi Noului Testament exemple fără legături directe cu problemele prezentului, apte să le justifice totuşi în mod indirect noile îndrăzneli. În schimb, partizanii împăratului, bizuindu-se pe un trecut apropiat ce le era favorabil, voiau să extragă din istoria recentă toate precedentele care arătau că poziţia lor se sprijinea pe o tradiţie directă, nemijlocită şi neîntreruptă[60]. Precedentul dovedea astfel o continuitate, în timp ce exemplul, ascunzînd parţial noutatea pentru ochii unei lumi care n-ar fi acceptat-o altfel, anunţînd cel puţin dorinţa de a reînvia nişte vremuri mai vechi şi mai bune, de a reînnoda un fir rupt printr-o desprindere de trecutul apropiat, marca sau masca o ruptură.

Asemenea papei în timpul certei pentru învestitură, numeroşi principi au avut grijă să ia un exemplu dintr-un trecut mai mult sau mai puţin îndepărtat, să preia mai mult sau mai puţin arbitrar dintr-o parte sau din alta un model căruia afirmau că se conformează, să se adăpostească în spatele unei figuri prestigioase pe care, spuneau ei, nu voiau decît să o reînvie. Carol cel Mare se dorise a fi un nou David. Mulţi l-au luat la rîndul lui drept model. Eduard al III-lea a fost pentru Froissart un nou Arthur. Pentru Antonio Bonfini, regele Ungariei Matei Corvin a fost deopotrivă un nou Augustus, un nou Traian şi un nou Attila (care fusese pentru occidentali flagelul pe care îl ştim, dar care rămînea în memoria ungurilor drept cel mai mare dintre regi)[61]. Pentru a convinge, atunci cînd a trebuit, propagandele politice au ştiut deci să anunţe o renaştere, o reînnoire, şi să se sprijine pe exemple. Au făcut-o doar în lipsă de altceva mai bun. Forţa tradiţiei era atît de mare, argumentul continuităţii era atît de puternic încît, atunci cînd au putut, ele au ales precedentele în defavoarea exemplelor. Puterile au utilizat de multe ori istoria ca pe un tezaur de exemple care, indiferent de unde ar fi venit, le justificau, dar mult mai adesea au cerut de la ea precedente care le anunţau în mod direct. Principala misiune a istoriei a fost să dovedească, prin precedente, nişte continuităţi.

În primul rînd, continuitate a comunităţii politice aşa cum exista ea atunci. Pentru a forma o comunitate perfectă, era necesar ca membrii „poporului" să fie convinşi că alcătuiau o singură „naţie", că aveau o origine comună, de care strămoşii lor se dovediseră întotdeauna demni şi pe care nici ei n-o trădau[62]. Era necesar, mai precis, să fie convinşi cetăţenii sau supuşii că structurile politice în cadrul cărora trăiau în prezent fuseseră întotdeauna instrumentul şi garantul acestui succes îndelungat. Tocmai istoria le spune veneţienilor „cine au fost şi de unde au venit şi cine sînt şi cum au făurit nobila cetate ce se cheamă Veneţia, care este acum cea mai frumoasă din lume"[63]. La sfîrşitul

Evului Mediu, chiar şi în secolul al XVI-lea, nici un doge n-a fost instalat la putere sau înmormîntat fără ca un lung discurs să elogieze Veneţia şi să-i reamintească istoria: cetatea fusese întemeiată la 25 martie 421 (ceea ce a permis, în 1421, sărbătorirea cu mare pompă a unui mileniu de existenţă); iar de atunci, oraşul ştiuse mereu să-şi păstreze libertatea graţie instituţiilor care îl guvernau şi acum[64]. La fel, John of Fordun le explica scoţienilor în secolul al XIV-lea că libertatea de care se bucuraseră întotdeauna şi pe care şi-o păstraseră chiar şi în pofida lui Cezar o datorau strînsei alianţe pe care regele şi poporul ştiuseră mereu să o salvgardeze[65]. Şi tot aşa, în secolul al XV-lea, Rodrigo Sánchez de Arévalo le amintea încă o dată supuşilor regelui Castiliei originile lor vizigote; de multă vreme, aceasta era una dintre temele preferate ale istoriografiei castiliene; dar, adăugînd că poporul ştiuse să păstreze această moştenire vizigotă graţie virtuţilor lui şi pentru că un rege desemnat de Dumnezeu ştiuse întotdeauna să-şi menţină, în ciuda unei nobilimi turbulente, autoritatea, el justifica în mod anticipat epoca lui Ferdinand şi a Isabelei[66]. Francezii se mîndreau cu o origine şi mai ilustră. Cei mai cultivaţi dintre ei ştiuseră foarte repede că se trăgeau din troieni. *Marile Cronici ale Franţei* nu au făcut decît să reia şi să răspîndească această temă. În plus, lunga lor naraţiune sublinia foarte bine, de la troieni la Merovingieni, de la Merovingieni la Carolingieni, iar de la Carolingieni la Capeţieni, continuitatea istoriei franceze. Mai mult, relatarea lor cu privire la epoca merovingiană nu lăsa loc de nici o îndoială asupra continuităţii structurilor politice franceze. Regele merovingian întreţinea în mod evident cu baronii şi cu poporul lui aceleaşi raporturi precum, mult mai tîrziu, regele capeţian. În Evul Mediu, forţa unui stat se baza în primul rînd pe originile sale îndepărtate, pe continuitatea istoriei şi a instituţiilor sale. Iar pentru istoriografia engleză a fost o provocare dificilă şi un stimulent excepţional că a trebuit, pornind de la britoni, să construiască istoria ţării asumînd şi depăşind marile rupturi de neşters pe care le reprezentau, fără a mai pune la socoteală cucerirea romană, invazia saxonă şi cea normandă.

Poziţia principelui nu era doar întărită de locul pe care predecesorii săi îl deţinuseră întotdeauna în cadrul statului. Legitimitatea lui se datora în primul rînd sîngelui care-i curgea prin vine. Un principe se bucura de o putere cu atît mai de nezdruncinat cu cît se trăgea – sau reuşise să convingă că se trăgea – dintr-un vechi şi ilustru neam de domnitori. Care, de pildă, în tot spaţiul unde, la nord de Alpi, Carolingienii îşi impuseseră puterea a fost tocmai neamul carolingian, de care nimeni nu se îndoia că provenea din cel merovingian şi se întindea, datorită acestui fapt, pînă la prinţii troieni. În secolul al XI-lea, Wipo afirma că francii salieni descindeau din Carolingieni pe latura maternă, iar pe cea paternă, din Merovingieni[67]. Mai tîrziu, deşi recunoştea rupturile din 751 şi din 987, deşi scanda istoria Franţei în ritmul dinastiilor merovingiană, carolingiană şi capeţiană, problema istoriografiei capeţiene a fost să stabilească continuitatea, prin femei, a sîngelui regal, astfel încît Ludovic al VIII-lea sau Ludovic al IX-lea să poată pretinde că descind, fără întreruperea acestei continuităţi, din Carolingieni, din Merovingieni şi, dincolo de ei, din prinţii troieni ai căror tovarăşi de exil erau strămoşii propriilor lor supuşi[68]. În secolul al XII-lea, în regatele Franţei şi Germaniei, în momentul cînd marea figură a lui Carol cel Mare acoperea cu umbra sa întreaga Europă, ca să se impună mai bine în faţa propriilor supuşi şi să se afirme mai bine alături de împărat sau de regele Franţei, multe alte familii domnitoare îşi proclamaseră deja cu mai multă sau mai puţină îndreptăţire ascendenţa carolingiană, ataşîndu-se astfel singurei tulpini regale care, în opinia multora, dădea pe atunci cu adevărat dreptul de a comanda. Conţii de Flandra descindeau

din Carolingieni. Ducii de Brabant descindeau din Carolingieni şi erau, în mai mare măsură decît Capeţienii, adevăraţii lor moştenitori. Conţii de Turingia descindeau din Carolingieni – şi, după ce afirma acest lucru, *Genealogia principum Reinhardsbrunnensis* continua: „Trebuie să notăm că spiţa carolingiană n-a dispărut de tot; ea doar a încetat să mai domnească peste romani. Căci, după cum aflăm din cronici, nu numai că toţi regii francilor şi germanilor, ci şi principii, ducii sau contele de Turingia, de Bavaria, de Franconia, de Panonia, de Carintia, de Boemia, de Moravia, de Suabia, de Saxa, de Frizia, de Lotharingia, precum şi toţi nobilii germani îşi trag originea din spiţa carolingiană"[69]. În secolul al XV-lea, Habsburgii încă nu-şi bătuseră capul cu o pretenţie atît de generală. Ei se mulţumeau, dacă putem zice astfel, cu o imprecisă ascendenţă romană. Dar, în 1507, Jakob Mennel demonstra că Habsburgii se trăgeau din Merovingieni – deci din Priam – şi, în enorma propagandă pe care Maximilian a avut grijă să se sprijine, această temă a devenit fundamentală[70]. Astfel, de-a lungul întregului Ev Mediu şi chiar după sfîrşitul acestuia, una dintre marile sarcini ale istoriei a fost să demonstreze nu numai continuitatea instituţiilor care conduceau statul, nu numai continuitatea poporului care locuia pe teritoriul lui, ci şi continuitatea sîngelui princiar.

Odată cu progresele erudiţiei, a venit şi o zi cînd principii nu au mai cerut istoriei doar cîteva mari idei simple pe care să-şi întemeieze puterea, ci au aşteptat de la ea dosare mai precise care să le permită să-şi apere nişte drepturi determinate. Şi în acest caz, istoria trebuia să demonstreze o continuitate, însă una mai particulară şi mai limitată. În 1245, ca să-şi apere drepturile, la Conciliul de la Lyon, contra pretenţiilor pontificale, Ludovic al IX-lea urma îndepărtatul exemplu pe care-l dăduseră, în vremea certei pentru învestitură, partizanii împăratului. El îl invoca pe Cezar, dar mai cu seamă retrasa întregul istoric al relaţiilor dintre papă şi regele Franţei de mai bine de o sută de ani, încă de la începutul domniei lui Ludovic al VI-lea, pentru a conchide că „istoria" nu-i recunoştea papei drepturile pe care acesta le pretindea, că regele Franţei se bucura de ele în virtutea „unei îndelungate folosinţe şi a unui obicei foarte vechi" (*longaevus usus et prisca consuetudo*)[71]. La fel, în 1291, Eduard al III-lea constituia un dosar istoric pentru a dovedi suveranitatea regelui Angliei asupra Scoţiei[72]. De asemenea, în 1378, Carol al V-lea profita de trecerea împăratului Carol al IV-lea prin Paris pentru a-i explica pe larg că, de la Carol cel Mare încoace, provincia Guyenne făcea parte din regatul Franţei şi că ducii săi datorau omagiu regelui[73].

Evident, cea care a putut pune la dispoziţia regelui Franţei un asemenea dosar istoric a fost cancelaria sa. Căci în vremea lui Carol al V-lea, chiar şi a lui Carol al VI-lea, juriştii Parlamentului ştiau în mult prea mică măsură istoria ţării lor pentru a profita de ea în acest fel. De altminteri, în pledoariile din Parlament, argumentele extrase din istoria Franţei erau pe atunci încă rarisime[74]. Dar, spre jumătatea secolului al XV-lea, consilierii şi avocaţii din Parlament încep să se familiarizeze cu istoria Franţei. Faptele acestei istorii încep să apară mai des în pledoariile ţinute de unii în faţa celorlalţi[75]. Şi atunci cînd, în 1535, se pune problema de a şti unde se află exact, spre Meuse, frontiera regatului, dacă Void, care face parte din domeniul bisericii din Toul şi care e pe malul stîng al fluviului, se situează în regat, aşa cum pretinde avocatul regelui, sau nu, cum afirmă avocatul capitulului, cei doi avocaţi aduc o mulţime de argumente luate de la cronicarii cei mai vechi şi istoricii cei mai recenţi, prezentînd totodată numeroase documente originale pe care au ştiut să le găsească în arhiva de carte de la Paris sau în arhivele din Toul[76]. Istoria era de multă vreme invocată de putere. Dar, la sfîrşitul secolului al XV-lea

şi începutul celui de-al XVI-lea, progresele culturii istorice sînt atît de mari, încît istoria este de acum înainte pîinea cea de toate zilele a politicii şi a justiţiei.

Or, justiţia şi politica cereau istoriei nişte precedente care să justifice prezentul. Şi una, şi cealaltă aveau nevoie ca, prin argumente precise sau prin mari idei simple, istoria să stabilească continuităţi. Nu că istoricii n-ar fi avut nici un simţ al trecutului şi nu ar fi fost conştienţi că lucrurile evoluează. Dar, dincolo de faptul că propria cultură nu-i ajuta întotdeauna să imagineze un trecut diferit, funcţia de justificare pe care puterea o aştepta de la ei – şi căreia ei înşişi nu voiau să i se sustragă – îi făcea să nimicească orice evoluţie, să estompeze orice noutate. Iar operele istorice, prin textul lor şi chiar în mai mare măsură prin ilustraţiile lor, îi ofereau cititorului imaginea unui prezent reflectat de sute de ori de oglinzile trecutului.

III. Istorie şi adevăr

Furnizor de exemple şi de precedente, trecutul este deci, în dezbaterile din Evul Mediu, o miză esenţială. Iar istoricul, care cunoaşte trecutul, se bucură, s-ar părea, de o putere redutabilă. El are mai întîi în Evul Mediu aceeaşi putere ca întotdeauna: aceea de a reinterpreta trecutul. Exerciţiu delicat, foarte nuanţat, pe care l-au facilitat treptat lentele progrese ale discursului istoric. În 1272, Andrei de Ungaria scria o relatare a cuceririi făcute de Carol de Anjou în Italia, text care, inspirat de Carol însuşi, îl înfăţişa pe cuceritor drept eroul baronilor şi al nobilimii războinice, un soi de rege al războiului. În *Romanul regilor*, Primat relua temele lui Andrei de Ungaria şi îi conferea lui Carol de Anjou aceeaşi statură. Dar cîţiva ani mai tîrziu, în vremea domniei unui Filip cel Frumos mai exigent, Guillaume de Nangis recupera înflăcărările războinice ale nobilimii în folosul regalităţii. Carol de Anjou rămînea mare. Dar nu mai era decît eroul monarhiei, bunul artizan al grandorii franceze[77]. La fel, Bertrand Du Guesclin a fost modelul cavalerului viteaz înainte de a deveni slujitorul exemplar al regelui. Destinul postum al regelui însuşi a fost uneori şi mai uimitor. După spusele primilor săi istorici, Clovis era un mare războinic lipsit de scrupule, un principe viclean şi sîngeros. Dar imaginea nu era potrivită pentru primul rege creştin pe care-l avusese Franţa. Treptat, el a devenit un combatant eroic şi cavaleresc. De la un secol la altul, a tot crescut în moravuri şi în probitate[78]. Astfel, în timp ce se construia pe sine, Franţa îşi construia şi istoria. Şi multe alte puteri au ştiut, în Evul Mediu, să facă la fel.

Dar, pentru a răspunde dorinţelor vremii sale, în Evul Mediu, istoricul nu a avut doar puterea de a reinterpreta trecutul, ci şi pe aceea de a-l reinventa. Adresîndu-se unui public a cărui cultură istorică era dintre cele mai limitate şi unor confraţi care nu prea aveau posibilităţi să-i verifice şi să-i critice spusele, el era stăpîn peste un trecut extrem de flexibil, în care faptele înseşi se iveau, noi, în libertate. La începutul secolului al IX-lea, pentru a asigura mai bine puterea noii dinastii, a fost alcătuită o genealogie care îi lega prin sînge pe suveranii carolingieni de predecesorii lor merovingieni. Iar această genealogie a avut un succes mare şi durabil[79]. În secolul al XII-lea, profitînd poate de nişte relatări mai vechi, istoriografia dionisiană povestea pe larg călătoria lui Carol cel Mare la Ierusalim tocmai în vremea cînd regele Franţei se angaja în cruciadă[80]. Şi această călătorie a trecut multă vreme drept adevărată. Chiar şi în secolul al XIV-lea, seniorul

d'Yvetot nu ezita să-şi întemeieze pretenţiile pe un îndepărtat trecut merovingian. Şi succesul cutezanţei sale a fost total. Nişte scrisori ale lui Ludovic al XI-lea din octombrie 1464 reluau acea poveste potrivit căreia „primul rege Clotaire, fiu al regelui Clovis, primul rege creştin, Dumnezeu să-l ierte, spre a repara moartea seniorului d'Yvetot, care pe atunci se numea Gaultier d'Yvetot, pe care regele Clotaire îl ucisese în capela palatului din Soissons, şi acest rege Clotaire, la îndemnul şi stăruinţa sfîntului nostru părinte papa care era pe acea vreme, precum şi a colegiului cardinalilor, după chibzuirea sfatului său, a voit şi poruncit ca seniorul d'Yvetot şi urmaşii săi seniori ai zisului loc să nu trebuiască de atunci înainte să aducă vreun omagiu pentru acel pămînt şi acea seniorie d'Yvetot, şi de atunci acel pămînt şi acea seniorie fost-au de aceasta scutite". Iar treizeci de ani mai tîrziu, Robert Gaguin nu vedea nici un motiv să se îndoiască de o relatare pe care nişte scrisori regale o făcuseră, în fond, să devină autentică[81]. În Evul Mediu, trecutul era la fel de îngăduitor pe cît era de respectat, la fel de maleabil pe cît era de prestigios.

Să observăm totuşi că dacă în secolul al XII-lea puteau să apară brusc în cîmpul istoriei noutăţi majore ca domnia lui Arthur sau pelerinajul lui Carol cel Mare, două sau trei secole mai tîrziu succesul nu mai încununa decît invenţii minore plasate într-un trecut obscur şi îndepărtat. Aceasta deoarece, treptat, critica istorică devenea mai eficace, cultura istorică mai răspîndită, publicul mai avizat, puterea mai scrupuloasă, istoria mai puţin maleabilă. Atunci cînd, în 1356, Robert Le Coq a justificat pretenţia stărilor de a-l depune pe cancelar evocînd evenimentele din 751 şi declarînd „că asta nu era mare lucru, căci odinioară se văzuse cum cele trei stări ale regatului îl depuseseră pe regele Franţei", îndată s-a găsit lîngă el cineva care să-l facă să rectifice o afirmaţie atît de periculos contrară adevărului – „unul dintre complicii săi îl călcă pe picior". Şi episcopul s-a grăbit să restabilească, în esenţă, faptele, fără a renunţa totuşi să vorbească despre stări: „Atunci el se sili să se corecteze şi zise cam aceste cuvinte: «Ce am spus, cum că odinioară cele trei stări l-au depus pe regele Franţei, voia să însemne că papa l-a depus la cererea celor trei stări»"[82]. Mai tîrziu, pentru a-şi apăra tronul, Carol al VII-lea a dorit să folosească argumentul legii salice pe care erudiţia dionisiană îl pusese la dispoziţia regilor din casa Valois, însă, înaintea congresului din Arras, el şi consilierii săi au vrut să cunoască termenii exacţi ai legii şi au pus să se facă în acest scop, în întregul „regat al Bourges-ului", o anchetă aprofundată[83]. Şi mai tîrziu, la începutul secolului al XVI-lea, Maximilian şi anturajul său căutau pentru familia de Habsburg nişte origini îndepărtate şi ilustre. Jakob Mennel, numit consilier imperial în 1505, demonstra într-un lung poem în germană oferit împăratului în 1507 că Habsburgii descindeau din regii merovingieni şi, prin ei, din prinţii troieni. Originea troiană a Habsburgilor a fost de atunci înainte una dintre temele fundamentale ale propagandei imperiale, dar genealogia lui Mennel nu mai era una dintre acele genealogii facile pe care le putea alcătui un istoric cu cîteva secole înainte. Era o genealogie care se baza pe o anchetă erudită aprofundată. Din păcate însă, era falsă. Ea s-a lovit, de altminteri, de scepticismul acelora dintre confraţii lui Mennel care-l înconjurau pe împărat. În faţa acestor obiecţii, istoricul a trebuit să facă noi cercetări şi să-şi amelioreze tabloul genealogic; criticată în detaliu, teza sa a fost finalmente acceptată în esenţă[84]. Dar dificultăţile întîmpinate de Jakob Mennel marcau faptul că se dusese vremea unui trecut complezent. De aici înainte, progresele criticii şi culturii istorice tindeau să impună puterii fapte inevitabile.

Faptele deveneau inevitabile. Erau şi mai bine stabilite. Treptat, se descoperea că multe dintre ele, pe care puterea se sprijinea (uneori de multă vreme), erau false. Acestui prezent care susţinea că venerează trecutul, erudiţia îi dăruia un nou trecut. Or, şi tocmai aici greutatea aparentă a istoriei se dovedea iluzorie, nimic nu a fost zdruncinat astfel. Noile adevăruri au fost cu uşurinţă adoptate şi înrolate. Noi argumente au fost pur şi simplu puse în serviciul aceloraşi ambiţii. Filip cel Bun şi Carol Temerarul au urmărit amîndoi visul unui mare regat de mijloc. Şi pentru unul, şi pentru celălalt, argumentele istorice au fost esenţiale. Dar Filip cel Bun invocase „regatul lui Lothier", acel regat lotharingian creat „din cauza lui Lothar, primul rege", în 843, pe cînd istoricii lui Carol Temerarul au preferat să meargă înapoi pe firul timpului pînă la regatul Burgundiei, pînă la regatul burgund din vremurile merovingiene[85]. La fel, atunci cînd, la sfîrşitul secolului al XV-lea, progresele criticii istorice au început să pună la îndoială originile troiene ale francezilor, mîndria lor naţională nu a fost zdruncinată pentru atîta lucru, ci s-a hrănit mai mult din originile galice pe care istoria i le regăsea.

În schimb, faptele şi marile figuri care, redate adevărului lor, nu mai puteau în mod clar să servească drept argument într-un caz erau utilizate în alte cazuri, în slujba altor cauze. La istoricii francezi din secolul al XV-lea, imaginea lui Carol cel Mare era încă imaginea tradiţională pe care o construise treptat Evul Mediu. Iar apoi, în 1461, un tînăr istoric florentin, Donato Acciaiuoli, care făcea parte dintr-o solie trimisă de Florenţa la Ludovic al XI-lea, îi oferea regelui Franţei „viaţa" lui Carol cel Mare pe care o compusese pentru acea împrejurare. Pătrunsă întru totul de exigenţele umaniste, această „viaţă" voia să îndepărteze podoabele false cu care, încet-încet, fusese acoperit marele împărat şi, urmînd textul lui Eginhard, să-i regăsească purul adevăr. Totuşi, cînd Carol cel Mare, încoronat ca împărat al Romei, se întoarce în Galia, Donato Acciaiuoli îl abandonează un moment pe Eginhard pentru a-l urma pe Leonardo Bruni, care scrisese, cu cîteva decenii înainte, istoria Florenţei – şi, zice el, „în memoria titlului ilustru care era de acum al său, împăratul înălţă din nou Florenţa în toată strălucirea ei, pe care goţii o ruinaseră aproape în întregime"[86]. Şi noul Carol cel Mare, care nu mai putea justifica cruciada, a justificat alianţa dintre regele Franţei şi republica florentină.

Astfel, erudiţia făurea un trecut din ce în ce mai adevărat. Dar, oricît de venerat ar fi fost, un trecut mai bine cunoscut nu zdruncina nici ambiţiile, nici convingerile prezente. Progresele istoriei nu mergeau pînă la a schimba cursul istoriei. Ele îi dădeau doar noi argumente. Iar istoria, în Renaştere ca şi în Evul Mediu, a rămas o ştiinţă care nu-şi cîştiga audienţa decît punîndu-se în slujba pasiunilor.

Trebuie să ne mirăm? De atunci încoace s-a descurcat istoria mai bine? A găsit urechi mai dezinteresate? Le va găsi vreodată? Dacă, prin absurd, istoricii ar înceta într-o bună zi să fie ecoul şi garanţii curentelor ce antrenează epoca lor, dacă într-o bună zi ar înceta să mai alimenteze şi să justifice pasiunile vremii lor, n-ar deveni ei, prin chiar acest fapt, preoţii unei religii fără credincioşi?

Note

1. Guenée (4), 57-65.
2. Fontaine (381), 114.
3. Ziese (410).

4. Laistner (458), 33.
5. Beumann (727).
6. Garand (211), 282.
7. Carozzi (583), 851-854.
8. Werner (427), 95-96.
9. Tyson (182), 185.
10. Spiegel (176), 44-68.
11. M. Bur, *La formation du comté de Champagne, v. 950-v. 1150*, Nancy, 1977, pp. 479-485.
12. *Primera Crónica General* (431), I, lvii, pl. în afara textului.
13. J. Wolf, „Die Musiklehre des Johannes de Grocheo. Ein Beitrag zur Musikgeschichte des Mittelalters", *Sammelbände der internationalen Musikgesellschaft*, 1 (1899-1900), 90. E. Vance, „Roland et la poétique de la mémoire", *Cahiers d'études médievales*, t. I, *Epopées, légendes et miracles*, Montréal-Paris, 1974, p. 107.
14. Runge (404), 146-149.
15. Marsilio da Padova (653), 11, 320 şi urm.
16. *Les Grandes Chroniques de France* (795), II, 251.
17. Bossuat (370), 188.
18. Lacaze (393), 313, 331, 347, 380.
19. Bérenger (368), 260.
20. Utz (606), 305.
21. Linder (615), 182.
22. A. Vallet de Viriville, Jean Domer, *Nouvelle biographie générale...*, t. XIV, Paris, 1858, col. 487-488.
23. *La Storiografia Altomedievale* (63), II, 675-677.
24. Gransden (89), 34-38.
25. Lhotsky (98), 17-18.
26. Hlaváček (216), 15.
27. Webb (436), 202-203.
28. Delaborde (661), 96.
29. Guenée (13).
30. Guenée (6), 574, 584.
31. Genet (140).
32. Gransden (386), 375.
33. Rigord (709), I, 1.
34. *Les Grandes Chroniques de France* (794), I, xx, 1.
35. Molinier (106), nr. 2532.
36. Grévy-Pons şi Ornato (662), 87.
37. Delaborde (661), 96.
38. Grévy-Pons şi Ornato (662), 100-101.
39. Samaran (598), 146-148. Samaran (599), 351-352.
40. Jean Chartier (597), 2-3.
41. Georges Chastellain (509), IV, 100.
42. Quicherat (595). Bossuat (594), 296-297.
43. *Journal de Jean de Roye* (628), I, 2.
44. Naïs (400).
45. Gilbert (385).
46. Fueter (29), 46.
47. Fernando del Pulgar (481), xxxiii.
48. Bérenger (368), 262.
49. Lesellier (533), 26.
50. Samaran (534), 14, 19.

CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

51. Lesellier (533), 27.
52. Robert Gaguin (711), I, nr. 23, pp. 252-255; şi nr. 30, pp. 278-281.
53. Samaran (655).
54. Contele de Laborde, *Les ducs de Bourgogne*, t. III, Paris, 1852, p. 501, nr. 7433.
55. Jean d'Auton (589), II, 3; IV, xvi, xxiv-xxv.
56. Naïs (400), 214.
57. Fossier (382).
58. Jean Lemaire de Belges (617), II, 232.
59. Jean d'Auton (589), I, 3.
60. Ziese (410).
61. J. Bérenger, „Humanisme et absolutisme dans la Hongrie de Mathias Corvin (1458-1490)", *Etudes Finno-Ougriennes*, 10 (1973), p. 173.
62. Guenée (1).
63. Martin da Canal (654), 2.
64. Buck (373), 189-190.
65. Utz (606).
66. Tate (717), 72 şi urm.; Tate (718), 121-122.
67. Althoff (365), 71.
68. Guenée (11).
69. Althoff (365), 73.
70. *Ibid.*
71. Matthew Paris (656), VI, 99-112, în special 104, 111.
72. Guenée (6). Stones şi Simpson (408).
73. *Les Grandes Chroniques de France* (795), II, 251.
74. Îi datorez această remarcă lui Fr. Autrand.
75. S. Metzger (398) citează numeroase exemple. Printre altele: 1476, X^{1a} 4818, 49 v°; 1483 X^{1a} 4825, 205; 1485, X^{1a} 4826, 297; 1486, X^{1a} 4828, 268; etc.
76. Rigault (402).
77. Capo (545), 812, 873, 879.
78. Beaune (366), 140-144.
79. Oexle (401), 252 şi urm.
80. *Les Grandes Chroniques de France* (794), III, 160. Spiegel (407).
81. *Ordonnances des rois de France de la troisième race*, t. XVI, p. 271. Robert Gaguin (711), I, 123-125.
82. L. Douët-d'Arcq, „Acte d'accusation contre Robert Le Coq, évêque de Laon", *BEC*, 2 (1840-1841), 378.
83. Beaune (367).
84. Althoff (365).
85. P.S. Lewis, *Later Medieval France. The Polity*, Londra, 1968, p. 232, n. 3. Schneider (405), p. 32. Y. Cazaux, „L'idée de Bourgogne fondement de la politique du duc Charles", *Publications du Centre européen d'études burgundo-médianes*, 10 (1968), 88-90. A. Leguai, „Charles le Téméraire face au roi de France et au royaume de France", *Cinq-centième anniversaire de la bataille de Nancy (1477). Actes du colloque organisé par l'Institut de recherche régionale en sciences sociales, humaines et économiques de l'Université de Nancy II (Nancy, 22-24 septembre 1977)*, Nancy, 1979, pp. 287-288. Pe de altă parte, îi mulţumesc lui A. Leguai că a binevoit să-mi adreseze, drept răspuns la întrebările mele, o lungă notă care mi-a fost foarte utilă.
86. Monfrin (399), 76.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Concluzii

Atunci cînd, în primele două secole ale erei noastre, Imperiul Roman strălucea în întreaga sa măreţie, trecutul îi fascina pe mulţi. Dar fiecare se aştepta ca istoria să ia alte forme şi să trateze alte teme. În Orient, care era impregnat de cultura greacă, un public vast primea cu pasiune nişte povestiri care îi relatau războiul troian sau epopeea lui Alexandru. Şi unul, şi cealaltă se iveau dintr-un trecut prea îndepărtat pentru a fi controlat. Imaginarul invada relatarea istorică. Însă erau puţin cei cărora le păsa, cu condiţia ca aceasta să fie agreabilă.

În întregul imperiu, o istorie mai austeră era susţinută de o elită politică de veche tradiţie culturală care conta pe ea pentru a păstra vie memoria trecutului roman. Aceasta era servită de moştenitorii a două tradiţii foarte vechi: de cronografi, a căror erudiţie modestă se străduia doar să situeze evenimentele în timp; şi de nişte autori care, utilizînd în principal mărturii orale, criticîndu-le cu toată independenţa judecăţii lor, scriind pe baza lor relatări care se împodobeau cu o retorică savantă şi erau punctate de splendide discursuri, erau mîndri să-şi spună istorici.

După tumultul secolului al III-lea, istoria secolelor al IV-lea, al V-lea, şi al VI-lea a fost credincioasă acestor tradiţii. Ea a trebuit totuşi să se adapteze unei atmosfere care se schimbase mult. Apăruse o nouă clasă politică, ce nu avea trecut şi care se mulţumea cu o cultură elementară. Circulaţia informaţiei şi a cărţilor devenea tot mai dificilă, iar adevărul – tot mai puţin accesibil. Erudiţia cea mai rafinată se putea învecina cu ignoranţa cea mai profundă. Creştinismul, în fine, triumfa.

Rezultatul a fost că povestirile amuzante care acordau un loc deosebit imaginarului, traduse în latină, s-au răspîndit în întreg imperiul. Dar retorica savantă a istoricilor păgîni a fost respinsă şi de elita politică pe care o depăşea, şi de elita creştină care o suspecta. În schimb, cronografii şi abreviatorii păgîni au avut cu atît mai mult succes cu cît au transmis celei dintîi modesta cunoaştere de care avea nevoie şi cu cît operele lor, purtătoare de fapte, şi nu de ideologii, au fost utilizate fără reticenţă de a doua.

În ceea ce-i priveşte, creştinii, atunci cînd au fost istorici, au pierdut trufia păginilor ce-i precedaseră. Nu au mai avut încredere în propria judecată. S-au supus autorităţii Bisericii şi celei a statului. Au vrut ca istoria lor să fie servitoarea umilă a teologiei. Au căutat pentru ea aprobarea împăratului. În secolul al V-lea, Sozomenos îi cerea lui Teodosie al II-lea să-i aprobe oficial cartea, căci, explica el, „nimeni nu va putea să obiecteze nimic la ceea ce majestatea voastră, împăratul, va fi aprobat"[1]. Istoria învăţase, pentru multă vreme, modestia.

Sprijinindu-se atît pe tradiţiile istoriografiei antice, cît şi pe convingerile lor religioase, aceşti modeşti istorici creştini au ştiut totuşi să angajeze istoria pe căi noi. Eusebiu din Cezareea a fost iniţiatorul lor. Pe cînd istoricii Antichităţii consideraseră separat fiecare civilizaţie, creştinismul l-a încurajat pe Eusebiu să îmbrăţişeze dintr-o singură privire

întreaga istorie a lumii. Confruntînd toate lucrările cronografilor care îl precedaseră, a avut îndrăzneala să extragă din ele o cronologie universală comparată. De asemenea, scriind istoria poporului creştin, el a păstrat tiparul antic al istoriei, însă a renunţat să pună în gura eroilor săi discursuri inventate, a mers înapoi pe firul timpului mai departe decît ajungea memoria, utilizînd, în afară de sursele orale, izvoare scrise pe care le-a identificat şi citat aproape cuvînt cu cuvînt.

După Eusebiu, succesorii lui au ştiut ca şi el să împace perspectivele religioase, formele antice şi erudiţia nouă. Şi, în jurul anului 560, retras la mănăstirea Vivarium, Cassiodor putea reţine vreo zece lucrări ale unor autori creştini din secolele al IV-lea, al V-lea şi al VI-lea, fie istorii, fie cronici, pe care le considera necesare formaţiei monahilor săi.

*

Vremurile grele care au fost secolele al VII-lea şi al VIII-lea nu au adăugat selecţiei lui Cassiodor decît două opere de anvergură, cele ale lui Isidor de Sevilla şi Beda. Aceasta fiindcă istoria, refugiată în umbra catedralelor şi a mănăstirilor, slab susţinută de biblioteci prea modeste, nu mai avea mijloacele de a fi ambiţioasă. Clerici şi călugări păstrau cel puţin voinţa de a se situa în perspectiva, atît de puţin luminată cum a fost uneori, a istoriei universale pe care o voise Dumnezeu. Voiau mai cu seamă să păstreze în memorie fondarea catedralei sau a mănăstirii lor, precum şi amintirea, de atunci înainte, a trecutului său neîntrerupt. De aceea, esenţialul activităţii lor istorice consta în ţinerea la zi a unor anale unde era notat, în fiecare an, vreun fapt care ieşea în evidenţă şi a unor liste, a unor cataloage unde erau consemnate numele episcopilor diocezei şi chiar, uneori, durata pontificatului lor.

Graţie construcţiei politice carolingiene, circulaţia oamenilor şi a cărţilor a fost înlesnită; episcopatele şi mănăstirile au prosperat în pace; bibliotecile lor s-au dezvoltat; cultura a înflorit. S-au înmulţit analele şi cataloagele. *Liber Pontificalis*, care dădea nu numai numele episcopilor Romei şi durata pontificatului lor, ci şi faptele esenţiale ale fiecăruia dintre ei, şi *Analele regale*, care, scrise în cancelaria regală, exprimau în mod oficios punctul de vedere al statului, sînt cele mai bune exemple ale producţiei istorice carolingiene. Pentru că ambele opere se înscriau într-o formă deja pregătită şi practicată de epoca lor, o duceau la perfecţiune şi, difuzate pe scară largă de organele de stat, au servit adesea, mai tîrziu, drept modele.

Vremurile carolingiene nu au fost doar propice difuzării operelor care se născuseră atunci. În întregul imperiu şi chiar dincolo de hotarele lui, biblioteci capitulare şi monastice relativ numeroase au primit istoriile şi cronicile pe care le selecţionase Cassiodor, la care s-au adăugat operele lui Isidor şi Beda. Mai mult chiar. Numeroşi autori din Antichitatea păgînă şi-au găsit refugiu aici, abreviatorii din Imperiul Roman Tîrziu ca şi istoricii anteriori, la fel şi cei ce povestiseră într-un mod despre care noi ştim că e suspect istoria lui Alexandru sau cea a Troiei. Epoca carolingiană a fost mai puţin importantă prin ceea ce a creat decît prin ceea ce a difuzat. Pacea carolingiană dăduse Occidentului pentru secole întregi fondul comun al culturii sale istorice.

*

E deja mult că în următoarele două secole, în pofida prăbuşirii structurilor politice, în pofida ravagiilor făcute de invazii, în pofida dezordinilor care, adesea, le paralizau, mănăstirile au reuşit doar să transmită mai departe moştenirea. Bibliotecile lor adormite un timp au fost refugiul de unde, atunci cînd a venit momentul, istoria şi-a putut lua din nou avînt. Acest moment a venit la sfîrşitul secolului al XI-lea. Şi vreme de cincizeci de ani, pînă pe la mijlocul secolului al XII-lea, istoria a cunoscut un moment de extraordinară înflorire.

În tot Occidentul, reforma înmulţise şcolile. Cultura clericilor şi a monahilor se dezvoltase. Istoria a profitat de acest progres general. Mai ales studiul Bibliei, căreia exegeţii îi analizau atunci mai ales sensul literal, nu a putut decît să favorizeze gustul pentru fapt, pentru cronologie, pentru genealogie. Pe de altă parte, cearta pentru învestitură le-a dezvăluit partizanilor papei şi celor ai împăratului importanţa istoriei. Aceştia nu invocau acelaşi trecut, căci primii, vrînd să revină la o tradiţie mai autentică, se întorceau spre un trecut mai îndepărtat, iar ceilalţi, sprijinindu-se pe cutumă, studiau un trecut mai apropiat, însă toţi erau conştienţi că istoria, care le deschidea trecutul, era esenţială pentru ei. De asemenea, cruciada a jucat în dezvoltarea istoriei un rol primordial. Căci propaganda prin care clericii au îndemnat la cruciadă a fost în mare parte istorică. Orientul a fascinat şi a atras spre sine Occidentul prin istoria sacră, dar şi prin istoria lui Alexandru şi a Troiei. Iar cruciada însăşi a fost o astfel de epocă în care povestirile s-au înmulţit foarte rapid. Ele s-au răspîndit în cîţiva ani peste tot. Dezvoltînd la toţi occidentalii gustul pentru relatarea istorică, învăţîndu-i să stăpînească mai bine timpul şi spaţiul, cruciada a fost un moment fundamental în istoria istoriografiei lor.

La toate acestea se adaugă, ici şi colo, cauze mai particulare. În Anglia, brutala cucerire din 1066 lovise de moarte o civilizaţie înfloritoare. O întreagă generaţie a fost paralizată de stupoare. Apoi, în preajma anului 1100, o nouă generaţie a pus, în mănăstiri, întreaga sa ardoare în ştergerea acestei rupturi, în afirmarea unei continuităţi, în salvarea din trecut a ceea ce putea fi salvat. Istoria a fost pasiunea ei. La fel, mai prozaic, vechile mănăstiri ameninţate de noii stăpîni au cerut istoriei să le dovedească drepturile şi posesiunile. În fine, pe continent au apărut noi entităţi politice şi noi forţe sociale. Curtenii prinţilor şi burghezii din oraşe au ascultat povestirile istoricilor cu atît mai multă atenţie cu cît, în afară de plăcerea pe care o găseau în asta, nesiguri de un prezent prea recent, căutau să-şi întindă rădăcinile în trecut.

Aşa se explică un moment excepţional din istoria istoriografiei occidentale, cînd istoricii de o calitate rară au fost relativ numeroşi. Printre ei, deja, la curţi şi în oraşe, clerici seculari. Dar în cea mai mare parte a sa, istoria din această perioadă a fost opera unor monahi benedictini susţinuţi de bibliotecile şi de *scriptoria* din mănăstirile lor. Căci grandoarea istoricilor de atunci nu a constat doar în faptul că şi-au povestit epoca şi i-au păstrat memoria. Ei au căutat în principal să regăsească trecutul. Sfîrşitul secolului al XI-lea şi începutul secolului al XII-lea constituie în primul rînd vremea unei erudiţii triumfătoare.

Aceasta a ştiut să folosească toate izvoarele. Surse scrise, povestiri şi documente din arhive. Dar şi surse orale. Au fost erudiţii noştri, în această perioadă de renaştere care a fost secolul al XII-lea, încurajaţi de exemplul istoricilor din Antichitate? Nu cumva, pur şi simplu, într-o vreme cînd scrisul prelua în mod decisiv ştafeta de la oralitate, li

s-a impus sarcina de a încredinţa pergamentului tot ce putuse păstra din trecut memoria oamenilor? Oricum, una dintre principalele cutezanţe ale erudiţiei secolului al XII-lea a fost că a vrut să folosească mărturiile orale şi tradiţia orală.

O altă întreprindere de anvergură a sa, poate cea mai dificilă, a fost cucerirea timpului. După o evoluţie seculară, în fine, întregul Occident se punea de acord să situeze fiecare an într-o serie continuă de la naşterea lui Hristos şi, fără excepţii, fiecare accepta, în sfîrşit, oricare i-ar fi fost îndoielile, să fixeze această naştere în acelaşi an. Iar acum că utilizarea erei creştine se generalizase astfel, sarcina dificilă a istoricilor a fost să transcrie în ani de la Întrupare diversele date ce le erau oferite de texte şi să fixeze pe aceeaşi scară cronologică faptele pe care izvoarele scrise ori memoria oamenilor le situau în timp doar cu aproximaţie. Pasionaţi de comput, virtuozi ai cronologiei, călugării din secolul al XII-lea s-au achitat de această sarcină cu un succes care ne miră încă. Fără îndoială, acest succes rămîne foarte relativ. Erudiţia noastră, mai bine înarmată, a putut ajunge mult mai departe. Cel puţin erudiţii din acea vreme au făcut tot ce le stătea în putere pentru a urma lecţiile lui Eusebiu din Cezareea. Înţeleseseră bine că prima îndatorire a istoricului era lenta şi dificila cucerire a unui timp uniform.

Ajunşi la momentul compunerii, atunci cînd narau trecutul apropiat şi nu se puteau sprijini pe nici o scriere, istoricii din acea vreme au fost adeseori capabili să construiască proza cea mai elaborată, supunîndu-se nu numai regulilor retoricii antice, ci şi celor, mai recente, ale *cursus*-ului. Dar acolo unde îi ghidau una sau mai multe scrieri, erudiţia lor exigentă le impunea să se dea la o parte în faţa autorităţii acestora şi să citeze chiar cuvintele lor. În schimb, le puteau ordona altfel, în funcţie de intenţiile lor. Iar compilaţia la care ajungeau în cele din urmă reflecta ştiinţa şi modestia lor fără a le masca totuşi personalitatea. Oricum, compunere personală sau compilaţie, cele mai bune istorii din acea vreme au fost contrariul unor istorii naive. Ele au fost realizări remarcabile ale unei istorii savante.

Această istorie savantă îşi afla totuşi foarte repede limitele. Istoria suferea mai întîi din cauză că nu era recunoscută drept o disciplină autonomă. Era dorită în serviciul moralei, al dreptului şi mai cu seamă al religiei. Istoria era o ştiinţă auxiliară. Era o ştiinţă atît de modestă încît renunţa să explice evenimentele pe care le raporta. În mod cert, istoricii erau capabili să conceapă pentru ele cauze particulare, pe care le sugerau uneori în cîteva cuvinte. Dar dacă ar fi expus mai pe larg înlănţuirea cauzelor particulare, ar fi perturbat în primul rînd trama cronologică pe care trebuiau să o respecte. De asemenea, ei acordau acestor cauze particulare mai puţină importanţă decît cauzei generale care era voinţa divină. Din convingere şi din necesitate, admiteau că explicaţia era de resortul filosofului şi teologului, nu de al lor. Istoria era cantonată în fapte.

Şi chiar pentru a stabili aceste fapte, erudiţia cea mai ingenioasă făcea adesea mari eforturi. Era o idee bună să încerci să te foloseşti de tradiţia orală, însă aceasta era purtătoarea unor inevitabile deformări pe care adeseori nimic altceva nu-ţi permitea să le corectezi. Istoricii erau foarte atenţi la toate monumentele pe care le lăsaseră pe teritoriul lor vremurile trecute; dar, dezarmaţi în faţa lor, nu puteau trage nici o concluzie cu privire la ele. În mănăstiri, cercetătorii puteau utiliza documentele din arhive; dar erau limitaţi doar la arhivele mănăstirii lor. Pentru a-şi arunca privirile mai sus şi mai departe, n-aveau decît cărţile; iar acestea erau prea adesea puţin numeroase. Aşa încît istoria nouă nu putea fi decît locală, iar istoria generală nu putea fi decît rutinieră.

În fine – şi poate mai ales –, erudiţii capabili, în secolul al XII-lea, de mari realizări erau foarte puţini. În întreg Occidentul, aparţineau de cîteva mari centre istoriografice dispersate. Aveau puţine şanse de a se întîlni. Aveau chiar puţine şanse de a putea citi operele pe care contemporanii lor tocmai le scriseseră în altă parte. Cultura lor istorică nu era la înălţimea erudiţiei lor.

Critica lor a fost paralizată din această cauză. Nu că istoricii din secolul al XII-lea nu aveau simţ critic – dar, prost informaţi, nu dispuneau de mijloacele de a-l exersa. Neputînd controla ei înşişi faptele, nu aveau altă cale decît să recurgă la critica bazată pe autorităţi creată chiar atunci de scolastică. Dintre două afirmaţii contradictorii trebuiau să o creadă pe cea a autorităţii celei mai înalte. Şi, pentru a fi crezuţi la rîndul lor, nu au avut la dispoziţie alt mijloc decît, imitîndu-l pe Sozomenos, să obţină aprobarea celei mai înalte autorităţi la care puteau ajunge.

Oricît de slabă ar fi fost cultura istorică a istoricilor, ea era sclipitoare în comparaţie cu ignoranţa profundă a celor din jur. Tentaţia istoricilor de a miza pe ştiinţa lor şi de a profita de această ignoranţă a fost mare. Sigur, problema falsului medieval – sau a ceea ce noi numim fals medieval – e de o complexitate redutabilă. Dar nu putem evita concluzia că cele mai mari ateliere istorice au fost uneori şi cele mai active producătoare de falsuri. Dar poate că autorii lor nu fabricau falsuri cu ambiţia de a le face să treacă drept adevărate. Compuneau, poate, documente apocrife pe care voiau să le supună aprobării unei autorităţi, conferindu-le astfel autenticitate. Fără îndoială, într-un fel sau altul, făceau ca privilegiul cunoaşterii pe care o posedau să acţioneze în folosul lor sau, mai degrabă, în folosul lăcaşului lor. Lipsa unui public avizat punea erudiţia într-o situaţie de dezechilibru. În definitiv, cea mai mare slăbiciune a istoricilor de atunci a fost ignoranţa celorlalţi.

*

Într-o jumătate de secol de activitate intensă, erudiţii benedictini salvaseră din trecut tot ceea ce se putuse salva, ţinînd cont de mijloacele lor. Prin forţa lucrurilor, succesorii lor nu au fost încurajaţi să le reînnoiască efortul. Ei doar l-au continuat relatîndu-şi vremurile. Istoricii din secolul al XII-lea fuseseră mai ales cercetători. Cei din secolul al XIII-lea au fost în primul rînd martori.

Dar esenţialul a fost că istoria a ieşit din mănăstiri şi a fost antrenată de alte curente. Încă dinainte de sfîrşitul primei jumătăţi a secolului al XII-lea, ea a trebuit să iasă în faţa unui public larg de laici pasionaţi de istorie, însă mai interesaţi de relatări frumoase decît de relatări adevărate. Pentru el, nişte clerici care nu aveau la dispoziţie marile biblioteci monastice şi care, de altfel, erau mai puţin pasionaţi de cercetarea istorică decît de literatură au scris în limba vulgară „cîntece de gestă" care, cu toate promisiunile lor, au adus cu ele mai multă poezie decît adevăr.

Nici măcar publicul ştiutor de carte nu a mai susţinut istoria în ambiţiile sale de pînă mai ieri. Trecînd din mănăstiri în oraşe, şcolile pierdeau contactul cu acele fonduri arhivistice şi acele mari biblioteci care hrăniseră erudiţia benedictină. Iar înmulţirea şcolilor urbane nu a fost de folos istoriei, care tot nu avea locul său autonom în învăţămînt. Mai mult chiar, evoluţia disciplinelor şcolare fundamentale a paralizat istoria. Preocuparea pastorală, care se simte că e mai intensă încă din 1130-1140, îi orienta pe moralişti spre

exemple de al căror adevăr le păsa mai puţin decît de eficacitate. Renaşterea unui drept roman devenit atemporal şi adaptat nevoilor unei lumi noi îi deturna pe jurişti de la situarea textelor lor într-o perspectivă cronologică. Progresele unei teologii care nu se mai sprijinea pe Biblie, ci pe raţionamentul scolastic îi îndepărta pe teologi de studierea prea îndelungată a cursului istoriei. Pe cît îşi găsise erudiţia istorică, la începutul secolului al XII-lea, în mănăstiri un mediu favorabil, pe atît i-a fost de ostilă atmosfera din şcoli în a doua jumătate a secolului al XII-lea şi cea din universitate în secolul al XIII-lea.

Dezvoltarea universităţilor nu a avut totuşi pentru istorie doar consecinţe nefaste. Necesităţile învăţămîntului i-au obligat pe intelectuali să pună la punct în secolul al XIII-lea tehnici de prezentare şi multiplicare a textelor de care istoria urma să profite încetul cu încetul. Iar dacă juriştii şi teologii nu încurajau cercetarea istorică, ei îşi dădeau totuşi seama că aveau nevoie de o cunoaştere, chiar şi elementară, a trecutului. Au fost compilate pentru ei enciclopedii, manuale. Ele au fost larg difuzate. *Istoria scolastică* a lui Pierre Mîncăul, *Oglinda istoriei* a lui Vincent de Beauvais, *Cronica papilor şi a împăraţilor* a lui Martin Polonezul s-au adăugat fondului comun al culturii istorice occidentale.

În acelaşi timp, în fiecare ţară, un vast public laic care nu era paralizat de categoriile universitare continua să iubească istoria. Dar, plictisit de legendele jonglerilor, era mai interesat să regăsească istoria Antichităţii sau trecutul ţării sale în adevărul său. Pentru el au fost traduse din latină numeroase opere serioase. Mai multe sinteze au fost elaborate în limba vulgară. Le-a primit cu fervoare şi pe unele, şi pe celelalte.

Aşa încît secolul al XII-lea fusese vremea erudiţiei istorice; iar secolul al XIII-lea, cu enciclopediile, sintezele, manualele şi traducerile sale, a fost vremea vulgarizării.

*

Însă totul e relativ. În zorii secolului al XIV-lea, în Occident, locul istoriei era încă modest; o cultură istorică, chiar uşoară, rămînea atributul unei minorităţi infime. Secolele al XIV-lea şi al XV-lea au fost vremuri grele. Totuşi, în aceste vremuri cercetarea şi cultura istorice au făcut progrese decisive.

Au existat, în primul rînd, mai mulţi oameni care au avut nevoie de istorie. În aceste vremuri cînd statele moderne învăţau să-şi făurească noua putere, nu au existat mari dezbateri politice între state fără argumente istorice. Şi în fiecare stat cîrmuirea şi-a întemeiat drepturile şi ambiţiile pe dosare istorice, iar poporul, care voia să fie o naţiune, şi-a căutat în trecut originea comună.

Istoricii au fost mai numeroşi şi mai ales de tipuri variate. Pe lîngă călugări, a căror erudiţie continua să slujească bine istoria, pe lîngă literaţi, ale căror povestiri agreabile găseau şi acum o largă audienţă, în numeroasele birouri din serviciul public au apărut istorici cărora nu le scăpa importanţa documentului şi pe care administrarea arhivelor nu-i speria. Şi s-au înmulţit amatorii, cavaleri sau negustori, pentru care istoria a fost o pasiune pe care, de acum înainte, şi-o puteau satisface.

Căci cultura istorică a devenit mai accesibilă. Scribi mai numeroşi, cu metode mai raţionale, au produs mai multe cărţi. Şi dacă ciuma neagră a ucis atîţia oameni şi a paralizat un timp viaţa intelectuală, ea a avut măcar efectul fericit că, aceeaşi cantitate de cărţi oferindu-se unei cereri mai restrînse, preţul cărţilor a scăzut. Istoricul nu a mai avut la dispoziţie doar biblioteci mai numeroase şi mai bogate – a putut avea şi cîteva cărţi ale sale.

Pe de altă parte, progresele cartografiei l-au făcut să perceapă mai bine spaţiul. În sfîrşit, s-a putut sprijini pe ştiinţe auxiliare ca epigrafia şi numismatica, ce făceau atunci primii paşi şi ale căror progrese au fost cu atît mai rapide cu cît se constituiseră colecţii de inscripţii şi de monede care uşurau comparaţiile.

Între istorici, contactul a fost şi el mai uşor. Anii jubiliari au fost ocazia unor călătorii fructuoase. Marile concilii de la Konstanz şi Basel au produs adunări a căror importanţă în istoria intelectuală a Occidentului nu ar putea fi exagerată. În afara acestor mari momente, turneele erudite şi corespondenţele savante au facilitat considerabil informarea istoricilor.

Consecinţele inventării tiparului s-au făcut simţite lent, dar la începutul secolului al XVI-lea erau evidente. Pe de o parte, reproducerea exactă, în sute de exemplare, a unor hărţi, monumente, monede, inscripţii a făcut din ilustraţie, care nu fusese niciodată altfel decît decorativă, un veritabil instrument de lucru de care istoricul s-a putut sluji. Pe de altă parte, de acum înainte, fiecare istoric a putut să consulte cu uşurinţă nu numai operele cele mai vechi, ci şi pe cele mai recente, apărute doar de cîţiva ani, oriunde ar fi fost tipărite în Occident. Hazardul, care afectase atît de mult documentaţia istoricilor din secolul al XII-lea, fusese în fine eliminat.

Pentru aceşti istorici mai bine înarmaţi şi informaţi, critica a devenit mai uşoară. În loc să se încreadă în autorităţi, în loc să examineze martori, ei au putut îndrăzni să cumpănească, încetul cu încetul, mărturiile. Şi fără să uite vreodată explicaţii atît de generale ca voia lui Dumnezeu sau capriciile Fortunei, s-au străduit treptat să desprindă mai bine cauzele particulare.

În această mare mişcare generală de progres al erudiţiei şi culturii istorice, umaniştii au avut cu siguranţă rolul lor. Dar, în primul rînd, n-au fost singurii. În mănăstiri şi birouri, erudiţia a fost susţinută în progresul ei de buni lucrători care nu fuseseră atinşi de curentul umanist. Apoi, în mai mare măsură decît au conştientizat umaniştii acest aspect, istoria lor s-a înscris în tradiţia medievală. În mai mare măsură decît au recunoscut-o, ei au fost fiii lui Eusebiu, ai lui Cassiodor şi ai lui Beda[2]. Iar ceea ce au adus nou nu a fost întotdeauna în avantajul istoriei. Întoarcerea la geografia antică a fost un progres contestabil. Întoarcerea la latina frumoasă, pe care o voiau după Titus Livius, cu discursurile ei pompoase şi ornamentele ei inutile, i-au făcut prea adesea să uite lecţiile erudiţilor mai puţin pretenţioşi care, de secole, dăduseră istoriei respectul pentru documentele originale şi gustul pentru citatele exacte.

Cel puţin pretenţiile lor au încurajat istoria să respingă acea modestie care o marca de zece secole şi să-şi regăsească mîndria antică. Istoria nu a mai vrut să fie în serviciul teologiei sau al dreptului. S-a conceput pe sine mai autonomă. Şi-a ales ţeluri mai ambiţioase.

Dar acest istoric ambiţios avea convingeri. Îşi iubea ţara. Şi avea nevoie să trăiască bine. Iubea pe cine-l plătea. Instituţia istoricului oficial, care a înflorit în a doua jumătate a secolului al XV-lea în întregul Occident, marchează bine ambiguitatea în care se zbătea istoria. Ea devenise majoră. Îşi cîştigase autonomia. Dar nu încetase să slujească Biserica decît pentru a intra în serviciul statului.

*

Mulţi s-au întrebat deci cînd s-a născut istoria modernă. Pentru unii, naşii ei de botez au fost profesorii din secolul al XIX-lea; pentru alţii, filosofii şi eruditii din secolul al XVIII-lea; pentru alţii, juriştii din a doua jumătate a secolului al XVI-lea; iar pentru mulţi, umaniştii din epoca Renaşterii. Dacă aş fi obligat să răspund, aş spune că, dacă istoria modernă e discurs, poate că umaniştii din Renaştere au contribuit mult la dezvoltarea ei. Dar dacă e erudiţie, atunci cu siguranţă s-a născut în mănăstiri, în jurul anului 1100.

Însă nu voi răspunde acestei întrebări. Căci ea presupune o ruptură între o istorie care ar fi veche şi alta care ar fi modernă. Şi întreaga mea carte a tins, dimpotrivă, să arate, de-a lungul epocilor, continuitatea efortului istoric, solidaritatea tuturor acelor istorici care au vrut să regăsească – sau măcar să conserve – şi să nareze trecutul. Şi în această lungă înlănţuire a solidarităţii, cei o mie de ani pe care îi numim Evul Mediu nu reprezintă o ruptură. Mîndri că sîntem noi înşine istorici, să încetăm să mai privim cu condescendenţă aceste vremuri populate de povestitori naivi. Unii au fost astfel. Însă mulţi alţii nu au fost nimic altceva decît „camarazii"[3] noştri îndepărtaţi, demnii noştri colegi, cărora această carte a vrut doar să le sublinieze, cu toată simpatia datorată unor colegi, mai cu seamă atît de îndepărtaţi, servituţile şi măreţiile.

Note

1. Momigliano (50), 62.
2. *Ibid.*, 70.
3. G. Duby şi G. Lardreau, *Dialogues*, Paris, 1980, p. 87.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Abrevieri

AHR = *American Historical Review*
Ann. = *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*
BEC = *Bibliothèque de l'Ecole des chartes*
BIHR = *Bulletin of the Institute of Historical Research*
BJRL = *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*
BPH = *Bulletin Philologique et Historique* (pînă la 1610) al Comité des travaux historiques et scientifiques
CCM = *Cahiers de Civilisation Médiévale*, X^e^-XIIe siècles
CHB = *Cambridge History of the Bible*
CRAIBL = *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*
DA = *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*
EPHE = *Ecole Pratique des Hautes Etudes*
HJ = *Historisches Jahrbuch im Auftrage der Goerres-Gesellschaft*
HLF = *Histoire Littéraire de la France*
JWCI = *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*
MA = *Le Moyen Age*
MAHEFR = *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'Ecole française de Rome*
MEFRM = *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Age-Temps Modernes*
MGH, AA = *Monumenta Germaniae Historica : Auctores Antiquissimi*
MGH, SS = *Monumenta Germaniae Historica : Scriptores*
MIöG = *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*
PL = J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus..., Series Latina*
PTEC = *Positions des thèses de l'Ecole des chartes*
RH = *Revue Historique*
RHC, HO = Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, *Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux*
RHE = *Revue d'Histoire Ecclésiastique*
RHEF = *Revue d'Histoire de l'Eglise de France*
RHF = Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*
RIS = L.A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores...*, 25 vol., Milano, 1723-1751
RIS^2 = L.A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores...*, Editio altera, 34 vol., Città di Castello, apoi Bologna, 1900...
RSI = *Rivista Storica Italiana*
Script. = *Scriptorium*
Spec. = *Speculum*
TRHS = *Transactions of the Royal Historical Society*
ZRP = *Zeitschrift für romanische Philologie*

BCU CLUJ / UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Referințe bibliografice

§1. Studii pregătitoare

1. Guenée (B.), „Etat et nation en France au Moyen Age", *RH*, 237 (1967), 17-30.
2. Guenée (B.) şi Lehoux (Fr.), *Les entrées royales françaises de 1329 à 1515*, Paris, 1968.
3. Guenée (B.), *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les Etats*, Paris, 1971.
4. Guenée (B.), „Les tendances actuelles de l'histoire politique du Moyen Age français", *Comité des travaux historiques et scientifiques. Actes du 100e Congrès national des Sociétés savantes, Paris, 1975. Section de philologie et d'histoire jusqu'à 1610*, t. I, Paris, 1977, pp. 45-70.
5. Guenée (B.), „Histoires, annales, chroniques. Essai sur les genres historiques au Moyen Age", *Ann.*, 1973, pp. 997-1016.
6. Guenée (B.), „L'enquête historique ordonnée par Edouard Ier, roi d'Angleterre, en 1291", *CRAIBL*, 1975, pp. 572-584.
7. Guenée (B.), „La culture historique des nobles: le succès des *Faits des Romains* (XIIIe-XVe siècles)", *La noblesse au Moyen Age. Essais à la mémoire de Robert Boutruche*, réunis par Ph. Contamine, Paris, 1976, pp. 261-288.
8. Guenée (B.), „Temps de l'histoire et temps de la mémoire", *Ann.-Bull. de la Soc. de l'hist. de France*, 1976-1977, pp. 25-35.
9. Guenée (B.), „L'historien par les mots", *Le métier d'historien au Moyen Age. Etudes sur l'historiographie médiévale* sous la direction de B. Guenée, Paris, 1977, pp. 1-17.
10. Guenée (B.), „Y a-t-il une historiographie médiévale?", *RH*, 258 (1977), pp. 261-275.
11. Guenée (B.), „Les généalogies entre l'histoire et la politique: la fierté d'être Capétien, en France, au Moyen Age", *Ann.*, 1978, pp. 450-477.
12. Guenée (B.), „Marsile de Padoue et l'histoire", prefață la Marsile de Padoue, *Œuvres mineures. Defensor pacis, De translatione imperii*, text stabilit, tradus şi adnotat de C. Jeudy şi J. Quillet, Paris, 1979, pp. 1-14.
13. Guenée (B.), „«Authentique et approuvé». Recherches sur les principes de la critique historique au Moyen Age", *Actes du Colloque international sur la lexicographie du latin médiéval, Paris, 1978*, în curs de apariţie.
14. Guenée (B.), „Histoire d'un succès: construction et diffusion des *Grandes Chroniques de France* (1274-1518)", în curs de apariţie.
15. Guenée (B.), *Politique et histoire au Moyen Age. Recueil d'études sur l'histoire politique et l'historiographie médiévales (1956-1980)*, în curs de apariţie.

§2. Generalităţi

16. Beumann (H.), *Wissenschaft vom Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze*, Köln-Viena, 1972.
17. Bezzola (R.R.), *Les origines et la formation de la littérature courtoise en Occident (500-1200)*, 5 vol., Paris, 1958-1967.
18. Boia (L.), *Mari istorici ai lumii*, Bucureşti, 1978.
19. Bossuat (R.), *Le Moyen Age*, Paris, 1955 (Histoire de la littérature française publiée sous la direction de J. Calvet).

BCU CLUJ / UNIVERSITY LIBRARY

20. Brandt (W.J.), *The Shape of Medieval History. Studies in Modes of Perception*, New Haven-Londra, 1966.
21. Brincken (A.-D. von den), *Studien zur lateinischen Weltchronistik bis in das Zeitalter Ottos von Freising*, Düsseldorf, 1957.
22. Brunhölzl (Fr.), *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, t. I, *Von Cassiodor bis zum Ausklang der karolingischen Erneuerung*, München, 1975.
23. Chesnut (Gl.F.), *The First Christian Histories : Eusebius, Socrates, Sozomen, Theodoret and Evagrius*, Paris, 1977.
24. Cognasso (Fr.), „Storiografia medievale", *Questioni di storia medioevale*, ed. E. Rota, Milano, 1951, pp. 785-837.
25. De Ghellinck (J.), *Littérature latine au Moyen Age*, 2 vol., Paris, 1939.
26. De Ghellinck (J.), *L'essor de la littérature latine au XIIe siècle*, 2e éd., 2 vol., Bruxelles, 1955.
27. Eisenstein (E.L.), „The Advent of Printing and the Problem of the Renaissance", *Past and Present*, 45 (1969), 19-89.
28. Fitzsimons (M.A.), Pundt (A.G.) şi Nowell (Ch.E.) (ed.), *The development of historiography*, Harrisburg, Pa, 1954.
29. Fueter (E.), *Geschichte der neueren Historiographie*, ed. a III-a, München-Berlin, 1936. Trad. fr. : *Histoire de l'historiographie moderne*, Paris, 1914.
30. Grundmann (H.), *Geschichtsschreibung im Mittelalter. Gattungen, Epochen, Eigenart*, ed. a II-a, Göttingen, 1965.
31. Guenée (B.) (ed.), *Le métier d'historien au Moyen Age. Etudes sur l'historiographie médiévale*, Paris, 1977.
32. Halphen (L.), *A travers l'histoire du Moyen Age*, Paris, 1950.
33. Hellmann (S.), *Ausgewählte Abhandlungen zur Historiographie und Geistesgeschichte des Mittelalters*, ed. H. Beumann, Weimar, 1961.
34. „L'Historiographie en Occident du Ve au XVe siècle. Actes du Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur, Tours, 1977". Avant-propos et conclusion de B. Guenée, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, 87 (1980), nr. 2, pp. 163-417.
35. Hoffmann (H.), *Untersuchungen zur karolingischen Annalistik*, Bonn, 1958.
36. Huppert (G.), *The Idea of Perfect History. Historical Erudition and Historical Philosophy in Renaissance France*, Urbana-Chicago-Londra, 1970. Trad. fr. : *L'idée de l'histoire parfaite*, Paris, 1973.
37. Jonsson (R.), *Historia. Etude sur la genèse des offices versifiés*, Stockholm, 1968.
38. Kelley (D.R.), *Foundations of Modern Historical Scholarship. Language, Law and History in the French Renaissance*, New York, 1970.
39. Keuck (K.), *Historia. Geschichte des Wortes und seiner Bedeutung in der Antike und in den romanischen Sprachen*, Münster, 1934.
40. Krüger (K.H.), *Die Universalchroniken*, Turnhout, 1976.
41. Lacroix (B.), *L'historien au Moyen Age*, Montréal-Paris, 1971.
42. Laistner (M.L.W.), *The Intellectual Heritage of the Early Middle Ages. Selected Essays*, ed. Ch.G. Starr, Ithaca, 1957.
43. Lammers (W.) (ed.), *Geschichtsdenken und Geschichtsbild im Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze und Arbeiten aus den Jahren 1933 bis 1959*, Darmstadt, 1965.
44. Landfester (R.), *Historia Magistra Vitae. Untersuchungen zur humanistischen Geschichtstheorie des 14. bis 16. Jahrhunderts*, Geneva, 1972.
45. Legge (M.D.), *Anglo-Norman Literature and its Background*, Oxford, 1963.
46. Lehmann (P.), *Erforschung des Mittelalters. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, 5 vol., Stuttgart, 1941-1962.
47. Lhotsky (A.), *Aufsätze und Vorträge*, 5 vol., München, 1970-1976.
48. Manitius (M.), *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters... bis zum Ende des zwölften Jahrhunderts*, 3 vol., München, 1911-1931.

49. Melville (G.), „System und Diachronie. Untersuchungen zur theoretischen Grundlegung geschichtsschreiberischer Praxis im Mittelalter", *HJ*, 95 (1975), 33-67 și 308-341.
50. Momigliano (A.), „L'Età del trapasso fra storiografia antica e storiografia medievale (320-550 d.C.)", *RSI*, 81 (1969), 286-303; reed. în A. Momigliano, *Quinto contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, t. I, Roma, 1975, pp. 49-71.
51. Momigliano (A.), „Pagan and Christian Historiography in the Fourth Century A.D.", *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, ed. A. Momigliano, Oxford, 1963, pp. 77-99; reed. în A. Momigliano, *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Oxford, 1977, pp. 107-126.
52. Ray (R.D.), „Medieval historiography through the twelfth century: problems and progress of research", *Viator*, 5 (1974), 33-59.
53. Reynolds (B.R.), „Latin Historiography: A Survey, 1400-1600", *Studies in the Renaissance*, 2 (1955), 7-66.
54. Riché (P.), *Education et Culture dans l'Occident barbare (VIe-VIIIe siècles)*, 3e éd., Paris, 1972.
55. Schneider (H.), *Das kausale Denken in deutschen Quellen zur Geschichte und Literatur des zehnten, elften und zwölften Jahrhunderts*, Gotha, 1905.
56. Smalley (B.), *Historians in the Middle Ages*, Londra, 1974.
57. Southern (R.W.), „Aspects of the European Tradition of Historical Writing: 1. The Classical Tradition from Einhard to Geoffrey of Monmouth", *TRHS*, 20 (1970), 173-196.
58. Southern (R.W.), „*Id.*: 2. Hugh of St Victor and the Idea of Historical Development", *TRHS*, 21 (1971), 159-179.
59. Southern (R.W.), „*Id.*: 3. History as Prophecy", *TRHS*, 22 (1972), 159-180.
60. Southern (R.W.), „*Id.*: 4. The Sense of the Past", *TRHS*, 23 (1973), 243-263.
61. Southern (R.W.), *Medieval Humanism and Other Studies*, Oxford, 1970.
62. Spörl (J.), *Grundformen hochmittelalterlicher Geschichtsanschauung. Studien zum Weltbild der Geschichtsschreiber des 12. Jahrhunderts*, München, 1935.
63. *La Storiografia Altomedievale, 10-16 aprile 1969*, 2 vol., Spoleto, 1970 (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XVII).
64. Thompson (J.W.), *A History of Historical Writing*, t. I, *From the Earliest Times to the End of the Seventeenth Century*, New York, 1942.
65. Voss (J.), *Das Mittelalter in historischen Denken Frankreichs. Untersuchungen zur Geschichte des Mittelalterbegriffes und der Mittelalterbewertung von der zweiten Hälfte des 16. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, München, 1972.
66. Voss (J.), „Le problème du Moyen Age dans la pensée historique en France (XVIe-XIXe siècles)", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 24 (1977), 321-340.

§3. Studii pe țări

67. Arnaldi (G.), *Studi sui cronisti della marca trevigiana nell'età di Ezzelino da Romano*, Roma, 1963.
68. Arnold (U.), „Geschichtsschreibung im Preussenland bis zum Ausgang des 16. Jahrhunderts", *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 19 (1970), 74-126.
69. Arnould (M.A.), *Historiographie de la Belgique. Des origines à 1830*, Bruxelles, 1947.
70. Balbi (G.), „La storiografia genovese fino al secolo XV", *Studi sul Medioevo cristiano offerti a Raffaello Morghen*, t. II, Roma, 1974, pp. 763-850.
71. Balzani (U.), *Le cronache italiane nel Medio Evo*, ed. a III-a, Milano, 1909.
72. Banti (O.), „Studio sulla genesi dei testi cronistici pisani del secolo XIV", *Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano*, 75 (1963), 259-319.
73. Bautier (R.-H.), „L'historiographie en France aux Xe et XIe siècles (France du Nord et de l'Est)", *La Storiografia Altomedievale* (63), II, 793-855.

74. Benito Ruano (E.), „La historiografía en la alta edad media española. Ideología y estructura", *Cuadernos de historia de España*, 17 (1952), 50-104.
75. Bodmer (J.-P.), *Chroniken und Chronisten im Spätmittelalter*, Berna, 1976 (Monographien zur Schweizergeschichte, 10).
76. Brentano (R.), *Two Churches. England and Italy in the thirteenth century*, Princeton, 1968.
77. Capitani (O.), „Motivi e momenti di storiografia medioevale italiana: sec. V-XIV", *Nuove questioni di storia medioevale*, Milano, 1964, pp. 729-800.
78. Catalán (D.), *De Alfonso X al conde de Barcelos*, Madrid, 1962.
79. Catalán (D.), „La historiografía en verso y en prosa de Alfonso XI a la luz de nuevos textos", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 154 (1964), 79-126 şi 156 (1965), 55-87; *Anuario de Estudios Medievales*, 2 (1965), 257-299.
80. Dąbrowski (J.), *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480) (L'ancienne historiographie polonaise [jusqu'à 1480]*) (rezumat în franceză), Wrocław, 1964.
81. David (P.), *Les sources de l'histoire de Pologne à l'époque des Piasts (963-1386)*, Paris, 1934.
82. Del Monte (A.), „La storiografia fiorentina dei secoli XII e XIII", *Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano*, 62 (1950), 175-282.
83. Díaz y Díaz (M.C.), „La historiografía hispana desde la invasión árabe hasta el año 1000", *De Isidoro al siglo XI: Ocho estudios sobre la vida literaria peninsular*, Barcelona, 1976, pp. 203-234.
84. Doutrepont (G.), *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne. Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire*, Paris, 1909.
85. Ellehøj (Sv.), *Studier over den ældste norrøne historieskrivning*, Copenhaga, 1965.
86. Fuiano (M.), *Studi di storiografia medioevale*, Napoli, 1960.
87. Galbraith (V.H.), *Historical Research in Medieval England*, Londra, 1951.
88. Gransden (A.), „Realistic Observation in Twelfth-Century England", *Spec.*, 47 (1972), 29-51.
89. Gransden (A.), *Historical Writing in England, c. 550-c. 1307*, Londra, 1974.
90. Hay (D.), „History and Historians in France and England during the Fifteenth Century", *BIHR*, 35 (1962), 111-127.
91. Heck (R.), „Główne linie rozwoju średniowiecznego dziejopisarstwa śląskiego (Ueber die Entwicklung der schlesischen Geschichtsschreibung im Mittelalter)", *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*, 22 (1977), 61-75.
92. Joachimsen (P.), *Geschichtsauffassung und Geschichtsschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus*, t. I, singurul publicat, Berlin-Leipzig, 1910.
93. Jørgensen (E.), *Historieforskning og Historieskrivning Danmark indtil Aar 1800*, Copenhaga, 1931.
94. Kingsford (Ch.L.), *English Historical Literature in the Fifteenth Century*, Oxford, 1913.
95. Korta (W.), *Średniowieczna annalistyka śląska (Analistica silezianã a Evului Mediu)* (rezumat în engleză), Wrocław, 1966.
96. Kristensen (A.K.G.), *Danmarks ældste annalistik. Studier over lundensisk annalskrivning i 12. og 13. århundrede* (rezumat în engleză), Copenhaga, 1969.
97. Kürbis (B.), „L'historiographie médiévale en Pologne", *Acta Poloniae Historica*, 6 (1962), 7-34.
98. Lhotsky (A.), *Oesterreichische Historiographie*, München, 1962.
99. Lloyd (J.E.), „The Welsh Chronicles", *Proceedings of the British Academy*, 14 (1928), 369-391.
100. Macartney (C.A.), *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide*, Cambridge, 1953.
101. McKisack (M.), *Medieval History in the Tudor Age*, Oxford, 1971.
102. Mac Niocaill (G.), *The Medieval Irish Annals*, Dublin, 1975.
103. Martini (G.), „La spirito cittadino e le origini della storiografia comunale lombarda", *Nuova rivista storica*, 54 (1970), 1-22.

104. Miczka (G.), „Antike und Gegenwart in der italianischen Geschichtsschreibung des frühen Trecento", *Miscellanea Mediaevalia*, t. IX, *Antiqui und Moderni. Traditionsbewusstsein und Fortschrittsbewusstsein im späten Mittelalter*, Berlin, 1974, pp. 221-235.
105. Miglio (M.), *Storiografia pontificia del quattrocento*, Bologna, 1975.
106. Molinier (A.), *Les sources de l'histoire de France des origines aux guerres d'Italie (1494)*, 6 vol., Paris, 1901-1906.
107. Morghen (R.), „La storiografia fiorentina del Trecento: Ricordano Malispini, Dino Compagni e Giovanni Villani", *Libera cattedra di storia della civiltà fiorentina. Secoli vari ('300-'400-'500)*, Florența, 1958, pp. 69-93.
108. Ortalli (G.), „Aspetti e motivi di cronachistica romagnola", *Studi Romagnoli*, 24 (1973), 1-39.
109. Ortalli (G.), „Tra Passato e Presente: la Storiografia Medioevale", *Storia dell'Emilia Romagna*, Bologna, 1976, pp. 615-636.
110. Paravicini Bagliani (A.), „La storiografia pontificia del secolo XIII. Prospettive di ricerca", *Römische historische Mitteilungen*, 18 (1976), 45-54.
111. Partner (N.F.), *Serious Entertainments: the Writing of History in Twelfth-Century England*, Chicago, 1977.
112. Pertusi (A.) (ed.), *La Storiografia Veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi*, Florența, 1970.
113. Reuss (R.), *De Scriptoribus rerum alsaticarum historicis inde a primordiis ad saeculi XVIII exitum*, Strasbourg, 1897.
114. Sánchez-Albornoz (Cl.), *Investigaciones sobre historiografía hispana medieval (Siglos VIII al XII)*, Buenos Aires, 1967.
115. Sánchez Alonso (B.), *Historia de la historiografía española*, t. I, *Hasta la publicación de la Crónica de Ocampo (...1543)*, ed. a III-a, Madrid, 1947.
116. Santschi (C.), *Les évêques de Lausanne et leurs historiens des origines au XVIIIe siècle. Erudition et société*, Lausanne, 1975.
117. Sayers (W.J.S.), *The Beginnings and Early Development of Old French Historiography (1100-1274)*, University Microfilms, Ann Arbor, Michigan, 1967.
118. Schmale (Fr.-J.), „Die österreichische Annalistik im 12. Jahrhundert", *DA*, 31 (1975), 144-203.
119. Schmeidler (B.), *Italienische Geschichtsschreiber des XII. und XIII. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*, Leipzig, 1909.
120. Schnith (K.), „Bayerische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter. Eine Studie zu den Quellen von Passau-Kremsmünster", *HJ*, 97-98 (1978), 194-212.
121. Serrão (J.V.), *A Historiografia Portuguesa. Doutrina e crítica*, t. I, *Séculos XII-XVI*, Lisabona, 1972.
122. Serrão (J.V.), *Cronistas do Século XV posteriores a Fernão Lopes*, Lisabona, 1977.
123. Szymański (J.), „W sprawie genezy rocznikarstwa śląskiego" („Zum Ursprung der schlesischen Annalen"), *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*, 22 (1977), 77-82.
124. Tate (R.B.), *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Madrid, 1970.
125. Taylor (J.), *Medieval Historical Writing in Yorkshire*, York, 1961.
126. Toubert (P.), *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle*, 2 vol., Roma, 1973.
127. Ullman (B.L.), *Studies in the Italian Renaissance*, Roma, 1955.
128. Usinger (R.), *Die dänischen Annalen und Chroniken des Mittelalters*, Hanovra, 1861.
129. Wattenbach (W.), Levison (W.) și Löwe (H.), *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger*, 5 fasc., Weimar, 1952-1973.
130. Wattenbach (W.), Holtzmann (R.) și Schmale (Fr.-J.), *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier*, 3 vol., Darmstadt, 1967-1971.
131. Wattenbach (W.), Schmale (Fr.-J.), Schmale-Ott (I.) și Berg (D.), *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vom Tode Kaiser Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnum*, t. I, Darmstadt, 1976.

132. Wilcox (D.J.), *The Development of Florentine Humanist Historiography in the Fifteenth Century*, Cambridge, Mass., 1969.
133. Wyss (G. von), *Geschichte der Historiographie in der Schweiz*, Zürich, 1895.

§4. Frontierele istoriei

134. Borst (A.), *Geschichte an mittelalterlichen Universitäten*, Konstanz, 1969.
135. Chalon (L.), *L'histoire et l'épopée castillane du Moyen Age. Le cycle du Cid. Le cycle des comtes de Castille*, Paris, 1976.
136. Chenu (M.-D.), „Conscience de l'histoire et théologie au XIIe siècle", *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age*, 29 (1954), 107-133.
137. Delehaye (H.), *Les légendes hagiographiques*, Bruxelles, 1905.
138. Frappier (J.), „Réflexions sur les rapports des chansons de geste et de l'histoire", *ZRP*, 73 (1957), 1-19; reed. în J. Frappier, *Histoire, mythes et symboles. Etudes de littérature française*, Geneva, 1976, pp. 1-19.
139. Gaiffier d'Hestroy (B. de), „L'hagiographe et son public au XIe siècle", *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen...*, t. I, Bruxelles-Paris, 1947, pp. 135-166; reed. în B. de Gaiffier d'Hestroy, *Etudes critiques d'hagiographie et d'iconologie*, Bruxelles, 1967, pp. 475-507.
140. Genet (J.-Ph.), „Droit et histoire en Angleterre: la préhistoire de la «révolution historique»" (34), 319-366.
141. Glauche (G.), *Schullektüre im Mittelalter. Entstehung und Wandlungen des Lektürekanons bis 1200, nach den Quellen dargestellt*, München, 1970.
142. Heinzelmann (M.), „Neue Aspekte der biographischen und hagiographischen Literatur in der lateinischen Welt (1.-6. Jahrhundert)", *Francia*, 1 (1973), 27-44.
143. Jones (Ch.), *Saints' Lives and Chronicles in Early England*, Ithaca, NY, 1947.
144. Kelley (D.R.), „Clio and the Lawyers: Forms of Historical Consciousness in Medieval Jurisprudence", *Medievalia et Humanistica*, 5 (1974), 25-49.
145. Kelley (D.R.), „Vera Philosophia: The Philosophical Significance of Renaissance Jurisprudence", *Journal of the history of philosophy*, 14 (1976), 267-279.
146. Lejeune (R.), *Recherches sur le Thème: les Chansons de Geste et l'Histoire*, Liège, 1948.
147. Lot (F.), *Etudes sur les légendes épiques françaises*, Paris, 1958.
148. Louis (R.), *De l'histoire à la légende: Girart, comte de Vienne, dans les chansons de geste: Girart de Vienne, Girart de Fraite, Girart de Roussillon*, 2 vol., Auxerre, 1947.
149. Raynaud de Lage (G.), „La morale de l'histoire", *MA*, 69 (1963), 365-369.
150. Voss (B.R.), „Berührungen von Hagiographie und Historiographie in der Spätantike", *Frühmittelalterliche Studien*, 4 (1970), 53-69.
151. Wolpers (Th.), *Die Englische Heiligenlegende des Mittelalters. Eine Formgeschichte des Legendenerzählens von der spätantiken Tradition bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*, Tübingen, 1964.
152. Wolter (H.), „Geschichtliche Bildung im Rahmen der Artes liberales", *Artes liberales. Von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters*, ed. J. Koch, Leiden-Köln, 1959, pp. 50-83.

§5. Profiluri de istorici

153. Arnaldi (G.), „Il notaio-cronista e le cronache cittadine in Italia", *La storia del diritto nel quadro delle scienze storiche. Atti del primo congresso internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto*, Florența, 1966, pp. 293-309.
154. Baethgen (Fr.), „Franziskanische Studien", *Historische Zeitschrift*, 131 (1925), 421-471; reed. în Fr. Baethgen, *Mediaevalia*, t. II, Stuttgart, 1960, pp. 319-362.

155. Bautier (R.-H.), „Les notaires et secrétaires du roi des origines au milieu du XVIe siècle", *Les notaires et secrétaires du roi sous les règnes de Louis XI, Charles VIII et Louis XII (1461-1515)*. Note personale şi genealogii stabilite de A. Lapeyre şi R. Scheurer, t. I, Paris, 1978, pp. vii-xxxix.
156. Bec (Chr.), *Les marchands écrivains. Affaires et humanisme à Florence, 1375-1434*, Paris-Haga, 1967.
157. Coville (A.), *La vie intellectuelle dans les domaines d'Anjou-Provence de 1380 à 1435*, Paris, 1941.
158. Du Pouget (M.), „Recherches sur les chroniques latines de Saint-Denis. Edition critique et commentaire de la *Descriptio davi et corone Domini* et de deux séries de textes relatifs à la légende carolingienne", *PTEC*, 1978, pp. 41-46.
159. Faral (E.), *Les jongleurs en France au Moyen Age*, 2e éd., Paris, 1964.
160. Fisher (J.H.), „Chancery and the Emergence of Standard Written English in the Fifteenth Century", *Spec.*, 52 (1977), 870-899.
161. Fossier (Fr.), „Les chroniques de fra Paolo da Gualdo et de fra Elemosina. Premières tentatives historiographiques en Ombrie", *MEFRM*, 89 (1977), 411-483.
162. Galbraith (V.H.), *The St. Albans Chronicle, 1406-1420*, edited from Bodley MS. 462 by..., Oxford, 1937.
163. Gilmore (M.P.), *Humanists and Jurists. Six Studies in the Renaissance*, Cambridge, Mass., 1963.
164. Haider (S.), „Zum Verhältnis von Kapellanat und Geschichtsschreibung im Mittelalter", *Geschichtsschreibung und geistiges Leben im Mittelalter. Festschrift für H. Löwe zum 65. Geburtstag*, ed. K. Hauck şi H. Mordek, Köln-Viena, 1978, pp. 102-138.
165. Jodogne (O.), „La personnalité de l'écrivain d'oil du XIIe au XIVe siècle", *L'humanisme médiéval dans les littératures romanes du XIIe au XIVe siècle*, ed. A. Fournier, Paris, 1964, pp. 87-106.
166. Kleinschmidt (E.), „Die Colmarer Dominikaner-Geschichtsschreibung im 13. und 14. Jahrhundert. Neue Handschriftenfunde und Forschungen zur Ueberlieferungsgeschichte", *DA*, 28 (1972), 371-496.
167. Knowles (D.), *The Monastic Order in England. A history of its development from the times of St. Dunstan to the fourth Lateran council, 943-1216*, ed. a II-a, Cambridge, 1963.
168. Krzyżaniakowa (J.), „Kancelaria królewska Władysława Jagielły jako ośrodek kultury historycznej" („Die königliche Kanzlei von Władysław Jagiełło als Zentrum der historischen Kultur"), *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*, 18 (1973), 67-96.
169. Lamma (P.), *Momenti di storiografia Cluniacense*, Roma, 1961.
170. Leclercq (J.), *L'amour des lettres et le désir de Dieu. Initiation aux auteurs monastiques du Moyen Age*, Paris, 1957.
171. Leclercq (J.), „Monastic historiography from Leo IX to Calixtus II", *Studia monastica*, 12 (1970), 57-86.
172. Legge (M.D.), *Anglo-Norman in the Cloisters. The influence of the orders upon Anglo-Norman literature*, Edinburgh, 1950.
173. Little (A.G.), „Chronicles of the Mendicant Friars", *Franciscan Papers, Lists and Documents*, Manchester, 1943, pp. 25-41.
174. Mályusz (E.), „La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale", *MA*, 75 (1969), 51-86 şi 219-254.
175. Prevenier (W.), „Officials in Town and Countryside in the Low Countries. Social and Professional Developments from the Fourteenth to the Sixteenth Century", *Acta Historiae Neerlandicae*, 7 (1974), 1-17.
176. Spiegel (G.M.), *The Chronicle Tradition of Saint-Denis : A Survey*, Brookline-Leiden, 1978.
177. Strayer (J.R.), „Laicization of French and English Society in the Thirteenth Century", *Spec.*, 15 (1940), 76-86.

178. Vidier (A.), *L'historiographie à Saint-Benoît-sur-Loire et les miracles de saint Benoît*, Paris, 1965.
179. Wendehorst (A.), „Monachus scribere nesciens", *MIöG*, 71 (1963), 67-75.

§6. Profiluri de patroni

180. Kekewich (M.), „Edward IV, William Caxton and Literary Patronage in Yorkist England", *Modern Language Review*, 66 (1971), 481-487.
181. Procter (E.S.), *Alfonso X of Castile, Patron of Literature and Learning*, Oxford, 1951.
182. Tyson (D.B.), „Patronage of French Vernacular History Writers in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Romania*, 100 (1979), 180-222.

§7. Cărți și biblioteci

183. Armstrong (E.), „English Purchases of Printed Books from the Continent, 1465-1526", *English historical review*, 94 (1979), 268-290.
184. Auger (M.-L.), „La bibliothèque des Cordeliers de Troyes", *Bulletin de l'Institut de recherche et d'histoire des textes*, 15 (1967-1968), 183-250.
185. Autrand (Fr.), „Les librairies des gens du Parlement au temps de Charles VI", *Ann.*, 1973, pp. 1219-1244.
186. Avril (Fr.), „Trois manuscrits napolitains des collections de Charles V et de Jean de Berry", *BEC*, 127 (1969), 291-328.
187. Becker (G.), *Catalogi bibliothecarum antiqui*, Bonn, 1885.
188. Beddie (J.S.), „Libraries in the Twelfth Century: their Catalogues and their Contents", *Anniversary Essays in Mediaeval History by Students of C.H. Haskins*, New York, 1929, pp. 1-23.
189. Bergier (J.-Fr.), „Humanisme et vie d'affaires. La bibliothèque du banquier Francesco Sassetti", *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, t. I, Toulouse, 1973, pp. 107-121.
190. Bignami-Odier (J.) și Vernet (A.), „Les livres de Richard de Bazoques", *BEC*, 110 (1952), 124-153.
191. Bresc (H.), *Livre et société en Sicile (1299-1499)*, Palermo, 1971.
192. Carolus-Barré (L.), „Bibliothèques médiévales inédites d'après les Archives du Vatican", *MAHEFR*, 53 (1936), 330-377.
193. Castan (A.), „La bibliothèque de l'abbaye de Saint-Claude du Jura. Esquisse de son histoire", *BEC*, 50 (1889), 301-354.
194. Cenci (C.), „Biblioteche e bibliofili francescani a tutto il secolo XV", *Picenum Seraphicum*, 8 (1971), 66-80.
195. Champion (P.), *La librairie de Charles d'Orléans*, Paris, 1910.
196. Clark (J.W.), *The Care of Books. An essay on the development of libraries and their fittings, from the earliest times to the end of the eighteenth century*, Cambridge, 1901.
197. Coyecque (E.), „La bibliothèque d'un procureur en Parlement sous Louis XII (1508)", *BEC*, 100 (1939), 240-245.
198. Csapodi (Cs.), *The Corvinian Library. History and Stock*, Budapesta, 1973.
199. Delisle (L.), *Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque impériale (puis nationale)*, 4 vol., Paris, 1868-1881.
200. Delisle (L.), *Recherches sur la librairie de Charles V*, 2 vol., Paris, 1907.
201. Díaz y Díaz (M.C.), „La circulation des manuscrits dans la Péninsule ibérique du VIIIe au XIe siècle", *CCM*, 12 (1969), 219-241 și 383-392.
202. Doucet (R.), *Les bibliothèques parisiennes au XVIe siècle*, Paris, 1956.
203. Doutrepont (G.), *Inventaire de la „librairie" de Philippe le Bon, 1420*, Bruxelles, 1906.

204. Dubled (H.), „La bibliothèque Inguimbertine de Carpentras", *Revue française d'histoire du livre*, 3 (1973), 125-174.
205. Edmunds (Sh.), „The Library of Savoy : Documents", *Script.*, 24 (1970), 318-327 ; 25 (1971), 253-284 ; 26 (1972), 269-293.
206. Falk (F.), „Zur Geschichte der öffentlichen Bibliotheken in Deutschland von Gutenberg bis um 1520", *HJ*, 1 (1880), 297-304.
207. Falk (F.), „Zur Geschichte der öffentlichen Büchersammlungen in Deutschland im 15. Jahrhundert", *HJ*, 17 (1896), 343-344.
208. Febvre (L.) şi Martin (H.-J.), *L'apparition du livre*, 2e éd., Paris, 1971.
209. Fournier (M.), „Les bibliothèques des collèges de l'Université de Toulouse. Etude sur les moyens de travail mis à la disposition des étudiants au Moyen Age", *BEC*, 51 (1890), 443-476.
210. Garand (M.-C.), „Les copistes de Jean Budé (1430-1502)", *Bulletin de l'Institut de recherche et d'histoire des textes*, 15 (1967-1968), 293-331.
211. Garand (M.-C.), „Le scriptorium de Cluny, carrefour d'influences au XIe siècle : le manuscrit Paris, B.N., Nouv. acq. lat. 1548", *Journal des Savants*, 1977, pp. 257-283.
212. Gasparri (Fr.), „Un copiste lettré de l'abbaye de Saint-Victor de Paris au XIIe siècle", *Script.*, 30 (1976), 232-237.
213. Genet (J.-Ph.), „Essai de bibliométrie médiévale : l'histoire dans les bibliothèques anglaises", *Revue française d'histoire du livre*, 16 (1977), 3-40.
214. Hain (L.), *Repertorium Bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD... recensentur*, 4 vol., Stuttgart-Paris, 1826-1838.
215. Hlaváček (I.), „Das mittelalterliche Bibliothekswesen in tschechischer Forschung der Nachkriegszeit", *Mediaevalia Bohemica*, 1 (1969), 129-155.
216. Hlaváček (I.), „Z knižní kultury doby Karla IV. a Václava IV. v českých zemích" („Aus der Buchkultur in den böhmischen Ländern in der Zeit Karl IV. und Wenzel IV.") (rezumat în germană), *Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 18 (1978), 7-60.
217. Hughes (M.J.), „The Library of Philip the Bold and Margaret of Flanders, first Valois duke and duchess of Burgundy", *Journal of Medieval History*, 4 (1978), 145-188.
218. Humphreys (K.W.), *The Book Provisions of the Mediaeval Friars, 1215-1400*, Amsterdam, 1964.
219. James (M.R.), „The Catalogue of the Library of the Augustinian Friars at York", *Fasciculus J.W. Clark dicatus*, Cambridge, 1909, pp. 2-96.
220. James (M.R.), „Catalogue of the Library of Leicester Abbey", *Transactions of the Leicestershire Archaeological Society*, 19 (1936-1937), 118-161 şi 378-440 ; 21 (1939-1941), 1-88.
221. Jones (L.W.), „The Library of St. Aubin's at Angers in the XIIth century", *Classical and Mediaeval Studies in honor of E.K. Rand*, New York, 1938, pp. 143-161.
222. Jones (W.R.), „Franciscan Education and Monastic Libraries : Some Documents", *Traditio*, 30 (1974), 435-445.
223. Ker (N.R.), *Medieval Libraries of Great Britain*, ed. a II-a, Londra, 1964.
224. Labarre (A.), *Le livre dans la vie amiénoise du seizième siècle. L'enseignement des inventaires après décès, 1503-1576*, Paris-Louvain, 1971.
225. La Borderie (A. de), „Notes sur les livres et les bibliothèques au Moyen Age en Bretagne", *BEC*, 23 (1862), 39-53.
226. Leclercq (J.), „Une bibliothèque vivante", *Millénaire monastique du Mont-Saint-Michel*, t. II, Paris, 1967, pp. 247-255.
227. Lesne (E.), *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*, t. IV, *Les livres. „Scriptoria" et bibliothèques du commencement du VIIIe à la fin du XIe siècle*, Lille, 1938.
228. Masson (A.), „La bibliothèque du chapitre de Bayeux et ses «escriteaux»", *Bulletin des bibliothèques de France*, 2 (1957), 789-793.

229. Masson (A), „La «librairie» du chapitre de Noyon et l'architecture des bibliothèques françaises à la fin du Moyen Age", *Bulletin des bibliothèques de France*, 2 (1957), 95-110.
230. Milkau (Fr.) şi Leyh (G.), *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, t. III, *Geschichte der Bibliotheken*, Wiesbaden, 1955.
231. Mornet (E.), „Les livres d'histoire dans les bibliothèques danoises du début du XIVe siècle à la Réforme" (34), 285-318.
232. Ogilvy (J.D.A.), *Books Known to the English, 597-1066*, Cambridge, Mass., 1967.
233. Omont (H.), „Recherches sur la bibliothèque de l'église cathédrale de Beauvais", *Mémoires de l'Institut national de France. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, t. XL, Paris, 1916, pp. 1-93.
234. Pélicier (P.), „Inventaire des meubles et joyaux de l'église cathédrale de Châlons-sur-Marne (1410-1413)", *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*, 1886, pp. 147-188.
235. Pellegrin (E.), *La Bibliothèque des Visconti et des Sforza, ducs de Milan, au XVe siècle*, 2 vol., Paris, 1955-1969.
236. Pellegrin (E.), „La bibliothèque de l'ancien collège de Dormans-Beauvais à Paris", *BPH*, 1944-1945, pp. 99-164.
237. Riché (P.), „Les bibliothèques de trois aristocrates laïcs carolingiens", *MA*, 69 (1963), 87-104.
238. Ross (D.J.A.), „Methods of Book-Production in a XIVth Century French Miscellany (London, B.M., MS. Royal 19.D.1)", *Script.*, 6 (1952), 63-75.
239. Rouse (R.H.), „The Early Library of the Sorbonne", *Script.*, 21 (1967), 42-71 şi 227-251.
240. Samaran (Ch.), „Les archives et la bibliothèque du chapitre de Notre-Dame", *RHEF*, 50 (1964), 99-107.
241. Thompson (J.W.), *The Medieval Library*, Chicago, 1939.
242. Ullman (B.L.) şi Stadter (Ph.A.), *The Public Library of Renaissance Florence. Niccolò Niccoli, Cosimo de' Medici and the Library of San Marco*, Padova, 1972.
243. Vernet (A.) (ed.), *La bibliothèque de l'abbaye de Clairvaux du XIIe au XVIIIe siècle*, t. I, *Catalogues et répertoires*, Paris, 1979.
244. Wiesiołowski (J.), *Kolekcje historyczne w Polsce średniowiecznej XIV-XV wieku* (*Les collections historiques en Pologne médiévale, XIVe-XVe siècles*) (rezumat în franceză), Varşovia, 1967.
245. Wilmart (A.), „Le couvent et la bibliothèque de Cluny vers le milieu du XIe siècle", *Revue Mabillon*, 1921, pp. 89-124.
246. Zathey (J.), „La bibliothèque de l'église Notre-Dame de Cracovie à la fin du XIVe et au début du XVe siècle" (în poloneză, rezumat în franceză), *Roczniki Biblioteczne*, 8 (1964), 19-31.

§8. Istorie sacră, istorie veche

247. Adhémar (J.), *Influences antiques dans l'art du Moyen Age français. Recherches sur les sources et les thèmes d'inspiration*, Londra, 1937.
248. Berger (S.), *La Bible française au Moyen Age. Etude sur les plus anciennes versions de la Bible écrites en prose de langue d'oïl*, Paris, 1884.
249. *La Bibbia nell'alto medioevo, 26 aprile-2 maggio 1962*, Spoleto, 1963 (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, X).
250. Bolgar (R.R.), *The Classical Heritage and its Beneficiaries*, ed. a II-a, Cambridge, 1958.
251. Burke (P.), „A Survey of the Popularity of Ancient Historians", *History and Theory*, 5 (1966), 132-152.
252. *The Cambridge History of the Bible*, t. II, *The West from the Fathers to the Reformation*, ed. G.W.H. Lampe, Cambridge, 1969.
253. Kendrick (T.D.), *British Antiquity*, Londra, 1950.

254. Lucas (R.H.), „Mediaeval French Translations of the Latin Classics to 1500", *Spec.*, 45 (1970), 225-253.
255. Luttrell (A.), „Greek Histories Translated and Compiled for Juan Fernández de Heredia, Master of Rhodes, 1377-1396", *Spec.*, 35 (1960), 401-407.
256. Manitius (M.), *Handschriften antiker Autoren in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen*, Leipzig, 1935.
257. Monfrin (J.), „Humanisme et traductions au Moyen Age", *Journal des Savants*, 1963, pp. 161-190.
258. Monfrin (J.), „Humanisme et traductions au Moyen Age", *L'humanisme médiéval dans les littératures romanes du XIIe au XIVe siècle*, ed. A. Fourrier, Paris, 1964, pp. 217-246.
259. Monfrin (J.), „Les traducteurs et leur public en France au Moyen Age", *L'humanisme médiéval dans les littératures romanes du XIIe au XIVe siècle*, ed. A. Fourrier, Paris, 1964, pp. 247-262.
260. Monfrin (J.), „La connaissance de l'Antiquité et le problème de l'humanisme en langue vulgaire dans la France du XVe siècle", *The Late Middle Ages and the Dawn of Humanism outside Italy. Proceedings of the International Conference, Louvain, 11-13 May 1970*, ed. G. Verbeke și J. Ijsewijn, Louvain-Haga, 1972 (Mediaevalia Lovaniensia, Series I / Studia I), pp. 131-170.
261. Ross (J.B.), „A Study of Twelfth-Century Interest in the Antiquities of Roma", *Medieval and Historical Essays in Honor of J.W. Thompson*, ed. J.L. Cate și E.N. Anderson, Chicago, 1938, pp. 302-321.
262. Sanford (E.M.), „The Use of Classical Latin Authors in the Libri Manuales", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 55 (1924), 190-248.
263. Sanford (E.M.), „The Study of Ancient History in the Middle Ages", *Journal of History of Ideas*, 5 (1944), 21-43.
264. Smalley (B.), *English Friars and Antiquity in the Early Fourteenth Century*, Oxford, 1960.
265. Uiblein (P.), „Die Anfänge der Erforschung Carnuntums", *MIöG*, 59 (1951), 95-108.
266. Weiss (R.), *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, Oxford, 1969.
267. Wright (Th.), „On Antiquarian Excavations and Researches in the Middle Ages", *Archaeologia*, 30 (1844), 438-457.

§9. Cataloage și genealogii

268. Anderson (M.O.), *Kings and Kingship in Early Scotland*, Edinburgh-Londra, 1973.
269. Casalduero (J.G.), „Sobre las numeraciones de los reyes de Castilla", *Nueva Revista de Filología Hispánica*, 14 (1960), 271-294.
270. Duby (G.), „Remarques sur la littérature généalogique en France aux XIe et XIIe siècles", *CRAIBL*, 1967, pp. 335-345 ; reed. în G. Duby, *Hommes et structures du Moyen Age*, Paris, 1973, pp. 287-298.
271. Duby (G.), „Structures de parenté et noblesse dans la France du Nord aux XIe et XIIIe siècles", *Hommes et structures du Moyen Age*, Paris, 1973, pp. 267-285.
272. Duchesne (L.), *Fastes épiscopaux de l'ancienne Gaule*, 3 vol., Paris, 1894-1915.
273. Erlande-Brandenburg (A.), *Le roi est mort. Etude sur les funérailles, les sépultures et les tombeaux des rois de France jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Paris, 1975.
274. Genicot (L.), *Les généalogies*, Turnhout, 1975.
275. Harrison (K.), *The Framework of Anglo-Saxon History to A.D. 900*, Cambridge, 1976.
276. Hunter Blair (P.), „The Moore Memoranda on Northumbrian History", *The Early Culture of North-West Europe (H.M. Chadwick Memorial Studies)*, ed. C. Fox și B. Dickins, Cambridge, 1950, pp. 243-259.
277. Hyde (J.K.), „Italian Social Chronicles in the Middle Ages", *BIRH*, 49 (1966-1967), 107-132.

Biblioteca Centrală Universitară "Mihai Eminescu" Iași
ISTORIE

278. Labuda (G.), „Kroniki genealogiczne jako źródła do dziejów rozbicia i zjednoczenia monarchii w Polsce średniowiecznej" („Les chroniques généalogiques, sources à l'histoire du morcellement et de l'unification de la monarchie en Pologne médiévale"), *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*, 22 (1977), 41-60.
279. Poupardin (R.), „Généalogies angevines du XIe siècle", *MAHEFR*, 20 (1900), 199-208.
280. Sot (M.), „Historiographie épiscopale et modèle familial en Occident au IXe siècle", *Ann.*, 1978, pp. 433-449.

§10. Critica istorică

281. Arnaldi (G.), „Cronache con documenti, cronache «autentiche» e pubblica storiografia", *Fonti Medioevali e Problematica Storiografica. Atti del congresso internazionale tenuto in occasione del 90e anniversario della fondazione dell'Istituto Storico Italiano (1883-1973), Roma 22-27 ottobre 1973*, t. I, *Relazioni*, Roma, 1976, pp. 351-374.
282. Boüard (M. de), *Manuel de diplomatique française et pontificale*, 2 vol., Paris, 1929-1948.
283. Brincken (A.-D. von den), „Privilegium falsitatis vitio depravatum. Diplomatik im Dienst der Diplomatie Karls IV. (1375)", *Archiv für Diplomatik*, 23 (1977), 405-424.
284. Chibnall (M.), „Charter and Chronicle: the use of archive sources by Norman historians", *Church and Government in the Middle Ages. Essays presented to C.R. Cheney...*, ed. C.N.L. Brooke, D.E. Luscombe, G.H. Martin și D. Owen, Cambridge, 1976, pp. 1-17.
285. Delaborde (H.-Fr.), „Le procès du chef de saint Denis en 1410", *Mémoires de la Société de l'histoire de Paris et de l'Ile-de-France*, 11 (1884), 297-409.
286. Foerster (H.), „Beispiele mittelalterlicher Urkundenkritik", *Archivalische Zeitschrift*, 50/51 (1955), 301-318.
287. Fuhrmann (H.), „Die Fälschungen im Mittelalter. Ueberlegungen zum mittelalterlichen Wahrheitsbegriff", *Historische Zeitschrift*, 197 (1963), 529-601.
288. Genet (J.-Ph.), „Cartulaires, registres et histoire: l'exemple anglais" (31), 95-138.
289. Giry (A.), „Etudes de critique historique. Histoire de la diplomatique", *RH*, 48 (1892), 225-256; reed. în A. Giry, *Manuel de diplomatique*, ed. nouă, Paris, 1925, cap. II.
290. Goez (W.), „Die Anfänge der historischen Methoden-Reflexion in der italienischen Renaissance und ihre Aufnahme in der Geschichtsschreibung des deutschen Humanismus", *Archiv für Kulturgeschichte*, 56 (1974), 25-48.
291. Herde (P.), „Römisches und kanonisches Recht bei der Verfolgung des Fälschungsdelikts im Mittelalter", *Traditio*, 21 (1965), 291-362.
292. Huyghebaert (N.), „La Donation de Constantin ramenée à ses véritables dimensions. A propos de deux publications récentes", *RHE*, 71 (1976), 45-69.
293. Lasch (B.), *Das Erwachen und die Entwicklung der historischen Kritik im Mittelalter (vom VI.-XII. Jahrh.)*, Breslau, 1887.
294. Lubac (H. de), *Exégèse médiévale. Les quatre sens de l'Ecriture*, 3 vol., Paris, 1959-1964.
295. Schreiner (Kl.), „«Discrimen veri et falsi». Ansätze und Formen der Kritik in der Heiligen- und Reliquienverehrung des Mittelalters", *Archiv für Kulturgeschichte*, 48 (1966), 1-53.
296. Schulz (M.), *Die Lehre von der historischen Methode bei den Geschichtsschreibern des Mittelalters (VI.-XIII. Jh.)*, Berlin-Leipzig, 1909.
297. Silvestre (H.), „Le problème des faux au Moyen Age (A propos d'un livre récent de M. Saxer)", *MA*, 66 (1960), 351-370.

§11. Timpul

298. Autrand (Fr.), „Les dates, la mémoire et les juges" (31), 157-182.
299. Cordoliani (A.), „Les traités de comput du Haut Moyen Age (526-1003)", *Bulletin Du Cange*, 17 (1942), 51-72.

300. Cordoliani (A.), „Les traités de comput ecclésiastique de 525 à 990", *PTEC*, 1942, pp. 51-56.
301. Coulet (N.), „Le livre de raison de Guillaume de Rouffilhac (1354-1364)", *Genèse et débuts du Grand Schisme d'Occident, Avignon, 25-28 septembre 1978*, Paris, 1980, pp. 73-88.
302. Deluz (Chr.), „Indifférence au temps dans les récits de pèlerinage (du XIIe au XIVe siècle)", *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, 83 (1976), 303-313.
303. Ernst (Fr.), „Zeitgeschehen und Geschichtsschreibung. Eine Skizze", *Die Welt als Geschichte*, 17 (1957), 137-189.
304. Freund (W.), *Modernus und andere Zeitbegriffe des Mittelalters*, Köln-Viena, 1957.
305. Geremek (Br.), „Wyobraźnia czasowa polskiego dziejopisarstwa średniowiecznego" („Imagination temporelle de l'historiographie médiévale polonaise") (rezumat în franceză), *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*, 22 (1977), 1-17.
306. Gramain (M.), „Mémoires paysannes. Des exemples bas languedociens aux XIIIe et XIVe siècles", *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, 83 (1976), 315-324.
307. Marsch (E.), *Biblische Prophetie und chronographische Dichtung. Stoff- und Wirkungsgeschichte der Vision des Propheten Daniel nach Dan. VII*, Berlin, 1972.
308. Roger (J.-M.), „L'enquête sur l'âge de Jean II d'Estouteville (21-22 août 1397)", *BPH*, 1975, pp. 103-128.
309. Schmidt (R.), „Aetates Mundi. Die Weltalter als Gliederungsprinzip der Geschichte", *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 67 (1955-1956), 288-317.
310. Werner (K.F.), „La date de naissance de Charlemagne", *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*, 1972, pp. 116-143.
311. Werner (K.F.), „Das Geburtsdatum Karls des Grossen", *Francia*, 1 (1972), 115-157.

§12. Spațiul

312. Bagrow (L.), *History of Cartography*, ed. revăzută și adăugită de R.A. Skelton, Londra, 1964.
313. Brincken (A.-D. von den), „Mappa Mundi und Chronographia. Studien zur *imago mundi* des abendländischen Mittelalters", *DA*, 24 (1968), 118-186.
314. Brincken (A.-D. von den), „Europa in der Kartographie des Mittelalters", *Archiv für Kulturgeschichte*, 55 (1973), 289-304.
315. Brincken (A.-D. von den), „Die Kugelgestalt der Erde in der Kartographie des Mittelalters", *Archiv für Kulturgeschichte*, 58 (1976), 77-95.
316. Colker (M.L.), „America Rediscovered in the Thirteenth Century?", *Spec.*, 54 (1979), 712-726.
317. Dainville (Fr. de), *La géographie des humanistes*, Paris, 1940.
318. Dainville (Fr. de), „Cartes et contestations au XVe siècle", *Imago Mundi*, 24 (1970), 99-121.
319. De Smet (A.), „Les géographes de la Renaissance et la cosmographie", *L'Univers à la Renaissance. Microcosme et macrocosme*, Bruxelles-Paris, 1970, pp. 13-29; reed. în *Album Antoine De Smet*, Bruxelles, 1974, pp. 149-160.
320. Durand (D.B.), *The Vienna-Klosterneuburg Map Corpus of the Fifteenth-Century. A Study in the Transition from Medieval to Modern Science*, Leiden, 1952.
321. Härtel (R.), „Inhalt und Bedeutung des «Albertinischen Planes» von Wien. Ein Beitrag zur Kartographie des Mittelalters", *MIöG*, 87 (1979), 337-362.
322. Kletler (P.), „Die Gestaltung des geographischen Weltbildes unter dem Einflusz der Kreuzzüge", *MIöG*, 70 (1962), 294-322.
323. Langlois (Ch.-V.), *La vie en France au Moyen Age du XIIIe au milieu du XIVe siècle*, t. III, *La connaissance de la nature et du monde d'après des écrits français à l'usage des laïcs*, Paris, 1927. Volumul reproduce în general studiile apărute deja cu același titlu în 1911. Totuși, studiul despre Bartholomeus Anglicus (pp. 114-179 în ediția din 1911) nu a fost reluat în ediția din 1927.
324. Miller (K.), *Die ältesten Weltkarten*, 6 vol., Stuttgart, 1895-1896.

325. Musset (L.), „Un aspect de l'esprit médiéval : la «cacogéographie» des Normands et de la Normandie", *Revue du Moyen Age latin*, 2 (1946), 129-138.
326. Staab (Fr.), „Ostrogothic Geographers at the Court of Theodoric the Great : A Study of Some Sources of the Anonymous Cosmographer of Ravenna", *Viator*, 1 (1976), 27-64.
327. Tricard (J.), „La Touraine d'un Tourangeau au XIIe siècle" (31), 79-93.
328. Voigt (Kl.), *Italienische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zur Andrea de'Franceschi (1333-1492)*, Stuttgart, 1973.
329. Witzel (H.J.), *Der geographische Exkurs in den lateinischen Geschichtsquellen des Mittelalters*, Frankfurt, 1952.
330. Wright (J.K.), *Geographical lore of the time of the crusades. A study in the history of medieval science and tradition in Western Europe*, New York, 1925.

§13. Numărul

331. Le Goff (J.), „Le concile et la prise de conscience de l'espace de la chrétienté", *1274, année charnière. Mutations et continuités*, Paris, 1977, pp. 481-489.
332. Meyer (H.), *Die Zahlenallegorese im Mittelalter : Methode und Gebrauch*, München, 1975.
333. Reiss (E.), „Number Symbolism and Medieval Literature", *Medievalia et Humanistica*, n.s. 1 (1970), 161-174.
334. Sapori (A.), „L'attendibilità di alcune testimonianze cronistiche dell'economia medievale", *Archivio storico italiano*, S. 7, vol. 12 (1929), 19-30.

§14. Etimologia

335. Guiette (R.), „L'invention étymologique dans les lettres françaises au Moyen Age", *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, 11 (1959), 273-285.
336. Klinck (R.), *Die lateinische Etymologie des Mittelalters*, München, 1970.
337. Stach (W.), „Wort und Bedeutung im mittelalterlichen Latein", *DA*, 9 (1951-1952), 332-352.
338. *Verbum et signum. Beiträge zur mediävistischen Bedeutungsforschung*, ed. H. Fromm, W. Harms şi U. Ruberg, 2 vol., München, 1975.

§15. Forma

339. Arbusow (L.), *Colores Rhetorici. Eine Auswahl rhetorischer Figuren und Gemeinplätze als Hilfsmittel für akademische Uebungen an mittelalterlichen Texten*, ed. a II-a, Göttingen, 1963.
340. Arbusow (L.), *Liturgie und Geschichtsschreibung im Mittelalter, in ihren Beziehungen erläutert an den Schriften Ottos von Freising (†1158), Heinrichs Livlandchronik (1227) und den anderen Missionsgeschichten des Bremischen Erzsprengels : Rimberts, Adams von Bremen, Helmolds*, Bonn, 1951.
341. Auerbach (E.), *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*, Berna, 1958 ; trad. engl., New York, 1965.
342. Bradley (R.), „Backgrounds of the Title *Speculum* in Mediaeval Literature", *Spec.*, 29 (1954), 100-115.
343. Brincken (A.-D. von den), „Tabula Alphabetica. Von den Anfängen alphabetischer Registerarbeiten zu Geschichtswerken (Vincenz von Beauvais OP, Johannes von Hautfuney, Paulinus Minorita OFM)", *Festschrift für Hermann Heimpel*, t. II, Göttingen, 1972, pp. 900-923.
344. Carolus-Barré (L.), „L'apparition de la langue française dans les actes de l'administration royale", *CRAIBL*, 1976, pp. 148-155.

345. Daly (L.W.), *Contributions to a History of Alphabetization in Antiquity and the Middle Ages*, Bruxelles, 1967.
346. McCormick (M.), *Les Annales du Haut Moyen Age*, Turnhout, 1975.
347. Melville (G.), „Zur «Flores-Metaphorik» in der mittelalterlichen Geschichtsschreibung. Ausdruck eines Formungsprinzips", *HJ*, 90 (1970), 65-80.
348. Murphy (J.J.), *Rhetoric in the Middle Ages. A history of rhetorical theory from St. Augustine to the Renaissance*, Berkeley-Los Angeles, 1974.
349. Parkes (M.B.), „The Influence of the Concepts of *Ordinatio* and *Compilatio* on the Development of the Book", *Medieval Learning and Literature. Essays presented to Richard William Hunt*, ed. J.J. Alexander și M.T. Gibson, Oxford, 1976, pp. 115-141.
350. Ponert (D.J.), *Deutsch und Latein in deutscher Literatur und Geschichtsschreibung des Mittelalters*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1975.
351. Rouse (R.H.) și Rouse (M.A.), *Preachers, Florilegia and Sermons : Studies on the* Manipulus florum *of Thomas of Ireland*, Toronto, 1979.
352. Schmitt (J.-Cl.), „Recueils franciscains d'*Exempla* et perfectionnement des techniques intellectuelles du XIIIe au XVe siècle", *BEC*, 135 (1977), 5-21.
353. Simon (G.), „Untersuchungen zur Topik der Widmungsbriefe mittelalterlicher Geschichtsschreiber bis zum Ende des 12. Jahrhunderts", *Archiv für Diplomatik*, 4 (1958), 52-119 și 5/6 (1959-1960), 73-153.
354. Struever (N.S.), *The Language of History in the Renaissance. Rhetoric and Historical Consciousness in Florentine Humanism*, Princeton, 1970.
355. Zimmermann (M.), „Protocoles et préambules dans les documents catalans du Xe au XIIe siècle : évolution diplomatique et signification spirituelle", *Mélanges de la Casa de Velasquez*, 10 (1974), 41-76.

§16. Ilustrația

356. Barroux (R.), „Recueil historique en français composé, transcrit et enluminé à Saint-Denis, vers 1280", *Mélanges F. Calot*, Paris, 1960, pp. 15-34.
357. Baumann (C.G.), *Ueber die Entstehung der ältesten Schweizer Bilderchroniken (1468-1485). Unter besonderer Berücksichtigung der Illustrationen in Diebold Schillings Grosser Burgunderchronik in Zürich*, Berna, 1971.
358. Branner (R.), *Manuscript Painting in Paris during the Reign of Saint Louis*, Berkeley-Los Angeles, 1977.
359. Buchthal (H.), *Historia Troiana. Studies in the history of medieval secular illustration*, Londra-Leiden, 1971.
360. Delisle (L.), „Notice sur un livre à peintures exécuté en 1250 dans l'abbaye de Saint-Denis", *BEC*, 38 (1877), 444-476.
361. Dercsényi (D.) (ed.), *The Hungarian Illuminated Chronicle. Chronica de Gestis Hungarorum*, Budapesta, 1969.
362. Frühmorgen-Voss (H.), *Text und Illustration im Mittelalter. Aufsätze zu den Wechselbeziehungen zwischen Literatur und bildender Kunst*, ed. N.H. Ott, München, 1975.
363. Zemp (J.), *Die schweizerischen Bilderchroniken und ihre Architektur-Darstellungen*, Zürich, 1897.

§17. Istorie și politică

364. Abel (A.), *Le Roman d'Alexandre, légendaire médiéval*, Bruxelles, 1955.
365. Althoff (G.), „Studien zur habsburgischen Merowingersage", *MIöG*, 87 (1979), 71-100.

366. Beaune (C.), „Saint Clovis: histoire, religion royale et sentiment national en France à la fin du Moyen Age" (31), 139-156.
367. Beaune (C.), „Histoire et politique: la recherche du texte de la loi salique de 1350 à 1450", *Comité des travaux historiques et scientifiques. Actes du 104e congrès national des Sociétés savantes, Bordeaux, 1979. Section de philologie et d'histoire jusqu'à 1610*, Paris, în curs de apariţie.
368. Bérenger (J.), „Caractères originaux de l'humanisme hongrois", *Journal des Savants*, 1973, pp. 257-288.
369. Bodmer (J.-P.), „Die französische Historiographie des Spätmittelalters und die Franken. Ein Beitrag zur Kenntnis des französischen Geschichtsdenkens", *Archiv für Kulturgeschichte*, 45 (1963), 91-118.
370. Bossuat (A.), „Les origines troyennes: leur rôle dans la littérature historique au XVe siècle", *Annales de Normandie*, 8 (1958), 187-197.
371. Bossuat (R.), „Réflexions sur le deuxième Cycle de la Croisade", *MA*, 64 (1958), 139-147.
372. Brincken (A.-D. von den), *Die «Nationes Christianorum Orientalium» im Verständnis der lateinischen Historiographie von der Mitte des 12. bis in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts*, Köln-Viena, 1973.
373. Buck (A.), „«Laus Venetiae» und Politik im 16. Jahrhundert", *Archiv für Kulturgeschichte*, 51 (1975), 186-194.
374. Carozzi (Cl.), „Le dernier des Carolingiens: de l'histoire au mythe", *MA*, 82 (1976), 453-476.
375. Cary (G.), *The Medieval Alexander*, Cambridge, 1956.
376. Chambers (E.K.), *Arthur of Britain*, Londra, 1927.
377. Connell (C.W.), „Western views of the origin of the «Tartars»: an example of the influence of myth in the second half of the thirteenth century", *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 3 (1973), 115-137.
378. Contamine (Ph.), „Contribution à l'histoire d'un mythe: les 1.700.000 clochers du royaume de France (XVe-XVIe siècles)", *Economies et sociétés au Moyen Age. Mélanges offerts à Edouard Perroy*, Paris, 1973, pp. 414-427.
379. Cook (R.-F.) şi Crist (L.-S.), *Le Deuxième Cycle de la Croisade. Deux études sur son développement...*, Geneva, 1972.
380. Duby (G.), *Le dimanche de Bouvines, 27 juillet 1214*, Paris, 1973.
381. Fontaine (J.), „Hagiographie et politique de Sulpice Sévère à Venance Fortunat", *RHEF*, 62 (1976), 113-140.
382. Fossier (Fr.), „La charge d'historiographe du seizième au dix-neuvième siècle", *RH*, 258 (1977), 73-92.
383. Gieysztor (A.), „Gens Polonica: aux origines d'une conscience nationale", *Etudes de civilisation médiévale (IXe-XIIe siècles). Mélanges E.-R. Labande*, Poitiers, 1974, pp. 352-362.
384. Gilbert (F.), *Machiavelli and Guicciardini. Politics and History in Sixteenth Century Florence*, Princeton, 1965.
385. Gilbert (F.), „Biondo, Sabellico and the beginnings of Venetian official historiography", *Florilegium Historiale. Essays presented to Wallace K. Ferguson*, ed. J.G. Rowe şi W.H. Stockdale, Toronto, 1971, pp. 275-293.
386. Gransden (A.), „Propaganda in English medieval historiography", *Journal of Medieval History*, 1 (1975), 363-381.
387. Grau (A.), *Der Gedanke der Herkunft in der deutschen Geschichtsschreibung des Mittelalters. Trojasage und Verwandtes*, Leipzig, 1938.
388. Graus (Fr.), „Přemysl Otakar II., sein Ruhm und sein Nachleben. Ein Beitrag zur Geschichte politischer Propaganda und Chronistik", *MIöG*, 79 (1971), 57-110.
389. Graus (Fr.), *Lebendige Vergangenheit. Ueberlieferung im Mittelalter und in den Vorstellungen vom Mittelalter*, Köln-Viena, 1975.

390. Green (L.), „Historical Interpretation in Fourteenth-Century Florentine Chronicles", *Journal of the History of Ideas*, 28 (1967), 161-178.
391. Green (L.), *Chronicle into History. An essay on the interpretation of history in Florentine fourteenth-century chronicles*, Cambridge, 1972.
392. *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben*, t. IV, *Das Nachleben*, ed. W. Braunfels și P.E. Schramm, Düsseldorf, 1967.
393. Lacaze (Y.), „Le rôle des traditions dans la genèse d'un sentiment national au XVe siècle. La Bourgogne de Philippe le Bon", *BEC*, 129 (1971), 303-385.
394. Lewis (P.S.), „War Propaganda and Historiography in Fifteenth-Century France and England", *TRHS*, 5e s., 15 (1965), 1-21.
395. Linder (A.), „Ecclesia and Synagoga in the Medieval Myth of Constantine the Great", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 54 (1976), 1019-1060.
396. Lot (F.), Geoffroi Grisegonelle dans l'épopée", *Romania*, 19 (1890), 377-393.
397. Meneghetti (M.L.), „Storiografia celebrativa e politica culturale da Riccardo II di Normandia a Guglielmo il Conquistatore", *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 132 (1973-1974), 491-514.
398. Metzger (S.), *Les idées et les mots politiques et sociaux dans les plaidoiries des avocats au Parlement de Paris (1475-1490). Etude sur la cohésion nationale en France à la fin du XVe siècle*, lucrare de licență dactilografiată, Paris, 1973.
399. Monfrin (J.), „La figure de Charlemagne dans l'historiographie du XVe siècle", *Annuaire-Bulletin de la Société de l'histoire de France*, 1964-1965, pp. 67-78.
400. Naïs (H.), „Grand temps et longs jours sont, monsieur l'indiciaire", *Travaux de linguistique et de littérature publiés par le Centre de philologie et de littératures romanes de l'Université de Strasbourg*, II (1973), 207-218.
401. Oexle (O.G.), „Die Karolinger und die Stadt des heiligen Arnulf", *Frühmittelalterliche Studien*, 1 (1967), 250-364.
402. Rigault (J.), „La frontière de la Meuse. L'utilisation des sources historiques dans un procès devant le Parlement de Paris en 1535", *BEC*, 106 (1945-1946), 80-99.
403. Rubinstein (N.), „The Beginnings of Political Thought in Florence. A Study in Medieval Historiography", *JWCI*, 5 (1942), 198-227.
404. Runge (K.), *Die fränkisch-karolingische Tradition in der Geschichtsschreibung des späten Mittelalters*, Hamburg, 1965.
405. Schneider (J.), „Lotharingie, Bourgogne ou Provence? L'idée d'un royaume d'Entre-Deux aux derniers siècles du Moyen Age", *Liège et Bourgogne. Actes du colloque tenu à Liège les 28, 29 et 30 octobre 1968*, Liège, 1972, pp. 15-44.
406. Short (I.), „A Study in Carolingian Legend and its Persistence in Latin Historiography (XII-XVI Centuries)", *Mittellateinisches Jahrbuch*, 7 (1972), 127-152.
407. Spiegel (G.M.), „Political Utility in Medieval Historiography: a Sketch", *History and Theory*, 14 (1975), 314-325.
408. Stones (E.L.G.) și Simpson (G.G.), *Edward I and the Throne of Scotland, 1290-1296. An Edition of the Record Sources for the Great Cause*, 2 vol., Oxford, 1978.
409. Woledge (B.), „La légende de Troie et les débuts de la prose française", *Mélanges de linguistique et de littérature romanes offerts à Mario Roques*, t. II, Paris, 1953, pp. 313-324.
410. Ziese (J.), *Historische Beweisführung in Streitschriften des Investiturstreites*, München, 1972.
411. Zimmermann (H.), *Ecclesia als Objekt der Historiographie. Studien zur Kirchengeschichtsschreibung im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, Viena, 1960.

§18. Cîțiva autori

412. Cordoliani (A.), „ABBON DE FLEURY, Hériger de Lobbes et Gerland de Besançon sur l'ère de l'incarnation de Denys le Petit", *RHE*, 44 (1949), 463-487.

413. Cousin (P.), *Abbon de Fleury-sur-Loire*, Paris, 1954.
414. ADAM DIN BREMEN, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, ed. B. Schmeidler, Hanovra, 1917.
415. ADEMAR DE CHABANNES, *Chronique*, ed. J. Chavanon, Paris, 1897.
416. Gaborit-Chopin (D.), „Un dessin de l'église d'Aix-la-Chapelle par Adémar de Chabannes dans un manuscrit de la Bibliothèque vaticane", *Cahiers archéologiques*, 14 (1964), 233-235.
417. Werner (K.F.), „Ademar von Chabannes und die Historia pontificum et comitum Engolismensium", *DA*, 19 (1963), 296-326.
418. AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI, *De liberorum educatione*, ed. și trad. J.St. Nelson, Washington, 1940.
419. Ady (C.M.), *Pius II (Aeneas Silvius Piccolomini), the Humanist Pope*, Londra, 1913.
420. Casella (N.), „Pio II tra geografia e storia : la «Cosmografia»", *Archivio della Società romana di Storia patria*, 95 (1972), 35-112.
421. *Chronicon AETHELWEARDI*, ed. și trad. A. Campbell, Londra, 1962.
422. „AGNELLUS RAVENNATIS, Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis", *MGH, Scriptores Rerum Langobardicarum et Italicarum, saec. VI-IX*, Hanovra, 1878, pp. 265-391.
423. Nauerth (Cl.), *Agnellus von Ravenna. Untersuchungen zur archäologischen Methode des ravennatischen Chronisten*, München, 1974.
424. „AIMOIN, *De gestis regum Francorum libri IV*", *RHF*, t. III, pp. 21-139.
425. Lemarignier (J.-Fr.), „La continuation d'Aimoin et le manuscrit latin 12711 de la Bibliothèque nationale", *BEC*, 113 (1955), 25-36.
426. Le Stum (Chr.), „L'«Historia Francorum» d'Aimoin de Fleury. Etude et édition critique", *PTEC*, 1976, pp. 89-93.
427. Werner (K.F.), „Die literarischen Vorbilder des Aimoin von Fleury und die Entstehung seiner «Gesta Francorum»", *Medium aevum vivum. Festschrift für Walther Bust*, Heidelberg, 1960, pp. 69-103.
428. ALAIN BOUCHART, *Les grandes chroniques de Bretaigne*, Paris, 1514.
429. Auger (M.-L.) pregătește o nouă ediție Alain Bouchart, despre a cărui operă m-a informat pe larg.
430. Rico (Fr.), *ALFONSO EL SABIO y la „General estoria"*, Barcelona, 1972.
431. *Primera Crónica General de España...*, ed. R. Menéndez Pidal, ed. a II-a, 2 vol., Madrid, 1955.
432. Catalán (D.), „El taller historiográfico Alfonsí : Métodos y problemas en el trabajo compilatorio", *Romania*, 84 (1963), 354-375.
433. Chalon (L.), „De quelques vocables utilisés par la «Primera Crónica General de España» (Cantar, Crónica, Cuento, Escriptura, Estoria, Fabla, Romanz)", *MA*, 77 (1971), 79-84.
434. Chalon (L.), „Comment travaillaient les compilateurs de la «Primera Crónica General de España»", *MA*, 82 (1976), 289-300.
435. AMBROISE, *L'Estoire de la guerre sainte. Histoire en vers de la troisième croisade (1190-1192)*, ed. G. Paris, Paris, 1897.
436. Webb (D.M.), „The Decline and Fall of Eastern Christianity : a Fifteenth-Century View", *BIHR*, 49 (1976), 198-216 (ANDREA BIGLIA).
437. ANDRE DE FLEURY, *Vie de Gauzlin, abbé de Fleury*, ed. și trad. R.-H. Bautier și G. Labory, Paris, 1969.
438. Werner (K.F.), „ANDREAS VON MARCHIENNES und die Geschichtsschreibung von Anchin und Marchiennes in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts", *DA*, 9 (1952), 402-463.
439. Lecourt (M.), „Une source d'ANTOINE DE LA SALE : Simon de Hesdin", *Romania*, 76 (1955), 39-83 și 183-211.
440. Pasquier (F.) și Courteault (H.) (ed.), *Chroniques romanes des comtes de Foix composées au XVe siècle par ARNAUD ESQUERRIER et Miégeville...*, Foix, 1895.
441. *ASSER's Life of King Alfred, together with the Annales of Saint Neots erroneously ascribed to Asser*, ed. W.H. Stevenson, Oxford, 1904 ; reed. 1959.

442. Marrou (H.-I.), „La division en chapitres des livres de la «Cité de Dieu»", *Mélanges J. De Ghellinck*, t. I, Gembloux, 1951, pp. 235-249 (AUGUSTIN).
443. AULUS GELLIUS, *Noctes atticae*, ed. C. Hosius, 2 vol., Stuttgart, 1903.
444. Trinkhaus (Ch.), „A Humanist's Image of Humanism: the Inaugural Orations of BARTOLOMEO DELLA FONTE", *Studies in the Renaissance*, 7 (1960), 90-147.
445. Schmügge (L.), „Zur Ueberlieferung der «Historia Ecclesiastica Nova» des Tholomeus von Lucca", *DA*, 32 (1976), 495-545 (BARTOLOMEO [TOLOMEO] DA LUCCA).
446. BEDE, *Ecclesiastical History of the English People*, ed. și trad. B. Colgrave și R.A.B. Mynors, Oxford, 1969.
447. *Bedae Opera de Temporibus*, ed. Ch. Jones, Cambridge, Mass., 1943.
448. Kendall (C.B.), „Bede's «Historia ecclesiastica»: the Rhetoric of Faith", *Medieval Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Medieval Rhetoric*, ed. J.J. Murphy, Berkeley-Los Angeles-Londra, 1978, pp. 145-172.
449. Ray (R.), „Bede's «Vera Lex Historiae»", *Spec.*, 55 (1980), 1-21.
450. BENOIT DE SAINTE-MAURE, *Le Roman de Troie*, ed. L. Constans, 6 vol., Paris, 1904-1912.
451. Giocarinis (K.), „BERNARD DE CLUNY and the antique", *Classica et Mediaevalia*, 27 (1966), 310-348.
452. Delisle (L.), „Notice sur les manuscrits de BERNARD GUI", *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale et autres bibliothèques...*, t. XXVII, 2e partie, Paris, 1879, pp. 169-455.
453. Thomas (A.), „Bernard Gui, frère prêcheur", *HLF*, t. XXXV, Paris, 1921, pp. 139-232.
454. Toynbee (P.), „BRUNETTO LATINO's Obligations to Solinus", *Romania*, 23 (1894), 62-77.
455. Schmidt-Chazan (M.), „Un Lorrain de cœur: le champenois CALENDRE", *Les Cahiers Lorrains*, 1979, pp. 65-75.
456. CASSIODORE, *Institutiones*, ed. R.A.B. Mynors, Oxford, 1937.
457. Jacob (W.) și Hanslik (R.), *Die handschriftliche Ueberlieferung der sogenannten* Historia tripartita *des Epiphanius-Cassiodor*, Berlin, 1954.
458. Laistner (M.L.W.), „The Value and Influence of Cassiodorus' Ecclesiastical History", *The Intellectual Heritage of the Early Middle Ages. Selected Essays by M.L.W. Laistner*, ed. Ch.G. Starr, Ithaca, 1957, pp. 22-39.
459. Momigliano (A.), „Cassiodorus and Italian Culture of his Time", *Studies in Historiography*, Londra, 1966, pp. 181-210.
460. CICERON, *De l'orateur*, ed. și trad. E. Courbaud, ed. a II-a, 3 vol., Paris, 1950-1956.
461. *Chronique de Saint-Pierre-le-Vif de Sens, dite de CLARIUS. Chronicon Sancti Petri Vivi Senonensis*, ed. și trad. R.-H. Bautier, M. Gilles și A.-M. Bautier, Paris, 1979.
462. Piur (P.), *COLA DI RIENZO. Darstellung seines Lebens und seines Geistes*, Viena, 1931.
463. *The Trojan War. The Chronicles of Dictys of Crete and DARES the Phrygian* translated with an introduction and notes by R.M. Frazer, Indiana University Press, 1966.
464. Guiette (R.), „Chanson de geste, chronique et mise en prose", *CCM*, 6 (1963), 423-440 (DAVID AUBERT).
465. Schobben (J.M.G.), *La part du Pseudo-Turpin dans les* Croniques et Conquestes de Charlemaine *de David Aubert*, Haga, 1969.
466. Fauroux (M.), „Deux autographes de DUDON DE SAINT-QUENTIN (1011, 1015)", *BEC*, 111 (1953), 229-234.
467. Prentout (H.), *Etude critique sur Dudon de Saint-Quentin et son histoire des premiers ducs normands*, Paris, 1916.
468. EADMER, *Historia Novorum in Anglia*, ed. M. Rule, Londra, 1884.
469. EGINHARD, *Vie de Charlemagne*, ed. și trad. L. Halphen, 4e éd., Paris, 1967.
470. EKKEHARD DE AURA, *Chronicon universale*, ed. G. Waitz, *MGH, SS*, t. VI, Hanovra, 1844, pp. 33-265.

471. Schmale (Fr.-J.), „Ueberlieferungskritik und Editionsprinzipien der Chronik Ekkehards von Aura, *DA*, 27 (1971), 110-134.
472. Fowler (G.B.), *Intellectual Interests of ENGELBERT OF ADMONT*, New York, 1947.
473. *La chronique d'ENGUERRAN DE MONSTRELET en deux livres, avec pièces justificatives, 1400-1444*, ed. L. Douët-d'Arcq, 6 vol., Paris, 1857-1862.
474. Moranvillé (H.), „Note sur l'origine de quelques passages de Monstrelet", *BEC*, 62 (1901), 52-56.
475. Bietenholz (P.G.), *History and Biography in the work of ERASMUS of Rotterdam*, Geneva, 1966.
476. ETIENNE DE BOURBON, *Anecdotes historiques, légendes et apologues, tirés du recueil inédit d'Etienne de Bourbon, dominicain du XIIIe siècle*, ed. A. Lecoy de la Marche, Paris, 1877.
477. Contamine (Ph.), „Une interpolation de la «Chronique Martinienne» : le «Brevis Tractatus» d'ETIENNE DE CONTY, official de Corbie (†1413)" (34), 367-386.
478. *Chronique d'ETIENNE MALEU, chanoine de Saint-Junien, mort en 1322...*, ed. Abbé Arbellot, Saint-Junien-Paris, 1847.
479. *Die Summa des STEPHANUS TORNACENSIS über das Decretum Gratiani*, ed. J.Fr. Schulte, Giessen, 1891.
480. Sirinelli (J.), *Les vues historiques d'EUSEBE DE CESAREE durant la période prénicéenne*, Dakar, 1961.
481. FERNANDO DEL PULGAR, *Claros Varones de Costilla*, ed. R.B. Tate, Oxford, 1971.
482. *The Brevarium of FESTUS. A Critical Edition with Historical Commentary*, ed. J.W. Eadie, Londra, 1967.
483. FLAVIO BIONDO, *Historiarum ab inclinatione Romani imperii decades tres*, Basel, 1559.
484. Hay (D.), „Flavio Biondo and the Middle Ages", *Proceedings of the British Academy*, 45 (1959), 97-128.
485. Blatt (Fr.) (ed.), *The Latin JOSEPHUS*, t. I, *Introduction and Text. The Antiquities : Books I-V*, Copenhaga, 1958.
486. FLODOARD, *Les Annales*, ed. Ph. Lauer, Paris, 1905.
487. Flodoard, „Historia Remensis ecclesiae", *MGH, SS*, t. XIII, Hanovra, 1881, pp. 409-599.
488. Bautier (R.-H.), „Un recueil de textes pour servir à la biographie de l'archevêque de Reims Hervé (Xe siècle). Son attribution à Flodoard", *Mélanges d'histoire du Moyen Age dédiés à la mémoire de Louis Halphen*, Paris, 1951, pp. 1-6.
489. Jacobsen (P.C.), *Flodoard von Reims. Sein Leben und seine Dichtung «De triumphis Christi»*, Leiden-Köln, 1978.
490. „FOLCUIN, Gesta abbatum Lobiensium", *MGH, SS*, t. IV, Hanovra, 1841, pp. 52-74.
491. Boutemy (A.) şi Vercauteren (F.), „FOULCOIE DE BEAUVAIS et l'intérêt pour l'archéologie antique au XIe et XIIe siècle", *Latomus*, 1 (1937), 173-186.
492. Kohl (B.G.), „PETRARCH's Prefaces to «De Viris Illustribus»", *History and Theory*, 13 (1974), 132-144.
493. Natunewicz (Ch.F.), „FRECULPHUS of Lisieux, his Chronicle and a Mont St. Michel Manuscript", *Horae eruditae ad codices Sancti Michaelis de Periculo Maris*, Series I, Anno Millenario Fausto MCMLXVI, Abbatia Sancti Petti Aldenburgensis, *apud* Steenbrugge, 1966, pp. 90-134.
494. GALBERT DE BRUGES, *Le meurtre de Charles le Bon*, traduit du latin par J. Gengoux, publié sous la direction et avec une introduction historique par R.C. Van Caenegem, Anvers, 1978.
495. Sproemberg (H.), „Galbert von Brügge. Die Geschichtsschreibung des flandrischen Bürgertums", *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. Ausgewählte Abhandlungen*, Berlin, 1971, pp. 221-374.
496. „GALLUS ANONYMUS, Chronicae Polonorum", *MGH, SS*, t. IX, pp. 418-478.

497. Maleczyński (K.), *Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum sive principum polonorum*, Cracovia, 1952.
498. Gallus Anonymus, *Chronik und Taten der Herzöge und Fürsten von Polen*, trad. J. Bujnoch, Graz-Viena-Köln, 1978.
499. *The Chronicle of WALTER OF GUISBOROUGH previously edited as the chronicle of Walter of Hemingford or Hemingburgh*, ed. H. Rothwell, Londra, 1957.
500. GAUTIER (WALTER) MAP, *De nugis curialium*, ed. M.R. James, Oxford, 1914.
501. GEOFFROY GAIMAR, *L'estoire des Engleis*, ed. A. Bell, Oxford, 1960.
502. *The Historia Regum Britanniae of GEOFFREY OF MONMOUTH*, ed. A. Griscom şi R.E. Jones, Londra, 1929.
503. Geoffrey of Monmouth, *The History of the Kings of Britain*, translated with an introduction by L. Thorpe, Harmondsworth, 1966.
504. Flint (V.I.J.), „The «Historia Regum Britanniae» of Geoffrey of Monmouth: parody and its purpose. A suggestion", *Spec.*, 54 (1979), 447-468.
505. Hammer (J.), „Some Additional Manuscripts of Geoffrey of Monmouth's «Historia Regum Britanniae»", *Modern Language Quarterly*, 3 (1942), 235-242.
506. Keeler (L.), *Geoffrey of Monmouth and the Late Latin Chroniclers, 1300-1500*, Berkeley, 1946.
507. Schlauch (M.), „Geoffrey of Monmouth and Early Polish Historiography: a Supplement", *Spec.*, 44 (1969), 258-263.
508. „GOTTFRIED VON VITERBO, Memoria Seculorum", *MGH, SS*, t. XXII, pp. 94-106.
509. *Œuvres de GEORGES CHASTELLAIN*, ed. Baron Kervyn de Lettenhove, 8 vol., Bruxelles, 1863-1866.
510. GEORGES DE TREBIZONDE, *Rhetoricorum libri V*, Lyon, 1547.
511. Monfasani (J.), *George of Trebizond: A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*, Leiden, 1976.
512. *The Historical Works of GERVASE OF CANTERBURY*, ed. W. Stubbs, 2 vol., Londra, 1879-1880.
513. Lewis (A.W.), „Dynastic Structures and Capetian Throne-Right: the Views of GILES OF PARIS", *Traditio*, 33 (1977), 225-252.
514. GILLES LE BOUVIER zis Heraldul Berry, *Les Chroniques du roi Charles VII*, ed. H. Courteault şi L. Celier, Paris, 1979.
515. *GIRALDI CAMBRENSIS Opera*, ed. J.S. Brewer *et al.*, 8 vol., Londra, 1861-1891.
516. Coulter (C.C.) şi Magoun (F.P.) Jr, „Giraldus Cambrensis and Indo-Germanie Philology", *Spec.*, 1 (1926), 104-109.
517. Huygens (R.B.C.), „Une lettre de Giraud le Cambrien à propos de ses ouvrages historiques", *Latomus*, 24 (1965), 90-100.
518. Tombeur (P.), „Un nouveau nom de la littérature médiolatine: GISLEBERT DE SAINT-TROND", *CCM*, 10 (1967), 435-446.
519. Rushforth (G.M.), „Magister GREGORIUS «De Mirabilibus Urbis Romae»: A New Description of Roma in the Twelfth Century", *The Journal of Roman Studies*, 9 (1919), 14-58.
520. Zielinski (H.), *Studien zu den spoletinischen «Privaturkunden» des 8. Jahrhunderts und ihrer Ueberlieferung im Regestum Farfense*, Tübingen, 1972 (GREGORIO DI CATINO).
521. GREGOIRE DE TOURS, *Libri Historiarum X*, ed. B. Krusch şi W. Levison, *MGH, Scriptores rerum Merovingicarum*, t. I, ed. a II-a, Hanovra, 1951.
522. Grégoire de Tours, *Histoire des Francs*, trad. R. Latouche, 2 vol., Paris, 1963-1965.
523. Beumann (H.), „Gregor von Tours und der «Sermo rusticus»", *Spiegel der Geschichte. Festgabe für Max Braubach*, Münster, 1964, pp. 69-98.
524. Monod (G.), *Etudes critiques sur les sources de l'histoire mérovingienne*. Première partie, Introduction. *Grégoire de Tours, Marius d'Avenches*, Paris, 1872.
525. Walter (E.H.), „Hagiographisches in Gregors Frankengeschichte", *Archiv für Kulturgeschichte*, 48 (1966), 291-310.

526. „GUIBERT DE NOGENT, Gesta Dei per Francos", *PL* 156, col. 679-838; și *RHC, HO*, t. IV, Paris, 1879, pp. 113-263.
527. Guibert de Nogent, *Histoire de sa vie (1053-1124)*, ed. G. Bourgin, Paris, 1907.
528. Burstein (E.), „Quelques remarques sur le vocabulaire de Guibert de Nogent", *CCM*, 21 (1978), 247-263.
529. Garand (M.-C.), „Le scriptorium de Guibert de Nogent", *Script.*, 31 (1977), 3-29.
530. Labande (E.-R.), „L'art de Guibert de Nogent", *Economies et sociétés au Moyen Age. Mélanges offerts à Edouard Perroy*, Paris, 1973, pp. 608-625.
531. Monod (B.), *Le moine Guibert et son temps (1053-1124)*, Paris, 1905.
532. Blake (N.F.), *CAXTON and his World*, Londra, 1969.
533. Lesellier (J.), „Un historiographe de Louis XI demeuré inconnu, GUILLAUME DANICOT", *MAHEFR*, 43 (1926), 1-42.
534. Samaran (Ch.), „Un ouvrage de Guillaume Danicot, historiographe de Louis XI", *MAHEFR*, 45 (1928), 8-20.
535. „GUILLAUME GUIART, La Branche des royaux lignages", *RHF*, t. XXII, pp. 171-300.
536. GUILLAUME DE MALMESBURY (WILLIAM OF MALMESBURY), *Gesta Regum Anglorum*, ed. W. Stubbs, 2 vol., Londra, 1887-1889.
537. William of Malmesbury, *Historia Novella*, ed. K.R. Potter, Londra, 1955.
538. Farmer (H.), „William of Malmesbury's Life and Work", *Journal of Ecclesiastical History*, 13 (1962), 39-54.
539. Ker (N.R.), „William of Malmesbury's Handwriting", *English historical review*, 59 (1944), 371-376.
540. Könsgen (E.), „Zwei unbekannte Briefe zu den «Gesta Regum Anglorum» des Wilhelm von Malmesbury", *DA*, 31 (1975), 204-214.
541. Patterson (R.B.), „William of Malmesbury's Robert of Gloucester. A Re-evaluation of the «Historia Novella»", *AHR*, 70 (1964-1965), 983-997.
542. Thomson (R.M.), „The Reading of William of Malmesbury", *Revue bénédictine*, 85 (1975), 362-402; 86 (1976), 327-335; și 89 (1979), 313-324.
543. Thomson (R.M.), „William of Malmesbury and the Letters of Alcuin", *Medievalia et Humanistica*, 8 (1977), 147-161.
544. GUILLAUME DE NEWBURGH (WILLIAM OF NEWBURGH), *Historia rerum anglicarum, Chronicles of the reigns of Stephen, Henry II and Richard I*, ed. R. Howlett, t. I-II, Londra, 1884-1885.
545. Capo (L.), „Da Andrea Ungaro a GUILLAUME DE NANGIS: un'ipotesi sui rapporti tra Carlo I d'Angiò e il regno di Francia", *MEFRM*, 89 (1977), 811-888.
546. GUILLAUME DE POITIERS, *Histoire de Guillaume le Conquérant*, ed. și trad. R. Foreville, Paris, 1952.
547. GUILLAUME DE PUYLAURENS, *Chronique, 1203-1275*, ed. și trad. J. Duvernoy, Paris, 1976.
548. Fournier (G.), *Châteaux, villages et villes d'Auvergne au XVe siècle d'après l'Armorial de GUILLAUME REVEL*, Paris, 1973.
549. GUILLAUME DE TYR, „Historia rerum in partibus transmarinis gestarum...", *RHC, HO*, t. I, Paris, 1844, pp. 1-702.
550. Folda (J.), „Manuscripts of the History of Outremer by William of Tyr: a Handlist", *Script.*, 27 (1973), 90-95.
551. Huygens (R.B.C.), „La tradition manuscrite de Guillaume de Tyr", *Studi Medievali*, 3^e s., 5 (1964), 281-373.
552. Morgan (M.R.), *The Chronicle of Ernoul and the Continuations of William of Tyre*, Oxford, 1973.
553. WILLIAM WORCESTER, *Itineraries*, ed. J.H. Harvey, Oxford, 1969.

554. Swietek (Fr.R.), „GUNTHER OF PAIRIS and the «Historia Constantinopolitana»", *Spec.*, 53 (1978), 49-79.
555. Wattenbach (W.), „Aus den Briefen des GUIDO VON BAZOCHES", *Neues Archiv*, 16 (1891), 67-113.
556. HARIULF, *Chronique de l'abbaye de Saint-Riquier (Ve s.-1104)*, ed. F. Lot, Paris, 1894; trad. marchizul Le Ver, Abbeville, 1899.
557. Rücker (E.), *Die Schedelsche Weltchronik. Das grösste Buchunternehmen der Dürer Zeit. Mit einem Katalog der Städteansichten*, München, 1973 (HARTMANN SCHEDEL).
558. Stauber (R.), *Die Schedelsche Bibliothek. Ein Beitrag zur Geschichte der Ausbreitung der italienischen Renaissance, des deutschen Humanismus und der medizinischen Literatur*, Freiburg im Breisgau, 1908.
559. Brincken (A.-D. von den), „Die Welt- und Inkarnationsära bei HEIMO VON ST. JAKOB. Kritik an der christlichen Zeitrechnung durch Bamberger Komputisten in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts", *DA*, 16 (1960), 155-194.
560. HELGAUD DE FLEURY, *Vie de Robert le Pieux*, ed. şi trad. R.-H. Bautier şi G. Labory, Paris, 1965.
561. Carozzi (Cl.), „La vie du roi Robert par Helgaud de Fleury : historiographie et hagiographie" (34), 219-235.
562. Arnauld-Cancel (M.-P.), „Le huitième livre de la chronique d'HELINAND DE FROIDMONT", *PTEC*, 1971, pp. 9-14.
563. Delisle (L.), „La chronique d'Hélinand moine de Froidmont", *Notices et documents publiés par la Société de l'histoire de France à l'occasion du 50e anniversaire de sa fondation*, Paris, 1884, pp. 141-154.
564. HENRY OF HUNTINGDON, *Historia Anglorum*, ed. Th. Arnold, Londra, 1879.
565. HENRY KNIGHTON, *Chronicon...*, ed. J.R. Lumby, 2 vol., Londra, 1889-1895.
566. Galbraith (V.H.), „The Chronicle of Henry Knighton", în *Fritz Saxl, 1890-1948. A Volume of Memorial Essays from his friends in England*, ed. D.J. Gordon, Londra, 1957, pp. 136-148.
567. Hilgers (H.A.), *Die Ueberlieferung der Valerius-Maximus-Auslegung HEINRICHS VON MUEGEL. Vorstudien zu einer kritischen Ausgabe*, Köln-Viena, 1973.
568. Dupré La Tour (L.), „Le «Compendium historial» d'HENRI ROMAIN", édition critique du Livre I, *PTEC*, 1973, pp. 79-84.
569. Dupré La Tour (L.), „La tradition manuscrite du «Compendium historial» d'Henri Romain", *Revue d'histoire des textes*, 5 (1975), 137-168.
570. Stiennon (J.), „Une description peu connue de l'Aquitaine par HERIGER DE LOBBES (†1007)", *Annales du Midi*, 72 (1960), 273-286.
571. „HERMANN DE REICHENAU, *Chronicon*", *PL* 143, col. 55-263.
572. Devisse (J.), *HINCMAR, archevêque de Reims, 845-882*, 3 vol., Geneva, 1976.
573. Van der Essen (L.), „HUCBALD DE SAINT-AMAND (c. 840-930) et sa place dans le mouvement hagiographique médiéval, *RHE*, 19 (1923), 333-351 şi 522-552.
574. Jedin (H.), „Zur Widmungsepistel der «Historia ecclesiastica» HUGOS VON FLEURY", *Speculum historiale. Geschichte im Spiegel von Geschichtsschreibung und Geschichtsdeutung. Johannes Spörl aus Anlass seines sechzigsten Geburtstages*, Freiburg-München, 1965, pp. 559-566.
575. Wilmart (A.), „L'histoire ecclésiastique composée par Hugues de Fleury et ses destinataires", *Revue bénédictine*, 50 (1938), 293-305.
576. Huygens (R.B.C.) (ed.), *Monumenta Vizeliacensia : textes relatifs à l'histoire de l'abbaye de Vézelay*, Turnhout, 1976 (HUGO DE POITIERS).
577. HUGH OF ST. VICTOR, *Didascalicon. De Studio Legendi*, ed. Ch.H. Buttimer, Washington, 1939.
578. Goy (R.), *Die Ueberlieferung der Werke Hugos von St. Viktor. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte des Mittelalters*, Stuttgart, 1976.

579. Green (W.M.), „Hugo of St Victor, «De tribus maximis circumstanciis gestorum»", *Spec.*, 18 (1943), 484-493.
580. Schneider (W.), *Geschichte und Geschichtsphilosophie bei Hugo von St. Victor*, Münster, 1933.
581. Zinn (Gr.A.) Jr, „Historia fundamentum est: the role of history in the contemplative life according to Hugh of St. Victor", *Contemporary reflections on the medieval Christian tradition. Essays in honor of Ray C. Petry*, ed. G.H. Shriver, Durham, N.C., 1974, pp. 135-158.
582. HUGH THE CHANTOR, *The History of the Church of York, 1066-1127*, ed. și trad. Ch. Johnson, Edinburgh, 1961.
583. Carozzi (Cl.), „HUMBERT DE ROMANS et l'histoire", *1274, année charnière. Mutations et continuités*, Paris, 1977, pp. 849-862.
584. HYDACE, *Chronique*, ed. A. Tranoy, 2 vol., Paris, 1975.
585. ISIDOR DE SEVILLA, *Chronica majora*, ed. Th. Mommsen, *MGH, AA*, t. XI, vol. II, pp. 391-506.
586. Fontaine (J.), *Isidore de Séville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique*, 2 vol., Paris, 1959.
587. JACOBUS A VORAGINE (JACOPO DA VARAGINE), *Legenda aurea*, ed. Th. Graesse, Dresda-Leipzig, 1846.
588. Jacques de Voragine, *La légende dorée*, trad. T. de Wyzewa, 3 vol., Paris, 1929.
589. JEAN D'AUTON, *Chroniques de Louis XII*, ed. R. de Maulde La Clavière, 4 vol., Paris, 1889-1895.
590. JOHANNES DE BEKE, *Chronographia*, ed. H. Bruch, Haga, 1973.
591. JOHN CAPGRAVE, *Liber de Illustribus Henricis*, ed. Fr.Ch. Hingeston, Londra, 1858.
592. Lucas (P.J.), „John Capgrave, O.S.A. (1393-1464), scribe and «publisher»", *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 5 (1969), 1-35.
593. Meijer (A. de), „John Capgrave, O.E.S.A. (Lynn, 21 april 1393 – Lynn, 12 august 1464)", *Augustiniana*, 5 (1955), 400-440.
594. Bossuat (A.), „JEAN CASTEL, chroniqueur de France", *MA*, 64 (1958), 285-304 și 499-538.
595. Quicherat (J.), „Recherches sur le chroniqueur Jean Castel", *BEC*, 2 (1840-1841), 461-477.
596. Diener (H.), „JOHANNES CAVALLINI, der Verfasser der «Polistoria de virtutibus et dotibus Romanorum»", *Storiografia e Storia. Studi in onore di Eugenio Duprè Theseider*, Roma, 1974, pp. 151-173.
597. JEAN CHARTIER, *Chronique de Charles VII, roi de France*, ed. A. Vallet de Viriville, 3 vol., Paris, 1858.
598. Samaran (Ch.), „La chronique latine inédite de Jean Chartier (1422-1450) et les derniers livres du Religieux de Saint-Denis", *BEC*, 87 (1926), 142-163.
599. Samaran (Ch.), „La chronique latine de Jean Chartier (1422-1450)", *Annuaire-Bulletin de la Société de l'histoire de France*, 1926, pp. 183-273; reed. *Une longue vie d'érudit. Recueil d'études de Charles Samaran*, t. I, Paris, 1978, pp. 285-375.
600. Ross (W.B.) Jr, „GIOVANNI COLONNA, Historian at Avignon", *Spec.*, 45 (1970), 533-563.
601. Palmer (J.J.N.), *The Authorship, Date and Historical Value of the French Chronicles on the Lancastrian Revolution*, Manchester, 1979 – extras din *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 61 (1978-1979) (JEAN CRETON).
602. Ankwicz-Kleehoven (H. von), *Der Wiener Humanist JOHANNES CUSPINIAN, Gelehrter und Diplomat zur Zeit Kaiser Maximilians I*, Graz-Köln, 1959.
603. Turkowska (D.), *Etudes sur la langue et le style de JEAN DŁUGOSZ*, Cracovia, 1973. *Cf. Script.*, 29 (1975), nr. 1438.
604. Zarębski (I.), „Humanistyczna lektura Długosza: Antonio Panormita Beccadelli. W sporze o Długosza argument nowy" („La lecture humaniste de Długosz: Antonio Panormita Beccadelli. Argument neuf dans la controverse sur Długosz") (rezumat în franceză), *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, 17 (1965), 5-21. *Cf. Script.*, 30 (1976), nr. 1049.

605. *Des Ritters HANS EBRAN von Wildenberg Chronik von den Fürsten aus Bayern*, ed. Fr. Roth, München, 1905.
606. Utz (H.), „Erste Spuren von Nationalismus im spätmittelalterlichen Schottland: FORDUNS «Chronica Gentis Scotorum»", *Revue suisse d'histoire*, 29 (1979), 305-329.
607. JEAN FROISSART, *Chroniques*, ed. S. Luce, G. Raynaud, L. şi A. Mirot, 15 vol., Paris, 1869-1975.
608. Cartier (N.R.), „The Lost Chronicle", *Spec.*, 36 (1961), 424-434 (Jean Froissart).
609. Thomas (A.), *JEAN DE GERSON et l'éducation des dauphins de France...*, Paris, 1930.
610. JOANNIS DE CAPELLA, *Cronica abbreviata dominorum et sanctorum abbatum Sancti Richarii*. Nova editto..., ed. E. Prarond, Paris, 1893.
611. JEAN DE LA GOGUE, „Histoire des princes de Déols, seigneurs de Chasteau-Raoulx, dans Grillon des Chapelles", *Esquisses biographiques du département de l'Indre*, 2e éd., t. III, Paris, 1865, pp. 295-409. Jean Hubert m-a informat despre existența acestui istoric şi m-a introdus în stilul său natural. Îi mulțumesc foarte mult.
612. Ouy (G.), „Le songe et les ambitions d'un jeune humaniste parisien vers 1395 (Une épître latine inconnue de JEAN LEBEGUE à Pierre Lorfèvre, chancelier de Louis d'Orléans, lui demandant la main de sa fille Catherine. – Ms. Paris, Bibl. nat. lat. 10400, f. 30-35)", *Miscellanea di Studi e ricerche sul Quattrocento francese*, ed. Fr. Simone, Torino, 1966, pp. 355-407.
613. Porcher (J.), „Un amateur de peinture sous Charles VI: Jean Lebègue", *Mélanges d'histoire du livre et des bibliothèques offerts à Monsieur Frantz Callot*, Paris, 1960, pp. 35-41.
614. JEAN LE BEL, *Chronique*, ed. J. Viard şi E. Déprez, 2 vol., Paris, 1904-1905.
615. Linder (A.), „L'expédition italienne de Charles VIII et les espérances messianiques des Juifs: témoignage du manuscrit Bibl. nat. lat. 5971 A", *Revue des études juives*, 137 (1978), 179-186 (JEAN [JOHANNES] DE LEGONISSA).
616. JEAN LEMAIRE DE BELGES, *Les Illustrations de Gaule et Singularitez de Troye*, Paris, 1548.
617. *Œuvres de Jean Lemaire de Belges*, ed. A.J. Stécher, 4 vol., Louvain, 1882-1891.
618. Jodogne (P.), *Jean Lemaire de Belges, écrivain franco-bourguignon*, Bruxelles, 1972.
619. De Poerck (G.), *Introduction à la «Fleur des Histoires» de JEAN MANSEL (XVe siècle)*, Gand, 1936.
620. Tate (R.B.), „Italian Humanism and Spanish Historiography of the Fifteenth Century. A Study of the «Paralipomenon Hispaniae» of JOAN MARGARIT, Cardinal Bishop of Gerona", *BJRL*, 34 (1951), 137-165.
621. Brincken (A.-D. von den), „Die universalhistorischen Vorstellungen des JOHANN VON MARIGNOLA, O.F.M. Der einzige mittelalterliche Weltchronist mit Fernostkenntnis", *Archiv für Kulturgeschichte*, 49 (1967), 297-339.
622. Giese (W.), „Tradition und Empirie in den Reiseberichten der Kronika Marignolova", *Archiv für Kulturgeschichte*, 56 (1974), 447-456.
623. Bossuat (R.), „JEAN MIELOT, traducteur de Cicéron", *BEC*, 99 (1938), 82-124.
624. JEAN DE MONTREUIL, *Opera*, t. II, *L'œuvre historique et polémique*, ed. N. Grévy, E. Ornato şi G. Ouy, Torino, 1975.
625. Ouy (G.), „Jean de Montreuil et l'introduction de l'écriture humanistique en France au début du XVe siècle", *„Litterae Textuales". Miniatures, Scripts, Collections. Essays presented to G.I. Lieftinck*, Amsterdam, 1976, pp. 53-61.
626. GIOVANNI NANNI, *Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium*, Roma, 1498; Paris, Bibl. nat., Rés. G 172.
627. JEAN DE PLANCARPIN, *Histoire des Mongols*, ed. şi trad. J. Becquet şi L. Hambis, Paris, 1965.
628. *Journal de JEAN DE ROYE connu sous le nom de Chronique scandaleuse, 1460-1483*, ed. B. de Mandrot, 2 vol., Paris, 1894-1896.

629. JOHN OF SALISBURY, *Historia pontificalis (Memoirs of the Papal Court)*, ed. și trad. M. Chibnall, Edinburgh, 1956.
630. Mályusz (E.), „Thuróczy János krónikája és a Corvina" („La chronique de JEAN THUROCZY et la bibliothèque corvinienne"), *Filológiai Közlöny*, 12 (1966), 282-302. *Cf. Script.*, 28 (1974), nr. 324.
631. Arnold (Kl.), *JOHANNES TRITHEMIUS (1462-1516)*, Würzburg, 1971.
632. Knowles (Chr.), „JEAN DE VIGNAY, un traducteur du XIVe siècle", *Romania*, 75 (1954), 353-383.
633. Frugoni (A.), „G. VILLANI, «Cronica», XI, 94", *Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo*, 77 (1965), 229-255.
634. Brentano (R.), „The Jurisdictio Spirituahs : an Example of Fifteenth-Century English Historiography", *Spec.*, 32 (1957), 326-332 (JOHN WESSINGTON).
635. Dobson (R.B.), *Durham Priory, 1400-1450*, Cambridge, 1973 (John Wessington).
636. JEROME (GIROLAMO) DE' BORSELLI, *Cronica gestorum ac factorum memorabilium civitatis Bononie*, ed. A. Sorbelli, *RIS*[2], XXIII/2, 1911-1929.
637. „JORDAN FANTOSME, Chronique de la guerre entre les Anglais et les Ecossais en 1173 et 1174", *Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II and Richard I*, ed. R. Howlett, t. III, Londra, 1886, pp. 201-377.
638. Ross (D.J.A.), „An Illustrated Humanistic Manuscript of JUSTIN's «Epitome» of the «Historiae Philippicae» of Trogus Pompeius", *Script.*, 10 (1956), 261-267.
639. „LAMBERT D'ARDRES, Historia comitum Ghisnensium", ed. J. Heller, *MGH, SS*, t. XXIV, Hanovra, 1879, pp. 550-642.
640. LAMBERT DE SAINT-OMER, *Liber Floridus. Codex autographus Bibliothecae Universitatis Gandavensis...*, ed. A. Derolez, Gand, 1968.
641. Delisle (L.), „Notice sur les manuscrits du «Liber Floridus» de Lambert, chanoine de Saint-Omer", *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale et autres bibliothèques*, t. XXXVIII, Paris, 1906, pp. 577-791.
642. Derolez (A.), *Lambertus qui librum fecit. Een codicologische studie van de «Liber Floridus» autograaf (Gent, Universiteitsbibliotheek, handschrift 92). With a summary in english : the genesis of the «Liber Floridus» of Lambert of Saint-Omer*, Bruxelles, 1978.
643. „LAMBERT DE WATERLOS, Annales Cameracenses", *MGH, SS*, t. XVI, pp. 509-554.
644. LAMPERT DE HERSFELD, *Annales*, ed. W.D. Fritz, trad. A. Schmidt, Darmstadt, 1973.
645. Hlaváček (I.), „Das diplomatische Material in der hussitischen Chronik des LAURENTIUS VON BREZOVA", *Folia Diplomatica*, t. II, Brno, 1976, pp. 173-186.
646. Janik (L.G.), „LORENZO VALLA : the Primacy of Rhetoric and the De-moralization of History", *History and Theory*, 12 (1973), 389-404.
647. Setz (W.), *Lorenzo Vallas Schrift gegen die Konstantinische Sehenkung. «De falso credita et ementita Constantini donatione.» Zur Interpretation und Wirkungsgeschichte*, Tübingen, 1975.
648. „LEONARDO BRUNI ARETINO, Historiarum Florentini populi libri XII", *RIS*[2], XIX/3, 1914-1926.
649. Ullman (B.L.), „Leonardo Bruni and Humanistic Historiography", *Mediaevalia et Humanistica*, 4 (1946), 45-61 ; reed. în B.L. Ullman, *Studies in the Italian Renaissance*, Roma, 1955, pp. 321-344.
650. *Oesterreichische Chronik von den 95. Herrschaften*, ed. J. Seemüller, Hanovra-Leipzig, 1909 (LEOPOLD STAINREUTER).
651. Becker (J.), *Text geschiehte LIUDPRANDS VON CREMONA*, München, 1908.
652. MARIN SANUDO, „Vitae dueum Venetorum", *RIS*, XXII, col. 399-1252.
653. MARSILE DE PADOUE (MARSILIO DA PADOVA), *Œuvres mineures. Defenso Minor, de Translatione Imperii*, ed. C. Jeudy și J. Quillet, Paris, 1979.
654. MARTIN DA CANAL, *Les Estoires de Venise*, ed. A. Limentani, Florența, 1973.

655. Samaran (Ch.), „MATHIEU LEVRIEN, chroniqueur de Saint-Denis à la fin du règne de Louis XI", *BEC*, 99 (1938), 125-131; reed. în *Une longue vie d'érudit. Recueil d'études de Charles Samaran*, t. II, Paris, 1978, pp. 489-495.
656. MATTHAEUS PARISIENSIS (MATTHEW PARIS), *Chronica Majora*, ed. H.R. Luard, 7 vol., Londra, 1872-1883.
657. *Flores historiarum*, ed. H.R. Luard, 3 vol., Londra, 1890.
658. Gransden (A.), „The Continuations of the «Flores Historiarum» from 1265 to 1327", *Mediaeval Studies*, 36 (1974), 472-492.
659. Vaughan (R.), *Matthew Paris*, ed. a II-a, Cambridge, 1979.
660. Courteault (H.), „Un archiviste des comtes de Foix au XVe siècle. Le chroniqueur MICHEL DU BERNIS", *Annales du Midi*, 6 (1894), 272-300.
661. Delaborde (H.-Fr.), „La vraie chronique du Religieux de Saint-Denis", *BEC*, 51 (1890), 93-110 (MICHEL PINTOIN).
662. Grévy-Pons (N.) și Ornato (E.), „Qui est l'auteur de la chronique latine de Charles VI dite du Religieux de Saint-Denis?", *BEC*, 134 (1976), 85-102.
663. Samaran (Ch.), „Les manuscrits de la chronique latine de Charles VI dite du Religieux de Saint-Denis", *MA*, 69 (1963), 657-671.
664. NENNIUS, „Historia Brittonum", *MGH, AA*, t. XIII, ed. Th. Mommsen, Berlin, 1898, pp. 111-222.
665. NICHOLAS TRIVET, *Annales...*, ed. Th. Hog, Londra, 1845.
666. Dean (R.J.), „Cultural Relations in the Middle Ages: Nicholas Trevet and Nicholas of Prato", *Studies in Philology*, 65 (1948), 541-564.
667. Dean (R.J.), „The Manuscripts of Nicholas Trevet's Anglo-Norman «Cronicles»", *Medievalia et Humanistica*, 14 (1962), 95-105.
668. Dean (R.J.), „Nicholas Trevet, Historian", *Medieval Learning and Literature. Essays presented to R.W. Hunt*, ed. J.J.G. Alexander și M.T. Gibson, Oxford, 1976, pp. 328-352.
669. *NOTKERI BALBULI Gesta Karoli Magni Imperatoris*, ed. H.F. Haefele, Berlin, 1959.
670. ODORANNUS DE SENS, *Opera omnia*, ed. și trad. R.-H. Bautier și M. Gilles, Paris, 1972.
671. ORDERIC VITAL, *Histoire ecclésiastique*, ed. A. Le Prévost, 5 vol., Paris, 1838-1855. În curs de editare: *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*, ed. și trad. M. Chibnall, 4 vol. apărute, Oxford, 1972-1978.
672. Ray (R.D.), „Orderic Vitalis and William of Poitiers: a Monastic Reinterpretation of William the Conqueror", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 50 (1972), 1116-1127.
673. Ray (R.D.), „Orderic Vitalis and his readers", *Studia Monastica*, 14 (1972), 17-33.
674. Wolter (H.), *Ordericus Vitalis. Ein Beitrag zur kluniasensischen Geschichtsschreibung*, Wiesbaden, 1955.
675. Loehr (M.), „Der Steirische Reimchronist her OTACHER OUZ DER GEUL", *MIöG*, 51 (1937), 89-130.
676. OTTO VON FREISING, *Chronica sive historia de duabus civitatibus*, ed. W. Lammers, trad. A. Schmidt, Darmstadt, 1960.
677. Otto von Freising, *Gesta Frederici seu rectius cronica*, ed. Fr.-J. Schmale, trad. A. Schmidt, Darmstadt, 1974.
678. Schmale (Fr.-J.), „Die Gesta Friderici I imperatoris Otto von Freising und Rahewins. Ursprüngliche Form und Ueberlieferung", *DA*, 19 (1963), 168-214.
679. PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum*, ed. G. Waitz, Hanovra, 1878.
680. Bately (J.M.), „The Relationship between geographical information in the Old English Orosius and Latin texts other than OROSIUS", *Anglo-Saxon England*, 1 (1972), 45-62.
681. Bately (J.M.) și Ross (D.J.A.), „A Check List of Manuscripts of Orosius «Historiarum adversum paganos libri septem»", *Script.*, 15 (1961), 329-334.
682. Lacroix (B.), *Orose et ses idées*, Montréal-Paris, 1965.
683. Ross (D.J.A.), „Illustrated Manuscripts of Orosius", *Script.*, 9 (1955), 35-56.

684. Degenhart (B.) şi Schmitt (A.), „Marino Sanudo und PAOLINO VENETO. Zwei Literaten des 14. Jahrhunderts in ihrer Wirkung auf Buchillustrierung und Kartographie in Venedig, Avignon und Neapel", *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 14 (1973), 1-137.
685. PHILIPPE DE COMMYNES, *Mémoires*, ed. J. Calmette, 3 vol., Paris, 1924-1925.
686. Mandrot (B. de), „L'autorité historique de Philippe de Commynes", *RH*, 73 (1900), 241-257 şi 74 (1900), 1-38.
687. *La Chronique de PHILIPPE DE VIGNEULLES*, ed. Ch. Bruneau, 4 vol., Besançon-Metz, 1927-1933.
688. Buron (E.), *Ymago Mundi de PIERRE D'AILLY, cardinal de Cambrai et chancelier de l'Université de Paris (1350-1420). Texte latin et traduction française des quatre traités cosmographiques de d'Ailly et des notes marginales de Christophe Colomb. Etude sur les sources de l'auteur*, 3 vol., Paris, 1930.
689. Samaran (Ch.) şi Monfrin (J.), *PIERRE BERSUIRE, prieur de Saint-Eloi de Paris (1290 ?-1362)*, Paris, 1962 (extras din *HLF*, t. XXXIX).
690. PIERRE CHOISNET, *Le rosier des guerres*, Paris, Bibl. nat., fr. 1238.
691. PIERRE DE LANGTOFT (PETER OF LANGTOFT), *The Chronicle*, ed. Th. Wright, 2 vol., Londra, 1866-1868.
692. Smallwood (T.M.), „The Text of Langtoft's Chronicle", *Medium Aevum*, 46 (1977), 219-230.
693. PIERRE LE BAUD, *Cronicques et ystoires des Bretons*, ed. Ch. de La Lande de Calan, 2 vol., Rennes, 1907-1922. Manuscrisul Paris, Bibl. nat., fr. 8266 conţine părţi inedite.
694. Pierre Le Baud, *Chroniques des rois, ducs et princes royaux de Bretagne armoricaine, autrement nommée la moindre Bretagne*, Paris, Bibl. nat., nouv. acq. fr. 2615.
695. Chauvois (B.), *Les Chroniques... de Bretagne de Pierre Le Baud*, lucrare de licenţă dactilografiată, Paris, 1975.
696. Daly (S.R.), „PETER COMESTOR, Master of Histories", *Spec.*, 32 (1957), 62-73.
697. *The Historical Works of Master RALPH DE DICETO, Dean of London*, ed. W. Stubbs, 2 vol., Londra, 1876.
698. Zinn (Gr.A.) Jr., „The Influence of Hugh of St. Victor's «Chronicon» on the «Abbreviationes Chronicorum» by Ralph of Diceto", *Spec.*, 52 (1977), 38-61.
699. RANULF HIGDEN, *Polychronicon...*, ed. Ch. Babington şi J.R. Lumby, 9 vol., Londra, 1865-1886.
700. Taylor (J.), *The Universal Chronicle of Ranulf Higden*, Oxford, 1966.
701. Taylor (J.), „Higden and Erghome: Two Fourteenth-Century Scholars", *Economies et sociétés au Moyen Age. Mélanges offerts à Edouard Perroy*, Paris, 1973, pp. 644-649.
702. RAOUL GLABER, *Les cinq livres de ses histoires (900-1044)*, ed. M. Prou, Paris, 1886.
703. Petit (E.), „Raoul Glaber", *RH*, 48 (1892), 283-299.
704. REGINO DE PRUM, *Chronicon...*, ed. Fr. Kurze, Hanovra, 1890.
705. Schleidgen (W.-R.), *Die Ueberlieferungsgeschichte des Regino von Prüm*, Mainz, 1977.
706. Werner (K.F.), „Zur Arbeitsweise des Regino von Prüm", *Die Welt als Geschichte*, 19 (1959), 96-116.
707. RICHARD DE BURY, *Philobiblon*, ed. şi trad. E.C. Thomas, Oxford, 1970.
708. RICHER, *Histoire de France (888-995)*, ed. şi trad. R. Latouche, 2 vol., Paris, 1930-1937.
709. *Œuvres de RIGORD et de Guillaume le Breton, historiens de Philippe-Auguste*, ed. H.-Fr. Delaborde, 2 vol., Paris, 1882-1885.
710. Delisle (L.), „Chronique de ROBERT de Saint-Marien D'AUXERRE", *HLF*, t. XXXII, Paris, 1898, pp. 503-535.
711. ROBERT GAGUIN, *Epistole et Orationes*, ed. L. Thuasne, 2 vol., Paris, 1903.
712. Robert Gaguin, *Les Grandes Croniques...*, Paris, 1514; Paris, Bibl. nat., Rés. L 35^{15}.
713. Robert Gaguin, *Compendium super Francorum gestis*, Paris, 1501; Paris, Bibl. nat., Rés. L 35^{11}.
714. Schmidt-Chazan (M.), „Histoire et sentiment national chez Robert Gaguin" (31), 233-300.

715. ROBERT MANNING OF BRUNNE, *The Story of England*, ed. Fr.J. Furnivall, 2 vol., Londra, 1887.
716. *Chronique de ROBERT DE TORIGNI, abbé du Mont-Saint-Michel...*, ed. L. Delisle, 2 vol., Rouen, 1872-1873.
717. Tate (R.B.), „RODRIGO SANCHEZ DE AREVALO (1404-1470) and his «Compendiosa historia hispanica»", *Nottingham Mediaeval Studies*, 4 (1960), 58-80.
718. Tate (R.B.), „An Apology for Monarchy. A Study of an Unpublished Fifteenth-Century Castilian Historical Pamphlet", *Romance Philology*, 15 (1961), 111-123.
719. ROGER OF HOVEDEN, *Chronique*, ed. W. Stubbs, 4 vol., Londra, 1868-1871.
720. Silvestre (H.), „Les citations et réminiscences classiques dans l'œuvre de RUPERT DE DEUTZ", *Revue d'histoire ecclésiastique*, 45 (1950), 140-174.
721. Archambault (P.), „SALLUST in France : Thomas Basin's Idea of History and of the Human Condition", *Papers on Language and Literature*, 4 (1968), 227-257.
722. Smalley (B.), „Sallust in the Middle Ages", *Classical Influences on European Culture, A.D. 500-1500*, ed. R.R. Bolgar, Cambridge, 1971, pp. 165-175.
723. Dumézil (G.), *Du mythe au roman. La Saga de Hadingus (SAXO GRAMMATICUS, I, v-viii) et autres essais*, Paris, 1970.
724. *Saxostudier. Saxo-kollokvierne ved Københavns Universitet*, Copenhaga, 1975.
725. „SIGEBERTI GEMBLACENSIS Chronographia", ed. L.C. Bethmann, *MGH, SS*, VI, 268-535.
726. *Catalogus Sigeberti Gemblacensis monachi de viris illustribus*, ed. R. Witte, Berna, 1974.
727. Beumann (J.), *Sigebert von Gembloux und der Traktat «de Investitura episcoporum»*, Sigmaringen, 1976.
728. Wiesenbach (J.), „Der «Liber decennalis» in der Hs. Rom, Biblioteca Angelica 1413, als Werk Sigeberts von Gembloux", *DA*, 33 (1977), 171-181.
729. Hunter Blair (P.), „Some Observations on the «Historia Regum» attributed to SYMEON OF DURHAM", *Celt and Saxon. Studies in the Early British Border*, ed. N.K. Chadwick, ed. a II-a, Cambridge, 1964, pp. 63-118.
730. SIMON DE SAINT-QUENTIN, *Histoire des Tartares*, ed. J. Richard, Paris, 1965.
731. Guzman (G.G.), „Simon of Saint-Quentin as Historian of the Mongols and Seljuk Turks", *Medievalia et Humanistica*, 3 (1972), 155-178.
732. SOLINUS, *Collectanea rerum memorabilium*, ed. Th. Mommsen, Berlin, 1895.
733. SUGER, *Œuvres*, ed. A. Lecoy de la Marche, Paris, 1867.
734. Suger, *Vie de Louis VI le Gros*, ed. şi trad. H. Waquet, Paris, 1929.
735. Colker (M.L.), „The earliest manuscript representing the Korvei revision of THIETMAR's Chronicle", *Script.*, 25 (1971), 62-67.
736. Lippelt (H.), *Thietmar von Merseburg, Reichsbischof und Chronist*, Köln-Viena, 1973.
737. THOMAS BASIN, *Histoire de Charles VII*, ed. şi trad. Ch. Samaran, 2 vol., Paris, 1933-1944.
738. THOMAS BURTON, *Chronica Monasterii de Melsa*, ed. E.A. Bond, 3 vol., Londra, 1866-1868.
739. *Le livre de comptes de THOMAS DU MAREST, curé de Saint-Nicolas de Coutances (1397-1433)*, ed. P. Le Cacheux, Paris-Rouen, 1905.
740. Lhotsky (A.), *THOMAS EBENDORFER. Ein österreischicher Geschichtsschreiber, Theologe und Diplomat des 15. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1957.
741. Hunter (M.), „The Facsimiles in THOMAS ELMHAM's History of St. Augustine's, Canterbury", *The Library*, 5[e] s., 28 (1973), 215-220.
742. THOMAS GRAY OF HEATON, *Scalacronica*, ed. J. Stevenson, 1836.
743. „THOMAS RUDBORNE, Historia Maior de Fundatione et Successione Ecclesiae Wintoniensis, 164-1138", *Anglia Sacra*, ed. H. Wharton, t. I, Londra, 1691, pp. 177-288.
744. THOMAS WALSINGHAM, *Gesta abbatum monasterii Sancti Albani*, ed. H.T. Riley, 3 vol., Londra, 1867-1869.

745. Auracher (Th.), „Der sogenannte poitevinische Pseudo-TURPIN", *ZRP*, 1 (1877), 259-336.
746. Meredith-Jones (C.), *Historia Karoli Magni et Rotholandi ou Chronique du Pseudo-Turpin*, Paris, 1936.
747. Short (I.), „The Pseudo-Turpin Chronicle: Some Unnoticed Versions and their Sources", *Medium Aevum*, 38 (1969), 1-22.
748. Smyser (H.M.), *The Pseudo-Turpin...*, Cambridge, Mass., 1937.
749. Schullian (D.M.), „A Preliminary List of Manuscripts of VALERIUS MAXIMUS", *Studies in Honor of B.L. Ullman*, St Louis, Miss., 1960, pp. 81-95.
750. Di Stefano (G.), „Ricerche su Nicolas de Gonesse traduttore di Valerio Massimo nel Trecento", *Studi Francesi*, 26 (1965), 201-221.
751. VINCENT DE BEAUVAIS, *Speculum majus*, 4 vol., Douai, 1624.
752. Brincken (A.-D. von den), „Geschichtsbetrachtung bei Vincenz von Beauvais. Die «Apologia Actoris» zum «Speculum Maius»", *DA*, 34 (1978), 410-499.
753. Lusignan (S.), *Préface au «Speculum maius» de Vincent de Beauvais : réfraction et diffraction*, Montréal-Paris, 1979.
754. Oursel (Ch.), „Un exemplaire du «Speculum majus» de Vincent de Beauvais provenant de la bibliothèque de saint Louis", *BEC*, 85 (1924), 251-262.
755. Paulmier (M.), „Etude sur l'état des connaissances au milieu du XIIIe siècle: nouvelles recherches sur la genèse du «Speculum maius» de Vincent de Beauvais", *Spicae. Cahiers de l'Atelier Vincent de Beauvais*, 1 (1978), 91-121.
756. Paulmier-Foucart (M.), „L'Atelier Vincent de Beauvais. Recherches sur l'état des connaissances au Moyen Age d'après une encyclopédie du XIIIe siècle", *MA*, 85 (1979), 87-99.
757. Schneider (J.), „Recherches sur une encyclopédie du XIIIe siècle: le «Speculum majus» de Vincent de Beauvais", *CRAIBL*, 1976, pp. 174-189.
758. Schneider (J.), „Vincent de Beauvais. Orientation bibliographique", *Spicae. Cahiers de l'Atelier Vincent de Beauvais*, 1 (1978), 7-29.
759. Wailly (N. de), „Notice sur une chronique anonyme du treizième siècle", *BEC*, 6 (1844), 389-395.
760. Zwiercan (M.), *Komentarz Jana z Dąbrowski do kroniki mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem* (*Comentariul lui Jana z Dąbrowski la cronica maestrului VINCENT zis KADŁUBEK*) (rezumate în engleză şi rusă), Varşovia, 1969. *Cf. Script.*, 30 (1976), 119-120.
761. WACE, *Le Roman de Brut*, ed. I. Arnold, 2 vol., Paris, 1938-1940.
762. *Le Roman de Rou de Wace*, ed. A.J. Holden, 3 vol., Paris, 1970-1973.
763. WIDUKIND DE CORVEY, *Rerum Gestarum Saxonicorum Libri Tres*, ed. G. Waitz, K.A. Kehr, P. Hirsch şi H.-E. Lohmann, Hanovra, 1935.
764. Beumann (H.), *Widukind von Korvei. Untersuchungen zur Geschichtsschreibung und Ideengeschichte des 10. Jahrhunderts*, Weimar, 1950.

§19. Cîteva lucrări anonime

765. Wriedt (Kl.), „Die ANNALES LUBICENSES und ihre Stellung in der Lübecker Geschichtsschreibung des 14. Jahrhunderts", *DA*, 22 (1966), 556-586.
766. *ANNALES METTENSES PRIORES*, ed. B. de Simson, Hanovra-Leipzig, 1905.
767. *ANNALES DE SAINT-BERTIN*, ed. F. Grat, J. Vielliard şi S. Clémencet, introducere şi note de L. Levillain, Paris, 1964.
768. Galbraith (V.H.) (ed.), *The ANONIMALLE CHRONICLE, 1333 to 1381*, Manchester, ediție nouă, 1970.
769. Hanquet (K.), *Etude critique sur la chronique de Saint-Hubert dite CANTATORIUM*, Bruxelles, 1900.
770. Duparc-Quioc (S.), „La compilation de la *CHANSON D'ANTIOCHE*", *Romania*, 83 (1962), 1-29 şi 210-247.

771. *CHRONIQUE ARTESIENNE (1295-1304), nouvelle édition, et Chronique tournaisienne (1296-1314)*, ed. Fr. Funck-Brentano, Paris, 1899.
772. Bougaud (E.) și Garnier (J.), *CHRONIQUE de l'abbaye Saint-Bénigne de DIJON...*, Dijon, 1875.
773. Dahlmann (Ch.), „Untersuchungen zur Chronik von Saint-Bénigne in Dijon", *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 49 (1932), 281-331.
774. *CHRONICON Abbatiae de EVESHAM ad annum 1418*, ed. W.D. Macray, Londra, 1863.
775. „CHRONICA Abbatiae ALTAECOMBAE", *Monumenta Historiae Patriae..., Scriptorum Tomus I*, Torino, 1840, col. 671-678.
776. Bertin (P.), *La CHRONIQUE et les chartes de l'abbaye de MAROEUIL de l'Ordre de Saint-Augustin et de la Congrégation d'Arrouaise au diocèse d'Arras*, Lille, 1959.
777. Geary (P.J.), „Un fragment récemment découvert du CHRONICON MOISSIACENSE", *BEC*, 136 (1978), 69-73.
778. *La CHRONIQUE de NANTES (570 environ-1049)*, ed. R. Merlet, Paris, 1896.
779. *CHRONICON Abbatiae RAMESEIENSIS a saec. X usque ad an. circiter 1200...*, ed. W.D. Macray, Londra, 1886.
780. *Chronicon Briocense. CHRONIQUE de SAINT-BRIEUC*, ed. și trad. G. Le Duc și C. Sterckx, t. I, Paris, 1972.
781. *La CHRONIQUE de SAINT-MAIXENT, 751-1140*, ed. J. Verdon, Paris, 1979.
782. *CHRONIQUE et chartes de l'abbaye de SAINT-MIHIEL*, ed. A. Lesort, Paris, 1909-1912.
783. Herkommer (H.), *Ueberlieferungsgeschichte der „SACHSISCHEN WELTCHRONIK". Ein Beitrag zur deutschen Geschichtsschreibung des Mittelalters*, München, 1972.
784. Delisle (L.), „CHRONIQUE de TOURS", *HLF*, t. XXXII, Paris, 1898, pp. 537-546.
785. *EULOGIUM Historiarum sive Temporis...*, ed. F.S. Haydon, 3 vol., Londra, 1858-1863.
786. Flutre (L.-F.), *Li FAIT DES ROMAINS dans les littératures française et italienne du XIIIe au XVIe siècle*, Paris, 1932.
787. Genicot (L.), „Princes territoriaux et sang carolingien. La GENEALOGIA COMITUM BULONIENSIUM", în L. Genicot, *Etudes sur les principautés lotharingiennes*, Louvain, 1975, pp. 217-306.
788. „GESTA episcoporum CAMERACENSIUM", *MGH, SS*, t. VII, Hanovra, 1846, pp. 393-489.
789. Wailly (N. de), „Examen de quelques questions relatives à l'origine des chroniques de Saint-Denis", *Mémoires de l'Institut Royal de France. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, t. XVII, 1re partie, Paris, 1847, pp. 379-407 (GESTA FRANCORUM usque ad annum 1214).
790. *GESTA REGIS HENRICI SECUNDI Benedicti abbatis. The Chronicle of the reigns of Henry II and Richard I, A.D. 1169-1192, known commonly under the name of Benedict of Peterborough*, ed. W. Stubbs, 2 vol., Londra, 1867.
791. Krepinsky (M.), „Quelques remarques relatives à l'histoire des GESTA ROMANORUM", *MA*, 24 (1911), 307-318 și 346-367.
792. *GESTA STEPHANI*, ed. și trad. K.R. Potter, Londra, 1955.
793. Hayez (M.), „Un exemple de culture historique au XVe siècle : la GESTE DES NOBLES FRANÇOIS", *MAHEFR*, 75 (1963), 127-178.
794. *Les GRANDES CHRONIQUES DE FRANCE*, ed. J. Viard, 10 vol., Paris, 1920-1953.
795. *Les Grandes Chroniques de France. Chronique des règnes de Jean II et de Charles V*, ed. R. Delachenal, 4 vol., Paris, 1910-1920.
796. Raynaud de Lage (G.), „La morale de l'histoire", *MA*, 69 (1963), 365-369 (ISTORIA VECHE PÎNĂ LA CEZAR).
797. *HISTOIRE DE GUILLAUME LE MARECHAL, comte de Striguil et de Pembroke, régent d'Angleterre de 1216 à 1219*, ed. P. Meyer, 3 vol., Paris, 1891-1901.
798. *HISTORIA PONTIFICUM ET COMITUM ENGOLISMENSIUM*, ed. J. Boussard, Paris, 1957.
799. *HISTORIAE ROMANORUM. Codex 151 in scrin. der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg...*, ed. T. Brandis și O. Pächt, 2 vol., Frankfurt-Berlin-Viena, 1974.

800. „HISTORIAE TORNACENSES", *MGH, SS*, t. XIV, pp. 327-352.
801. *LIBER ELIENSIS*, ed. E.O. Blake, Londra, 1962.
802. *Le LIBER PONTIFICALIS*, ed. L. Duchesne, 2e éd., 3 vol., Paris, 1955-1957.
803. *Liber Pontificalis. Nella recensione di Pietro Guglielmo, OSB, e del card. Pandolfo, glossato da Pietro Bohier, OSB, vescovo di Orvieto*, ed. U. Přerovský, 3 vol., Roma, 1978.
804. Billanovich (G.), „Gli Umanisti e le cronache medioevali. Il «Liber Pontificalis», le «Decadi» di Tito Livio e il primo umanesimo a Roma", *Italia Medioevale e Umanistica*, 1 (1958), 103-138.
805. Buchner (M.), „Zur Ueberlieferungsgeschichte des «Liber Pontificalis» und zu seiner Verbreitung im Frankenreiche im 9. Jahrhundert. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der karolingischen Hofbibliothek und Hofkapelle", *Kömische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, 34 (1926), 141-165.
806. Couderc (C.), „Le MANUEL D'HISTOIRE de Philippe VI de Valois", *Etudes dédiées à Gabriel Monod*, Paris, 1896, pp. 417-444.
807. Ross (D.J.A.), „Les MERVEILLES DE ROME. Two Medieval French Versions of die «Mirabilia Urbis Romae»", *Classica et Mediaevalia*, 30 (1969), 617-665.
808. „MIRACULA SANCTAE RICTRUDIS", ed. P. Poncelet, *Analecta Bollandiana*, 20 (1901), 445-459.
809. Bull (W.E.) şi Williams (H.F.), *SEMEIANÇA DEL MUNDO. A Medieval Description of the World*, Berkeley-Los Angeles, 1959.
810. Schnerb-Lièvre (M.), „Citations et références erronées dans le SOMNIUM VIRIDARII et le SONGE DU VERGER", *Revue du Moyen Age latin*, 24 (1977), 31-36.
811. Bossuat (R.), „THESEUS DE COLOGNE", *MA*, 65 (1959), 97-133, 293-320 şi 539-577.

§20. Alte documente

812. Bordier (H.), *Les Archives de la France...*, Paris, 1855.
813. Cockshaw (P.), „Mentions d'auteurs, de copistes, d'enlumineurs et de libraires dans les comptes généraux de l'Etat bourguignon (1384-1419), *Script.*, 23 (1969), 122-144.
814. Halphen (L.), *Recueil d'annales angevines et vendômoises*, Paris, 1903.
815. Halphen (L.) şi Poupardin (R.), *Chroniques des comtes d'Anjou et des seigneurs d'Amboise*, Paris, 1913.
816. Hardy (Th.D.), *Descriptive catalogue of materials relating to the history of Great Britain and Ireland to the end of the reign of Henry VII*, 3 vol., Londra, 1862-1871.
817. Labande (E.-R.), *Corpus des inscriptions de la France médiévale*, t. I, *Poitou-Charentes*; texte stabilite şi prezentate de R. Favreau şi J. Michaud sub coordonarea lui..., 3 fasc., Paris, 1974-1977.
818. Labbe (Ph.), *Novae Bibliothecae manuscriptorum librorum tomus primus-tomus secundus*, 2 vol., Paris, 1657.
819. Marchegay (P.) şi Mabille (E.), *Chroniques des églises d'Anjou*, Paris, 1869.
820. Martène (E.) şi Durand (U.), *Veterum scriptorum et monumentorum historicorum dogmaticorum moralium amplissima collectio...*, 9 vol., Paris, 1724-1733.
821. Migne (J.-P.), *Patrologia Latina*, 217 vol., Paris, 1844-1855.
822. Muratori (L.A.), *Rerum italicarum scriptores*, 28 vol., Milano, 1723-1751.
823. Potthast (A.), *Bibliotheca Historica Medii Aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500*, ed. a II-a, 2 vol., Berlin, 1896.
824. Poupardin (R.), *Monuments de l'histoire des abbayes de Saint-Philibert (Noirmoutier, Grandlieu, Tournus)* publiés d'après les notes d'A. Giry par..., Paris, 1905.
825. *Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi* primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum, 5 vol., Roma, 1962-1977.

826. Salmon (A.), *Recueil de chroniques de Touraine*, Tours, 1854.
827. Staines (D.), „Havelok the Dane : a Thirteenth-Century Handbook for Princes", *Spec.*, 51 (1976), 602-623.
828. Vernet (A.), „Problemi specifici delle edizioni delle cronache medioevali", *Fonti Medioevali e Problematica Storiografica. Atti del congresso internazionale tenuto in occasione del 90° anniversario della fondazione dell'Istituto Storico Italiano (1883-1973), Roma, 22-27 ottobre 1973*, t. I, *Relazioni*, Roma, 1976, pp. 301-316.
829. Vielliard (J.), *Le guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle. Texte latin du XIIe siècle, édité et traduit en français d'après les manuscrits de Compostelle et de Ripoll*, 4e éd., Mâcon, 1969.

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Supliment bibliografic

Câteva lucrări despre istorie şi istoriografie apărute între 1980 şi 1990

§1. Studii noi

830. Guenée (B.), *Politique et histoire au Moyen Age. Recueil d'études sur l'histoire politique et l'historiographie médiévales (1956-1980)*, Paris, 1981.
831. Guenée (B.), „L'histoire entre l'éloquence et la science. Quelques remarques sur le prologue de Guillaume de Malmesbury à ses *Gesta Regum Anglorum*", *CRAIBL*, 1982, pp. 357-370.
832. Guenée (B.), „Les premiers pas de l'histoire de l'historiographie en Occident au XIIe siècle", *CRAIBL*, 1983, pp. 136-152.
833. Guenée (B.), „Histoire, Mémoire, Écriture. Contribution à une étude des lieux communs", *CRAIBL*, 1983, pp. 441-456.
834. Guenée (B.), „Histoire et Chronique. Nouvelles réflexions sur les genres historiques au Moyen Age", *La Chronique et l'Histoire au Moyen Age*, ed. D. Poirion, Paris, 1984, pp. 3-12.
835. Guenée (B.), „L'historien et la compilation au XIIIe siècle", *Journal des savants*, 1985, pp. 119-135; trad. ital. în *Aspetti della letteratura latina nel secolo XIII. Atti del primo Convegno internazionale di studi dell'Associazione per il Medioevo e l'Umanesimo latini (AMUL), Perugia, 3-5 ottobre 1983*, ed. Cl. Leonardi şi G. Orlandi, Florenţa, 1986, pp. 57-76.
836. Guenée (B.), „Chancelleries et monastères. La mémoire de la France au Moyen Age", *Les Lieux de mémoire*, ed. P. Nora, t. II, *La Nation*, Paris, 1986, pp. 5-30.
837. Guenée (B.), „Les grandes chroniques de France. Le roman aux roys (1274-1518)", *Les Lieux de mémoire*, ed. P. Nora, t. II, *La Nation*, Paris, 1986, pp. 189-214.
838. Guenée (B.), *Entre l'Eglise et l'Etat. Quatre vies de prélats français à la fin du Moyen Age (XIIIe-XVe siècle)*, Paris, 1987; trad. engl. de A. Goldhammer, Chicago, 1991.

§2. Generalităţi

839. Batolo (M.Fr.), „La storiografia umanistica", *Archivio Storico Italiano*, 146 (1988), 95-104.
840. Bonfil (R.), „Esiste una storiografia ebraica medioevale?", *Associazione italiana per lo studio del giudaismo. Testi e studi. Atti del congresso tenuto a S. Miniato, 7-10 novembre 1983*, Roma, 1987, pp. 227-247.
841. Bonfil (R.), „How Golden was the Age of the Renaissance in Jewish Historiography?", *Essays in Jewish Historiography*, ed. A. Rapoport-Albert (History and Theory, Beiheft 27), pp. 78-102.
842. *Chroniques nationales et chroniques universelles. Actes du colloque d'Amiens, 16-17 janvier 1988*, ed. D. Buschinger, Göppingen, 1990.
843. Dufays (J.-M.), „La place du concept de «Moyen Age» dans l'historiographie", *RBPH*, 65 (1987), 257-273.
844. Dufays (J.-M.), „*Medium tempus* et ses équivalents: aux origines d'une terminologie de l'âge intermédiaire", *Il Pensiero Politico*, 21 (1988), 237-249.

845. Fryde (E.B.), *Humanism and Renaissance Historiography*, Londra, 1983.
846. Goffart (W.), *The Narrators of Barbarian History (A.D. 550-800). Jordanes, Gregory of Tours, Bede and Paul the Deacon*, Princeton, 1988.
847. Hay (D.), *Renaissance Essays*, Londra, 1987.
848. *The Inheritance of Historiography, 350-900*, ed. Chr. Holdsworth şi T.P. Wiseman, Exeter, 1986.
849. Knape (J.), *„Historie" im Mittelalter und früher Neuzeit. Begriffs- und Gattungsgeschichtliche Untersuchungen im interdisziplinären Kontext*, Baden-Baden, 1984.
850. Kudrna (J.), „Das Narrative und Strukturelle in der Renaissancehistoriographie", *Histoire de l'Historiographie*, 10 (1986), 64-70.
851. Le Goff (J.), *Histoire et mémoire*, Paris, 1988.
852. Lettinck (N.), „Comment les historiens de la première moitié du XIIe siècle jugeaient-ils leur temps?", *Journal des savants*, 1984, pp. 51-77.
853. Meier (Chr.), Rüsen (J.) (eds.), *Theorie der Geschichte. Historische Methode*, München, 1988 (Beiträge zur Historik, Band 5).
854. Melville (G.), „Wozu Geschichte schreiben? Stellung und Funktion der Historie im Mittelalter", *Theorie der Geschichte. Formen der Geschichtschreibung*, ed. R. Koselleck, H. Lutz şi J. Rüsen, München, 1982 (Beiträge zur Historik, Band 4), pp. 86-145.
855. Mitre Fernández (E.), *Historiografía y mentalidades históricas en la Europa Medieval*, Madrid, 1982.
856. Patze (H.) (ed.), *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter*, Sigmaringen, 1987.
857. Schmale (Fr.-J.), *Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtsschreibung. Eine Einführung*, Darmstadt, 1985.
858. *La Storiografia ecclesiastica nella tarda antichità*, Messina, Centro di Studi umanistici, 1980.
859. Vernet (A.), *Etudes médiévales*, Paris, 1981.
860. Werner (K.F.), „Les «structures» de l'histoire à l'âge du christianisme", *Histoire de l'Historiographie*, 10 (1986), 36-47.
861. Werner (K.F.), „Gott, Herrscher und Historiograph. Der Geschichtschreiber als Interpret des Wirken Gottes in der Welt und Ratgeber der Könige (4. bis 12. Jahrhundert)", *Deus qui mutat tempora. Menschen und Institutionen im Wandel des Mittelalters. Festschrift für Alfons Becker zu seinem fünfundsechzigsten Geburtstag*, ed. E.-D. Hehl, H. Seibert şi Fr. Staab, Sigmaringen, 1987, pp. 1-31.
862. *The Writing of History in the Middle Ages. Essays presented to Richard William Southern*, ed. R.H.C. Davis şi J.M. Wallace-Hadrill, Oxford, 1981.

§3. Studii pe ţări

863. Arnaldi (G.), „Cronisti di Venezia e della Marca Trevigiana dalle origini alla fine del secolo XIII", *Storia della Cultura Veneta dalle origini al Trecento*, Vicenza, 1976, pp. 387-423.
864. Arnaldi (G.), „I cronisti di Venezia e della Marca Trevigiana nel secolo XIV", *Storia della Cultura Veneta. Il Trecento*, Vicenza, 1976, pp. 272-337.
865. Arnaldi (G.), „Realtà e conscienza cittadine nella testimonianza degli storici e cronisti vicentini dei secoli XIII e XIV", *Storia di Vicenza*, t. II, *L'Età medievale*, Vicenza, 1989, pp. 295-358.
866. Bisson (T.N.), „Unheroed Pasts: History and Commemoration in South Frankland before the Albigensian Crusades", *Spec.*, 65 (1990), 281-308.
867. Brett (C.), „The Prefaces of Two Late Thirteenth-Century Welsh Latin Chronicles", *The Bulletin of the Board of Celtic Studies*, 35 (1988), 63-73.
868. Chaubet (D.), *L'Historiographie savoyarde du XIVe au XVIe siècle*, teză dactilografiată, Ecole Pratique des Hautes Etudes (IVe section), Paris, 1989.

869. Clanchy (M.T.), *From Memory to Written Record. England, 1066-1307*, Londra, 1979.
870. Cochrane (E.), *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago, 1981.
871. Coulet (N.), „Une enquête d'histoire régionale à poursuivre : l'historiographie", *Provence historique*, 34 (1984-1985), 3-4.
872. Daly (K.), „Some Seigneurial Archives and Chronicles in Fifteenth-Century France", *Peritia*, 2 (1983), 59-73.
873. Demurger (A.), „L'histoire au secours de la chicane : la place de l'histoire dans les procès au Parlement au début du XVe siècle (1419-1436)", *Journal des savants*, 1985, pp. 231-312.
874. Dufays (J.-M.), „Projet d'une bibliographie de l'histoire de l'historiographie belge et de dictionnaires des historiens", *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 55 (1984), 335-339.
875. Galbraith (V.H.), *Kings and Chroniclers. Essays in English Medieval History...*, Londra, 1982.
876. Galletti (A.I.), „La città come universo culturale e simbolico", *Società e Istituzioni dell'Italia communale : l'esempio di Perugia (secoli XII-XIV)*, Perugia, 1988, pp. 449-477.
877. Galletti (A.I.), „Le scritture della memoria storica : esperienze perugine", *Studi storici*, fasc. 184-187, *Cultura e Società nell'Italia medievale. Studi per Paolo Brezzi*, Roma, 1988, pp. 367-392.
878. Gerhardt (Chr.), Palmer (N.F.) şi Wachinger (B.) (eds.), *Geschichtsbewusstsein in der deutschen Literatur des Mittelalters*, Tübingen, 1985.
879. Grabowski (K.) şi Dumville (D.), *Chronicles and Annals of Medieval Ireland and Wales. The Clonmaçnoise-Group Texts*, Woodbridge, 1984.
880. Gransden (A.), *Historical Writing in England*, t. II, *c. 1307 to the Early Sixteenth Century*, Londra, 1982.
881. Gransden (A.), „The Chronicles of medieval England and Scotland : Part I", *Journal of Medieval History*, 16 (1990), 129-150.
882. Gransden (A.), *Legends, Traditions and History in Medieval England*, Londra, 1990.
883. Ianziti (G.), *Humanistic Historiography under the Sforzas. Politics and Propaganda in Fifteenth-Century Milan*, Oxford, 1988.
884. Kerhervé (J.), „Aux origines d'un sentiment national. Les chroniqueurs bretons de la fin du Moyen Age", *Bulletin de la société archéologique du Finistère*, 108 (1980), 165-206.
885. Koczerska (M.), „Piętnastowieczne biografie Zbigniewa Oleśnickiego" („Les biographies du XVe siècle de Zbigniew Oleśnicki)", *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*, 24 (1979), 5-82.
886. Lhotsky (A.), *Quellenkunde zur mittelalterlicher Geschichte Österreichs*, Graz-Köln, 1963.
887. Martin (G.), „La chute du royaume wisigothique d'Espagne dans l'historiographie chrétienne des VIIIe et IXe siècles", *Cahiers de linguistique hispanique médiévale*, 9 (1984), 207-233.
888. Meneghetti (M.L.), *I Fatti di Bretagna. Cronache genealogiche anglonormanne dal XII al XIV secolo*, Padova, 1979.
889. Moeglin (J.-M.), *Les Ancêtres du prince. Propagande politique, et naissance d'une histoire nationale en Bavière au Moyen Age (1180-1500)*, Geneva, 1985.
890. Moeglin (J.-M.), „La formation d'une histoire nationale en Autriche au Moyen Age", *Journal des savants*, 1983, pp. 169-218.
891. Moeglin (J.-M.), „L'historiographie en Styrie vers 1300. A propos d'un ouvrage récent", *MA*, 94 (1988), 281-283.
892. Ortalli (G.), „Cronisti e storici del Quattrocento e del Cinquecento", *Storia di Vicenza*, t. III, *L'Età della Repubblica Veneta (1404-1797)*, Vicenza, 1989, pp. 353-380.
893. Ortalli (G.), „Cronache e documentazione", *Civiltà Comunale : Libro, Scrittura, Documento. Atti del Convegno, Genova, 8-11 novembre 1988*, Genova, 1989, pp. 509-539.
894. Phillips (M.), „Representation and Argument in Florentine Historiography", *Histoire de l'Historiographie*, 10 (1986), 48-63.
895. Scharer (A.), „Die werdende Schweiz aus österreichischer Sicht bis zum ausgehenden 14. Jahrhundert", *MIöG*, 95 (1987), 235-270.

896. Schneider (W.Chr.), *Ruhm, Heilsgeschehen, Dialektik. Drei kognitive Ordnungen in Geschichtsschreibung der Ottonenzeit*, Hildesheim-Zürich, 1988.
897. Taylor (J.), *English Historical Literature in the Fourteenth Century*, Oxford, 1987.
898. Třeštík (D.), „Anfänge der böhmischen Geschichtsschreibung. Die ältesten Prager Annalen", *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*, 23 (1978), 1-37.
899. *Umanesimo a Roma nel Quattrocento. Atti del Convegno „Umanesimo a Roma nel Quattrocento", New York, 1-4 dicembre 1981*, ed. P. Brezzi şi M. de Panizza Lorch, Roma-New York, 1984.
900. Zanella (G.) (ed.), *Storici e storiografia del Medioevo italiano*, Bologna, 1984.

§4. Frontierele istoriei

901. Beer (M.A.), *Narrative conventions of truth in the Middle Ages*, Geneva, 1981.
902. Berlioz (J.), „*Exemplum* et histoire : Césaire de Heisterbach (v. 1180 – v. 1240) et la croisade albigeoise", *BEC*, 147 (1989), 49-86.
903. Berschin (W.), *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter*, 2 vol., Stuttgart, 1986-1988.
904. Breisach (E.) (ed.), *Classical Rhetoric and Medieval Hagiography*, Kalamazoo, 1985.
905. Carozzi (Cl.), „La vie de saint Dagobert de Stenay : histoire et hagiographie", *RBPH*, 62 (1984), 225-258.
906. Freise (E.), „Kalendarische und annalistische Grundformen der Memoria", *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter. Münstersche Mittelalter-Schriften*, 48 (1984), 441-577.
907. Melville (G.), „«...De Gestis sive Statutis Romanorum Pontificum...». Rechtssätze in Papstgeschichtswerken", *Archivum Historiae Pontificiae*, 9 (1971), 377-400.
908. Nyberg (T.), Piø (I.), Sørensen (P.M.) şi Trommer (A.) (eds.), *History and Heroic Tale. A Symposium. Proceedings of the Eight International Symposium organized by the Centre of the Study of the Vernacular Literature in the Middle Ages Held at Odense University on 21-22 November 1983*, Odense, 1985.
909. Pattison (D.G.), *From Legend to Chronicle. The Treatment of Epic Material in Alphonsine Historiography*, Oxford, 1983.
910. Petersohn (J.), „Die *Vita* des Aufsteigers. Sichtweisen gesellschaftlichen Erfolgs in der Biografik des Quattrocento", *Historische Zeitschrift*, 250 (1990), 1-32.
911. Philippart (G.), „L'édition médiévale des légendiers latins dans le cadre d'une hagiographie générale", *Hagiography and Medieval Literature. A Symposium. Proceedings of the Fifth International Symposium organized by the Centre for the Study of Vernacular Literature in the Middle Ages held at Odense University on 17-18 November 1980*, ed. H. Bekker-Nielsen, P. Foote, J. Højgaard Jørgensen şi T. Nyberg, Odense, 1981, pp. 127-158.
912. Schmid (K.) şi Wollasch (J.) (eds.), *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, München, 1984 (Münstersche Mittelalter-Schriften, 48).
913. Sigal (P.A.), „Le travail des hagiographes aux XIe et XIIe siècles : sources d'information et méthodes de rédaction", *Francia*, 15 (1987), 149-182.
914. Spiegel (G.M.), „Forging the Past : The Language of Historical Truth in Middle Ages", *The History Teacher*, 17 (1984), 267-283.
915. Suard (Fr.), „La tradition épique aux XIVe et XVe siècles", *Revue des sciences humaines*, 55 (1981), 95-107.
916. Thomas (H.), „Zur Datierung, zum Verfasser und zur Interpretation des Moriz von Craûn", *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 103 (1984), 321-365.

§5. Profiluri de istorici

917. Berg (D.), „Studien zur Geschichte und Historiographie der Franziskaner im flämischen und norddeutschen Raum im 13. und beginnenden 14. Jahrhundert", *Franziskanische Studien*, 65 (1983), 114-155.
918. *Cancelleria e cultura nel Medio Evo*, ed. G. Gualdo, Città del Vaticano, 1990.
919. Daly (K.), „Mixing Business with Leisure: Some French Royal Notaries and Secretaries and their Histories of France, c. 1459-1509", *Power, Culture and Religion in France, c. 1350 – c. 1550*, ed. C.T. Allmand, Woodbridge, 1989, pp. 99-115.
920. Garand (M.-C), „Auteurs latins et autographes des XIe et XIIe siècles", *Scrittura e Civiltà*, 5 (1981), 77-104.
921. Goetz (H.-W.), „Zum Geschichtsbewusstsein in der alamannisch-schweizerischen Klosterchronistik des hohen Mittelalters (11.-13. Jahrhundert)", *DA*, 44 (1988), 455-488.
922. Gransden (A.), „Traditionalism and Continuity during the Last Century of Anglo-Saxon Monasticism", *The Journal of Ecclesiastical History*, 40 (1989), 159-207.
923. Holzfurtner (L.), *Gründung und Gründungsüberlieferung. Quellenkritische Studien zur Gründungsgeschichte der bayerischen Klöster der Agilolfingerzeit und ihrer hochmittelalterlichen Überlieferung*, Kallmünz (Münchener Historische Studien, 11).
924. Jackson-Holzberg (Chr.), *Zwei Literaturgeschichten des Karmelitenordens. Untersuchungen und kritische Edition*, Erlangen, 1981.
925. Jahn (J.), „Urkunde und Chronik. Ein Beitrag zur historischen Glaubwürdigkeit der Benediktbeurer Überlieferung und zur Geschichte des agilolfingischen Bayern", *MIöG*, 95 (1987), 1-51.
926. Kümmell (J.), „Erinnern und Vergessen in der Stadt. Überlegungen zu Formen spätmittelalterlicher Wahrnehmung anhand von Ansätzen volkssprachlicher Stadtgeschichtsschreibung im nördlichen Frankreich", *Saeculum*, 35 (1984), 225-245.
927. Minnis (A.J.), *Medieval Theory of Authorship. Scholastic Literary Attitudes in the Later Middle Ages*, ed. a II-a, Aldershot, 1988.
928. Sprandel (R.), „Die deutschen Historiker des 14. und 15. Jahrhunderts als Gruppe", *Protokoll des Konstanzer Arbeitskreises*, 277 (1985), 88-97.

§6. Profiluri de patroni

929. Gouttebroze (J.-G.), „Henry II Plantagenêt, patron des historiographes anglo-normands de langue d'oil", *La Littérature angevine médiévale. Actes du colloque du samedi 22 mars 1980*, Angers, 1981, pp. 91-105.
930. Hanna (R.) III, „Sir Thomas Berkeley and His Patronage", *Spec.*, 64 (1989), pp. 878-916.
931. Krochalis (J.E.), „The Books and Readings of Henry V and His Circle", *Chaucer Review*, 23 (1988), 50-77.
932. McKitterick (R.), „Charles the Bold (813-877) and his library: the patronage of learning", *English Historical Review*, 95 (1980), 28-47.
933. Moleto (V.) (ed.), *Patronage and Public in the Trecento. Proceedings of the St. Lambrecht Symposium, Abtei St. Lambrecht, Styria, 16-19 July 1984*, Florența, 1986.
934. Nader (H.), *The Mendoza Family in the Spanish Renaissance, 1350 to 1550*, New Brunswick, N.J., 1979.
935. Tyson (D.B.), „French Vernacular History Writers and Their Patrons in the Fourteenth Century", *Medievalia et Humanistica*, 14 (1986), 103-124.

§7. Cărți și biblioteci

936. Barbier (Fr.), „Le livre imprimé au XVe siècle dans la France du Nord", *Revue du Nord*, 66 (1984), 633-651.
937. Bec (Chr.), *Les Livres des Florentins (1413-1608)*, Florența, 1984.
938. Bozzolo (C.) și Ornato (E.), *Pour une histoire du livre manuscrit au Moyen Age. Trois essais de codicologie quantitative*, Paris, 1980.
939. Bozzolo (C.), Coq (D.) și Ornato (E.), „La production du livre en quelques pays d'Europe occidentale aux XIVe et XVe siècles", *Scrittura e Civiltà*, 8 (1984), 129-159.
940. Cavallo (G.) (ed.), *Le Biblioteche nel mondo antico e medievale*, Bari, 1988.
941. Csapodi (Cs.) și Csapodi-Gárdonyi (Kl.), *Bibliotheca Corviniana. La Bibliothèque du roi Mathias Corvin de Hongrie*, Budapesta, 1982 (trad. fr. a ed. a III-a [1981], nr. 198).
942. Derolez (A.), *The Library of Raphael de Marcatellis, Abbot of St. Bavon's, Ghent, 1437-1508*, Gand, 1979.
943. Derolez (A.), *Les Catalogues de bibliothèques*, Turnhout, 1979 (Typologie des sources du Moyen Age occidental, 31).
944. Díaz y Díaz (M.C.), *Libros y librerías en la Rioja altomedieval*, Logroño, 1979.
945. Fossier (Fr.), „Chroniques universelles en forme de rouleau à la fin du Moyen Age", *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*, 1980-1981, pp. 163-183.
946. Genevois (A.-M.), Genest (J.-F.) și Chalandon (A.) (ed.), cu colaborarea lui M.-J. Beaud și A. Guillaumont, *Bibliothèques de manuscrits médiévaux en France. Relevé des inventaires du VIIIe au XVIIIe siècle*, Paris, 1987.
947. Gerz-von Buren (V.), *Le Catalogue de la bibliothèque de l'abbaye de Saint-Victor de Paris de Claude de Grandrue, 1514*, Paris, 1983 (*Cf. Revue d'histoire des textes*, 14-15 [1984-1985], 383-396).
948. *Histoire de l'édition française*, ed. H.-J. Martin și R. Chartier, t. I: *Le Livre conquérant. Du Moyen Age au milieu du XVIIIe siècle*, Paris, 1983.
949. Hlaváček (I.), „Alte Handschriftenbesitzervermerke, mittelalterliche Bibliothekskataloge und die mittellateinische Literatur", *Philologus*, 123 (1979), 186-191.
950. Jeudy (C.), „Manuscrits achetés à Paris en 1420 par Louis III, comte palatin du Rhin", *Bibliothek und Wissenschaft*, 16 (1982), 28-37.
951. Ker (N.R.), *Books, Collectors and Libraries: Studies in the Medieval Heritage*, ed. A.G. Watson, Londra, 1985.
952. *Le Livre au Moyen Age*, coord. J. Glénisson, Paris, 1988.
953. Luna (C.), „I tempi di copia di due scribi del XIV secolo", *Script.*, 43 (1989), 111-119.
954. *Medieval Scribes, Manuscripts and Libraries. Essays presented to N.R. Ker*, ed. M.B. Parkes și A.G. Watson, Londra, 1978.
955. Nebbiai-Dalla Guarda (D.), *La Bibliothèque de l'Abbaye de Saint-Denis en France du IXe au XVIIIe siècle*, Paris, 1985.
956. Ouy (G.), „Simon de Plumetot (1371-1443) et sa bibliothèque", *Miscellanea Codicologica F. Masai Dicata*, ed. P. Cockshaw, M.-C. Garand și P. Jodogne, Gand, 1979, pp. 353-381.
957. Pellegrin (E.), *Bibliothèques retrouvées. Manuscrits, bibliothèques et bibliophiles du Moyen Age et de la Renaissance (recueil d'articles publiés de 1938 à 1985)*, Paris, 1988.
958. *La Production du livre universitaire au Moyen Age.* Exemplar *et* specia. *Actes du symposium tenu au Collegio San Bonaventura de Grotta/errata en mai 1983.* Textes réunis par L.J. Bataillon, B.G. Guyot et R.H. Rouse, Paris, 1988.
959. Rouse (R.H.), *„Florilegia* and Latin Classical Authors in Twelfth- and Thirteenth-Century Orkans", *Viator*, 10 (1979), 131-160.
960. Van den Auweele (D.), Tournoy (G.) și Monballyu (J.), „De Bibliotheek van MR Filips Wielant (1483)", *Lias*, 8 (1981), 145-187.

961. Williman (D.) (ed.), *Bibliothèques ecclésiastiques au temps de la Papauté d'Avignon*, t. I, I. *Inventaires de bibliothèques et mentions de livres dans les Archives du Vatican (1287-1420). Répertoire*, II. *Inventaires de prélats et de clercs non français. Edition*, Paris, 1980.
962. Winter (P.M. de), *La Bibliothèque de Philippe le Hardi, duc de Bourgogne (1364-1404). Etude sur les manuscrits à peintures d'une collection princière à l'époque du „style gothique international"*, Paris, 1985.

§8. Istorie sacră, istorie veche

963. Dean (J.), „The World Grown Old and Genesis in Middle English Historical Writings", *Spec.*, 57 (1982), 548-568.
964. Ishigami-Iagolnitzer (M.) (ed.), *Les Humanistes et l'Antiquité grecque*, Paris, 1989.
965. Munk Olsen (B.), „Les classiques latins dans les florilèges médiévaux antérieurs au XIIIe siècle", *Revue d'histoire des textes*, 9 (1979), 47-121 ; 10 (1980), 115-164.
966. Munk Olsen (B.), „The Cistercians and Classical Culture", *Université de Copenhague. Cahiers de l'Institut du Moyen Age grec et latin publié par le directeur de l'Institut*, 47 (1984), 64-102.
967. Munk Olsen (B.), „La popularité des textes classiques entre le IXe et le XIe siècle", *Revue d'histoire des textes*, 14-15 (1984-1985), 169-181.
968. Munk Olsen (B.), *L'Etude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*, 4 vol., Paris, 1982-1989.
969. Reynolds (L.D.) şi Wilson (N.G.), *D'Homère à Érasme. La transmission des classiques grecs et latins*, ediţie nouă revăzută şi adăugită, trad. C. Bertrand şi actualizare de P. Petitmengin, Paris, 1984.
970. Riché (P.) şi Lobrichon (G.) (eds.), *Le Moyen Age et la Bible*, Paris, 1984 (Bible de tous les temps, 4).
971. Smalley (B.), *The Study of the Bible in the Middle Ages*, ed. a III-a revăzută, Oxford, 1983.
972. Vernet (A.), cu colaborarea lui A.-M. Genevois, *La Bible au Moyen Age. Bibliographie*, Paris, 1989.

§9. Cataloage şi genealogii

973. Gneuss (H.), „Eine angelsächsische Königsliste", *Scire litteras. Forschungen zum mittelalterlichen Geisteslehen*, ed. S. Krämer şi M. Bernhard, München, 1988 (Bayerrische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse : Abhandlungen, N.F. 99), pp. 201-209.
974. Kauffmann (C.M.), „An Early Sixteenth-Century Genealogy of Anglo-Saxon Kings", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 47 (1984), 209-216.
975. Melville (G.), „Vorfahren und Vorgänger. Spätmittelalterliche Genealogien als dynastiche Legitimation zur Herrschaft", *Die Familie als sozialer und historischer Verband. Untersuchungen zum Spätmittelalter und zur frühen Neuzeit*, ed. P.-J. Schuler, Sigmaringen, 1987, pp. 203-309.
976. Moeglin (J.-M.), „Die Genealogie der Wittelsbacher. Politische Propaganda und Entstehung der territorialen Geschichtsschreibung in Bayern", *MIöG*, 96 (1988) 33-54.
977. Moisl (H.), „Anglo-Saxon royal genealogies and Germanic oral tradition", *Journal of Medieval History*, 7 (1981), 215-248.
978. Schneidmüller (B.), „Billunger – Weifen – Askanier. Eine genealogische Bildtafel aus dem Braunschweiger Blasius-Stift und das hochadelige Familienbewusstsein in Sachsen um 1300", *Archiv für Kulturgeschichte*, 69 (1987), 30-61.

§10. Critica istorică

979. Bannasch (H.), „Fälscher aus Frömmigkeit. Der Meinwerkbiograph – ein mittelalterlicher Fälscher und sein Selbstverständnis", *Archiv für Diplomatik*, 23 (1977), 224-241.
980. Constable (G.), „Forgery and Plagiarism in the Middle Ages", *Archiv für Diplomatik*, 29 (1983), 1-41.
981. Duchet-Suchaux (M.), „Naissance des esprits critiques", *Culture et travail intellectuel dans l'Occident médiéval. Bilan des „Colloques d'humanisme médiéval" (1960-1980) fondés par le R.P. Hubert, O.P.*, publicată de G. Hasenohr şi J. Longère, Paris, 1981, pp. 47-58.
982. *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica, München, 16.-19. September 1986*, Hanovra, 1988-1989 (Monumenta Germaniae Historica. Schriften, Band 33, I-VI).
983. Fuhrmann (H.), „Fälscher unter sich: zum Streit zwischen Hinkmar von Reims und Hinkmar von Laon", *Charles the Bald. Court and Kingdom*, ed. M. Gibson şi J. Nelson, Oxford, 1981, pp. 237-254.
984. Menozzi (D.), „La critica all'autenticità della Donazione di Costantino in uno manoscritto della fine del XIV secolo", *Cristianesimo nella Storia*, 1 (1980), 123-154.
985. Platelle (H.), „Erreur sur la personne. Contribution à l'histoire de l'imposture au Moyen Age", *Universitas*, număr special din *Mélanges de science religieuse*, cu ocazia centenarului Facultăţii Catolice din Lille, 1977, pp. 117-145.
986. Poulle (E.), „Les faux de Robert d'Artois et l'histoire de l'écriture", *Clio et son regard. Mélanges d'histoire, d'histoire de l'art et d'archéologie offerts à Jacques Stiennon*, ed. R. Lejeune şi J. Deckers, Liège, 1982, pp. 519-534.

§11. Timpul

Vezi şi secţiunea „Les secrets de l'avenir: prophètes et astrologues" din bibliografia de la B. Guenée, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les Etats*, 4e éd., Paris, 1991 (*Nouvelle Clio*, 22), nr. 911-913, 1403-1406, 1911-1922.

987. Borst (A.), „Computus. «Zeit und Zahl im Mittelalter»", *DA*, 44 (1988), 1-82.
988. Brincken (A.-D. von den), „Beobachtungen zum Aufkommen der retrospektiven Inkarnationsära", *Archiv für Diplomatik*, 25 (1979), 1-20.
989. Brincken (A.-D. von den), „*Hodie tot anni sunt*. Grosse Zeiträume im Geschichtsdenken der frühen und hohen Scholastik", *Miscellanea Mediaevalia*, 16/1 (1983), 192-211.
990. Classen (P.), „*Res Gestae*, Universal History, Apocalypse. Visions of Past and Future, Renaissance and Renewal in the Twelfth Century", ed. R.L. Benson şi G. Constable, Cambridge, Mass., 1982, pp. 387-417.
991. Haeusler (M.), *Das Ende der Geschichte in der mittelalterlichen Weltchronistik*, Köln-Viena, 1980.
991bis. Kappler (Cl.) *et al.*, *Apocalypses et voyages dans l'Au-delà*, Paris, 1987.
992. Léca (C.), „Le passé, le présent et l'avenir dans les récits historiques de la fin du Moyen Age", *Bulletin du Centre d'histoire économique et sociale de la région lyonnaise*, 3 (1985), 31-42.
993. Lettinck (N.), *Geschiedbeschouwing en beleving van de eigen tijd in de eerste helft van de twaalfde eeuw*, Amsterdam, 1983.
994. Lobrichon (G.), „Un Moyen Age, sept âges du monde", *Europe*, 61 (1983), 130-134.
995. Paulmier-Foucart (M.) şi Schmidt-Chazan (M.), „La datation dans les chroniques universelles françaises du XIIe au XIVe siècle", *CRAIBL*, 1982, pp. 778-819.
996. *Le Temps chrétien de la fin de l'Antiquité au Moyen Age, IIIe-XIIIe siècle*, ed. J.-M. Leroux, Paris, 1984 (Colloques internationaux du CNRS, nr. 604).

997. *Le Temps et la durée dans la littérature au Moyen Age et à la Renaissance. Actes du collogue organisé par le Centre de Recherche sur la Littérature du Moyen Age et de la Renaissance de l'Université de Reims (Novembre 1984)*, ed. Y. Bellenger, Paris, 1986.
998. *Temps, mémoire, tradition au Moyen Age. Actes du XIIIe congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, Aix-en-Provence, 4-5 juin 1982*, Aix-en-Provence, 1983.
999. Tristram (H.L.C.), Sex aetates mundi. *Die Weltzeitalter bei den Angelsachsen und den Iren. Untersuchungen und Texte*, Heidelberg, 1985.
1000. Vaughan (R.), „The past in the middle ages", *Journal of Medieval History*, 12 (1986), 1-14.
1001. Wilcox (D.J.), *The Measure of Times Past : Pre-Newtonian Chronologies and the Rhetoric of Relative Time*, Chicago-Londra, 1987.
1002. Zimmermann (M.), „La datation des documents catalans du IXe au XIIe siècle : un itinéraire politique", *Annales du Midi*, 93 (1981), 345-375.

§12. Spaţiul

1003. Arentzen (J.-G.), „Imago mundi cartographica". *Studien zur Bildlichkeit mittelalterlicher Welt- und Oekumenekarten unter besonderer Berücksichtigung des Zusammenwirkens von Text und Bild*, München, 1984.
1004. Brincken (A.-D. von den), „Universalkartographie und geographische Schulkenntnisse im Inkunabelzeitalter (Unter besonderer Berücksichtigung des «Rudimentum Noviciorum» und Hartmann Schedels)", *Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters, 1978 bis 1981*, ed. B. Moeller, H. Patze şi K. Stackmann, Göttingen, 1983, pp. 398-429.
1005. Brincken (A.-D. von den), „Weltbild der lateinischen Universalhistoriker und -kartographen", *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioveo*, XXIX, *Popoli e paesi nella cultura altomedievale, Spoleto, 23-29 aprile 1981*, Spoleto, 1983, pp. 377-422.
1006. Brincken (A.-D. von den), *Kartographische Quellen. Welt- See- und Regionalkarten*, Turnhout, 1988.
1007. Brincken (A.-D. von den), „Das geographische Weltbild um 1300", *Zeitschrift für historische Forschung*, Beiheft 6, *Das geographische Weltbild um 1300. Politik im Spannungsfeld von Wissen, Mythos und Fiktion*, Berlin, 1989, pp. 9-32.
1008. Brincken (A.-D. von den), „Gyrus und Spera. Relikte griechischer Geographie im Weltbild der Frühscholastik (Augezeigt an fünf lateinischen Weltkarten des beginnenden 12. Jahrhunderts)", *Sudhoffs Archiv*, 73 (1989), 129-144.
1009. Brincken (A.-D. von den), „Christen im Orient auf abendländischen Karten des 11. bis 14. Jahrhunderts", *XXIV. deutscher Orientalistentag vom 26. bis 30. September 1988 in Köln. Ausgewählte Vorträge*, ed. W. Diem şi A. Falaturi, Stuttgart, 1990, pp. 90-98.
1010. Brincken (A.-D. von den), „Monumental Legends on Medieval Manuscripts Maps. Notes on designed capital letters on maps of large size (demonstrated from the problem of dating the Vercelli Map, thirteenth century)", *Imago Mundi*, 42 (1990), 9-25.
1011. Broc (N.), *La Géographie de la Renaissance (1420-1620)*, Paris, 1980.
1012. Broc (N.), „Quelle est la plus ancienne carte «moderne» de la France?", *Annales de Géographie*, 92 (1983), 513-530.
1013. Broc (N.), „Visions médiévales de la France", *Imago Mundi*, 36 (1984), 32-47.
1014. Campbell (M.B.), *The Witness and the Other World. Exotic European Travel Writing, 400-1600*, Ithaca, 1988.
1015. Campbell (T.), *The Earliest Printed Maps, 1472-1500*, Berkeley, 1988.
1016. Classen (C.J.), *Die Stadt im Spiegel der* Descriptiones *und* Laudes urbium *in der antiken und mittelalterlichen Literatur bis zum Ende des zwölften Jahrhunderts*, Hildesheim, 1980.

1017. „Espace du Moyen Age", *Médiévales*, 18 (1990).
1018. Fall (Y.K.), *L'Afrique à la naissance de la cartographie moderne (les cartes majorquines : XIVe-XVe siècles)*, Paris, 1982.
1019. Gautier Dalché (P.), „La représentation de l'espace dans les *Libri Miraculorum* de Grégoire de Tours", *MA*, 88 (1982), 397-420.
1020. Gautier Dalché (P.), „Tradition et renouvellement dans la représentation de l'espace géographique au IXe siècle", *Studi Medievali*, 3e série, 24 (1983), 121-165.
1021. Gautier Dalché (P.), „*Situs orbis terre vel regionum*: Un traité de géographie inédit du haut Moyen Age (Paris, B.N. Latin 4841)", *Revue d'histoire des textes*, 12-13 (1982-1983), 149-179.
1022. Gautier Dalché (P.), „*Epistola Fratrum Sincerorum in Cosmographia*: une traduction latine inédite de la quatrième risāla des Ihwān al-Safā", *Revue d'histoire des textes*, 18 (1988), 137-167.
1023. *Géographie du monde au Moyen Age et à la Renaissance*, ed. M. Pelletier, Paris, 1989.
1024. Higounet (Ch.), „A propos de la perception de l'espace au Moyen Age", *Media in Francia... Recueil de mélanges offert à K.F. Werner à l'occasion de son 65e anniversaire par ses amis et collègues français*, Paris, 1989, pp. 257-268.
1025. Hucker (B.U.), „Zur Datierung der Ebstorfer Weltkarte", *DA*, 44 (1988), 510-538.
1026. Hyde (J.K.), „Real and Imaginary Journeys in the Later Middle Ages", *BJRL*, 65 (1982), 125-147.
1027. Kappler (Cl.), „Regards sur les Mongols du XIIIe siècle: Joveyni, Rubrouck", *Dabireh*, 6 (1989), 194-205.
1028. Kugler (H.), *Die Vorstellung der Stadt in der Literatur des deutschen Mittelalters*, München-Zürich, 1986.
1029. Nicolet (Cl.) şi Gautier Dalché (P.), „Les «quatre sages» de Jules César et la «mesure du monde» selon Julius Honorius: réalité antique et tradition médiévale", *Journal des savants*, 1986, pp. 157-218.
1030. Polak (L.), „Un récit de pèlerinage de 1488-1489", *MA*, 87 (1981), 71-88.
1031. Richard (J.), *Les récits de voyages et de pèlerinages*, Turnhout, 1981.
1032. Simek (R.), „Die Kugelform der Erde im mittelhochdeutschen Schrifttum", *Archiv für Kulturgeschichte*, 70 (1988), 361-373.
1033. Tattershall (J.), „«*Terra incognita*»: allusions aux extremes limites du monde dans les anciens textes français jusqu'en 1300", *CCM*, 24 (1981), 247-255.
1034. Wüstefeld (W.C.M.), „«La Merevilhas de la terra de Ybernia»: une traduction occitane et son modèle", *Actes du premier congrès international de l'Association internationale d'études occitanes*, ed. P.T. Ricketts, Londra, 1987, pp. 529-537.

§13. Numărul

1035. *Lexikon der mittelalterlichen Zahlenbedeutungen*, ed. H. Meyer şi R. Suntrup, München, 1987.

§14. Etimologia

§15. Forma

1036. Carpentier (E.), „Histoire et informatique. Recherches sur le vocabulaire des biographies royales françaises", *CCM*, 25 (1982), 3-30.
1037. Carpentier (E.), „L'homme, les hommes et la femme. Etude sur le vocabulaire des biographies royales françaises (XIe-XIIIe siècle)", *Ann.*, 1986, pp. 325-346.

1038. Hathaway (N.), *Compilatio*: From Plagiarism to Compiling", *Viator*, 20 (1989), 19-44.
1039. Melville (G.), „Spätmittelalterliche Geschichtskompendien. Eine Aufgabenstellung", *Römische Historische Mitteilungen*, 22 (1980), 51-104.
1040. Minnis (A.J.), „Late Medieval Discussions of *Compilatio* and the Role of the *Compilator*", *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 101 (1979), 385-421.
1041. Poirion (D.) (ed.), *La Chronique et l'histoire au Moyen Age*, Paris, 1984.
1042. Richardson (M.), „Henry V, the English Chancery, and Chancery English", *Spec.*, 55 (1980), 726-750.
1043. Rouse (R.H.), „L'évolution des attitudes envers l'autorité écrite: le développement des instruments de travail au XIIIe siècle", *Culture et travail intellectuel dans l'Occident médiéval. Bilan des „Colloques d'humanisme médiéval" (1960-1980) fondés par le R.P. Hubert, O.P.* publicată de G. Hasenohr şi J. Longère, Paris, 1981, pp. 117-144.
1044. Rouse (R.H.) şi Rouse (M.A.), „Bibliography before Print: the Medieval «De Vins Illustribus»", *The Role of the Book... in Medieval Culture*, ed. P. Ganz, t. I, Turnhout, 1986, pp. 133-154.
1045. Sot (M.), *Gesta episcoporum, Gesta abbatum*, Turnhout, 1981.
1046. Sot (M.), „Rhétorique et technique dans les préfaces des *Gesta episcoporum (IXe-XIIe s.)*", *CCM*, 28 (1985), 181-200.
1047. *Traduction et traducteurs au Moyen Age. Actes du colloque international du CNRS organisé à Paris, Institut de recherche et d'histoire des textes, les 26-28 mai 1986*, ed. G. Contamine, Paris, 1989.

§16. Ilustraţia

1048. Daly (K.), „A Rare Iconographic Theme in a Bodleian Library Manuscript: An Illustration of the *Reditus Regni ad Stirpem Karoli Magni* in MS. Bodley 968", *Bodleian Library Record*, 1986, pp. 371-381.
1049. Deutsch (G.N.), *Iconographie de l'illustration de Flavius Josèphe au temps de lean Fouquet*, Leiden, 1986.
1050. Feller (L.), „La fondation de San Clemente a Casauria et sa représentation iconographique", *MEFRM*, 94 (1982), 711-728.
1051. Melville (G.), „Geschichte in graphischer Gestalt. Beobachtungen zu einer spätmittelalterlichen Darstellungsweise", *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter*, ed. H. Patze, Sigmaringen, 1987, pp. 57-154.
1052. Ott (N.H.), „Typen der Weltchronik-Iconographie. Bemerkungen zu Illustration, Anspruch und Gebrauchssituation volkssprachlicher Chronistik aus überlieferungsgeschichtlicher Sicht", *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft*, 1 (1980-1981).
1053. Ronig (Fr.J.), *Kunst unter Balduin von Luxemburg*, Mainz, 1985.
1054. Ross (D.J.A.), *Alexander Historiatus. A Guide to Medieval Illustrated Alexander Literature*, Frankfurt, 1988.
1055. Rudolf (K.), „Illustration und Historiographie bei Maximilian I.: Der «Weisse Kunig»", *Römische Historische Mitteilungen*, 25 (1983), 35-108.

§17. Istorie şi politică

Vezi şi secţiunile „Histoire et politique. Information et propagande" din bibliografia de la B. Guenée, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les Etats*, 4e éd., Paris, 1991 (*Nouvelle Clio*, 22), nr. 865-875, 1356-1366, 1873-1888.

1056. Althoff (G.), „Causa scribendi und Darstellungsabsicht: Die Lebensbeschreibungen der Königin Mathilde und andere Beispiele", *Litterae Medii Aevi. Festschrift für Johanne*

Autenrieth zu ihrem 65. Geburtstag, ed. M. Borgolte şi H. Spilling, Sigmaringen, 1988, pp. 117-133.

1057. Baldwin (J.), „*Persona et Gesta*: The Image and Deeds of the Thirteenth-Century Capetians, 1. The Case of Philip Augustus", *Viator*, 19 (1988), 193-207.
1058. Beaune (C.), „Histoire et politique: la recherche du texte de la loi salique de 1350 à 1450", *La Reconstruction après la Guerre de Cent Ans* (Actes du 104e Congrès national des Sociétés savantes, Bordeaux, 1979. Philologie et Histoire jusqu'à 1610, t. I), Paris, 1981, pp. 25-35.
1059. Beaune (C.), „L'historiographie de Charles VII. Un thème de l'opposition à Louis XI", *La France de la fin du XVe siècle. Renouveau et apogée. Economie-Pouvoirs-Arts-Culture et conscience nationales. Tours. Centre d'Etudes supérieures de la Renaissance, 3-6 octobre 1983*, ed. B. Chevalier şi Ph. Contamine, Paris, 1985, pp. 265-281.
1060. Contamine (Ph.), „The Contents of a French Diplomatie Bag in the Fifteenth Century: Louis XI, Regalian Rights and Breton Bishoprics, 1462-1465", *Nottingham Medieval Studies*, 25 (1981), 52-72.
1061. Craddock (J.R.), „Dynasty in Dispute: Alfonso X el Sabio and the Succession to the Throne of Castile and Leon in History and Legend", *Viator*, 17 (1986), 197-219.
1062. Ehlers (J.), „Historiographie, Geschichtsbild und Stadtverfassung im spätmittelalterlichen Braunschweig", *Braunschweiger Werkstücke*, Reihe A/Band 21, *Rat und Verfassung im mittelalterlichen Braunschweig*, ed. M.R.W. Garzmann, Brunswick, 1986, pp. 99-134.
1063. Fleckenstein (J.), *Das Bild der Staufer in der Geschichte. Bemerkungen über Möglichkeiten und Grenzen nationaler Geschichtsschreibung. Festrede zur Feier des 80. Geburtstages von G. Joppich am 5. November 1983*, Göttingen, 1984.
1064. Goetz (H.-W.), „Geschichte als Argument. Historische Beweisführung und Geschichtsbewusstsein in den Streitschriften des Investiturstreits", *Historische Zeitschrift*, 245 (1987), 31-69.
1065. Heck (R.), „Historiography in Social Life of Medieval Bohemia and Poland", *La Pologne au XVe Congrès international des Sciences Historiques à Bucarest*, ed. St. Bylina, Wrocław-Varşovia-Cracovia-Gdańsk, 1980, pp. 51-67.
1066. Karpf (E.), *Herrscherlegitimation und Reichsbegriff in der ottonischen Geschichtsschreibung des 10. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1985.
1067. Martin (G.), „Les juges de Castille. Emergence d'une dyarchie légendaire dans l'historiographie espagnole médiévale", *Imprévue*, 2, Université de Montpellier III, 1983, pp. 63-97.
1068. Martin (G.), „La légende des juges selon Lucas", *Mélanges offerts à Maurice Molho*, t. I, Paris, 1988, pp. 105-119.
1069. Nelson (J.L.), „A Tale of Two Princes: Politics, Text and Ideology in a Carolingian Annal", *Studies in Medieval and Renaissance History*, X, 1988, pp. 105-141.
1070. Phillips (M.), „The Disenchanted Witness: Participation and Alienation in Florentine Historiography", *Journal of the History of Ideas*, 44 (1983), 191-206.
1071. Sot (M.), „Arguments hagiographiques et historiographiques dans les «Gesta episcoporum»", *Hagiographie, Cultures et Sociétés, IVe-XIIe siècles*, Paris, 1981, pp. 95-104.
1072. Struss (L.), *Epische Idealität und historische Realität. Der Albigenserkreuzzug und die Krise der Zeitgeschichtsdarstellung in der occitanischen, altfranzösischen und lateinischen Historiographie*, München, 1980.

§18. Cîţiva autori

1073. Lendinara (P.), „The Third Book of the «Bella Parisiacae Urbis» by ABBO of Saint-Germain-des-Prés and its Old English Gloss", *Anglo-Saxon England*, 15 (1986), 73-89.
1074. ADAM AV BREMEN. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*, öveisatt av E. Svenberg, kommenterad av C.Fr. Hallencreutz, K. Johannesson, T. Nyberg, A. Piltz, Stockholm, 1984.

1075. Bourgain (P.), „Un nouveau manuscrit du texte tronqué de la *Chronique* d'ADHEMAR DE CHABANNES", *BEC*, 143 (1985) 153-159.
1076. Gillingham (J.), „Ademar of Chabannes and the History of Aquitaine in the Reign of Charles the Bald", *Charles the Bald. Court and Kingdom*, ed. M. Gibson şi J. Nelson, Oxford, 1981, pp. 3-14.
1077. Diener (H.), „Fridericus Dux Austrie Hernesti filius aus *De Viris illustribus* des ENEA SILVIO PICCOLOMINI", *Römische Historische Mitteilungen*, 28 (1986), 185-208.
1078. Petersohn (J.), „Die Erstausgaben der Kommentare Papst Pius II", *Zeitschrift für historische Forschung*, 14 (1987), 317-324.
1079. Gautier Dalché (P.), „Du nouveau sur AETHICUS ISTER? A propos d'une théorie récente", *Journal des savants*, 1984, pp. 175-186.
1080. Strzelczyk (J.), „Iroszkocki biskup w Salzburgu. Problem Antypodów i «Kosmografia» Aethicusa z Istrii" („Irish-Scottish Bishop in Salzburg. A Problem of the Antipode and «Cosmography» of Aethicus of Istria"), *Przegląd Historyczny* (Varşovia), 74 (1983), 221-236.
1081. ALCUIN, *The Bishops, Kings and Saints of York*, ed. P. Godman, Oxford, 1982.
1082. Heckmann (D.), *ANDRE VOEY DE RYNECK Leben und Werk eines Patriziers im spätmittelalterlichen Metz*, Saarbrücken, 1986.
1083. Crahay (R.), „Reflexions sur le faux historique: le cas d'ANNIUS DE VITERBE", *Académie royale de Belgique. Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques*, 5e série, t. 69 (1983), 241-267.
1084. Küpper (J.-L.), „Les «Qesta Pontificum Leodicensis Aecclesiae» du chanoine ANSELME", *A la mémoire de Jean Lejeune. Problématique de l'histoire liégoise*, Liège, 1981, pp. 29-41.
1085. Hucker (B.U.), „Die Chronik ARNOLDS VON LÜBECK als «Historia Regum»", *DA*, 44 (1988), 98-119.
1086. Moisan (A.), „AUBRI DE TROIS-FONTAINES et la «matière de Bretagne»", *CCM*, 31 (1988), 37-42.
1087. Schmidt-Chazan (M.), „AUBRI DE TROIS-FONTAINES, un historien entre la France et l'Empire", *Ann. de l'Est*, 5e série, 36 (1984), 163-192.
1088. Mironneau (P.), „AYMERIC DE PEYRAC, abbé de Moissac (1377-1406) et historien. Edition et présentation du *Stromatheus Tragicus de Obitu Karoli Magni*", *PTEC*, 1989, pp. 155-160.
1089. Brown (G.H.), *BEDE THE VENERABLE*, Boston, 1987.
1090. Davidse (J.), „The Sense of History in the Works of the Venerable Beda", *Studi Medievali*, 23 (1982), 647-695.
1091. Diesner (H.-J.), „Inkarnationsjahre, «Militia Christi» und anglische Königsporträts bei Beda Venerabilis", *Mittellateinisches Jahrbuch*, 16 (1981), 17-34.
1092. Gransden (A.), „Bede's Reputation as an Historian in Medieval England", *The Journal of Ecclesiastical History*, 32 (1981), 397-425.
1093. Lynch (K.M.), „The Venerable Bede's Knowledge of Greek", *Traditio*, 39 (1983), 432-439.
1094. Olsen (Gl.), „Bede as historian: the evidence from observations on the life of the first Christian community at Jerusalem", *The Journal of Ecclesiastical History*, 33 (1982), 519-530.
1095. Tugène (G.), „L'histoire «ecclésiastique» du peuple anglais. Réflexions sur le particularisme et l'universalisme de Bède", *Recherches augustiniennes*, 17 (1982), 129-172.
1096. Wetherbee (W.), „Some Implications of Bede's Latin Style", *Bede and Anglo-Saxon England*, ed. R.T. Farrell, Oxford, 1978, pp. 23-31.
1097. (BENEDETTO ACCOLTI) Black (R.), „Ancients and Moderns in the Renaissance: Rhetoric and History in Accolti's *Dialogue on the Preeminence of Men of his Own Time*", *Journal of the History of Ideas*, 43 (1982), 3-32.
1098. Berrigan (J.R.), „BENZO D'ALESSANDRIA as Historian", *Manuscripta*, 27 (1983), 108-119; şi 29 (1985), 12-23.

1099. *BERNARD GUI et son monde*, Toulouse, 1981 (Cahiers de Fanjeaux, nr. 16).
1100. Lemaître (J.-L.), „Une chronologie de BERNARD ITIER", *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*, 1983, pp. 135-147.
1101. (BERNAT DESCLOT) Elliott (A.G.), „The Historian as Artist: Manipulation of History in the *Chronicle* of Desclot", *Viator*, 14 (1983), 195-210.
1102. Kuithan (R.) şi Wollasch (J.), „Der Kalender des Chronisten BERNOLD", *DA*, 40 (1984), 478-531.
1103. BURCARDO DI ANDWIL, *Bellum Venetum. Bellum Ducis Sigismondi contra Venetos* (1487). *Carmina Varia*, ed. şi trad. M. Welber, ital., Rovereto, 1987.
1104. Wulz (W.), *Der spätstaufische Geschichtsschreiber BURCHARD VON URSBERG. Persönlichkeit und historisch-politisches Weltbild*, Stuttgart, 1982.
1105. Face (R.D.), „Secular history in twelfth-century Italy: CAFFARO OF GENOA", *Journal of Medieval History*, 6 (1980), 169-184.
1106. Krautschick (St.), *CASSIODOR und die Politik seiner Zeit*, Bonn, 1983.
1107. Brown (V.), „Latin Manuscripts of CAESAR's «Gallic War»", *Palaeographica, diplomatica e archivistica. Studi in onore di Giulio Battelli...*, t. I, Roma, 1979, pp. 105-157.
1108. „CHRISTINE DE PIZAN", *Revue des Langues Romanes*, 92 (1988).
1109. Hindman (S.), „The Composition of the MSS of Christine de Pizan's Collected Works in the British Library: A Reassessment", *The British Library Journal*, 9 (1983), 93-123.
1110. Kennedy (A.J.), *Christine de Pizan. A Bibliographical Guide*, Londra, 1984.
1111. Laidlow (J.C.), „Christine de Pizan. A Publisher's Progress", *The Modern Languages Review*, 82 (1987), 35-75.
1112. Willard (Ch.C.), *Christine de Pizan. Her Life and Works*, New York, 1984.
1113. Wright (St.K.), „Paradigmatic ambiguity in monastic historiography: the case of CLEMENT MAIDSTONE's *Martyrium Ricardi Archiepiscopi*", *Studia Monastica*, 28 (1986), 311-342.
1114. Trenkler (E.), „KONRAD CELTES, Humanist, Dichter und Gelehrter", *Biblos*, 30 (1981), 188-195.
1115. Marshall (P.K.), „The Manuscript Tradition of CORNELIUS NEPOS", Londra, 1977.
1116. Smits (E.R.), „A Medieval Supplement to the Beginning of CURTIUS RUFUS' *Historia Alexandri*: An Edition with Introduction", *Viator*, 18 (1987), 89-124.
1117. Colin (J.), *CYRIAQUE D'ANCONE. Humaniste, grand voyageur et fondateur de la science archéologique*, Paris, 1984.
1118. Schnapp (J.T.), *The Transfiguration of History at the Center of DANTE's „Paradise"*, Princeton, 1986.
1119. *Die Schweizer Bilderchronik des Luzerners DIEBOLD SCHILLING, 1513. Sonderausgabe des Kommentarbandes zum Faksimile der Handschrift S. 23 fol. in der Zentralbibliothek Luzern*, ed. A.A. Schmid, Lucerna, 1981.
1120. Walder (E.), „«Von raeten und burgern verhoert und corrigiert.» Diebold Schillings drei Redaktionen der Berner Chronik der Burgunderkriege", *Berner Zeitschrift für Geschichte und Heimatkunde*, 48 (1986), 87-117.
1121. DIETRICH VON NIEHEIM, *Historia de gestis romanorum principum. Cronica. Gesta Karoli Magni imperatore*, ed. K. Colberg şi J. Leuschner, Stuttgart, 1980.
1122. Davie (M.), „Biography and Romance: The *Vita Karoli Magni* of DONATO ACCIAIUOLI and Luigi Pulci's Morgante", *The Spirit of the Court. Selected proceedings of the Fourth Congress of the International Courtly Literature Society (Toronto, 1983)*, ed. G.S. Burgess şi R.A. Taylor, Woodbridge, 1985.
1123. Huisman (G.C.), „Notes on the Manuscript Tradition of DUDO OF ST QUENTTN's *Gesta Normannorum*", *Anglo-Norman Studies*, VI, *Proceedings of the Battle Conference 1983*, ed. R.A. Brown, Woodbridge, 1984, pp. 122-135.
1124. Searle (E.), „Fact and pattern in Heroic History: Dudo of Saint-Quentin", *Viator*, 15 (1984), 119-137.

1125. Shopkow (L.), „The Carolingian World of Dudo of Saint-Quentin", *Journal of Medieval History*, 15 (1989), 19-37.
1126. Löwe (H.), „Die Entstehungszeit der *Vita Karoli* EINHARDS", *DA*, 39 (1983), 85-103.
1127. Stoclet (A.C.), „«Flores et extrada Vitae Karoli Magni» dans quelques chroniques universelles des XIe et XIIe siècles", *MA*, 91, 1985, 357-369.
1128. Wolter (H.), „Intentionen und Herrscherbild in Einhards *Vita Karoli Magni*", *Archiv für Kulturgeschichte*, 68 (1986), 295-317.
1129. Margolin (J.-Cl.), „ERASME et sa version de Roma ou l'anti-imaginaire historique d'Erasme", *Histoire de l'historiographie*, 14 (1988), 37-67.
1130. Lemaître (J.-L.), „Note sur le texte de la *Chronique* d'ETIENNE MALEU, chanoine de Saint-Junien", *Revue Mabillon*, 60 (1982), 175-191.
1131. (EUSEBIU DIN CEZAREEA) Breen (A.), „A new Irish fragment of the *Continuatio* to Rufinus-Eusebius", *Historia Ecclesiastica, Scriptorium*, 41 (1987), 185-204.
1132. Grant (R.M.), *Eusebius as Church Historian*, Oxford, 1980.
1133. FERNÃO LOPES, *The English in Portugal, 1367-1387. Extracts from the Chronicles of Dom Fernando and Dom João*, trad. D.W. Lomax şi R.J. Oakley, Warminster, 1988.
1134. Di Salvo (A.) „L'immagine di Cangrande della Scala nell'opera di FERRETO FERRETTI", *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano*, 94 (1988), 123-153.
1135. FLAVIUS JOSEPHUS. *Cf.* nr. 1049.
1136. Feldman (L.H.), *Josephus. A Supplementary Bibliography*, New York-Londra, 1986.
1137. Gutmann (J.), „Josephus's Jewish Antiquities in Twelfth Century Art: *Renovatio* or *Creatio*?", *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 4 (1985), 434-441.
1138. Villalba i Varneda (P.), *The Historical Method of Flavius Josephus*, Leiden, 1986.
1139. Angomont (Th. d'), „Les noms des personnages mis en scène par FLODOARD", *Revue du Moyen Age latin*, 42 (1986), 5-14.
1140. Sot (M.), „L'expérience visionnaire et sa fonction dans l'*Histoire de l'Eglise de Reims* de Flodoard", *Haut Moyen Age. Culture, Education et Société. Etudes offertes à Pierre Riché*, ed. M. Sot, Paris, 1990, pp. 477-491.
1141. Reeve (M.D.), „The Transmission of FLORUS, *Epitoma de Tito Livo* and the *Periochae*", *Classical Quaterly*, n.s. 38 (1988), 477-491.
1142. Giese (W.), „Untersuchungen zur *Historia Hierosolymitana* des FUCHER VON CHARTRES", *Archiv für Kulturgeschichte*, 69 (1937), 62-115.
1143. FRANCESCO PETRARCH (PETRARCA), *The Revolution of Cola di Rienzo*, trad. M.E. Cosenza, ed. a II-a, introducere şi bibliografie de R.G. Musto, New York, 1986.
1144. Amargier (P.), *Pétrarque, 1304-1374*, Aix-en-Provence, 1984.
1145. Foster (K.), *Petrarch. Poet and Humanist*, Edinburgh, 1984.
1146. Kessler (E.), *Petrarca und die Geschichte. Geschichtsschreibung, Rhetorik, Philosophie im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit*, München, 1978.
1147. Mann (N.), *Petrarch*, Oxford, 1984.
1148. Savigni (R.), „Storia universale e storia ecclesiastica nel «Chronicon» di FRECULFO DI LISIEUX", *Studi Medievali*, 28 (1987), 155-192.
1149. Stoclet (A.J.), „Zur politisch-religiösen Tendenz der Chronik FRUTOLFS VON MICHELSBERG", *DA*, 40 (1984), 200-209.
1150. Mohr (W.), „Geschichtstheologische Aspekte im Werk GALBERTS VON BRUGGE, *Pascua mediaevalia*", *Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*, ed. R. Leivens, E. Van Mingroot, W. Verbeke, Louvain, 1983 (Mediaevalia Lovaniensia, Series I, Studia X), pp. 246-262.
1151. Hertel (J.), „Pomorze w myśli politycznej elity intelektualnej wczesnośredniowiecznej Polski (Anonim Gall i Wincenty Kadłubek)" („Pomerania in the Political Thought of the Intellectual Elite in Early-Mediaeval Poland [GALLUS ANONYMUS and Wincenty Kadłubek]"), *Zapiski Historyczne* (Toruń), 47 (1982), 53-80.

1152. Michałowski (R.), „«Restauratio Poloniae» dans l'idéologie dynastique de Gallus Anonymus", *Acta Poloniae Historica*, 52 (1985), 5-43.
1153. Mularczyk (J.), „O wiecach Gallowych" („On the Regional Meetings in the Gall's Chronicle"), *Kwartalnik Historyczny* (Varşovia), 90 (1983), 515-526.
1154. *The* Historia Regum Britannie *of GEOFFREY OF MONMOUTH*, ed. N. Wright, 2 vol., Cambridge-Woodbrigde, 1985-1988.
1155. „*The* Historia Regum Britannie *of Geoffrey of Monmouth*", III, *A Summary Catalogue of the Manuscripts*, ed. J. Crick, Woodbridge, 1990.
1156. Eckhardt (C.D.), „The *Prophetia Merlini* of Geoffrey of Monmouth: Latin Manuscript Copies", *Manuscripts*, 26 (1982), 167-176.
1157. Eckhardt (C.D.) (ed.), „*The* Prophetia Merlini *of Geoffrey of Monmouth. A Fifteenth-Century English Commentary*", Cambridge, Mass., 1982.
1158. Leckie (R.W.) Jr., *The Passage of Dominion : Geoffrey of Monmouth and the Periodization of Insular History in the Twelfth Century*, Toronto, 1981.
1159. (GEOFFROY DE VILLEHARDOUIN) Poirion (D.), „Les paragraphes et le pré-texte de Villehardouin", *Langue française*, 40 (1987), 45-59.
1160. Baaken (G.), „Zur Beurteilung GOTTFRIEDS VON VITERBO", *Geschichtsschreibung und geistiges Leben im Mittelalter. Festschrift für H. Löwe zum 65. Geburtstag*, ed. K. Hauck şi H. Mordek, Köln-Viena, 1978, pp. 373-396.
1161. Delclos (J.-Cl.), *Le Témoignage de GEORGES CHASTELAIN, historiographe de Philippe le Bon et de Charles le Téméraire*, Geneva, 1980.
1162. Dufournet (J.), „Retour à Georges Chastelain", *MA*, 88 (1982), 329-342.
1163. Thiry (Cl.), „Le vieux renard et le jeune loup. L'évolution interne de la *Recollection des merveilleuses advenues*", *MA*, 90 (1984), 455-485.
1164. Jones (M.E.), „The Appeal to Aerius in GILDAS", *Nottingham Medieval Studies*, 32 (1988), 141-155.
1165. Kerlouégan (Fr.), *Le* De Excidio Britanniae *de Gildas. Les Destinées de la culture latine dans l'île de Bretagne au VIe siècle*, Paris, 1987.
1166. Lapidge (M.) şi Dumville (D.) (eds.), *Gildas : New Approaches*, Woodbrigde, 1984.
1167. O'Sullivan (Th.D.), *The* De Excidio *of Gildas, Its Authenticity and Date*, Leiden, 1978.
1168. GIRALDUS CAMBRENSIS = Gerald of Wales, *The Jewels of the Church = Gemma Ecclesiastica*, trad. J.J. Hagen, Leiden, 1979.
1169. Gerald of Wales (Giraldus Cambrensis), *The Life of St. Hugh of Avalon, Bishop of Lincoln, 1186-1200*, ed. şi trad. R.M. Loomis, Londra, 1985.
1170. Bartlett (R.), *Gerald of Wales, 1146-1223*, Oxford, 1982.
1171. Breeze (A.), „Giraldus Cambrensis and Poland", *The Bulletin of the Board of Celtic Studies*, 34 (1987), 111-112.
1172. Gautier Dalché (P.), „Entre le folklore et la science : la légende des antipodes chez Giraud de Cambrie et Gervais de Tilbury", *La Légende*, Madrid, 1989, pp. 103-114.
1173. Roberts (Br.F.), *Gerald of Wales*, Cardiff, 1982.
1174. McCormick (A.P.), „Toward a reinterpretation of GORO DATI's «Storia di Firenze»", *The Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 13 (1983), 227-250.
1175. Goffart (W.), „From *Historiae* to *Historia Francorum* and Back Again: Aspects of the Textual History of GREGORY OF TOURS", *Religion, Culture and Society in the Early Middle Ages. Studies in Honor of Richard E. Sullivan*, ed. Th.F.X. Noble şi J.J. Contreni, Kalamazoo, 1987, pp. 55-76.
1176. Mitchell (K.), „Saints and Public Christianity in the *Historiae* of Gregory of Tours", *Religion, Culture and Society in the Early Middle Ages. Studies in Honor of Richard E. Sullivan*, ed. Th.F.X. Noble şi J.J. Contreni, Kalamazoo, 1987, pp. 77-94.
1177. Nie (G. de), *Views from a Many-Windowed Tower : Studies of Imagination in the Works of Gregory of Tours / Waarnemingen vanuit een toren met vele vensters : Studiën over verbeelding*

in de werken van Gregorius van Tours (met een samenvatting in het Nederlands), Amsterdam, 1987.

1178. Verdon (J.), *Grégoire de Tours : „le père de l'histoire de France"*, Le Coteau, 1989.
1179. Wood (I.N.), „Gregory of Tours and Clovis", *RBPH*, 63 (1985), 249-272.
1180. GUIBERT DE NOGENT, *Autobiographie*, ed. şi trad. E.-R. Labande, Paris, 1981.
1181. Carolus-Barré (L.), „Georges de Y, antiquaire (mort en 1640), et le manuscrit de Guibert de Nogent", *De Vita sua*, *BEC*, 142 (1984), 317-324.
1182. Coupe (M.D.), „The personality of Guibert de Nogent reconsidered", *Journal of Medieval History*, 9 (1983), 317-329.
1183. Blake (N.F.), *WILLIAM CAXTON. A Bibliographical Guide*, Londra, 1985.
1184. Matheson (L.M.), „Printer and Scribe : Caxton, the *Polychronicon* and the *Brut*", *Spec.*, 60 (1985), 593-614.
1185. (GUILLAUME DE JUMIEGES) Van Houts (E.M.C.), Gesta Normannorum Ducum. *Een Studie over de handschriften, de tekst, het geschidwerk en het genre*, Groningen, 1982.
1186. (GUILLAUME DE MALMESBURY [WILLIAM OF MALMESBURY]) *The Early History of Glastonbury*, An edition, translation and study of William of Malmesbury's *De Antiquitate Glastonie ecclesie*, ed. J. Scott, Woodbridge, 1981.
1187. William of Malmesbury, Polyhistor : *A Critical Edition*, ed. H. Testroet Ouellette, Binghampton, 1982.
1188. Allen Brown (R.), „William of Malmesbury as an Architectural Historian", *Mélanges d'archéologie et d'histoire médiévales en l'honneur du Doyen M. de Boüard*, Geneva-Paris, 1982, pp. 9-16.
1189. Jeauneau (Ed.), „Guillaume de Malmesbury, premier éditeur anglais du «Periphyseon»", *Sapientiae doctrina. Mélanges... offerts à Dom Hildebrand Bascour, O.S.B.*, Louvain, 1980, pp. 148-179.
1190. Pfaff (R.W.), „The «Abbreviatio Amalarii» of William of Malmesbury", *Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale*, 47 (1980), 77-113 ; şi 48 (1981), 128-171.
1191. Thomson (R.M.), *William of Malmesbury*, Woodbridge, 1987.
1192. Spiegel (G.M.) şi Hindman (S.), „The Fleur-de-Lis Frontispieces to GUILLAUME DE NANGIS's Chronique abrégée : Political Iconography in Late Fifteenth-Century France", *Viator*, 12 (1981), 381-407.
1193. WILLIAM OF NEWBURGH, *The History of English Affairs*, Book I, ed. P.G. Walsh şi M.J. Kennedy, Warminster, 1988.
1194. GUILLAUME DE TYR, *Chronique*, ed. R.B.C. Huygens, 2 vol., Turnhout, 1986.
1195. *La Continuation de Guillaume de Tyr (1184-1197)*, ed. M.R. Morgan, Paris, 1982.
1196. Edbury (P.W.) şi Rowe (J.G.), *William of Tyre, Historian of the Latin East*, Cambridge, 1988.
1197. Bertrand (A.), „Un seigneur bourguignon en Europe de l'Est : GUILLEBERT DE LANNOY (1386-1462)", *MA*, 95 (1989), 293-309.
1198. (GUY D'AMIENS) Van Houts (E.M.C.), „Latin poetry and the Anglo-Norman Courts, 1066-1135 : The *Carmen de Hastingae Proelio*", *Journal of Medieval History*, 15 (1989), 39-62.
1199. (GUY COLONNA [GUIDO DELLE COLONNE]) Benson (C.D.), *The History of Troy in Middle English Literature : Guido delle Colonne's „Historia destructione Troiae" in Medieval England*, Cambridge, 1980.
1200. Carlesso (G.), „La fortuna della «Historia destructionis Troie» di Guido delle Colonne e un volgarizzamento finora ignoto", *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, 157 (1980), 230-251.
1201. McGerr (R.P.), „GUYART DESMOULINS, The Vernacular Master of Histories, and his Bible Historiale", *Viator*, 14 (1983), 211-244.
1202. Paden (W.D.), „Documents concernant HELINAND DE FROIDMONT", *Romania*, 105 (1984), 332-341.

1203. Paulmier-Foucart (M.), „Hélinand de Froidmont. Pour éclairer les dix-huit premiers livres inédits de sa chronique. Edition des titres des chapitres et des notations marginales d'après le manuscrit du Vatican Reg. Lat. 535", *Spicae*, 4 (1986), 81-254.
1204. Borst (A.), „Ein Forschungsbericht HERMANNS DES LAHMEN", *DA*, 40 (1984), 379-477.
1205. Meyer-Gebel (M.), „Zur annalistischen Arbeitsweise HINKMARS von Reims", *Francia*, 15 (1987), 75-108.
1206. HUGH THE CHANTER, *The History of the Church of York, 1066-1127*, ed. şi trad. Ch. Johnson, ediţie nouă revăzută şi adăugită, Oxford, 1990.
1207. Lettinck (N.), „Pour une édition critique de l'«Historia ecclesiastica» de HUGUES DE FLEURY", *Revue bénédictine*, 91 (1981), 386-397.
1208. Evans (G.), „HUGH OF ST. VICTOR on history and the meaning of things", *Studia Monastica*, 25 (1983), 223-234.
1209. Gautier Dalché (P.), *La* Descriptio Mappe Mundi *de Hugues de Saint-Victor. Texte inédit avec introduction et commentaire*, Paris, 1988.
1210. Nautin (P.), „L'introduction d'HYDACE à sa continuation de la *Chronique* d'Eusèbe et Jérôme", *Revue d'histoire des textes*, 14-15 (1984-1985), 143-155.
1211. Cannone (G.), „Storia ed esegesi biblica nell'«Historia Gothorum» di ISIDORO DI SIVIGLIA", *Romanobarbarica*, 8 (1984-1985), 5-32.
1212. Verbeke (W.), „Gregorius de Grote in de *Spiegel Historiael* van JACOB VAN MAERLANT", *Pascua mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*, ed. R. Lievens, E. Van Mingrot, W. Verbeke, Louvain, 1983 (Mediaevalia Lovaniensia, Series I, Studia X), pp. 369-382.
1213. Irtenkauf (W.), JAKOB MENNEL, „Hofgenealoge Kaiser Maximilians I.", *Literatur und bildende Kunst im Tirolen Mittelalter. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. Germanische Reihe*, 15, Innsbruck, 1982, pp. 53-66.
1214. Arnaldi (G.), „Gli annali di JACOPO D'ORIA, il cronista della Meloria", *Genova, Pisa e il Mediterraneo tra Due e Trecento. Per il VII centenario della battaglia della Meloria, Genova, 24-27 Ottobre 1984*, Genova, 1984 (Atti della Società Ligure di Storia Patria, nuova serie, vol. 24 [98]), pp. 587-620.
1215. Buridant (Cl.) (ed.), *La Traduction de l'„Historia Orientalis" de JACQUES DE VITRY*, Paris, 1986.
1216. Boureau (A.), *La Légende dorée. Le Système narratif de JACQUES DE VORAGINE (m. 1298)*, Paris, 1984.
1217. Boureau (A.), „La geste episcopale de Jacopo da Varagine, de la legende de saint Syrus à la chronique de Gênes", *Jacopo da Varagine. Atti del I Convegno di Studi (Varazze, 13-14 Aprile 1985)*, Varazze, 1985, pp. 81-100.
1218. Dunn-Lardeau (Br.) (ed.), Legenda aurea. *Sept siècles de diffusion. Actes du colloque international sur la* Legenda aurea, *texte latin et branches vernaculaires, à l'université du Québec à Montréal, 11-12 mai 1983*, Montréal-Paris, 1986.
1219. JOHANNES DE BEKE, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, ed. H. Bruch, Haga, 1982.
1220. Lovatt (R.), „A Collector of Apocryphal Anecdotes: JOHN BLACMAN Revisited", *Property and Politics. Essays in Later Medieval English History*, ed. T. Pollard, Gloucester, 1984.
1221. (JEAN CABARET) Chaubet (D.), „Etude philologique des manuscrits de la chronique de Savoie de Cabaret", *Mémoires de l'Académie des sciences, belles-lettres et arts de Savoie*, 7e série, t. 4 (1990), 187-192.
1222. Gianola (G.M.), „La raccolta di biografie come problema storiografico nel *De Viris* di GIOVANNI COLONNA", *Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano*, 89 (1981), 509-540.
1223. Chancel (B. de), „Etude des manuscrits et de la tradition du texte de la «Boquechardière» de JEAN DE COURCY", *PTEC*, 1986, pp. 23-27.

1224. Chancel (B. de), „Les manuscrits de la Bouquechardière de Jean de Courcy", *Revue d'histoire des textes*, 17 (1987), 219-290.
1225. Trenkler (E.), „JOHANNES CUSPINIAN, Gelehrter und Bücherfreund", *Binlos*, 29 (1980), 71-90.
1226. (JEAN CUVELIER) Cuvelier, *La Chanson de Bertrand Du Guesclin*, ed. J.-Cl. Faucon, Toulouse, 1990.
1227. Levine (R.), „Myth and Antimyth in *La Vie vaillante de Bertrand Du Guesclin*", *Viator*, 16 (1985), 259-275.
1228. Derwich (M.), „Janko z Czarnkowa a Kronika Wielkopolska" („JEAN DE CZARNKOW et la Chronique de Grande-Pologne"), *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr. 800. *Historia*, 50 (1985), 127-162.
1229. Koczerska (M.), „Etat et perspectives des recherches sur Jan Długosz", *Acta Poloniae Historica*, 52 (1985), 171-219.
1230. (JEAN FROISSART) Diller (G.T.), „Robert d'Artois et l'historicité des *Chroniques* de Froissart", *MA*, 86 (1980), 217-231.
1231. Diller (G.T.), *Attitudes chevaleresques et réalités politiques chez Froissart. Microlectures du premier livre des Chroniques*, Geneva, 1984.
1232. Harf-Lancner (L.) şi Le Guay (M.-L.), „L'illustration du livre IV des *Chroniques* de Froissart: les rapports entre texte et image", *MA*, 96 (1990), 93-112.
1233. Jäger (G.), *Aspekte des Krieges und der Chevalerie im XIV. Jahrhundert in Frankreich. Untersuchungen zu Jean Froissarts Chroniques*, Berna-Frankfurt-Las Vegas, 1981.
1234. Medeiros (M.T. de), „Le pacte encomiastique: Froissart, ses *Chroniques* et ses mécènes", *MA*, 94 (1988), 237-255.
1235. Mitre Fernández (E.), „Froissart, Ayala e Fernão Lopes. O compromisso de três cronistas ante a crise dos finais do século XIV", *História e Crítica*, 12 (1985), 57-62.
1236. Palmer (J.J.N.) (ed.), *Froissart: Historian*, Woodbridge, 1981.
1237. Palmer (J.J.N.), „Froissart et le Héraut Chandos", *MA*, 88 (1982), 271-292.
1238. Picoche (J.), *Le Vocabulaire psychologique dans les Chroniques de Froissart: le plaisir et la douleur*, Amiens, 1984.
1239. Stow (G.B.), „Richard II in Jean Froissart's *Chroniques*", *Journal of Medieval History*, 11 (1985), 333-345.
1240. *The Chronicle of Glastonbury Abbey: An edition, translation and study of JOHN OF GLASTONBURY's* Cronica sive Antiquitates Glastoniensis Ecclesie, ed. şi trad. J.P. Carley şi D. Townshend, Woodbridge, 1985.
1241. Slattery (M.), *Myth, Man and Sovereign Saint. King Louis IX in JEAN DE JOINVILLE's Sources*, Berna-Frankfurt-New York, 1985.
1242. (JEAN LEFEVRE DE SAINT-REMY) Gaucher (E.), *„Le Livre des Fais de Jacques de Lalain.* Texte et image", *MA*, 95 (1989), 503-518.
1243. (JOHN LYDGATE) Mooney (L.R.), „Lydgate's «Kings of England» and another Verse Chronicle of the Kings", *Viator*, 20 (1989), 255-289.
1244. Deluz (Chr.), *Le Livre de JEHAN DE MANDEVILLE. Une „géographie" au XIVe siècle*, Louvain-la-Neuve, 1988.
1245. (JEAN MOLINET) Devaux (J.), „La fin du Téméraire... ou la mémoire d'un prince ternie par l'un des siens", *MA*, 95 (1989), 105-128.
1246. JEAN DE MONTREUIL, *Opera*, ed. N. Grévy-Pons, E. Ornato şi G. Ouy, t. III şi IV, 1981 şi 1986.
1247. Grévy-Pons (N.), „Jean de Montreuil et Guillebert de Metz", *RBPH*, 58 (1989), 565-587.
1248. Grévy-Pons (N.), „Propagande et sentiment national pendant le règne de Charles VI: l'exemple de Jean de Montreuil", *Francia*, 8 (1980), 127-145.
1249. Crahay (D.), „Un manuscrit fantôme de JEAN D'OUTREMEUSE", *Scriptorium*, 38 (1984), 319-322.

1250. Tyssens (M.), „Jean d'Outremeuse, les origines légendaires et le passé carolingien de la patrie liégeoise : modalité d'une reconstruction du passé", *History and Heroic Tale : A Symposium. Proceedings of the Eight International Symposium organized by the Centre for the Study of Vernacular Literature in the Middle Ages held at Odense University on 21-22 November 1983*, ed. T. Nyberg, I. Piø, P. Meulengracht Sørensen şi A. Trommer, Odense, 1985, pp. 173-205.
1251. Csapodi (Cs.), „JANUS PANNONIUS elveszett «Annales patriae»-ja" („Les «Annales patriae» perdus de Janus Pannonius"), *Irodalomtörténeti Közlemények*, 89 (1985), 472-479.
1252. JOHN ROUS, *The Rous Roll*, ed. Ch. Ross, Gloucester, 1980.
1253. Mason (E.), „Legends of the Beauchamp's ancestors : the use of baronial propaganda in medieval England", *Journal of Medieval History*, 10 (1984), 24-40.
1254. *The „Historia Pontificalis" of JOHN OF SALISBURY*, ed. şi trad. M. Chibnall, Oxford, 1986.
1255. Garfagnini (G.C.), „L'attività storico-filosofica nel secolo XII : Giovanni di Salisbury", *Studi Medievali*, 30 (1989), 839-853.
1256. Moos (P. von), *Geschichte als Topik. Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit und die* historiae *im „*Policraticus*" Johanns von Salisbury*, Hildesheim-Zürich-New York, 1988.
1257. Ray (R.), „Rhetorical Scepticism and Verisimilar Narrative in John of Salisbury's *Historia pontificalis*", *Classical Rhetoric and Medieval Hagiography*, ed. E. Breisach, Kalamazoo, 1985, pp. 61-102.
1258. Wilks (M.) (ed.), *The World of John of Salisbury*, Oxford, 1984.
1259. Ianziti (G.), „A Humanist Historian and His Documents : GIOVANNI SIMONETTA Secretary to the Sforzas", *Renaissance Quarterly*, 34 (1981), 491-516.
1260. Ianziti (G.), „The First Edition of Giovanni Simonetta's *De Rebus Gestis Francisci Sfortiae Commentarii* : Questions of Chronology and Interpretation", *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 44 (1982), 137-147.
1261. Ianziti (G.), „The *Commentaries* of Giovanni Simonetta : History and Propaganda in Sforza Milan (1450-1490)", *Altro Polo. A Volume of Italian Renaissance Studies*, ed. C. Condrin şi R. Pesman, Sydney, 1982, pp. 79-98.
1262. JANOS THUROCZI (Johannes de Thurocz), *Chronica Hungarorum*, ed. E. Galantai şi J. Kristo, Budapesta, 1985.
1263. Brann (N.L.), *The Abbot Trithemius (1462-1516). The Renaissance of Monastic Humanism*, Leiden, 1981.
1264. Schreiner (Kl.), „Hirsau, Urban II und JOHANNES TRITHEMIUS. Ein gefälschtes Papstprivileg als Quelle für das Geschichts-, Reform- und Rechtsbewusstsein des Klosters Hirsau im 12. Jahrhundert", *DA*, 43 (1987), 469-530.
1265. (JEAN WAUQUELIN) *Les Miniatures des Chroniques de Hainaut (XVe siècle)*, prefaţă de P. Cockshaw, Mons, 1979.
1266. Cockshaw (P.), „Observations à propos du premier volume des «Chroniques de Hainaut» (Bruxelles, B.R. 9242)", *Calames et Cahiers. Mélanges Léon Gilissen*, Bruxelles, 1985, pp. 27-31.
1267. Rice (E.F.) Jr., *St. JEROME in the Renaissance*, Baltimore, 1985.
1268. West (D.C.) şi Zimdars-Swartz (S.), *JOACHIM OF FIORE. A Study in Spiritual Perception and History*, Bloomington, Indiana.
1269. *JORDAN FANTOSME's Chronicle*, ed. şi trad. R.C. Johnston, Oxford, 1981.
1270. Alberti (G.B.), „LORENZO VALLA traduttore di Tucidide", *Tradizione classica e letteratura umanistica : per Alessandro Perosa*, t. I, Roma, 1985, pp. 243-253.
1271. *The Humanism of LEONARDI BRUNI.* Selected Texts. Translations and Introductions by G. Griffiths, J. Hankins, D. Thompson, Binghampton, New York, 1987.
1272. Santosuosso (A.), „Leonardo Bruni Revisited : A Reassessment of Hans Baron's Thesis on the Influence of the Classics in the *Laudatio Florentinae Urbis*", *Aspects of Late Medieval*

Government and Society. Essays Presented to J.R. Lander, ed. J.G. Rowe, Toronto-Buffalo-Londra, 1986, pp. 25-51.

1273. Walsh (R.), „Une citation inexacte de LUCAIN par Charles le Téméraire et Louis XI. De l'évaluation de l'instruction princière au XVe siècle", *MA*, 86 (1980), 439-451.
1274. Pertusi (A.), „Le profezie sulla presa di Costantinopoli (1204) nel cronista veneziano MARCO (c. 1292) e le loro fonti bizantine (Pseudo-Costantino Magno, Pseudo-Daniele, Pseudo-Leone il Saggio)", *Studi Veneziani*, n.s. 3 (1979), 13-46.
1275. Brincken (A.-D. von den), „MARIANUS SCOTTUS als Universalhistoriker juxta veritatem Evangelii", *Die Iren und Europa im früheren Mittelalter*, ed. H. Löwe, Stuttgart, 1982, pp. 970-1009.
1276. (MARTIN DE TROPPAU) Brincken (A.D. von den), „Zu Herkunft und Gestalt der Martins-Chroniken", *DA*, 37 (1981), 694-735.
1277. Brincken (A.D. von den), „Studien zur Überlieferung der Chronik des Martin von Troppau", *DA*, 41 (1985), 460-531 ; şi 45 (1989), 551-591.
1278. Brincken (A.-D. von den), „*In una pagina ponendo pontifices, in alia pagina imperatores.* Das Kopieren der tabellarischen Papst-Kaiser-Chronik des Martin von Troppau OP (m. 1278)", *Revue d'histoire des textes*, 18 (1988), 109-136.
1279. Brincken (A.-D. von den), Martin von Troppau, *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter*, ed. H. Patze, Sigmaringen, 1987 (Vorträge und Forschungen, 31), pp. 155-193.
1280. Hilpert (H.E.), *Kaiser- und Papstbriefe in den* Chronica majora *des MATTHAEUS PARIS*, Stuttgart, 1981.
1281. Hilpert (H.E.), „Zu den Prophetien im Geschichtswerk des Matthaeus Paris", *DA*, 41 (1985), 175-191.
1282. Lewis (S.), *The Art of Matthew Paris in the* Chronica Majora, Berkeley-Londra, 1987.
1283. Pauler (R.), „MATTEO VILLANIS schmachbeladener Kaiser", *HJ*, 108 (1988), 195-203.
1284. Goffart (W.), „The subdivisions of Trevet's *Cronicles* in Bodleian Library MS. Fairfax 10", *Script.*, 36 (1982), 96-98.
1285. Mantello (F.A.C.), „The Editions of NICHOLAS TREVET's *Annales sex regum Angliae*", *Revue d'histoire des textes*, 10 (1980), 257-275.
1286. Nelson (J.L.), „Public *Histories* and Private History in the Work of NITHARD", *Spec.*, 60 (1985), 251-293.
1287. Önnefors (A.), „In Nithardi Historiarum Libros Annotatinuculae", *Tradition und Wertung. Festschrift für Franz Brunhölzl zum 65. Geburtstag*, ed. G. Bernt, F. Rädle şi G. Silagi, Sigmaringen, 1989, pp. 75-84.
1288. Rauner (E.), „NOTKERS des Stammlers «Notatio de illustribus viris»", I: Kritische Edition, *Mittellateinisches Jahrbuch*, 21 (1986), 34-69.
1289. Reischmann (H.-J.), *Die Trivialisierung des Karlsbildes der Einhard-Vita in Notkers „Gesta Karoli Magni". Rezeptionstheoretische Studien zum Abbau der kritischen Distanz in der spätkarolingischen Epoche*, Konstanz, 1984.
1290. Brincken (A.-D. von den), „Islam und Oriens Christianus in den Schriften des Kölner Domscholasters OLIVER (m. 1227)", *Miscellanea Mediaevelia*, ed. A. Zimmermann, Band 17, *Orientalische Kultur und europäisches Mittelalter*, Berlin-New York, 1985, pp. 86-102.
1291. Heitmann (Kl.), „Zur Antike-Rezeption am burgundischen Hof. OLIVIER DE LA MARCHE und der Heroenkult Karls des Kühnen", *Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung*, 1 (1981), 97-118.
1292. Bouët (P.), „ORDERIC VITAL, lecteur critique de Guillaume de Poitiers", *Mediaevalia Christiana, XIe-XIIIe siècle. Hommage à Raymonde Foreville*, Bruxelles-Paris, 1989, pp. 25-50.
1293. Chibnall (M.), *The World of Orderic Vitalis*, Oxford, 1984.
1294. (OTACHER) Moeglin (J.-M.), „Recherche sur la Chronique rimée styrienne", *Journal des savants*, 1987, pp. 159-179.

1295. Goetz (H.-W.), *Das Geschichtsbild OTTOS VON FREISING. Ein Beitrag zur historischen Vorstellungswelt und zur Geschichte des 12. Jahrhunderts*, Köln-Viena, 1984.
1296. Gosman (M.), „Otton de Freising et le Prêtre Jean", *RBPH*, 61 (1983), 270-285.
1297. Schürmann (Br.), *Die Rezeption der Werke Ottos von Freising im 15. und frühen 16. Jahrhundert*, Stuttgart, 1986.
1298. (PAULUS DIACONUS) Goffart (W.), „Paul the Deacon's *Gesta episcoporum Mettensium* and the Early Design of Charlemagne's Succession", *Traditio*, 42 (1986), 59-93.
1299. Taviani-Carozzi (H.), „Le souvenir et la légende de Paul Diacre", *Haut Moyen Age. Culture, Education et Société. Etudes offertes à Pierre Riché*, ed. M. Sot, Paris, 1990, pp. 555-573.
1300. (PAULUS OROSIUS) Goetz (H.-W.), *Die Geschichtstheologie des Orosius*, Darmstadt, 1980.
1301. Janvier (Y.), *La Géographie d'Orose*, Paris, 1982.
1302. (PERRINET DUPIN) Chaubet (D.), „Une enquête historique en Savoie au XVe siècle", *Journal des savants*, 1984, pp. 93-125.
1302bis. (PHILIPPE DE COMMYNES) Blanchard (J.), „Commynes et la nouvelle histoire", *Poétique*, 79 (1989), 287-298.
1303. Angremy (A.), „La *Mappemonde* de PIERRE DE BEAUVAIS", *Romania*, 104 (1983), 316-350 şi 457-498.
1303bis. Becquet (J.), „PIERRE CORAL et la chronique de Saint-Martial de Limoges au XIIIe siècle", *Bulletin de la Société archéologique et historique du Limousin*, 118 (1990), 31-51.
1304. PETER VON DUSBURG, *Chronik des Preussenlandes*, ed. şi trad. Kl. Scholz şi D. Wojtecki, Darmstadt, 1984.
1305. PIERRE DE LANGTOFT, *Le Règne d'Edouard I*, ed. J.-Cl. Thiolier, t. I, Créteil, 1989.
1306. Thiolier (J.-Cl.), *Pierre de Langtoft, historiographe d'Edouard I Plantagenêt*, Créteil, 1990.
1307. Cassard (J.-Chr.), „L'histoire au renfort de la diplomatie : la «Généalogie des roys, ducs et princes de Bretagne» de PIERRE LE BAUD (1486)", *Questions d'histoire de Bretagne* (Actes du 107e congrès national des sociétés savantes, Brest, 1982. Section de philologie et d'histoire jusqu'à 1610, t. II), Paris, 1984, pp. 229-245.
1308. (PERO LOPEZ DE AYALA) Mirrer-Singer (L.), *The Language of evaluation : A sociolinguistic approach to the story of Pedro el Cruel in ballad and chronicle*, Amsterdam-Philadelphia, 1986.
1309. Gormley (C.M.), Rouse (M.A.) şi Rouse (R.H.), „The Medieval Circulation of the *De Chorographia* of POMPONIUS MELA", *Medieval Studies*, 46 (1984), 266-320.
1310. Della Corte (Fr.), „PROSPERO D'AQUITANIA in un documento notarile genovese del 1326", *Studi Medievali*, 21 (1980), 343-346.
1311. Zimmermann (M.), „Orient et Occident dans la chronique de RAMON MUNTANER. A propos de l'expédition de Romanie", *MA*, 94 (1988), 203-235.
1312. (RAOUL GLABER) Rodulfus Glaber, *The Five Books of the Histories*, ed. şi trad. J. France, N. Bulst şi P. Reynolds, Oxford, 1989.
1313. Rodolfo il Glabro, *Cronache dell'anno mille (Storie)*, ed. G. Cavallo şi G. Orlando, Milano, 1989.
1314. Arnaldi (G.), „Rivisitando le *Storie* di Rodolfo il Glabro", *Haut Moyen Age. Culture, Education et Société. Etudes offertes à Pierre Riché*, ed. M. Sot, Paris, 1990, pp. 547-554.
1315. France (J.), „Rodulfus Glaber and the Cluniacs", *The Journal of Ecclesiastical History*, 39 (1988), 497-508.
1316. France (J.), „War and Christendom in the Thought of Rodulfus Glaber", *Studia Monastica*, 30 (1988), 105-119.
1317. Garand (M.-C.), „Un manuscrit d'auteur de Raoul Glaber? Observations codicologiques et paléographiques sur le MS. Paris, B.N., Latin 10912", *Script.*, 37 (1983), 5-28.
1318. Ortigues (E.) şi Jogna-Prat (D.), „Raoul Glaber et l'historiographie clunisienne", *Studi Medievali*, 3e série, 26 (1985), 537-572.

1319. RAOUL LEFEVRE, *Le Recueil des Histoires de Troyes*, ed. M. Aeschbach, Berna-Frankfurt-New York, 1987.
1320. Krause (H.), *RADULFUS NIGER, Chronica. Eine englische Weltchronik des 12. Jahrhunderts*, Berna-Frankfurt-New York, 1985.
1321. RICCOBALDO DA FERRARA, *Chronica Parva Ferrariensis*, ed. G. Zanella, Ferrara, 1983.
1322. Ricobaldus Ferrariensis, *Compendium Romanae Historiae*, ed. A.T. Hankey, 2 vol., Roma, 1984.
1323. Riccobaldo da Ferrara, *De Locis Orbis*, ed. G. Zanella, Ferrara, 1986.
1324. Berrigan (J.R.), „Riccobaldo and Giovanni Mansionario as Historians", *Manuscripta*, 30 (1986), 215-223.
1324bis. Gautier Dalché (P.), „Riccobaldus de Ferrare géographe. A propos de l'édition du *De Locis orbis et insularum et marium*", *Sacris Erudiri*, 30 (1987-1988), 409-434.
1325. Trippa (A.), „Riccobaldo da Ferrara fra antico e moderno", *Nuova Rivista Storica*, 74 (1990), 1-24.
1326. Zanella (G.), *Riccobaldo e dintorni. Studi di storiografia medievale ferrarese*, Ferrara, 1980.
1327. Zanella (G.), „Il mondo e l'Italia nelle opere geografiche inedite di Riccobaldo da Ferrara: qualche paradigma di lettura", în *„Imago Mundi". La conoscenza scientifica nel pensiero bassomedioevale*, Todi, 1983, pp. 157-181.
1328. Kortüm (H.-H.), *RICHER von Saint-Remi. Studien zu einem Geschichtsschreiber des 10. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1985.
1329. Sassier (Y.), „Richer et le *consilium*", *RHDFE*, 63 (1985), 19-37.
1330. Neel (C.), „Man's Restoration: ROBERT OF AUXERRE and the Writing of History in the Early Thirteenth Century", *Traditio*, 44 (1988), 253-274.
1331. (ROGER OF HOVEDEN) Corner (D.), „The *Gesta Regis Henrici Secundi* and *Chronica* of Roger, Parson of Howden", *BIHR*, 56 (1983), 126-144.
1332. RUDOLF VON EMS, *Weltchronik* / Der Strieker, *Karl der Grosse*. Kommentar zu Ms. 302 Vad., hg. von der Kantonsbibliothek (Vadiana) St. Gallen und der Editionskommission, Lucerna, 1987.
1333. Duft (J.), „Die «Weltchronik» des Rudolf von Ems. Ihre Bedeutung und Überlieferung im Mittelalter", *Montfort*, 36 (1984), 144-148.
1334. Arduini (M.L.), *Neue Studien über RUPERT VON DEUTZ*, Siegburg, 1985.
1335. Arduini (M.L.), *Non fabula sed res. Politische Dichtung und dramatische Gestalt in den „Carmina" Ruperts von Deutz*, Roma, 1985.
1336. Arduini (M.L.), *Rupert von Deutz (1076-1129) und der „Status Christianitatis" seiner Zeit. Symbolisch-prophetische Deutung der Geschichte*, Köln-Viena, 1987.
1337. Silvestre (H.), „Rupert de Deutz a-t-il rédigé, au début de sa carrière, un recueil de réflexions pieuses sur l'histoire de l'abbaye de Saint-Laurent?", *RHE*, 77 (1982), 365-395.
1338. Silvestre (H.), „Le jour et l'heure de la Nativité et de la Résurrection pour Rupert de Deutz", *Pascua mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*, ed. R. Lievens, E. Van Mingrot, W. Verbeke, Louvain, 1983 (Mediaevelia Lovaniensia, Series I, Studia X), pp. 619-630.
1339. Van Engen (J.H.), *Rupert of Deutz*, Berkeley-Los Angeles-Londra, 1983.
1340. SALIMBENE de Adam, *La Cronaca*, ed. B. Rossi, Bologna, 1987.
1341. *The Chronicle of Salimbene de Adam*, trad. J.L. Baird, G. Baglivi şi J.K. Kane, Binghampton, New York, 1986.
1342. Casagrande (C.) şi Vecchio (S.), „Cronache, morale, predicazione: Salimbene da Parma e Jacopo da Varagine", *Studi Medievali*, 30 (1989), 749-788.
1343. Guyotjeannin (O.), „Lignage et mémoire généalogique en Emilie au XIIIe siècle: l'exemple de Salimbene de Adam", *Media in Francia... Recueil de mélanges offerts à Karl Ferdinand Werner à l'occasion de son 65e anniversaire par ses amis et collègues français*, Paris, 1989, pp. 225-241.

1344. Severino (G.), „Storiografia, genealogia, autobiografia. Il caso di Salimbene de Adam", *Studi Storici*, fasc. 188-192, *Cultura e Società nell'Italia Medievale. Studi per Paolo Brezzi*, Roma, 1988, pp. 775-793.
1345. Friis-Jensen (K.), *SAXO GRAMMATICUS as Latin Poet: Studies in the Verse Passages of the „Gesta Danorum"*, Roma, 1987.
1346. Sawyer (B.), „Valdemar, Absalon and Saxo: Historiography and Politics in Medieval Denmark", *RBPH*, 63 (1985), 685-705.
1347. Skovgaard-Petersen (I.), „Saxo's History of the Danes: An Interpretation", *Scandinavian Journal of History*, 13 (1988), 87-93.
1348. SIGEBERT DE GEMBLOUX, *Liber decennalis*, ed. J. Wiesenbach, Weimar, 1986.
1349. Babcock (R.G.), „Sigebert of Gembloux and the «Waltharius»", *Mittellateinisches Jahrbuch*, 21 (1986), 101-105.
1350. Schmidt-Chazan (M.), „La chronique de Sigebert de Gembloux: succès français d'une œuvre lotharingienne. A propos d'un exemplaire de l'édition *princeps* conservé à la bibliothèque municipale de Metz", *Cahiers lorrains*, 1990, pp. 1-26.
1351. Lapidge (M.), „Byrhtferth of Ramsey and the Early Sections of the «Historia Regum» attributed to SYMEON OF DURHAM", *Anglo-Saxon England*, 10 (1982), 97-122.
1352. (SIMON DE KEZA) Szücs (J.), „Sur le concept de nation. Réflexions sur la théorie politique médiévale", *Actes de la recherche en sciences sociales* (54, bd Raspail, directeur P. Bourdieu), 64 (1986), 51-64.
1353. (SOLINUS) Milham (M.E.), „A Handlist of the Manuscripts of C. Julius Solinus", *Script.*, 37 (1983), 126-129.
1354. *Abbot SUGER and Saint-Denis, A Symposium, New York, 1981*, ed. P.L. Gerson, New York, 1986.
1355. Stancliffe (Cl.), *St. Martin and His Hagiographer. History and Miracle in SULPICIUS SEVERUS*, Oxford, 1983.
1356. Tremp (E.), *Studien zu den* Gesta Hludowici imperatoris *des Trierer Chorbischofs THEGAN*, Hanovra, 1988.
1357. Graf (Kl.), *Exemplarische Geschichten. THOMAS LIRERS „Schwäbische Chronik" und die „Gmünder Kaiserchronik"*, München, 1987.
1358. Köhn (R.), „Der Bauernaufstand von 922 bzw. 992 in Thomas Lirers Schwäbischer Chronik: Fiktion, Realität und Projektion in einem Historienbuch des 15. Jahrhunderts", *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, 132 (1984), 57-105.
1359. Stow (G.B.), „Richard II in THOMAS WALSINGHAM's Chronicles", *Spec.*, 59 (1984), 68-102.
1360. (TITUS LIVIUS) Billanovich (G.), *La tradizione del testo di Livio e le origini dell'umanesimo*, 1/1: *Tradizione e fortuna di Livio tra medioevo e umanesimo*, Padova, 1981.
1361. Billanovich (G.) şi Menegazzo (E.), „Tito Livio nell'Umanesimo Veneto", *Italia medioevale e umanistica*, 25 (1982), 314-344.
1362. Bise Casella (M.T.), *Tra Boccaccio e Petrarca. I volgarizzamenti di Tito Livio e di Valerio Massimo*, Padova, 1983.
1363. Tesnière (M.-H.), „Un remaniement du «Tite-Live» de Pierre Bersuire par Laurent de Premierfait (Manuscrit Paris, B.N., Fr. 264-265-266)", *Romania*, 107 (1986), 231-281.
1364. *Le TURPIN français, dit le Turpin I*, ed. R.N. Walpole, Toronto, 1985.
1365. Spiegel (G.M.), „Pseudo-Turpin, the crisis of the aristocracy and the beginnings of vernacular historiography in France", *Journal of Medieval History*, 12 (1986), 207-223.
1366. Matthiesen (W.), „ULRICH RICHENTHALS Chronik des Konstanzer Konzils. Studien zur Behandlung eines universalen Grossereignisses durch die bürgerliche Chronik", *Annuarium Historiae Conciliorum*, 17 (1985), 71-191.
1367. Duchenne (M.-C.), Guzman (Gr.G.) şi Voorbij (J.B.), „Une liste des manuscrits du *Speculum historiale* de VINCENT DE BEAUVAIS", *Script.*, 41 (1987), 286-294.

1368. Guzman (Gr.G.), „Manuscripts of the *Speculum historiale* of Vincent of Beauvais in the Vatican Library", *Manuscripta*, 32 (1988), 20-27.
1369. Lusignan (S.), „La réception de Vincent de Beauvais en langue d'oïl", *Wissensorganisierende und wissensvermittelnde Literatur im Mittelalter. Perspektiven ihrer Erforschung. Kolloquium, 5.-7. Dezember 1985*, ed. N.R. Wolf, Wiesbaden, 1987, pp. 34-45.
1370. Lusignan (S.), „En passant par la Lorraine... une traduction partielle et anonyme du *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais", *Le Nombre du Temps. En hommage à Paul Zumthor*, Paris, 1988, pp. 153-163.
1371. Paulmier-Foucart (M.), „Ecrire l'histoire au XIIIe siècle. Vincent de Beauvais et Hélinand de Froidmont", *Annales de l'Est*, 5e série, 33 (1981), 49-70.
1372. Paulmier-Foucart (M.), *„Ut diligens et intelligens lector requirat*: une banque de données du *Speculum Maius* de Vincent de Beauvais", *De la plume d'oie à l'ordinateur. Etudes de philologie et de linguistique offertes à Hélène Naïs*, Nancy, 1986, pp. 469-480.
1373. Paulmier-Foucart (M.) şi Lusignan (S.), „Vincent de Beauvais et l'histoire du *Speculum Maius*", *Journal des savants*, 1990, pp. 97-124.
1374. *Spicae. Cahiers de l'Atelier Vincent de Beauvais*, 4 vol., Paris, 1978-1986.
1375. Tobin (R.B.), *Vincent of Beauvais' „De eruditione filiorum nobilium": The Education of Women*, New York, 1984.
1376. Vernet (A.), „Une «Annotatio brevis quorumdam doctorum» extraite du «Speculum historiale» de Vincent de Beauvais", *Scire litteras. Forschungen zum mittelalterlichen Geisteslehen* (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Abhandlungen. Neue Folge, Heft 99), München, 1988, pp. 383-392.
1377. *Vincent of Beauvais and Alexander the Great. Studies on the Speculum Maius and its Translations into Medieval Vernaculars*, Groningen, 1986, ed. W.T. Aerts, E.R. Smits şi J.B. Voorbij, Groningen, 1986.
1378. *Vincent de Beauvais. Intentions et réceptions d'une œuvre encyclopédique au Moyen Age...*, ed. M. Paulmier-Foucart, S. Lusignan şi A. Nadeau, Saint-Laurent-Paris, 1990.
1379. Walter Bower, *Scotichronicon*, 8: Books XV and XVI, ed. şi trad. D.E.R. Watt, Aberdeen, 1987.

§19. Cîteva lucrări anonime

1380. *The ANGLO-SAXON CHRONICLE: A Collaborative Edition*, t. 3, *MS A*, ed. J.M. Bately, Cambridge, 1986; t. 4, *MS B*, ed. S. Taylor, Cambridge, 1983; t. 17, *The Annals of St. Neots with Vita Prima Sancti Neoti*, ed. D. Dumville şi M. Lapidge, Cambridge, 1985.
1381. Bately (J.), „Manuscript Layout and the Anglo-Saxon Chronicle", *BJRL*, 70 (1988), 21-43.
1382. Nelson (J.L.), „The «ANNALS OF ST. BERTIN»", în *Charles the Bald. Court and Kingdom*, ed. M. Gibson şi J. Nelson, Oxford, 1981, pp. 15-36.
1383. Prelog (J.), *Die CHRONIK ALFONS' III. Untersuchungen und kristische Edition der vier Redaktionen*, Frankfurt, 1980.
1384. *CHRONIQUES ASTURIENNES*, ed. Y. Bonnaz, Paris, 1987.
1385. Patze (H.) şi Ahrens (K.-H.), „Die Begründung des Herzogtums Braunschweig im Jahre 1235 und die «BRAUNSCHWEIGISCHE REIMCHRONIK»", *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 122 (1986), 67-89.
1386. (CRONICA DE LA KÖLN) Henn (V.), „«Dye historie is ouch als eyn spiegell zo underwijsen dye mynschen...» Zum Welt- und Geschichtsbild des unbekannten Verfassers der Koelhoffschen Chronik", *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 51 (1987), 224-249.
1387. Cox (D.C.), „The Battle of Evesham in the EVESHAM CHRONICLE", *BIHR*, 62 (1989), 337-345.
1388. *Cartulaire-CHRONIQUE du prieuré Saint-Georges DE HESDIN*, ed. R. Fossier, Paris, 1988.

1389. *DIE CHRONIK VON MONTECASSINO*, ed. H. Hoffmann, Hanovra, 1980.
1390. Fagnoni (A.M.), „Storia di un testo : la Cronaca di Montecassino", *Studi Medievali*, 25 (1984), 813-832.
1391. *CHRONIQUE ou Livre de Fondation du monastère DE MOUZON...*, ed. şi trad. M. Bur, Paris, 1989.
1392. Bur (M.), „A propos de la chronique de Mouzon : salut et libération dans la pensée religieuse vers l'an mil", *Francia*, 14 (1986), 45-56.
1393. Onesti (N.Fr.), *La lingua delle ultime sezioni della CRONACA DI PETERBOROUGH*, Florenţa, 1983.
1394. Gautier Dalché (P.), „Notes sur la «CHRONICA PSEUDO-ISIDORIANA»", *Anuario de Estudios Medievales*, 14 (1984), 13-32.
1395. Spiegel (G.M.), „Moral imagination and the rise of the bureaucratic state : images of government in the CHRONIQUE DES ROIS DE FRANCE, Chantilly, MS. 869", *The Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 18 (1988), 157-173.
1396. *SÄCHSISCHE WELTCHRONIK (Staats- und Universitätsbibliothek Bremen, Ms. a. 33)*. Farbmikrofiche-Edition. Einführung zum Werk und Beschreibung der Handschrift von Dieter Hägermann, München, 1989.
1397. Menzel (M.), *Die sächsische Weltchronik. Quellen und Stoffauswahl*, Sigmaringen, 1985.
1398. Koller (H.), „Eine deutsche Fassung der Kleinen STAMSER CHRONIK", *Römische Historische Mitteilungen*, 28 (1986), 169-183.
1399. *The WESTMINSTER CHRONICLE, 1381-1394*, ed. şi trad. L.C. Hector şi B.F. Harvey, Oxford, 1982.
1400. Gamper (R.), *Die ZÜRCHER STADTCHRONIKEN und ihre Ausbreitung in die Ostschweiz. Forschungsgeschichte, Überlieferung, Analyse der Chroniktexte*, Zürich, 1984.
1401. *EXCIDIUM TROIE*, ed. A.K. Bate, Frankfurt-Berna-New York, 1986.
1402. Corker (M.L.), „A previously unknown manuscript of the GESTA HENRICI QUINTI", *Revue d'histoire des textes*, 12-13 (1982-1983), 401-405.
1403. Röll (W.), „Zur Überlieferungsgeschichte der «GESTA ROMANORUM»", *Mittellateinisches Jahrbuch*, 21 (1986), 208-229.
1404. Avril (Fr.), Gousset (M.-Th.) şi Guenée (B.), *Les GRANDES CHRONIQUES DE FRANCE, Reproduction intégrale en facsimilé des miniatures de Fouquet. Manuscrit français 6465 de la Bibliothèque nationale de Paris*, Paris 1987.
1405. Schneidmüller (B.), „Ein Geschichtskompendium des frühen 13. Jahrhunderts aus Saint-Denis (Vat. Reg. Lat. 550) als Vorläufer der Grandes Chroniques", *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 67 (1987), 447-459.
1406. Joslin (M.C.) (ed.), *The Heard Word : A Moralized History. The Genesis Section of the „HISTOIRE ANCIENNE" in a Text from Saint-Jean d'Acre*, University of Mississippi, 1986 (Romance Monographs, 46).
1407. Pavlidès (Chr.), *„L'Histoire ancienne jusqu'à César* (première rédaction). Etude de la tradition manuscrite. Etude et édition partielle de la section d'histoire romaine", *PTEC*, 1989, pp. 161-165.
1408. Callu (J.-P.), Desbordes (O.) şi Bertrand (C.), „L'HISTOIRE AUGUSTE et l'historiographie médiévale", *Revue d'histoire des textes*, 14-15 (1984-1985), 97-130.
1409. Callu (J.-P.), „La première diffusion de l'«Histoire Auguste» (VIe-IXe siècle)", *Bonner Historia-Augusta-Colloquium, 1982-1983*, Bonn, 1985, pp. 89-129.
1410. Callu (J.-P.), „L'«Histoire Auguste» de Pétrarque", *Bonner-Historia-Augusta-Colloquium, 1984-1985*, Bonn, 1987, pp. 81-115.
1411. Callu (J.-P.) şi Desbordes (O.), „Le «Quattrocento» de l'*Histoire Auguste*", *Revue d'histoire des textes*, 19 (1989), 253-275.
1412. *The HISTORIA BRITTONUM*, 3, *The „Vatican" Recension*, ed. D.N. Dumville, Cambridge, 1985.

1413. *HISTORIA COMPOSTELLANA*, ed. E. Falque Rey, Turnhout, 1988.
1414. Ehlers (J.), „Die HISTORIA FRANCORUM SENONENSIS und der Aufstieg des Hauses Capet", *Journal of Medieval History*, 4 (1978), 1-25.
1415. *L'HISTOIRE-polyptyque de l'abbaye de MARCHIENNES (1116-1121). Etude critique et édition*, ed. B. Delmaire, Louvain-la-Neuve, 1985.
1416. Simpson (L.), „The King Alfred/St. Cuthbert Episode in the HISTORIA DE SANCTO CUTHBERTO: Its Significance for mid-tenth-Century English History", *St. Cuthbert. His Cult and His Community*, ed. G. Bonner, D. Rollason şi Cl. Stancliffe, Woodbridge, 1989, pp. 397-411.
1417. *LE LIVRE DES FAIS du bon messire Jehan Le Maingre, dit Bouciquaut, mareschal de France et gouverneur de Jennes*, ed. D. Lalande, Geneva, 1985.
1418. Gerberding (R.A.), *The Rise of the Carolingians and the „LIBER HISTORIAE FRANCORUM"*, Oxford, 1987.
1419. Moisan (A.), „Aimeri Picaud de Parthenay et le «LIBER SANCTI JACOBI»", *BEC*, 143 (1985), 5-52.
1420. Moisan (A.), „Le séjour d'Aimeri Picaud à l'église Saint-Jacques d'Asquins et la composition du «Liber sancti Jacobi» (1135-1140)", *Annales de Bourgogne*, 57 (1985), 49-58.
1421. Halsberghe (R.), „Etude historiographique des «RECITS D'UN BOURGEOIS DE VALENCIENNES» (1253-1366)", *Revue du Nord*, 65 (1983), 471-479.
1422. Stein (R.M.), „Signs and Things: The VITA HENRICI IV Imperatoris and the Crisis of Interpretation in Twelfth-Century France", *Traditio*, 43 (1987), 105-119.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Index
de autori şi editori moderni

„20" trimite la „Referinţele bibliografice"; „p. 20" şi „p. 20, n. 1" trimit la textul cărţii

A

Abel (A.) 364
Adhémar (J.) 247
Ady (C.M.) 419
Althoff (G.) 365
Anderson (M.O.) 268
Ankwicz-Kleehoven (H. von) 602
Arbellot (Abbé) 478
Arbois de Jubainville (H. d') p. 147
Arbusow (L.) 339, 340; p. 49
Archambault (P.) 721
Armstrong (E.) 183
Arnaldi (G.) 67, 153, 281
Arnauld-Cancel (M.-P.) 562
Arnold (I.) 761
Arnold (Kl.) 631
Arnold (Th.) 564
Arnold (U.) 68
Arnould (M.A.) 69
Auerbach (E.) 341
Auger (M.-L.) 184, 429
Auracher (Th.) 745
Autrand (Fr.) 185, 298; p. 259, n. 75; p. 278, n. 74
Avril (Fr.) 186

B

Babington (Ch.) 699
Baethgen (Fr.) 154
Bagrow (L.) 312
Balbi (G.) 70
Balzani (U.) 71
Banti (O.) 72
Baron (H.) p. 62
Barroux (R.) 356
Bately (J.M.) 680, 681
Baumann (C.G.) 357
Bautier (A.-M.) 461
Bautier (R.-H.) 73, 155, 437, 461, 488, 560, 670
Beaune (C.) 366, 367; p. 194, n. 59
Bec (Chr.) 156
Becker (G.) 187
Becker (J.) 651
Becquet (J.) 627
Beddie (J.S.) 188
Bell (A.) 501
Benito Ruano (E.) 74
Bérenger (J.) 368; p. 278, n. 61
Berg (D.) 131
Berger (S.) 248
Bergier (J.-Fr.) 189
Berr (H.) p. 20
Bertin (P.) 776
Bescherelle (L.-N.) p. 19
Bethmann (L.C.) 725
Beumann (H.) 16, 33, 523, 764
Beumann (J.) 727
Bezzola (R.R.) 17
Bietenholz (P.G.) 475
Bignami-Odier (J.) 190
Billanovich (G.) 804
Blake (E.O.) 801
Blake (N.F.) 532
Blatt (Fr.) 485
Bloch (M.) p. 21; p. 106, n. 287
Bodmer (J.-P.) 75, 369
Boia (L.) 18
Bolgar (R.R.) 250, 722

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Bond (E.A.) 738
Bordier (H.) 812
Borst (A.) 134
Bossuat (A.) 370, 594
Bossuat (R.) 19, 371, 623, 811
Boüard (M. de) 282
Bougaud (E.) 772
Bouquet (Dom M.) p. 18
Bourgin (G.) 527
Boussard (J.) 798
Boutemy (A.) 491
Bozzolo (C.) p. 104, n. 212
Bradley (R.) 342
Brandis (T.) 799
Brandt (W.J.) 20
Branner (R.) 358
Brentano (R.) 76, 634
Bresc (H.) 191
Brewer (J.S.) 515
Brincken (A.-D. von den) 21, 283, 313, 314, 315, 343, 372, 559, 621, 752
Bruch (H.) 590
Bruckner (A.) p. 63, n. 5
Bruneau (Ch.) 687
Brunhölzl (Fr.) 22
Buchner (M.) 805
Buchthal (H.) 359
Buck (A.) 373
Bujnoch (J.) 498
Bull (W.E.) 809
Bullough (D.A.) p. 234, n. 107
Bur (M.) p. 277, n. 11
Burke (P.) 251 ; p. 193, n. 158
Buron (E.) 688
Burstein (E.) 528
Buttimer (Ch.H.) 577

C

Calmette (J.) 685
Camden (W.) p. 17
Campbell (A.) 421
Capitani (O.) 77
Capo (L.) 545
Carbonell (Ch.-O.) p. 22, n. 4
Carolus-Barré (L.) 192, 344
Carozzi (Cl.) 374, 561, 583
Cartier (N.R.) 608
Cary (G.) 375
Casalduero (J.G.) 269
Casella (N.) 420
Castan (A.) 193
Catalán (D.) 78, 79, 432
Cazaux (Y.) p. 278, n. 85
Celier (L.) 514
Cellarius, *vezi* Keller (Chr.)
Cenci (C.) 194
Chalandon (F.) p. 157, n. 238
Chalon (L.) 135, 433, 434
Chambers (E.K.) 376
Champion (P.) 195
Champollion (J.-Fr.) p. 77
Chauvois (B.) 695
Chavanon (J.) 415
Chenu (M.-D.) 136
Chesnut (Gl.F.) 23
Chibnall (M.) 284, 629, 671
Chrimes (S.B.) p. 42, n. 169
Clark (J.W.) 196
Clémencet (S.) 767
Cockshaw (P.) 813
Cognasso (Fr.) 24
Colgrave (B.) 446
Colker (M.L.) 316, 735
Connell (C.W.) 377
Constans (L.) 450
Contamine (Ph.) 378, 477 ; p. 158, n. 252 ; p. 259, n. 35
Cook (R.-F.) 379
Coopland (G.W.) p. 159, n. 305
Cordoliani (A.) 299, 300, 412
Cosneau (E.) p. 158, n. 255
Couderc (C.) 806
Coulet (N.) 301
Coulter (C.C.) 516
Courbaud (E.) 460
Courcelle (P.) p. 157, n. 237
Courteault (H.) 440, 514, 660
Cousin (P.) 413
Coville (A.) 157
Coyecque (E.) 197
Crist (L.-S.) 379
Csapodi (Cs.) 198

D

Dąbrowski (J.) 80
Dahlmann (Ch.) 773
Dainville (Fr. de) 317, 318
Daly (L.W.) 345

Daly (S.R.) 696
David (P.) 81
Davis (N.) p. 260, n. 80 şi 93
De Ghellinck (J.) 25, 26
De Poerck (G.) 619
De Smet (A.) 319
Dean (R.J.) 666, 667, 668
Degenhart (B.) 684
Del Monte (A.) 82
Delaborde (H.-Fr.) 285, 661, 709; p. 259, n. 67
Delachenal (R.) 795
Delattre (Fl.) p. 104, n. 208
Delehaye (H.) 137
Delisle (L.) 199, 200, 360, 452, 563, 641, 710, 716, 784
Deluz (Chr.) 302
Déprez (E.) 614
Dercsényi (D.) 361
Derolez (A.) 640, 642
Devisse (J.) 572
Dhorme (E.) p. 41, n. 138
Díaz y Díaz (M.C.) 83, 201
Diener (H.) 596
Di Stefano (G.) 750
Dobson (R.B.) 635
Doucet (R.) 202
Douët-d'Arq (L.) 473; p. 278, n. 82
Doutrepont (G.) 84, 203
Dubled (H.) 204
Duby (G.) 270, 271, 380; p. 41, n. 158; p. 57; p. 286, n. 3
Du Chesne (A.) p. 195
Duchesne (L.) 272, 802
Dumézil (G.) 723
Duparc-Quioc (S.) 770
Du Pouget (M.) 158
Dupré La Tour (L.) 568, 569
Durand (D.B.) 320
Durand (U.) 820
Duvernoy (J.) 547

E

Eadie (J.W.) 482
Edmunds (Sh.) 205
Ehrard (J.) p. 37, n. 8
Eisenstein (E.L.) 27
Ellehøj (Sv.) 85
Erlande-Brandenburg (A.) 273
Ernst (Fr.) 303

F

Falk (F.) 206, 207
Faral (E.) 159; p. 192, n. 105
Farmer (H.) 538
Fauroux (M.) 466
Favreau (R.) 817
Febvre (L.) 208
Fisher (J.H.) 160
Fitzsimons (M.A.) 28
Flint (V.I.J.) 504
Flutre (L.-F.) 786
Foerster (H.) 286
Folda (J.) 550
Fontaine (J.) 381, 586
Foreville (R.) 546
Fossier (Fr.) 161, 382
Fournier (G.) 548
Fournier (M.) 209
Fowler (G.B.) 472
Frappier (J.) 138
Frazer (R.M.) 463
Freund (W.) 304
Fritz (W.D.) 644
Frugoni (A.) 633
Frühmorgen-Voss (H.) 362
Fueter (E.) 29
Fuhrmann (H.) 287
Fuiano (M.) 86
Funck-Brentano (Fr.) 771
Furetière (A.) p. 17
Furnivall (Fr.J.) 715

G

Gaborit-Chopin (D.) 416
Gaiffier d'Hestroy (B. de) 139
Galbraith (V.H.) 87, 162, 566, 768; p. 46
Garand (M.-C.) 210, 211, 529
Garnier (J.) 772
Gasparri (Fr.) 212
Gauthier (M.-M.) p. 100, n. 92
Gautier (L.) p. 19
Gauvard (Cl.) p. 98, n. 16; p. 99, n. 30
Geary (P.J.) 777
Genet (J.-Ph.) 140, 213, 288; p. 41, n. 159
Gengoux (J.) 494
Genicot (L.) 274, 787
Geremek (Br.) 305
Giese (W.) 622
Gieysztor (A.) 383

BIJIASTICENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Gilbert (F.) 384, 385
Gilles (M.) 461, 670
Gilmore (M.P.) 163
Gilson (E.) p. 21
Giocarinis (K.) 451
Giry (A.) 289, 824
Glauche (G.) 141
Goez (W.) 290
Goy (R.) 578; p. 195
Graesse (Th.) 587
Gramain (M.) 306
Gransden (A.) 88, 89, 386, 658
Grat (F.) 767; p. 21
Grau (A.) 387
Graus (Fr.) 388, 389
Green (L.) 390, 391
Green (W.M.) 579; p. 195
Gregorovius (F.) p. 100, n. 62
Grévy-Pons (N.) 624, 662
Grillon des Chapelles 611
Griscom (A.) 502
Grundmann (H.) 30
Guenée (B.) 1-15, 31, 34; p. 260, n. 78
Guerreau (A.) p. 38, n. 43
Guiette (R.) 335, 464
Guillot (O.) p. 258, n. 25
Gumbert (J.P.) p. 259, n. 77
Guzman (G.G.) 731

H

Haefele (H.F.) 669
Haider (S.) 164
Hain (L.) 214
Halphen (L.) 32, 469, 814, 815; p. 21
Hambis (L.) 627
Hammer (J.) 505
Hanquet (K.) 769
Hanslik (R.) 457; p. 195
Hardy (Th.D.) 816
Harrison (K.) 275
Härtel (R.) 321
Harvey (J.H.) 553
Hay (D.) 90, 484
Haydon (F.S.) 785
Hayez (M.) 793
Heck (R.) 91
Heinzelmann (M.) 142
Heller (J.) 639
Hellmann (S.) 33
Herde (P.) 291
Herkommer (H.) 783
Hilgers (H.A.) 567
Hingeston (Fr.Ch.) 591
Hirsch (P.) 763
Hlaváček (I.) 216, 645
Hoffmann (H.) 35
Hog (Th.) 665
Holden (A.J.) 762
Holtzmann (R.) 130
Hosius (C.) 443
Howlett (R.) 544, 637
Hubert (E.) p. 99, n. 28
Hubert (J.) 611
Hughes (M.J.) 217
Humphreys (K.W.) 218
Hunter (M.) 741
Hunter Blair (P.) 276, 729
Huppert (G.) 36
Huygens (R.B.C.) 517, 551, 576
Huyghebaert (N.) 292
Hyde (J.K.) 277

J

Jacob (W.) 457; p. 195
Jacobsen (P.C.) 489
James (M.R.) 219, 220, 500
Janik (L.G.) 646
Jedin (H.) 574
Jeudy (C.) 653
Joachimsen (P.) 92
Jodogne (O.) 165
Jodogne (P.) 618
Johnson (Ch.) 582
Jones (Ch.) 143, 447
Jones (L.W.) 221
Jones (R.E.) 502
Jones (W.R.) 222
Jonsson (R.) 37
Jørgensen (E.) 93

K

Keeler (L.) 506
Kehr (K.A.) 763
Kekewich (M.) 180
Keller (Chr.), zis Cellarius p. 17
Kelley (D.R.) 38, 144, 145
Kendall (C.B.) 448
Kendrick (T.D.) 253
Ker (N.R.) 223, 539

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Kervyn de Lettenhove (baron) 509
Keuck (K.) 39
Kingsford (Ch.L.) 94
Kleinschmidt (E.) 166
Kletler (P.) 322
Klinck (R.) 336
Knowles (Chr.) 632
Knowles (D.) 167
Kohl (B.G.) 492
Könsgen (E.) 540
Korta (W.) 95
Krepinsky (M.) 791
Kristensen (A.K.G.) 96
Krüger (K.H.) 40
Krusch (B.) 521 ; p. 195
Krzyżaniakowa (J.) 168
Kürbis (B.) 97
Kurze (Fr.) 704

L

Labande (E.-R.) 530, 817
Labarre (A.) 224
Labbe (Ph.) 818 ; p. 161
Laborde (conte de) p. 278, n. 54
La Borderie (A. de) 225
Labory (G.) 437, 560
Labuda (G.) 278
Lacaze (Y.) 393
Lacroix (B.) 41, 682
Laistner (M.L.W.) 42, 458 ; p. 195
La Lande de Calan (Ch. de) 693
Lamarrigue (A.-M.) p. 194, n. 197
Lamma (P.) 169
Lammers (W.) 43, 676
Lampe (G.W.H.) 252
Landfester (R.) 44
Langlois (Ch.-V.) 323 ; p. 232, n. 1
La Popelinière (L. de) p. 23
Lardreau (G.) p. 286, n. 3
Lasch (B.) 293
Latouche (R.) 522, 708 ; p. 195
Lauer (Ph.) 486
Le Cacheux (P.) 739
Leclercq (J.) 170, 171, 226
Le Coq (A.-M.) p. 159, n. 307
Lecourt (M.) 439
Lecoy de la Marche (A.) 476, 733 ; p. 20 ; p. 195
Le Duc (G.) 780
Legge (M.D.) 45, 172
Le Goff (J.) 331
Leguai (A.) p. 278, n. 85
Lehmann (P.) 46
Lehoux (Fr.) 2
Lejeune (R.) 146
Leland (J.) p. 78
Lelewel (J.) p. 19
Lemarignier (J.-Fr.) 425
Le Prévost (A.) 671
Lesellier (J.) 533
Lesne (E.) 227
Lesort (A.) 782
Le Stum (Chr.) 426
Le Ver (marchiz) 556
Levillain (L.) 767
Levison (W.) 129, 521
Lewis (A.W.) 513
Lewis (P.S.) 394 ; p. 106, n. 290 ; p. 235, n. 129 ; p. 278, n. 85
Leyh (G.) 230
Lhotsky (A.) 47, 98, 740
Limentani (A.) 654
Linder (A.) 395, 615
Lippelt (H.) 736
Little (A.G.) 173
Little (L.K.) p. 190, n. 55
Littré (E.) p. 19
Lloyd (J.E.) 99
Loehr (M.) 675
Lohmann (H.-E.) 763
Longnon (A.) p. 147
Lot (F.) 147, 396, 556 ; p. 143 ; p. 158, n. 253
Louis (R.) 148
Löwe (H.) 129
Luard (H.R.) 656, 657
Lubac (H. de) 294
Lucas (P.J.) 592
Lucas (R.H.) 254
Luce (S.) 607
Lumby (J.R.) 565, 699
Lusignan (S.). 753
Luttrell (A.) 255

M

Mabille (E.) 819 ; p. 161
Macartney (C.A.) 100
Mac Niocaill (G.) 102
Macray (W.D.) 774, 779

Magoun (F.P.) Jr 516
Maleczyński (K.) 497
Mályusz (E.) 174, 630
Mandrot (B. de) 628, 686
Manitius (M.) 48, 256
Marchegay (P.) 819; p. 161
Marrou (H.-I.) 442; p. 21; p. 16
Marsch (E.) 307
Martène (E.) 820
Martin (H.) p. 18
Martin (H.-J.) 208
Martini (G.) 103
Masson (A.) 228, 229
Maulde La Clavière (R. de) 589
Maury (J.) p. 100, n. 92
McCormick (M.) 346
McKisack (M.) 101
Meijer (A. de) 593
Melville (G.) 49, 347
Meneghetti (M.L.) 397
Menéndez Pidal (R.) 431
Meredith-Jones (C.) 746
Merlet (R.) 778
Metzger (S.) 398
Meyer (H.) 332
Meyer (P.) 797; p. 19
Michaud (J.) 817
Miczka (G.) 104
Miglio (M.) 105
Migne (J.-P.) 821
Milkau (Fr.) 230
Miller (K.) 324
Mirot (A.) 607
Mirot (L.) 607
Molinier (A.) 106; p. 20; p. 195
Momigliano (A.) 50, 51, 459; p. 50
Mommsen (Th.) 585, 664, 732
Monfasani (J.) 511
Monfrin (J.) 257-260, 399, 689
Monod (B.) 531
Monod (G.) 524; pp. 19-20
Montaiglon (A. de) p. 259, n. 66
Moranvillé (H.) 474
Morgan (M.R.) 552
Morghen (R.) 107
Mornet (E.) 231
Muratori (L.A.) 822
Murphy (J.J.) 348, 448
Musset (L.) 325; p. 158, n. 278
Mynors (R.A.B.) 446, 456

N

Naïs (H.) 400
Napoleon I p. 114
Natunewicz (Ch.F.) 493
Nauerth (Cl.) 423
Nelson (J.St.) 418
Nolhac (P. de) p. 260, n. 81
Nowell (Ch.E.) 28

O

O'Connell (D.) p. 260, n. 94
Oexle (O.G.) 401
Ogilvy (J.D.A.) 232
Omont (H.) 233
Ornato (E.) 624, 662; p. 104, n. 212
Ortalli (G.) 108, 109
Oursel (Ch.) 754
Ouy (G.) 612, 624, 625; p. 104, n. 212

P

Pächt (O.) 799
Palmade (G.) p. 37, n. 8
Palmer (J.J.N.) 601
Paravicini Bagliani (A.) 110
Paris (G.) 435; p. 19
Paris (P.) p. 38, n. 40
Parker (M.) p. 81
Parkes (M.B.) 349
Partner (N.F.) 111
Pasquier (F.) 440
Patterson (R.B.) 541
Paul (J.) p. 65, n. 92
Paulmier (M.) 755, 756; p. 194, n. 203, 205 şi 213; p. 232, n. 17
Pélicier (P.) 234
Pellegrin (E.) 235, 236
Pertusi (A.) 112
Pertz (G.H.) p. 233, n. 28
Petit (E.) 703
Petit de Julleville (L.) p. 232, n. 1
Pithou (P.) p. 17; p. 195
Piur (P.) 462
Plebański p. 19
Poncelet (P.) 808
Ponert (D.J.) 350
Porcher (J.) 613; p. 100, n. 92
Potter (K.R.) 537, 792
Potthast (A.) 823, 825; p. 196

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Poulle (E.) p. 66, n. 130
Poupardin (R.) 279, 815, 824
Prarond (E.) 610
Prentout (H.) 467
Přerovský (U.) 803
Prevenier (W.) 175
Procter (E.S.) 181
Prou (M.) 702
Proust (M.) p. 260, n. 88
Pundt (A.G.) 28

Q

Quentin (Dom H.) p. 21
Quicherat (J.) 595
Quillet (J.) 653

R

Ray (R.D.) 52, 449, 672, 673; p. 53
Raynaud (G.) 607
Raynaud de Lage (G.) 149, 796
Reiss (E.) 333
Reuss (R.) 113; p. 19
Reynolds (B.R.) 53
Richard (J.) 730
Riché (P.) 54, 237
Rico (Fr.) 430
Rigault (J.) 402
Riley (H.T.) 744
Roger (J.-M.) 308
Ross (D.J.A.) 238, 638, 681, 683, 807
Ross (J.B.) 261
Ross (W.B.) Jr 600
Roth (Fr.) 605
Rothwell (H.) 499
Rouse (M.A.) 351
Rouse (R.H.) 239, 351
Rowe (J.G.) 385
Rubinstein (N.) 403
Rücker (E.) 557
Rule (M.) 468
Runge (K.) 404
Rushforth (G.M.) 519

S

Salmon (A.) 826
Samaran (Ch.) 240, 534, 598, 599, 655, 663, 689, 737; p. 21
Sánchez-Albornoz (Cl.) 114
Sánchez Alonso (B.) 115
Sanford (E.M.) 262, 263
Santschi (C.) 116
Sapori (A.) 334
Sayers (W.J.S.) 117
Schlauch (M.) 507
Schleidgen (W.-R.) 705
Schmale (Fr.-J.) 118, 130, 131, 471, 677, 678
Schmale-Ott (I.) 131
Schmeidler (B.) 119, 414
Schmidt (A.) 644, 676, 677
Schmidt (R.) 309
Schmidt-Chazan (M.) 455, 714
Schmitt (A.) 684
Schmitt (J.-Cl.) 352
Schmügge (L.) 445
Schneider (H.) 55
Schneider (J.) 405, 757, 758
Schneider (W.) 580
Schnerb-Lièvre (M.) 810
Schnith (K.) 120
Schobben (J.M.G.) 465
Schreiner (Kl.) 295
Schullian (D.M.) 749
Schulte (J.Fr.) 479
Schulz (M.) 296
Seemüller (J.) 650
Serrão (J.V.) 121, 122
Setz (W.) 647
Short (I.) 406, 747
Silvestre (H.) 297, 720; p. 106, n. 286
Simon (G.) 353
Simpson (G.G.) 408
Simson (B. de) 766
Sirinelli (J.) 480
Skelton (R.A.) 312
Smalley (B.) 56, 264, 722
Smallwood (T.M.) 692
Smyser (H.M.) 748
Sorbelli (A.) 636
Sot (M.) 280; p. 63, n. 2
Southern (R.W.) 57-61
Soyer (J.) p. 158, n. 273; p. 260, n. 98
Spiegel (G.M.) 176, 407
Spörl (J.) 62
Sproemberg (H.) 495
Staab (Fr.) 326
Stach (W.) 337
Stadter (Ph.A.) 242
Staines (D.) 827
Stauber (R.) 558

BCU CLUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Stécher (A.J.) 617
Sterckx (C.) 780
Stevenson (J.) 742
Stevenson (W.H.) 441
Stiennon (J.) 570
Stockdale (W.H.) 385
Stones (E.L.G.) 408
Strayer (J.R.) 177
Struever (N.S.) 354
Stubbs (W.) 512, 536, 697, 719, 790
Swietek (Fr.R.) 554
Szymański (J.) 123

T

Tate (R.B.) 124, 481, 620, 717, 718
Taylor (J.) 125, 700, 701
Thomas (A.) 453, 609
Thomas (E.C.) 707
Thompson (J.W.) 64, 241
Thomson (R.M.) 542, 543
Thorpe (L.) 503
Thuasne (L.) 711
Tombeur (P.) 518
Toubert (P.) 126
Toynbee (P.) 454
Tranoy (A.) 584
Tricard (J.) 327
Trinkhaus (Ch.) 444
Tuetey (A.) p. 260, n. 94
Turkowska (D.) 603
Tyson (D.B.) 182

U

Uiblein (P.) 265
Ullman (B.L.) 127, 242, 649
Usinger (R.) 128
Utz (H.) 606

V

Vallet de Viriville (A.) 597; p. 153, n. 40; p. 260, n. 99; p. 277, n. 22
Van der Essen (L.) 573
Vance (E.) p. 277, n. 13
Vauchez (A.) p. 40, n. 112
Vaughan (R.) 659
Verbruggen (J.F.) p. 143; p. 157, n. 241
Vercauteren (F.) 491
Verdon (J.) 781
Verger (J.) p. 259, n. 35
Vernet (A.) 190, 243, 828
Vézin (J.) p. 193, n. 165
Viard (J.) 614, 794; p. 21
Vidier (A.) 178
Vielliard (J.) 767, 829; p. 41, n. 144
Virat (J.-P.) p. 41, n. 142
Voigt (Kl.) 328
Voss (B.R.) 150
Voss (J.) 65, 66

W

Wailly (N. de) 759, 789
Waitz (G.) 470, 679, 763
Walter (E.H.) 525
Waquet (H.) 734; p. 195
Wattenbach (W.) 129, 130, 131, 555
Webb (D.M.) 436
Webb (J.F.) p. 64, n. 45
Weiss (R.) 266
Wendehorst (A.) 179
Werner (K.F.) 310, 311, 417, 427, 438, 706
Wharton (H.) 743
Wiesenbach (J.) 728
Wiesiołowski (J.) 244
Wilcox (D.J.) 132
Williams (H.F.) 809
Wilmart (A.) 245, 575
Witte (R.) 726
Witzel (H.J.) 329
Woledge (B.) 409
Wolf (J.) p. 277, n. 13
Wolpers (Th.) 151
Wolter (H.) 152, 674
Wriedt (Kl.) 765
Wright (J.K.) 330
Wright (Th.) 267, 691
Wroński (J.M.) p. 19
Wyss (G. von) 133
Wyzewa (T. de) 588

Z

Zarębski (I.) 604
Zathey (J.) 246
Zemp (J.) 363
Zielinski (H.) 520
Ziese (J.) 410
Zimmermann (H.) 411
Zimmermann (M.) 355
Zinn (Gr.A.) Jr 581, 698
Zwiercan (M.) 760

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

Index de autori şi editori moderni citaţi în „Suplimentul bibliografic"

A

Aerts (W.J.) 1377
Aeschbach (M.) 1319
Ahrens (K.-H.) 1385
Alberti (G.B.) 1270
Allen Brown (R.) 1188
Althoff (G.) 1056
Amargier (P.) 1144
Angomont (Th. d') 1139
Angremy (A.) 1303
Arduini (M.L.) 1334-1336
Arentzen (J.-G.) 1003
Arnaldi (G.) 863-865, 1214, 1314
Autenrieth (J.) 1056
Avril (Fr.) 1404

B

Baaken (G.) 1160
Babcock (R.G.) 1349
Baglivi (G.) 1341
Baird (J.L.) 1341
Baldwin (J.) 1057
Bannasch (H.) 979
Barbier (Fr.) 936
Bartlett (R.) 1170
Bascour (H.) 1189
Bataillon (L.J.) 958
Bate (A.K.) 1401
Bately (J.M.) 1380, 1381
Batolo (M.Fr.) 839
Battelli (G.) 1107
Beaune (C.) 1058, 1059
Bec (Chr.) 937
Becquet (J.) 1303 bis
Beer (M.A.) 901
Bellenger (Y.) 997
Benson (C.D.) 1199
Berg (D.) 917
Berlioz (J.) 902
Berrigan (J.R.) 1098, 1324
Berschin (W.) 903
Bertrand (A.) 1197
Bertrand (C.) 969, 1408
Billanovich (G.) 1360, 1361
Bise Casella (M.T.) 1362
Bisson (T.N.) 866
Black (R.) 1097
Blake (N.F.) 1183
Blanchard (J.) 1302 bis
Bonfil (R.) 840, 841
Bonnaz (Y.) 1384
Borst (A.) 987, 1204
Boüard (M. de) 1188
Bouët (P.) 1292
Boureau (A.) 1216, 1217
Bourgain (P.) 1075
Bozzolo (C.) 938, 939
Brann (N.L.) 1263
Breen (A.) 1131
Breeze (A.) 1171
Breisach (E.) 904, 1257
Brett (C.) 867
Brezzi (P.) 899, 1344
Brincken (A.-D. von den) 988, 989, 1004-1010, 1275-1279, 1290
Broc (N.) 1011-1013
Brown (G.H.) 1089
Brown (V.) 1107
Bruch (H.) 1219
Brunhölzl (Fr.) 1287
Bulst (N.) 1312
Bur (M.) 1391, 1392
Buridant (Cl.) 1215
Buschinger (D.) 842

C

Callu (J.-P.) 1408-1411
Campbell (M.B.) 1014
Campbell (T.) 1015

CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Cannone (G.) 1211
Carlesso (G.) 1200
Carley (J.P.) 1240
Carolus-Barré (L.) 1181
Carozzi (Cl.) 905
Carpentier (E.) 1036, 1037
Casagrande (C.) 1342
Cassard (J.-Chr.) 1307
Cavallo (G.) 940, 1313
Chalandon (A.) 946
Chancel (B. de) 1223, 1224
Chartier (R.) 948
Chaubet (D.) 868, 1221, 1302
Chibnall (M.) 1254, 1293
Clanchy (M.T.) 869
Classen (C.J.) 1016
Classen (P.) 990
Cochrane (E.) 870
Cockshaw (P.) 956, 1265, 1266
Colberg (K.) 1121
Colin (J.) 1117
Constable (G.) 980
Contamine (G.) 1047
Contamine (Ph.) 1060
Coq (D.) 939
Corker (M.L.) 1402
Corner (D.) 1331
Cosenza (M.E.) 1143
Coulet (N.) 871
Coupe (M.D.) 1182
Cox (D.C.) 1387
Craddock (J.R.) 1061
Crahay (D.) 1249
Crahay (R.) 1083
Crick (J.) 1155
Csapodi (Cs.) 941, 1251
Csapodi-Gárdonyi (Kl.) 941

D

Daly (K.) 872, 919, 1048
Davidse (J.) 1090
Davie (M.) 1122
Davis (R.H.C.) 862
Dean (J.) 963
Delclos (J.-Cl.) 1161
Della Corte (Fr.) 1310
Delmaire (B.) 1415
Deluz (Chr.) 1244
Demurger (A.) 873
Derolez (A.) 942, 943
Derwich (M.) 1228
Desbordes (O.) 1408, 1411
De Smet (J.M.) 1150, 1212
Deutsch (G.N.) 1049
Devaux (J.) 1245
Díaz y Díaz (M.C.) 944
Diener (H.) 1077
Diesner (H.-J.) 1091
Diller (G.T.) 1230, 1231
Di Salvo (A.) 1134
Duchenne (M.-C.) 1367
Duchet-Suchaux (M.) 981
Dufays (J.-M.) 843, 844, 874
Dufournet (J.) 1162
Duft (J.) 1333
Dumville (D.N.) 879, 1166, 1380, 1412
Dunn-Lardeau (Br.) 1218

E

Eckhardt (C.D.) 1156, 1157
Edbury (P.W.) 1196
Ehlers (J.) 1062, 1414
Elliott (A.G.) 1101
Evans (G.) 1208

F

Face (R.D.) 1105
Fagnoni (A.M.) 1390
Fall (Y.K.) 1018
Falque Rey (E.) 1413
Faucon (J.-Cl.) 1226
Feldman (L.H.) 1136
Feller (L.) 1050
Fleckenstein (J.) 1063
Fossier (Fr.) 945
Fossier (R.) 1388
Foster (K.) 1145
France (J.) 1312, 1315, 1316
Freise (E.) 906
Friis-Jensen (K.) 1345
Fryde (E.B.) 845
Fuhrmann (H.) 983

G

Galantai (E.) 1262
Galbraith (V.H.) 875
Galletti (A.I.) 876, 877
Gamper (R.) 1400
Ganz (P.) 1044
Garand (M.-C.) 920, 956, 1317

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Garfagnini (G.C.) 1255
Gaucher (E.) 1242
Gautier Dalché (P.) 1019-1022, 1029, 1079, 1172, 1209, 1324 bis, 1394
Genest (J.-F.) 946
Genevois (A.-M.) 946, 972
Gerberding (R.A.) 1418
Gerhardt (Chr.) 878
Gerson (P.L.) 1354
Gerz-von Buren (V.) 947
Gianola (G.M.) 1222
Giese (W.) 1142
Gilissen (L.) 1266
Gillingham (J.) 1076
Glénisson (J.) 952
Gneuss (H.) 973
Godman (P.) 1081
Goetz (H.-W.) 921, 1064, 1295, 1300
Goffart (W.) 846, 1175, 1284, 1298
Gormley (C.M.) 1309
Gosman (M.) 1296
Gousset (M.-Th.) 1404
Gouttebroze (J.-G.) 929
Grabowski (K.) 879
Graf (Kl.) 1357
Gransden (A.) 880-882, 922, 1092
Grant (R.M.) 1132
Grévy-Pons (N.) 1246-1248
Griffiths (G.) 1271
Guenée (B.) 830-838, 1404
Gutmann (J.) 1137
Guyot (B.G.) 958
Guyotjeannin (O.) 1343
Guzman (Gr.G.) 1367, 1368

H

Haeusler (M.) 991
Hagen (J.J.) 1168
Hägermann (D.) 1396
Hallencreutz (C.Fr.) 1074
Halsberghe (R.) 1421
Hankey (A.T.) 1322
Hankins (J.) 1271
Hanna (R.) 930
Harf-Lancner (L.) 1232
Harvey (B.F.) 1399
Hasenohr (G.) 981, 1043
Hathaway (N.) 1038
Hauck (K.) 1160
Hay (D.) 847
Heck (R.) 1065
Heckmann (D.) 1082
Hector (L.C.) 1399
Heitmann (Kl.) 1291
Henn (V.) 1386
Hertel (J.) 1151
Higounet (Ch.) 1024
Hilpert (H.E.) 1280, 1281
Hindman (S.) 1109, 1192
Hoffman (H.) 1389
Holdsworth (Chr.) 848
Holzfurtner (L.) 923
Hubert (le R.P.) 981, 1043
Hucker (B.U.) 1025, 1085
Huisman (G.C.) 1123
Huygens (R.B.C.) 1194
Hyde (J.K.) 1026

I

Ianziti (G.) 883, 1259-1261
Irtenkauf (W.) 1213
Ishigami-Iagolnitzer (M.) 964

J

Jackson-Holzberg (Chr.) 924
Jäger (G.) 1233
Jahn (J.) 925
Janvier (Y.) 1301
Jeauneau (Ed.) 1189
Jeudy (C.) 950
Jodogne (P.) 956
Jogna-Prat (D.) 1318
Johannesson (K.) 1074
Johnson (Ch.) 1206
Johnston (R.C.) 1269
Jones (M.E.) 1164
Joppich (G.) 1063
Joslin (M.C.) 1406

K

Kane (J.K.) 1341
Kappler (Cl.) 991 bis, 1027
Karpf (E.) 1066
Kauffmann (C.M.) 974
Kennedy (A.J.) 1110
Kennedy (M.J.) 1193
Ker (N.R.) 951, 954
Kerhervé (J.) 884
Kerlouégan (Fr.) 1165
Kessler (E.) 1146

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Knape (J.) 849
Koczerska (M.) 885, 1229
Köhn (R.) 1358
Koller (H.) 1398
Kortüm (H.-H.) 1328
Koselleck (R.) 854
Krause (H.) 1320
Krautschick (St.) 1106
Kristo (J.) 1262
Krochalis (J.E.) 931
Kudrna (J.) 850
Kugler (H.) 1028
Kuithan (R.) 1102
Kümmell (J.) 926
Kupper (J.-L.) 1084

L

Labande (E.-R.) 1180
Laidlow (J.C.) 1111
Lalande (D.) 1417
Lander (J.R.) 1272
Lapidge (M.) 1166, 1351, 1380
Léca (C.) 992
Leckie (R.W.) 1158
Le Goff (J.) 851
Le Guay (M.-L.) 1232
Lemaître (J.-L.) 1100, 1130
Lendinara (P.) 1073
Leroux (J.-M.) 996
Lettinck (N.) 852, 993, 1207
Leuschner (J.) 1121
Levine (R.) 1227
Lewis (S.) 1282
Lhotsky (A.) 886
Lobrichon (G.) 970, 994
Lomax (D.W.) 1133
Longère (J.) 981, 1043
Loomis (R.M.) 1169
Lovatt (R.) 1220
Löwe (H.) 1126, 1160
Luna (C.) 953
Lusignan (S.) 1369, 1370, 1373, 1378
Lutz (H.) 854
Lynch (K.M.) 1093

M

Mann (N.) 1147
Mantello (F.A.C.) 1285
Margolin (J.-Cl.) 1129
Marshall (P.K.) 1115
Martin (G.) 887, 1067, 1068
Martin (H.-J.) 948
Masai (F.) 956
Mason (E.) 1253
Matheson (L.M.) 1184
Matthiesen (W.) 1366
McCormick (A.P.) 1174
McGerr (R.P.) 1201
McKitterick (R.) 932
Medeiros (M.T. de) 1234
Meier (Chr.) 853
Melville (G.) 854, 907, 975, 1039, 1051
Menegazzo (E.) 1361
Meneghetti (M.L.) 888
Menozzi (D.) 984
Menzel (M.) 1397
Meyer (H.) 1035
Meyer-Gebel (M.) 1205
Michałowski (R.) 1152
Milham (M.E.) 1353
Minnis (A.J.) 927, 1040
Mironneau (P.) 1088
Mirrer-Singer (L.) 1308
Mitchell (K.) 1176
Mitre Fernández (E.) 855, 1235
Moeglin (J.-M.) 889-891, 976, 1294
Mohr (W.) 1150
Moisan (A.) 1086, 1419, 1420
Moisl (H.) 977
Moleto (V.) 933
Molho (M.) 1068
Monballyu (J.) 960
Mooney (L.R.) 1243
Moos (P. von) 1256
Mordek (H.) 1160
Morgan (M.R.) 1195
Mularczyk (J.) 1153
Munk Olsen (B.) 965-968
Musto (R.G.) 1143

N

Nadeau (A.) 1378
Nader (H.) 934
Nautin (P.) 1210
Nebbiai-Dalla Guarda (D.) 955
Neel (C.) 1330
Nelson (J.L.) 1069, 1286, 1382
Nicolet (Cl.) 1029
Nie (G. de) 1177
Nyberg (T.) 908, 1074, 1250

BCU CLUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

O

Oakley (R.J.) 1133
Olsen (Gl.) 1094
Onesti (N.Fr.) 1393
Önnefors (A.) 1287
Orlando (G.) 1313
Ornato (E.) 938, 939, 1246
Ortalli (G.) 892, 893
Ortigues (E.) 1318
O'Sullivan (Th.D.) 1167
Ott (N.H.) 1052
Ouy (G.) 956, 1246

P

Paden (W.D.) 1202
Palmer (J.J.N.) 1236, 1237
Palmer (N.F.) 878
Panizza Lorch (M. de) 899
Pattison (D.G.) 909
Patze (H.) 856, 1051, 1385
Pauler (R.) 1283
Paulmier-Foucart (M.) 995, 1203, 1371-1373, 1378
Pavlidès (Chr.) 1407
Pellegrin (E.) 957
Pelletier (M.) 1023
Perosa (A.) 1270
Pertusi (A.) 1274
Petersohn (J.) 910, 1078
Petitmengin (P.) 969
Pfaff (R.W.) 1190
Philippart (G.) 911
Phillips (M.) 894, 1070
Picoche (J.) 1238
Piltz (A.) 1074
Piø (I.) 908, 1250
Platelle (H.) 985
Poirion (D.) 1041, 1159
Polak (L.) 1030
Poulle (E.) 986
Prelog (J.) 1383

R

Rauner (E.) 1288
Ray (R.) 1257
Reeve (M.D.) 1141
Reischmann (H.-J.) 1289
Reynolds (L.D.) 969
Reynolds (P.) 1312
Rice (E.F.) 1267
Richard (J.) 1031
Richardson (M.) 1042
Riché (P.) 970, 1140
Roberts (Br.F.) 1173
Röll (W.) 1403
Ronig (Fr.J.) 1053
Ross (Ch.) 1252
Ross (D.J.A.) 1054
Rossi (B.) 1340
Rouse (M.A.) 1044, 1309
Rouse (R.H.) 958, 959, 1043, 1044, 1309
Rowe (J.G.) 1196
Rudolf (K.) 1055
Rüsen (J.) 853, 854

S

Santosuosso (A.) 1272
Sassier (Y.) 1329
Savigni (R.) 1148
Sawyer (B.) 1346
Scharer (A.) 895
Schmale (Fr.-J.) 857
Schmid (A.A.) 1119
Schmid (K.) 912
Schmidt-Chazan (M.) 995, 1087, 1350
Schnapp (J.T.) 1118
Schneider (W.Chr.) 896
Schneidmüller (B.) 978, 1405
Scholz (Kl.) 1304
Schreiner (Kl.) 1264
Schürmann (Br.) 1297
Scott (J.) 1186
Searle (E.) 1124
Severino (G.) 1344
Shopkow (L.) 1125
Sigal (P.A.) 913
Silvestre (H.) 1337, 1338
Simek (R.) 1032
Simpson (L.) 1416
Skovgaard-Petersen (I.) 1347
Slattery (M.) 1241
Smalley (B.) 971
Smits (E.R.) 1116, 1377
Sørensen (P.M.) 908, 1250
Sot (M.) 1045, 1046, 1071, 1140
Southern (R.) 862
Spiegel (G.M.) 914, 1192, 1365, 1395
Sprandel (R.) 928
Stancliffe (Cl.) 1355

BCU/A CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Stein (R.M.) 1422
Stiennon (J.) 986
Stoclet (A.J.) 1127, 1149
Stow (G.B.) 1239, 1359
Struss (L.) 1072
Strzelczyk (J.) 1080
Suard (Fr.) 915
Sullivan (R.E.) 1175, 1176
Suntrup (R.) 1035
Svenberg (E.) 1074
Szücs (J.) 1352

T

Tattershall (J.) 1033
Taviani-Carozzi (H.) 1299
Taylor (J.) 897
Taylor (S.), 1380
Tesnière (M.-H.) 1363
Testroet Ouellette (H.) 1187
Thiolier (J.-Cl.) 1305, 1306
Thiry (Cl.) 1163
Thomas (H.) 916
Thompson (D.) 1271
Thomson (R.M.) 1191
Tobin (R.B.) 1375
Tournoy (G.) 960
Townshend (D.) 1240
Tremp (E.) 1356
Trenkler (E.) 1114, 1225
Třeštík (D.) 898
Trippa (A.) 1325
Tristram (H.L.C.) 999
Trommer (A.) 908, 1250
Tugène (G.) 1095
Tyson (D.B.) 935
Tyssens (M.) 1250

V

Van Den Auweele (D.) 960
Van Engen (J.H.) 1339
Van Houts (E.M.C.) 1185, 1198
Vaughan (R.) 1000
Vecchio (S.) 1342
Verbeke (W.) 1212
Verdon (J.) 1178
Vernet (A.) 859, 972, 1376
Villalba i Varneda (P.) 1138
Voorbij (J.B.) 1367, 1377

W

Wachinger (B.) 878
Walder (E.) 1120
Wallace-Hadrill (J.M.) 862
Walpole (R.N.) 1364
Walsh (P.G.) 1193
Walsh (R.) 1273
Watt (D.E.R.) 1379
Welber (M.) 1103
Werner (K.F.) 860, 861, 1024
West (D.C.) 1268
Wetherbee (W.) 1096
Wiesenbach (J.) 1348
Wilcox (D.J.) 1001
Wilks (M.) 1258
Willard (Ch.C) 1112
Williman (D.) 961
Wilson (N.G.) 969
Winter (P.M. de) 962
Wiseman (T.P.) 848
Wojtecki (D.) 1304
Wollasch (J.) 912, 1102
Wolter (H.) 1128
Wood (I.N.) 1179
Wright (N.) 1154
Wright (St.K.) 1113
Wulz (W.) 1104
Wüstefeld (W.C.M.) 1034

Z

Zanella (G.) 900, 1321, 1323, 1326, 1327
Zimdars-Swartz (S.) 1268
Zimmermann (M.) 1002, 1311

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Index de persoane

A

Aaron 224
Abbon de Fleury (înainte de 945 – 1004) 46, 48, 124
Abélard, Pierre (1079-1142) 33, 111
Acciaiuoli, Donato (1429-1478) 276
Actardus (arhiepiscop de Tours) 128
Adalbéron (episcop de Laon; †1030) 53
Adalbert (arhiepiscop de Bremen) 44
Adam (primul om) 25, 121-123, 125, 136, 256
Adam de Clermont († după 1271) 31, 222
Adam din Bremen († înainte de 1085) 44, 84, 117, 134, 138, 198
Adela 225, 244
Adémar de Chabannes (cca 988-1034) 46, 55, 123, 130, 197, 244-245
Adrian I (papă, 772-795) 131
Aegidius Romanus (cca 1247-1316) 177
Aegyptos 146
Aeneas Sylvius Piccolomini (papa Pius al II-lea, 1458-1464; 1405-1464) 61, 115, 129, 140, 142
Agnellus de Ravenna (înainte de 805 – după 841) 44, 74-75
Ailred de Rievaulx (cca 1100-1167) 45
Aimeri de Peyrat (†1406) 46
Aimoin de Fleury (cca 965 – după 1008) 35, 47, 50, 92, 95, 134-135, 140, 168, 171, 197, 244, 263
Alant, Pierre 268
Albert al III-lea (duce de Austria, 1365-1395) 176
Alciato, Andrea (1492-1550) 151
Alcuin (cca 730-804) 262
Aldric (episcop de Mans, 832-857) 117
Alexander von Roes († înainte de 1300) 263
Alexandre de Blois (episcop de Lincoln, 1123-1148) 55
Alexandru Macedon 53, 135, 152 n. 26, 184, 218, 220, 239-240, 279-281
Alfonso al X-lea cel Înțelept (rege al Castiliei, 1252-1284) 33, 72, 91, 219, 263
Alfred cel Mare (848-899) 174, 265
Alphonse de Poitiers 94, 96-97
Amaury I (rege al Ierusalimului, 1162-1173) 55
Ambroise († după 1196) 53
Amédée al V-lea (conte de Savoia, 1329-1343) 75
Amélius de Lautrec 241
Amer, Pierre (...1449-1484) 253
Amon 124
André de Chauvigny 70, 73
André de Marchiennes (cca 1115-1202) 79, 92, 143, 180, 182
Andrei de Ungaria (...1272...) 274
Anne (ducesă de Bretagne; regină a Franței, 1477-1514) 83, 92
Annio da Viterbo, *vezi* Nanni, Giovanni
Anonimul din Béthune (după 1217) 252
Antigona 184
Antihrist 180
Antioh 257
Antoine de Chabannes 56
Antoine de la Sale (cca 1385-1460) 95, 257
Antoine de Talentes 254
Anton Koberger 231
Archembaldus (arhiepiscop de Tours) 129
Aristide 257
Aristotel (384-322 î.Hr) 28-29, 135-136, 152 n. 26, 184
Arnaud de Guines 57
Arnaud Esquerrier († după 1461) 83
Arthur (regele) 53, 107, 115-116, 132-133, 220, 254, 257, 271, 275
Arthur de Richemont (1393-1458) 57
Asser (...886-910) 93, 147
Attila 271
Aubert, David († după 1458) 73, 97
Aubri de Trois-Fontaines († după 1252) 46
Augustin (sfînt; 354-430) 51, 72, 74, 82, 121-122, 142, 168, 170, 178

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ LIBRARY

Augustus (împărat, 63 î.Hr. – 14 d.Hr.) 115, 125, 271
Aulus Gellius (sec. II d.Hr.) 23
Aurelian (împărat, 270-275) 149, 257
Avraam 121-123, 255-256

B

Baignon, Jean 73
Balbi, Giovanni (...1286...) 110, 148
Bartholomew Cotton (†1298) 83
Bartolomeo della Fonte sau Bartholomaeus Fontius (1445-1513) 36
Bartolomeo della Scala (1428-1497) 60
Bartolomeo Facio (1400-1457) 108
Bartolomeo Sacchi, zis Platina (1421-1481) 95
Basin, Thomas (1412-1491) 166
Baudouin al III-lea (rege al Ierusalimului, 1144-1162) 55
Baudouin al V-lea (conte de Hainaut, 1171-1192) 56, 58, 91
Baudri de Bourgueil (1046-1130) 49
Becket, Thomas 53
Beda Venerabilul (675-735) 24, 32, 43, 48-49, 68, 70, 74, 78, 85, 93-95, 99 n. 34, 103 n. 177, 105 n. 280, 111, 123-126, 132, 135, 143, 147-148, 155 n. 114, 161, 174, 178, 196, 201, 219, 223, 238-239, 243, 246, 250-251, 280, 285
Benedict al XIII-lea (papă, 1394-1424) 231
Benedict Biscop 223
Benoît de Sainte-Maure (...1165-1170...) 186, 217
Bernard (sfînt; 1091-1153) 45
Bernard Gui (1261-1331) 51, 82, 131-132, 182, 185, 197, 222, 229, 254
Bersuire, Pierre (1290?-1362) 176, 249
Bertharius (prima jumătate a sec. X) 44
Bertrand Boysset (cca 1345 – cca 1415) 62
Bertrand Du Guesclin 175, 274
Bladud 148
Bodel, Jean (cca 1165-1210) 219, 252
Boemus 146
Boethius (înainte de 480 – 524) 85, 172
Bohier, Pierre (...1350 – înainte de 1389) 184-185
Bolomier, Henri 73
Bonfini, Antonio (1427-1502) 264, 271
Bouchart, Alain (...1471 – înainte de 1531) 69, 95, 97, 268
Boucicaut, *vezi* Jean Le Maingre
Bouqueneau, Thomas 257
Bracciolini, Poggio (1380-1459) 59-60, 77, 88
Brunehaut 130
Brunetto Latini (1230-1294) 135
Bruni, Leonardo (Aretino) (1369-1444) 28, 36, 58, 60, 178, 276
Brunon de Roucy 223
Brutus 251
Burton, Thomas (...1396-1437) 27, 46, 82

C

Caesarius von Heisterbach (...1199 – după 1240) 105 n. 280
Caffaro de Caschifellone (1081-1166) 112
Calendre († după 1220) 231
Calixt al II-lea (papă, 1119-1124) 92-93
Callisthene 135
Calpurnius Piso (sec. II î.Hr.) 23
Canensi, Michele (cca 1420 – după 1482) 57
Capgrave, John (1393-1464) 74, 105 n. 283, 182, 198
Carloman (fiul lui Ludovic cel Gîngav, †884) 130
Carol al III-lea cel Simplu (Karolus Simplex) (879-929) 130
Carol al IV-lea (împărat, 1346-1378) 176, 256, 263, 265, 273
Carol al V-lea (rege al Franţei, 1364-1380) 176, 184, 252, 256-257, 263, 267, 273
Carol al VI-lea (rege al Franţei, 1380-1422) 58, 60, 150, 184, 248, 252-254, 257, 267, 273
Carol al VII-lea (rege al Franţei, 1422-1461) 11, 67 n. 170, 117, 137, 166, 257, 265, 267-268, 275
Carol al VIII-lea (rege al Franţei, 1483-1498) 133, 166, 265
Carol cel Mare (Karolus Magnus) (747-814) 11, 17, 53, 70-71, 73, 91, 93, 115, 121, 130, 168, 174, 186, 220, 242, 252, 255-257, 262-265, 271-276
Carol cel Pleşuv (Karolus Calvus) (823-877) 130, 251
Carol de Anjou (1226-1285) 274
Carol Quintul (împărat, 1500-1558) 121
Carol Temerarul (duce de Burgundia, 1467-1477) 55, 219, 276
Cassiodor (cca 485-580) 31, 85, 148, 168, 195-196, 202, 214, 221, 224, 237-239, 242-243, 245, 248, 250-251, 262, 280, 285
Castel, Jean (înainte de 1425 – 1476) 268-269

Cato (234-149 î.Hr.) 23
Cavallini, Giovanni (...1325-1349) 58-61, 198, 229-230
Caxton, William (înainte de 1424 - 1491) 231-232
Cazimir I (principe polonez, 1016-1058) 224
Cezar (Caius Iulius) (101-44 î.Hr.) 36, 68, 105 n. 279, 109, 135, 149, 158 n. 276, 239-240, 249, 256, 272-273
Charles d'Orléans 241
Charles Martel (Karolus Martellus) (689-741) 130
Chartier, Jean (†1464) 177, 198, 267-268
Chastellain, Georges (înainte de 1416 - 1475) 268
Chaucer, Geoffrey (cca 1340-1400) 87, 104 n. 208
Chevalier, Jacques 254
Childebert al III-lea (rege, 695-711) 130
Chiriac 132
Chrétien de Troyes (...1160-1190...) 56, 85
Christina de Pisan (cca 1363 - după 1431) 268
Cicero (106-43 î.Hr.) 23-26, 29, 36, 134, 136, 165, 171, 176-177, 189 n. 33
Clement al IV-lea (papă, 1265-1268) 111
Cleopatra 257
Clotaire I (rege, 511-561) 275
Clovis (rege, 482-511) 11, 17, 125-126, 255, 257, 262, 274-275
Cola di Rienzo (1313-1354) 77
Colonna, Giovanni (cca 1294 - după 1350) 191 n. 77, 231
Colonna, Landolfo (înainte de 1250 - 1331) 131, 230
Commynes, *vezi* Philippe de Commynes
Constance 227
Constantin (împărat, 306-337) 17, 29, 108, 114, 116, 119, 132, 262
Constantin (papă, 708-715) 119
Corsini, Pietro 241, 256
Cosma din Praga (†1125) 146
Crates din Mallos (sec. II î.Hr.) 136
Creton, Jean († cca 1410) 175
Cuthbert (sfînt) 49, 80

D

Dagobert I (rege, 623-639) 130
Dagobert al II-lea (652-679) 130
Daniel 31, 120-122
Dares Frigianul 55, 68, 109, 114, 217-218, 239-240
Darius 121, 123
Dati, Gregorio (Goro) (1362-1435) 61-62, 251
David 122-124, 262, 265, 271
Decius (împărat, 249-251) 132
Deda 70
Denis (Dionisie) (sfînt) 111-112, 116, 132, 267
Dictys Cretanul 217-218, 239-240
Dimitrie (sfînt) 53
Diocleţian (împărat, 284-305) 125-126
Dionisie Areopagitul (sfînt) 33, 111
Dionisie cel Mic 124, 126
Długosz, Jan (1415-1480) 58, 83, 104 n. 242, 158 n. 277, 246
Domer, Jean (cca 1420 - după 1459) 265
Dondi, Giovanni 74
Dudon de Saint-Quentin (cca 960 - după 1026) 53, 56-58, 60, 65 n. 97, 172, 263

E

Eadmer (cca 1060 - cca 1128) 50, 79-80, 117
Ebendorfer, Thomas (1388-1464) 73, 75, 83, 173, 221
Ebran, Hans (von Wildenberg) (cca 1430 - cca 1502) 61-63, 74
Edmond (arhiepiscop de Canterbury) 166
Edmond van Dynter (...1406-1448) 264
Edouard de Bar 228
Eduard I (rege al Angliei, 1272-1307) 91, 111, 251, 266
Eduard al II-lea (rege al Angliei, 1307-1327) 145
Eduard al III-lea (rege al Angliei, 1327-1377) 48, 255, 263, 271, 273
Eduard al IV-lea (rege al Angliei, 1461-1483) 231-232, 249, 266
Edwin 70
Egilo (arhiepiscop de Sens) 90
Eginhard (775-840) 70, 93, 106 n. 290, 140, 168, 196, 216, 230, 276
Ekkehard de Aura (†1129) 151 n. 11, 197, 243
Ekkehard de Sankt Gallen (cca 980-1060) 109
Elena 132
Elmham, Thomas (†1440) 74, 82, 117
Engelbert de Admont (1250-1331) 26, 35
Enguerran de Monstrelet (înainte de 1400 - 1453) 141
Epiphanius (sec. VI) 238
Erasmus (Desiderius) din Rotterdam (1467-1536) 30, 33
Ernald (abate de Rievaulx) 45

Espec, Walter 227
Etienne de Bourbon († cca 1262) 50, 69, 95-96
Etienne de Conty (†1413) 72, 111
Etienne Maleu (1282-1322) 75-76, 80, 83, 92, 96, 170, 180, 198
Eulogiu (sfînt) 223
Eusebiu din Cezareea (cca 265-339) 31, 85, 93, 99 n. 34, 111, 121-122, 132, 162-164, 166, 179, 217, 230, 238, 241, 250, 279, 282
Eutropius (sec. IV d.Hr.) 116, 221, 230, 239-240
Ewrard (marchiz de Frioul) 84

F

Fabius Pictor (cca 254 – după 201 î.Hr.) 23
Falcon (cca 1100) 79-80
Ferdinand Catolicul (rege al Aragónului şi Castiliei, 1452-1516) 272
Festus (sec. II d.Hr.) 27, 196, 216, 221-222
Filip (fiu al lui Ludovic al VI-lea, rege al Franţei) 130
Filip al II-lea (Philippe Auguste) (rege al Franţei, 1180-1223) 94, 96-97, 112-113, 116, 130, 168, 252-253, 263, 265
Filip al III-lea cel Curajos (rege al Franţei, 1270-1285) 187
Filip al IV-lea cel Frumos (rege al Franţei, 1285-1314) 257, 274
Filip al VI-lea (rege al Franţei, 1328-1350) 51, 130, 176, 181, 184-185, 257, 266
Filip cel Bun (duce de Burgundia, 1419-1467) 67 n. 170, 264, 268, 276
Filip cel Îndrăzneţ (duce de Burgundia, 1363-1404) 218-219, 227-228
Fillastre, Guillaume 250
Fitz Gilbert, Ralph 227
Flavio Biondo (1392-1463) 61, 77, 95, 177-178, 197, 199, 269
Flavius Josephus (37-95) 31, 33, 45, 89, 171, 196, 214, 217-218, 237-242, 245, 249-251
Flodoard (894-966) 44, 78, 80-81, 128, 198, 203-204, 211, 223, 245
Floriano da Villola 62
Florus (sec. II d.Hr.) 230, 239-240
Folcuin (...948-990) 79
Foscarini, Lodovico 269
Foucher de Chartres (1058 – după 1127) 49, 86
Foulques le Réchin (conte de Anjou, 1068-1109) 70, 72
Foulques Nerra (conte de Anjou, 987-1040) 70
Francesco (canonic la Cesena) 44
Francion 146
Fréculphe (...822-853) 44, 94, 197, 224, 251
Fredegarius (sec. VII) 146, 221
Frederic I Barbarossa (împărat, 1152-1190) 56, 91, 93, 186
Frederic al III-lea (împărat, 1448-1493) 83, 177, 221, 247, 264
Froissart, Jean (cca 1337 – după 1404) 20, 53, 56, 63, 90, 144, 167, 175, 197, 199, 254, 271
Frollon 133
Froterius (arhiepiscop de Tours) 128-129
Frutolf de Michelsberg († 1103) 124, 219
Fulbert 86

G

Gaguin, Robert (1433-1502) 90, 115, 133, 166, 177, 247, 254, 269, 275
Galbert de Bruges (...1091 – după 1128) 58, 60
Galeazzo Visconti, Gian (1347-1402) 251
Gallus Anonymus († după 1114) 54-55, 138, 172, 198, 215, 219, 244
Galvano Fiamma (1283-1344) 189 n. 41
Gaspare da Verona (...după 1471...) 198, 203
Gaston Fébus (conte de Foix, 1331-1391) 57
Gaultier d'Yvetot 274-275
Gelasius I (papă, 492-496) 111
Gelasius al II-lea (papă, 1118-1119) 172
Gennadius († după 496) 238
Geoffrey of Monmouth (...1129-1154) 55, 105 n. 282, 107, 115, 132-133, 140, 146, 148, 150, 180, 196, 214, 219-220, 225, 227-228, 240, 251
Geoffrey Plantagenet (conte de Anjou, 1129-1151 ; duce de Normandia, 1144) 103 n. 178
Geoffroy (arhiepiscop de Tours) 127
Geoffroy (cavaler de La Tour Landry ; † după 1372) 253
Geoffroy de Vigeois (înainte de 1151 – după 1184) 96, 114
Geoffroy de Villehardouin (cca 1150 – cca 1212) 20, 218
Geoffroy Gaimar (...cca 1140...) 24, 65 n. 97, 72, 174, 227
Geoffroy Grisegonelle (conte de Anjou, 960-987) 72
Geoffroy Martel (conte de Anjou, 1040-1060) 70
Geoffroy Vassal 268

George din Trapezunt (1396-1484) 36
Georges d'Halluin (cca 1473-1536) 219
Gerald of Wales (cca 1147-1223) 27, 54-55, 68, 133-134, 138, 141, 146-147, 173, 175, 186, 201, 227-229
Gérard (episcop d'Angoulême) 84
Gérard de Montaigu (...1336-1380) 83
Gérard Machet (episcop de Castres) 267
Géraud d'Avranches 53-54
Géraud de Frachet (...1225-1271) 251, 254
Gerbert (înainte de 945 – 1003) 138
Gerson, Jean (1362-1428) 248-249
Gervais (prior de Saint-Céneri) 127
Gervase of Canterbury (cca 1145 – cca 1210) 34, 136, 139, 163-164
Gervase of Tilbury (...1176-1214...) 147
Gheorghe (sfînt) 53
Ghiberti, Lorenzo (1378-1445) 17
Gildas (†570) 93, 143
Gilles Le Bouvier, zis Heraldul Berry (1386-1455) 67 n. 170, 197
Gilles Le Muisit (1272-1352) 91
Gilles Malet 227
Gioacchino da Fiore (1132-1202) 25
Giorgio Merula (1424-1494) 90
Giotto di Bondone 17
Giovanni (monah la San Vincenzo al Volturno) 47
Giovanni da Pian del Carpine (...1245-1252) 52, 139
Giovanni de' Marignolli (†1358 sau 1359) 52, 134, 138-139
Girart de Roussillon 72, 264
Girloamo Albertucci de' Borselli (cca 1432-1497) 163
Gislebert de Mons (1150-1224) 58
Gislebert de Saint-Trond (...1100-1137...) 46
Godefroy de Bouillon 143, 256
Goffredo da Viterbo (†1196) 164, 189 n. 41
Goufaud 129-130
Graţian (înainte de 1100 – înainte de 1159) 94
Grégoire de Tours (538 sau 539-594) 44, 50, 105 n. 279, 123, 125-126, 132, 138, 170, 178, 195, 197, 199, 215, 221, 243, 245, 251
Gregorio di Catino (cca 1060 – cca 1130) 34, 81
Gregorius (cca 1200) 77
Guernes de Pont-Sainte-Maxence (...1173-1177...) 53
Guiart des Moulins (1251 – după 1313) 33, 249
Guibert de Nogent (1053-1124) 68, 74, 107, 115, 140, 165, 172, 215
Guido delle Colonne (...1276...) 250
Guillaume (sfînt) 56
Guillaume, zis Dent de May 71
Guillaume I de Chauvigny 75-76
Guillaume al III-lea cel Mare (conte de Poitiers şi al V-lea duce de Aquitania, 990-1029) 55
Guillaume d'Auvergne (episcop de Paris) 33
Guillaume Danicot (cca 1415-1472) 269
Guillaume de Jumièges (...cca 1070-1072...) 86, 197, 224-225
Guillaume de Nangis (†1300) 25, 254, 266, 274
Guillaume de Poitiers (cca 1020 – după 1087) 56, 65 n. 97, 86, 170-171, 198
Guillaume de Puylaurens (după 1200 – după 1274) 166
Guillaume de Saint-Denis (...1151...) 30, 48
Guillaume de Tyr (cca 1130 – după 1186) 68, 80, 187, 202, 218
Guillaume de Volpiano 223-224
Guillaume Guiart († după 1316) 97, 161, 175, 252
Guillaume Juvénal des Ursins 231
Guillaume Le Breton (înainte de 1169 – după 1224) 161, 168
Guillaume Longchamp 56
Guillaume Revel (înainte de 1461) 67 n. 170
Guillaume Saignet (cca 1370-1444) 61, 181, 253
Guiot de Provins 231
Gunther von Pairis (cca 1150 – cca 1210) 218
Guy de Bazoches (†1203) 74, 150
Guy de Laval 65 n. 97

H

Ham 137
Hardoinus (arhiepiscop de Tours) 129
Hariulf (cca 1060-1143) 75, 79, 81, 86
Havelok Danezul 72
Hegesippus 171, 238
Heimo de Bamberg (†1139) 124, 198
Heinrich von Diessenhofen (...1320-1376) 230
Heiric d'Auxerre (841 – cca 876) 239
Helgaud de Fleury (...1004 – înainte de 1041) 46, 50, 198
Hélinand de Froidmont († după 1215) 25, 46, 93, 95, 106 n. 309, 108, 169, 198
Henric I (rege al Franţei, 1031-1060) 116

Henric I Beauclerc (rege al Angliei, 1100-1135) 126, 225
Henric al II-lea (rege al Angliei, 1154-1189) 55
Henric al III-lea (rege al Angliei, 1216-1272) 169
Henric al V-lea (împărat, 1106-1125) 225
Henric Leul (1129-1195) 55
Henry of Huntingdon (după 1080 – 1155) 92, 126, 192, 197, 219, 244
Herardus (arhiepiscop de Tours) 127, 129
Heredia, Juan Fernández de (cca 1310-1396) 176
Hériger de Lobbes († 1007) 124, 138
Hermagoras (sfînt) 77
Hervé (arhiepiscop de Reims) 81
Hethum Haython († cca 1308) 219, 228
Hevyrston, Georges 256
Hilduin (abate de Saint-Denis) 111
Hincmar (806-882) 78, 84, 90, 98 n. 4, 107, 153 n. 34, 178, 181-182
Homer 21
Hucbald de Saint-Amand (cca 840-930) 50
Hugo (arhiepiscop de Tours) 128
Hugo (episcop de Orléans) 257
Hugo Abatele 142
Hugo Capet (rege al Franţei, 987-996) 17, 115, 119, 255, 257, 262
Hugo cel Mare 119
Hugo d'Avranches 53
Hugo de Fleury († după 1114) 27, 43, 86, 197, 225, 244, 251
Hugo de Poitiers († 1167) 93
Hugo de Saint-Victor († 1141) 24, 29, 31, 33, 124, 135, 137, 195, 197, 203-204, 207, 215, 217, 221, 229, 250-251
Humbert de Romans (...1224-1277) 88, 262
Hunibald 117, 119
Hunt, William 256
Hydatius (înainte de 400 – după 468) 44

I

Iacob (sfînt) 92-93
Iafet 137
Iagełło, Vladislav (rege al Poloniei, 1386-1434) 60
Ieremia 49
Ieronim (sfînt; cca 331-420) 27, 108, 111, 121-124, 146, 217, 223, 238-239, 251
Iisus Hristos 17, 33, 48, 71, 77, 121-126, 146, 160-161, 255-256, 282
Ingelger 72
Inocenţiu al III-lea (papă, 1198-1216) 31, 119
Inocenţiu al IV-lea (papă, 1242-1254) 138
Ioan (sfînt) 68, 109, 116, 143, 152 n. 27
Ioan I (rege al Franţei, 1316) 130
Ioan al II-lea cel Bun (rege al Franţei, 1350-1364) 130, 176, 228, 249, 266
Ioan fără de Ţară (rege al Angliei, 1199-1216) 138
Ioan fără Frică (duce de Burgundia, 1404-1419) 228
Iordanes (...551-552...) 221
Isabela Catolica (regina Castiliei, 1451-1504) 272
Isabella de Bavaria 257
Isidor de Sevilla (cca 560-636) 23, 63, 68, 85, 95, 123-125, 135, 139, 141, 146, 148-149, 217, 230, 238-239, 250, 280
Iulian (sfînt) 132
Iustin (împărat, 518-527) 132
Iustinian (împărat, 527-565) 34, 132

J

Jacopo da Varagine (1228-1298) 36, 50, 52, 132, 146, 151 n. 11, 164
Jacques de Guise (înainte de 1350 – 1399) 264
Jacques de Vitry († 1240) 134, 139
Jacques d'Orchies 144
Jacques Le Picart 254
Janko z Czarnkowa († 1387) 93
Jan z Dąbrowski (sec. XV) 36
Jean (arhiepiscop de Tours) 127
Jean Belles-Mains (arhiepiscop de Lyon) 69
Jean Blampain (...1502-1508...) 93
Jean Cuvelier (...1380...) 175
Jean d'Acy 254
Jean d'Auton (1466 sau 1467-1528) 270
Jean de Berry 228, 252
Jean de Courcy (1360-1431) 30, 61, 181, 248
Jean de Derval 65 n. 97
Jean de Dormans 241
Jean de Flixicourt (...1262-1275...) 55, 218
Jean de Grouchy (cca 1300) 263
Jean de Hangest (cca 1420-1490) 61-62
Jean de Haut-Funey († 1358) 183-185
Jean de Joinville (1224-1317) 20, 27, 198
Jean de la Chapelle (...1492...) 75
Jean de la Gogue (cca 1375 – după 1422) 70, 73, 75-76, 82
Jean de Marmoutier (...cca 1170 – cca 1180...) 27
Jean de Meun (cca 1240 – înainte de 1305) 111

Jean de Montreuil (cca 1354-1418) 58-60, 83, 116, 144, 253, 267
Jean de Rochefort 181, 249
Jean de Saint-Victor (...1308-1322...) 164
Jean de Vignay (cca 1285 – cca 1348) 249
Jean de Vy 228
Jean din Cotentin 227
Jean Juvénal des Ursins (1388-1473) 117
Jean Lebègue (1368-1457) 59, 188
Jean Le Bel (înainte de 1300 – 1370) 175
Jean Le Clerc (†1510) 56
Jean Lefèvre de Saint-Rémy (1395-1468) 67 n. 170
Jean Le Long d'Ypres (...1345-1383) 115
Jean Le Maingre, zis Boucicaut (1366-1421) 57
Jean Lemaire de Belges (1473 – după 1515) 15, 28, 30, 53-54, 95, 166, 268, 270
Jean Mansel (1400-1473) 197
Jeannin din Rouen 228
Jean Petit (1360-1411) 228
Joan Margarit i Pau (1421-1484) 73, 142
Johannes Angelus Terzonis de Legonissa (...1497...) 264-265
Johannes Cuspinianus (1473-1529) 83, 90
Johannes de Beke († după 1348) 31, 91, 173, 197
Johannes de Legonissa, *vezi* Johannes Angelus Terzonis de Legonissa
Johannes de Thuroczy (cca 1420 – cca 1480) 90
Johannes Trithemius (1462-1516) 46, 90, 117, 119
Johannes Vitoduranus (cca 1300 – după 1348) 52
Johannis de Porta (†1161) 99 n. 34, 103 n. 177
Johann Schiltberger (1380-1427...) 144
Johann von Viktring († după 1343) 170
John din Beverley 111
John Fortescue (cca 1394 – cca 1476) 36
John of Fordun († cca 1384) 264-265, 272
John of Salisbury (1120-1180) 29, 198, 217
John of Worcester (...1124-1140...) 86, 96, 243-244
John Trevisa (...1362-1402) 116
John Wessington (...1398-1451) 35
Joseph (arhiepiscop de Tours) 128
Joseph Alberti 89
Justin (sec. II sau III d.Hr.) 121, 171, 187, 196, 216, 221-222, 239-240, 248

K

Kadłubek, Wincenty (cca 1150-1223) 36, 197, 203, 244, 246
Knighton, Henry (†1396) 25, 96, 169, 180

L

Ladislaus Sunthaym (...1460-1513) 57
Lambert d'Ardres (...1194-1203...) 57
Lambert de Saint-Omer (...1112-1120...) 24-25, 43, 90, 94, 119, 123, 130, 135-137, 141, 197, 203
Lambert de Waterlos (1108-1170) 70
Lampert de Hersfeld (înainte de 1028 – înainte de 1085) 198, 216
Langton, Stephen (arhiepiscop de Canterbury, †1228) 94, 179
Lapo da Castiglionchio cel Tînăr (†1438) 36
Laurent de Premierfait (...1405-1414...) 176
Laurentius din Březová (cca 1370 – după 1427) 58, 60
Leon al II-lea (împărat în 474) 133
Leon al III-lea (împărat, 717-741) 133
Leon al III-lea (papă, 795-816) 131
Leon cel Mare (împărat, 457-474) 133
Leon de Monte-Cassino (cca 1050-1115) 153 n. 35
Letaldus de Micy († după 996) 107, 132
Licurg 257
Liutprand de Cremona (†972) 105 n. 280, 161, 197, 215, 223
Lorenzo Valla (1405-1457) 29, 108, 116, 151, 178
Lothar (rege al Franței, 954-986) 81
Lothar (rege, apoi împărat, 795-855) 71, 81, 276
Lothar al II-lea (rege al Lorenei, 855-869) 81
Louis (duce de Guyenne) 248-249
Louis, fiu al lui Ludovic cel Gingav 130
Louis de Bar 228
Louis d'Orléans 228, 248-249, 252
Luca (sfînt) 116
Lucan (39-65) 30, 36, 85, 88, 239-241, 248-249
Lucas de Tuy († înainte de 1250) 72
Lucius 132-133
Ludovic al II-lea (duce de Bourbon, 1356-1410) 57
Ludovic al V-lea (rege al Franței, 986-987) 119
Ludovic al VI-lea (rege al Franței, 1108-1137) 119, 130, 168, 171, 188, 225, 244, 273
Ludovic al VII-lea (rege al Franței, 1137-1180) 130
Ludovic al VIII-lea (rege al Franței, 1223-1226) 272
Ludovic al IX-lea (rege al Franței, 1226-1270) 11, 17, 27, 51, 91, 97, 130, 168, 186, 266, 272-273

Ludovic al X-lea (rege al Franţei, 1314-1316) 130
Ludovic al XI-lea (rege al Franţei, 1461-1483) 61, 253, 268-269, 275-276
Ludovic al XII-lea (rege al Franţei, 1498-1515) 270
Ludovic cel Gîngav (rege, 877-879) 130
Ludovic cel Pios (împărat, 814-840) 117, 244, 251
Lupold von Bebenburg (cca 1297-1363) 263

M

Macarie 132
Macrobiu (cca 400) 136
Mahomed 107, 115
Manning, Robert (...1288-1338...) 28, 54, 175, 251
Marcanova, Giovanni (†1467) 62
Marcellinus († după 534) 238-239
Marcian (împărat, 450-457) 132
Marco Battagli († înainte de 1376) 191 n. 72
Marco Polo (1254-1323) 27
Marcu (sfînt) 77, 116
Marianus Scotus (1028-1082 sau 1083) 48, 86, 124, 223
Marie de Bar (ducesă) 228
Marius 146, 150
Marsilio da Padova (înainte de 1280 – înainte de 1343) 35, 263
Martianus Capella (sec. IV) 136, 172
Martin (rege al Siciliei, 1391-1409) 108
Martin (sfînt; cca 316 – cca 400) 126
Martin Polonezul (Martin din Troppau; †1278) 33-34, 51-52, 89, 99 n. 34, 105 n. 280, 196, 221-222, 230, 241-242, 249-251, 284
Martin Talayero 41 n. 144
Matei (sfînt) 116, 121
Matei Corvin (rege al Ungariei, 1458-1490) 90, 246, 264, 271
Mathieu Levrien (...1483-1522) 269-270
Matilda 225, 244
Matthew Paris (după 1200-1259) 24, 27, 43, 46-48, 72, 75, 79, 96, 141, 148, 166, 169, 182, 186, 197-198, 203-204, 210, 215, 222
Mauriciu (sfînt) 53
Maximilian (împărat, 1459-1519) 57, 83, 117, 119, 247, 273, 275
Maximilien (sfînt) 77
Meginfrid 117
Melis Stoke († după 1305) 65 n. 97
Menestrelul din Reims (cca 1260) 252
Menestrelul lui Alphonse de Poitiers 94, 96-97
Mennel, Jakob (...1498-1532) 57, 273, 275
Metasthenes 108, 114
Michel du Bernis (...1429-1445...) 83
Miélot, Jean (după 1400 – după 1455) 155 n. 113-114
Mocenigo (doge al Veneţiei) 145
Moise 33, 121, 256
Molinet, Jean (1435-1507) 268

N

Nabucodonosor 124
Nanni, Giovanni, zis şi Annio da Viterbo (1432-1502) 96, 108, 114, 117, 120
Navagero, Andrea (1483-1529) 269
Nennius (cca 830) 74, 93, 123, 146
Niccolò da Prato (1250-1321) 230
Niccolò Niccoli 89
Nicholas Trivet (Trevet) (înainte de 1268 – după 1334) 25, 27, 36, 51, 94, 163, 179, 197, 199, 215, 230, 250
Nicolae (sfînt) 256
Nicolas de Baye (cca 1364-1419) 87
Nicolas *de Custura* 255
Nicolas de Senlis (cca 1210) 55, 91, 174
Nicolaus Cusanus (1401-1464) 114, 116
Nicole Gilles (...1474-1503) 89-90, 247, 253
Noe 121-122
Noël de Fribois (...1425 – după 1483) 117, 253
Notger (episcop de Liège) 138
Notker cel Gîngav (cca 840-912) 140, 197, 216

O

Ockham, William (1270-1347) 114
Odofredus (†1265) 77
Odorannus de Sens (cca 985 – cca 1045) 79
Offa I (rege al Merciei, 757-796) 72
Orderic Vitalis (1075-1142) 49-50, 56-57, 86, 92, 149, 161, 166, 170, 172, 198, 201, 216
Origen (185-254) 121
Orosius, Paulus Orosius († după 417) 24, 31, 33, 45, 68, 85, 88-89, 99 n. 34, 125, 135, 138-139, 141-142, 174, 187, 196, 214, 216-217, 238-242, 250-251
Otterbourne, Thomas 61
Otto I (împărat, 962-973) 121
Otto al II-lea (împărat, 973-983) 130
Otto al III-lea (împărat, 983-1002) 130

Otto de Freising (cca 1111-1158) 24-25, 44, 62, 121, 134, 135, 152 n. 33, 161, 164, 180, 186, 189 n. 41, 197, 203-204, 208, 216, 243
Ottokar al II-lea (1233-1278) 75
Ottokar de Stiria (cca 1265 – înainte de 1321) 92

P

Pandolfo (înainte de 1142) 59, 230
Paolo Emili (cca 1460-1529) 90, 152 n. 33, 270
Paston, John 254
Paul (cca 1087) 78
Paul al II-lea (papă, 1464-1471) 57
Paulin (episcop) 70
Paulin Minoritul (Paolino da Venezia sau Paolino Veneto, frate minorit, cca 1270-1344) 136, 184
Paulus Diaconus (înainte de 725 – înainte de 800) 93, 147, 179, 219, 238-239, 245, 262
Pavel (sfînt) 30, 33, 121, 165
Pepin (714-768) 53, 166, 180, 182
Pérégrin (...1171-1200...) 34, 69
Peter of Langtoft (†1307) 28, 55, 197, 251
Petrarca, Francesco (1304-1374) 17, 219, 222, 230, 255
Petru (sfînt) 143, 146
Petru Lombardul 94
Petrus Tudebodus (...după 1102 – înainte de 1111...) 143
Petru Venerabilul 25
Peutinger, Conrad (1465-1547) 78
Philibert (născut în 1465; duce de Savoia, 1472-1482) 248
Philippe de Commynes (înainte de 1447 – 1511) 20, 166-167
Philippe de Mézières (1327-1405) 150
Philippe de Vigneulles (1471-1527) 241, 249
Philippe Mousket (...1213 – după 1241) 252
Pier Candido Decembrio (1392-1477) 141
Pierre (vidam de Gerberoy) 254
Pierre d'Ailly (1350-1420) 135, 139, 141
Pierre de Maillezais (cca 1060) 79
Pierre de Poitiers (†1205) 99 n. 34
Pierre de Virey (cca 1425-1506) 250
Pierre d'Orgemont (...1350-1389) 267
Pierre Guillaume (...1142...) 59, 230
Pierre Hélie († înainte de 1148) 149
Pierre Honoré 231
Pierre Le Baud (†1505) 31, 65 n. 97, 83, 92, 95, 97, 134, 166, 177
Pierre Mîncăul (Petrus Comestor) († după 1180) 33, 36-37, 52, 63, 89, 163, 196, 200, 217, 230, 241-242, 249-251, 284
Pietro da Villola 62
Pintoin, Michel († 1421) 46, 116, 145, 198, 203, 267, 269
Pius al II-lea (papă), *vezi* Aeneas Sylvius Piccolomini
Platina, *vezi* Bartolomeo Sacchi
Pliniu cel Bătrîn (23-79) 135
Poppon de Stavelot 224
Priam 273
Prigent de Coëtivy 144
Primat († după 1277) 82, 97, 130, 134, 136, 140, 160, 167, 176, 180-181, 187, 202, 219-220, 252, 266, 274
Priscian (sec. VI) 147
Prosper din Aquitania († după 455) 238
Ptolemeu (sec. II) 133, 141

Q

Quintilian (cca 30 – după 95) 28, 88, 146
Quintus Curtius (sec. I d.Hr.) 239-240, 242

R

Ralph (Raoul) de Diceto (cca 1125 – cca 1201) 124, 182, 229
Ralph of Coggeshall († după 1224) 46
Ranulf Higden (...1299-1364) 25, 27, 31, 46, 48, 73, 75, 95, 97, 115, 127-128, 135, 137, 146, 148, 150, 161, 169, 180-181, 184-185, 196, 214, 217, 222
Raoul al II-lea (arhiepiscop de Tours) 129
Raoul Glaber (cca 985 – cca 1046) 75, 149
Rapondi, Dino 228
Rapondi, Giacomo 228
Rashi († 1105) 32-33
Raymond d'Aguilers († după 1098) 143
Reccafred (episcop de Córdoba) 223
Regino de Prüm († 915) 71, 152 n. 28, 165, 171, 197, 243
Remacle (sfînt) 138
Remi (sfînt) 98 n. 4
Remi d'Auxerre (...861 – înainte de 908) 110, 239
Renaud (arhidiacon de Angers, ...1029-1075) 58, 245
René d'Anjou (1409-1480) 228
Richard I (duce de Normandia, 942-996) 53, 60, 65 n. 97, 263

Richard I Inimă de Leu (rege al Angliei, 1189-1199) 56, 115
Richard al II-lea (duce de Normandia, 996-1026) 53, 65 n. 97
Richard al II-lea (rege al Angliei, 1377-1399) 175
Richard de Bazoques (1360 – după 1408) 250
Richard de Bury (1287-1345) 229
Richard de Saint-Vanne 224
Richard Fitzjames 232
Richard le Poitevin († după 1170) 45
Richard Lescot (...1329-1358...) 266
Richer († după 998) 134-135, 198, 263
Richeza 224
Rigord (cca 1150 – cca 1210) 79, 82, 112-113, 116, 130, 167-168, 266
Robert (arhiepiscop de Tours) 128-129
Robert (conte) 142
Robert (conte de Gloucester) 48, 55, 225, 227
Robert cel Pios (rege al Franței, 996-1031) 50
Robert d'Auxerre (1156 sau 1157-1212) 127, 132, 198
Robert de Baudricourt 228
Robert de Melun († 1167) 110
Robert de Torigni (...1128-1186) 79, 86, 91-92, 103 n. 178, 127, 197, 203-204, 209, 243-244
Robert Le Coq (episcop de Laon) 87, 275
Robert Lotharingianul 223
Robert of Gloucester 197
Robert of Reading (...1307-1327...) 25
Roger (castelan de Lille) 217
Roger of Hoveden († după 1201) 187
Roland 72
Rolandino da Padova 58, 60, 112
Rolevinck, Werner (1425-1502) 63, 222, 232, 242, 247
Romain, Henri (...1429 – după 1459) 97, 185, 197
Romulus 146
Roricius (episcop) 76
Roscelin 85
Rotherham, Thomas (1423-1500) 232
Rudborne, Thomas (...1440-1460...) 132-133
Rudolf al IV-lea (duce de Austria, 1358-1365) 176
Rudolf von Ems (cca 1229 – cca 1254) 186
Rufin din Aquileia († 410) 93, 179, 238-239, 242
Rupert din Deutz (înainte de 1070 – 1129) 32, 40 n. 105

S

Sabellicus, Marcus Antonius (1436-1506) 269
Salimbene (1221 – după 1288) 52, 173
Sallustius (86-35 î.Hr.) 30, 32, 36, 45, 85, 135-136, 171, 177-178, 188, 239-242, 249
Salutati, Coluccio (1331-1406) 36, 59
Samuil 223
Sánchez de Arévalo, Rodrigo (1404-1470) 272
Sanudo, Marino (1466-1535) 145
Saxo Grammaticus (cca 1150 – după 1216) 198, 219, 244
Schedel, Hartmann (1440-1514) 31, 37, 63, 187, 231, 238
Schreyer, Sebald (1446-1520) 231
Sebastian (sfînt) 53
Sem 137
Sempronius Asellio (înainte de 159 – după 91 î.Hr.) 165
Sergiu al II-lea (papă, 844-847) 90
Sigebert I (rege, 561-575) 126, 130
Sigebert de Gembloux (cca 1030-1112) 25, 27, 43-44, 46, 48-49, 70, 72, 85-86, 90-91, 96, 106 n. 309, 152 n. 33, 197, 217, 224, 243, 262
Sigismund (împărat, 1411-1437) 265
Simon de Hesdin (cca 1364) 95
Simon de Saint-Quentin (...1247-1248...) 139
Simone (notar la Arezzo) 230
Socrate (sec. V) 238
Solinus (sec. III d.Hr.) 134-135, 141, 239-240, 251
Solomon 121-122
Sozomenos (sec. V) 238, 279, 283
Stainreuter, Leopold 180, 197
Strabon (cca 58 î.Hr. – cca 25 d.Hr.) 141
Suetoniu (cca 75 – cca 160) 30, 45, 171, 239-242, 248-249, 251
Suger (cca 1081-1151) 48, 167-168, 171, 195, 197, 202, 263
Svend (rege al Danemarcei, 1047-1076) 138
Symeon of Durham (...1104-1126...) 94

Ş

Ştefan (rege al Angliei, 1135-1154) 109, 152 n. 25, 225
Ştefan al II-lea (papă, 752-757) 131

T

Tacit (cca 55-120) 240

Talbot 166
Temistocle 257
Teodosie al II-lea (împărat, 408-450) 279
Tertullus 72
Theodor (sfînt) 53
Theodoret (sec. V) 238
Theotolo (arhiepiscop de Tours) 128
Theudebert I (rege, 534-547) 126
Thibault, Raoul 254
Thierry al IV-lea (rege, 720-737) 130, 182
Thietmar de Merseburg (†1018) 44, 198
Thomas de Maubeuge 181, 231
Thomas du Marest 256
Thomas Gray of Heaton (†1369) 61-62, 161, 198
Thomas of Marlborough (...1191-1236) 119
Thomas of Multon 145
Thustan (abate) 75
Titus Livius (înainte de 59 î.Hr. – 17 d.Hr.) 30, 36, 45, 89, 176, 178, 180, 228, 230, 237, 239-242, 248-249, 285
Tolomeo (Bartolomeo sau Ptolomeo) da Lucca (cca 1236-1327) 31, 131, 197, 230-231
Traian (împărat, 98-117) 74, 257, 271
Tristan l'Ermite 254
Trogus Pompeius (sec. I d.Hr.) 121, 221, 239
Turpin, presupus autor al *Historia Karoli Magni*, numită cronica lui Pseudo-Turpin 55, 91, 93, 106 n. 290, 114, 174, 196, 214, 220, 240, 251, 254

U

Uguccione da Pisa (cca 1150-1210) 110

V

Valens (împărat, 364-378) 217, 221
Valerius Maximus (sec. I d.Hr.) 30, 59, 61, 89, 95, 196, 202, 216, 229-230, 239-242, 248, 251
Valerius Probus (sec. I d.Hr.) 77
Vallon 147
Victor de Vita (cca 430 – după 483) 93, 179
Villani, Giovanni (cca 1276-1348) 145
Vincent de Beauvais (†1264) 21, 25, 27, 51-52, 73, 89-91, 95-97, 106 n. 309, 108, 111, 124-125, 131, 141, 168-169, 183, 185, 196, 202, 214, 222, 224, 230, 232, 241-242, 249, 251, 284
Virgiliu (71 sau 70-19 î.Hr.) 257
Vortigern 146

W

Wace (cca 1106 – după 1174) 27, 140, 174
Walsingham, Thomas (înainte de 1388 – după 1422) 27, 43, 46, 222
Walter Map (înainte de 1140 – înainte de 1216) 55, 71-72
Walter of Guisborough († după 1313) 199
Wauquelin, Jean (†1452) 264
Widukind de Corvey (†980) 68, 109, 129, 172, 198-199
Wilfrid (episcop de York) 126
Wilhelm al III-lea (conte de Olanda, 1304-1337) 65 n. 97
William Cuceritorul (1027-1087) 56, 65 n. 97-98, 70, 225
William Marshal (Guillaume le Maréchal) (cca 1146-1219) 57, 227
William of Malmesbury (cca 1095-1139) 28, 46, 48-49, 86, 92-93, 117, 146, 150, 163, 197, 201, 203, 219, 224-225, 238, 243-244
William of Newburgh (1136-1198) 43, 45, 70, 109, 115, 170
William Worcester (1415 – după 1477) 50, 61, 74-75, 92, 256
Wipo (...1024 – după 1046) 272
Woodville, familia 231
Wykes, Thomas (...1258-1293...) 43

X

Ximénes de Rada, Rodrigo (arhiepiscop de Toledo, ...1208-1247) 72, 96

Y

Yolanda de Savoia 248
Yves de Chartres (cca 1040-1116) 133
Yves de Saint-Denis (...1317...) 28

Z

Zosimos (sec. V) 142

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Index de opere anonime

Actus pontificum Cenomanis in urbe degentium 44, 117
Analele de la Saint-Bertin 142
Annales Genuenses 198
Annales Lubicenses 198
Annolied 121

Biblia 24, 30, 32, 49, 52, 89, 94, 96, 122, 124-125, 136, 139, 142-143, 166, 179, 217, 241, 246, 249, 253, 262, 266, 281, 284
Brut 99 n. 34, 103 n. 177, 251

Cantatorium 81
Chanson d'Aspremont 53
Chanson de Girart de Roussillon (*Cîntecul lui Girart de Roussillon*) 72
Chanson de Roland (*Cîntecul lui Roland*) 72
Chanson des Saisnes 53
Chronica de Gestis Hungarorum 187
Chronicon Namnetense 198
Chronicon Turonense Magnum (*Marea Cronică de la Tours*) 127, 129, 198, 203-204, 212
Chronicon Vulturnense 47, 180
Chronique artésienne (*Cronica artezianã*) 144
Cîntecul Antiohiei 57
Cronica anglo-saxonă 174, 265
Crónica Najerense 72
Cronica universală saxonă 197

Eracles (*Estoires*, sau *Cartea*, sau *Romanul lui*) 80
Eulogium Historiarum 27, 95, 135, 138, 163, 184

Faptele romanilor 55, 176, 183, 185, 196, 219

Genealogia comitum Buloniensium 197
Genealogia principum Reinhardsbrunnensis 273
Gesta consulum Andegavorum 72
Gesta episcoporum Cameracensium 79
Gesta Francorum usque ad annum 1214 94, 96-97
Gesta Ladislai regis 72
Gesta pontificum Aurissiodorensium 44
Gesta Romanorum 52
Gesta Stephani 147-148
Geste des seigneurs d'Amboise (*Gesta seniorilor d'Amboise*) 143
Grandes Chroniques de France (*Marile Cronici ale Franței*) 20-21, 73, 90, 112-113, 130, 160, 187, 196, 202-203, 220, 222, 227, 231, 246-247, 253-254, 266, 272

Histoire de Guillaume le Maréchal (*Istoria lui Guillaume le Maréchal*) 57, 198, 227
Historiae Romanorum 187
Historiae Tornacenses 74

Kaiserchronik 121, 174
Könige Buch (*Cartea regilor*) 34

Liber Pontificalis 34, 44, 59, 90, 127, 184, 196, 202-204, 206, 215, 224, 230, 280

Manualul de istorie al lui Filip al VI-lea de Valois 61, 181, 184-185
Ménagier de Paris (*Gospodarul parizian*) 249
Mer des histoires (*Marea istoriilor*) 90
Mirabilia Romae 74

Primera Crónica General de España 33, 72, 91, 130, 197, 200, 203, 215, 219, 263

Rosier des guerres (*Trandafirul războaielor*) 29
Rudimentum novitiorum 141, 222

Sachsenspiegel (*Oglinda saxonilor*) 34
Schwabenspiegel 34

Theseus din Köln 56, 105 n. 282

Vita Karoli 93, 196, 216

POLITEHNICA UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Index de locuri

A

Abellar 223
Acy 230
Africa 136-137
Alexandria 135, 137, 182
Alpi 58, 128, 145, 219, 223, 243, 272
Amboise 56, 143
Amiens 140
Anchin 252
Angers 203, 245
Anglia, *passim*
Angoulême 84, 224
Anjou 27, 58, 70, 72, 74, 103 n. 178, 127, 182, 245, 263
Antiohia 57, 143
Aquileia 77
Aquitaina 55, 70, 138, 245-246
Aragón 92, 176
Ardres 28, 55
Arezzo 230
Arles 62
Arras 79, 86, 140, 275
Asia 52, 136-137, 146
Augsbourg 78, 90, 232
Austrasia 140
Austria 46, 62, 83, 85, 173, 176, 180, 224, 243, 246, 265
Auxerre 44, 224
Avalon (insulă) 147
Avignon 59, 92, 181, 229-231, 247
Azincourt 166

B

Babilon, Babilonia 120-122, 161, 255
Bamberg 44
Bar 228
Basel 45, 90, 92, 177, 230, 232, 247, 285
Bath 147-148
Bavaria 62, 134, 257, 273
Bayeux 88, 103 n. 198, 254
Beaucaire 253
Beauvais 85-86, 88, 91-92, 103 n. 198, 140, 224, 241, 243
Benevento 29
Berkshire 147
Berna 187
Béthune 252
Blois 203, 225, 263
Boemia 87, 141, 146, 150, 273
Bologna 62, 163
Bourbon 67 n. 170
Bourg-Achard 249
Bourges 275
Bouvines 143, 245
Brabant 139, 203, 264, 273
Brauweiler 224
Bremen 44, 117
Bretania 56, 92, 175
Britania (insulă) 135, 143, 180, 196, 214, 219-220, 227, 238-239
Bruges 58, 264
Budapesta, Buda 90, 232
Burgundia 58, 67 n. 170, 82, 141, 186, 218, 227-228, 247, 264, 268-270, 276

C

Cambrai 70, 86, 92, 96, 139-140
Cambridge 182, 232
Canterbury 53, 74, 79, 92, 117-118, 138, 166, 182, 201
Carintia 273
Carlisle 92
Carnuntum 73, 77-78
Carpentras 103 n. 198
Castilia 72, 265, 269, 272
Castillon 166
Castres 241, 267
Caux 65 n. 97
Celeia 77

DCU VINCENTIAN CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Cesena 44
Châlons-sur-Marne 74, 88, 103 n. 198, 140
Champagne 33, 224, 263
Charentes 76
Chartres 49, 78, 80, 86, 225, 230
Châteauroux 70, 73, 76
Chester 46, 73, 75, 97
Clairvaux 86, 250
Clermont 140
Cluny 45, 56, 85, 91, 93, 179, 262, 268
Colmar 92
Compiègne 69, 254
Compostella 92
Conques 34
Constantinopol 132, 218
Corbie 84, 111, 218
Córdoba 223
Coutances 256
Cracovia 36, 58, 60, 83, 103 n. 198, 158 n. 277, 224, 232, 246
Crécy 175

D

Dammartin 56
Danemarca 45, 138, 224, 244
Danzig 232
Delos 137
Déols 75
Devon 201
Dijon 95, 203, 223-224, 241
Diois 138
Dol-de-Bretagne 92
Dunărea (fl.) 73
Durham 35, 80, 202, 244

E

Ebstorf 141
Edinburgh 61
Egipt 33, 122, 125, 146
Egmond 31, 173
Einbeck 89
Einsiedeln 76
Elveţia 242-243
Ely 56, 147
Enns 77
Erfurt 89, 92
Ermeland 230
Eu 141
Europa 72, 78, 136-137, 139, 141, 171, 174, 182, 199, 222, 239, 247, 272
Evesham 119
Evreux 250
Exeter 201

F

Farfa 34
Fécamp 203, 223
Figeac 34
Flandra 92, 141, 143-144, 217, 252, 255, 272
Fleet 145
Fleury (astăzi Saint-Benoît-sur-Loire) 46-47, 84, 90, 244-245
Florenţa 36, 58-60, 62, 87, 89, 139, 145, 232, 241, 247, 251-252, 276
Foix 83
Fontaine-les-Blanches 34, 69, 80
Formigny 144
Franconie 273
Frankfurt 232
Franţa, *passim*
Freising 44
Frioul 84, 140
Frizia 273
Froidmont 224
Fulda 204, 223-224
Furnes 144

G

Galia 132-136, 139-140, 243, 255, 276
Gand 203
Gasconia 158 n. 277
Gembloux 46, 217, 243
Genlis 61
Genova 110, 112, 200, 203, 232, 265
Gerberoy 254
Germania (imperiu), *passim*
Germania 134, 141, 272
Glastonbury 201
Gloucester 146, 225, 227
Gniezno 103 n. 198
Gobi (deşert) 139
Grecia 99 n. 36, 253
Greifswald 230
Guyenne 264, 273

H

Hainaut 56, 58, 91, 139, 150, 203, 264
Hamburg 90
Hampshire 227

UNIVERSITY LIBRARY

Hautecombe 75
Hereford 223
Hirsau 117
Humbercourt 55

I

Ierusalim 24, 33, 80, 132, 137, 161, 218, 256, 274
India 135, 139
Innsbruck 52
Irlanda 54, 134-135, 138, 223
Israel 32, 150
Italia, *passim*
Ittingen 45
Iudeea 32

J

Jarrow 223

K

Kent 70
Kingston-upon-Thames 256
Klosterneuburg 90, 224, 246
Köln (Cologne) 105 n. 282, 132, 140, 222, 224
Konstanz 45, 77, 83, 92, 103 n. 198, 142, 177, 228, 230-231, 247, 285
Koprzywnica 215
Kremsmünster 77, 134

L

Langres 140, 223
Laon 33, 74, 86, 140, 224
La Tour Landry 253
Lausanne 73
Laval
Le Bec 92, 244
Le Bouchet 254
Le Dorat 83, 92, 101 n. 109
Leicester 86, 96-97
Leipzig 232
Le Mans 44, 117, 132, 224
Léon 223
Lesterps 83, 92, 101 n. 109
Lichfield 148
Liège 138-139
Lille 203, 217
Limoges 82-84, 92, 96, 101 n. 109
Lincolnshire 72, 227
Loara (fl.) 85, 142, 149, 203, 244-245
Lobbes 79
Lombardia 255
Londra 86, 203, 229, 231-232
Lorena 81, 139-140, 186, 243
Lotharingia 86, 92, 224, 264, 273
Louvain 232
Lübeck 141, 222, 229, 232
Lucerna 187
Luteţia 133
Lyon 69, 140, 232, 262, 273

M

Maillezais 79, 161
Maine 103 n. 178
Mainz 36, 90
Malmédy 138
Malmesbury 46, 92, 117
Marchiennes 252
Marea Egee 146
Marmoutier 134, 137
Marœuil 79
Marsilia 74
Meaux (abaţie cisterciană în Anglia) 46, 82
Merseburg 44
Messina 202
Metz 140, 223, 228, 241, 249
Meuse (r.) 243, 245, 273
Milano 60, 232
Moissac 46
Mons 264
Monte-Cassino 79, 224, 262
Mont-Saint-Michel 79, 90, 203
Moravia 273
Mortemer 224
Moulins 246, 254
München 232
Murbach 84
Muret 144

N

Namur 243
Nantes 92
Naxos 137
Neapole 183-185, 265, 269
Neufchâtel-en-Bray 231
Neuss 92
Neustria 140-141

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Nevers 93
Newburgh 45, 111
Nicopole 144, 218, 228
Nisa 45
Nogent-sous-Coucy 74
Norfolk 83
Noricum 77
Normandia 57-58, 60, 65 n. 97, 103 n. 178, 140, 182, 203, 223-225, 243, 254, 257, 263
Northumbria 45, 93
Norvegia 141
Norwich 75, 83, 256
Noyon 84, 140
Numantia 73
Nürnberg 63, 90, 187, 231-232, 238

O

Olanda 31, 65 n. 97
Orléans 140, 147, 149, 241, 252, 257
Ostia 230
Ourscamp 224
Oxford 54, 87-88, 92, 141, 182, 227, 229, 232

P

Padova 35, 58, 60, 112, 265
Palestina 24
Panonia 273
Paris 19, 33, 36, 83, 90, 138-139, 147, 182, 185-186, 203, 229, 231-232, 244-245, 247, 250, 252, 254-257, 263, 267, 273; cancelarie 58-60, 83, 120, 253, 273; Notre-Dame 33, 84, 112-113, 116, 267; Parlament 87, 112, 152 n. 33, 188, 253-254, 257, 273; Saint-Germain-des-Prés 50, 96, 106 n. 290; Sorbona 36, 50, 86, 88, 163, 200
Partney 70
Pavia 348
Pekin 52, 138
Pembroke 227
Peñíscola 231
Périgueux 96
Persia 120
Petronell 77-78
Pilton 201
Pirinei 203, 243-244
Poitiers 55, 70, 87, 144, 245-246
Poitou 76, 161, 203
Polonia 18, 36, 54, 60, 83, 93, 134, 138, 141, 147, 203, 215, 224, 244, 246
Poznań 215
Praga 58, 232, 247
Provins 231
Prusia 141

Q

Quimper 84, 92

R

Ramsey 146, 149-150
Ravenna 44
Regensburg 90
Reichenau 223
Reims 44, 74, 78, 81, 84, 107, 140, 178, 203, 223-224, 230, 250, 257
Rennes 92
Rievaulx 45, 244
Rin (fl.) 85, 92, 243
Roma 44, 74, 90, 114, 119, 128, 135, 138, 146, 150, 182, 187, 203, 219, 223-224, 230-231, 238, 244, 255
Romagna 44
Roskilde 45
Rouen 87, 149
Royaumont 91

S

Sagonta 73
Saint Albans 46-47, 75, 141, 186, 222, 246
Saint-Benet-d'Hulme
Saint-Bertin 79-80, 90, 142
Saint-Céneri 127
Saint-Claude 86
Saint-Denis 28, 33, 46, 56, 60, 74, 76, 79, 86, 91, 97, 111-113, 116, 171, 186, 200, 203, 225, 244-245, 252, 265-270
Saint-Evroult 201
Saint-Flour 141
Saint-Hubert 80-81
Saint-Junien 75-76, 83, 92, 101 n. 109, 180
Saint-Lô 87
Saint-Maixent 161, 245
Saint-Michel-en-Thiérache 257
Saint-Mihiel 81, 129-130
Saint-Omer 90, 144
Saint-Pons 45
Saint-Riquier 75, 79-80

Saint-Trond 46
Saint-Vanne 44, 224
Saint-Wandrille 254
Salisbury 54, 229
Sancerre 141
Sankt Gallen 88
San Vincenzo al Volturno 47
Sardinia 99 n. 36
Saumur 245
Savoia 75-76
Sawley 45, 93-94
Saxa 273
Scandinavia 141
Scoţia 82, 91, 111, 141, 264, 266, 273
Sena (fl.) 85, 243, 245
Senlis 140, 255
Sens 90, 245
Sheppey 147
Shrewsbury 148
Sicila 34, 87, 132, 246
Sixhill 28
Soissons 140, 275
Soroe 45
Spania 12, 18, 32, 135, 231, 242
Spire 84
Sponheim 46
Stavelot 138, 224
Strasbourg 84, 90, 103 n. 198, 232
Suabia 273
Suedia 141

T

Thérouanne 140
Toledo 223
Tongres 140
Toul 140-141, 273
Toulouse 229, 254
Touraine 80, 127, 134, 137
Tournai 74, 91, 93, 140, 252
Tournus 79
Tours 56, 91, 127-129, 143, 203, 220, 224, 268
Traungau 134
Trent (r.) 70
Trêves 140
Troia 53, 55, 137, 186, 217-220, 239, 248, 250, 255, 280-281
Trois-Fontaines 224
Troyes 33, 88, 95, 224
Tulle 141
Turingia 273

Ţ

Ţara Galilor 138, 141, 146, 148, 201
Ţările de Jos 242-243

U

Ungaria 18, 60, 72, 141, 187, 246, 264, 269, 271

V

Valasse 224
Valentinois 138
Vendôme 245
Veneţia 90, 142, 269, 271-272
Verdun 44, 140, 203, 224, 252
Vermand 140
Vermandois 53
Verulamium 75
Vézelay 93
Viena 77-78, 142, 202, 230, 232
Vitré 65 n. 97
Vivarium 237, 280
Void 273

W

Wearmouth 223
Westminster 169, 231-232
Westmorland 146, 150
Worcester 78, 92, 96, 119
Worms 89, 224
Würzburg 46

Y

York 36, 92, 126, 224, 232
Yvetot 275

Biblioteca Centrală Universitară
"Mihai Eminescu" Iaşi
ISTORIE

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

În colecţia HISTORIA

au apărut:

Marc Van De Mieroop – *O istorie a Orientului Apropiat în Antichitate (cca 3000 – 323 î.Hr.)*
Adam Burakowski – *Dictatura lui Nicolae Ceauşescu (1965-1989). Geniul Carpaţilor* (ediţia a II-a)
Bill Bryson – *1927. O vară care a schimbat lumea*
Robert Levy – *Gloria şi decăderea Anei Pauker* (ediţia a II-a)
Orlando Figes – *Revoluţia Rusă (1891-1924). Tragedia unui popor*
Niall Ferguson – *Civilizaţia. Vestul şi Restul*
Alexandru-Florin Platon – *„Corpul politic" în cultura europeană. Din Evul Mediu pînă în epoca modernă*
Paul Kennedy – *Ascensiunea şi decăderea marilor puteri. Transformări economice şi conflicte militare din 1500 pînă în 2000*
Yuval Noah Harari – *Sapiens. Scurtă istorie a omenirii*
Andrei Muraru – *Vişinescu, torţionarul uitat. Închisoarea, crimele, procesul*
Bill Bryson – *Acasă. O istorie a vieţii private*
Niall Ferguson – *Imperiul. Cum a creat Marea Britanie lumea modernă*
Orlando Figes – *Dansul Natașei. O istorie culturală a Rusiei*
Thomas Asbridge – *Cruciadele. Istoria războiului pentru eliberarea Pământului Sfînt*
Valentin Naumescu (coord.) – *România, Marile Puteri şi ordinea europeană (1918-2018)*
Yuval Noah Harari – *Homo deus. Scurtă istorie a viitorului*
J.M. Roberts, Odd Arne Westad – *Istoria lumii. Din preistorie pînă în prezent*
Martin Puchner – *Lumea scrisă. Poveşti care au schimbat oamenii, istoria şi civilizaţia*
Yuval Noah Harari – *21 de lecţii pentru secolul XXI*
Niall Ferguson – *Piaţa şi turnul. Reţele, ierarhii şi lupta pentru putere*
Bernard Guenée – *Istorie şi cultură istorică în Occidentul medieval*

în pregătire:

Stéphane Courtois – *Lenin. Inventatorul totalitarismului*
Orlando Figes – *Crimeea*

www.polirom.ro

Redactori: Cezar Petrilă, Giuliano Sfichi
Coperta: Radu Răileanu
Tehnoredactor: Constantin Mihăescu

Bun de tipar: decembrie 2018. Apărut: 2019
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700506, Iaşi, Tel. & Fax: (0232) 21.41.00; (0232) 21.41.11;
(0232) 21.74.40 (difuzare); E-mail: office@polirom.ro
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1,
et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53
Tel.: (021) 313.89.78; E-mail: office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la S.C. LUMINA TIPO s.r.l.
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, Bucureşti
Tel./Fax: 211.32.60, 212.29.27, E-mail: office@luminatipo.com

BCUIAŞI/CLIT UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

44.95

În Evul Mediu, istoria – pe atunci, modestă disciplină auxiliară a teologiei, dreptului şi moralei – nu se bucura de recunoaşterea pe care o are astăzi şi aproape nimănui nu i-ar fi trecut prin minte să se dedice în întregime acestei activităţi secundare. Totuşi, cronicarii, istoriografii şi istoricii medievali nu au fost doar nişte povestitori naivi, iar realizările lor nu sînt deloc neglijabile. Ei au ştiut să valorifice tradiţia orală, adîncindu-se totodată în studiul arhivelor şi al bibliotecilor. Pasionaţi de cronologie, au reconstituit trecutul cu mijloacele pe care le aveau la îndemînă: erudiţia modernă îşi are originile în epoca medievală.

„Mulţi s-au întrebat cînd s-a născut istoria modernă... Dacă aş fi obligat să răspund, aş spune că, dacă istoria modernă e discurs, poate că umaniştii din Renaştere au contribuit mult la dezvoltarea ei. Dar dacă e erudiţie, atunci cu siguranţă s-a născut în mănăstiri, în jurul anului 1100."

Bernard Guenée

Profiluri de istorici • Autenticul şi apocriful • Originalul şi falsul • Stăpînirea timpului • Simţul spaţiului • Preocuparea pentru număr • Pasiunea etimologiei • Anale, cronici, istorie • Cărţi, capitole şi table de materii • Istoria istoricilor • Istoria celorlalţi • Istorie şi adevăr

EDITURA POLIROM

ISBN 978-973-46-7511-1

www.polirom.ro

Carte publicată şi în ediţie digitală